

ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціально-Економічного
Відділу

ACADÉMIE DES SCIENCES
OUKRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques

№ 18

П РА Ц І
КОМІСІЇ ДЛ Я В И У Ч У В А Н Н Я І С Т О Р І І
ЗАХІДНЬО-РУСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО П РА В А

за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. ВАСІЛЕНКА.

TRAVAUX

DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE
DU DROIT OCCIDENTAL RUSSE ET UKRAÏNIEN

6-ième Livraison,

rédigée par NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission,
Membre actuel de l'Académie des Sciences Oukraïnienne

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний огляд цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому Репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Ви 6308

18

3

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
ІНВ. 247050.

Звірено-66

Дозволяється випустити в світ
об. Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. О. Корчак-Чепурківський.

~~130 239555~~

ЗВІРНО 20 09 р.

Київський Окрліт № 232, 1929.
Друковано 1200 прим. Зам. № 118.

*На задку
про 400-річчя
з часу видання
першого
Литовської Статута
1529—1929*

188

ПЕРЕДМОВА.

Шостий випуск „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“ складається з трьох відділів: розвідок, наукових звідомлень та зауважень, критики та бібліографії. Всі статті, що ввійшли до складу цих розділів, були заслухані та обговорені на засіданнях Комісії.

Розділ розвідок містить у собі п'ять дослідів.

Член-кореспондент Всеукраїнської Академії Наук М. О. Максимейко продовжує виучування „Руської Правди“ і результати своїх нових наукових дослідів, у цьому напрямкові, подає в статті Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди.

Загальна думка М. О. Максимейка така. Різничитання в окремих списках Руської Правди вчені пояснюють звичайно неуважливістю переписувачів. М. О. Максимейко з цим не погоджується. Що правда, він припускає помилки й такого походження. Але, на його думку, поруч з ними, не аби-яку ролю відгравали й навмисні та свідомі зміни тексту. Це робилося з різних причин, щоб погодити текст Руської Правди з власним тлумаченням переписувачів і щоб зробити його приступнішим та зрозумілішим для читачів. Ось ці останні зміни М. О. Максимейко й підводить під поняття інтерполяцій. Поділяє він відповідні артикули з інтерполяціями на три групи, залежно од того, чи вони належать до права карного, чи то до цивільного та судочинства. В такому порядку він їх і розглядає в своєму досліді, залишаючи, однак, на боці Синодальний список, де інтерполяцій зовсім нема, бо переписувач цього списку, на думку М. О. Максимейка, переписував його чисто механічно, не дбаючи за те, чи розумітиме читач, чи ні. Наукову оцінку різних списків М. О. Максимейко одкладає надалі. Це він сподівається зробити в окремій розвідці.

Розвідка про інтерполяції в Руській Правді накреслює нові ^{до} тлумачення тексту пам'ятки, і в цьому її безперечне ^{до} „суть“ значіння. ^{цей інста-}
докладніше

Друга розвідка, що торкається джерел права, це праця С. І. Борисенка „Списки Литовського Статуту 1529 року“.

Походження цієї розвідки таке. Року 1929 минає чотириста літ, як 30 вересня 1529 року було заведено до правного вжитку Перший Литовський Статут. У зв'язку з цим, Комісія намітила була нове видання Першого Статута і підготувати його доручила своєму членові С. І. Борисенкові. Але незабаром виявилось, що критичне виучування тексту Литовського Статута, за сучасних умов, сливе зовсім для Комісії неможливе, бо чимала більшість відомих списків Першого Статута переходується по закордонних бібліотеках та архівах. Окрім того Комісія довідалася, що в колах польських вчених теж поставлено на чергу дня видання Першого Статута. Все це примусило Комісію тимчасово відмовитися від попереднього плану видання, відсунувши його надалі, аж поки члени Комісії могли б працювати по чужоземних архівах. Тимчасом Комісія вирішила розпочати підготовчі студії до критичного видання Литовського Статута 1529 року, на підставі, найбільше, Литовської Метрики, що переходується тепер у Московському Дрєвлєхранилищі, та матеріалів, що зберігаються по різних бібліотеках Союзу. Для цього С. І. Борисенка двічі було відряджено до Москви. Окрім того він дослідив так званий Слуцький список Литовського Статута, рукопис якого ласкаво надіслала була для користування Комісії улітку року 1928 Державна Бібліотека в Ленінграді. На підставі цього рукописного матеріалу, поруч з друкованим, і виникла праця С. І. Борисенка.

Наукове значіння й науковий інтерес Першого Литовського Статута С. І. Борисенко добачає в тому, що Статут, замість низки місцевих прав, утворив єдине посполите право, до того-ж не скасував зовсім давніше звичаєве право й став за міцний ґрунт для розвитку дальшого в Литовській державі законодавства.

Перший Литовський Статут — пам'ятка науково ще мало досліджена. Тому перед тим, хто досліджує його, натурально виникає низка різних питань, і дрібних, і кардинальних. Осягнути їх усі дослідникові важко. Це примусило С. І. Борисенка поставити свою тему вужче. Головна його мета є критична праця над списками Першого Литовського Статута за допомогою практики місцевих судів та суду господарського. За основне джерело для цього служить Литовська Метрика. На підставі інших джерел С. І. Борисенко робить свої висновки.

Ір починає свою працю з історії кодифікації року 1529, але мало нового. Підкреслюючи, що автор проекту Першого

Статута невідомий, С. І. Борисенко припускає, що проєкта могли були скласти правники-практики в господарській канцелярії бюрократичним способом. Тому зрозуміла ідеологічно-політична роля канцлера Гаштольда в цій справі. Але за автора проєкта Гаштольд не був. Проєкт Статута зустрів на соймі опозицію і в остаточній редакції був результатом боротьби двох клас — феодалної аристократії та шляхти. Надруковано його ніколи не було. Правну силу він набув з 30 вересня року 1529, причому йому було надано і зворотну силу. С. І. Борисенко potwierджує це актами Литовської Метрики, що він їх використав в оригіналі.

Через які причини утворилися різні списки Першого Литовського Статута? На це питання С. І. Борисенко дає таку відповідь. За статутом кожна норма звичаєвого права, що нею поповнювано прогалину закону, треба було дописати після затвердження на соймі. Але це не здійснювали. Кожен, хто мав у себе список Статута, доповнював його по-своєму. Це робили як урядовці, так і приватні особи. Так утворювалися списки, які потім переписувалися і знову поповнялися. Таким шляхом повставали й місцеві списки Статута. Деякі з них збереглися, і С. І. Борисенко науково їх розглядає. Поділяє він усі списки Статута на дві групи — коротку і широкую. Першу він вважає за ранішу. Широкі-ж списки мають багато змін, поправок, додатків, нових артикулів. Деякі з цих артикулів можна встановити хронологічно. Найпізнішою датою для них автор визначає 1551 рік. Найцікавіші списки Статута, гадає автор, є ті списки, що їх уживали в господарському суді король та пани-рада. Їх теж було декілька редакцій. Однак жадного господарського списку Статута не залишилося. Широкі списки — не копії з господарського примірника. В основі їх лежав оригінал, що переробила приватна особа. Що-до коротких списків, то про них не можна напевне сказати, що вони належали до копій господарського списку, але ці списки найближчі до первісного тексту Статута.

Праця С. І. Борисенка, і через нові матеріали, що він використовує, і через новий підхід до виучування першого Литовського Статута, треба сподіватися, не залишиться без сліду в історично-юридичній літературі і посуне надалі виучування першого Литовського Статута, яке фактично вже давно стоїть на мертвій точці, і тільки за останні часи помічається деякий рух у цьому напрямку в українській, білоруській та польській історично-правничій літературі.

Стаття проф. М. М. Товстоліса порушує питання про „суть застави за Литовським Статутом“. Автор розглядає цей інститут за Литовським Статутом усіх трьох редакцій, а щоб докладніше

з'ясувати правну природу застави за Литовським Статутом, він виучує також заставу за „Правами, по котрымъ судится малороссійській народъ“, за „Сводомъ мѣстныхъ законъ западныхъ губерній“, за пам'ятками магдебурзького права та джерелами давнього руського права. Судової практики, на жаль, М. М. Товстоліс не використовує. На його думку, Литовський Статут знає тільки одну форму заставного права, а саме заставу. Її були викликали умови господарства та соціального життя литовсько-руської держави. Застава за Литовським Статутом одрізняється своєю істотою від заставного („залогового“) права інших законодавств. Зв'язана вона з передачею володіння заставоємцеві, але це не було встановлення права власності і не призводило до продажу заставленої маєтності, але вона залишалася „заставою“ вічно, до викупу. Застава рухомого майна відрізнялася од застави нерухомого тим, що нерухомим майном заставоємець і користувався, тоді як рухомим він тільки володів. Застава Литовського Статута не є, таким чином, відчуження. Вона не наближається і до оренди, а набула характеру речового права і має за свою мету забезпечити договір позики.

Інститути цивільного права за Литовськими Статутами мало досліджені. Тому появу праці проф. М. М. Товстоліса треба визнати за дуже вчасну, тим більше, що його погляд на інститут застави за Литовським Статутом відрізняється од поглядів інших дослідників історії права.

Праця проф. М. Є. Слабченка „Паланкова організація Запорозьких Вольностей“ безпосередньо продовжує його попередню працю „Соціально-правова організація Січи Запорозької“, що була надрукована в III випуску „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“. Для своєї роботи автор вичерпав Запорозький Архів, що тепер переховується в Одесі. Деякі документи з нього він додає до своєї праці. У ній М. Є. Слабченко висвітлює організацію Запорозьких Вольностей, накреслює низку містечок-фобургів, що захищали столицю — „Січ“ з різних боків, з'ясовує адміністрацію в цих фобургах та паланках. Цих останніх він нараховує мало не 20. Так само докладно зупиняється автор на зимовниках та їхньому господарстві, поділяє їх на військові, курінні та володільницькі. Останні належали окремим особам з старшини. В праці М. Є. Слабченка багато нових і оригінальних думок та висновків іноді спірних. Можливо, що деякі з них викличуть заперечення. Але в кожному разі праця М. Є. Слабченка є значний ступінь наперед у розроблюванні економічної та соціальної історії Запоріжжя, що остаточно по-

риває з низкою давніших уявлень про економічний та соціальний лад Запорозьких Вольностей.

Велика розміром праця Л. О. Окиншевича „Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст.“ має бути, як сам автор каже, спробою юридично схарактеризувати цю установу. Рада цікавить його як певний правний інститут з державними функціями. Як дослід юридичний, його написано на підставі догматичної аналізи юридичних даних, що дають матеріяли. Але автор вносить певні корективи в свою юридичну методу. Він має на оці не тільки статику, а й динаміку інституту, його зростання та занепад. Звертає також увагу на соціальне значіння інституту і присвячує цьому питанню відповідні розділи своєї праці. Перед Л. О. Окиншевичем ніхто з дослідників не порушував питання про Генеральну Раду в цілому, не досліджував її як окремий інститут. Л. О. Окиншевич перший на підставі великого, що сам-же він зібрав і дослідив, друкованого та архівного матеріялу, обробив цю тему, і його студія займе, без сумніву, відповідне місце в науковій літературі і поставленням теми і її виконанням. Дослідивши Генеральну Раду, як установу з її певною компетенцією, автор порівнює Раду з аналогічними інститутами у інших народів. Аналізуючи її, як юридичний інститут, Л. О. Окиншевич робить висновок, що „з Генеральної Ради був виразний державний орган, установа в юридичнім розумінні цього слова“. З'ясувавши ролю Генеральної Ради в історії України, Л. О. Окиншевич закінчує свій дослід критичним оглядом різних наукових поглядів на суть Генеральної Ради. Декілька цінних документів, уміщених як додатки, свідчать про той новий свіжий архівний матеріял, що його використав автор для своєї наукової праці.

Дослід Л. О. Окиншевича закінчує відділ розвідок у VI випуску „Праць Комісії“. Далі йдуть Наукові звідомлення.

Їх на цей раз два—І. Ю. Черкаського та Л. О. Окиншевича. І. Ю. Черкаський працює над устроєм та поступком правним козацьких судів на Гетьманщині. Використавши в Харківському Центральному Історичному Архіві дуже багато матеріялів, І. Ю. Черкаський подає свої висновки в вигляді тез, не подаючи доводів, бо вони ввійдуть у його велику монографію на цю тему, над якою тепер автор саме працює. Але і в такому вигляді звідомлення І. Ю. Черкаського не позбавлено наукового інтересу, бо його тези пороблено на підставі дуже багатьох нових матеріялів, до яких ще не торкалася дослідникова рука.

Л. О. Окиншевич був року 1918 відряджений до Москви та Харкова й працював там у Московському Дрєвлєхранилищі та Харківському

Центральному Історичному Архіві. Завдання його було збирати архівні матеріали для загальної праці про „Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. ст.“. Конкретне-ж завдання було збирати матеріали для першої її частини, а саме про Раду Генеральну, надруковану в цьому VI випуску Праць. У своєму звідомленні Л. О. Окиншевич подає цікаві факти з історії Гетьманщини XVII—XVIII ст. ст., покликаючись на джерела, де він їх знайшов.

У VI-му випуску Праць розділ звідомлень об'єднано з загальним розділом критики та бібліографії, бо вони тут споріднені: зауваження повстали на ґрунті критики окремих праць. Отож С. І. Борисенко порушує деякі методологічні питання в науці литовсько-руського права (він уживає цього терміну), бо питання методології науки історії права, звичайно, повинні зайняти видатне місце в науковій праці Комісії над виучуванням західньо-руського та українського права. С. М. Іваницький робить свої зауваження, що-до магдебурзького права, на підставі огляду нових видань білоруських наукових інституцій, а П. К. Сосенко, критично розглядаючи невеличку розвідку Відаевича, притягає новий матеріал і дає оцінку метрикальних книг, як джерела до історії права.

Критичний огляд та наукова оцінка праць з історії права і в VI випуску з'являються з запізненням, бо стежити систематично та своєчасно за літературою з історії права, надто закордонною, Комісія ще й тепер не зовсім має змогу.

Тому, що VI випуск Праць розрісся, полеміку з приводу давньо-руських снемів, а так само протоколи засідань Комісії довелося одкласти до VII випуска. Зате, вважаючи на 10-річний ювілей існування Комісії (1919—1929 рр.) друкується короткий огляд діяльності Комісії за десять років по-українськи і, в скороченому вигляді, по-французьки. Огляда цього склав секретар Комісії Л. О. Окиншевич на підставі даних, що збереглися (на жаль, не всі) в Архіві Української Академії Наук.

VI випуск Праць виходить між люди в рік, коли закінчується 400-ліття з того дня, коли видано Першого Литовського Статута. Литовський Статут усіх трьох редакцій відіграв велику роль в історії західньо-руського та українського права. Через те знаменному юбілеєві першої його редакції й присвячується цей черговий випуск Праць Комісії, яка одним із головних своїх завдань має, між иншим, виучувати Литовські Статути та їх роль в історії права.

*Академик Николай Василенко,
Голова Комісії для виучування історії
західньо-руського та українського права.*

Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права

(1919—1929).

I.

Час заснування Комісії й зміни в її складі.

Наука історії західно-руського та українського права давніш не мала ані катедр по вищих школах, ані установ дослідного характеру що-б її розроблювали. Над питаннями історії західно-руського та українського права працювали лиш окремі вчені. Планового й систематичного вивчення його за таких умов бути не могло. Систематичне вивчення цієї дисципліни мала розпочати заснована в січні 1919 р Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Всеукраїнської Академії Наук.

Засновано Комісію з пропозиції акад. Ф. В. Тарановського що став на чолі її. Опріч нього працювали тоді в Комісії академики Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Б. О. Кістяківський проф. С. К. Гогель, В. Л. Модзалевський, І. М. Каманін (керівничий над працями Комісії) та В. І. Новицький (науковий секретар Комісії). У таким складі вона юридично існувала до травня 1920 р.; але *de facto* останнє засідання її в цім складі відбулося 5 червня 1919 р. Далі Комісія не збиралася, аж нарешті в травні 1920 р. Соціально-Економічний Відділ В.У.А.Н. ухвалив тимчасово припинити її діяльність. В Архіві Комісії збереглася копія відношення секретаря Відділу до секретаря Комісії В. І. Новицького, датованого 15 травня р. 1920. В ній сказано: „Маю честь подати до Вашого відому, щс III Відділ в засіданні своєму від 13 травня (прот. ч. 38) ухвалив припинити діяльність Комісії по вивченню західно-руського і українського права і вважати всіх її співробітників вільними од своїх обов'язків з 1 травня б. р.“. Причини, що через них розпавсь цей склад Комісії, залежали від обставин того бурхливого часу. Зокрема-ж Ф. В. Тарановський виїмігрував з України, акад. Д. І. Багалій виїхав з Києва, Б. О. Кістяківський помер, акад. О. І. Левицький та керівничий над працями Комісії І. М. Каманін доживали свої останні дні.

Але діяльність Комісії припинилася на дуже короткий час. Вже в липні 1920 р. на академічну катедру історії західньо-руського та українського права було обрано акад. Н. П. Василенка. Акад. Н. П. Василенко заново зорганізував Комісію. Він знову запрохав до Комісії, як керівничого над її працями, І. М. Каманіна, але той не встиг узяти участі в діловій роботі Комісії, що засідання її розпочалися були з січня 1921 р.: 11 січня 1921 р. його не стало. З 1 жовтня р. 1920 на членів Комісії запрохано С. М. Іваницького та П. К. Бонташа, з 15 грудня 1920 р. — В. І. Щербину.

8 січня 1921 р. розпочалися регулярні засідання Комісії. В цей рік, що був по суті першим роком її систематичної роботи, до складу Комісії було обрано: І. І. Мінакова (березень), П. П. Смірнова (червень), І. Ю. Черкаського (червень), Л. О. Окиншевича (червень), І. М. Балінського (грудень). Далі року 1922 до Комісії вступили Г. Л. Попов та С. Г. Борисенко; року 1923 — О. В. Орищенко та М. В. Масляников; р. 1925 — М. Ф. Тищенко, В. І. Новицький, Є. І. Шманкевич, О. С. Добров та член-кореспондент В. У. А. Н. проф. М. О. Максимейко. З р. 1926 в Комісії як її члени, працюють П. К. Сосенко, проф. М. Є. Слабченко, О. В. Юрченко, В. О. Барвінський, В. Д. Отамановський, В. О. Романовський та, після свого переїзду до Києва бере активну участь у її праці акад. О. О. Малиновський. Нарешті, р. 1928 до Комісії вступив В. Т. Гришко.

Вибули-ж з Комісії після 1921 р. — П. П. Смірнов (1921 р.), В. І. Щербина (1922 р.), П. К. Бонташ (1923 р.), І. І. Мінаков (1924 р.), М. В. Масляников (1924 р.), О. В. Орищенко (1924 р.), Є. І. Шманкевич (1927 р.), І. М. Балінський (помер 3 травня 1927 р.).

До березня 1922 р. всі наявні на той час члени Комісії вважалися за штатних наукових співробітників Академії й здобували платню й (що тоді важило більше) т. зв. „академічну пайку“, тоб-то продукти натурою.

Року 1922 в березні штати Академії скорочено, і в Комісії залишилася тільки одна посада штатного (платного) наукового співробітника. На цю посаду Комісія перевела вибори й обрала Л. О. Окиншевича. Року-ж 1924 було дано ще одну штатну посаду наукового співробітника. Її одержав С. М. Іваницький. Більше штатних посад Комісія не має, бо за таку, ясна річ, не можна вважати аспірантську стипендію, що її має від Укрнауки аспірант П. К. Сосенко; адже ця стипендія є тимчасова персональна оплата П. К. Сосенка, а не постійна заробітна платня співробітника Комісії.

Головою Комісії спочатку був акад. Ф. В. Тарановський, а з року 1920 — акад. Н. П. Василенко.

Секретарями Комісії за цей час були: В. І. Новицький (1919—1920 р.р.), С. М. Іваницький (1920—1922 р.р.), Л. О. Окиншевич (1922 р. і до цього часу).

На 1 січня 1929 р. Комісія має такий склад:

Голова Комісії—академик **Н. П. Василенко**.

2 штатних наукових співробітників.

С. М. Іваницький та **Л. О. Окнишевич**.

13 нештатних членів Комісії:

В. О. Барвінський (Харків), **С. Г. Борисенко**, **В. Т. Гришко**, **О. С. Добров**, **В. І. Новицький**, **В. Д. Отамановський** (Вінниця), **Г. Л. Попов** (Шпола), **В. О. Романовський**, проф. **М. Є. Слабченко** (Одеса), **П. К. Сосенко**, **М. Ф. Тищенко**, **І. Ю. Черкаський**, **О. В. Юрченко**.

За членів Комісії є також акад. **О. О. Малиновський** та член-кореспондент Академії—проф. **М. О. Максимейко** (Харків).

З цих членів Комісії мають академічну рангу „нештатних постійних наукових співробітників комісії“—**С. Г. Борисенко**, **Г. Л. Попов**, **І. Ю. Черкаський** та **О. В. Юрченко**.

II.

Засідання Комісії.

Архів Комісії зберіг протоколи засідань Комісії, але з невеличкою прикрою прогалиною: бракує протоколів за кінець 1921 й початок 1922 р. Це не дає змоги встановити точну кількість засідань Комісії. Є відомості за 224 засідання Комісії. Вони розподіляються по роках так:

1919 р. відбулося 11 засідань Комісії (з 26 січня до 5 червня).

1920 р. Комісія не збиралася.

1921 р. Комісія мала 23 засідання (з 8 січня по 8 листопада, решти протоколів немає).

1922 р.— 19 засідань (з 21 березня до кінця року; за першу частину року протоколи не збереглися).

1923 р. було 20 засідань,

1924 р. — 29,

1925 р. — 29,

1926 р. — 33,

1927 р. — 30,

1928 р. — 30 (до 1 грудня).

Збиралася Комісія пересічно раз на тиждень (окрім літніх вакаційних місяців). На засіданнях Комісії робилися звідомлення про хід наукової праці членів Комісії (це було основним змістом засідань за перших років її існування), дальші роки принесли зміну: тепер на кожнім засіданні читається оброблений науковий дослід (чи частина більшого дослід). Окрім того читалися бібліографічні рецензії, наукові звідомлення про подорожі. Декілька засідань було присвячено науковій полеміці.

Засідання Комісії протоколювалися. У протоколи записувано по змозі весь зміст засідання. Останніми роками, коли на засіданнях

зачитувано головним чином досліди, що їх згодом друкується, довелося поставити за головну мету протоколів Комісії фіксування дискусії, дебатів з приводу цих дослідів. У цій дискусії раз-у-раз повстають важливі теоретичні й методологічні проблеми, даються погляди й корективи на підставі оброблення іншого матеріалу. Це надає протоколам Комісії й наукового значіння і, в зв'язку з цим, Комісія, починаючи з вип. III своїх „Праць“ ці протоколи друкує. У в. III „Праць“ надруковано протоколи від 1 червня 1926 р. до 1 липня р. 1927; у вип. VII — буде надруковано протоколи Комісії від 1 липня 1927 р. до 1 липня 1929 р.

III.

Монографічне оброблення окремих наукових тем.

Це — відповідальна робота, бо наука історії західньо-руського та українського права, має низку питань або недостатньо освітлених, або ще зовсім науково не з'ясованих і науково не оброблених. От тому головна мета і основне спрямування в науковій праці Комісії за 10 років зосереджувалися саме на цьому фронті її діяльності.

Перший склад Комісії, що працював у ній р. 1919, за головуванням акад. Ф. В. Тарановського, ставив собі передусім завдання археографічні. Про них скажемо далі. В протоколах засідань 1919 року є лиш одна згадка за завдання дослідного характеру. Це — пропозиція С. К. Гогеля, що її розглядала Комісія 8 травня 1919 р., написати дослід про „Судовий устрій України у XVIII ст.“. Мав бути він складений „на підставі даних законодавчого пам'ятника 1743 року — Права, по которимъ судится малоросійській народъ“. Проф. С. К. Гогель склав план такої праці й подав його Комісії. Комісія ухвалила надрукувати такий дослід і запросити проф. Гогеля до складу своїх співробітників.

Та значно актуальніша справа про досліди над окремими темами з історії західньо-руського та українського права стала після того, як відновлено роботи Комісії за керуванням акад. Н. П. Василенка. Кожен з членів Комісії мав і має такі завдання. І після попередньої праці над збиранням матеріалів для дослідів Комісія починає з р. 1925 їх друкувати. Члени Комісії нового складу працювали над такими питаннями.

I. Голова Комісії академик Н. П. Василенко монографічно опрацював низку тем: про „Скасування Литовського Статута“, „Пам'ятку української правничої літератури XVIII ст.“, „Конституцію Пилипа Орлика“, „Територію України XVII ст.“. Всі ці досліди вже надруковано в різних виданнях. Інші дослідчі теми й монографії мають скласти збірку їх під назвою „Досліди з історії права України“ (на 30 др. арк.). Окрім цього вже підготований до друку 1 випуск великої роботи про „Історію виучування західньо-руського та українського права“. Готуються випуски 2 й 3 цієї праці.

II. Штатний науковий співробітник С. М. Іваницький (вступив р. 1920, штатний з 1924 р.) працював над вивченням магдебурзького права в містах Литви, Білоруси й України. За другу тему його робіт були досліди над державським землеволодінням давньої польської шляхти на Гетьманщині. Тепер С. М. Іваницький окрім того досліджує організацію магдебургії — Могилева на Дніпрі.

III. Л. О. Окиншевич (вступив р. 1921, штатний науковий співробітник з р. 1922) працював над дослідженням центральних установ України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., а так само вивчував становище тієї, що не служила, української старшини — товаришів бунчукових, військових та значкових.

IV.

Нештатні наукові співробітники.

IV. Проф. В. О. Барвінський (Харків; у Комісії з 1926 р.) досліджував історію та організацію Міністерської Канцелярії на Лівобережній Україні XVIII ст.

V. С. Г. Борисенко (з р. 1922) працював над питанням про вигнання в історії українського права; від цього питання перейшов до тем про I Литовський Статут та про історію адвокатури у в. кн. Литовському і на Україні.

VI. В. Т. Гришко (з 1928 р.) досліджує земельно-правні стосунки в історії України, зокрема ж давність, сервітути, титули володіння, то-що.

VII. О. С. Добров (з 1925 р.) досліджував інститут купівлі-продажу в історії права на Україні; окрім того вивчував цивільно-правні норми I Литовського Статута.

VIII. В. І. Новицький (1919 р. та знов з 1925 р.) працював над питанням про соймаки-снєми на Україні, починаючи з X ст. і до ст. XVII.

IX. В. Д. Отамановський (з 1926 р. м. Вінниця) вивчував історію Вінниці, як міста з магдебурзьким правом.

X. Г. Л. Попов (м. Шпола; член Комісії з 1922 р.) досліджував Луцький Трибунал, а так само інститут сусідства за говільними записами XVIII ст.

XI. В. О. Романовський (з 1926 р.) досліджував фінансовий устрій Гетьманщини XVII—XVIII ст. ст.

XII. Проф. М. Є. Слабченко (Одеса; з 1926 р.) за завданнями Комісії досліджував юридичний устрій Запоріжжя, а так само Генеральний суд на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст.

XIII. П. К. Сосенко (з р. 1926) працював над етнологічною методою в історії українського права, вивчував початки територіально-громадських організацій староукраїнців в етнологічному освітленні (дім, весь, вервь) у зв'язку з розвитком органічних (симпатичних) союзів. Окрім того досліджував розвиток безкоролівських (каптурових) судів на Правобережжі.

XIV. М. Ф. Тищенко (з р. 1925) вивчував право гуральне та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні, досліджував організацію війтівського уряду у XVI—XVII ст. ст.; окрім того працював над темою про організацію торговельних компаній на Лівобережній Україні XVIII ст.

XV. І. Ю. Черкаський (з р. 1921) досліджував організацію громадських (копних) судів, судовий устрій та судочинство на Гетьманській Україні. Окрім цих двох великих тем опрацював питання про поволення над трупом забитого.

XVI. О. В. Юрченко (з 1926 р.) працював над дослідженням адміністрації на Правобережній Україні, окрім того опрацював тему про рукописні книги Радомиської діоцезії.

За члена Комісії є і член-кореспондент Всеукраїнської Академії Наук, керівник секції історії українського права в Харківській Науково-дослідчій Катедрі історії української культури проф. М. О. Максимейко (з р. 1925). Він працював над дослідженням Просторої Руської Правди.

Окрім цього члени Комісії, що з неї через ті або інші причини вийшли, працювали:

I. І. М. Балінський (1921—1927) працював над дослідженням феодалізму в Польщі, Литві та Україні.

II. П. К. Бонташ (1920—1923 рр.) досліджував час видання провінціальних привилеїв у в. кн. Литовському.

III. М. В. Масляников (1923—1924) працював над вивченням функцій уряду возного з Литовськими Статутами.

IV. Мінаков І. І. (1921—1924) досліджував фінансовий устрій Гетьманщини.

V. Орищенко О. В. (1923 — 1924) працював над системою оподаткування у в. кн. Литовському.

VI. Проф. П. П. Смірнов (1921 р.) досліджував прикордонні стосунки України з Росією в середині XVII ст.

VII. Е. І. Шманкевич (Харків, 1925 — 1927 рр.) працював над виучуванням організації братських судів.

VIII. Член-кореспондент В.У.А.Н. В. І. Щербина (1920—1922 рр.) досліджував гетьманські статті XVII ст.

Такі були дослідчі теми, що їх монографічно опрацьовували члени Комісії за її дорученням. Як бачимо, вони численні й різноманітні. В цілому це наукове опрацювання їх мало дуже посунути наперед розроблення науки історії українського права. В розділі про друковані видання Комісії, у спискові друкованих праць членів Комісії буде видно, що саме вже зроблено в цьому розумінні, що вже подано на суд наукового світу.

V.

Науково-підготовча праця.

Низка членів Комісії систематично виучували науку історії західно-руського та українського права. Мета цього була подвійна. З одного боку загальна систематична освіта в своїй спеціальності глибоко корисна і при монографічному освітленні окремих тем. З другого боку це — в зв'язку з тим, що не було досі кафедр історії українського права на юридичних факультетах, оскільки не було й науково-дослідчих кафедр з цієї дисципліни (тільки віднедавна порівнюючи, існує секція історії українського права при Харківській Науково-дослідчій Катедрі історії української культури), тут було й завдання підготувати освічених представників нашої науки, що згодом могли б і викладати цю дисципліну. Керував цією справою акад. Н. П. Василенко.

З членів Комісії над цим працювали:

I. Л. О. Окиншевич, що рр. 1921—1926 перестудіював історію західно-руського та українського, а так само й історію права російського. Окрім цього Л. О. Окиншевич підготувавсь із загальної історії України, відбувши в Катедрі Історії України акад. М. С. Грушевського (рр. 1925—1928) повний курс аспірантури.

II. П. К. Сосенко мав для такої підготовчої праці спеціальну стипендію від Упрнауки. Він виучував історію західно-руського та українського права, перебуваючи аспірантом при Комісії. Року 1929 П. К. Сосенко гадає цю роботу закінчити.

III. Нарешті, ще В. Т. Гришко р. 1928 почав таку систематичну підготовчу працю над історією західньо-руського та українського права.

Певна річ, що поруч із таким виучуванням, усі названі співробітники провадили й суто-дослідчу працю.

VI.

Видання матеріалів до історії українського права.

Стан виучування нашої дисципліни за минулих часів призводив і до того, що актові матеріали видавалося рідко та епізодично, і здебільшого видавалося в загальнім порядку видання історичних матеріалів, а не за плановим завданням науки історії західньо-руського та українського права і не за керуванням дослідників-юристів.

Систематичне завдання видавати актові матеріали й юридичні пам'ятки Комісія поставила собі з часу заснування. До того-ж це археографічне завдання перший склад Комісії, що працював з акад. Ф. В. Тарановським на чолі, ставив у центрі своєї уваги й праці, як головну її мету. Протоколи й документи 1919 р. кажуть нам, що Комісія ставила собі завдання видати Литовський Статут 1588 р. (шкільне видання). Передбачалося передрукувати Мамоничівське видання. Керівничий над працями Комісії І. М. Каманін склав з цього приводу доповідну записку „Про умови друкування Литовського Статуту 1588 р.“. Комісія хтіла так само видати для навчальної знов-же мети й хрестоматію з історії західньо-руського та українського права. Окрім того малося на увазі друкувати акти Генерального Суду, що їх зібрав В. Л. Модзалевський, Полтавські судові акти, за його-ж редакцією, „отозвы до короля“—XVI ст., що їх зібрав І. М. Каманін, акти Луцького Трибуналу, які знайшов Г. Л. Попов (друкувати властиво лиш деякі з них).

Як бачимо, археографічні завдання Комісія ставила поважні й різноманітні. А втім, першому складові Комісії здійснити їх не пощастило. Як наслідок цих планів у Комісії залишився тільки рукопис переписаного Мамоничівського видання III Литовського Статуту.

Не покинула Комісія думки про археографічні видання й тоді, коли поновлено її діяльність за керівництвом акад. Н. П. Василенка. Але це видання не було тепер черговим завданням Комісії, що більше уваги звертала передусім на діяльність науково-дослідчу. Все-ж-таки Комісія не покинула цієї праці, а посунула її наперед.

Вже надрукований I том матеріалів з історії українського права Н. П. Василенка, що містить у собі низку цінних матеріалів для історії права XVII—XVIII ст. ст. Готується до друку за редакцією акад. Н. П. Василенка та В. О. Романовського 2 томи збірки привилеїв і грамот українським містам. Завдання І. М. Каманіна — підготувати Статут 1588 р. до друку, перейняв на себе акад. Н. П. Василенко. Цю працю вже закінчено і вона готова до друку. Окрім того, Комісія має видати критичне

й перевірене видання статуту 1529 р. Підготовчу працю що-до цього провадив С. Г. Борисенко, але вона затрималася в зв'язку з тим, що саме тепер таке видання розпочала польська наука. Окрім того малося на увазі видати Гетьманські Статті XVII ст. У 1921—22 рр. працював над ними член Комісії В. І. Щербина. Тепер, з ініціативи члена Комісії М. Є. Слабченка, поставлено на чергу видання великого, в декілька томів, *Corpori juris ukrainensis*. Комісія обмірковує план цього видання.

VII.

Наукові відрядження.

Архівні матеріали до історії західньо-руського та українського права знаходяться значною мірою в позакиївських архівосховищах. От чому, щоб виконати науково-дослідчі і археографічні завдання, Комісія повинна була відряджати своїх членів для праці в цих архівах. Кошти на такі відрядження Комісія здобула допіру р. 1926. Тоді-ж з доручення Комісії працювали: С. Г. Борисенко у Дрєвлехранилищі РСФРР у Москві — 1 місяць, Л. О. Окиншевич там-же — 2 місяці, І. Ю. Черкаський у чернігівських архівах — 1 місяць, М. Ф. Тищенко в Харківському Центральному Історичному Архіві — 1 місяць та Г. Л. Попов в окружних архівах кол. Київської губернії — 1 місяць. Року 1927 було відряджено С. Г. Борисенка на 1 місяць до Москви для роботи в Дрєвлехранилищі та І. Ю. Черкаського на 3 місяці до Харкова для праці в тамтешньому Центральному Історичному Архіві. Нарешті, р. 1928 Комісія відряджала С. Г. Борисенка на 1 місяць до Москви, І. Ю. Черкаського на 2 місяці до Москви й Ленінграду та Л. О. Окиншевича на 2 місяці до Москви і його-ж таки на 1 місяць до Харкова та М. Є. Слабченка до Чернігова й Харкова на 1 місяць. Член Комісії В. Д. Отамановський мав р. 1926 командування від Упрнауки на 1 місяць до Москви для праці в Дрєвлехранилищі РСФРР. З командувань-же до 1926 р. можна згадати тільки подорож р. 1921 В. І. Щербини до Чернігова, де він у Музеї Тарновського обізнавався з друкованим примірником гетьманських статтів 1659 р.

Нема чого й казати що ці відрядження мали чималу наукову вагу й значно важили в загальній роботі Комісії. Адже низка дослідів членів Комісії з'явилася на підставі нових, ще невикористаних, ще нікому невідомих документів.

VIII.

Колективна праця членів Комісії.

Коли досі діяльність Комісії спрямовано було найбільше на теми науково-дослідчого характеру, на це звертала вона найпильнішу увагу й це головною мірою дало й найбільші наслідки (дослідчі збірники „Праць“), то треба думати, що наступні роки принесуть інші завдання,

примусять поставити наголос на іншій стороні діяльності. Цього, як видно, вимагає планове розгортання виучування нашої дисципліни, планове передбачення її актуальних потреб, що вдовольнити їх має колективна праця членів Комісії.

Минулого часу такі завдання стояли. Але поки-що ми провадили підготовчу що-до їх виконання працю.

Передусім слід сказати про розпочату р. 1925 підготовчу роботу до складання словника української юридичної старовини. Такого словника-енциклопедії наука дуже потребує. До цього часу працю проваджено над виписуванням карткового термінологічного матеріалу для такого словника з актових джерел та з літератури, що мали дати базу для майбутніх розвідок-пояснень що-до кожного терміну. В цій роботі брали участь члени Комісії: І. Ю. Черкаський, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, С. Г. Борисенко та Л. О. Окиншевич.

Конкретнішу потребу має вдовольнити інша колективна праця членів Комісії. Це — складання книги для читання з історії українського права, що мала-б почасти заступити курс і підручник, почасти дати взагалі матеріал для першого обізнання з цією дисципліною, почасти на решті дати спробу посинтезувати розроблення окремих тем і питань, що над ними досі працювала наша наука. У зв'язку з відкриттям на юридичнім факультеті Київського Інституту Народного Господарства катедри історії українського права, і ясна річ, майбутнім відкриттям таких курсів-викладів і по інших юридичних факультетах на Україні, справа з такою книгою до читання набуває й певної терміновости й значної актуальности. Акад. О. О. Малиновський поставив перед Комісією питання про колективне складання курсу історії українського права. Цього року акад. Н. П. Василенко конкретно запропонував Комісії скласти саме книгу до читання — збірник окремих статтів окремих фахівців, що-б охоплював науку історії українського права в цілому.

Це два основні завдання колективної праці членів Комісії. Окрім них, певна річ, мають повстати й інші. Вони вже й повстають між иншим у формі внесень про потребу підсумувати здобутки попереднього, про потребу розробити методологію історії права й переглянути попередні надбання та попередні методи.

IX.

Видання Комісії.

Від р. 1925 Комісія розпочинає видавати свої праці в збірниках під назвою „Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“. За ці чотири (1925—1928 рр.) роки вийшло 5 томів цих „Праць“, що мають близько 105 аркушів друку. Окрім того до 1929 року надруковано вже випуск VI „Праць“ і цілком підготовано до друку в. VII.

Перший випуск „Праць“ Комісії містив у собі тільки дослідчі статті. Випуск другий містить ще й розділ критики та бібліографії, розділ, що має певне й дослідче й методологічне значіння. Випуск третій Праць має окрім цього й розділи „Наукові звідомлення“, „Полемика і зауваження“ та надруковані в ньому й протоколи засідань Комісії. В. в. IV й V усіх цих розділів не мають, бо містять тільки фундаментальну монографію члена Комісії І. Ю. Черкаського „Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII в.в.“. Натомість в. VI знов міститиме різноманітні праці й різні рубрики.

У „Працях“ Комісії, окрім передмов академіка Н. П. Василенка, містили свої наукові розвідки — С. Борисенко, Г. Попов, С. Іваницький, О. Добров, І. Черкаський, Л. Окиншевич, акад. О. Малиновський, проф. М. Максимейко, проф. М. Товстоліс, М. Тищенко, С. П'ятницька, І. Балінський, В. Новицький, проф. М. Слабченко. Ми не будемо тут перераховувати всіх друкованих праць, заміток і рецензій, оскільки вони вказані у спискові друкованих робіт, що його до цього додаємо.

На закінчення цього формального звідомлення маємо тільки додати, що саме його формальна сухість перешкоджала нам ясніше й докладніше подати й схарактеризувати роботу Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Формальний зміст цього звідомлення не міг дати повного уявління про темп і характер роботи Комісії, про ті численні й складні питання принципового та методологічного характеру, що стояли раз-у-раз перед нею, в зв'язку з цілком по суті новою роботою творення самостійної й витримано-систематичної науки історії західньо-руського та українського права. Дещо, але, певна річ, не все і не в повнім вигляді, висвітлюють протоколи Комісії, що їх вона друкує, дещо про напрямок її роботи скаже список друкованих розвідок її членів за 10 років праці і існування Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права при Всеукраїнській Академії Наук.

Х.

Список друкованих праць членів Комісії за 10 років (1919—1928).

І. Голова Комісії академік Н. П. Василенко надрукував:

Року 1923—24.

1. Академік Б. О. Кістяковський.
2. Академік О. І. Левицький.
3. Кременецький Ліцей і Університет Св. Володимира.
Вої надруковані в т. I Записок Соц.-Екон. Відділу.

Року 1924—25.

4. Як скасовано Литовського Статута. Зап. С.-Ек. Відділу, кн. II—III.
5. Наукові праці І. М. Каманіна. Ibid.
6. Павло Полуботок. Україна. 1925 р. № 6.
7. Рец. на VIII т. „Історії України-Руси“ М. Грушевського. Ibid. 1925. № 5.
8. Передмова до I випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“.

Року 1925—26.

9. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові. т. CXXXVIII—CXL.
10. Передмова до в. II „Праць“ Комісії.
11. Рецензія на О. Лотоцького „Свиток Ярославль“. Праці Комісії, в. II.
12. Рец. на О. Галецького „Litwa, Ruś i Żmudź“. Ibid.
13. Рец. на В. Дружчыца „Палажэньне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай вуніі“. Ibid.

Року 1926—27.

14. Збірка матеріалів до історії України та українського права. Укр. Археограф. Збірник, т. I.
15. Неприємності через етнографію. Етнограф. Вісник, кн. 3.
16. Передмова до в. III Праць Комісії.
17. Рец. на С. Еренкрейца „Uwagi nad rozdziałem VII Statutu Litewskiego“. Праці Комісії, в. III.
18. Рец. на С. Еренкрейца „Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska“ Ibid.
19. Рец. на Мик. Чубатого „Про правне становище Церкви в козацькій державі“ Ibid.
20. Правне положення Чернігівщини за польську добу. Зб. „Чернігів і північне Лівобережжя“.

Року 1927—28.

21. Конституція Пилипа Орлика. Збірник на пошану проф. Д. М. Петрушевського.
22. Територія України XVII ст. Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.
23. Передмова до IV вип. Праць Комісії.
24. О. М. Лазаревський (матеріали до біографії) Україна. 1927. кн. IV.
25. „Права, по которымъ судится малор. народъ“, як джерело до історії державного права Гетьманщини XVIII ст. Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського.
26. Некролог І. М. Балінського. Праці Комісії, в. III.

II. Член Комісії І. М. Балінський надрукував:

1927 р.

1. Нарис з історії феодалізму та феод. права в Польщі, Литві та на Україні. Феодалізм в Польщі. I Вступ. Огляд літератури. Праці Комісії, в. II. 1926 р.

III. Друковані праці С. Г. Борисенка.

1923 р.

1. Рец. на журнал „Криминалист“. Зап. III Відд., т. I.

1924 р.

2. „Изгнание, как наказание по Уг. Кодексу У.С.С.Р.“. Вестн. Сов. Юстиции № 19.

3. „К вопросу об юридической природе самоуправства. Ibid. № 16.

1925 р.

4. Карний зміст „поточка“ Р. Правди. Праці Комісії, в. I.

1926 р.

5. Рец. на Р. Лашенка. Лекції по історії укр. права, ч. I. Праці Комісії, в. II.

6. Рец. на М. Косвена. Преступление и наказание в до-госуд. обществе. Ibid.

7. Рец. на Р. Лашенка. Литовський Статут, яко пам'ятник укр. права. Ibid.

1927 р.

✓ 8. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі. Праці Комісії, в. III.

9. Рец. на Ветулані „Pozew sądowy w średniow. procesie polskim“. Ibidem.

10. Національний характер Лит. Статута 1529 р. Полюмя 1927 р. 6—7.

1928 р.

✓ 11. Звичаєве право Лит.-руської держави на початку XVI ст. Праці Комісії звичаєвого права, в. III.

12. Самосуди над карними злочинцями. Ibid.

13. Федір Евлашевський, білоруський практик-юриста XVI ст. Полюмя. 1928 р. № 5.

14. Інформація про роботу Секції Крим. Рад. Права при В.У.А.Н. Червоне Право. 1928 р. № 15—16.

IV. О. С. Добров надрукував:

1923 р.

1. Рец. на Новицького „Имущественный наем“. Записки III Відділу В.У.А.Н. кн. I.

1925 р.

2. Звичаєве право й стаття I Цивільного Кодекса. Праці Комісії для виучування звичаєвого права, в. I.

3. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. Праці Комісії для виуч. зах.-руськ. та українського права, в. I.

1926 р.

4. Поняття про примушування в цивільному праві. Наукові Записки Київськ. Ін-ту Нар. Господарства. № 6.

5. Das Industrie- und Handelsrecht der Sowiet-Union. Die juristische Literatur der Sowiet-Union. Berlin. 1926.

6. До питання про історію права власности на землю на Україні. Праці Комісії, в. II.

1927 р.

7. Стаття первая гражданского кодекса. „Право и Жизнь“. 1927. № 1.

8. Рец. на Працы Беларускага Дзярж. Універсітэту. Наукові Записки К.І.Н.Г. 1927. № 8.

9. Рец. на Малицького „Гражданский кодекс Сов. Республик“. Ibid.

10. Відповідь проф. Р. Лашенку. Праці Комісії, вип. III.

1928 р.

11. Взыскание долга при утрате векселя. Вестник Сов. Юстиции. 1928. № 4.

12. Правоутворення без законодавця, ч. I. Звичаєве право (с. 128). Праці Комісії звичаєвого права, в. II.

V. Друковані роботи С. М. Іваницького:

1925 р.

1. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини. Праці Комісії, в. I.

2. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині. Ibid. (с.с. 122—180).

1927 р.

3. Рец. на В. Дружчиця. Место Менск у канцы XV і пачатку XVI в. Праці Комісії, в. III.

VI. В. І. Новицький надрукував:

1. Снеми Руської Землі X—XII в.в. Праці Комісії, в. III.

VII. Л. О. Окиншевич надрукував:

1924 р.

1. Рец. на „Записки Соц.-Екон. Відділу В.У.А.Н.“ т. I. Записки Київськ. Ін-ту Н. Госп. 1924 р. № 3.

2. Рада старшинська на Гетьманщині. Україна. 1924 р., кн. IV.

1925 р.

3. Приказ „Малые Росіи“ Московської держави XVII в. Праці Комісії, в. I.
4. Рец. на М. Слабченка. Центральные учреждения Украины. Україна 1925 р., кн. III.
5. Рец. на Р. Лашенка. Лекції по історії українського права, ч. I. Україна. 1925 р., кн. V.
6. Рец. на акад. Д. Багалія. Нарис української історіографії, т. I, в. II. „Червоний Шлях“ 1925 р., кн. IX.
7. Рец. на проф. В. Пічета „Гісторыя Беларусі“ ч. I. Черв. Шлях. 1925 р., кн. X.
8. Федерація чи унія (з приводу ст. В. Дружчиця „Палажэньне Літоўска-Белар. дзяржавы пасья Любл. вуніі). „Польмя“. 1925 р. № 8.

1926 р.

9. Генеральна старшина на Лівобер. Україні XVII—XVIII в.в. Праці Комісії, в. II, с.с. 84—175.
10. Рец. на „Адраджэньне. Літаратурна-науковы Веснік Ін-ту Белар. Культуры“. Україна. 1926 р. № 1.
11. Рец. на Р. Лашенка. Лекції по історії укр. права, ч. II. Праці Комісії. Кн. II.
12. Рец. на „Записки Н. Т-ва ім. Шевченка“, т. CXXXVIII—CXL. Ibid.
13. Рец. на В. Заїкина. Головні моменти історії укр. державности. Ibid.
14. Рец. на Р. Лашенка. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. Ibid.
15. Рец. (на 1 частину) на М. Чубатого. Державно-правне становище українських земель Литовської держави. „Польмя“. 1926 р., кн. IV.

1927 р.

16. Козацтво на Білорусі. „Польмя“. 1927 р., кн. I.
17. Наука історії українського права. Право державне. Україна. 1927 р., кн. I.
18. Звідомлення про відрядження до Москви. Праці Комісії, в. III.
19. Рец. на проф. М. Влад.-Буданова. Рада вел. кн. Литовського. „Польмя“. 1927 р., кн. IV.
20. Рец. на Е. Еренкрейца. Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska. Україна. 1927 р., кн. III.
21. Рец. на М. Чубатого. Про правне становище Церкви в козацькій державі. „Україна“. 1927 р., кн. IV.
22. Рец. на М. Слабченка. До методології історії робітничого класу. Праці Комісії, в. III.

23. Рец. на Кутшебу. „Historya źródeł dawnego prawa polskiego, t. II, cz. II—III. Ibid.

24. Рец. на В. Пічету. „Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускаго права XV—XVI ст. у гісторыяграфіі. Ibid.

25. Рец. (на обидві частині — працю в цілому) на М. Чубатого. „Державно-правне становище укр. земель Лит. держави“. Ibid. (с.с. 432—438).

26. Рец. на „Записки Н. Т-ва ім. Шевченка“ т. CXLIV—CXLV. Ibidem.

1928 р.

27. До питання про білоруську юридичну термінологію. „Полымя“. 1928 р. № 4.

28. Рец. на „Беларускі Архіў“, т. I. Україна. 1928 р. № 2.

29. Рец. на Я. Адамуса „Z zagadnień prawa litewskiego“ Полымя. 1928 р. № 7, (с.с. 197—204).

30. Рец. на Р. Лашенка. Копні суди на Україні. Полымя. № 9.

VIII. В. Д. Отамановський надрукував:

1926 р.

1. Das gegenwärtige Stand der Gebietserforschung Podoliens. Minerwa Zeitschrift. Berlin. 1926. Heft 4.

2. Бібліографія краю (топобібліографія) як одне з основних завдань наукової книгозбірні та організація топобібліографічної праці на Україні. Бібліот. Збірник ч. I.

3. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінета вивчення Поділля. Вінниця. 1926.

1927 р.

4. Вінниця та її минуле. У збірнику „Вінниця, її околиці та Вінницька округа“.

IX. Друковані праці Г. Л. Попова.

1925 р.

1. Луцький Трибунал 1578 р. Праці Комісії, в. I.

1926 р.

2. До історії сусідства на Правобережжі. Ibid., вип. II.

X. Друковані праці В. О. Романовського.

1919 р.

1. Куліш та його історія „Возсоединенія“. „Наше Минуле“.

2. Праці Куліша з історії України. Книгар.

1924 р.

3. Федорович — його життя й діяльність. Труды У.Н.І.К., т. I.

4. Іван Федорович друкар на Волині. Бібліогр. Вісн. 1924 р.

1925 р.

5. Київський Архів Давніх Актів. Архівна Справа. № 1.

1926 р.

6. До історії архівних фондів Старої Гетьманщини. Архівна Справа № 3.
7. Новий документ з історії Смути. Ibid.
8. До історії архіву Малор. Колегії. Україна.
9. Хто був Самовидець? Україна.

1927 р.

10. Нариси з архівознавства. Харків. 1927.
11. До історії бюджетового права Гетьманщини. Збірник на пошану акад. Багалія.

1928 р.

12. Сторінка з недавнього минулого. Збірник на пошану акад. Грушевського.
13. Рец. на Археограф. Збірник, т. I. Архівна Справа, кн. 6.
14. Рец. на Archejon, т.т. I. II. Архівна Справа, кн. 7.
15. Рец. на Siemeński, Symbolika wydawnicza. Ibid.

XI. Друковані роботи проф. М. Є. Слабченка¹⁾.

1919 р.

1. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. Видав. „Союз“.

1920 р.

2. Рец. на Левитського. Про Хліборобські Спілки. Наша Кооперація. № 2.
3. Єдиний економічний фронт. Ibid., ч. 4.

1922 р.

4. Пам'яті Туган-Барановського. Коопер. Хозяйство, ч. I.
5. Кооперативное законодательство.
6. Фаміліяти й заступаючі. Учен. Записки Высш. школы г. Одессы, т. II.
7. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, т. I.
8. Те ж, т. II.

¹⁾ Тут подаються праці тільки з історії українського права та загальної і економічної історії України. Не згадуються численні статті на громадсько-публіцистичні теми, на теми з історії літератури й театру, так само белетристичні твори. Не вказані збірники й видання, що виходили за редакцією проф. М. Є. Слабченка. Отже список цей далеко не повний.

1923 р.

9. Николай Иванович Зибер. Вступна стаття до „Очерков первоб. культуры“.

10. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. I.

11. Те ж, т. III.

1925 р.

12. Организация хозяйства Украины... т. IV.

13. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст., т. I.

1926 р.

14. Чи була в Гетьманщині своя монета? Наук.-істор. збірник, т. II.

15. Рец. на Оглоблина „Очерки по истории укр. фабрики“. Зап. I В. У.А.Н. т. VII—VIII.

16. Бджільництво на Україні і „прикре непорозуміння“ проф. Шелухина. Пасічник. № 7.

✓ 17. Рец. на Словник правничої мови У.А.Н. Черв. Шлях, кн. I.

18. Рец. на Чернишова „Аграрный вопрос в России“ Ibid., кн. IV.

19. Рец. на Юрченка. Короткий нарис українського пасічництва. Ibid., кн. VI.

1927 р.

20. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст., т. II.

21. Конспект лекцій по новішій історії України.

22. Організація народнього господарства України, т. V, в. I. (Друк. у в. III Праць Комісії під назвою „Соціально-правова організація Січи Запорозької“).

23. Два топографічні списки Полтавщини й Харківщини. Зап. Центр. Н. Бібліотеки.

24. Ескізи з історії „Правъ, по которымъ судится малор. народъ“. Юб. збірник на пошану акад. Багалія.

25. До методології історії робітничого класу. Черв. Шлях, кн. IV.

1928 р.

26. З історії медвиного права на Україні. Пасічн., кн. 4—5.

27. Добročинці й вихованці. Збірн. на пошану акад. Грушевського, т. I.

• 28. Запорозькі печатки. Записки I Відділу В.У.А.Н. кн. XIX.

29. Рец. на „Волзький шлях і стародавні Руси“ П. Смірнова. Черв. Шлях. № 11.

30. Рец. на Листування Драгоманова й Франка. Там-же.

31. Феодалізм на Україні. Гектогр. видання Одеськ. І.Н.О.

XII. П. К. Сосенко надрукував:

1. Етнологічні первні староукраїнського права (Досліди над первопчатками староукр. права). „Наука й письменство“ 1924 р. Львів.

XIII. М. Ф. Тищенко надрукував:

1926 р.

• 1. Боротьба київськ. козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. Праці Комісії, в. II.

1927 р.

• 2. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівоб. Україні до кінця XVIII ст. Праці Комісії, в. III.

3. Суконна фабрика Київськ. „Приказа Обществ. Призрѣнія“ Істор.-Геогр. Збірник В.У.А.Н., т. I.

4. Клишівські друкарні старовірів. Бібліографічні Вісті. № 1.

1928 р.

5. Шовківництво в Києві та Київськ. губерні в XVIII та перш. половині XIX ст. Істор.-Геогр. Збірник, т. II.

• 6. Нариси історії торгівлі Лівоб. України з Кримом у XVIII ст. Ibidem.

7. Київський магістр. городничий та його обов'язки. Наук. збірн. Істор. Секції В.У.А.Н. за 1928 р.

XIV. Друковані праці І. Ю. Черкаського.

1925 р.

1. Поволання над трупом забитого. Праці Комісії, в. I.

✓ 2. Про українську правничу термінологію. Журнал Сов. Юстиции. № 24/25.

1926 р.

• 3. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобер. Україні наприкінці XVII й початку XVIII в.в. Праці Комісії, в. II.

4. Рец. на Р. Лашенка. Копні суди на Україні, ч. I. Ibid.

1927 р.

5. Звідомлення про командировання до Чернігова. Праці Комісії, в. III.

6. Відповідь проф. Лашенкові. Ibid.

7. Рец. на Р. Лашенка „Український копний процес на одному прикладі. Ibid.

• 8. Рец. на Р. Мірзи-Авак'янц. Нариси з історії суду на Лів. Україні. Ibidem.

9. Стаття про укр. правничу термінологію. Червоне Право. 1927 р. № 11.

• 10. Судові реформи Гетьм. Розумовського. Юб. збірник на пошану акад. Багалія.

1928 р.

• 11. Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? Юв. Збірник акад. Грушевського.

12. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII ст.ст. Праці Комісії в.в. IV та V (46 друк. арк.).

Лев Окиншевич,

Секретар Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.

Грудень р. 1928.

Dix ans de travail de la Commission pour étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïmien.

(1919—1928).

I.

Date de sa fondation et changement du personnel.

La science de l'histoire du droit occidental russe et oukraïmien n'avait auparavant ni de chaires aux écoles supérieures, ni d'institutions de caractère explorateur pour l'étudier. Les questions de l'histoire du droit occidental russe et oukraïmien n'étaient étudiées que par des savants isolés. A ces conditions ne pouvait s'effectuer l'étude de ce droit d'après un certain plan et d'une manière systématique. C'est donc la Commission pour étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïmien de la classe Sociale Économique de l'Académie des Sciences de l'Oukraïne fondée en janvier 1919 qui devait entreprendre l'étude systématique de cette discipline.

La Commission fut fondée d'après la proposition de l'académicien Th. V. Taranovsky, qui en devint le chef. Ses collaborateurs étaient les académiciens D. I. Bagaliy, O. I. Levitsky, B. A. Kistiakovsky, le prof. S. K. Goguel, V. L. Modzalevsky, I. M. Kamanine (regisseur des travaux de la Commission) et V. I. Novitsky (secrétaire scientifique de la Commission). Ainsi constituée cette Commission a existé jusqu'en mai 1920, mais de facto sa dernière réunion eut lieu le 5 juin 1919. La Commission a cessé de se réunir jusqu'au mois de mai 1920, lorsque la Section Sociale Économique de l'Académie des sciences de l'Oukraïne décida de suspendre pour quelque temps son activité. Il s'est conservé dans les archives de la Commission la copie du rapport du secrétaire de la Section envoyée au secrétaire de la Commission V. I. Novitsky datée du 15 mai 1920. En voici le contenu: „J'ai l'honneur de vous informer que la III-e section à sa séance du 13 mai (procès-verbal № 38) a décidé de suspendre l'activité de la Commission pour étude du droit occidental russe et oukraïmien et de considérer ses collaborateurs libres de leurs obligations dès le 1-e mai courant“. Les causes de la disjonction de la Commission ainsi constituée dépendaient des conditions de cette époque orageuse. Outre cela T. V. Taranovsky avait émigré de l'Oukraïne, l'académicien D. I. Bagaliy avait quitté Kiev, B. A. Kistiakovsky était mort et l'académicien O. I. Levitsky et le régisseur des travaux de la Commission I. M. Kamanine moururent bientôt après.

L'activité de la Commission ne s'arrêta que pour un très court délai. Déjà en juillet 1920 on élut à la chaire de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien le membre actuel de l'Académie N. P. Vassilenko. L'académicien N. P. Vassilenko organisa de nouveau la Commission. Il rappela dans la Commission le régisseur des travaux I. M. Kamanine, mais ce dernier ne put prendre part au travail de la Commission, dont les réunions commencèrent en janvier de 1921, car il mourut le 11 janvier 1921. Dès le 1-er octobre 1920 on invita comme membre de la Commission S. M. Ivanitsky et P. K. Bontach et dès le 15 décembre 1920 V. I. Scherbina.

Dès le 8 Février 1921 la Commission commença à se réunir régulièrement. Durant cette année qui fut réellement sa première année de travail systématique, on élut au nombre de la Commission: I. I. Minakoff (mars), P. P. Smirnoff (juin), I. J. Tcherkassky (juin), L. A. Okinchevitch (juin), I. M. Balinsky (décembre). Durant l'année 1922 G. L. Popoff et E. I. Borissenok entrèrent dans la Commission, durant l'année 1923 A. V. Orischenko et N. V. Maslenikoff; durant l'année 1925 N. T. Tischenko, V. I. Novitsky, E. I. Chmankévitch, A. D. Dobroff et membre correspondant de l'Académie Oukraïnienne des Sciences le prof. N. A. Maximeiko. Depuis l'année 1926 travaillent en qualité de membres de la Commission: P. K. Sossenko, prof. Slabtchenko, A. V. Jurtchenko, V. A. Barvinsky, V. D. Otomanovsky, V. A. Romanovsky; et depuis son arrivé à Kiev, l'académicien A. I. Malinovsky prend une part active dans la Commission. Enfin en 1928 V. T. Grichko entra dans la Commission.

Depuis 1921 ont quitté la Commission: P. P. Smirnoff (1921), V. S. Scherbina (1922), P. K. Bontach (1923), I. I. Minakoff (1924), N. V. Maslenikoff (1924), A. V. Orischenko (1924), E. I. Chmankevitch (1927) et I. M. Balinsky qui mourut le 3 mai 1927.

Jusqu'en mars 1922 tous les membres de la Commission de cette époque là étaient considérés comme collaborateurs d'état de l'Académie et recevaient un traitement et ce qui était alors beaucoup plus apprécié, la ration dite académique.

En mars 1922 on réduisit le personnel de l'Académie, il ne resta dans la Commission qu'un emploi d'état retribué, celui de collaborateur scientifique. La Commission ayant fait une élection, élut L. A. Okinchevitch. En 1924 on donna encore un emploi de collaborateur d'état et S. M. Ivanitsky reçut cet emploi. La Commission n'a plus d'emplois d'état, car la bourse d'aspirant que reçoit de la „Direction des sciences“ (Ouprnauka) P. K. Sossenko ne peut pas être considéré comme emploi d'état; cette bourse est un paiement provisoire et personnel de P. K. Sossenko et non pas un appointement d'un collaborateur de l'Académie.

Dès le début ce fut Th. V. Taranovsky qui fut chef de la Commission et depuis l'an 1920 l'académicien N. P. Vassilenko.

L'emploi de secrétaire de la Commission pendant cette époque là fut rempli par V. I. Novitsky (1919—1920), S. M. Ivanitsky (1920—1922), L. A. Okinchevitch (1922 jusqu'aujourd'hui).

Au 1e janvier 1929 la Commission a un tel personnel:

Président de la Commission — membre actuel de l'Académie N. P. Vassilenko.

2 collaborateurs d'état scientifiques:

S. M. Ivanitzky et L. A. Okinchevitch.

13 membres de la Commission surnuméraires: V. A. Barvinsky (Kharkov), E. I. Borissenok, V. T. Grichko, A. S. Dobroff, V. I. Novitzky, V. D. Otomanovsky (Vinnitza), G. L. Popoff (Chpola), V. A. Romanovsky, prof. M. E. Slabtchenko (Odessa), P. K. Sossenok, M. T. Tischenko, I. J. Tcherkassky, A. V. Jurtchenko. L'académicien I. A. Malinovsky et le membre correspondant de l'Académie prof. N. A. Maximeïko (Kharkov) sont aussi membres de la Commission. Les membres de la Commission E. I. Borissenok, G. L. Popoff, I. J. Tcherkassky et A. V. Jurtchenko ont titre d'académiciens „collaborateurs permanents scientifiques et surnuméraires de la Commission“.

II.

Réunions de la Commission.

Les archives de la Commission ont conservé les procès-verbaux des réunions de la Commission mais avec de petites omissions qui sont fort fâcheuses. Il manque les procès-verbaux de la fin de 1921 et du commencement de 1922. Ce qui ne permet pas de fixer le nombre de réunions de la Commission. Il y a des renseignements sur 224 réunions de la Commission. Elles ont eu lieu de la manière suivante:

En 1919 il y eut 11 réunions de la Commissions (de 26 janvier jusque 5 juin).

En 1920 la Commission ne s'était pas assemblée.

En 1921 la Commission eut 23 réunions (de 8 janvier jusque 8 novembre, les derniers procès-verbaux n'existent pas).

En 1922 19 réunions (de 21 mars jusqu'à la fin de l'année; les procès-verbaux de la première moitié de l'année ne sont pas conservés).

En 1923 il y a eut 20 réunions.

En 1924 — 29.

En 1925 — 29.

En 1926 — 33.

En 1927 — 30.

En 1928 — 30 (jusqu'en décembre).

La Commission se réunissait en moyenne une fois par semaine (outre les mois de vacances d'été). Pendant les réunions on rendait compte de la marche des travaux scientifiques des membres de la Commissions (ce qui faisait le contenu fondamental des réunions des premières années de son existence). Les années suivantes apportèrent ce changement, qu'à chaque réunion de la Commission on lisait une recherche scientifique étudiée (ou

une partie d'une grande recherche). On lisait outre cela des critiques bibliographiques, des comptes rendus scientifiques de voyages. Quelques réunions ont été dédiées à la polémique scientifique.

Pendant les réunions de la Commission on portait autant que possible tout le contenu de la réunion dans des procès-verbaux. Puisque pendant les dernières années le but des réunions était, pour la plupart, la lecture des recherches, qui ensuite étaient imprimées, le but principal des procès-verbaux fut de fixer les discussions à propos de ces recherches. Ces discussions font surgir constamment de sérieux problèmes théoriques et méthodologiques; elles donnent des points de vue et des correctifs qui se basent sur le travail d'autres matériaux. Ce qui donna aux procès-verbaux de la Commission une signification scientifique, ce qui servit de cause à la Commission de faire imprimer ces procès-verbaux en commençant par la III-e livraison de ses „Travaux“. Les procès-verbaux du 1-er juin 1926 jusqu'au 1-er juillet 1927 sont imprimés dans la III-e livraison des „Travaux“ et dans la VII-e on imprimera ceux du 1-er juillet 1927 jusqu'au 1-er juillet 1929.

III.

Travail monographique des thèmes scientifiques isolés.

C'est un travail responsable car la science de l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien a une série de questions qui ne sont pas du tout éclairées, ou qui ne sont pas scientifiquement expliquées et scientifiquement travaillées. C'est pourquoi le principal but et la principale direction du travail scientifique de la Commission des dix dernières années sont surtout dirigés sur ce travail monographique.

Le personnel de la première période de la Commission qui travailla en 1919 sous la direction de l'académicien T. V. Taranovsky avait pour but principal des questions archéographiques. Nous en parlerons plus tard. Dans les procès-verbaux des réunions de la Commission de 1919 il n'ya qu'une mention sur un problème de caractère de recherche scientifique. Ce fut la proposition de S. K. Goguel, que la Commission a examinée le 8 mai 1919, d'écrire une recherche sur l'organisation judiciaire de l'Oukraïne au XVIII s. Cette recherche devait être faite „en se basant sur un monument législatif de 1743. — „Droits avec lesquels a été jugé le peuple oukraïzien“. Le prof. S. K. Goguel a fait le plan d'un tel ouvrage et le présenta à la Commission. La Commission a décidé d'imprimer une telle recherche et d'inviter le prof. Goguel comme collaborateur.

Les travaux sur les recherches des thèmes isolés de l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien devinrent beaucoup plus actifs après le renouvellement des travaux de la Commission sous la direction de l'académicien N. P. Vassilenko. Chaque membre de la Commission avait et a de tels problèmes. Après le travail préalable sur la collection des matériaux pour les recherches scientifiques la Commission commence en 1925 à les

imprimer. Les membres de la Commission ont travaillé sur les thèmes suivants:

I. Le président de la Commission Membre actuel de l'Académie N. P. Vassilenko travailla monographiquement une série de thèmes: „Suppression du Statut Lithuanien“, „Documents de la littérature judiciaire du XVIII s.“, „Constitution de Philippe Orlique“, „Territoire de l'Oukraïne du XVII s.“. Toutes ces recherches sont déjà imprimées dans de différentes éditions. D'autres thèmes de recherches monographiques vont former un recueil sous le titre „Matériaux pour l'histoire du droit oukraïzien“ (volume de 30 feuilles). Outre cela la première livraison d'un grand travail „Histoire de l'étude du droit occidental russe et oukraïzien“ est prêt à être imprimé.

II. Le collaborateur scientifique S. M. Ivanitzky entra au service en 1920, mais il ne fut collaborateur d'état qu'en 1924. Il travailla sur l'étude du droit de Magdebourg dans les villes de la Lithuanie, de la Russie Blanche et de l'Oukraïne. Son autre thème fut sur la possession des propriétaires des biens par l'ancienne noblesse polonaise et Hetmanschina. Outre ce thème S. M. Ivanitzky étudie l'organisation de „Magdebourg“ (les institutions de l'autonomie que la ville possédait grâce au droit de Magdebourg) de la ville de Moguilev sur le Dnièpre.

III. L. A. Okinchevitch (entra en 1921 et fut collaborateur scientifique d'état en 1922). Il travailla sur l'étude des institutions centrales de l'Oukraïne sous les Hetmans du XVII—XVIII ss. il étudia aussi la situation des chefs oukraïziens (starchina) qui n'étaient pas au service de l'état („tovarichi bountchoukovy, voiskovy et znatchkovy).

IV.

Les collaborateurs surnuméraires.

IV. Prof. V. A. Barvinsky (Kharkov; en Commission de 1926) étudie l'histoire et l'organisation de la Chancellerie Ministérielle dans l'Oukraïne de la Rive Gauche au XVIII s.

V. E. I. Borissenok (de 1922), étudiait les questions sur l'expulsion dans l'histoire du droit oukraïzien; de cette question il passa sur les thèmes du I-er Statut Lithuanien et sur l'histoire de l'institut des avocats dans le Grand Duché Lithuanien et en Oukraïne.

VI. V. T. Grichko (de 1928), étudie les rapports qui se rattachent au droits de terre dans l'histoire de l'Oukraïne et en particulier l'institut de la prescription, les servituts, les titres, la possession etc.

VII. A. S. Dobroff (de 1925), étudia l'institut de l'achat et de la vente dans l'histoire du droit en Oukraïne, outre cela il étudia les règles du droit civil du I Statut Lithuanien.

VIII. V. I. Novitzky (en 1919; et puis de nouveau en 1925), travailla sur les diètes „Snemi“ en Oukraïne du X au XIII siècle.

IX. V. D. Otamanovsky (de 1926 à Vinnitza), étudia l'histoire de Vinnitza; comme ville ayant possédé le droit de Magdebourg.

X. G. L. Popoff (à Chpola; membre de la Commission de 1922), étudia le tribunal de Loutzk, ainsi que l'institut du voisinage d'après les actes.

XI. V. A. Romanovsky (de 1926), étudia l'organisation financière de l'Oukraïne sous les Hetmans du XVII et XVIII ss.

XII. Prof. M. E. Slabtchenko (Odessa; de 1926), étudia par proposition de la Commission l'organisation juridique de la „Setche Zaporojska“ (le corps des cosaques habitant au delà des cataractes du Dnièpre), ainsi que le tribunal général en Oukraïne de l'époque des Hetmans du XVII et XVIII ss.

XIII. P. K. Sossenko (de 1926), étudia la méthode ethnologique dans l'histoire du droit de l'Oukraïne; puis les premières organisations territoriales et sociales des anciens oukraïniens au point de vue ethnologique (foyer dim), vess¹⁾, verve²⁾ relativement au développement des unions organiques. Outre cela il étudia le développement des tribunaux pendant l'interrègne (kaptoura) sur la Rive Droite.

XIV. M. T. Tischenko (de 1925), étudia le droit de distillerie et le droit du débit de l'eau de vie dans l'Oukraïne de la Rive Gauche puis l'organisation de la dignité de bailli („voïte“) au XVI—XVII ss.; outre cela il étudia le thème des organisations de compagnies commerciales dans l'Oukraïne de la Rive Gauche du XVIII s.

XV. I. J. Tcherkassky (de 1921), étudia l'organisation des tribunaux communaux (de kopa) l'organisation tribunaire et la procédure judiciaire en Oukraïne du temps des Hetmans. Outre ces deux grands thèmes il étudia la question de „povolania“³⁾ sur le corps de l'assassiné.

XVI. A. V. Jurtchenko (de 1926), fit des recherches sur l'administration dans l'Oukraïne de la Rive Droite; outre cela il étudia le thème sur les livres manuscrits du diocèse de Radomisle.

¹⁾ ainsi s'appelait un petit village.

²⁾ unité administrative et judiciaire.

³⁾ un acte solennel quand on annoçait à la population de l'assassin et de l'assassiné.

La Commission à aussi comme membre — le membre correspondant de l'Académie Oukraïtienne des sciences, le directeur de la section de l'histoire du droit oukraïmien à la chaire Scientifique des recherches de l'histoire de la culture oukraïtienne le prof. N. A. Maximeïko (de 1925). Il fit des recherches sur le droit russe (*prostranna Rousska Pravda*).

Les anciens membres de la Commission qui la quittèrent pour telles ou telles raisons ont étudié les thèmes suivants.

I. I. M. Balinsky (1921—1927) fit des recherches sur le féodalisme en Pologne, en Lithuanie et en Oukraïne.

II. P. K. Bontach (1920—1923) étudia les dates des privilèges provinciaux dans le grand duché de la Lithuanie.

III. N. V. Maslenikoff (1923—1924) fit des recherches sur les fonctions *vozny* des Statuts Lithuaniens.

IV. I. I. Minakoff (1921—1924) étudia l'organisation financière de l'Oukraïne sous les hetmans.

V. A. V. Orichenko (1923—24) étudia le système de l'imposition dans le grand duché de Lithuanie.

VI. Le prof. P. P. Smirnoff (1921) étudia les relations limitrophes entre l'Oukraïne et la Russie à la moitié du XVII s.

VII. E. I. Chmankevitch (Kharkov, 1921) étudia l'organisation des jugements fraternels.

VIII. Membres correspondant de l'Académie Oukraïtienne des Sciences—
V. I. Scherbina (1920—22) étudia les règlements des Hetmans au XVII s.

Tels ont été les thèmes des recherches que les membres de la Commission ont développés comme monographies chargés par la Commission. Comme nous l'avons vu, ils sont nombreux et variés. Tous ces ouvrages ont eu comme but commun de faire avancer les recherches sur la science de l'histoire du droit oukraïmien. Dans la partie traitant les ouvrages imprimés de la Commission et dans la liste des ouvrages imprimés des membres de la Commission, on va voir ce qui est déjà fait sous ce rapport, ce qui est déjà présenté au jugement du monde scientifique.

V.

Le travail scientifique préparatoire.

Plusieurs membres de la Commission ont exécuté l'étude systématique de l'histoire du droit occidental russe et oukraïmien. Le but de ces études à été double: d'un côté l'érudition générale systématique dans sa

spécialité est bien profitable aussi pour éclaircir monographiquement des thèmes isolés, de l'autre le but de ce travail préparatoire est de préparer des représentants instruits de notre science, qui puissent l'enseigner, vu qu'il n'y avait pas jusque là de chaire du droit oukraïzien aux facultés juridiques, ni de chaires de recherches scientifiques dans cette science (outre la section du droit oukraïzien; quoiqu'elle existât dans une époque relativement récente à la chaire scientifique de l'histoire de la culture oukraïzienne). Le membre actuel de l'Académie N. P. Vassilenko dirige ces travaux préparatoires depuis leur organisation.

Les membres de la Commission qui y ont travaillé:

I. L. A. Okinchevitch. Il a étudié de 1921 à 1926 l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien ainsi que l'histoire du droit russe dans les limites des exigences des anciens programmes de licencié. Outre cela L. A. Okinchevitch acquit des connaissances dans l'histoire générale de l'Oukraïne, ayant suivi à la chaire de l'histoire de l'Oukraïne de l'académicien M. S. Grouchevsky en 1925—1928 le cours complet d'aspirants.

II. P. K. Sossenko eut pour un tel travail préparatoire une bourse spéciale (de Uprnaouka) de la direction des sciences. Il étudia l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien étant aspirant à la Commission. Actuellement P. K. Sossenko pense finir ce travail en 1929.

III. Enfin V. T. Grichko en 1928 commença un tel travail systématique préparatoire sur l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien.

Il est certain qu'en faisant leurs études tous les collaborateurs mentionnés faisaient aussi un travail de recherches scientifiques.

VI.

L'édition des matériaux sur l'histoire du droit oukraïzien.

Le peu de développement de l'étude de notre science dans les dernières époques fut la cause de ce que les matériaux sur les actes étaient publiés fort rarement et épisodiquement, et pour la plupart ils étaient publiés dans l'ordre général de la publication des matériaux historiques, et non pas sur le plan et les besoins de la science de l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien et non pas suivant la direction des explorateurs-juristes.

Dès sa fondation la Commission avait comme problème systématique de publier les matériaux en documents et en notes juridiques. Le personnel de la Commission qui a travaillé sous la direction de l'académicien T. V. Taranovsky s'était donné ce problème archéographique et c'était le but principal de son attention et de son activité. Les procès verbaux et les documents de 1919 nous montrent que la Commission se donnait pour problème de publier le Statut Lithuanien de 1588 (édition d'étude). On se proposait de rééditer l'édition de Mamonitch. Le directeur des travaux de la Commission I. M. Kamanine fit à propos de cela un mémoire de rapport „Sur les

conditions de réimpression du statut lithuanien de 1588". La Commission a voulu publier encore une chrestomatie de l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien. Outre cela on se proposait d'imprimer les documents sur le Tribunal Général réunis par V. L. Modzalevsky. Les documents du tribunal de Poltava sous sa rédaction, „les réponses au roi“ („otozvi“ au roi) du XVI s. recueillis par Kamanine, les documents du tribunal de Loutzk trouvés par Popoff, dont on ne se proposait d'imprimer que quelques uns d'entre eux.

Comme nous le voyons les problèmes archéographiques posés par la Commission étaient très importants et divers. Mais la Commission de la première période avec son personnel n'eut pas de chance pour les exécuter et comme suite de ces plans il ne reste dans la Commission que le manuscrit de l'édition de Mamonitch du III-e Statut Lithuanien.

La Commission n'a pas délaissé l'idée des éditions archéographiques depuis le renouvellement de son activité sous la direction de l'académicien N. P. Vassilenko; mais ces éditions ne sont plus les problèmes essentiels de la Commission qui donne le maximum de son attention à son activité scientifique explorateur; néanmoins, ce travail n'est pas délaissé par la Commission; au contraire, elle l'avance.

On imprime déjà le I-e volume des documents du droit oukraïzien recueillis par l'académicien Vassilenko. Ce travail contient une série de matériaux de valeur pour l'histoire du droit du XVII et du XVIII ss. On prépare également pour imprimer d'après la rédaction de N. P. Vassilenko et V. A. Romanovsky 2 volumes des recueils des privilèges et des chartes pour les villes oukraïniennes. N. P. Vassilenko s'est chargé de l'édition du statut de 1588 que I. M. Kamanine voulait faire. Cette affaire a tellement avancé que le travail est prêt à être imprimé; outre cela la Commission a aussi pour but de faire une édition vérifiée et critiquée du Statut de 1529. La préparation de ce travail a été faite par E. I. Borissenok; mais l'impression a été retenue, car une telle édition est déjà entreprise par la science polonaise. On avait encore pour but de publier les articles des hetmans du XVII s. Ce travail a été fait en 1921—22 par le membre de la Commission V. I. Scherbina. On vient de mettre sur l'ordre du jour d'après l'initiative de M. E. Slabtchenko l'édition des „Corpus juris ucrainensis“ une grande édition en plusieurs volumes. La Commission délibère le plan de cette édition proposé par le prof. Slabtchenko.

VII.

Les envois scientifiques en service commandé.

Les matériaux d'archives pour l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien se trouvent pour la plupart hors des archives de Kiev ce qui nécessite pour exécuter les problèmes scientifiques investigateur et archéographiques de la Commission d'envoyer ses membres pour travailler dans

les archives, où se trouvent ces documents. La Commission a acquis les ressources pour de tels envois en 1926. Cette année même suivant la proposition de la Commission E. I. Borissenok a travaillé un mois dans les archives des anciens manuscrits de l'U.S.S.R. à Moscou et L. A. Okinchevitch a travaillé aussi pendant 2 mois, I. J. Tcherkassky a travaillé dans les archives de Tchernigov 1 mois; M. T. Tichenko dans les archives centrales historiques de Kharkov 1 mois et G. L. Popoff dans les archives des districts de l'ancien gouvernement de Kiev 1 mois. En 1927 on a envoyé E. I. Borissenok pour un mois à Moscou afin de travailler dans les archives des anciens manuscrits et I. J. Tcherkassky a été envoyé pour 3 mois à Kharkov afin de travailler dans les archives centrales historiques. Enfin en 1928 la Commission a envoyé E. I. Borissenok pour un mois à Moscou, I. J. Tcherkassky pour 2 mois à Moscou et à Leningrad et L. A. Okinchevitch pour 2 mois à Moscou et également pour 1 mois à Kharkov; M. E. Slabtchenko à Tchernigov et à Kharkov pour 1 mois. Le membre de la Commission V. D. Otamanovsky en 1926 fut envoyé par la direction des sciences pour 1 mois à Moscou afin de travailler dans les archives des anciens manuscrits de l'U.S.S.R. Quant aux envois en service commandé qui ont eu lieu avant 1926, on ne peut mentionner que l'envoi, en 1921, de V. I. Scherbina à Tchernigoff où il prit connaissances au Musée de Tarnovsky des articles sur les hetmans de 1659.

Ces envois, il est certain, avaient une signification scientifique et avaient un poids considérable dans le travail général de la Commission. Ainsi une série de travaux des membres de la Commission fut basée sur les documents nouveaux qui n'avaient pas encore été exploités, qui n'étaient pas encore connus de personne.

VIII.

Le travail collectif des membres de la Commission.

Jusqu'à présent l'activité de la Commission se dirigeait surtout sur les thèmes de caractère de recherches scientifiques; c'est là que fut porté le maximum d'attention et ce qui donna le plus de fruits (les recueils de recherches scientifiques „Les travaux“). Il faut espérer que les années suivantes vont apporter d'autres problèmes et vont accentuer l'activité d'un autre côté. Le travail collectif des membres de la Commission va satisfaire les exigences du développement méthodique de l'étude de notre science et prévoir ses besoins actuels.

Ces problèmes se dressaient déjà devant nous; mais en attendant nous faisons un travail qui prépare leur accomplissement.

En premier lieu il faut mentionner le travail préparatoire entrepris en 1925 pour la composition d'un dictionnaire d'anciennes expressions juridiques. Un tel dictionnaire encyclopédique est absolument nécessaire. Jusqu'à présent le travail consistait à copier le matériel terminologique pour un tel dictionnaire puisé dans les documents et dans la littérature, qui doivent

fournir le matériel pour les recherches et les explications de chaque expression. Les membres ci-dessous de la Commission ont pris part à ce travail; I. J. Tcherkassky, V. I. Novitzky, M. T. Tischenko, E. I. Borissenok et L. A. Okinchevitch.

Un autre travail collectif des membres de la Commission avait à satisfaire un besoin plus concret. C'est la composition d'un livre de lecture sur l'histoire du droit oukraïzien, qui puisse remplacer en partie le Cours et servir de manuel et donner un matériel de l'histoire du droit pour faire une première connaissance avec cette science; et enfin, donner en partie un essai de synthèse des travaux sur différentes questions faites par notre science. Avec l'ouverture du cours de l'histoire du droit oukraïzien à la faculté juridique de l'Institut de Kiev de l'Economie Nationale et probablement avec l'ouverture prochaine de pareils cours aux autres facultés de l'Oukraïne, la création d'un tel livre de lecture acquiert une certaine urgence actuelle. Le membre de l'Académie I. A. Malinovsky posa devant la Commission le problème de la composition collective du cours de l'histoire du droit oukraïzien. Cette année le membre de l'Académie N. P. Vassilenko fit une proposition concrète à la Commission de composer un livre de lecture un recueil d'articles particuliers faits par des spécialistes qui embrasserait en entier la science de l'histoire du droit oukraïzien.

Ce sont les deux ouvrages collectifs fondamentaux des membres de la Commission. Outre ceux-ci d'autres doivent surgir. Il se présente comme nécessaire pour totaliser les acquisitions faites la nécessité de travailler la méthodologie de l'histoire du droit et de la révision d'acquisitions précédentes et des méthodes précédentes.

IX.

Publications de la Commission.

Dès 1925 la Commission commence la publication de ses travaux en recueils sous le titre de „Travaux de la Commission pour étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïzien“. Il a paru pendant ces quatre ans (1925—1928) 5 volumes de ces „Travaux“ qui ont à peu près 105 feuilles imprimées; outre ceux-ci on vient d'imprimer pour 1929 une livraison de „Travaux“ et la VII-e livraison est complètement préparée à être imprimée.

La première livraison de „Travaux“ de la Commission ne contient que des articles de recherche scientifiques. La deuxième livraison contient encore la section bibliographique ayant, il est certain une signification méthodologique de recherches scientifiques. La troisième livraison des „Travaux“ a en outre la section des „informations scientifiques“, des „polémiques et remarques“ et des procès-verbaux des réunions de la Commission. Les livraisons IV et V n'ont pas toutes ces sections car elles contiennent une bibliographie fondamentale du membre de la Commission I. J. Tcherkassky

„Le tribunal communal (de kopa) en Oukraïne du XVI au XVIII ss.“. En revanche la livraison VI va avoir un contenu varié des ouvrages et différents rubriques.

Outre les préfaces de l'académicien N. P. Vassilenko dans les „Travaux de la Commission“ on a imprimé les ouvrages scientifiques de E. Borissenok, G. Popoff, I. Ivanitzky, A. Dobroff, I. Tcherkassky, L. Okinchevitch; de l'académicien Malinovsky, du prof. N. Maximeïko, prof. Tovstolis, M. Tichenko, S. Piatnitzka, I. Balinsky, V. Novitzky, prof. Slabtchenko.

Pour finir ce compte-rendu officiel nous ajouterons seulement que son aridité officielle nous a empêché de présenter d'une manière plus détaillée et de caractériser plus précisément le travail de la Commission pour l'étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien. Car le contenu officiel de ce compte-rendu ne peut pas donner une idée complète sur la production et le caractère du travail de la Commission, sur ses questions nombreuses et compliquées du caractère de principes et méthodologique, qui se présentait constamment devant elle avec le nouveau travail de la création de la science indépendante et rigoureusement systématique du droit occidental russe et oukraïnien. Les procès-verbaux que la Commission imprime éclairent en partie son travail. La liste des ouvrages que ses membres ont fait depuis 10 ans montre les tendances du travail de la Commission pour étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien.

Léon Okinchevitch,

Secrétaire de la Commission pour
l'étude de l'histoire du droit occi-
dental russe et oukraïnien.

Р О З В І Д К И.

Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди.

Виданих списків Р. Правди є рівняючи небагато, більшість-же їх досі не опубліковано. Проте, ми можемо скласти собі за них досить певне уявлення завдяки праці Калачова. Поклавши в основу свого видання Р. Правди текст Синодального списку, він у підрядкових до нього примітках подав вичерпні й що-найдокладніші вказівки на відміни всіх інших відомих йому списків, як друкованих, так і рукописних. Таким чином, можна сказати, що тепер усі різночитання, які трапляються в текстові Р. Правди, з'ясовано. Та щоб їх в'яснити, зроблено ще дуже мало. За пануючими поглядами, вони утворилися тільки через неувважність переписувачів. Ось що каже з цього приводу В. І. Сергєєвіч: „порівнюючи різні списки Р. Правди просторої редакції, треба прийти до висновку, що після того, як склався їхній текст на самому початку XII в., над ним не проваджено більше жадної серйозної праці; його тільки переписувано у раз заведений формі й більш нічого; за багато століть, протягом яких переписувано списки просторої Правди в різних пам'ятках, робота списувачів зосереджувалася тільки на заголовках: вони роблять нові заголовки й узагальнюють ті, що вже є“¹⁾. До сказаного він на іншому місці додає: „порівнюючи різні списки 3-ої фамілії, ми повинні прийти до висновку, що всі вони походять од одного первісного тексту, але різняться од нього помилками в окремих словах, пропусками, зміною послідовности артикулів та вставками: помилки й пропуски то випадкові перейнакшення первісного тексту, у списках оцієї редакції немає навмисних пропусків, усі вони сталися через неувважність переписувачів; те саме треба сказати й про зміну послідовности артикулів; вставок небагато: їх, звичайно, пороблено, щоб доповнити Правду, і вони свідчать за пізнішу над нею працю“²⁾. З цією думкою погодитися не можна, тим більш, що її не підперто достатньою аргументацією, а засновано швидше на загальному вражінні од тексту, аніж на його критичному досліді. Та коли ми, не обмежуючися позверховним оглядом і порівнянням окремих списків, поставимося уважно до їхніх варіантів та піддамо їх критичній аналізі, то пересвідчимося, що поруч з випадковими помилками,

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Лекції и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, 1903 р., стор. 86.

²⁾ Там-таки, стор. 80—81.

якими супроводжувано переписування тексту, велику роль відгравали навмисні і свідомі його зміни. Переписувачі одночасно були й за редакторів; вони не тільки копіювали текст, а й перероблювали його, по силі свого розуміння. Цеє перероблювання тексту чинилося не тільки тоді, коли Р. Правду переписувано, а й тоді, як стали її друкувати. За довід на це може бути так зване Болтинське її видання 1792 року. Ці свідомі зміни в тексті Р. Правди, що я підводжу під поняття інтерполяцій, і становлять предмет пропонованого нарису. Інтерпольовані артикули Р. Правди я поділив на три групи, залежно від того, чи стосуються вони до прва карного, чи до права цивільного, а чи до судочинства. Щоб надати викладові більшої чіткості й виразности, кожному артикулові, що підлягає розглядові, передпослано надписання, яке коротенько резюмує його зміст. Артикули про закупів зовсім проминено, а артикули про смердів зачеплено лиш почасти, бо я розглядав їх в іншому місці¹⁾.

I.

Про помсту за вбивство та про плату за голову.

Ажь убьеть мужь мужа, то мстити брату брата, любо отцю, любо сыну, любо браточаду, любо братню сынови. Ожели не будеть кто его мьстя, то положить за голову 80 гривенъ, аче будеть княжь мужь или тивуна князя; ачели будеть русинь, любо гридь, любо купець, любо тивунъ боярескь, любо мечникъ, любо изгой, любо словенинь, то 40 гривенъ положить зань (Синод. сп.).

Право помсти за вбивство, як видно з наведеного тексту, надавано братові, батькові, синові, „браточаду и братню сынови“. Остання назва це по суті повторення вислову передущого, лиш у модернізованішій його формі. Тимчасом вона послідовно переходить крізь усі списки Р. Правди, за винятком одного й найпізнішого, себ-то так званого Болтинського видання, що користувалося, як джерелом субсидіярним, короткою Правдою й запозичило звідти „сестрина сына“. Звичайно гадають, що цей останній фігурував і в первіснім тексті просторої редакції, а дальше перетворення його на „братного сына“ сталося через необережність переписувачів. Мені здається, що тут була не випадкова помилка, а свідомо одного вислову на другий заміна, і що ця заміна могла статися не тільки в процесі переписування пам'ятки, а й у первісній стадії її складання. Річ у тім, що й за короткою редакцією сестри не було у перелікові месників. Та коли не мала вона права мститися, то не могло воно належати й її синові. Я гадаю, що це міркування могло спонукати в однаковій мірі, як переписувачів поширеної Правди, так і її складача відпо-

¹⁾ Див. мої праці: „Про смердів Руської Правди“ в „Працях“ Комісії зах.-р. та українського права, вип. 3-й й „Закупы Русской Правды“ в „Наукових Записках“ науково-дослідчої катедри історії української культури (Харків) № 6-й.

відно виправити текст, що лежав перед ними. Причому, виправлювач мало, мабуть, дбав за те, чи виявляють слова „братній сынъ“ нове поняття, а чи означають вони те саме, що й „браточадо“.

Серед осіб, що за їхнє вбивство плачено 80-гривенну пеню, названо „тивуна князя“. Та в списках Погодінському й Авраамка, а так само в списках Карамзінському й Горюшкінському, щоб означити ту саму особу, вжито звичайнішого й загальнопоширеного терміну: „тиун князь“. Це не зминуло непомітно в процесі дальшого переписування. П'ять Карамзінської фамілії¹⁾ списків, задержуючи в текстові своєму переднішу назву, разом з тим додали до неї й нову, так наче вони виявляли два різні поняття: „или тиунъ князь, или тивуна княжа“. Що-до Болтинського видання, то тут розглядуваний текст подано в такому вигляді: „аже не будетъ кто его мстя, то положить за голову 80 гривенъ“. Отож, заплачення 80 гривенъ за голову не ставлено в залежність од умови, що збитими будуть „княж муж“ чи „тиун князь“: їх у текстові зовсім не згадано. Мотиви цієї прогалини виявляють коментарі, додані до тексту Болтинського видання. Автори цього видання гадали, буцім слово муж у відміну од людини визначало за доби Р. Правди не кожного вільного громадянина, а тільки тих осіб, що належали до стану вищого, тоб-то до бояр та вельмож²⁾. Отже, коли Р. Правда каже про вбивство мужа, то само собою й без додаткових пояснннів зрозуміло, за кого мова. Зокрема, пропуск княжого тиуна можна з'ясувати й іншим мотивом, а саме, бажанням уникнути суперечности з тими артикулами Р. Правди, що на підставі їх плачено 80 гривенъ тільки за тиунів огнищного та конюшого, а за сільського справляли всього-но 12 гривенъ (Троїцький сп., 10 і 11)³⁾.

Серед осіб, що за їхню голову плачено 40 гривенъ, згадуються не тільки гриди, купці, ізгої, то-що, ба й русини. Остання назва могла здивувати переписувачів, бо русини не становили окремого розряду людности: це була назва етнографічна, що поширювалася на всі її класи. Тим-то немає нічого дивного, що списки Пушкінський, Погодінський та Авраамка обминули русина й замінили його на горожанина. Але чому саме на горожанина, а не на кого-небудь іншого? Мабуть через те, що горожанин являв собою помітну постать у давньоруській людности,

¹⁾ До цієї фамілії я зараховую списки Троїцький IV, Карамзінський, Бальзеріє, Воскресенський, Толстовський V, Горюшкінський, Беяївський та Болтинське видання. Із загальної їхньої сукупности вирізняються списки Троїцький IV і Болтинське видання: в першому нема артикулів про приплід овець, кіз, свиней і т. ин., а в другому не то що немає цих артикулів, але в й інші більше чи менше важливі відміни. Це пояснюється тим, що, хоч в основі Болтинського видання безперечно лежав якийсь список Карамз. фамілії, але автори його змінювали текст свого оригіналу, почасти під впливом інших списків Р. Правди, як друкованих, так і не виданих, а почасти з власних історично-юридичних міркувань.

²⁾ Правда Русская, изданная любителями отечественной истории, 1792 р., стор. 2—4, прим. під літерою б.

³⁾ Номери артикулів Троїцького списку скрізь позначено за виданням Калачова.

а тимчасом Р. Правда зовсім за його була не згадувала. Треба було й його прилучити до тих осіб, що мали право на охорону свого життя. Коли цього не зробив автор, то за це подбали переписувачі. Та вони не звернули уваги на те, що міська людність і собі складом своїм не була однорідна; це було поняття територіяльне, що містило в собі різні соціальні гуртування, — купців, ремісників і ин., яких не можна було підвести під одну правну норму. Списки Карамзінського типу пішли далі в цьому напрямкові: вони об'єднали обидва читання, себ-то прийняли до свого тексту горожанина, але разом з тим не відмовилися і од русина. Виняток серед них становить видання Болтинське. Автори його, користуючись перводжерелом артикула, себ-то короткою Правдою, очистили текст од зайшого елемента, тоб-то горожанина, залишивши в ньому самого-но русина. Але в їхньому тлумаченні, це слово визначало не окрему категорію людности, порівнювану з гридинами, купцями, то-що, а додаткове визначення, яке показувало на національність останніх. Зрештою, таке розуміння терміна, висловлене в передмові до видання (стор. VI), аж ніяк не відбилося на текстові артикулу в відповідному переміщенні та комбінуванні окремих назов: порядок і послідовність їх лишилися непорушні.

Коротка Правда, перелічуючи тих осіб, що за вбивство їх плачено 40 гривень, називала між иншим і ябедника. Та він не увійшов до поширеної редакції, що замінила його на боярського тиуна. Через це, з одного боку, усували посаду, якої, живовидячки, не було в тій місцевості, де складалася простора Правда, а з другого боку вільну вакансію заступали особою, що за її вбивство безпосередньо й виразно не говорилося ніде на иншому місці. Отож, боярські тиуни дістали оцінку свого життя, одержавши в спадок той його захист, що його мали їхні попередники в особі ябедників. А втім дуже сумнівно, щоб ця оцінка збігалася з дійсністю, бо навіть княжі тиуни — сільський і ратийний були що-до цього нижчі; окрім того, 40-гривенний штраф являв собою виру, а тимчасом боярські тиуни були здебільша холопи (Тр., 59), що за їхнє вбивство вири за загальним правилом не плачено (Тр., 84). Проте боярський тиун, як особа, що її захищав 40-гривенний штраф, фігурує по всіх списках Р. Правди. Задержує його й Болтинське видання. Але це видання підо впливом короткої Правди реставрувало так само й ябедника, поставивши його поруч з боярським тиуном.

Про відповідальність розбійника.

Будеть ли сталь на разбою без всякоя свады, то за разбойника людве не платять, нъ выдають и всего съ женою и съ дѣтьми на потокъ а на разграбление (Синод. сп.).

Слово поток, що в цьому текстові трапляється, стало в процесі переписування за причину, через яку утворилися варіанти. Це слово досі

викликає суперечки й сумніви¹⁾. Природньо, що переписувачам, а надто пізнішим, воно видавалося теж неясним, а тимчасом вони бажали зробити артикул зрозумілим для своїх читачів. Через те список Годунівський обмежив відповідальність розбійника самим розграбуванням, нічого гісінько не сказавши про поток. Списки Погодінський та Авраамка відкинули не тільки поток, а й розграбування, а до того тексту що залишивсь, щоб надати йому закінченого вигляду, додали дальший артикул, проминувши в ньому початкові слова: „аже кто не вложиться“. Через отакі відрізки та через прирізку склався отакий текст: „за разбойника люди не платять, но выдадять и всего в дикую вину и виру; тому людве не помагають, но самъ платить“ (сп. Авр.). Отож, виходило, що той, хто вбив у розбоеві, не підпадав потокові й розграбуванню, а тільки платив виру, але без допомоги од своїх сусід. Даючи артикулові таку редакцію, переписувач, живовидячки, керувався був короткою Правдою, де сказано: „аще убьютъ огнищанина в обиду, то платити зань 80 гривенъ убійци, а людемъ не надобъ“. Нарешті, збереглося ще 5 списків (невиданих), що чотири з них заміняють поток на бой, а один на погнаніє. Тут ми маємо спроби переписувачів розшифрувати й з'ясувати цю загадкову кару, які, звичайно, не можуть мати для нас обов'язкового значіння, коли визначається суть потоку.

Про відповідальність верви за вбивство в розбоеві.

Аже кто убиетъ княжа мужа въ разбой, а головника не ищють, то вирьвную платити, въ чьей же верви голова лежитъ, то 80 гривенъ; паки людинь, то сорокъ гривенъ (Синод. сп.).

У текстові цьому звертає на себе увагу той його варіант, що трапляється в 14 списках, серед них у Крестинінському, Чудівському II та в Болтинському виданні: „а головника не ищють“. Цей варіант треба визнати за перейнакшення оригінала, бо, прийнявши його, ми зайдемо в суперечність з іншою постановою Р. Правди, що зберегла в названих списках первісний свій незмінний вигляд. Там сказано: коли сліди татя приведуть до верви, то вона обов'язана шукати злодія в цьому гурті або платити продаж (Тр., 63). Отже, верв відповідала, коли відмовлялася шукати злочинця, але коли вона його не знаходила, її, само собою, за це не карали. Це правило про відповідальність верви на випадок, коли-б учинено крадіж, звичайно, зберегало свою силу й на випадок вбивства²⁾.

¹⁾ З'ясуванню недавнечко присвятив був цікаву працю С. Борисенко „Карний зміст потоку Руської Правди“ (див. „Праці“, вип. 1-й, стор. 6–31).

²⁾ Пор. мою статтю „Мнимые архаизмы уголовного права Русской Правды“, стор. 39–41.

Про вбивство холопа, годувальника й годувальниці.

А за смердни холопъ 5 гривенъ, а за робу 6 гривенъ (Синод. сп.).

А за кормилца 12 гривенъ и за кормилицю, хотя си буди холопъ или роба (Синод. сп.).

Зупинімося спочатку на першій постанові. За її джерело була коротка Правда, але там вона мала інший вигляд: „а въ смердѣ и въ хопѣ 5 гривенъ“. Що примусило кодифікатора поширеної Правди переробити текст оцей по-своєму, про це я говорив на іншому місці, де зазначав і те, що нова редакція артикулу викликала у переписувачів сумніви¹⁾. Вони не могли уявити собі, щоб смерди, які становили нижчу й найбільшню класу, були рабовласниками. Через те 9 списків, що до них належить між іншим і Чудівський II, викинули з тексту смердього холопа, залишивши в ньому одну рабу, але без вказівки на те, кому вона належала, а списки Пушкінський, Погодінський та Авраамка обминули ввесь артикул цілком.

Перейдімо далі до другої постанови. За її джерело була теж коротка Правда. Але в цьому кодексові говорилося про сина годувальниці, тимчасом як редактор поширеної Правди обернув його в годувальника. Дарма що ми маємо тут справу з безперечним перейнянням джерела, проте треба гадати, що кодифікатор розумів, за кого мова в зміненому текстові, і знав, що годувальником за його часів звали виховника дітей у чужій родині. Але навряд чи можна те саме сказати й за переписувачів, а надто пізніших. Згодом первісне значіння цього слова призабули. Годувальником стали звати кожного, хто дає засоби до існування, коли вдавалися до нього з відтінком ласки і вдячності (Даль). У такому розумінні ця назва була, звичайно, непідхожа й недоречна в данім контексті. З другого боку, навіть у тому разі, коли ми припустимо, що переписувачі розуміли це слово в первісному його значінні, то й тоді воно могло їх плутати. Годувальники в характері виховників, як свідчать літописи, мали важливу й впливову ролю в княжих та боярських родинях²⁾, а через те не могло бути, щоб що-до плати за вбивство їх зрівнювали з звичайними ремісниками. Будь-що-будь, але списки Пушк., Погод. і Авр. викинули з свого тексту не тільки ввесь артикул про смердього холопа, ба й першу половину розглядуваної постанови, що стосується до годувальника, а другу частину її приєднали до попереднього артикулу про ремісників, як його додаток, через це в названих списках утворилася така редакція: „за ремественика и за ремественичи то 12 гривнѣ и за кормилицю, хотя будетъ холопъ, буди роба“ (Пушк. сп.).

¹⁾ Праці Комісії для виучування історії зах.-руського та українського права, вип. 2-й, стор. 62—65.

²⁾ П. Мрочекъ-Дроздовскій, Исследования о Р. Правдѣ, вып. 1-й, сторінки 182—189.

Про вбивство „жони“.

Оже кто убьеть жену, то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа; оже будетъ виноватъ, то поль виры 20 гривенъ (Синод. сп.).

А въ холопѣ и въ рабѣ виры нѣтуть, нѣ оже будетъ безъ вины убьенъ, за холопѣ урокъ заплатити или за робу, а князю 12 гривнѣ продаже. (Синод. сп.).

Обидва передбачені в цих артикулах випадки мали багато спільного. Передусім їхня аналогія полягає в тому, що „жона“ перебувала під владою „мужа“ так, як холоп під владою пана. Далі, коли під убійником холопа розуміли не пана його, а особу сторонню, то та-ж сама ситуація відноситься й до убійника „жони“, бо, ставлячи поруч вбивство „жони“ зо вбивством „мужа“, Р. Правда, очевидно, припускала, що те й те чинила людина стороння, не належна до складу родини. Нарешті, і в тому, і в тому випадкові малося на увазі вбивство без вини з боку скривдженого, бо „винний“ у вбивстві „жони“, — це визначає те-ж саме, що той, хто заподіяв його без вини постраждалої. А втім, дарма що обидва випадки схожі, юридичні наслідки їх визначається неоднаково. Отож, річ очевидна, що автор Р. Правди ставив поруч два аналогічні артикули, маючи на увазі пояснити один з них за допомогою другого через порівняння. Причому, артикул про холопа, здається, мав самостійне й самовдоволяще значіння, а через те він вичерпував свою тему цілком і всіма сторонами, визначаючи не тільки карну відповідальність за злочин, але торкаючись так само і приватного відшкодування; навпаки, артикул про „жону“ мав допоміжну й службову роль, його притягнуто сюди тільки за-ради холопа, тим-то він не вичерпував до краю своєї теми, а давав тільки те, що було потрібно, щоб пояснити основну думку, а саме, вказавши на карний штраф за вбивство, він нічогосінько не сказав про головництво.

Постанова, що визначає карну відповідальність за вбивство „жони“, з першого погляду містить у собі виразну й гостру суперечність: справді, спочатку говориться, що винного в цьому злочині судять так само, як за вбивство „мужа“, себ-то він платить виру, а потім виявляється, що він виплачує тільки напів виру, себ-то 20 гривенъ. Живовидячки, слова — „то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа“ — стосувалися не до величини штрафу, а до чогось цілком иншого. Вони, либонь, зазначали не міру відповідальности, а принцип, що ним повинен керуватися суд, оцінюючи злочинну дію, що цілком погоджується й з теоретичним, абстрактним характером даного речення. Це стане зрозуміліш, коли ми візьмемо на увагу його звязок з дальшим артикулом про холопа, а власне, з тим місцем цього артикулу, де сказано, що за вбивство холопа чи раби вири не належало, бо воно, — додамо од себе — розглядалося, як злочин не проти життя холопа, а проти панового майна. У цьому твердженні й полягав центральний, основний момент, що його малося з'ясувати через

порівняння. Автор Р. Правди протиставляв йому інший принцип, прикладуваний до вбивства „жони“. Він хотів сказати, що це вбивство судили не за правом холопів, а за правом людей вільних, себ-то кваліфікували, як злочинство проти життя й через те карали вирою, дарма що й у половинному розмірі.

Отож, розглядувана постанова зводиться до такого правила: хто вб'є чю „жону“, то судити його за таким самим правом, як і за вбивство „мужа“, і коли виявиться, що він винний, то платити йому напів виру, себ-то 20 гривень.

А втім, текст оцього артикулу припускає й інше його тлумачення. Коли-б автор Р. Правди мав на увазі „жону“ в розумінні дружини, то, мабуть, уважно ставлячись до справи, він додав-би до цього слова вислів чужу або чю; принаймні, в інших випадках ці вислови трапляються, напр., „аже кто переиметь чюжь холоп“ (Тр., 107), „аже кто украдетъ въ чьемъ перевѣсѣ“ (Тр., 75) і т. д. Але що тут відповідного додатку немає, то під „жоною“ можна розуміти кожную жінку, а під „мужем“ кожного вільного чоловіка. Отак розуміючи артикул, навряд чи може бути мова про аналогію між жінкою та холопом, засновану на підвладному їх становищі, бо, коли жінка в характері „жони“ чи дочки підлягала чоловікові або батькам, то в характері вдови вона була вільна.

У процесі переписування текст артикулу не задержав первісного свого вигляду. У списках Пушк., Погод. та Авр. ми знаходимо таке читання: „аще кто убьетъ жену, то тѣмъ же судомъ судити, якоже мужа; ажь буде виновата, то польъ виры 20 гривень“ (Пушк. сп.). Очевидячки, складачі цих списків поясняли вислів — „то тѣмъ же судомъ судити“ й т. д. — в тому розумінні, що за вбивство „жони“ платили штраф такої самої величини, як за вбивство „мужа“. Це й примусило їх у другій частині артикулу, щоб погодити її з першою, інтерполювати слово винуватий, застосувавши його не до вбійника, а до скривдженої. Отож, виявилось, що за вбивство „жони“ платилося напів виру тільки тоді, коли воно було наслідок власної її вини; а в противному разі справлялося, очевидно, повну виру.

Цей інтерпольований текст, за пануючим поглядом, вважається за „єдино правильне читання“, що дає змогу завдовольше пояснити артикул¹⁾. А втім мені здається, що прийнявши його, ми ще збільшили були-б труднощі пояснювання. Справді, винність „жони“ могла не тільки обнижувати покарання убійника, але й зовсім звільняти його від кари, бо за Р. Правдою того, хто вбив, мусівши оборонятися чи в стані афекту, викликаного вчинками скривдженого, цілком одзволювано од відповідальності (Тр., 20 і 36). Правда, деякі вчені гадають, що тут мається на оці специфічна вина „жони“, а власне, порушення подружньої незрадності²⁾.

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Лекції и изслѣдованія, 1903 р., стор. 83.

²⁾ М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, 1915 р., стор. 319.

Але таке обмежування поняття вини, з одного боку, цілком довільне ¹⁾, а з другого боку, воно припускає, що убійником „жони“ був „муж“; але припущенню оцього суперечить текст артикулу, де „муж“ нарівні з „жоною“ фігурує в становищі забитого.

Слово „виновата“ перейшло й до списків Карамзінської фамілії, але до цієї інтерполяції вони додали ще й другу; ця полягає в тому, що убійник „жони“ судився не тим самим правом, а по тих самих судах, себ-то установах, яким підлягало і вбивство „мужа“: „но тѣмъ же судомъ судити, якоже и мужа“ (Кар. сп.).

Про каліцтво.

Аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усхнеть, или нога, или око, или не утнеть, то полъвиры 20 гривенъ, а тому за вѣкъ 10 гривенъ (Синод. сп.).

Коли тлумачити цей артикул окремо й незалежно од його джерела, тоб-то короткої Правди, то матимемо нісенітницю: чи втне хто кому ногу чи не втне, чи виб'є око чи ні, однаково мусить платити напіввиру. А втім, це не може бути за підставу, щоб усумнитися в правдивості поданого тексту й визнати його за перейнакшення переписувачів, бо, коли тлумачити артикул у звязку з його джерелом, то в ньому відкриється певний зміст, дарма що й висловлений надто незавдоволяще та плутано. Річ у тім, що коротка Правда встановлювала ту саму відповідальність за каліцтво, однаково, чи цілком ногу відтято, чи так її пошкоджено, що вона, лишаячись ціла, почне кульгати. Автор поширеної редакції хтів, мабуть, висловити ту-ж саму думку, але через недбальство зредагував її в такій формі, що по суті однаково поставивсь до двох вчинків, які взаємно один одного виключали.

В данім разі переписувачам доводилося виправляти авторові редакційні огріхи, щоб зробити артикул зрозумілішим читачеві. А втім, цеє завдання вони виконували не на підставі джерела, себ-то короткої Правди, а самостійно й за власним розумінням, а саме, одні з них робили це, скорочуючи текст, а інші, доповнюючи його. Завбільшки скорочення по різних списках неоднакові. У 14 списках, що до них належать між иншим списки Крестинінський, Чудівський II та Болтинське видання, проминено тільки двоє слів — или не; через те редакція артикулу набула такого вигляду: „аще утнеть руку, и отпадетъ рука или усхнеть, или нога, или око истькнеть, то полувирие“ й т. д. (Крест. сп.). Але у двох списках (невиданих) з текста артикулу вилучено ціле речення, так що в цьому реченні залишилася сама-но рука, як об'єкт

¹⁾ Таке саме довільне звуження поняття вини бачимо ми й у В. І. Сергєєвіча; як пояснює цей вчений, у даному артикулі мова про вбивство жінки взагалі, що її вина могла полягати в тому, що вона була за привідцю бійки (Лекції и изслѣдованія, ст. 424).

злочинної дії: „аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усохнетъ, то пол виры“ й т. ин. (Сп. Толстовський I та Чудівський I). Куди щасливіше впоралися з своїм завданням списки Пушк., Погод. та Авр., а так само списки Карамз. типу, за винятком Болт. вид. Вони містять у собі такий текст: „аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усъхнетъ, или нога, или око, или носъ утнеть, то полувѣрие“ й т. д. (Кар. сп.). Особливість цієї редакції полягає в тому, що складач її не то що нічого не втратив із свого тексту, але ще збагатив його на нове поняття, обернувши заперечення не в слово нос; до цього спонукала його, очевидно, зовнішня етимологічна близькість поданих висловів. З другого боку, ця редакція містила в собі певний зміст, не тільки згідний з логікою, але правдоподібно такий, який відповідав і судовій практиці, бо відтинання носа, треба гадати, і в дійсності розглядалось, як каліцтво, принаймні за тих часів, коли жив переписувач.

Про відтинання пальця.

Аще ли прѣсть утнеть кый любо, три гривны продажи, а самому гривна (Синод. сп.).

Отож за відрубання пальця платили продаж завбільшки таку саму, як і за інші легші посягання на здоров'я, приміром, за рани, биття, удар по обличчю, то-що (Тр., 23—25). Деякі переписувачі вважали, що так-о рівняти відповідальність в усіх оцих випадках несправедливо. Тим-то Пушкінський список викреслив перст з артикулу і, щоб надати тому текстові, що залишивсь, певного змісту, додав до вислову утнеть слово мечем: „аже утнеть мечемъ кый любо, то три гривны продажи, а самому гривна“ (сп. Пушк.). Отож, легке каліцтво обернулося в звичайне поранення. Але в Пушкінському спискові залишавсь іще слід од зробленої операції в вислові—кый любо. Знак оцей остаточно стирається у списках Погод. та Авр., де є така редакція: „оже утнеть мечемъ кто любо, 3 гривны продажи, а самому гривна“ (сп. Авр.).

Про побиття.

Оже придетъ крѣвавъ муже на двор или синь, то видока ему не искати, нъ платити ему продажу 3 гривны; или не будетъ на немъ знаменія, то привести ему видокъ, — слово противу слова, а кто будетъ началъ, тому платити 60 кунъ (Синод. сп.).

Дванацять списків, серед них і Крестинінський та Чудівський II, відтворюють цей текст, вставляючи в нього додатковий вислів; цей вислів одзначає, що продажу платили „за безчестіє“. Ще далі в тому самому напрямкові пішов список Царського III, що стосується до XVII ст. й містить у собі таку редакцію артикулу: „аще придетъ кровавъ мужъ

на дворъ или синь, то видока ему не искати, но платити ему продажа за безчестіе, каковъ будетъ; аще ли не будетъ на немъ знаменія, то привести ему видокъ, — слово противу слова, а кто будетъ почаль, тому платити куны, во что и обложатъ“. В оцій редакції впадають в око дві особливості: 1) продажа за побиття кваліфікується, як штраф за безчестя; 2) розмір штрафу визначає сам суд, залежно од тієї чи іншої кваліфікації скривдженого, „каковъ будетъ“. Здається, обидві особливості з'явилися під впливом Московського законодавства XVI й XVII ст., що, як відомо, теж уважало звичайне биття за образу чести, а величину безчестя змінювало надзвичайно, залежно од того, до якого розряду людей належав покривджений, яку обіймав він посаду й т. ин., доводячи це дріб'язкове дробління до призначення індивідуального безчестя купцям Строгановим¹⁾.

Про відповідальність холопа за удар, що завдав він вільному „мужеві“.

Аже холопъ ударить свобода мужа, а убѣжить въ хоромъ, а господинъ его не выдасть, то платити за нь господину 12 гривнѣ; а затѣмъ аче кдѣ налѣзѣтъ ударены ть своего истъча, кто же его удариль, то Ярославъ былъ уставиль и убити, нъ сынове его оставиша по отци на куны, любо и бити розвязавше, или взяти гривна кунѣ за соромъ (Синод. сп.).

Важливіші варіанти цього артикулу було викликано неправильним розумінням слова розв'язать. Це слово визначало не тільки розплатити чи звільнити, але й розтягти (Даль). Напр., збереглася звістка про те, як Луцький уряд оглядав трупа забитої челядниці в 1583 р. Огляд цей виявив такі знаки насильства: „голова острыжона и на плечох и по боком раны, знати свечами паленые, и в оных ран скура висит; на ногах и на руках знати, што было повязано: а то раны на плечах и на боках, што ее кат мучил, свечами пик; а то знаки на руках и на ногах, коли ее кат на драбине розвезавши тягнул“²⁾. Таке саме значіння розтягування надавав цьому слову й автор Р. Правди. Але переписувачі розуміли його в значінні звільнення; це й примусило

¹⁾ Судебникъ, 1550 р., арт. 26; Уложеніе 1649 р., гл. X, арт. 27—99.

²⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. 8, т. III, стор. 413. Можна покликатися ще й на инший приклад із практики Лит.-Руської держави. Року 1613-го Гроденський суд розглядав скаргу князя Михайла Масальського на князя Федора Масальського за катування його селянина Лукаша. Позовник оповідав ось що: „того-ж дня, казавшы выйти з светлицы с тым подданым на подворье, а прыготовавшы дубцов и ушаток воды, сам его милость князь Федор и з волею малжонки своее, казавшы того Лукаша на лавце поврозами розвезать, другим зытым поданым своим полываючы водою дубцы бити и мордовати велел перед собою самым“. (Акты Виленской Археогр. ком., т. 1-й, стор. 258).

їх відповідно змінити текст. Справді, коли розв'язання тлумачити літерально, то звідси само собою й природньо повстало уявлення про протилежний стан холопа, коли він був зв'язаний. Щоб висловити це поняття, не треба було запроваджувати до тексту нове слово, досить було тільки замість взяти написати в'язати, а через те не дивниця, що в 10 списках, серед них у Крест. й Чуд. II, це місце зредаговано так: „любо ли бити и розв'язавше, любо ли вязати, а гривна кунъ за соромъ“ (сп. Чуд. II). Тут в'язання подано як окрему кару холопові, що протиставиться биттю його розв'язаним.

Але збереглося ще 5 списків (невиданих), де цій дії надано іншого значіння, бо в них відповідне речення збудовано по-інакшому, а саме: „любо бити и розв'язавше или вязавши, а гривни кунъ за соромъ“. Тут в'язання холопа має характер додаткового технічного заходу, що одбувався разом із тим, як карано холопа на тілі.

На дальші зміни тексту підбивало переписувачів таке міркування. Тому, що розв'язати кого-небудь можна тільки тоді, як його зв'язано, інакше кажучи, тому що, зважаючи на час, як одбувається дія, зв'язування йде перед розв'язуванням, то звідси виходило, що й у тексті перша дія повинна йти перед другою. Справді складові частини речення отак-о і приставлено в 4-х списках Карамзінської фамілії, що висунули в'язання холопа на перше місце: „или вязати, или бити розв'язавше, или взяти гривна кунъ за соромъ“ (Беляєвський сп.). Так, кінець-кінцем, повстав текст, що йому М. Ф. Владимирський-Буданов надав такого тлумачення: „ображений може або зв'язати холопа (і тримати в замкненні), або звільнивши з ув'язнення, побити його або взяти гривну кун за сором“¹⁾.

Звідси видно, як далеко відійшов він від тієї думки, що міститься в першоворі.

Про муку.

Належний сюди текст читається так: „оже смердъ мучить смерда безъ княжа слова, то 3 гривны“, то-що; „аже огнищанина мучить, то 12 гривне“ і т. ин. (Синод. сп.). З приводу цього артикулу треба відзначити от що: по всіх списках смерд фігурує як „мучитель“ не тільки що-до інших смердів, таких самих як і він сам, ба й що-до огнищан: очевидячки, це була редакція, що виходила від самого автора поширен. Правди. Але Болтинське видання є виняток. Тут цитована фраза прибрала форми безособового речення, що передбачає самоправство взагалі, незалежно від того, хто його заподіяв: „аже мучить смерда безъ княжа слова“ і т. ин. Болтинську редакцію безперечно запозичено з короткої Правди. Разом з тим треба гадати, що вона більш відповідала дійсності, аніж загальноновживаний текст, бо фактично могли мучити не самі лиш смерди, а ще в більшій мірі і навіть частіш бояри, княжі службовці та інші можливі люди.

¹⁾ Христоматія по історії руссаго права, вип. 1-й, стор. 62, прим. 107.

Про відповідальність конокрада („коневого татя“).

Аче будеть коневый тать, а выдати князю на потокъ; пакы ли будеть клѣтный тать, то 3 гривны платити ему (Синод. сп.).

Зрозуміти цього артикула заваждали дві причини: 1) згадування в тексті його про поток і 2) те, що він, принаймні на перший погляд, суперечив іншим постановам Р. Правди, де за крадіж коня призначувано саму лиш продажу. Звичайно, поток можна було замінити боем (биттям) або погнаттям, як це були зробили переписувачі що-до розбійника. Але така заміна не усувала-б іншого непорозуміння. Щоб його розв'язати — один з переписувачів удався до радикальної хірургічної операції: він висмикнув із середини артикулу ціле речення, зберігши тільки початок і кінець; через це комірний злодій зник із тексту цілком, а штраф у три гривні, призначуваний для нього, обернувся у кару для конокрада. Текст, що залишився після цієї операції, має таку редакцію: „аще будеть коневый тать, то три гривны платити ему“ (сп. Фроловський II).

Про крадіж худоби з хліва.

Артикул починається такими словами: „аже крадетъ кто скоть въ хлѣвъ или клѣтъ, то“ і т. ин. Такий він по всіх списках, окрім Болтинського видання, де слово клеть поставлено не в знахідному, а в місцевому відмінкові: „аже кто украдетъ скоть в хлѣвъ или клѣти, то“ і т. ин. Отже змінена редакція припускала крадіж худоби не тільки з хліва, ба й із комори („клеті“), як це визначають сами автори Болтинського видання, завважуючи з цього приводу, що тепер немає звичаю тримати худобу по коморах ¹⁾ (в „клетях“). Звичайно, такого звичаю не було й за доби Р. Правди, а вставили його допіру її видавці.

Про крадіж птахів у тенетах („перевесе“).

Аж кто украдетъ в чеей перевесе или соколь, или ястребъ, то продаже 3 гривны, а господину гривна (Синод. сп.).

Цей текст перейшов у списки Пушк., Погод. і Авр. з двома відмінками: 1) між предметами крадіжу названо не тільки сокола та яструба, але й пса, очевидно, запозиченого з короткої Правди, де в відповідному артикулі сказано: „а оже украдутъ чюжь песь, либо ястребъ, либо соколь, то за обиду 3 гривны“ (Ак., 37); 2) разом з тим у названих списках немає вказівки на тенета („перевес“), і це зрозуміло, бо включення собаки в число предметів крадіжу не в'язалося з згадкою про тенета, призначені на те, щоб ловити птахи: „аще кто украдетъ чій песь,

¹⁾ Правда Русская, ст. 43, прим під літ. а.

или ястреб, или соколь, то“ і т. ин. (сп. Авр.). Що-до списків Карамзінського типу, то вони заховали тенета („перевес“), але разом з тим подбали й про пса, і трохи не вважаючи на те, що вони несполучні: „аще кто украдетъ в чеемъ перевѣсѣ чий песь, или ястребъ, или соколь, то“ і т. ин. (Кар. сп.).

Про крадіж човна.

Аже лодью украдетъ, то 7 кунь¹⁾ продаже, а лодию лицемъ воротити, а за морскую лодью 3 гривны, а за набойную 2 гривне, а за челнь 8 кунь, а за стругъ гривна (Синод. сп.).

У списках Пушк., Погод. і Авр., а так само в списках Карамзінської фамілії, в цей текст, щоб він був зрозуміліший, вставлено додаткове речення: „а не будетъ лицомъ“; цим переписувачі хотіли показати читачеві, що дальші грошові платежі визначають не карні штрафи, а вартість човнів на той випадок, коли їх не можна було повернути в натурі. Серед них між иншим згадується про морський човен, тоб-то велике купецьке судно, що плаває морем. Варто уваги, що в спискові Толстовському III до найменування його морським додано ще одного епітету — руський. Переписувач, живовидячки, хотів сказати, що цей човен, нехай яке його призначення, є руський, як місцем, де його збудовано, так і національністю його володільця. Але в списках Царського I, Погод., Авр., так само в списках Карамзінського типу (окрім Болт. вид.) він обернувся в човен заморський, тоб-то чужоземний або закордонний. В перелікові трапляється також і човен набойний. Так називали човен з піднесеними облавками, до яких, щоб підіймати їх, прибивають дошки (Даль). Як видно, це була тягарова барка. Але в списках Толстовському I і Пушкінському його перейменовано в човен „бойний“, тоб-то бойовий або військовий. Окрім того, ще є 11 списків, які, не розуміючи, що таке набойний човен, цілком викинули його з свого переліку.

Про перетинання верви (мотузки) в тенетах.

Аже перетнетъ вѣрвь в перевесѣ, то 3 гривне продаже, а за вѣрвь гривна кунь (Синод. сп.).

„Вервью“ називали всяку мотузку. А втім, у даному випадкові мова про мотузку особливого призначення, а саме таку, щоб прив'язувати до неї мисливські тенета. Таку мотузку в рибальському неводі і досі звать

¹⁾ Тут ми маємо одну з численних помилок Синод. списку, що повстали через неувважність його складача. По всіх инших списках величина штрафу визначається в 60 кун. Вийняток становить один лиш сп. Бардинський, але він являє собою підробку під Синод. список, що стосується до XIX ст. (К а л а ч о в ь, Исследования о Р. Правдѣ, 1846 р., ст. 59).

вереею (Даль). Чи не з таких, отож, суто-технічних міркувань у списках Пушк., Погод. і Авр. „вервь“ було замінено вереею: „аще кто посѣчеть верею перевѣсную, 3 гривны продажи, а господину гривна за верею“ (Пушк. сп.). Змінюючи термінологію, переписувач, очевидно, не запроваджував до тексту нового розуміння, а залишав попереднє, тільки-ж визначав його спеціальнішою і технічно точною назвою. Інша річ — списки Карамзінського типу. Вони об'єднали в своєму тексті обидва читання: „аще кто посѣчеть верею, или вервь переткнеть в перевѣсѣ, то 3 гривны продажи, а господину за верею и за вервь гривна кунь“ (Кар. сп.). У такому сполученні верья вже не могла бути синонімом верви, але визначала осібне розуміння, а саме, таку назву мали ті стовпи, що на них розвішувано мисливські тенета.

Про відповідальність за підпал.

Аже зажьжетъ гумно, то на потокъ и на розграбежь домъ его, переди пагубу исплатить, а въ прочи князю поточити (Синод. сп.).

У цьому артикулі потік збігається з пограбуванням і править за кару, що спадає не на особу злочинця, а на його будинок. Майновий характер потоку виявляють і прикінцеві слова поданого тексту: „а въ прочи князю поточити“; це визначало конфіскацію тієї частини злочинцевого майна, що залишалася йому після того, як покривдженого задоволено. Але списки Толстовський I і Чудовський I відокремили потік від пограбування, вважаючи його за особисту кару в розумінні ув'язнення: „иже зажгутъ гумно, домъ его на грабежь и самъ на заточение, а преже пагубу исплативше, а въ процѣ князю поточити“. — А втім, такого погляду не переведено послідовно до краю, бо і в цих списках артикул закінчується загальноживаним читанням, де слово „поточити“ застосовано не до особи засудженого, а до його майна.

Про відшукання збіглого холопа в чужому місті і про його повторну втечу.

Аже хто своего холопа самъ досочиться в чиемъ либо родѣ¹⁾, а будетъ посадникъ не вѣдалъ его, то повѣдавше ему, пояти у него отрокъ и шедъши увязати и дати ему вязебное 10 кунь, а перейма нѣтуть; аче упустить, собѣ ему пагуба, а не платить в то никто же, тѣмъ же и перейма нѣтуть (Синод. сп.).

Попереду декілька завваженнів про першу частину артикулу до слів: „аче упустить“ і т. ин. Її не важко пояснити: вона каже про той випадок,

¹⁾ Одна з численних помилок Синод. списку. Повинно бути: городѣ.

коли хазяїн збіглого холопа відшукає його не в своєму місті, а в чужому, куди його „заповідь“ або публікація про втечу не могла дійти і стати відомою як місцевій владі, так і людності. За таких обставин той городянин, що в його будинкові виявлено втікача, перейми не діставав, а місцевій владі давано оплату, не за переймання, а за те, що вона допомагала скривдженому вилучити холопа з чужого володіння і повернути його власникові. Отже суть даного визначення полягала в тому, що холопа знайдено в чужому місті. А втім, ця головна думка по декотрих списках або цілком зникає, або-ж у кожному разі надто затьмарюється. Це завваження стосується насамперед до списків Погод і Авр., що в них замість слів „в чиемъ любо городѣ“ стоїть вислів „въ чьемъ либо храмѣ“. Те саме треба сказати й про списки Карамзінської фамілії. Вони переробили храм на хором і долучили його до загальноживаного читання; через це вийшла комбінована редакція: „а кто самъ своего холопа досочиться в чеемъ любо городѣ или в хоромѣ“ і т. ин. (Карамз. сп.). У цих самих списках посадника перейменовано в намісника; це, звичайно, не що інше, як вплив Московської доби, коли посадників уже не було, а були намісники.

Друга частина артикулу починається словами — „аче упустить“, а далі визначаються правні наслідки цієї дії: „собѣ ему пагуба“ і т. ин. Початок речення сам собою цілком незрозумілий. Він не має підмету, об'єкт дії не визначено, нарешті, не показано оточення, що серед нього відбувається дія; невідомо, хто упустить, кого упустить і за яких обставин. Чим з'ясувати таку лаконічність і недоказаність автора? Очевидячки тим, що друга частина артикулу являє собою не що інше, як дальший розвиток тієї думки, що її обмірковувано раніш, у тій самій ситуації і з тими самими дійовими особами. Беручи на увагу такий органічний її зв'язок з попереднім викладом, ми можемо пояснити її так: коли власник випустить з своїх рук холопа, що він одшукав і що йому його видано, то за цю втрату не платить йому ніхто, тоб-то, судячи з попереднього тексту, ні посадник, ані той городянин, в будинкові якого цього холопа знайдено; але їм-же не дається й перейми¹⁾. Розглянутий текст становить особливість Синодального списку. Інші списки доповнюють його висловом и гоня: „аче упустить и гоня, а собѣ ему пагуба“ і т. ин. (Троїцький сп.). Проф. Гетц тлумачить цей вислів у тому розумінні, що хазяїн випускав з своїх рук виданого йому холопа повертаючись тоді саме, коли він гнав його додому. А втім, на його тлумачення навряд чи можна пристати. Річ у тім, що спійманий холоп міг знову втекти не тільки повертаючись, ба й іншим разом і за інших обставин,

¹⁾ Як слушно завважив проф. Гетц, розглядуваний тут артикул складено за аналогією з іншою постановою Р. Правди, де передбачено той випадок, коли збіглого холопа затримував не сам власник, а стороння особа; коли-ж переймач, не вживши запобіжних заходів, випустив потім спійманого холопа з своїх рук, то в такому разі він виплачував хазяїнові вартість раба-втікача, але за те діставав від нього перейму. (Das Russische Recht, B. III, s. 433).

напр., тоді ще, як перебував у місті. Окрім того, могли повертати додому не тільки пішки, але й кіньми, а холопа не тільки гнати, а й везти! Будь-що-будь, але переписувачі вбачали в додаткових словах — и гоня вказівку на переслідування збіглого холопа, тоб-то надавали йому такого самого розуміння, яке він має в іншому артикулі Р. Правди про гоніння сліду (Тр., 70), бо тільки таким розумінням терміну можна пояснити пізніші одміни тексту, що про них говоритиму я далі. Через оцей додаток, друга частина артикулу мала характер самостійної постанови, звязаної з попереднім текстом і що передбачає особливий випадок, коли хазяїн, переслідуючи збіглого холопа, випустить його; в цьому разі він зазнавав втрати сам, ніхто йому її не відшкодував, як і сам він нікому не платив перейми.

Цілком природньо, що нова редакція постанови повинна була викликати непорозуміння. По-перше, коли холоп утік і його переслідують, то, значить, він уже вийшов із фактичного володіння хазяїна; підчас гонитви й переслідування можна було спустити його з очей, а не випустити з своїх рук. По-друге, не було жадної потреби декларувати всім відому істину, що втеча холопа це є втрата, цілковита втрата одного лиш хазяїна, за яку ніхто інший не відповідає.

Щоб обминути ці непорозуміння, списки Пушк. і Погод. викреслили з тексту сумнівне місце, тоб-то слова — „аче упустиць и гоня“; отож артикул має такий вигляд: „аже кто самъ своего холопа досоцится в чьемъ любо городѣ, а будетъ посадникъ не вѣдалъ его, — повѣдавше ему, поняти иже у него отрокъ, и шедше увязати и, и дати ему вязебную гривну, а не платить в то никтоже, тѣмже и перейма нѣтуть“ (Пушкін. сп.). П'ятнацять списків, рахуючи сюди Крест., Чуд. II і Авр., розв'язали свої сумніви інакшим способом. Вони замість упустиць, написали устрелить: „аже ли устрѣлить и гоня, то собѣ ему пагуба“ і т. ин. (Чуд. II сп.). Ця інтерполяція надала постанові певної практичної доцільності, принаймні в тому розумінні, що, застреливши хазяїн переслідуваного холопа, зробив шкоду тільки собі самому, а тому не мав за це відповідати. Але питання про те, оскільки оця правна норма, що її утворили переписувачі, відповідала судовій практиці — залишається відкритою.

Про допомогу й потурання збіглому холопові.

Аже кто не вѣдая чюжь холопъ усрячетъ и, или повѣсть дѣеть, любо держить и у себе, а идетъ отъ него, то ити ему ротѣ, яко не вѣдалъ есмь, оже естъ холопъ а платежа въ томъ нѣтуть (Тр. сп.).

Повѣсть дѣяти визначає — розмовляти; отже артикул має на увазі того, хто почне розмовляти з збіглим холопом або дасть йому тимчасове пристановище. В першій дії можна вбачати потурання, а в другій — допомогу. Але, як тлумачили автори Болтинськ. вид., повѣсть

дѣяти визначає оголошувати, а тому, на їхній погляд, артикул говорить про те, хто візьме до себе на службу збіглого холопа і заявить про це своїм сусідам¹⁾. Це пояснення виразнісінько й різко розбігається з текстом артикулу; справді: 1) за текстом той, хто здибав збіглого холопа, спочатку „повѣсть дѣеть“, а вже тоді „держить и у себе“; тимчасом як у поясненні сказано, буцім він спочатку приймає до себе на службу холопа, а потім уже сповіщає про це сусідів; 2) за текстом обидві ці дії визначаються альтернативно: „или повѣсть дѣеть, либо держить и у себе“; а за поясненням вони доповнюють одна одну, ідучи одна за одною. Щоб виправдати своє тлумачення, автори Болт. вид. припасували текст до свого розуміння, так само, як це робили колишні переписувачі. Для цього вони, по-перше, перемінили конструкцію речення, розташували окремі частини його в іншому порядку, вигіднішому для їхнього пояснення, а по-друге, замість розлучного сполучника либо поставили сполучне и. Через отаку переробку тексту вийшла така, що ніде більше не трапляється, редакція артикулу: „оже кто, не вѣдая, чужъ холопъ усрящеть и, либо держить и у себе, и повѣсти дѣеть, а отыдетъ отъ него, то ити ему рогѣ, яко не вѣдалъ есмь оже есть холопъ, а платежа в томъ нѣтъ“.

II.

Про спадковство за духівницею і без духівниці.

Аже кто умирая разделить домъ, на томъ-же стояти: пакыли без ряду умреть, ть все дѣтемъ (Синод. сп.).

Отож заповідач не був обмежений певним колом спадкоємців; вибір їх залежав тільки од його волі: як розподіляв він перед смертю своє майно, так по тому й бути. Коли-ж померлий не залишав духівниці, то все його майно переходило спадщиною дітям. Поданий текст зберігсь в одному тільки Синод. спискові. Всі інші списки дають артикулові іншу редакцію: „аже кто умирая раздѣлитъ домъ свой дѣтемъ, на томъ же стояти; паки ли безъ ряду умреть, то всѣмъ дѣтемъ“ (Тр. сп.). Звідси виходить, що заповідачеву волю обмежено було певним колом осіб, що діти були необхідними спадкоємцями і що спадковство за духівницею по суті збігалось з спадковством по закону. Отже ми маємо дві редакції, що істотно різнилися одна од одної. Якій-же з них треба віддати перевагу? Мало не всі досліди над давньоруським правом спираються на друге читання й нехтують першим, уважаючи його за текст попсований. На мою думку, це помилка: первотвір зацілів в одному Синодальному спискові, а в решті списків ми маємо справу з текстом інтерпольованим.

¹⁾ Правда Руская, стор. 95—96, прим. під літ. а.

Є змога накреслити той шлях, що ним простувала думка переписувачів і що їм прийшли вони до інтерполяції первісного тексту. Як видно, вирішальну що-до цього роллю відіграв артикул Р. Правди, що визначає спадкоємство після матери. Він звучить так: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ, нѣ кому мати дасть, тому же взяти, дасть ли всѣмъ, то все роздѣлять; безъ языка ли умреть, то у кого будетъ на дворе была и кто ю кормилъ, то тому взяти“ (Синод. сп.). Виходить, мати могла відписати свою частину, кому хтіла, не обмежувана жадними приписами; коли-ж вона вмирала, не залишивши духівниці, то її частина переходила до одного з дітей, у кого вона жила і хто її доглядав. Перед викладом цього порядку спадкоємства стоїть принципова постанова: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“, тоб-то вона не спадає обов'язково на дітей. У цьому реченні переписувачі додали вказівку на ґрунтозну відміну, що відрізняє спадкоємство після матери від спадкоємства після батька, і зробили звідси висновок, що на батьківське майно діти були обов'язковими спадкоємцями. Зробивши такий висновок, їм залишалося переробити текст, пристосовуючись до постанови про спадкоємство в материній частині і за принципом протилежності: 1) коли мати дає свою частину, кому хоче, то батько розподіляє своє майно тільки між дітьми; 2) коли материна частина, якщо немає духівниці, припадає одному з дітей, то батьківщина, за тієї самої умови, належить усім дітям.

Але переписувачі в своїх висновках ішли помилковим шляхом, бо їхня головна передумова, з якої вони виходили, аж ніяк не мала того значіння, що його вони їй надавали. Річ у тім, що завваження — „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“ — стосувалося не до всенької материзни, а тільки до тієї її частини, що виділяли вдові з спадщини дітей і через це що-до неї міг повставати сумнів, чи не поверталася вона знову після материної смерті обов'язково до дітей. Поданим висловом автор Р. Правди хотів тільки запобігти сумніву, а зовсім не зазначати відмінну особливість спадкоємства в материзні проти спадкоємства в батьківщині.

Про права „жони“ в спадкоємстві без духівниці.

Аже жена сядеть по мужи, то у своихъ дѣтей и взяти часть, а что на ню мужъ възложить, тѣ тому госпожа есть, а задничка ей мужня не надобѣ (Синод. сп.).

Виходить, якщо „жона“ залишається вдовою, то вона бере частину із спадщини дітей і затримує за собою те, що дав їй „муж“ за свого життя¹⁾. Ні те, ні те не підходить до цього поняття спадкоємства в точному розумінні цього слова, бо частина, що її одержує вдова

¹⁾ Тому що в цьому артикулі, через зв'язок з переднішим текстом, визначається порядок спадкоємства по закону, то під назвою майна, возложеного на „жону“ не можна розуміти майна, яке одказав їй „муж“.

з майна дітей, є виділ, який має таку саму юридичну природу, як посаг, що його видають брати своїй сестрі, коли та виходить заміж (Тр., 89); що-ж до майна, яке їй подарував „муж“, то „жона“ була власницею („госпожей“) його ще, як жив „муж“, смерть його нічого нового не додавала до попереднього її права.

Думку про те, що виділ удовиної частки не визначає спадкоємства, висловлено так: „то у своїхъ дѣтей и взяти часть“. Ця редакція становить особливість, властиву самому тільки Синод. спискові. Інші списки висловлюються інакше: „то дати ей часть“, або „то на ню часть дати“ і т. ин. Безперечно, в новій редакції авторова думка стала менш ясна й виразна, так що В. І. Сергеевіч убачав у ній навіть вказівку на безпосереднє спадкоємство вдови разом із дітьми¹⁾. Прикінцевим і останнім етапом у розвиткові тексту було об'єднання обох читаннів у списках Карамз. фамілії: „аще жена сядеть по мужи, то дати ей часть, а у своихъ дѣтей взяти часть“ і т. и. (Кар. сп.).

Про спадкоємство в класі бояр і дружини.

Аже в боярѣхъ или въ дружинѣ, то за князя задница не идетъ; нъ оже не будетъ сынов, а дщери възмутъ (Синод. сп.).

Княжа дружина не мала одностайного складу, в ній служили і старші, і молодші дружинники; перших звано огнищанами, боярами, то-що, а других — гридинами, отроками, то-що. Звичайно, правний стан і тих і тих не міг бути однаковий. Мабуть, виходячи з таких міркувань, складачі списків Пушк., Погод. і Авр. замінили бояр і дружину боярською дружиною: „аще в боярстѣй дружинѣ, та за князя задница не идетъ“ і т. ин. (сп. Авр.). Вони, мабуть, мали на оці зробити артикул виразнішим і точнішим, тоб-то показати, що він стосується не до всенької дружини, а до тієї тільки її частини, що складалася з бояр. Але наступні переписувачі пішли далі, витлумачивши вислів боярская дружина в розумінні дружинників, що були на службі у бояр. Це було нове розуміння; у загальноновживаному тексті його немає. Отож не дивниця, що списки Карамз. фамілії, пильно призбіруючи всі, що їм траплялися, різночитання, запозичили і цей варіант, додавши його до того тексту, який видавався для них головним. Через це саме в названих списках ми маємо таку редакцію: „а иже в боярехъ или же в боярстѣй дружинѣ, то за князя задница не идетъ“ і т. ин. (Кар. сп.).

Друга частина артикулу в процесі її переписування теж змінилася, а саме, в списках Погод. і Авр., так само в списках Карамз. типу її викладено з додатком прийменника в ъ перед словом дщери: „но оже не будетъ сыновъ, а въ дщери възмутъ“ (Кар. сп.). На цей додаток звичайно аж ніяк не вважають і цілком його замовчують, як випадковий

¹⁾ Лекції и изслѣдованія, стор. 567—568.

огріх. А тимчасом можлива річ, що переписувач надавав йому певного значіння і свідомо запровадив його до свого тексту. Справді, як-би не збереглися інші рукописи Р. Правди, а заховалися-б самі лиш перелічені списки, ми мусіли-б визнати, що в класі бояр та дружинників, коли не було синів, спадкове майно відбирали від дочки й обертали його на князеву користь.

Заслуговує на увагу так само і заголовок розглядуваного артикулу, бо на ньому будувалися досить важливі висновки. В Синод. сп. артикул має такий напис: „о задници бояръстѣй и о дружиннѣ“. У пізніших переписувачів дружинная задница, либонь, викликала сумніви. Ось чому в 15 списках, серед них і в Чудівському II, її промінено, а в 4-х, рахуючи і Троїцький список, замінено на дружню задницу: „о задници бояръстѣй и о дружнѣй“. Тому що слово дружний уживається не тільки в розумінні дружній (=приятний), але іноді визначає те саме, що й „приналежащій кому-либо другому“ (Даль) однаково, хоч-би хто він, той „другой“, був, то цей термін став мов-би за переходовий ступінь до появи в тексті людской задницы, що її знаходимо у списках Погод. й Авр. Звідси нова термінологія перейшла й до списків Карамз. типу, а М. Ф. Владимирський-Буданов, спираючись на нього, запевняв, що артикул, так названий, мав загальне значіння, тоб-то стосувався не до самих-тільки бояр та дружини, ба й до всіх вільних громадян¹⁾. Звичайно, на цей погляд погодитися не можна, бо він не вважає на суперечність між заголовком артикулу й його змістом, а головне через те, що людская задница з'явилася тільки в пізніших списках, як наслідок повільної його еволюції, а не як відомість, узята з давньоруської судової практики.

Про опіку вітчима й про спадкоємство молодшого сина.

Виклавши загальний порядок опіки над неповнолітніми дітьми, автор Р. Правди наводить далі такий артикул.

Ачеже и отъцимъ приметь дѣти съ задницею,
то такоже есть рядъ; а дворъ безъ дѣла огнь всяко
мьншему сынови (Синод. сп.).

Цей артикул містить дві постанови. Одна з них торкається опіки вітчима й поширює на неї загальний порядок, раніш викладений, а друга каже про спадкоємство молодшого сина, що йому в кожному разі припадає батьківський двір. Між тією й тією немає безпосереднього логічного зв'язку. Перехід од опіки до спадкоємства молодшого сина підказувало, мабуть, те міркування, що останній фактично частіш, як інші сини, міг перебувати в стані опікованого.

У тексті першої постанови згадується про задницу дітей і про ряд. Це могло підказати переписувачам думку, що й тут мова про спадкове право, а саме мається на оці не дати вітчимові свавільно

¹⁾ Обзоръ истории русскаго права, стор. 479.

змінювати батьківський ряд, тоб-то духівницю. Справді, в такому розумінні і зредаговано цю постанову в списках Карамз. фамілії: „аще же и отчимъ приметъ съ задницею дѣтей, и то тако же есть рядъ, якоже рядиль“ (Кар. сп.). М. Ф. Владимирський-Буданов цей текст пояснює так: „опікун-вітчим є тільки опікун, а не батько, і тому не може перероблювати батькових наказів, коли він учинив ряд“¹⁾).

Але в такій забороні що-до вітчима, здавалося, потреби не було, бо непорушність заповітних батькових розпоряджень, як загальне правило, гарантував інший артикул Р. Правди: „аже кто умирая разделит дом, на том стояти“.

В процесі переписування змінилася так само й друга постановка. В тексті її важливе й істотне значіння має слово всяко. Воно показує, що молодшому синові у всіх випадках припадав на спадщину батьківський двір, що він був необхідним спадкоємцем цього майна і, без поважних причин, не міг бути віддалений од нього навіть за духівницею. А втім ця думка цілком зникає в багатьох списках, рахуючи сюди Троїцький, Крестининський, Пушкінський, Карамзінський та ин.: замість слова всяко в них стоять вирази: всяк, всякой, всякому, то-що; це надавало артикулові зовсім іншого розуміння.

Про місячні й третні відсотки.

А мѣсяцный рѣзъ оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны до того-же года, то дадутъ ему куны въ треть, а мѣсяцный рѣзъ отгрѣнути. Послухов-ли не будетъ, а будетъ кунъ 3 гривны, то ити ему про своє куны ротѣ; будетъ ли боле кунъ то рчи ему тако: промиловаль еси, оже еси не ставиль послуховъ (Синод. сп.).

На мою думку, цей артикул обмежує брання місячних відсотків двома умовами: 1) невеличкими розмірами позичуваної суми, 2) часом заборгованості, — якщо боргу не виплачувано протягом року, то місячний відсоток замінювали третнім. Навпаки, переписувачі вбачали в цьому артикулі одне тільки обмеження місячних відсотків, що зводилося до часу, бо вислів „з а м а л о“, як вони тлумачили, визначав не малу величину позики, а її короткотерміновість. Таке зрозуміння тексту, що його засвоїли й сучасні коментатори Р. Правди, надто виразно виявляється в списках Погод. і Авр., а так само в списках Карамз. типу, де цю постанову викладено в отакій редакції: „а мѣсяцный рѣзъ, оже за мало дни, имати; заидуть ли куны до того же году“ і т. ин. (сп. Авр.). Отож, у цій редакції та сама умова місячних рѣзів визначається не однаково: з одного боку, вони дозволяються лиш у тому разі, коли позика кількаденна, а з другого боку залишаються в силі, аж поки закінчиться рік, і анулюються тільки тоді, коли заборгованість триватиме й далі. Коли виходити з цього остан-

¹⁾ Христоматія, вип. I-й, стор. 73.

нього терміну, що його прийняли мало не всі списки, то не досить було-б сказати не тільки за мало дней, ба й за мало місяців.

Список Царського IV являє що-до цього особливість. Автор його теж тлумачив вислів за мало як вказівку на час, але він не міг погодити його з наступним згадуванням про цілий рік, а тому, щоб усунути таку суперечність, виключив із тексту відповідне речення: „до того же года, то дадуть ему куны“. Через те, що текст отак скорочено, склалася така редакція, оскільки її можна відновити на підставі варіантів, одзначених у Калачова: „а мѣсяцный рѣзъ оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны въ треть, а мѣсяцный рѣзъ погрнути“. У цій редакції суперечність між першою й другою частиною артикулу чималою мірою вирівнювалася, бо місячні відсотки дозволялися тільки протягом однієї третини року.

Другу половину поданого тексту присвячено позикам на невеличку суму, не більшу за 3 гривні: такі позики, говориться тут, можна було-б робити й без свідків і, коли-б виник спір, стверджувати присягою. Це нова тема, що, на перший погляд, аж ніяк не стосується до місячних і третніх відсотків, за які допіру була мова. Здавалося-б, що цю постанову слушніше було-б придати до попереднього артикулу Р. Правди, де встановлювалося, як загальне правило, що всі відсоткові позики відбуваються з участю свідків (Тр., 46); там воно стояло-б на своєму належному місці, як вийняток із загального порядку. Коли-ж автор Р. Правди згадав про нього в звязку з місячними відсотками, то, мабуть, тому, що ці відсотки, як сказано попереду, брано, роблячи позички теж на невеличкі суми.

Устава Володимира Мономаха про відсотки.

А се уставилъ Володимиръ Всеволодичъ по Святполче, съзававъ дружину свою на Берестовомъ: Ратибора тысячького киевського и Прокопию бѣлогородського тысячького, Станислава пѣреяславьскаго тысячького, Нажира, Мирослава, Іванка Чюдиновича Ольгова мужа, и устави люди¹⁾ до третьяго рѣза, оже емлетъ въ рѣзъ куны: аже кто възамѣтъ два рѣза, ть то взяти ему исто; пакы ли възамѣтъ три рѣзы, то иста ему не взяти (Синод. сп.).

О рѣзѣ.

Аже кто емлетъ по 10 кунъ от лѣта на гривну, то того не отметати (Синод. сп.).

Щоб правильно витлумачити цей текст, необхідно зрєктися поділяти його на два артикули, бо вони становлять одне ціле, доповнюючи й роз'яснюючи один одного, бо один із них не може бути зрозумілий без другого. Справді, перший артикул цілком замовчує те, які відсотки

¹⁾ Це виразнісінька переписувачева помилка. Повинно бути: „установили до“.

малися на оці—місячні, третні чи річні; тому можна подумати, що обмеження, встановлене в ньому, мало загальний характер і поширювалося на всякі відсотки; але другий артикул показує, що уставу Володимира Мономаха було скеровано на відсотки річні, зовсім не торкаючись третніх і місячних. Так само в тексті другого артикулу сказано: „то того не отметати“; до того коментатори звичайно застосовують ці слова до відсотків, що не перевищували 10 кун з гривні. Справді, їх і не можна инакше витлумачити, якщо розглядати артикул окремо.

Але як глянути на нього, як на продовження того, про що говорилося раніш, то виявиться, що цей вислів треба застосувати не до відсотків, а до капіталу, відданого в позику: за першим артикулом його одкидали, а за другим ні. Виходячи з цих міркувань і об'єднавши текст в одне безперервне ціле, ми так його пояснюємо: відсотки можна брати тільки двічі, себ-то протягом двох років, зберігаючи за собою право здобути назад і капітал; коли-ж узято було відсотки й за третій рік, кредитор утрачав право вимагати, щоб повернули йому позичені гроші; а втім останнє правило не застосовується тоді, коли річний відсоток не перевищує 10 кун з гривні. Отаке просте й виразне розуміння Володимирової Мономахової устави за Синодальним списком, що зберіг, як мені здається, первісну й автентичну його редакцію. Але разом треба визнати, що вже в цьому спискові є деякі відхилення від оригіналу: поділено текст на два артикули й дано кожному з них особливий заголовок. Правда, це відхилення мало суто-зовнішній, кодифікаційний характер; проте, в процесі дальшого переписування воно спричинилося до иншої глибшої зміни, що торкалася вже суті справи. Справді, по всіх инших списках дається инша редакція устави (у поданій далі цитаті я обмежуюсь самим тільки інтерпольованим місцем): „и уставили до третьяго рѣза, оже емлетъ въ треть куны“ і т. д. (Тр. сп.). Виходить, за Синодальним списком гроші давали в рез, а за иншим списком в треть. Із зовнішнього боку наче-б мало що змінилось: тільки замінено одне слово на инше. Але через цю інтерполяцію звязок меж першим і другим артикулом розірвано остаточно, а заборона брати відсотки більш, як двічі, стала за реформу, що торкалася тільки третніх відсотків, наче-б вони були найпоширеніше явище в тогочасній практиці і наче від них найбільше терпіли винуватці. Вкупі з тим нова редакція цілком зруйнувала простоту й виразність думки, притаманну первісному текстові, і надзвичайно утруднила, як не цілком унеможливила, хоч трохи завдовольше його пояснення¹⁾. Правда, списки Кар. фамілії відновили читання Синодального списку, але цим вони ані трохи не полегшили розуміння тексту, бо до попереднього читання вони приєднали і новий варіант: „и уставили и до третнаго рѣзу, оже емлетъ куны въ рѣзъ въ треть“ і т. д. (Кар. сп.).

¹⁾ Досить покликатися на проф. Гётца, що одночасно дав кілька пояснень до Устави Волод. Моном., але, здається, жадне з них не завдовольше його (назв. твір, т. 3, стор. 243—252).

Виникає тепер питання: як могло повстати в переписувачів розуміння трети, з якого джерела його взято? Найперше, очевидно, певну роль відграв був поділ тексту на два артикули, що спостерегаємо ми вже в найдавнішому Синодальному спискові; через це наступним переписувачам здавалося, буцім згадування про рік, що його ми здибуємо в другому артикулі, стосується тільки до нього, а не поширюється й на попередній текст. Потім, перший артикул відзначається з-межи низки інших тією особливістю, що перед ним стоїть напис історичного характеру: „а се уставилъ Володимиръ Всеволодичъ“ з дальшим перерахуванням тих осіб, що брали участь у виданні закону. Уважливий переписувач легко міг завважити, що по інших місцях Р. Правди такими історичними довідками звичайно супроводяться ті постанови, які змінювали той чи інший порядок, викладений у попередньому артикулі. Напр., у першому артикулі Р. Правди говориться про помсту за вбивство й зараз-же слідом за цим у 2-му артикулі говориться про ті зміни, що сталися за Ярославових синів; до того перед викладом їхньої реформи подано такий вступ: „по Ярославъ же паки совокупившеся сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ: Коснячъко, Перенъгъ, Никифор“ і т. д. Такий самий екскурс у царину історії повторюється в ухвалі про відповідальність за удар, що його звадав холол вільному мужеві: тут спочатку наводиться Ярославів закон, а потім викладається реформа, що настала за його синів (Тр., 58). Ачалогічно до названих артикулів, переписувач міг подумати, що й Володимирова Мономахова устава, супроводжувана таким самим історичним оповіданням, є не інше що, як додаток до попередньої ухвали й що, виходить, вона обмежувалася лиш тим видом відсотків, про який мова була попереду. А як попередній виклад зупинивсь на третніх відсотках, згадавши лиш за них, але не давши з цього приводу жадних ухвал, то звідсіля сам собою напрахується висновок, що законодавче Володимира Мономаха втручання торкалось саме цієї царини. Нарешті, у самому тексті першого артикулу полягав привід до того, щоб неправдиво його тлумачити, а саме: в ньому говориться про те, що кредитор, узявши відсотки тричі, втрачав право вимагати назад свої гроші. Це так само могло викликати в переписувача уявлення про „третній рез“ у розумінні відсотка, що дорівнював одній третині капіталу ¹⁾).

Певне, подані підстави недостатні, щоб виправдати переведену зміну тексту: з одного боку, устава Волод. Мономаха не притуляється безпосередньо до артикулу про місячні й третні відсотки, бо mezi ними є проміжна ухвала про позички на невеличку суму, а з другого боку, треть не могла означати третину капіталу, бо третні відсотки зіставляються з місячними й річними, що припускає однорідність і єдність критерія, за яким порівнюють. Проте інтерпольована редакція артикулу

¹⁾ Таке розуміння третніх відсотків — досить поширене в сучасній літературі; за прихильника його є й проф. Гётц.

набула незаперечного права громадянства в науковій літературі: на ню досі спиралися всі досліді над позиками й відсотками в старовинній Русі.

Про долю майна, що його набув збіглий холоп.

Аже кто крѣнетъ чюжь холопъ, не вѣдая, то пьрвому господину холопъ пояти, а оному куны имати, ротѣ ходивше, яко не вѣдая есмь купиль, господину же и товаръ, а не лишатися его (Синод. сп.).

Сенс артикулу такий: збіглого холопа, проданого від кого-небудь третій особі, одбирають од покупця й повертають його попередньому господареві; йому повертається й те майно, яке заніс з собою збіглий холоп. Але переписувачам здавалося, що останнє речення артикулу: „господину же и товаръ“ і т. д., не має жадного відношення до попереднього тексту, бо там не говориться про жадний товар. Тому в них повстала гадка, що це уривок иншого артикулу, початок якого втрачено. А втім недостатня частина, як здогадуються, могла бути відбудована: варто було тільки показати, звідки взявся той товар, що од утрати його захищали пана. Для цього текст, що зберігся, доповнено поясінням, що цей товар набував холоп підчас утікання. Потім, щоб надати своєму творові більш доводливости, переписувачі вважали за потрібне пояснити читачеві, чому майно, що його набув холоп, ішло в господареву власність. Для цього вони покликалися на инший артикул Р. Правди, за яким борги холопа падали своїми наслідками на його пана (Тр., 110): коли так, то й набутки холопські підлягали тій самій долі. Наслідком такої кодифікаційної роботи був такий артикул, що є в списках Пушк., Погод. і Авр., а так само в списках Карамз. типу: „аще холопъ бѣгая добудеть товара, то господину же и долгъ, господину и товаръ, а не лишитись его“ (спис. Авр.). Правда, в цьому артикулі не все гладко й логічно, є непослідовності, а саме: резолютивна частина його не цілком сходиться з диспозитивною. Справді, вислів „а не лишитись его“ був до речі в давнішому контексті, бо там мова мовилася про майно, належне панові, але занесене від збіглого холопа й залишене в третьої особи, якій його продано; у новій-же редакції цей вислів не зовсім підходить, бо втратити можна лиш те, що маеш, а тут мова за майно, що його набув холоп утікаючи і що не пішло панові в володіння. Але така непогодженість у тексті саме й підтверджує мою думку про штучне й пізніше походження цього артикулу, про надуманий і приставний характер його першої частини. Як відомо, в науці панує инша традиція, що бере свій початок ще від складачів названих списків. Вислів „господину и товар, а не лишитись его“ розглядають як уривок артикулу, що загубив свій початок. Тому в виданнях Р. Правди його звичайно друкують під окремим номером, зазначаючи його уривчастість і покликаючись на инші списки, де ніби зацілів первісний текст артикула в його непопсованому й цілком закінченому вигляді.

III.

Про „поклепну“ виру.

Аще будеть на кого поклепная вира, то же будеть послухов 7, то ти выведуть виру; паки ли варяг или кто инъ, тогда (Троїц. сп.)¹⁾.

Звертає на себе увагу друга частина артикулу, що залишилася незакінченою: „паки ли варягъ или кто инъ, тогда“. На цьому реченні мені вже доводилося зупинитись в іншій своїй праці. Там я намагався довести, що вона являє собою особистий твір кодифікатора, складений за аналогією з іншим артикулом Р. Правди, де говориться за те, яких вимагали доводів, з одного, боку, для тубільних громадян, а з другого, для варягів і колбягів на випадок обвинувачення кого-небудь у завданні вдарів (Тр., 25). Керуючись цим звязком, автор надумав провести таку саму різницю й для того випадку, коли обвинувачення торкалося забийства. Проте йому не пощастило здійснити свій намір. Справа обмежилась лиш поставленням питання, але розв'язання воно не набуло, мабуть, за браком відповідного фактичного матеріалу; опріч того, зформуловано питання так невиразно, що на нього навряд чи можна було дати певну відповідь, бо складач Р. Правди, неясно уявляючи собі, що таке колбяг, уважав за краще не заводити до тексту цього найменування, замінивши на загальне й невизначене покликання на когось іншого, мабуть йому самому невідомого.

Розглядуване речення набуло закінченого вигляду лиш у списках Пушк., Погод. й Авр., а так само в списках Карамз. фамілії, де ми знаходимо такий артикул: „паки ли варягъ или инъ кто, то 2“. Отже питання, що утруднювало складача Р. Правди, надзвичайно легко й просто були розв'язали переписувачі: відповідь на нього вони знайшли в слові тогда, перевернувши це слово на співзвучний з ним вислів то два. Виходить, не потрібно було навіть дописки в тексті, і проте з логічного погляду він набув повної закінченості²⁾.

Але переписувачі не звернули уваги на те, що, усунувши одні труднощі, вони утворили інші, бо через зміну текста виявилось, що Варяги користали, за Р. Правдою, з неоднакових судових прав, залежно від того, чи розглядувано справу про забийство, чи про вдарі (побій). У першому випадкові варяги мали упривилейоване становище, бо могли довести своє обвинувачення лиш двома свідками (послухами), а від місцевих громадян вимагали сімох. У другому випадкові варяги були

¹⁾ У Синод. спискові цей артикул проминено не свідомо й не через якісь міркування, а з випадкового недогляду переписувача; за довід на це є те, що ухвала, безпосередньо зв'язана з проминенням артикулом, а саме про судові мита з приводу „сверження поклепной виры“, не зазнала її долі й залишилася на своєму місці.

²⁾ Як ми бачили раніш, ті самі переписувачі й так само легко виправили текст, що стосувався до каліцтва, замінивши заперечення не на слово ніс.

в гірших умовах, аніж громадяни, бо ці ставили тільки двох свідків, тимчасом коли від варягів вимагали не тільки свідків у повному їх числі, а й присягу¹⁾).

Про ордалії.

Искавше ли послуха и не налѣзуть, а истьца начьнетъ головою клепати, то ти имъ правду желѣзо, такоже и въ всѣхъ тяжах, и въ татьбѣ, и въ поклепѣ, оже не будетъ лица, ть тогда дати ему желѣзо изнѣволѣ до полугривны золота, аже ли мѣнѣ, то на воду, али до двою гривну, аже мѣнѣ, то ротѣ ити ему по своѣ куны (Синод. сп.).

Тут мова мовиться про пробу залізом і водою. Ми досі не знаємо точно, в чому полягали ці процесові дії. Суть їхню певною мірою з'ясуємо тільки через аналогію з тими явищами, що бувають у судочинстві інших народів тієї самої епохи. Але переписувачі, не маючи наших відомостей, або цілком не розуміли, про що тут мова, або-ж тлумачили текст по-своєму. Тому нічого нема дивного, що в 18 списках (до їх належать між иншим Крестининський і Чудівський II) пробу водою проминено. Що-до заліза, то його хоч і затримали, але, очевидно, розуміли як судовий герць, відомий у практиці Московської держави під назвою поля; принаймні, у двох списках (невиданих) ми знаходимо додаток до тексту з указівкою на поле: „то дати имъ правду съ желѣзом на полѣ“ (сп. Толстовський I та Чудівський I).

¹⁾ Місце, що стосується сюди, мав в собі такий текст: „аже будетъ варягъ или колбягъ, то полная видока вывести и идетъ на роту“ (Кар. сп.). Коментатори Р. Правди намагалися видобути з цього тексту більш, аніж може він дати для неупередженого читача. Напр., Н. Ланге тлумачив його так: „коли були за позивців варяги чи колбяги, то там, де за загальним правилом треба було-б вивести їм повне число свідків, вони стверджували справедливість свого позову присягою“ (Изслѣд. объ угол. правѣ Р. Правды, стор. 254). М. Ф. Владимирський-Буданов не згоджувався з ним і давав текстові своє пояснення: „проти варяга й колбяга не досить було двох свідків; вимагали повне їх число; тимчасом як сам чужоземець доводить позов чи очищує себе без свідків однією присягою“ (Христоматія, вип. I-й, стор. 44). Н. А. Рожков гадав, що варяги й колбяги за загальним правилом доводили справедливість свого позову свідками, але коли тих не було, присягою (Изъ Русской исторіи, т. I-й, стор. 115) і т. д. Таке явне насильство над текстом переводили для того, щоб погодити його з иншими ухвалами Р. Правди, що ставлять варягів і колбягів у привилейоване становище супроти місцевих громадян. Сюди стосуються: 1) артикул, що ми його оце розглянули, про поклепну виру і 2) така ухвала короткої редакції: „аще ли ринеть мужъ мужа, либо отъ себе, либо къ собѣ, 3 гривнѣ, а видока два выведеть; или будетъ варягъ или колбягъ, то на роту“ (Акад., 9). Але артикул про поклепну виру, як було з'ясовано, являє собою не позитивну правничу норму, а твір, що його почав автор, а закінчили переписувачі. Що-до ухвали короткої редакції, то нею не можна керуватися, тлумачучи відповідний текст просторої Р. Правди, бо коротка Правда ввійшла до складу просторої з чималими змінами; причини цих змін полягали почасти в авторі, що неправильно тлумачив своє джерело, а почасти в соціальних особливостях тієї доби й тієї місцевості, коли й де складалася простора редакція.

Заслуговують на увагу ще два варіанти. У загальноприйнятому читанні сказано: „а истца начнетъ головою клепати“; причому, під позивачем, згідно з особливостями старовинної термінології, розуміли винного. Але в списках Пушк., Погод. і Авр. це слово зрозуміли в сучасному значінні, що й спонукало переписувачів до відповідної зміни тексту: „а истецъ начнетъ головою клепати“. Окрім того, у тих самих списках, а також у списках Карамз. типу, замість вислову — „оже не будетъ лица“ стоїть речення: „оже не будетъ (ли) истца“. А втім, можливо, що в даному випадкові заміна лица, на истца була просто переписувачева помилка, бо, будши трохи дбайливішим, переписувач легко міг-би завважити, що кінець артикулу: „то ротъ ити ему по свои куны“ — виразно показує, що й у переднішому тексті позивач не був відсутній, а був присутній.

Про пробу (муки).

Оже иметь на желъзо по свободныхъ люди
речи, либо запа нань будетъ, либо прохождение
ночное, или кымъ либо образомъ, аже не ошьжеться,
то про муки не платити ему, нъ одно желъзное,
кто будетъ яль (Синод. сп.).

Найважливіші варіанти цього тексту, що трапляються по інших списках, торкаються найбільше слова запа. І наступним коментаторам Р. Правди теж було дуже важко пояснити це слово. Вони робили різні припущення й здогади, аж поки, нарешті, зробили більше-менше загально-прийнятий висновок, що під запою треба розуміти підозріння. Певне, це слово повинно було викликати сумнів і у переписувачів. Деякі з них хотіли зробити текст зрозумілішим, залишаючись, проте, в межах того лексичного матеріалу, що був у ньому. Звідси виникла ціла низка варіантів, спостережуваних по різних списках. Є 8 списків, серед них Крестининський; вони, з'єднавши обидва вислови запа й нань в одне слово, дають такий текст: „либо ли запанан будет, либо ношное прохождение“ і т. д. За цією редакцією виходило, що винуваченого було затримано на місці злочину, бо слово запанан, мабуть, виводили від дієслова запнуть, що визначає спинити чи затримати (Даль). Ту саму думку, тільки в іншій граматичній формі, висловлено в Пушкінському спискові: „либо ли запона в немъ будетъ, либо прохождение ночное“ і т. д.: запона визначає застібка, затримка. Але складач Погодінського списку, мавши справу з цим текстом, завважив, що він не гармоніює з загальним змістом артикулу. Справді, раз винуваченого було затримано на гарячому вчинкові, то не було жадної потреби виставляти його на муку, бо лице усувало необхідність інших доводів. Тому авторові названого списку здавалося, що правильніше подати справу саме в протилежному вигляді, себ-то зазначити саме відсутність такої затримки винуваченого; і справді, у цьому спискові сказано: „либо ли запна не

будеть, любо прохождение ночное“ і т. д. Еволюція тексту закінчилася в списках Карамз. фамілії, що об'єднали, своїм звичаєм, різні читання в одно ціле, мало турбуючись за те, щоб з цього вийде. От, у списковій Троїцькому IV говориться: „любо ли запана нань будеть, ли запна не будеть“ і т. д.; а в списках Карамзінському й інших ми читаємо: „любо ли запа нань будеть, ли запна не будеть или прохождение ношное“ і т. д.

Судові доводи в справах про видертя бороди й вибиття зуба.

А кто порывѣть бороду, а выиметь знаменье, а вылѣзуть людье, то 12 гривнѣ продаже; аже без людии, а въ поклепе, то нѣту продаже (Синод. сп.).

Оже выбьють зубъ, а кровь увидять у него въ ртѣ, а люди вылѣзуть, то 12 гривнѣ продаже, а за зубъ гривна (Синод. сп.).

Є 12 списків, серед них Крест., Чудівський II і Авр., де бракує кінцевої частини першого артикулу: „аже безъ людии, а въ поклепе, то нѣту продаже“. Мабуть, це була свідома прогалина, викликана бажанням уникнути суперечности з іншою ухвалою Р. Правди, що на підставі її, коли на тілі скривдженого немає фізичних знаків злочину, свідків не вимагали: „аже придетъ кровавъ мужъ на дворъ или синь, то видока ему не искати, но платиты ему продажу 3 гривны“ (Тр., 23). Ті самі списки, окрім Погод. й Авр., з другого артикулу зберегли лиш кінець його: „а за зуб гривна“, решту-ж тексту його проминули, мабуть, тому, що визнавали його за зайвий, бо він по суті повторював те, що вже сказано було про бороду.

Про судові доводи з приводу завдання ударів і штовханів.

Или пхнеть мужъ мужа любо к собѣ, любо от себе, любо по лицу ударить, или жердью ударить, а видока два выведуть, то 3 гривны продаже; оже будетъ варягъ или колбягъ, ть полная видока вывести и идета на роту (Синод. сп.).

Наведений текст з неістотними варіантами проходить мало не через усі списки поширеної Правди. Але список Царського III передає його в своєрідній редакції.

Аще ли пхнеть мужъ мужа любо къ себѣ, любо отъ себя, любо по лицу ударить, или жердію ударить, а без знаменія, а видока два выведуть, то 3 гривны продажи; оже будетъ варягъ или колбягъ крещенія не имѣя, а будетъ има бои, а видока не будетъ, ити има на роту по своей вѣрѣ, а любо на жребіи, а виноватыи въ продажѣ, во что и обложать.

Вислів „крещенія не имѣя“, що трапляється в цьому тексті, показує, що він склався тоді, коли не мали вже ясного й виразного уявління

про те, хто такі були варяги й колбяги, мали їх за нехрещених людей, себ-то за поганців. Інші відзнаки цього тексту мають на собі безсумнівний одбиток московського права XVII ст. Передусім, розмір продажі за вдар, завданий варягові чи колбягові, не визначено певною нормою, а полишено на розсуд суду: „во что и обложать“, такі невизначені санкції становили характерну особливість московського карного законодавства. Потім, у числі судових доводів названо жребій; його теж узято з московської судової практики, де в XVI ст. його запровадили для духовних осіб замість присяги, а в XVII ст. поширили й на світських людей. Далі, за загальноприйнятим текстом Р. Правди, присяги вимагали й за наявності свідків, а тут вона припускається лиш на випадок їх відсутності; ця зміна тексту теж збігається з тим, що нам відомо з історії московського судочинства: у Московській державі з кінця XV ст. вживання присяги поступінно обмежували, аж поки вона обернулася на останній і надмірний процесовий спосіб, що до нього вдавалися лиш тоді, коли не було інших доводів. Нарешті, за списком Царського, позивач повинен був або присягати, або йти на жеребок; і тут можна бачити вплив московського права, аджеж відомо, що, за Уложенієм р. 1649, вибір того чи іншого доводу залежав од ціни позову: позови, що не перевищували одного карбованця, доводили жеребом, а позови цінніші — присягою (XIV, 10)¹).

Список Царського відзначається серед інших ще одною одмітною рисою. Він говорить не просто про вдари, а про вдари без знаменія і лиш у такому випадкові вимагає ставити свідків. З цього приводу згадується артикул про бороду, що його розглянули ми вгорі. Там, як я вже відзначав, у декотрих списках промінено ціле речення для того, щоб погодити артикул з іншою ухвалою Р. Правди, за якою наявність знаків насильства на тілі скривдженого звільняла його від необхідности шукати видоків. Тут малося на оці ту саму мету, але досягали її, не проминаючи ту чи іншу частину текста, а навпаки включаючи до нього додаткові слова „а безъ знаменія“.

Про звід з приводу крадежу холопа.

Аже кто познаеть челядинъ свои украденъ,
а поиметь и, то оному вести и по кунамъ и до
третьяго свода, пояти же челядинъ в челядина
мѣсто, а оному дати лице і т. д. (Синод. еп.).

Ми вже бачили, як недбайливо й неточно було викладено в поширеній редакції ухвалу короткої Правди про кзліцтво. Тут ми маємо справу з іншим прикладом того самого роду. У короткій Правді з цього

¹) Текстом цього списку, що утворився, на мою думку, не раніш од XVII ст., В. І. Сергєєвич аргументував свій погляд, що чужоземці в XI і XII ст. не користувалися особливими процесовими правами, порівнюючи з руськими громадянами (Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ, стор. XVII).

приводу говориться ось що: „аще кто челядинъ пояти хоцеть, познав свои, то къ оному вести, у кого то будетъ купиль, а той ся ведеть ко другому, даже доидеть до третього, то рци третьему: вдай ты мнѣ свои челядинъ, а ты своего скота ищи при видоцѣ“ (Ак., 15). Виходить, якщо той, у кого буде знайдено вкраденого холопа, заявить, що він купив його, то йти від покупця до продавця й далі в тому самому порядкові, аж поки дійдуть до третього продавця. Цю процедуру послідовного звертання від покупців холопа до його продавців автор поширеної редакції висловив словами: „вести и по кун а м“. Але куни, певна річ, не могли бути за провідну нитку для відшукування злодія, бо це — безименні знаки, за якими не можна визначити, кому вони належали раніш. Цю незручність редакції виправили списки Карамз. фамілії, замінивши куни на кони: „то оному вести по конамъ и до 3-го свода“ і т. д.

Слово кон визначає початок, кінець, межа; але іноді ним висловлюють розуміння ряду, порядку, черги: напр. вислів — кон його прийшов — значить прийшла його черга (Даль). Переписувачі, очевидячки, мали на оці друге його значіння і, виходить, хтіли сказати лиш те, що звід переводили по чергах, себ-то в тому послідовному порядкові, в якому чергувались одна з одною обробки купівлі-продажу. Але наступні коментатори Р. Правди розуміли слово кон у значінні границі й звязували його то з поконами, себ-то законами, то з кінцями, себ-то з територіяльним розподілом Великого Новгороду. Через неправильне тлумачення терміну в текст артикулу вони вкладали такий зміст, який дуже далеко відходив від його справжнього сенсу. От більшість коментаторів, починаючи з авторів Болтинського вид. 1792 р. й кінчаючи проф. Гётцом, припускали, що процедура зводу супроводилась переходом од одної судової округи до другої, в залежності від місця проживання тієї особи, яка в даний момент є позвана; Н. Ланге тлумачив вислів „по конем“, як покликання на закон, викладений в одному з попередніх артикулів Р. Правди (Кар., 32); Ф. І. Леонтович наближав кони до кон Західньої Руси й України, себ-то до зібраних місцевих мешканців і сусідів, у притомності яких ніби відбувався звід, і т. д. ¹⁾).

Про присягу свідків.

Паки ли будетъ что татебно купиль в торгу или конь, или пѣртъ, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника, еже начнетъ не знати, у кого купиль, то ити по немь тѣмъ видокомъ на торгу на роту, а истыцю свое лице взяти і т. д. (Синод. сп.).

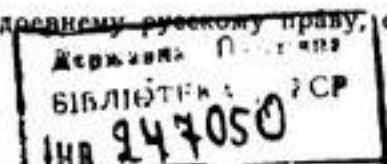
У наведеній цитаті звертає на себе увагу таке речення: „то ити по немь тѣмъ видоком на торгу на роту“. Очевидячки, автор її

¹⁾ Goetz, Das Russische Recht, B. III, S. 174–175.

хтів сказати, що на роту йдуть ті свідки (відоки), які були на торгу, коли складувано обладку й були її свідками. Але переписувачі, мабуть, боялись, що ці слова витлумачать у тому розумінні, буцім саму присягу давали не на суді, де розглядали справу, а на торгу. Щоб запобігти можливим непорозумінням у тлумаченні артикула, величезна більшість списків усунули з тексту вислів на торгу, давши йому таку редакцію: „то ити по немь тѣмь видоком на роту“ і т. д. (Тр., 32). Але давніший текст проте зберігся в кількох списках; це й дало привід Пахманові, спираючись на нього, висловити таку тезу: „з Р. Правди бачимо, що свідки присягали на торгу, себ-то, на торговій площі, що була за місце суду й розправи¹⁾. Отже виявилось, що побоювання переписувачів мали підставу.

Усе це примушує нас поробити такі висновки. 1) Праця переписувачів Р. Правди не обмежувалася механічним копіюванням тексту, а чималою мірою відзначалася творчим характером. Переписуючи текст, вони не тільки робили випадкові помилки, не досить уважливо ставлячись до справи, ба й навмисне змінювали його, викидаючи з нього окремі слова та цілі речення, замінюючи одні вислови на інші, доповнюючи його вставками власними й запозиченими з інших списків, то-що. 2) Переписувачі змінювали текст Р. Правди з різних причин, найбільше, тому, що хтіли погодити його з своїм власним тлумаченням, а так само зробити його приступнішим і зрозумілішим для своїх читачів. Але були й інші мотиви: одні з переписувачів поривалися до повноти тексту, ретельно збираючи й компілюючи всі, що їм траплялися, різночитання, інші мали на оці усунути з тексту те, що вони вважали за суперечності між окремими артикулами, треті намагалися пристосувати текст до соціальних стосунків і особливостей того оточення, в якому вони перебували, і т. д. 3) Таку працю над текстом переводили не тільки переписувачі від XIV до XVII ст. включно, а й „аматори рідної історії“, що надрукували р. 1792 т. зв. Болтинський список Р. Правди. 4) Висловлені завваження не стосуються до Синодального списку; він що-до цього стоїть осторонь. Серед інших списків він одзначається не лиш своєю давниною, а й ще тією особливістю, од усіх визнаною, що складач його був надзвичайно неуважливий. Певне, така кваліфікація переписувача повинна була дати негативні наслідки, і, справді, ніде ми не бачимо такої сили помилок і інших огріхів тексту, як у списку Синодальному; через це коментатори Р. Правди коли не цілком скептично, то в кожному разі стримано ставляться до цього списку. Але ця прикмета мала в собі й дещо позитивне, що несподівано прислужилося науці. Річ у тім, що через свою неуважливість, через недбале й позверховне ставлення до справи, переписувач був дуже далекий од того, щоб замислюватися над текстом; він не намагавсь зрозуміти його й пояснити, а потім

¹⁾ О судебных доказательствах по древнему русскому праву, стор. 65.

передати згідно з своїм розумінням. Праця його мала суто-механічний характер; через це, в Синодальному списку, очевидячки, сливе нема інтерполяцій. Він один зберіг для нас у первісному вигляді артикули про спадкування за духівницею і без духівниці, про спадкові права вдови, про обмеження відсотків за Володимира Мономаха, про відшукання збіглого холопа в чужому місті, то-що.

Проте, зупиняючись на характеристиці Синодального списку, я тим самим зачіпаю загальне питання про порівняльну оцінку різноманітних списків Р. Правди. Розгляд цього питання не ввійшов у моє завдання. Він стане за предмет особливої статті.

Проф. Микола Максимейко,
член-кореспондент Української Академії Наук.

Списки Литовського Статуту 1529 р.

I.

Наукове значіння Лит. Статуту 1529 р.

З трьох редакцій Литовського Статуту найважливіші з наукового боку є перша й третя редакції, дарма що практичне значіння Статутів не було однакове. „Старий Статут“ 1529 р. діяв тільки 36 років, тимчасом як Статут 1566 р. (Волинський) залишивсь на довший час чинним правом на Правобережній Україні, а Статут 1588 р. прожив кілька століть, цілком — у литовсько-білоруських землях, а в змодифікованому вигляді на Лівобережній Україні з другої половини XVII ст. А втім, Статут 1529 р. потребує певною мірою окремого підходу. Історія складання цього Статута, співвідношення закона та звичая, як правотворчих основ, систематика, обсяг та характер рецепції чужоземного права, — все це в цілому одрізняє Статут 1529 р. від наступних виданнів. І коли мова про Лит. Статут, то не завсіди про таку відміну Статутів згадують. Ось, напр., такий знавець давньо-руського та литовсько-руського права, як проф. Максимейко, в одній із своїх останніх праць про Руську Правду („Система Руської Правди в її поширеній редакції“), досліджуючи систему Р. Правди та Литовського Статуту, робить надзвичайно важливий висновок, що „зміст Лит. Статуту розподіляється мало не на ті самі рубрики, що були за провідний критерій і для автора Р. Правди“, хоча тут-же цілком слушно застерігає, що ця подібність не визначає запозичення¹⁾. А втім виходить, що по суті мова мовиться зовсім не про систему Статуту 1529 р. Далі, увесь, хоча й невеличкий, матеріал джерел що-до складання Статута 1529 р. не дає підстав припускати, щоб особистий склад авторів його був подібний до тієї комісії, що працювала над Статутом 1588 р., як от відомий тоді вчений правник, доктор обидвох прав, вїйт Виленський Августин, або-ж практик-правник Мартин Волчкович та ин.

Те-ж саме треба сказати і про правний матеріал, що увійшов до Статута 1529 р. Так, що-до норм карного права Статута 1529 р., то, як каже проф. Максимейко, „найбільшого впливу німецьких джерел за-

¹⁾ Праці Ком. для виучування зах.-руськ. та укр. права при Укр. Акад. Наук. К. 1926. Вип. II, стор. 70.

знала 3-я редакція Статуту; навпаки, цей вплив надзвичайно мало помітний у 1-му Статуті¹⁾. Що-ж до польського впливу, то, як більшість норм польського права в 1-му Статуті запозичено з Віслицьких Статутів, що було менш розвинено, ніж литовсько-руське, то і вплив польського права був куди менший, ніж у пізніших редакціях Статуту²⁾. Рецепція норм польського процесуального права повинна була виявитися переважно в другому Статуті, завдяки реформі на польський зразок процесу в 60-х роках XVI ст.³⁾

Найхарактерніша риса Лит. Статуту 1529 р., в одміну від наступних редакцій, є те, що він цілком безпосередньо завершує довгий попередній процес уніфікації стародавніх правних сепаратних систем давньо-руських земель, об'єднаних під зверхністю Литви. Замість різноманітності давньо-руського права, рідного всім руським землям, і разом з тим чужого, оскільки воно було не місцеве, — уперше утворюється, бодай і невеличке обсягом, а проте цілком певне єдине загальне, „посполитое“ право. Отже в Статуті 1529 р. є два обличчя: одне — скероване в далеке історичне минуле своїм стародавнім духом та правно-звичаєвим змістом, а друге — прямує до шляху прийдешньої законодавчої творчості. У цьому — його найбільше історичне значіння і найбільший науковий інтерес⁴⁾.

II.

Кодифікація 1529 року.

Історія кодифікаційних робіт, що призвели до видання Статута 1529 р., не має багато даних. Сам уряд мав думку кодифікувати пересті норми звичаєвого права, і ще р. 1501, підтверджуючи привілея Волинської землі, висловив цей намір:

„а то имъ маемъ всѣ держати тые члонки, што въ семъ нашомъ листѣ верху стоятъ выписаныи, до тыхъ часовъ покій права Статуты въсей земли отчизнѣ нашей великому князству Литовскому вставимъ; а коли права Статуты у въ отчизнѣ нашей уставимъ, тогда всі земли наши одного ся права держати мають и однимъ правомъ сужоны будутъ podle Статуту“⁵⁾.

А втім, очевидно, уряд нічого не зробив, щоб здійснити цей намір, бо ініціатива в кодифікаційній справі перейшла до шляхетської класи. На великому соймі Виленському р. 1514, як повідомляє єпископ Перемиський Петро Томицький, що був тоді в Вильні, стани сойму по-

¹⁾ Максимейко, Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута. К. 1894, стор. 130. ²⁾ Іб., стор. 131. ³⁾ Іб., стор. 148.

⁴⁾ Див. мої праці: „Національний характер Лит. Статута 1529 р.“, білоруськ. мовою. Менськ. „Польмя“ 1927, № 6—7. — „Звичаєве право в Литовській державі на початку XVI ст.“ Праці Ком. для вивчення народного права на Україні при У.А.Н. 1928 р. Вип. 3-й.

⁵⁾ Ясинскій, Уст. Земск. Грам., с. 73, прим. 1.

дали господареві три прохання, і у тому числі, щоб господар дав писані права та закони¹⁾. Але уряд не спромігся й тепер розпочати роботу. Через те на Городенському соймі 1522 р. знову порушено питання про кодифікацію і тільки тоді саме господар з пани-радами „право имъ прирекли дати и тыи вси члонки, какъ ся подданыи наши мають справовати и радити казали есмо выписати“...²⁾. За два місяці того-ж-таки року у Вильні відбувся великий вальний сойм, на якому вже зачитували та обговорювали урядового проекта Статута. Отже за такий короткий речінець — кілька місяців, уряд спішно виготовив проекта і подав його соймові. Обмірковування на соймі проекту дало урядові привід уважати його за ухвалений „всею землею“ і того-ж-таки 1522 року 6 грудня видано спеціального едикта про запровадження Статута в життя. А втім уряд з цією справою занадто поспішивсь, бо проект у цілому не був прийнятий на соймі 1522 р. Уряд мусів виправляти проекта. Р. 1524 він був переданий на обміркування сойму через секретаря господарського Вежкгайла. За наказом од господаря воевода Виленський, канцлер п. Гаштольд мав видати кодекса всім „подданым“ Великого Князівства Литовського,

„и розказати нашимъ господарскимъ словом, абы вже тымъ правомъ справовалися и радили, водлугъ того розказанья нашого“³⁾.

Проте, й тут проект не завдовольнив сойма. Берестейський сойм 1524 р. мав затвердити в цілому Статута, виключаючи спірні артикули. Але тільки Виленський сойм 1528—29 рр. закінчив довгу процедуру перегляду проекта кодекса, що здобув нарешті законну чинність.

Не відомо, хто був автор проекта Статута. Не збереглося жадних вказівок або-ж навіть натяків на те, щоб у цій роботі взяли участь представники шляхетської громадськості. Та навряд чи це було так. Що правда, в кодифікаційній праці над складанням Статута 1566 р. сойм 1547 р. виділив своїх представників, а втім загальну соціальну політичну ситуацію 40-х років XVI ст. не можна рівняти з становищем перших десятиліть. Початок XVI ст. виявляє тільки перші спроби середньої землевласницької класи взяти активну участь у законодавстві. Ця класа виступила з своїми претенсіями, що стикалися з інтересами: феодальної аристократії — вельможного панства; однією із таких вимог — була вимога дати шляхті можливість узяти участь у виконанні правосуддя; через це, між иншим, проект Статута затверджено на соймі не одразу. Отже, правдоподібно, що проект Статута складено в господарській канцелярії бюрократичним способом. За це свідчить той факт, що проект Статута складено надзвичайно спішно, протягом кількох місяців, у проміжкові між двома соймами в 1528 році. Виконати таку працю могли тільки урядові практики-правники, добре обізнані з сепаратними законодавчими актами перших двох десятиліть XVI ст.; тільки вони й могли

¹⁾ Любавській, Лит.-руск. сеймъ, стор. 199.

²⁾ Документи Моск. Арх. Мин. Юст., т. I, стор. 516.

³⁾ Документи М. А. М. Ю., стор. 516.

розібратися в надзвичайно складній судовій практиці господарського суду; тільки вони, знов-же, знали і чуже законодавство, що його запроваджували через судовий прецедент. Вони-ж знали і найважливіші норми звичаєвого права литовського князівства через ту-ж саму судову практику. Яка була роля канцлера Гаштольда в складанні проекта, підказує самий характер його посади. Він був за начальника господарської канцелярії, і тому загальне керування кодифікаційною роботою повинно було належати йому. Ось чому король, надсилаючи на Виленський сойм 1523—24 р. проекта кодекса канцлерові до рук, разом із тим наказував:

„а панъ воевода его милость виленский канцлеръ маеть тое право выдати всимъ подданымъ нашимъ Великого Князьства Литовского передъ вашою милостью и розказати нашимъ господарскимъ словомъ, абы вже тымъ правомъ справовалися и радили, водлугъ того розказанья нашего“...

Проект — 1522 р., складений у господарській канцелярії, не прийнятий на соймі, повернувся до короля, що перебував тоді в Польщі, був обміркований там у тісному двірському колі (бо-ж пани-рада керували державою, перебуваючи в Литві), а звідти секретар королівський Вежгайла повіз проекта на сойм до Вильни й передав його Гаштольдові „пану воеводе, его милости виленскому яко канцлеру“. Отже, і виправлено кодекса без представників од сойму.

Отож, хоч нема підстав накидати одній особі Гаштольда всю велику працю над складанням проекта кодекса, проте не можна заперечувати його провідну ідеологічно-політичну роль в цій справі. Пан Ольбрахт Гаштольд, канцлер — найпомітніша постать поміж державних осіб, представник невеличкої групи найвпливовішої литовської родовитої земельної аристократії, не міг не виявити в проекті кодекса такого ухилу, що мусів відповідати інтересам саме горішніх шарів тодішнього шляхетського суспільства. З цього боку проект і зустрів опозицію на соймі.

Видання кодекса в історії класової боротьби в Литовській державі це був такий момент, коли середні землевласницькі шари — власне шляхта — могли забезпечити в твердих формах закона пануючу роль в народньому господарстві та безпосередню участь у політичній владі. Досі повним господарем була феодальна земельна аристократія, що за політичний її орган була Рада. А втім життя висунуло на кін вже й середню землевласницьку класу — шляхетство, що, виносячи на своїх плечах усі тягарі важких часів Олександра Сигізмунда, усвідомило свою питому політичну вагу. Ясно розуміючи всенюку вагу суду, як засобу забезпечити свої класові інтереси, шляхта не прийняла проекта 1522 р., між иншим, через те, що цей не давав їй певної юридичної участі в місцевій судовій системі. Довелося внести в проект деяке обмеження судової влади воевод, намісників та державців. Безперечно, були ще інші положення, що порушили певний аристократичний характер першого проекта Статуту.

Отже, шляхта виявила свою участь у кодифікації не в формі безпосереднього складання проекту, а підчас його обговорення в засіданнях сойму. І самий факт довгочасного виправлення проекту свідчить про класову зацікавленість та упертість шляхти. На це вказує той факт, що коли король пропонував соймові, що мав зібратись у Бересті 1524 р., ухвалити проекта, за винятком спірних артикулів, обіцяючи полагодити ці питання вже як сам приїде до Литви, то сойм не пристав на цей компроміс.

Статут 1529 р. не був надрукований. Воно правда, едикт Сигізмунда 1522 р. наказував надрукувати Статута в багатьох примірниках („iussimus ea in numerosis voluminibus excudi literis“), проте це залишилося лиш на папері.

Як гадає проф. Пекосинський, за перешкоду сталася тодішня друкарська справа. За тих часів урядова мова на Литві була мова „руська“, а тому й Статут треба було надрукувати руською мовою. Тимчасом друкарство руське було допіру в колісці і жадна друкарня не мала такого великого запасу літер, щоб узятися за розмірно короткий термін видрукувати такий великий твір, яким був Лит. Статут¹⁾.

Здогад цей невдоволящий. Коли вважати едикт 1522 р. навіть за проект, а не за справжній закон, то й тоді в ньому відбилосся категоричне бажання уряду видати Статута в друкованому вигляді, може бути й не без ініціативи шляхти. Навряд чи варто було урядові обіцятися, що він видасть друкованого Статута, не обізнавшись попереду, чи є для цього фактична змога.

Обіцяючи видати Статута друкованим, уряд мав для цього певні підстави. Друкарство руською мовою зовсім не було таке нерозвинене, як це уявляє собі проф. Пекосинський. Ще р. 1517 славетний Фр. Скорина заснував був у Празі друкарню і почав випускати друковані церковні книжки. З друкарського погляду празькі видання Скорини стояли високо і, як оцінює спеціальний дослідник Скорини — проф. Владимиров, вони були далеко ліпші, ніж церковно-слов'янські видання Кракова, Венеції, Цетиньї, Угро-Валахії, ба навіть тогочасні венецькі. Видавничо-друкарська діяльність Скорини в Празі припинилася р. 1519. З невідомих нам причин Скорина примушений був покинути Прагу і перенести свою діяльність до Вільни, де, у будинкові „найстаршого бурмистра“ Якуба Бабіча, він відкрив свою друкарню. Виленська друкарня Скорини проіснувала аж до 1525 р., коли її було закрито з невідомих нам причин²⁾.

Отже, під той час, як на Виленському соймі 1522 р. обговорювано урядовий проект Статута — в Вільні було вже встатковано гарну дру-

¹⁾ F. Piekosiński, Statut litewski. Krak. 1899, стор. 15.

²⁾ Збірник „400-лєцьє Беларускаго друку. У Менску. 1926. — Проф. У. Пічєта, Друк на Беларусі у XVI і XVII ст., стор. 233 та дд. Див. так само його-ж статтю: „Scoriniana“, стор. 284—327, де подається останній огляд літератури.

карню Скорини і тому цілком природньо повстала думка використати її в кодифікаційній справі. А втім здійснити цього не пощастило. Проекта 1522 р. одразу не прийнято і навряд чи уряд узявся-б був його друкувати до остаточного виправлення. Тимчасом справа з кодексом відтягалася від одного сойма до другого і тільки р. 1529 зрештою дійшла кінця. Кодекса ухвалено, але друкувати його не довелося, бо єдиної на Литві друкарні Скорини вже не було з 1525 р.

Деякий час у літературі тримавсь здогад відомого дослідника І. П. Новицького, що на підставі одного акта люстрації Житомирського замку 1552 р. зробив висновок, буцім-то була й друківана редакція першого Статуту. Але, як довів акад. М. Грушевський, ця думка була цілком помилкова¹⁾. Уже в 40-х роках XVI століття виявилися всі негативні сторони писаного, а не друкованого Статута і шляхта на Виленському соймі 1547 р. прохала короля, щоб новий Статут „быль справень не писанымъ писмомъ, але выбиванымъ, и абы каждый одностайный и однословный статуть мель“²⁾. Що Статут 1529 р. не був друкований, свідчить і Більський привилей 1564 р.³⁾. Отже, Статут 1529 р. був у точному розумінні слова „писаними правами“.

Спеціальним господарським наказом визначено термін, відколи Литовський Статут мав набути чинної сили. — „Назначене часу от которого то се всякие sprawy новым правом и Статутом отправоват почати мают“.

„Господарь корол его милость на завтрее святого Михайла дня рачыль отповедити всимъ паномъ радомъ, какъ духовнымъ, такъ и светскимъ и всимъ подданнымъ его милости великого князства Литовского, ижъ вже отъ того дня святого Михайла маеть его милость тыми новыми правы судити, которые его милость рачыль всимъ подданнымъ его милости великого князства Литовского дати“⁴⁾.

Про запровадження в життя Лит. Статута через оголошення по всій державі свідчить господарський судовий вирок 1533 р. в справі землян волинських панів Губинських, що скаржилися на землянина Васька Яковицького, неначе-б той тримає дві дільниці їхнього маєтку.

„И намъ и паномъ радомъ нашимъ так ся видело: ...они (Губинские) такъже некоторого припоминанья не чинили и были того в молчаньи ажъ до сих часовъ, и к тому тежъ, какъ есьмо права писаныи всей земъли поданнымъ нашимъ казали выволати, они в тотъ часъ не хотели о томъ припоминанья вчинити и то в недбалости положили и замолчали“⁵⁾.

¹⁾ Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. VI, стор. 4. — „Статут друкований“.

²⁾ Рус. Ист. Библ. XXX, стор. 138, 184.

³⁾ Стат. 1566 р. Вид. „Временника“, стор. 5.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{15}$ 1529 р., а. 72 звор.; Акты Зап. Рос. II, № 165.

⁵⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{17}$, а. 394–395 звор.

Чинним Статут став з 1529 р.¹⁾ А втім, і перед тим, як Статут формально набув чинности, його вже реципували. На початку р. 1529 видано спеціальну Уставу державцям господарських маєтків у Виленському та Троцькому повітах. Отже, в цій Уставі цитується Статут, дарма що в той момент він ще не був затверджений:

„Такъ же дѣцкованье тоє маєть быти держано черезъ державецъ нашихъ водле Статуту земского, то есть помильное“²⁾.

З другого боку, коли затверджували Статут, повстало питання про його зворотню силу. Деякі пани прохали господаря, щоб ті судові процеси „о землю, о копы и о иные речы“, що їх розпочато перед запровадженням у життя Статуту, було б розв'язано „старымъ правомъ“. Річ у тім, що весь час до кодифікації 1529 р., судові справи, а надто земельні, розв'язувано звичайно на підставі того звичаєвого права, що діяло в кожній землі. І справді, ці процесуальні норми були різні, і зокрема з приводу присяги в земельних справах. Так, напр., у Підляшші вимагали, щоб присягали сім разом із стороною свідків. В справі більських землян Березинських з дядьком їхнім Брозьком оповідається, що п. Миколай Радивилович, що їх судив:

„казал имъ самым и светком их подлугъ права их тамошнее земли полского присягнути на тоя само семым, обравши людей добрых землян“.

Виявилось, що не всі свідки одностайно присягнули. Отже суд господарський ухвалив:

„И мы того досмотревши, подлугъ их тамошнее права, коли той светок семый от нихъ отступил, а не хотел присягати, таковой в тых правех полских тратят“³⁾.

На Волині діяли інші процесуальні норми місцевого звичаєвого права. А втім вже як-раз напередодні видання Статуту виявилось, що звичаєві норми земельного процесу непевні. Р. 1527 судивсь маршалок Волинський, староста Володимирський кн. Андрій Сангушко про землі з землянами волинськими Ставецькими. Виїхавши з судьями на спірну землю, кн. Андрій ставив там свідків двадцять шляхтичів та сто простих людей. Ставецькі не пропустили тих свідків свідчити:

„а отводили, дей, то присягою, абы князь Андрей подле права земли Волынское сам присягнул и землю завел, або ихъ к присяге допустил“.

Коли справа перейшла до господаря, то кн. Сангушко, зазначив, що

„дей, в обычаи права земли Волынское того нетъ, хто ся о земли правуетъ, абы мьяль самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять“.

Господар цієї справи не взявся розв'язувати, а наказав з'ясувати на місцевому соймі Волинської землі, які норми звичаєвого права справді з цього предмету існують, і тоді вже вирока ухвалити⁴⁾.

¹⁾ Пор. Ст. 1588 р., розд. VII, арт. 13.

²⁾ Ак. Зап. Рос., т. II, стор. 197.

³⁾ Лит. Метр., Кн. Зап. VI, а. 107 звор.

⁴⁾ Arch. ks. Sang., III, стор. 318—319.

В самій Литві діяли свої норми. Р. 1522 господарський суд розглядав справу поміж дітьми Лева Боговитинова і п. Юрієм Івановичем Іллініча про маєток їх, що його п. Юрій безправно тримав. П. Юрій покликавсь на суд, що вже одного разу відбувся в цій справі з батьком їхнім, коли маєтка присуджено йому. Згодом, сам п. Лев Боговитинов знову порушив ту саму справу, вказавши:

„и ж они (судді) то е имене его отсудили без присяги светковъ не водлугъ обычая и права земьского“.

Господарський суд зважив на це і ухвалив:

„И мы казали тымъ судьямъ зася тых светковъ собрати, абы так жо заведши земли границы того именья присягу вчинили“.

Свідків зібрано знову; пан Лев:

„со всех тых светковъ обралъ семь светков“¹⁾.

Отже, коли вже після ухвалення Статуту знято питання, щоб розпочати раніш судові справи розв'язати за давнім правом, господар як найкатегоричніш відкинув це прохання. Маючи тверде писане право, недоцільно було звертатися до сепаратного звичаєвого права, бо інакше — навіщо-ж було видавати кодекс? Отож господар ухвалив:

„и жъ яко первей его милость господаръ вырокомъ своимъ тотъ рокъ зложыль с того Михайла день, и жъ вси речы мають отъ того часу сужоны быти новыми правы, такъ же и тых часовъ рачыл его милость сказати и прысягати, абы вжо отъ того часу отъ светого Михаила дня вси речы какъ от земли, копы, такъ и вси речы, ничего не выймуючы, мають сужены быти тыми новыми правы“.

Оця категорична постанова про зворотну силу Статута знайшла свій відгук у самому Статуті, а саме в заголовкові арт. 1, розд. VIII: „о права земленые, о границах и о межэхъ, о копахъ“:

„На первой починаются выроком королевским, а с подписью власное руки его милости: и жъ хто кому всхочеть через границы або через межоу землю отняти; маєт каждого стану в том артыкуле менованом и з свестки своими шестма, кому право скажет, сам присягнути“.

III.

Причини, через які утворилися різні списки Лит. Статута 1529 р.

Коли перед кодифікацією 1529 р. в правничому ґрунті Литовської держави цілком панувало звичаєве право, то Статут, навпаки, висунув наперед переважне значіння закону. Розділ VI-й „о судьяхъ“ починається великим артикулом, що рішуче наказує застосовувати передовсім закон, а не звичай. Отже, всі державні органи повинні судити всіх „лечь тыми писаными правы, которые есмо всимъ подданымъ нашимъ великого княз“

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{4}$, а. 5.

ства дали". Коли суддя ухвалить вирок „не podle права писаного“, він має за це відповідати, а вирок касується.

Така санкція — то була не порожня погроза. Отож, у 1535 році скаржилася королеві кухмистрова пані Юрієва Миколаєвича Милослова на войського Берестейського п. Ондрія Лозку та Юхна Зубнинського, що вони судили небіжчика пана її Юрія з землями Берестейськими Токаревськими і „сказанье дей имъ не водле прав писанныхъ уделали“, дали вижа, який на маєток чоловіка її грабіж учинивши, в заплату тим Токаревським подав. Від цього вона зазнала шкоди на двісті кіп грошей. Отож, у цьому вона й позивала тих суддів на суд господарський. Заслухавши фактичні обставини справи, суд удався до Статута:

„А такъ мы Статутъ права писаного казали отъворыти, где описано: — если кому што судья присудить, а тот винный оных презысковъ не всхочеть платити, тогды маеть быти допущено увезане в люди его; а не будетъ ли людей, ино в земли, што бы за шкоды стояло, а тотъ маеть держати до тыхъ часовъ поки он ему тую шкоду заплатитъ. — А если бы судю узнано, иж бы не podle права писаного сказалъ, а оный што будетъ в томъ шкодовати, тогды тотъ судья, который не podle права сказалъ, маеть ему шкоды и наклады оправити, а тот суд ни вошто обернути. А кому будетъ судья присудил, або што на комъ взято, тотъ маеть ему вернути без доводу, а шкодовал бы што в накладехъ, у стравехъ, на што слушьный довод вчинить, або присягнеть, то маеть ему судья заплатити“¹⁾.

Отже, господарський суд пані кухмистрову визнав за праву, а судді повинні були всі грабежі, шкоди і наклади, що сталися їй „не podle права“, оправити „водле статуту“.

Відстоюючи таку домінуючу силу закону, законодавець, проте, передбачав, що Статут не зможе охопити всі без винятку питання, що їх ставить життя:

„однакже вси права до остатку врыхле не могут ся зложити, яко ж и тые права не могли до остатка всихъ артикуловъ мети“.

В такому разі право вирішити справу віддають на сумління суддів „водлугъ стародавнього обычая“. Так, напр., р. 1548 скарживсь п. воеводі виленьському дворянин господарський Ян Волменський на земля господарських Войтковичів про загарбання з його млина заліз млинових та пшениці. Суддя через нестання на суд відповідачів:

„сказати и присудити рачиль на Яну Войтъкевичу пану Яну Волменскому водле стародавнього обычая за скажене млына дванадцать рублевъ грошей“²⁾.

Найчастіш, гадаємо, було так, що судді, зв'язані загрозою особистої відповідальності, вважали за краще не ухвалювати вирок, а пере-

¹⁾ Лит. Метр. II. А, а. 247—248 звор. Порівн. арт. 1, розд. VI, сп. Да. (Zbior) та сп. Вил. („Врем.“).

²⁾ Лит. Метр. II. А, а. 112—113.

давали казус на розсуд найвищої влади. Отож, прим., у 1533 р. суддя Волковийський, не маючи змоги розв'язати питання про допит свідків та взаємну вагу різних доводів, просто вдавсь до господаря:

„Ино я, милостивый господару, того артикула казал у статуте, у справах вашей милости господарскихъ смотрети, ино его неть“¹⁾.

Р. 1538 суд Витебський обвинуватив групу міщан витебських в учиненні гвалту церковного та опору наказові єпископа про відлучення їх від церкви:

„нижли сказанья... на тотъ часъ не чынили и как бы тотъ кгвалтъ мель плачонъ быти, бо того артыкула в статуте не описано“²⁾.

Найважливіші рішення господарського суду, як суду найвищого, утворювали судовий прецедент. Звичайний суддя шукав відповіді на судовий спір не тільки в Статуті, але й у „справах его милости господарскихъ“. На судовий прецедент спиралися і сторони. Отож, напр., у 1541 р. старостич Жомойтський Петро Петрович, правуючись із п. Барбарою Завишича, заявив одвід її свідкові:

„ижъ онъ есть слуга, а слуга, дей, светъчyti не можетъ. И прыводилъ на прыкладъ суд господарьский, яко дей недавно его милость рачыл сказати межы паном Войтехомъ Носиловъскимъ а княземъ Васильемъ Багрыновъскимъ“³⁾.

Р. 1547 законники костюлу п. Марії з Ошмен судились з Андрієм Кевличем за двох чоловіків, що записав їх на костюл Богдан Вудилович. Кевлич обороняв свої права, покликуючись на давність і підпираючи їх судовим прецедентом. Він казав:

„данъ Статутъ всимъ посполито, такъ духовнымъ, яко и светскимъ, в которомъ описана давность. И што онъ менить, абы костел давности не мел, недавно господаръ его милость рачилъ судити всю капитулу костела светого Станислава у Вильни о именье Норов и за замольчаньемъ давности рачилъ его милость тое именье отъ них отъсудити...“⁴⁾.

Шляхом судових прецедентів утворювався звичай. Не завсіди можна було заперечувати його тільки через те, що в Статуті такої норми немає. Отож, 1546 р. скарживсь господареві зем'янин волинський Михайло Хреницький на пані Михайловую Свинуську та сина її, позиваючи їх за те, що вони тримають маєток свій близькість його, а йому поступитися не хочуть. Адвокат Свинуських п. Островицький заявив:

„ижъ то позов его старый, еще у Берестьи на сойме взятый, тому вже полтора года, а такъ, водъле звычайю земьского теперешънего, не повиненъ на него отъказывати“.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{6}$, а. 147 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{9}$, а. 53 звор.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{10}$, а. 111.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{19}$, а. 100 звор.—101 звор.

Це справді був тільки звичай, що утворивсь вже після видання Статута, і тому завваження адвоката з боку Хреницького п. Зелепуги було цілком слушне. Він сказав:

„того у статуте нетъ, абы не мел давными позвы позывати“.

Отже, господареві з панами-радами довелось окремо обміркувати це питання, що повстало через мовчанку Статута, і визнати чинність цього звичлю. Цій нормі про давність позивання надано значіння законодавчого акту. Господар з панами-радою наказав:

„то яко сторонамъ, которые за тыми позвы стоятъ, такъ и всимъ инымъ на тотъ часъ на тыхъ рокохъ судовыхъ будущимъ оповедити, ижъ вышей году ни хто позывъ не маеть задерживати, але ихъ маеть межы годомъ вжывати. А хто бы ихъ вжывати хотел, по выштью году отъдати, тогды тые позвы моцы мети не мають и не повиненъ будетъ позванный на то отъказывати“¹⁾.

Ми не знаємо чи дописано цю норму до текста Статута 1529 р., але-ж натрапляємо на ню в Статуті 1566 р., хоча й з зменшеним речінцем давности, в артикулі: „О позвѣхъ, якъ долго трывати мають“:

„Уставуемъ тежъ, ижъ кожде позвы вряду земского трывати далѣй и въ моцы своей быти не мають, только на одны рокы судовые, передъ которыми ихъ взято, и для тое речи, на которые се тыми позвы позывати будетъ, у въ оныхъ позвехъ меновите мають быти описаны“ (р. IV, ар. 24).

За Статутом кожду норму звичаєвого права, що нею поповнювано прогалину закону, треба було дописати до Статуту після затвердження на соймі. Можна одзначити випадок, коли уряд справді наказав усім урядовцям дописати до примірників Статуту ухвалений на соймі закон. На Виленському соймі 1547 р. шляхта прохала підтвердити ухвалу Берестейського сойму про непозивання нікого з Литви до Польщі підчас перебування там короля. Цю ухвалу записано в книгах Лит. Метрики під 1542 роком. Господар рачив записати та оголосити як княжатам, панятам, так і всій шляхті підданам його милости князівства Литовського:

„ижъ вже через то не мает жадный с подданныхъ его милости якого кольвекъ стану зъдешнего панѣства князства великого Литовского листы его милости господарскими позовными до коруны Польское у кривдахъ своихъ позыватися, лечь мають ся судити и справовати и листы позовными позыватисе передъ пановъ воеводъ и перед пановъ старость або перед державецъ тыхъ, в которыхъ поветехъ оные, от кого ся кому кривда дееть, будетъ именья свои мети будутъ“²⁾.

Підтверджуючи оцю соймову ухвалу, господар наказав приписати її до Статута:

„яко жъ его милость тое постановенье Берестейское отъ сего часу и въ статутъ свой господарській вписати ка-

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{30}$, а. 4.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{12}$, а. 244—245.

зати рачыль и паномъ радомъ ихъ милости и старостамъ, державъцамъ и всимъ княжatomъ, панятомъ въ статутехъ своихъ для лепшого вѣдомости ихъ, яко ся въ томъ справовати мають, мети допущаетъ“¹⁾).

А втім, здається, не всі соймові ухвали дописувано до Статута. Принаймні, в судових вироках 50-х років трапляються покликання на соймові ухвали окремо від Статута. Так, напр., у 1556 р. боярин господарський Богдан Чешейко, правуючись у Городненському земському суді з маткою своєю про спадкове „іміння“, спирався на ухвалу сойму 1551 р. про заборону апеляції з повітового суду до вироку:

„То пакъ тотъ Богданъ Чешейко предъ се того домовяль, абыхъ я (суддя) его заховаль водле обычаю права и водлугъ уфалы на сойме уфаленое, абы никто с повету опелецей не чиниль, ажъ по вироку“²⁾).

Про те, що ця ухвала не зливається з Статутом видно з дальших слів судді:

„Наука на листе его королевское милости намъ дана, абыхмо никому на опелецею не давали, ажъ вирокъ на обедве стороне уделавши“³⁾).

Отож, вимогу Статута, щоб непередбачені в законі казуси розв'язувано за звичаєвим правом з дальшим санкціонуванням на соймі, та щоб тільки після того такі норми приписувано до Статута, — не здійснювали. По-перше, стародавній звичай ще захоплював чималу дільницю правного життя і тому Статутовий порядок санкціонування на соймі був занадто складний. З другого боку, виникали зовсім нові норми, що їх не знало й звичаєве право, і що за їх джерело був судовий прецедент. І тут не завсіди потрібен був сойм. Законодавче затвердження судовий прецедент здобував від господаря та панів-ради. Навіть не всі й соймові ухвали виходили органічно до Статуту.

Коли на ґрунті Статута 1529 р. розвинулося сепаратне законодавство, справа з дописуванням до Статуту нових артикулів стала на вільний шлях. І незатверджених на соймі, але чинних норм звичаєвого права, і судових прецедентів, і законодавчих новел було чимало — що-ж вибрати з цього матеріалу, щоб дописувати? Очевидна річ, кожен власник примірника Статута доповнював і виправляв Статут з свого практичного погляду на вживаність тієї чи тієї правної норми. Так робили і урядовці, і приватні особи. Доповнені списки Статута переписувано знову і підчас цієї роботи переписувачі теж вносили нові норми, переставляли артикули, змінювали заголовки, инакше редагували. Тим-то шляхта з Виленському соймі 1547 року прохала короля, щоб виправлений Ста-

¹⁾ Р. И. Б., XXX, Лит. Метр., с. 148; пор. Стат. 1566 р. розд. IV, арт. 61.

²⁾ В „отказе“ вел. кн. Сиг. Августа на „прозбы“ шляхти на Виленському соймі 1551 р. сказано: „и не мает ся никто з нихъ до воеводъ и до старость поветовыхъ отъзывать, алижъ по сказаньи“ — Р. И. Б., XXX, стор. 185.

³⁾ А. В. К., XVII, стор. 178, див. також стор. 233, 369.

тут „быль справенъ не писанымъ писмомъ, але выбиванымъ, абы кожъдый одностайный и однословный статутъ мелъ“¹⁾.

Шляхта добре розуміла негативні наслідки вільного дописування норм до Статута. Найбільше це могло почуватися тоді, коли справу розглядав господарський суд. Тут власний список приватної особи стикався з списком господарським і правна оборона за своїм списком Статута була небезпечна. Отож, у такому становищі опинилась в 1541 р. бояриня господарська Леонова в своїй судовій справі з Сесицьким плебаном Адамом про десятину. Від неї виступив на суді брат її Матей, який заявив, що як вона залишилася удовою, а тому року та шістьох тижнів ще нема, то не повинна вона одказувати в праві нікому:

„И поведиль, штож суди поветовые, от господара его милости высажонные, zostавили ее в томъ ведлугъ Статуту“.

Що така норма справді була записана по деяких списках Статута, показує те, що її знаходимо в декотрих списках, що дійшли до нас (сп. Вил., р. IV, арт. 17; сп. Слуцький, Польський-Остробрамський). А втім, господарський суд визнав, що такої норми в Статуті нема:

„ижь в статутехъ нетъ того, абы не мела вдова отказывати до часу которого“²⁾.

Тому відповідач мусів прийняти судовий рок без ніякої відстрочки. Причина цьому — загальний невизначений порядок дописування нових артикулів до Статута. Про існування різних суперечливих та невірних списків Статута свідчить і офіційний акт, Більський привилей 1564 р.:

„на розныхъ мѣстцахъ и урядѣхъ поправляютъ речи и артикулы новые а розные, которые въ томъ статутѣ не были и не суть описаны, одно противные статуту, а ку понетью и уфаль годные“³⁾...

IV.

Місцеві списки Литовського Статуту 1529 р.

Дарма що численні списки Статута 1529 р. загинули мало не цілком, є можливість мати деяке уявлення про місцеві списки Статута, що про них каже Більський привилей 1564 р. На допомогу в цій справі повстає характерна риса тогочасних судових актів — а саме звичай цитувати у судових вироках норми Статута. До цього судді звикли ще й перед кодифікацією, тільки тоді суд і сторони не були зв'язані зовнішньою формою, а тепер перед ними був певний текст писаного закону. Зараз-же після видання Статута 1529 р. уряд настійно наказує керуватися Статутом. Так, уже 7 жовтня 1529 р. господар у своєму листі до панів-рад, що мали судити п. Юрія Радивиля з його кол. не-

¹⁾ Р. И. Б., XXX, стор. 138.

²⁾ Лит. Метр. II. А. $\frac{11}{10}$, а. 128.

³⁾ Лит. Ст. 1566 р., вид. „Временника“, стор. 6.

вісткою панею Станіславовою Станіславовича з приводу маєтків, що записав їй його брат у віно, наказував, щоб пани-ради:

„Статут правъ нашихъ новоданныхъ велели отворити и вѣгленувъшы в тѣи права наши и в томъ во вѣсемъ имъ на конецъ сказанье вчѣнили водле тѣх прав нашихъ писанных“¹⁾.

У своєму листі од 2 лютого 1530 р. до князів Сангушків вел. князь Сигізмунд писав на прохання їх звільнити від позвів Яна Свенцицького і кн. Козеки про маєток Дольський, що згідно з Статутом вел. князівства Литовського не може нікому заборонити шукати справедливости, бо коли-б він і захтів таке вчинити, то панове-рада того не дозволила-б, тримаючись Статута²⁾.

І місцевий суд не вважає за можливе судити инакше, як на підставі Статута:

„водле уфалы правъ земскихъ ничого есмо отъ статута ухвалы правъ земскихъ отступити не смели, нишли як у вѣ уфалѣ правъ земскихъ значить, такъ ся есмо вѣ томъ справовали“³⁾.

Як суд, — мотивуючи свій вирок, так і сторони, — підпираючи свої вимоги, покликалися на закон. Способи покликання були не однакові. Иноді (треба додати — надзвичайно рідко) відзначають тільки число артикула та розділу. Отож, у справі 1558 р., що її розглядав господарський суд за позовом воєводи Витебського кн. Ст. Збаразького до дітей пана Кишки, опікуни заявили, що вони за законом не повинні відпсвідати до повноліття своїх опікунів:

„И далее ся в право не вѣдаючи, просили господара его милости, абы до летъ детиньныхъ тая справа князю воєводе отложена была, беручи себе на помоч в Статуте вѣ разделе пятомъ артыкулъ пятый“⁴⁾.

Далі, покликаючись на закон, наводили тільки заголовок відповідного артикулу. Так, р. 1563 п. Григорій Ходкевич, правуючись з князем Кост. Острозьким, прохав:

„абы отворонѣ и на князя воєводу стягненѣ былѣ Статутѣ, в которомъ достаточне выображено: „хтобы противъ выроку господарскому мовилѣ — чымъ маеть быти каранѣ“⁵⁾.

Иноді, — найчастіш, цитують якогось артикула, передаючи його зміст своїми словами. Р. 1564 в справі п. Яроша Козицького з п. Іваном Солтановичем про гвалтовне наслання на пушу повірений п. Яроша п. Ян Чиж, доводячи свої вимоги, покликавсь на Статут, не додержуючись тексту:

1) Лит. Метр. $\frac{I. A}{15}$, а. 76.

2) Arch. ks. Sanguszk. III, стор. 360, CCCLXXXI.

3) А. В. К., XVII, стор. 326.

4) Лит. Метр. $\frac{II. A}{35}$, а. 46 звор.

5) Лит. Метр. $\frac{II. A}{35}$, а. 294. Пор. Статут „Врем.“, розд. I, арт. 23.

„А такъ водле права посполитого... хто кому грабежъ учынить на грабежъ, свой грабеж тратить, а тот з навезкою ворочаеть...“¹⁾.

Зрештою, цитують без жадних змін відповідний артикул. Робили це найбільш за перших часів, коли діяв Статут; прочитувати закон на суді доводилося тоді найбільш через те, що з ним мало були обізнані. Отож, напр., у вироці з 7 жовтня 1529 р. в справі татарина Тевеша з кн. Адкою Марковичем сказано:

„и мы казали того в правех смотрети, которое есьмо паномъ радамъ и всимъ подданымъ нашимъ великого князьства Литовского дали, которымъ абыхмо конецъ мели mezi ними вчинити, где у правех написано“...

А далі наводиться слово в слово арт. 12, розд. VI Статуту (за списком Дзялинського):

„Коли бы который жалобникъ, позвавъшы на року завитомъ, готовъ не былъ съ своими доводы, ку которой ся справе брал, тотъ свою реч тратить“...²⁾

Отже такі певні цитати, і навіть позверхові вказівки на Статут, становлять дуже цінний за теперішнього стану науки матеріал, щоб виявити місцевий характер списків Статута, перевести критичну працю коло тих списків, що дійшли до нас, і зрештою спробувати встановити текст автентичного списку, за якого треба вважати список, що вживавсь на господарському суді. На жаль, збереглося обмаль судових книг місцевих судів за 30—50 роки XVI ст. і тому широка перевірка місцевих списків Статута неможлива. Отже тим більшої ваги набувають акти Лит. Метрики, що відбивають судову практику на підставі Статута раз-же після його затвердження.

З друкованих джерел — найцінніше в XVII т. Актів Виленської Арх. Комісії, що містить у собі різні акти діяльності Городенського земського суду переважно за 1539—1542 рр. Уважно перевіряючи цитати, що їх наводив із Статута суд у своїх вироках, можна перекоонатися в тім, що в руках Городенського суда через 10 лиш років після кодифікації був такий список Статута, що відрізнявсь від відомих тепер у науці списків. На жаль, суд ані разу не зазначає нумерації артикулів, дарма що часто-густо мотивує свої рішення Статутом. Отож виявляється, що в цьому спискові були такі артикули, що їх зовсім немає в жадному із теперішніх списків Статута. Наведемо їх.

1. — Р. 1540 скарживсь на Городенському суді син сотників Янелій на дядька свого підданого господарського Васкеля, що той його поранив. Васкель визнав, що він справді вдарив, але — як він казав — „за его

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{35}$, а. 348. Пор. Стат. 1529 („Врем.“), розд. XII, арт. 5.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{I. A.}}{15}$, а. 73. Пор. Zb. praw litewskich. Poznań 1841, стор. 260.

(Янелія) початкомъ — онъ мене первей биль, нижли я его; и ям, дей, оказавшись и сведомье людей давши на томъ, же онъ мене напередъ збиль, увошедши есми у светлицу, вдариль его по челюсти“. Суд, установивши, що Янелій ударив Васкеля, визнав, проте, на підставі Статуту за винного не Янелія, який перший ударив, а Васкеля, що побив Янелія згодом:

„И ямъ тому порозумевши, водлугъ Статуту правъ писаныхъ, ижъ въ статутехъ такъ опеваеть: „если бы хто мяль кого гдежъ колвекъ збити, а оный збитый хочъ бы мало погодивши, не зыскуючи правомъ, на томъ, хто его збиль, а на другомъ местцы мяль бы оному, хто его збиль мстити бою своего, а бити его; тогда тотъ, который бы мяль то вчинити, бой свой первый тратитъ, и того кому ся мениль бою своего, ма навязати водлугъ стану своего“¹⁾.

2.—Р. 1541 Городенський земський суд розглядав позов мурала замкового Миклаша Вешевича до жінки боярина господарського Івана Раца про гроші. Суд „знашоль отъ тыхъ пенезей жону Иванову правою“ і мотивував свій вирок артикулом із Статута:

„водлугъ статуту правъ писаныхъ, якъ въ книгахъ описуеть: „хто бы в рухомой речи въ молчаньи 3 годы былъ, тотъ ма на веки молчати“²⁾.

3.—Р. 1542 Городенський суд розглядав скаргу підданого господарського Артиша Дробишевича на Гринця Нацевича, що той, узявши в заставу в нього землю, грошей не бере та землі не повертає. Підчас розгляду справи з'ясувалося, що Дробишевич цю землю не заставив, а продав, про що й видав листа продажного. Справжності листа він не міг заперечити, а вказував тільки, що Гринець ніби-то скористався з його, коли він підпив. Суд проте на цю заяву жадної уваги не звернув та розв'язав спір на підставі Статуту:

„Ямъ тежъ съ паномъ Новицкимъ на ухвалу права земського обачивши, ижъ оно описуеть: — „еслибъ хто самъ добровольне запису ся своему зналь, о штобы кольвекъ въ томъ записе его описано было, тогда онъ повинень то платити и запису своему досыть чинити, яко ся хто опишетъ“³⁾.

Що правда, у списках Слуцькому і Виленському (вид. „Временника“) є норма про силу „добровольных записов“ — в арт. 15, розд. V — „О опекунах“. За цим артикулом:

„если бы хто кому запись на которую речь добровольне дал под печатми своею и людми добрими подле обычая права; каждый таковой мает при таком записе зостати“.

Але тут за зв'язком з іншими артикулами мова мовиться про спадкові розпорядження, а по-друге, зміст і редакція цих артикулів одмінні.

¹⁾ А. В. К. т. XVII, № 634.

²⁾ А. В. К. т. XVII, № 673.

³⁾ А. В. К. т. XVII, № 827.

Треба відзначити, що арт. 15-го в сп. Дзялинського та Фирліївському і зовсім немає.

4.—Р. 1542 Городенський суд розглядав позов дворянина Королевиного п. Богуша Кошчича про стягання боргу з жида Городенського Яцка Зараховича. За довід позовник подав судові „листъ записный“ і другий „листок обчих судей“, що одного разу вже присудили були йому боргову суму з відсотками. Яцко вказав, що лист хоча й його, а втім гроші він повернув, а лист залишивсь у п. Богуша, той-же не повернув листа. Саму виплату грошей він міг-би довести свідками. Суд проте не зважав на це і вирішив на підставі Статуту:

„Ино я съ тыми паны, вышше менеными, порозумевши въ томъ отъ статуту ухвалы правъ земскихъ отступити еси не смель, бо въ статутъ уфале земской опева: — „и жъ ни хто ни присягою, ани светки накупными не маеть ся выводити, лечь листу записному маеть завжды верно быти“¹⁾.

5.—Р. 1541 скарживсь на Городенському суді підданий господарський Демид Іванович на підданого господарського Богдана Мискевича, що той зняв на іспаші з сина Демидова сермягу. Демид тоді-ж зібрав людей добрих, які іспаш ту оцінували, і Демид дав Богданові копу жита, а сермяги й досі не отримав. Сторони обрали свідка, який сказав, що хоча Богдан і повертав сермягу, проте Демид „въ него не взялъ для того, же тая сермяга была зволочона“. Отже суд за свідоцтвом цим визнав Богдана винним:

„и казаль есми ему за тую сермягу Демиду водлугъ статуту заплатити десять грошей“²⁾.

А втім відомі списки Статуту не містять у собі ані такої речі (сермяга), ані такої оцінки (десять грошей).

6.—Р. 1541 скаржилися намісник п. Олехна Ондрієвича Гаврило Ондрієвич та підданий господарський Конош Пилипович на підданого господарського Павла Раковича та його сина Павла, що він, зібравши сіно своє на своїй сіножаті, запалив „ломовье“; від цього вогонь перейшов на їх сіножать і згоріло два стоги сіна. Сторони обрали трьох свідків, які „вси въ одно слово“ ствердили обвинувачення. Отож суддя визнав Павла з сином за винних та сказав на них шкоду. Скривджені визначили, що в них загинуло сіна двацять один віз. Суддя призначив їм вишкодження на підставі Статуту:

„и я-мъ судиль шкоду наполю и присудиломъ Гаврилу а Коношу на Павле и на сыне его за половину того сена — за полодинадцата воза водлугъ уфалы права половину, то есть двадцать грошей и грош“³⁾.

Проте, в жадному з відомих списків Статуту такої розцінки за сіно немає⁴⁾.

¹⁾ А. В. К., XVII, с. 369.

²⁾ А. В. К. XVII, № 788.

³⁾ А. В. К., XVII, № 462.

⁴⁾ Порівн. спис. Вил. („Времен.“), розд. XII, арт. 10.

Список Статута 1529 р., що його вживав Городенський суд, не був єдиний, що відрізнявся значно від відомих нині рукописних примірників Статута. Свій особливий список Статута мав також напр. і Луцький замковий суд. Одні торкаються як змісту, так і нумерації артикулів. Про це дізнаємося з судового процесу 1566 р. про забиття жида міста Володимирського на ім'я Агрона ¹⁾.

Обставини цієї справи такі. На Ровенського жида Агрона, що їхав до Острога із Заславля з грішми та різними речами, було вчинено напад у Бабиці. Агрона застрелено, геть-чисто пограбовано, а труп залишено в лісі. Брати забитого, володимирські жида Хам'я та Мошко, які були підчас заподіяння злочину на Поділлі, зазнали через грабіжку брата їх по-над 500 кіп грошей шкоди. Повернувшись до Володимира, вони почали розшукувати убивць і незабаром схопили та посадили до в'язниці шляхтича Скіндера та його помічників: Гринька, отамана Мокрецького, що у нього в хаті знайшли скриню, належну їхньому братові; Васька, двірника Матвійова та Остапка Барановича з Путринців.

19 квітня в Заславському замку, за головуванням п. Бенедикта Васильовича, керівника маєтку недолітніх кн. Заславських, за участю депутатів: з боку Рахівлі — вдова забитого Агрона, як підданої п. Ольбрахта Ласького, воеводи Сіродського, — та з боку Володимирських жидів, Хам'ї та Мошка, підданих королівських — справу цю розглянуто.

На судовому засіданні п. Бенедикт, голова суду, не згодивсь обговорювати питання про винність п. Скіндера раніш, як заслухають виказів його співучасників — не-шляхтичів. Усі три помічники Скіндера, що їх дано на муку, а по тому скарано, зізнали одностайно, що він їх підбив зробити напад і сам застрелив Агрона та, заволодівши всіма речами, пообіцяв поділитися з ними після Великодня, коли вщухнуть вселякі чутки. Отже, коли обвинувачі почали вимагати дати Скіндера на муку, „который вже трикrotь былъ поволянъ“, п. Бенедикт відмовив у цьому, спираючись на Статут:

„тотъ дей Станиславъ Скиндеръ есть шляхтичъ, чоловѣкъ неподоздренный; а иншое дей справедливости на него быть не можетъ, ижъ за тымъ поволяньемъ прийдеться ему отвести; бо то повоlane, которое вы себе мените за трое, одно есть, хотя жъ ихъ три на него волали, а кгдажъ ся Скиндеръ къ тому не знаетъ“.

Отже, п. Бенедикт инакше тлумачив процесуальне значіння зізнань трьох скараних співучасників обвинуваченого Скіндера. На його думку, це не є три різні оговори (поволання), а один оговір, хоч і через трьох осіб.

Але-ж судді — представники з боку обвинувачення з цим не згодились. Тоді відбулася дуже цікава сценка: судді поклали той список Ста-

¹⁾ Беремо з актів к. Київського Центр. Арх. ч. 2040, надрукованих у проф. Бершадського: „Документы и Регестры къ исторіи Литовскихъ евреевъ, т. II. СПб. 1882“, стор. 159—169.

тута, що вони сами мали, і відзначили артикул 19-й розділу останнього, де було написано:

„Естли бы розбойники шляхтича поволали три кротъ, ижъ зъ ними розбиваль и тыхъ луповъ участникомъ былъ, тогда маеть врьядъ его казать зымати и на муку выдати, а где ся з муки призналь, маеть каранъ быти, яко розбойник“.

Пан Бенедикт зачитав з цього Статута, але-ж його не визнав. — „Я дей того того Статуту не пріймую“. — Він мав теж свій власний список Статута, що був одмінний від щой-но прочитаного списку. Отож, він прочитав свого списку, де був вміщений артикул иншого відтинку, дарма що й з того-ж предмету, а до того артикул цей значився під числом 16, а не 19. Текст артикула за списком п. Бенедикта такий:

„Естли бы розбойники, або злодѣ чїи люде, были пойманы а передъ право приведены а поволали наместника своего, ижъ онъ съ ними розбиваль, або ихъ переховываль, а онымъ ся лупъ дѣлили, и напотомъ бы померли, а того передъ смертю не отволяли. А такъ бы ся придало, ижъ бы злодеевъ другихъ было поймано, а тые на того бы поволали и тежъ на томъ бы померли, не огвольваючи, и по третий разъ бы вже пойманы и на того жъ поволали, а на смерть идучи такъ же не отволяли, тогда таковый чоловѣкъ безъ лица маеть быти каранъ, яко злодей“.

Обвинувачі одсовували покликання на цей артикул, кажучи, що він трактує про намісника, на якого люди його поволавання вчиняють, тимчасом як справа йде про пана Скіндера, який не був намісником над скараними співучасниками.

Через такі суперечки, що мали за свою підставу не тільки різну кваліфікацію злочину, але й одміну самих списків Статута, справу не можна було остаточно розв'язати в першій інстанції. Голова суду п. Бенедикт передав справу на королівський розсуд.

30-го травня того-ж 1566 року король надіслав свій вирок у цій справі. Він не визнав аргументації обвинувачення і згодивсь з п. Бенедиктом:

„А бачечи, ижъ тыхъ трохъ злочинцовъ въ одному учинку и товариствѣ одно поволање не можетъ быти розумяно за трое поволање, а тотъ Станиславъ Скиндеръ, яко чоловѣкъ шляхетского народу, если будетъ передъ тымъ нигдѣ въ жадномъ поволали николи не былъ, — водле обычаю права посполитого и статуту земского, найдуемъ того Станислава Скиндера близшимъ отъ того обвиненья и розбою присягою своею отвестися. О чомъ бы еси вѣдаючи, того Станислава Скиндера, водле обычаю права посполитого, статуту земского, заховаль“¹⁾.

Отже, оскільки п. Бенедикт не визнав того Статута, що його подали обвинувачі, та оскільки господарський суд визнав як-раз артикула, прочитаного з списку п. Бенедикта, треба зробити висновок, що артикул 19 розд. XIII-го з списку обвинувачів був нормою, дописаною до Статута та що цей список не був автентичний.

¹⁾ Бершадській, Документи, II, стор. 174—175.

Але цікаво, чи артикул, що його цитував п. Бенедикт є згідний з відомими списками Статута? Отже виявляється цікава риса: цей артикул справді міститься в усіх списках (Дзялинського, Фирліївському, Виленському, Слуцькому, в перекладах польському й латинському) під заголовком: „если бы разбойники або злодеи чии люди пойманы, а поволали кого, абы ся делит з ними“. Але-ж в усіх цих списках артикул цей занумерований числом 15-м, тимчасом як у списку п. Бенедикта він має число 16. Значить і список п. Бенедикта відрізняється від відомих списків тим, що має в цьому розділі якийсь невідомий артикул, або-ж ті-ж самі артикули розподілено якомось инакше.

Що-ж до артикулу, якого цитували судді з боку жидів Хаїма та Мошка, то його й зовсім нема у відомих нині списках Статута 1529 р. Цей список очевидно зовсім одмінний.

V.

Відомі нині списки Литовського Статута 1529 р.

Статут 1529 р. наказував:

„иждь кожды воевода наши старосты и маршалки земские и маршалокъ дворный и державцы наши, кожды у своем повете не мают подданных наших иначе судити и правовати лечь тыми писаными правы которыя есмо всимъ подданнымъ нашимъ великого княжства дали“ (розд. VI, арт. 1).

Отже всі численні, дрібні і великі, урядовці повинні були кожен мати рукописного примірника Статута. Але-ж і приватні особи, а з них передовсім адвокати, теж мали власні примірники. Однак з цієї великої кількості рукописів Статута 1529 р., офіційних і приватних, збереглися тільки одиниці. Час понищив їх усі. А втім треба сказати до того й те, що Статут 1529 р. застосовували тільки 37 років, і по виданню кодекса 1566 р., а надто коли видано кодекса 1588 р. не було практичних мотивів його зберегати. Дуже нечасто доводилося адвокатам у пізніших судових процесах користуватися з Кодекса 1529 р., хіба на те лиш, щоб історично витлумачити якийсь артикул з Статута 1588 р.¹⁾ Статут 1529 р. став за предмет самого бібліографічного інтересу, з такою метою його переписували і після того, як втратив він юридичну чинність. У такому вигляді Статут 1529 р. увіходив до бібліотек деяких освічених панів.

Захопленість Чацького Литовською правничою старовиною спричинилася до того, що вже давно, з початку XIX ст., Лит. Статут 1529 р. став за предмет наукового дослідження. У своєму творі: „O Litewskich i polskich prawach“, W. 1800 р., т. I—II Чацький опрацював латинський текст Статута, що його подарував йому король Станіслав Август. Про другий примірник, що був у Вильні в „Актах Земських“, Чацький

¹⁾ А. В. К., т. XXVI, с. 182.

каже, що той загинув за його часів ¹⁾). Зусиллями проф. Ярошевича, а особливо Даниловича виявлено для науки три руські й два польські рукописи Статута. Користатися з них можна тільки в тому вигляді, як їх надрукував гр. Дзялинський у 1841 р. в „Zbiór praw litewskich“, Познань. Видання це застаріле, напевне не позбавлено помилок, не відповідає сучасним вимогам археографічної критики, та й до того є надзвичайний бібліографічний раритет. Але-ж іншого друкованого матеріалу нема. Зовнішнє, теж застаріле, описання цих рукописів ми беремо у Даниловича ²⁾).

I. Перший руський список Статута, що був у бібліотеці гр. Т. Дзялинського в Познані, куплено в Варшаві у В. М. Козловського за 30 дукатів. Має в науці назву списку Дзялинського. Має гарну зовнішню форму. Написаний руською мовою, чорним чорнилом, окрім заголовків розділів та ініціяльних літер, написаних червоним. Містить у собі: 1) Гаштольдову похвалу кор. Сигізмундові I-му. 2) Привилей земський 1457 р., привилей жидам 1388 р., підтверджений р. 1507. Далі йде реєстр розділів та артикулів Статута. Далі вміщено прохання соймові та відповіді королівські.

II. — Список руський Статута, що був у Варшаві, в бібліотеці „Towarzystwa przyjacioł nauk“ був подарований р. 1817 од Карла Сципіона, а перед тим належав бабі його з дому Фирлеїв. Данилович назвав цей список Фирліївським. Починається копіюванням латинськими літерами на трьох картах. Далі йде поповнений реєстр артикулів уже руськими літерами. Час, коли його написано, Данилович не міг визначити, а змістом дуже справний, оригінал міг бути написаний зараз-же по 1529 році ³⁾).

III. — Третій руський примірник Статута — це т. зв. рукопис Слуцький ⁴⁾). Тепер він переховується в Ленінградській Публічній Бібліотеці. Рук. Слуцький є копія, переписана вже після заміни Статута 1529 р. другими виданнями, бо заголовок рукопису називає його старим. Коли саме написано рукописа — сказати важко, може ще наприкінці XVI ст. На другому аркуші з початку рукописа, на двох сторінках, написано два „листи“, що надіслав король Жигимонт землянинові Оршанському „урождоному“ Жигимонтові Колецькому. Це давній і поширений на Литві звичай — уписувати документи до якоїсь цінної книжки ⁵⁾). Зважаючи на це, можна припустити, що за ранішого власника рукопису був цей п. Колецький, бо хто-ж таки міг таку приписку зробити, як не сам влас-

¹⁾ Чацький, I, с. 1.

²⁾ Opisane bibliograficzne dotąd znanych exemplarzy Statutu Litowskiego, rękopismienych i edycyу drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i lacińskim języku — Dziennik Wileński. Rok 1823, s. 377—398. — Його-ж: Histor. Blick auf das Litthawische Statut. Dorpat, 1834. — Взглядъ на Лит. законодательство и Лит. Статуты. Юрид. Зк., изд. Рѣдкинымъ т. I. М. 1841.

³⁾ Opisane, с. 392.

⁴⁾ Ми подаємо наші власні спостереження над Слуцьким рукописом, що його Лен. Публ. Бібліотека переслала до Укр. Акад. Наук для тимчасового користування.

⁵⁾ Напр. Arch. Sang. III, с. 211, про привилей уписаний у Євангелію.

ник книжки? Після нього рукопис перейшов до рук якогось пана Пашкевича, який р. 1621 залишив свого автографа: „Ян Казимер Пашъкевич рукою властною писал. Року тысяча шест сот двадцат первого мца августа двадцат второго дня“. Його-ж рукою написано популярного тоді на Литві антипольського вірша: „Польска квітнет лациною, Литва квітнет русчызноу“... З цього видно, що п. Пашкевич не був полонофіл. На обороті останнього аркуша, угорі, зовсім іншою рукою написано повного титула короля Володислава — може це написав якийсь новий власник рукописа. Далі рукопис перейшов до п. Людвіга Домаровського. Його круглим почерком записано на вільних аркушах чимало речень руських, польських і латинських. Він в 1654 р. теж зробив автограф: „Року тысяча шестсотъ пятьдесят четвертого мца января тридцатого дня писал Людвиг Домаровский“. У кінці рукопису він знову розписався: „Перед нами Людвиг Домаровский“. Потім рукопис знаходився в бібліотеці Казимира Клоковського і зрештою р. 1816 був перенесений з бібліотеки Слуцької до бібліотеки Виленського університету. На рукопису є печатки: „Виленской Римско-Католической Духовной Академіи“; маленька кругла з літерами: „И. Б.“; кругла з написом: „Bibliotn. Academ. Vilnensis“. Рукопис написано взагалі чітко чорним чорнилом. Титули артикулів спочатку старанно випикувано, а далі переписувачеві очевидно вже не стало терпцю і тому заголовки іноді зливаються з текстом артикулів. Рукопис має також і нумерацію розділів артикулів. Числа—слов'янські, в артикулах їх іноді промінено, стоять проти тексту, а не перед заголовком; взагалі їх мало помітно. Мало не кожен розділ закінчується порожньою сторінкою або аркушем, де пороблено різні написи. Ні реєстру, ані передмови немає.

IV. — За четвертий руський рукопис Лит. Статута 1529 р. вважають оригінала XVII ст., що переховувався у кол. Виленській Академії і що його скопіював дійсний член „Моск. Общества Ист. и Древн. Рос.“ А. Семенов. Цей список надруковано в „Временникъ“ зазначеного „Общества“.

На жаль, редакція „Временника“ зовсім не подає зовнішнього опису самого рукописа Статута. У передмові сказано таке: „Виленская рукопись Стараго Литовскаго Статута, принятая за оригиналь при настоящемъ изданіи, — одной редакціи съ Слуцкою рукописью, которою пользовался для вариантовъ гр. Дзялынскій при своемъ изданіи, вѣроятно обѣ рукописи сіи были списаны съ одной древнѣйшей рукописи и представляютъ очень немного вариантовъ другъ другу. Въ нихъ древній русскій языкъ Статута менѣ подвергся вліянію польской рѣчи, нежели въ рукописяхъ Дзялынскаго и Фирлея, очевидно писанныхъ въ тѣхъ областяхъ Литвы, въ которыхъ сильно преобладала Польская рѣчь“.

Видаючи Статута, редактори „Временника“ подали в примітках чимало варіантів за сп. Дз., Фирл. та Слуцьким. Але-ж редактори в цій справі користалися не оригінальними рукописами, а друкованим видан-

ням Дзялинського, тоб-то вже другорядним джерелом. Маючи справжнього Слуцького рукопису Лит. Статута, що переховується в рукописному відділі Ленінградської Публічної Бібліотеки, ми могли перевірити правильність приміток у вид. „Временника“, що-до одмін поміж текстом Слуцького рукопису та друкованим списком „Временника“. Виявляється, що мало не всіх зазначених у примітках варіантів у дійсності немає. Варіантів нараховуються тільки одиниці. Ось деякі з них:

Спис. Вил. „Врем.“
р. I, арт. 27:

...або о земли молчалъ чрез десет леть и приупоминаня на то не бралъ...

Рук. Сл.
р. I, арт. 27:

або о земли молчалъ, а он се не впоминалъ чрез десет леть и приупоминаня на то не брал...

Варіант в арт. 29, розд. VI:

сп. Вил.

...а листъ под сведомомъ людей добрых ему дал...

рук. Сл.

а листъ под сведомомъ людей добрых ему на то дал...

Варіант у заголовкові арт. 29, розд. VII:

сп. Вил.

„Устава головщине шляхетской и вины против насъ господаря“.

рук. Сл.

„Устава головщине шляхетской о вины противня господара“.

Варіант в арт. 3, розд. IX:

сп. Вил.

...а оный мает держано быти...¹⁾

рук. Сл.

...а оный мает тому платити, на чом он присягнетъ, маеть держано быти...

[Варіант в арт. 2, розд. XII:

сп. Вил.

...тот пан... быдла своего брати на поруку и на копу ити хотел...

рук. Сл.

...тот пан... быдла своего брати на поруку и на копу ити не хотел...

Варіант в арт. 12, розд. XII:

сп. Вил.

...за чеглея три рубли грошей, за ястребца рубль.

рук. Сл.

...за чеглея три рубли грошей, за болобана три рубли грошей, за ястребца рубль грошей...

¹⁾ Текст виразно попсований.

Але за винятком нечисленних варіантів, схожість рук. Слуцького й списку Виленського — разюча. Передовсім упадає у вічі те, що в обидвох текстах у розд. XIII однаково нема перших двох артикулів цілком, а в третьому — тільки початку до слів: „буд на шляхтича або на простого человека“... Так само, далі, в обидвох текстах немає в тому-ж розділі низки артикулів, починаючи з слів: „тогда при лицу...“ у 10-му артикулі до тексту (без заголовку) арт. 17-го. В рукопису Слуцькому є пізніша приписка: „W tytayı wydarło kart parę, aż do 17 artykułu“.

Така подібність підказує дві гіпотези. Можна по-перше припустити, що варіант поміж рукописом Слуцьким і списком Виленським з'явивсь через неувважливість переписувача сп. Вил., а навсправжки оригінал сп. Виленського і є рукопис Слуцький, що знаходивсь у Вил. Академії.

Друге пояснення може полягати в тому, що як рук. Слуцький, так і оригінал списку Виленського „Временника“ є варіанти з одного оригіналу, що містив у собі зазначені прогалини артикулів. Пізніші переписувачі з такими дефектами й переписали, бо це не було важливо, оскільки Статут 1529 р. мав значіння не чинного кодекса, а історичної пам'ятки.

V. Рукопис Статута в латинському перекладі, — належав колись Порицькій, а згодом Пулавській бібліотеці. Перекладено його з наказу Сигізмунда I-го р. 1530, як це зазначено в рукопису. Має передмову, що її нема в руських примірниках, де оповідається, що той Статут був написаний та оголошений у Вильні, на вальному соймі, коли на князівському столі був королівський син Сигізмунд Август р. 1529 XVII kalendas novembris, а зараз року поточного nonis ejusdem mensis, з королевого наказу, „è Ruteno, Statuta ipsa ut in barbaro sonant, directe de verbo ad verbum translata“¹⁾ — на думку Чацького, перекладений од самого Гаштольда, — і як гадають Данилович та Ярошевич, якогось невідомого вченого. Опріч Статута рукопис містить окремі законодавчі акти. Має *registrum summarum* — реєстр розділів та артикулів з коротким змістом кожного. Розділів — 13. Як здогадується Чацький, рукопис належав Якубові Уханському, референдові королівському (р. 1538). Згодом, р. 1784 подарований королеві Станіславу Августові од Казимира Ржевуського, польного коронного писаря, а король подарував рукописа самому Чацькому²⁾.

VI—VII. Нарешті в науці відомі ще два переклади Статута польською мовою. Одного рукописа знайшов р. 1828 проф. Виленського університету Ярошевич у бібліотеці Кармелітів з Острої Брами в Вильні, звідки цей список і одержав свою назву. Другого списку Константій Свідзинський передав проф. Лелевелю. Особливої уваги заслуговує як-раз останній список. Данилович так описує рукопис Свідзинського: „Форма манускрипта малого аркуша, вліплений у сірий папір, писаний невираз-

¹⁾ Чацький, I, стор. 49.;

²⁾ Opisanie, стор. 393—395; Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, II, 133.

ною польською рукою, німецькою ортографією. Сторінки не пораховані, всього 23 картки. Насамперед від середини першої сторінки (бо, напевне, угорі залишено місце для титула) починається так: „Prawa rusane dane panstwu wyelkjemu Xyesthuv Lithewskye Ruskye j unem... pres Nayasznyeyszego Zygmuntha z Boszey myloszcy Krolya polskyego wyelkyego Xyędza Lythewskyego Roku Boszego wydane MDXXXII“. Далі йде звичайний у всіх рукописів вступ. Початок першого артикулу подерто. Допіру від початку 10 арт., розд. I без перерви йдуть розділи та артикули (не нумеровані, як це є у руських та латинському рукописах) аж до 6 арт., розд. IV. Невідомо — через недбалство копіюста або перекладача тут припинилася праця, а друга сторона залишена чистою, згодом заповнена титулом Станіслава Августа. По тому йдуть латинською мовою два королівські декрети рр. 1553 та 1554. За ними: „Poplathsky wchwalone na Seymie Pyothrkowskyem anno 1563“. Нарешті на одній картці латинською мовою: „Insignia seu klenodia Terrarum Regni Poloniae et prio Terre Gracoviensis“. Рука додатків дечим одмінна та пізніша. Час копіювання — 1532 р., що є на титулі, бо Статут перший виданий 1529 р., як і Статут III-й свідчить у розд. VII, арт. 13, § 4. Додатки могли бути зроблені до р. 1563¹⁾.

Уривок польського перекладу Статута р. 1529, що зовні відзначається хронологічною близькістю до автентичного Статута (р. 1532) та браком нумерації, яка (хоча й різноманітна) є у всіх інших відомих нині рукописах, особливо зацікавлює та збуджує творчу наукову фантазію. А чи не можна вбачати в цьому неохайному уривкові попередню законодавчу працю, чернетку проєкта кодексу, що згодом оформивсь як Статут 1529 р.?

Порівнюючи списка Свідзинського з іншими, виявляємо передусім різницю в загальній кількості артикулів. У ньому немає 25, 26, 27 арт. в розд. I (за сп. Вил.), а так само 1 арт. (за сп. Вил.). Якщо вважати брак артикулів у спискові за ознаку ранішого походження, то список Свідз. буде раніший за всіх, навіть раніший за сп. Фирл., що містить у собі арт. 25 і 26 без нумерації і без заголовка, тимчасом як інші списки дали цим артикулам певне місце в I розділі²⁾. Може переписувач Фирл. списка уперше дописав нові законодавчі акти, вміщені в цих артикулах.

Це є гіпотеза, яку можна прийняти чи відкинути. А втім, сама праця того, хто переписав цього списка, дає певніші підвалини, щоб схарактеризувати наукове значіння цього рукопису.

Список Свідзинського має чимало посутніх одмін від інших списків. Але-ж ці одміни свідчать не про що інше, як про те, що пере-

¹⁾ „Opisanie“, стор. 395—397.

²⁾ Zbiór praw litewskich, стор. 167, прим. 73, 97.

писувач позверхово ставивсь до своєї праці, не замислювавсь над текстом оригіналу, проминав або додавав слова і окремі вирази, цілком перекидаючи за-для цього весь зміст відповідного юридичного положення. Прикладів — чимало.

Арт. 1, розд. II (сп. Дзял.), установлюючи правила мобілізації війська, передбачає і служилую шляхту.

Сп. Дзя.

...И теж, которые слугы князские и панские маючи под князьми и пань имене, а другие именя под господарем покупили: тогда в час потребы, оставивши пана своего, маеть подле хоругви ся становити.

Сп. Свідз.

...I kthorzy thesz szlwgy boyar-skye mayaczy, poth kszyędzmy, y poth pany ymyenye, a drwgye ymyenye pod hospoderem.....: thedy w n a s (?) potrzeby, wsthawywszy... mayą szyć podlye chorągwyє p a n a swego (?)! sthawycz, thych dlya ymyon swoych, kthore poth krolyem pokwryono...¹⁾.

Легко бачити, що проминувши слово „покупили“, переписувач заплутав саму суть норми. Поставивши слова „пана свого“ не на своє місце, він і зовсім перекинув цілком ясний зміст оригіналу, бо по суті артикула служебна шляхта повинна була ставати як-раз під повітовою корогвою, коли вона мала й покуплені, власні землі.

Арт. 5, розд. III, як політичну гарантію, містить обов'язок з боку короля не віднімати у будь-кого держаннів на підставі позавічного наклепу:

„Держанья на причины заочные, не мають отниманы быти“.

Переписувач чомусь додав ще слово „даваны“:

„Dzyerszenya na przyczynу zaoczne, nyemayą dawane bycz any odeymowane²⁾“.

Отож, виходить так, що господар не мав права через позавічне обвинувачення якогось урядника — „роспрошителя а шкодника“ не тільки позбавити уряду, якого той посідав, але й дати йому уряд.

В арт. 12, розд. III: „хтобы кому приганил, а назвал его, иж не ест чистого ложа“ переписувач переробив текста Статута в тому місці, де мова мовиться про обов'язок винного визнати свою провину:

Сп. Дзял.

„...што есми менил на тебе, иж бы ты был злого ложа сын, менил есми то на тебе, яко пес“.

Сп. Свідз.

„...yszem myenil na szyć nyeprawdzywyє“.

¹⁾ Zbiór, стор. 173.

²⁾ Zbiór, стор. 174.

Переписувач свідомо проминув формулу, яку повинен був сказати на суді кривдник, щоб реабілітувати честь ображеного. Далі він так неохайно писав, що поплутав слова „мати“ і „мачоха“, переклавши обидва: „przy matczce“, через що перекручено зміст останнього положення артикула:

„I yednaksze przy matczce szyć ma zostacz, y oczyecz syna od ymyenya nyema oddalycz, a bękarthem yego vczynycz: gdy yego przy matczce za syna myal“¹⁾.

У першому разі замість „при матке“ повинно стояти „при мачохе“.

За арт. 10, розд. I господар зобов'язується „листов заповедных“ не давати:

„ані потомки наши будуть давати“.

Переписувач віддає цей вислів инакше:

„any rothem y ynszy nye będą dawacz“²⁾.

Як неохайно робив свою працю переписувач, видно з такого способу, що його він ужив, очевидячки на те, щоб скоротити свою працю. В арт. 14 розд. III він написав, як і скрізь, заголовок:

„Jesly by — szlyachycz szlyachyczza vbyl“.

А далі, щоб не повторювати в тексті цього виразу, він з нового рядку продовжує цю фразу:

„Thedy podlye obuczaya praw“ etc...³⁾.

У тому-ж артикулі він пропустив цілого вираза:

„а если бы был радюю“.

Через це виходить, що міщанин не радний, який збив шляхтича, за той-же самий злочин підлягає різній карі.

Так само переписувач зіпсував текст арт. 16, розд. I-го. В усіх списках артикул починається з оголошення вільно відчужувати третину нерухомого майна:

„Теж дозволили есмд третюю часть имени продати на вечность“.

А втім це не новина, мовляв, заведена до Статуту. Ще до Статуту судова практика, всупереч інтересам родичів, схилила до того, щоб визнати право власника третину свого майна цілком відчужити, а решту заставити. За привід тому стала судова справа щось коло 1514 р. про те, що боярин господарський третину свого маєтку продав на вічність воеводиній Виленській пані Миколаєвій Миколаєвича, а дві частині

¹⁾ Zbiór, стор. 193.

²⁾ Zbiór, стор. 151.

³⁾ Zbiór, стор. 194.

у трьох стах кіп грошей їй-же записав. Господар з пани-радами цього питання не розв'язали, а:

„отложили то до сойму великого для тоє причины, ижъ записана третя часть вечно, а две части в пенезехъ: маемъ то съ паны и со всею землею объмовити — которымъ обычаемъ то встановити, какъ бы и напотомъ по тому жъ было сужоно“¹⁾.

Є підстави гадати, що сойм розв'язав це питання саме в дусі 16 арт. розд. I-го. 31-го травня 1529 р., значить ще перед тим як Статут набув чинности, господарський суд у справі боярина городенського Фронца Білевича і сина його Стецька з Матеївою Козикою про землю Микитевщину висловив таку норму:

„шляхтичъ моцонъ обель продати третюю часть отчызны своеє, а две части, аж хотя и всю отчызну, заставити, а обель всеє отчызны не моцон продати и от близких отдалити“²⁾.

Отже, тепер доводилося вже обмежувати ще більш і намагання власників відчужувати усе майно, а не тільки заставляти дві третині, а одну продавати. Статут 1529 р. в основі тільки зафіксував рамки мобілізації нерухомости. Одміна між списками Дзял. і сп. Вил., Слуцьк. та Фирл. полягає в тому, що в останніх міститься дозвіл заставляти тільки в інтересах військової служби, а за Дз. до того і „на свою потребу“.

У протилежність всій попередній історичній обстанові та всім спискам Статута список Свідзинського оголошує:

„Thesz wssthawyem ysz ymyemya na wyeczność nykth przedacz nye moze“.

Така заборона виринає зовсім несподівано, бо попередній артикул того-ж-таки списка як-раз дозволяє відчужувати $\frac{1}{3}$ нерухомости, встановлюючи різні правила юридичного оформлення відчужування. Далі, решта арт. 16-го викладає, хоча й несправно, норму, згідну з іншими списками, про право заставляти $\frac{2}{3}$ нерухомости. Отже, таку суперечність можна пояснити тільки властивою переписувачеві невдумливістю та неохайністю.

Переписувач, далі, не замислювавсь над окремими словами та термінами і записував слова зовні подібні, дарма що через це втрачавсь сенс. Так, в арт. 22 розд. I-го він замість:

„ото всех беремен повозовых, которые подводами зовут“ — (лат. транскр.: „katoryje podwodami zowut“),
написав так:

„...brzemyon powoznych, kthory podany zowia“.

¹⁾ Р. И. Б. XX, Л. М. I, с. 827.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A.}{6}$, а. 91.

Далі, замість:

„Ку паленю плиты и ванна (ku paleniu plity i warpa“¹⁾)

Написав:

„Ку руенуа czegly“

У початковому арт. (за сп. Дз. — без нумерації): „Повинен каждый войну служить“ Розд. II переписувач, написавши инакше одно слово, перекрутив такий вираз:

„Тот маеть сам ехати и служити, подле важности (waznosti) имени своего“.

Він написав так:

„then ma sam yechacz y szluszycz vedlug dawnosczy ymьe-
нуа swoyego“²⁾.

Отже він поплутав „важность“ з давністю.

В арт. 6, розд. II (сп. Дз.) переписувач невірно виклав вираз:

„ани таковых выступных мають перед нами таити (taiti)“.

Він написав:

„any thakowych wysthьpnuch maуą przoth namy sthьwycz“³⁾.

Через це виник зовсім протилежний зміст.

Навіть більше. Переписувач, очевидно, деяких руських термінів і зовсім не розумів. Так, коли йому в арт. 4, розд. III зустрілося слово „децких“, то він це слово проминув, залишивши для нього порожнє місце⁴⁾.

Отже порівняльна аналіза тексту в сп. Свідзинського не дає підстав вбачати в ньому якогось проекта Статута. За оригінал цього списку був якийсь текст Статута, хоч може й раніший за всі відомі тепер списки. Авторова робота була надзвичайно неохайна. Численні помилки, прогалини, скорочення свідчать про невдумливе, позверхове ставлення автора до праці, навіть більше — примушують запідозрювати загальну невідготованість автора до справи, до якої він узявсь. Можна припустити, що це був поляк, не зовсім обізнаний з руською мовою, а може й далекий від юриспруденції. Він писав, очевидно, для себе, бо не виписав цілком господарського титула з початку списку — цього не зробив би литовець, коли-б працював був на власну потребу, а тим більш — офіційно. Свою роботу автор не довів до кінця, та навряд чи отакий список був корисний для практичного вжитку.

¹⁾ Zbiór, c. 164. ²⁾ Zbiór, c. 170. ³⁾ Zbiór, c. 178.

⁴⁾ Як каже Дз., „Wyraz dzieckich opuszczony tylko miejsce na niego zostawione w Kodexie Swioz.“, — Zbiór, c. 187.

Самий характер помилок у тексті Свідз. звертає увагу. В 12-му арт., розд. II, автор замість „сплошенством“ — написав: „s poszelsthwem“. Чому він так чудно викрутив це слово? На нашу думку, помилку можна пояснити, якщо написати це слово латинськими літерами: „spłoszenstwom“, як і інші слова, що їх невірно написав автор: „thaycz“ (тайти) — „sthawucz“; „у упуч“ — „у опуч“; — „ważnoszczi“ — „dawnoszczy“ etc. Отже можна припустити, що автор не сам перекладав руського текста, а мав вже готовий польський переклад, якого скорочено та не уважно переписував.

Наукова вартість списку Свідзинського полягає тільки в тому, що він виявляє, як широко цікавилися поляки Статутом 1529 р.

VI.

Аналіза коротких та поширених списків Литовського Статуту 1529 р.

Навіть позверховий огляд шістьох списків Статута дає змогу розподілити їх на дві групи. Перша група охоплює списки Дзялинського, Фирліївський та переклад латинський (— порицько-пулавський). Вони становлять собою коротку редакцію Статута; загальна кількість артикулів у них значно менша за інших списків Статута. А втім і вони не цілком тотожні, а одрізняються один од одного кількістю артикулів (хоча й дуже мало), формулюванням, розподілом на артикули, нумерацією. — До другої групи належать списки: Виленський, Слуцький та пдльський переклад — Остробрамський. В основі цих списків лежить широка редакція Статута.

Характерніша риса списків Статута широкої редакції полягає в тому, що вони містять у собі не тільки деякі артикули з явно зміненим змістом, порівнюючи з короткою редакцією, але, головне, низку таких артикулів, що їх у першій групі списків і зовсім немає.

Отож виникає питання, як оцінювати пропуски оцих артикулів? Відсутність артикулів, сама по собі, ще не доводить, що списки першої групи ранішого походження; адже-ж можна легко припустити, що переписувачі могли з своєї волі випускати ті артикули, що вийшли з ужитку, то-що. З другого боку можна вважати й так, що навпаки, коли коротка редакція в своєму змісті матиме норми близькі до часу видання Статута, то широка редакція повинна мати зміни, додатки, переробки редакції короткої. Єдиною методою, що може підперти погляд на коротку редакцію, як на ранішу, може бути тільки хронологічна перевірка відповідних артикулів судовою практикою.

Порівняймо передусім такі артикули двох редакцій, зміст яких безперечно свідчить про пізніше походження широкої редакції Статута ¹⁾.

¹⁾ Ми наводимо артикули в порядку і їх внутрішньої довідності.

I. — Надзвичайно важливі одміни містить артикул у розд. VI, що встановлює терміни судових сесій панів-рад у Вильні.

Сп. Дз. і Фирл.
Заголовок арт. 4:

„А для кривд судити паном, зъезджати ся у двух неделях, вступивши в пост“.

Сп. Вил. і Слуц.
Заголовок арт. 5:

„А для кривд шляхты судити паном зъѣзжчати ся на местце положоное до Вилни на два роки: первы рокъ о семой суботе, а другий рок о светом Покрове“.

Відповідно до заголовка, і зміст артикулів не однаковий:

Сп. Д. і Ф.

Теж уставуем, для кривд шляхты, которые ся от панов деють або от врадников наших и панских, в землях, и в грабежах, в розбоех, в квалтех, и в головщинах, або теж и mezi паны самими и их поддаными; для чого ж уставуем на зъеханье таковых дел, рок на году на который панове повинни будутъ зъезджати ся на местце положоное до Вилни; а жадне ся не маеть ничимъ вымовляти, кром одно хоробы: вступивши в пост две недели, на котором року, яко на завитом каждый пан маеть быти один одному прав...

Сп. Вил. і Сл.

Теж уставуем для кривдъ шляхты, которые ся от пановъ деють або урадников наших панских в землях въ грабежах у квалтех и вголовщинах, або теж и mezi паны самими и их поддаными; для чого ж уставуем на зъехане таковых дель два роки на годъ, на которые панове повинни будутъ зъезжчати ся на местце положоное до Вилни, а жаден ся не маеть ничимъ вымовляти кром одной хоробы о семой суботе а о светом покрове на которых же речах (роках?), яко на завитых каждый пан один одному маеть быти правъ...

I по інших артикулах у зазначених списках Статута дотримано оцих термінів.

Арт. 5 сп. Дз і Ф.

...Естлиж бы ся на том сойме справедливость не стала: тогды оный позванный маеть стати перед паны радами на тот рок, который есмо паном радам нашим каждого году положили збирати ся до Вилни для тых судов, вступивши в пост великий у двух неделях. А панове на тот рок собравши ся до Вилни, повинни будутъ вси дела тые судити и им досыть чинити, не розъездчаючи ся, которые на тот рок будут позваны..

Арт. 6 сп. Вил. і Сл.

...Естлижбыся на том сойме справедливость не стала; тогды оный позванный маеть стати перед паны радами на тые роки, которые есмо паном радом каждого року положили збиратися до Вилни, будутъ вси дѣла тые судити и имъ до сыт чинити нерозезжчаючи ся, которые будутъ на тые роки позваны...

Який-же з цих термінів був пізніший? Джерела підтверджують, що термін „зъеханя панов рад“ для судової розправи був установлений у первісному Статуті 1529 р. такий самий, як це зазначено в короткій редакції.

Передусім про це свідчить лист короля Сигізмунда, надісланий 19 листопада 1529 р. до старости Володимирського кн. Андрія Сангушка та його сина Федора за-для скарги дворянина господарського Яна Светицького, що вони йому відповідати на суді не хотіли, бо, мовляв, він їх не господарськими позовами на суд покликав:

„Прото жъ приказуем вамъ, — писав король — ажъ бы есте стали подъ страченъемъ права на року земскомъ, который есмо всимъ подданым нашим великого князства Литовского положили, вступивши въ великий постъ, в двухъ неделяхъ передъ паны радами нашими ихъ милостью, которые ся к тому року на съемъ будутъ“¹⁾.

Отже в цьому листі буквально процитовано постанову Статута короткої редакції про з'їзд панів один раз на рік „вступивши въ великий постъ в двухъ неделяхъ“.

¼ Листування короля Сигізмунда з панами-радою за 1529–1531 рр. підтверджує, що строк судової сесії панів-ради, визначений в сп. Дз., Фирл. і Лит., збігається із текстом автентичного списка Статута 1529 р. Отож, король писав:

„Тежъ што есьмо будучы в тамошнемъ паньстве нашомъ великомъ князстве со всеми вашою милостью паны радами нашими и со всеми землями поддаными нашими умыслили и встановили на каждый годъ съемъ судовый у Вильни мети, уступившы у постъ великий у дву неделяхъ“²⁾.

Р. 1530 господар надіслав листа старості Берестейському п. Станіславу Ілліничу в справі його з братами Чижами і боярами Бернарновичами та Протасовичами про всякі кривди. Викладаючи в листі детально суть справи, господар згадує про строк, що був призначений судитися перед панами-радою:

„дали теж вам до пановъ рад наших на съемъ на рокъ, уступившы у постъ великий у дву неделяхъ“³⁾.

Р. 1534 березня 20 дня, „оповедался“ королеві Панас Мутикольський, що він позвав п. Яна Іллінича про входи пущі Шерешовської:

„на рокъ уступивши у постъ великий другое недели у четвергъ“⁴⁾.

Пан Ян, не схотівши з ним розправитись, з Вильна геть поїхав. Цю заяву було записано до книг.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{23}$, а. 14.

²⁾ Докум. Моск. Арх. Мин. Юст., т. I, М. 1897, стор. 528.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{4}$, а. 337.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{8}$, а. 124 звор — 125.

Оцей судовий рок був дійсний аж у 1539 році. Отож, 10 лютого 1539 р. в справі пані Світицької з ки. Андрієм Сангушком король, описуючи в судовому листі, як п. Світицька кілька разів князя позивала, зазначає:

„а потомъ иншии позвы в насъ оземши противъ князя Андрея и сына его, князя Федора Санкгушковичовъ, под страченьемъ всеє речи своеє на сеймъ, который бываетъ каждого року у князстве нашомъ великомъ Литовскомъ, вступивши в постъ великий, о двоухъ неделяхъ до Вильни перед пановъ радъ нашихъ позвали“¹⁾.

Але вже в 1540 році сталася зміна: один рок судовий був замінений на два. Так, в судовому процесі 1540 р. між п. Юрієм Остиковичем та дворянином господарським п. Мик. Врелевським господар ухвалив вирока, де згадується судовий строк „о семой суботе“, запроваджений в сп. Вил. і Слуцькому:

„И рачил былъ его милость положить на томъ, ижъ мель панъ Юрей перед его милостью без жадныхъ вжо позвовъ и листов стати по окончанью сойму виленьского, который о семой суботе бываетъ, в шести неделяхъ“²⁾.

Далі, що-року в Вильні відбувалися вже дві судові сесії панів-ради. На практиці перша судова сесія тягнулась увесь великий піст з найпершого аж до останнього тижня. Друга-ж сесія визначалася не святом Покрови (1-го жовтня), як у сп. Вил. і Сл., а днем святого Михайла (30 вересня).

Так, р. 1546 з приводу справи між бискупом Жомойтським Венцлавом з конюшим Троцьким п. Іваном Гриньковичем про землю Ганусовщину, король казав до книг записати „отложенъе року“ на инший час:

„ижъ который рокъ за преложеньемъ короля его милости с первшихъ роковъ судовыхъ великого прошлого посту на теперешъним роки судовыи день светого Михала прошлого римъского свята припаль... рачил его милость... тую реч отложить на другии роки судовыи, вступивъши в постъ великий на первую неделю инъдикта пятого“³⁾.

У 1547 р. було відкладено багато справ за чергою на весь великий піст⁴⁾. Те-ж саме було і в 1548 р. Приїхавши з Корони Польської з сойму Петроковського і бувши в Вильні р. 1548 березня 13 дня инд. 6:

„з роковъ судовыхъ великого посту отъкладаючи его милость рачил тые sprawy на первой: отложил справу Яновой Ириковича Ядвиги Юндиловны з войскою Городенскою

¹⁾ Arch. ks. Sang., IV, стор. 183, CXLV.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{10}$, а. 42.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{29}$, а. 1.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{20}$, а. 39, 44, 48, 49 та инші.

Миколаевою Юндиловою о некоторые скарбы, — на другие роки судовые светого Михала пришлого римского свята которое будет в ынъдикте семомъ¹⁾).

На Виленському соймі 1551 р. господар у свойому „отказе“ шляхті знову встановив один строк для з'їздів панів-рад:

„А кому бы ся отъ пановъ воеводъ альбо отъ старость видело быти съ кривъдою, тотъ можетъ по сказанью отозвати ся до господаря его милости, альбо до пановъ радъ на роки судовые великіе; а роки судовые великіе господарськіе для тыхъ росправъ, которые ся деють межи паны хоругонными и тежъ межи тыми, которіе въ поветехъ не седять, мають быти одинъ разъ на годъ сужоны, то есть на Светыи Марътинъ“...

Цей термін був установлений і для інших справ за апеляцією.

2.— Арт. 4 розд. VI, за сп. В. і С., містить текст, що відрізняється від відповідного арт. 3 за сп. Дз. і Фил.— „О кривды какъ мают позвы господарскими панов воевод и старост и иных врьдниковъ ку праву позывати“.

Одміна торкається засобів позивання до суду.

Сп. Дз. і Фирл.

...А веджо инакшим обичаем не маеть позывати, толко оземши вижа у дворе нашом, который будетъ наближей имения того пана, або землянина, которого позывати будетъ и ктому ещо сторону людей добрых и перед вижом и стороною, маеть позывати ку тым роком, которые есмо праву подданым нашим положили.

А оные речи подле старого обычая, то ест, естлибы чиему человеку, от чиего человека злодейство стало, або бой, або грабеж стало ся, або головщина межи мужики або иные некоторые речи, которые ся часто кротъ пригодають у суседстве: тогда маеть обослати оного пана, просячи справедливости, раз и два, а естли на то справедливости не вчинит, тогда маеть также его припозивати, перед судью, в котором повете мешкаеть.

Сп. Вилен.

... А вшакже панов, которые не судется у поветех, маеть позывати позвы нашими або панов за четыре недели на каждому местцу, ижъ не толко в дому але где колве его наидет, воземши сторону людей добрых двух або трех шляхтичов, а он маеть позвы взяти и на тому року стати, и повинен отказывати, яко на року завитом.

Также и земля далеких яко Киевское так и Волынское Полоцкое Витебское Жомоцкое маеть позывати перед тыми роки, потому ж за чотыри недели для дороги далекое.

А шляхту которые сут у поветах, маеть позывати стороною на который рок усхочет подле старого обычая, то ест яко и о имения и о реч рухомую, так и о вси речы, естли быся чиему человекъ от чиего человекъ злодѣйство ста-

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II A}}{20}$, а. 61.

ло, або бои або грабеж стался або головщина межи мужики або иные некоторые речи, которые ся часто крот пригожають у суседстве; тогда мает обослати оного пана просячи справедливости раз и два, а естли на то справедливости не вчинить, тогда мает его также позвати перед воеводу, у котором повете мешкает...

Отже одміни в цих списках досить змістовні:

1) Сп. Вил. відрізняє „панов которые не судятся в поветех“ та „шляхту, которые сут в поветех“. — Сп. Дзял. цієї відміни не має.

2) Сп. Вил. встановлює отакі роки позивання: а) для панів непідлеглих повітовій юрисдикції — за чотири тижні на будь-якому місці; б) для повітової шляхти — будь-який строк. — Сп. Дзял. встановлює взагалі позивання на ті роки „которые есмо праву подданым нашим положили“.

3) Сп. Вилен. містить пільгу для кресів позивати до господарського суду „за чотири недели, как и панов, которые не судятся в повете“. — Сп. Дзял. цієї норми зовсім не має.

Отже, сп. Дзял. встановлює загальну норму, а Сп. Вил. вносить низку конкретних поправок та доповнень.

За такий виняток, між иншим, є привилей що-до позивання з кресів. Безперечно, практична потреба в більших строках позивання „для дороги далекое“, повинна була з'ясуватися незабаром після видання Статута. Коли це сталося, ми не знаємо, а втім є пізніші дані, що вказують на існування цієї пільги. Так, 2 листопада 1546 р. виленський боярин Селецький покликав господарськими позвами на господарський суд на 12 листопада того-ж-таки року боярина витебського Курейшова, що приїхав до Вильни „у справе земской замку Витепского за посланым братьи своее“. Брати Курейшові заперечували проти позивання так: 1) вони приїхали до Вильни не в своїх особистих справах; 2) позви їх подано „не у Витепску на местцу, але тут у Вилни“; 3) згідно з їхнім земським привилеем „не маеть ніхто Витблянъ с повету ихъ вызывати черезъ так далекую дорогу, яко людей вкрайныхъ“¹⁾.

Окрім наведених вище одмін сп. Вил. містить ще надзвичайно важливу для нашого дослідження приписку, що її зовсім немає в сп. Дзял. і Фирл. Мова тут:

1) про відстрочку відповідачеві, коли він не має відповідних документів, потрібних щоб судитись.

„А естли хто кого позовет на который рок о имене, а он поведит, иж маеть листы, а для короткого року положить их не может; тогда мает ему рок быти положон две недели“...

¹⁾ І. Малиновскій, Сборн. матер., относ. къ ист. Пановъ Рады вел. кн. Лит. III. 1906, с. 364.

2) Установлюється право позовника вручити позови і не особисто (не на місці перебування) відповідачеві, якщо цей ховатиметься. Але це є норма, що її первісний текст Статута не знав, як це видно з заяви 1540 р. пана Щасного Юревича Іллінич старостича Берестейського. Він скарживсь королеві, що п. Іван Богушевич прислав до його маєтку Білого, що він держить у Берестейському повіті, позиваючи його позовами господарськими.

„И тые позвы на томъ имену пометал, жебы онъ ку росправе ему передъ господаремъ королемъ его милостю стал, в который жо час онъ в томъ имену своемъ не был, нижъли у другомъ имену своемъ Намири мешкал“.

Отож пан Щасний такий спосіб позивання уважав за велике порушення права і покликавсь на правну норму, що діяла в Литовському князівстві:

„Ижъ того николи в панстве его милости господарскомъ князстве великомъ Литовскомъ не бывало, жебы мел хто кого у кривъдах своих не обълчне позывати и позвы на имену класти“.

Як казав п. Щасний, отакий порядок існує тільки в повітах Дорогицькому, Більському та Мільницькому за польським правом, що згідно з ним:

„ижъ которого бы именя кому кривъда ся деяла, а того бы пана в имену не было, тогда позвы на томъ имену его бывають кладены, а водле права великого князства Литовского тотъ обычай ся не заховываеть“.

Король у своєму рішенці не заперечував, що за польським і литовським правом є різні порядки позивання, а тільки наказав перевірити, чи справді маєток Біле, де покладено позови, міститься в Берестейському повіті ¹⁾.

А втім, литовський порядок позивання давав змогу несумлінно ухилятися від суду, надто, коли у відповідача було декілька маєтків. Отож, польське право було вигідніше і тому шляхта на Берестейському соймі 1544 року піднесла перед урядом прохання, щоб можна було позови покладати просто на відповідачевому дворі, а не давати йому до рук обов'язково особисто. Уряд підтвердив це прохання. Співставляючи законодавчий акт 1544 р. з останньою частиною арт. 4, розд. VI, за сп. Вил. і Слуцьким, бачимо, що цей акт був дописаний до оригіналу сп. Вил. і Слуцького.

„Отказ от господаря короля“

Сп. Вил.

А што ся тѣкнетъ прозбы вашое о вижи, ино его милость господаръ на томъ тую речъ оставляетъ, жебы вижы водле старого обычая

¹⁾ Лит. Митр. I. A. $\frac{1}{23}$, а. 196 зв. — 197.

позывали, а тым, которыи ся отъ позвовъ крыють, або до себе не пуцають, альбо тежъ тыи въ тыхъ именьяхъ, съ которыми ся кривѣда дееть, не часто бывають, тогды мають позвы черезъ вижа и пры шляхте явне ихъ в рядникомъ альбо тивуномъ и рикуньемъ быти даваны, а естли бы они не хотели ихъ прыймовати тогды мають за осветьченьемъ кладены быти у дворехъ ихъ, съ которыхъ ся тыи кривѣды будутъ кому деяти“¹⁾).

...„Вшакже естли быся хто крыл перед позвы, а в дому было бы его не найдено; тогды мает позвы дати тивуну, а не будет ли тивуна ино рикунь и альбо хто в том дворе будет, и рок положити мает оный, кого позовет ку праву стати“...

Оця нова встановлена на Берестейському соймі р. 1547 норма, яка основа, увійшла й до Статуту 1566 р. (розд. IV, арт. 9).

3. — Арт. 28-го розд. XIII за сп. Вил. і Слуц. в списках Дзял. і Фирл. зовсім немає. Отже гіпотетично можна було б уважати цей артикул за норму пізнішого походження, що її в первісному тексті Статута не було. Але й фактичні дані стверджують наше припущення.

Арт. 28-й встановлює для двору панського, князівського або-ж господарського обов'язок безоплатно повертати принесене туди „лицо“, покрадену річ у тому випадкові, коли лице дуже цінне — „а было бы тое лицо речъ важная, альбо шаты або сребро або кони добрые“, а злодій був-би неспроможним вишкодити потерпілого.

Порівнюючи цей арт. з арт. 17 і 18 того-ж розд. (сп. Вил.), можна побачити деяку суперечність у долі лица принесеного на двір.

За передстатутного періоду, коли панував сепаратизм звичаєвого права, в кожній окремії землі діяли різні та суперечні одна одній норми, що регулювали питання про „лицо“. Так, напр., у Витебській землі лице завсіди повертали скривдженому та аж ніяк не залишали в дворі господарському. У Київській землі лице йшло на двір лиш тоді, коли злодій був спроможний вишкодити скривдженого. У Волинській землі діяло правило: „поличное тому, на чьемъ имѣньи злодѣя изымають“²⁾).

Статут 1529 р. встановив такий порядок. За загальним правилом, той, у кого виявлено покрадену річ, повинен довести, що він здобув її сумлінно, — або зводом або виказами баришівників учасників акції, через яку річ перейшла до нього (арт. 17, сп. Вил.). У крайньому разі він мав право подати свідчення звичайних сторонніх вірогідних людей, які-б доводили, що він сумлінно здобув річ. У такому разі відповідач повинен повернути спірну річ справжньому власникові, а свої гроші втрачає, зберігаючи, звичайно, право позову до продавця (арт. 18).

¹⁾ Рус. Ист. Библ., т. XXX. Лит. Метр. Отд. Первый — Второй. Часть третья: Книги Публ. Дѣл. Томъ первый. Юрьевъ 1914, с. 128.

²⁾ Я с и н с к і й, Уст. земск. грам. Лит.-рус. госуд. К. 1889, стор. 177—179.

Але-ж, якщо він жадних доводів не подасть, то повинен заплатити скривдженому збитки з нав'язкою. Коли лице було принесено чи приведено до вряника господарського:

„то мает у дворе нашом остати, нижли бы тот виноватый тое лице во вряника нашего ценою выкупил“ (арт. 17).

Звичайно покрадену річ забирали на двір того володільця, що на його терені було захоплено з лицем злодія (арт. 4, розд. XIII). Разом із тим Статут дозволяє й викупати лице, тільки-ж за справжньою вартістю вкраденого — „ценою“. Тимчасом арт. 28 примушує двір, коли злодій неспроможний, „даром“ віддати лице, надто цінне.

Порядок, установлений в арт. 17 й 18, безперечно, був невідгідний для людности. Розуміється, публічний момент тут виявлявся, бо-ж злодія вішали, але приватні майнові інтереси скривдженого зазнавали шкоди. Отож, зреформувати цей порядок і намагалася шляхта на Виленському соймі 1551 р. Вона прохала короля:

„абы лице злодейское великое з двора выкупано польтиною грошей, а малое лице шацунъком, чого бы стояло“.

Отож, за Статутом (арт. 17) треба було викупати всяку річ „ценою“, а шляхта домагалася, щоб установлено викуп за собівартістю тільки для нецінних речей.

Господар завдовольнив жадання шляхти, встановивши такі норми:

„Ижь кожъдое лице великое, которое бы стояло ста копъ грошей и большъ, тогда таковое лице маеть быти окуповано польтиною грошей; а тое лице, которое бы стояло меньшей десяти копъ грошей, тогда маеть быть выкуповано дванадцатьма грошьми“...

Опріч цього встановлено спеціальну норму на той випадок, коли-б злодій був неспроможний. Наведімо її текст поруч із 28 арт., XIII розд.:

Арт. 28:

„Отказъ“ короля:

„К тому уставуем, естлибы лице было принесено до двора нашего або князского и панского, а было бы тое лице речъ важная, або шаты або сребро або кони добрые, а того злодея маестност не змогла бы чым з дому его шкодному заплатити; тогда таковое лице важное з двора нашего также и князского и панского маеть даром вернено быти тому, чье будет, а тот злодей нашибеницу, в кого тое лице застато будет“...

„...а естли бы злодей не мель чымъ платити, тогда лице з двора маеть даръмо выдано быти, а злодей нехай висить“...¹⁾).

¹⁾ Р. И. Б. XXX, стор. 192.

Отже, складач оригіналу Вил. та Слуц. списків вніс до XIII розд. не всього законодавчого акта 1551 р., а тільки частину його, зробивши з неї окремого артикула.

4. — Арт. 27, розд. VII, за сп. Дзял. і Фирл. (аналогічний арт. 28 за сп. Вил. і Сл.) трактує про давність, установлюючи різні строки за різні правопорушення. Згадуються такі злочини: гвалт, злодійство, грабунк, бій. Опріч цих, не зовсім до речі, згадується давність у таких випадках: 1) якщо „чий человек за кого зашоль“, 2) якщо „хто по ком ручил“.

Одміна по суті поміж текстами двох редакцій Статута полягає в тому, що давність за „бой“ у сп. Дз. і Фирл. установлено — 10 років, тимчасом як у сп. Вил. і Сл. — 3 роки.

Сп. Дз. і Фирл.

„Теж если бы хто кому кгвалт вчинил, або злодейство, або чий человек за кого зашол, або хто по ком рачил або кому бой, або грабеж вчинил; а будеть тот молчати десять лет: тот о тые речы маеть теж молчати вечне.

А кому ся от кого кгвалт стал, а до трех год молчал, от маеть вечне молчати“.

Сп. Вил. і Сл.

„Теж если бы хто кому кгвалт ъ учинил або злодейство, або чий человекъ за кого зашол, або хто по комъ ручиль, або кому грабежи вчинил, а будеть молчати десет лет, тот о тые речы мает теж молчати вечне.

А кому ся от кого кгвалт стал або бой, а до трех год молчалъ, тот мает о том вечне молчати“.

А втім є підстави гадати, що тут немає ані суперечности, ані якоїсь помилки переписувачів. Що-ж до Статуту 1566 р., то в ньому трирічна давність гасить усі зазначені правопорушення:

„Уставуем, кгда бы хто кому кгвалтъ учиниль або злодѣйство, шкоду або який грабежъ, а тотъ бы молчалъ отъ того часу, яко се то стало три годы, вжо о то будеть вѣчнѣ молчати“ (арт. 32, розд. XI).

Коли припустити, що автентичний текст Статуту 1529 р. містив тільки 10-річну давність, а трирічна давність почала втілюватися поступінно, то тоді сп. Вил. і Слуц. відбили частково цей процес заміни давнісних строків за добу від I-го до II-го Статутів. Цікаво відзначити, що, як каже Дзялинський, у кодексі Фирліївському слова: „а кому ся от кого кгвалт стал, а до трех год молчал...“ починається з другого рядка з великої червоної літери¹⁾.

Артикул 27, розд. VII (сп. Дз.) про давнісні строки (27, розд. VII, сп. Дз.) згадує про гвалт двічі. У першій частині артикула гвалт визначає широке поняття злочину, що в нього ввійдять злодійство, бій, грабіж. Для цих видів гвалту встановлюється 10-річна давність. У другій

¹⁾ Zbiór praw litewskich, стор. 296, прим. 22.

частині артикула гвалт має значіння самовправства, що для нього встановлено 3-річну давність. Пояснити, чом у тому самому артикулі вміщено різні строки за гвалт — інакше не можна. Це стверджує і судова практика господарського суду.

Р. 1541 скарживсь на господарському суді боярин Здитовський Валентій Білий на боярину Ганну Крупську, що вона, наславши своїх людей на його поле, жито й коней гвалтом побрала. Що-до коня, то панирада питали Білого, коли саме вона у нього коня взяла. Він сказав, що вісім років тому. Отже, панирада вирішили:

„А такъ кгда тому давност через три годы минуло, а о то ся он не припоминал, в томъ ихъ милость наши паню Анну праву“¹⁾.

Року 1542 боярин Троцький Якуб Семенович скарживсь на паню Ганну Олехнову Скорутину, що вона гвалтом побрала на сіножаті його табун коней та свиреп; потім вона всього табуна з свого двору вигнала, а одного коня-валаха у себе й досі залишила. На це повірений пані Скорутиної п. Жебридовський запитав: „яко то давный квалт и грабеж“. Якуб відповів — щось із п'ять років. Тоді п. Жебридовський прохав:

„абы сторона его захована во покои в томъ за давностю земскою водлугъ статуту, кгдаж квалтъ до трехъ лет замолчаный гаснет давностю“²⁾.

Якуб не міг довести, що він справді перервав давність. Тим-то суд визнав пгю Скорутину за правую.

Року 1542 скарживсь господареві Крозький олтариста Андрій на жомойтського боярина Гришка Миколайовича, що цей чоловіка, наданого на костьол, на ім'я Беняша Можойтя, безправно піймавши, казав повісити. Гришко відповів, що він спіймав того Беняша з лицем, як злодія, а судив його в присутності людей добрих, знов-же й повішено Беняша вже аж шість років тому. Андрій і сам ствердив, що того чоловіка повішено п'ять років тому, тільки-ж певних доводів перерви давнісного строку не подав. Отже суд, того вислухавши:

„казали есмо статута земський отворыти, гдеж стоитъ описано: „хто бы квалтъ три годы в молчаньи былъ, тот мает вечне мольчати“...³⁾.

На цій підставі визнали того Гришка за правого.

До Статуту 1529 р. певних для всієї держави давнісних строків взагалі, і для втікачів панських людей, зокрема — встановлено не було. Це видно з листа королівського р. 1525 до старости Луцького кн. Федора Чарторийського з приводу скарги міщан міста Луцького на князів

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{27}$, а. 15.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{27}$, а. 240 звор.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{6}$, а. 396 звор.

і панів землі Волинської, неначе-б ці хочуть виводити з Луцького, як отчичів, своїх людей, що сидять по двадцять та трицять років. Міщани покликалися на те, що:

„в земли волинской тотъ обычай есть: за кимъ коли с них заседит который человекъ десет летъ, то вже будетъ за отчича мети“.

Отже, на підставі цієї норми звичаєвого права волинської землі господар заборонив панам волинським виводити з місць своїх людей, коли змине 10-річний давнісний строк. Але цікаво для нас те, що господар визнав за доцільне цю місцеву юридичну норму застосувати в усій державі:

„а мы, господарь, и овшем можемъ себе такъ жо право в местех наших вчинити“¹⁾.

І справді, Статут 1529 року запровадив 10-річну давність як-раз у тому випадкові, коли „чий человекъ за кого зашол“, поширивши, разом із тим, цей строк і на інші правопорушення, зазначені в арт. 27, розд. VII (сп. Дзял.).

Проте, на Берестейському соймі р. 1547 шляхта скаржилася, що Виленські міщани не видають утікачів людей панських, очевидно вважаючи 10 років за занадто великий строк. Це видно з „отказа“ господаря, який встановив 3-річний давнісний строк, але тільки для тих отчизних людей, що:

„зашли до места Виленского отъ того теперешнего валного сойму назадъ отъ трехъ летъ и заседели в жо тыи три лета во въпокои“²⁾.

На всі-ж майбутні випадки встановлюється звичайні 10 років давности.

Хоча всі списки одностайно встановлюють 10 років давнісного строку „за грабежъ“, а втім, за кілька років після видання Статута для цього злочину, 10-річний строк зменшується на 3 роки. Про це свідчить та-ж судова практика господарського суду.

Р. 1541 скарживсь п. Григорий Григорович Остиковича, крайчий господарський, на брата свого п. Юрія, що той не хоче виплатити йому двох тисяч кіп грошей, своєї діляниці батьківщини, та „накладовъ“, що їх витратив, правуючись за майно небіжчика брата їх, захоплене од п. Радиви́ла. Пан Юрій що-до „сумъ оных пеняжных двух тысячей“ чинив опір, боронячися давністю та кажучи, що „дель“ між ними був ще за небіжчика брата їх Станіслава, „а вже, дей, тому минуло лет двадцать и чотыри“. Чому-ж п. Григорий проминув не одну земську давність, чому „припоминая“ не чинив ані тоді, ані згодом? Отже, пан Юрій прохав:

„абы за давностью земьскою а за замолчаньемъ пана крайчого захован от него во спокои, и бралься ку Статуту, где напи-

¹⁾ Лит. Метр., Кн. Зап. 14, стор. 249—250.

²⁾ Р. И. Б., т. XXX, стор. 152.

сано: ижъ каждый дел, давностью умоцненный, мает быти держанъ вечне“.

Покликавсь п. Юрій на Статут вірно, бо, справді, арт. 20, розд. VIII сп. Дз. (арт. 24 сп. Вил.) встановлює непорушність розподілу майна між братами, коли зминула 10-річна давність. Але Статут передбачає розподіл тільки нерухомого майна („имене сумесное неразделное“), а не грошей. Тому п. Юрій уважав за недостатне покликатися тільки на цього артикула, а висунув ще додаткову аргументацію. Він вказав, що:

„досыть давности и трех лет о реч тую, яко о рухомую, а яко о грабеж, бо, дей, хто держыт чые рухомое, за деливши его, то, дей, грабежу ся ровняет“.

Отже, як гадав п. Юрій, поділ рухомого майна теж повинен мати трирічну давність, що її узагалі застосовували і до рухомих речей, і до грабіжки. Якщо взятися перевіряти аргументи п. Юрія за відомими тепер списками, то довелось-б їх цілком відкинути, бо, 1) грабіжку гасить не 3-річна, а 10-річна давність, а по-друге, 3-річної давности на рухомі речі і взагалі в жадному з відомих списків немає. А втім, п. Юрій усе-ж-таки був правий. За його часів 3-річну давність на рухомі речі справді було запроваджено до Статуту. Про це довідуємося з судового вироку Городенського земського суду р. 1541 в справі мураля Миклоша Вешевича з боярином господарським Іваном Рацом про вісімдесят грошей. Суд визнав Раца за правого на підставі Статута:

„водлугъ Статуту правъ писанныхъ, якъ въ книгахъ описуеть: — хто бы рухомой речи въ молчаньи 3 годы былъ, тотъ ма на веки молчати“²⁾.

Що-до давности за „бой“, то акти подають дані, які яскраво характеризують розбіжність уживаних тоді списків Статута.

Р. 1540 на господарському суді відбувсь судовий процес між князем Юрієм Слуцьким та Менським городничим п. Гринашкою Шолухою. Цікавий він тим, що сторони весь час провадили формально-юридичне змагання. Між иншим, позовник Шолуха казав, що хоч відколи князь Слуцький вчинив правопорушення зминуло чимало часу, він усе-ж-таки не мовчав, і на довід подав судові позовні листи, писані рр. 1529, 1535, та ще інші позви. На це повірений князя одповів, що та скарга п. Шолухи що-до гвалту та боїв не має бути заслухана на суді тому:

„штожь дей замешкана есть черезъ давност земьскую не одну, бо дей хто кгвалту або бою до трех летъ замольчеть, тотъ вжо в праве мовити о томъ мествца не маеть“.

Повірений одзначав, що між першим позовом п. Шолухи на князя (1529 р.) і другим (1535 р.) не одна давність минула. Зазначений 3-річний строк давности за бій відповідає текстові як-раз списків Вил. і Сл. Якщо-б цю норму було визнано, то господарський суд мусів-би був

¹⁾ И. Малиновскій, Сборн. Матер., стор. 357—360.

²⁾ А. В. К., XVII, № 673.

на ню зважити. Але пани-ради вирішили, що п. Шолуха давности не пропустив:

„иждь давность земская ему в томъ шкодити не маеть, а повинна ему сторона противная на жалобу его отъказывати“¹⁾).

А втім, у цій справі не ясно, чи визнав господарський суд саму норму, що навела сторона? На це знаходимо відповідь в іншому акті.

Року 1546 перед господарем і панами-радою скаржилася Ганна Лаврінівна Тальвотівна, за першим чоловіком — Павлова Салогубовая, про те, що виленський господарський боярин Ян Зелепуга найшов на її двір та саму її збив. Спочатку Зелепуга виставив усякі формальні заперечення, щоб зірвати справу, а по тому добровільно в право вступив і одказувати почав:

„Сама сторона посветча, — казав він — же тот бой за живота мужа ее сталь ся, чому вжо три года; а хто бою молчить до трех год, тотъ его не маеть поискивати“.

Супротивна сторона на це показала позов, що ним чоловік її пан Павло позивав Зелепугу. Цей позивання того не визнав.

Отже і в даному випадкові зустрічаємо знову покликання на 3-річну давність за бій, що знову відповідає текстові сп. Вил. і Сл. Але-ж судовий вирок був протилежний. Він звучить:

„Тотъ позов за припоминанье при моцы оставлень, а хотя бы того позву не было, тогда давности бой не зашла, бо в статуте описано — давность бою десеть летъ“²⁾).

Таким чином, оцей вирок розв'язує питання про різночитання списків Статуту що-до терміну давности. Коли сторони покликалися на 3-річну давність за бій, вони робили це свідомо, маючи списки подібні до оригіналу списку Виленського, де так і було написано. Але-ж зменшення давнісного терміну було запроваджено очевидно в провінційній судовій практиці. Господарський суд її не визнавав і ще в 1546 р. додержувавсь 10-річного давнісного строку. Цей строк встановлено в Статуті 1529 р. і він-же зберігся в списках Дз. і Фирл. Отже, оригінал сп. Вил. і Сл. пізніший як той, що з нього списано сп. Дз. і Фирл.

5. — Коротка редакція не має норми, вміщеної в арт. 17, розд. IV за списками Вил. і Сл., де встановлюється право вдови не відповідати на суді протягом року після чоловікової смерті:

„Теж уставуем, иж которая вдова по смерти мужа своего зо-станет без детей, або з детми малыми або дорослыми не летными не повинна будет отказывати в суду по смерти мужней до году в жадных речах“.

За передстатутової доби подібна норма діяла тільки в Більській землі і знаходилася у Більському привилею:

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{10}$, а. 58.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{19}$, а. 21.

„По вмерлому мужу, жона вмерлого земена, презъ жданья едного року и недѣля, отъ права ма быть о покою захована, хиба бы невѣста, не ждучи того року, пошла бы замужъ¹⁾).

Хоча ця норма мала чинність тільки в одній частині Литовської держави, проте вона була дуже зручна взагалі і користатися з неї було вигідно і не самим удовам. Отже, незабаром після того, як видано Статута, 13 січня 1530 р., воевода Новгородський п. Ян Заберезинський звернувся до вел. кн. Жигимонта указуючи, що після того, як померла невістка його пані Миколайозої Юрієвича Заберезинської залишилися дрібні діти, а маєтки всі спустошені та розібрані, і прохав, щоб за-для послуг небіжчика брата його і його самого:

„тых дольговъ, которые ся по пану Николаю и по паней его остали с тых именей платити ему не казали до тых часовъ, поки бы по смерти невестки его год вышол и поки бы ся онъ тежъ этих именях осмотрель“.

Господар уволів його прохання і звільнив, „яко опекуна“, від повинности платити борги до року.

„Не мает его милость никому жадных долгов с тых именей брата своего платити, почонъ от сего прийдучого свята от громницъ аж до того жъ року до громницъ, которое свято маеть быти в ындикте четвертомъ“.

Після-ж того пільгового строку п. Заберезинський повинен був платити борги з тих дітей по записах брата й невістки „водлугъ правъ писаныхъ“²⁾).

Отже, в зазначеному проханні, як і у відповіді господаря зовсім не згадується про Статут. Але через три роки зустрічаємо вказівки в актах, що цю норму запроваджено до Статута.

Р. 1533, жовтня 8 дня скарживсь пан Оникій Горностай на паню Громичиную, що вона найпотрібніших привилеїв на отчизну дружини його віддати йому не хоче. Замість відповідати йому, п. Громичиная прохала господаря:

„абы захована была водле статута и абы до року седела на вдовъемъ столцы с покоемъ, а на право не была поволокана“.

Не зважаючи на пряме покликання на Статут, господар її прохання відхилив і вирішив, щоб п. Громичиная на другий день поклала листи, а він, розглянувши їх, учинить так, „яко будет пристояло“³⁾).

Проте, того-ж-таки дня пані Громичиная знову з'явилася до господаря з великою „суплекацьєю“ і прохала вислухати того списка. Скоряючися волі господарській, вона поклала перед господарем листи і твердості, що мала на свої маєтки, проте з застереженням:

¹⁾ Ясинскій, Уст. земск. грам., стор. 188.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{4}$, а. 294 звор.—295.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{8}$, а. 30.

„не в тот обычай, абы ся через положенье тыхъ моихъ листовъ мел быти который вступъ либо початокъ права, поневажъ естемъ певныи надеи, иж ваша милость господарь нашъ милостивый а пан хрестиянский рачиш мя милостиве, ласкаве при той уфале заховати, с которое вси вдовы въ здешнемъ паньстве веселять, иж по смерти мужовъ своих до году у праве никому отказывати не мають, леч у тот обычай, абы ваша милость господарь нашъ милостивый сам толко з некоторыми радами огледал“...

Пані Громичиная вимагала, щоб цього оглядові документів не було надано значіння розгляду справи по суті, і тому прохала, щоб до „огледанья и виденья тых то правъ“ не була припущена сторона супротивна¹⁾.

Але красномовна, що склав її напевне якийсь юрист, „суплекация“ нічого не допомогла. Суд таки відбувся 7 листопада того-ж-таки року. Справу не вирішено і відкладено до 14 листопада, але пані Громичиная з'явитися не захтіла²⁾.

За деякий час після цієї справи, господарському судові знову довелося розв'язувати подібний казус. 17 січня 1534 р. скаржилася королеві бояриня повіту Новгородського Василевська Понка і оповідала, що чоловік її тих часів помер, а багато людей позивають її листами позовними та судом її безвинно поволокають. Отже, вона прохала короля:

„абы водле статуту права земського в томъ была захована, жебы ни хто с подданных ее милости до року ее не позывал“.

На цей раз король рачив зважити на її прохання „водле права земського“.

„не мает она никому у в отказе быти почон от крещенья, которое свято было в ындикъте семомъ, аж до другого крещенья, которое свято будетъ в индикте осмомъ“³⁾.

Але не тільки господарському судові була відома ця норма. Є вказівки, що її застосовували і в місцевих судах, і, між иншим, в Городні. Р. 1540 скарживсь в Городенському земському суді боярин господарський Новицький на Мацковую Святохну, удову небіжчика брата його, що вона, дітей не маючи і маєток брата поступити не хоче йому, як близькому. Святохна відповіла, що вона сидить на тому маєткові, як на віновному, і до того додала:

„Я вашей милости, панове судьи, прошу, ижъ бы ми ваша милость той кривды чинити не рачили, а рachte мя водлугъ статуту правъ земских судити“.

Отже судді:

„на ее доuku то вчинили, статуть отворили, ино въ статутехъ такъ описуетъ, ижъ каждая вдова маеть до году

¹⁾ Лит. Мстр. $\frac{\text{II. A.}}{8}$, а. 32 звор.—33.

²⁾ Лит. Мстр. $\frac{\text{II. A.}}{8}$, а. 57—58; а. 64.

³⁾ Лит. Мстр. $\frac{\text{II. A.}}{8}$, а. 104.

на вдовъемъ стольцы во впокои седети, а не маеть ее ни хто ни о што до году ку праву позывати. поки олижъ годъ выйдеть“¹⁾).

Отже, здавалось-би можна було-б зробити висновок, що справді-таки Статут уже з самого початку свого видання містив цього артикула про пільговий строк для удов. Але-ж це не так.

24 січня 1541 р. на господарському суді Сесицький плебан Адам покладав позви проти боярині виленської Лєвонової про десятину. Від неї виступив брат її Матей і заявив:

„ижъ яко зостала она вдовою еше году и шесть недель нетъ, а такъ дей неповинъна она до того часу отказывати в праве никому“.

До того він додав ще таке:

„штож суди поветовые от господара его милости высажонные зоставили ее в томъ водлугъ статуту“.

Він спираєсь на Статут, як це робили й інші в багатьох аналогічних справах. Що справді були списки Статута, де цей артикул був записаний, свідчить наведена попереду цитата з справи Городенського суду. Відповідач Матей, навівши норму, вказав ще, що й повітові судді дали відстрочку, як удові. Але-ж вирок панів-ради був несподіваний:

„Панове их милость, выслушавшы их в томъ з obu сторонъ и бачачы, ижъ в статутехъ нетъ того, абы не мела вдова отказывати в праве до часу которого, а кгдажъ она зоставена водлугъ статуту, кгдажъ позвана ест властне, прото повинъна отъказывати не отъкладываючы того“²⁾).

Тому Матей одержав рок у речі сестри „вступившы в постъ у двух неделяхъ“, на який сестра його, Лєвоновая, мала стати на суд і одказувати на позов плебана Адама.

Отже, маємо два твердження. Одне виходить від сторони, яка заявляє, що пільговий строк для вдови є норма Статутова. Друге категорично протилежне, — що в Статуті цієї норми нема. А як це висловив найавторитетніший суд — панів-ради, та ще й довів це своїм вирокком, то цьому твердженню доводиться вірити.

Але-ж не зважаючи на вказівку про відсутність у Статуті зазначеної норми, вона (норма) ще й далі не виходить із судового ужитку. Так, 11 березня того-ж 1541 р. п. Миколай Войтехович Нарбут, виступаючи від ім'я пані Миколайової Гезгайлової проти дворян господарських Івана Сеньковича Харитоновича та Ванька Бокея, теж покликавсь на ту-ж норму:

„...водлугъ права неповинъна бы пани Кгезкгайловая на вдовъемъ стольцы седечы отказывати“³⁾).

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 565.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{10}$, а. 128.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{10}$, а. 196.

У тому-ж 1541 році княгиня Федя Богданова Подберезинська одержала таку-ж відстрочку:

„листомъ господарскимъ... вызволена есть она ото всех позвовъ по смерти мужа своего до году и шости недель“¹⁾.

Таку-ж відстрочку мала і княгиня Беата Острозька²⁾.

Коли пани-рада в судовому вирокові за 24 січня 1541 р. з'ясували, що артикула про жалібний строк для вдов у Статуті нема, то трохи пізніше король ще далі пішов у цьому питанні.

Того-ж року біла чолом пані виленьська пані Барбара Юрієвая Миколаєвича Радивиловича з сином своїм Миколаєм, що, як помер нещодавно її чоловік, то багато князів і панів, земля і дворян, маючи на пана її „вазнь“, трудність велику їй чинять і до права її поволокають. Отже, вона прохала господаря:

„абыхмо з ласки наше в томъ ее милости узычили а вольность до року от всяких правъ и позвовъ ей дали, поки бы рокъ жалобе пана ее вышел, по тому яко и иньшы пани того обычаю в паньстве нашемъ князстве великомъ литовскомъ за ласкою нашою вжывали“...

За-для великих послуг чоловіка її пана виленьського Юрія Радивила, удова його в листі од 24 червня 1541 р. одержала таки жалібного строка, але-ж у надто обмеженому обсязі, а саме що-до позвів тільки віновних маєтків, а не всієї спадкової маси. Прохання пані виленьської стало за привід, щоб оцінити взагалі доцільність цього судового звичаю. У листі до пані Радивилової зазначається шкідливість жалібної пільги:

„Ино ачъколькокъ часовъ недавных за прычынами пановъ радъ нашихъ некоторые пание таковые волности и листы наши на то мевали, за которыми до року и до шести недель от всяких правовъ и позвовъ волни были и спокойне на йменьяхъ седили, а никому до оного не были повиньи, — нижли то было з великимъ обьтяженьем и шкодою подданных иншых паньства нашего князства великого литовского, о што есмо многое набеганье от подьданных наших прймовали“...

Зважаючи на такі негативні сторони жалібної пільги, господар вирішив зовсім її скасувати:

„Гдеж есмо бачачи таковую реч противную а шкодливую тому паньству и подданным нашимъ от того часу вжо оный обычай умыслили выстановити, якож его и выставуем“...³⁾.

Характерно в цьому листі те, що ані словом не згадується про те, що жалібний строк є Статутова норма. Навпаки, цілком виразно описується, як цей порядок затвердивсь шляхом судової практики. Це був

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{10}$, а. 211 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{12}$, а. 136 звор.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{12}$, а. 81—82.

звичай, а не закон; отож пани-рада мали рацію, коли зазначили, що в Статуті, як законодавчому кодексові, цієї норми немає. Коли виявилося, що цей звичай занадто шкідливий, уряд його скасував.

Навіть і терплячи чималий час цей судовий звичай, суд проте ніколи не вбачав у ньому безперечної для себе обов'язковості. Про надання жалібного строку сторона могла тільки прохати суд, а цей „за доукою“ сторони, „з ласки своєї“ міг дати таку „фолькгу“, а іноді й відмовляв.

Як звичай, жалібний строк не був певним та визначеним. За одними актами, як і за сп. Виленським, він тягнувся рівнісінько один рік. За другими — тривалість його була рік і шість тижнів.

Отже, список Статута, що його вживав господарський суд, не містив у собі цієї норми. Це не заважало тому-ж судові до деякого часу визнавати її. На підставі цього приватні особи, що мали свої примірники Статута, поприписували норму про жалібний строк удов у вигляді окремого артикула. Те-ж саме робили і деякі судді, як от Городенський суддя. З подібного списку був скопійований список Виленський, де оцю норму вміщено в розділі IV, арт. 17. По інших списках норма ця могла бути в іншому розділі і за іншою нумерацією.

Скасований в 1541 р. звичай процесуальної відстрочки удовам не ввійшов і до Статута 1566 року.

Зрештою відсутність у сп. Дзял., Слуц. та лат. свідчить про близькість їх до списку Статута, що вживався на господарському суді та про раніше походження їх самих або-ж їхніх оригіналів, порівнюючи до списків Вил., Слуц. і Остробрамського.

6. — Арт. 27, розд. I „Устава давности земское“ за сп. Вил. та Слуц. не мають сп. Дзял., Фирл., лат. переклад.

З приводу цього редактори „Zbiórа“ кажуть: „Rękopisma Dział. i Firl. na tym rozdział kończą. Przekład łaciński podobnież tym różdział ten zamyka. Jeden tylko Słucki (та ще Виленський) dodaje niestowny 27 artykuł w słowach: „Устава давности земское“¹⁾. Треба згодитися, що завваження це цілком слушне. Саме місце арт. 27 вказує на приписку його в кінці розділу в оригіналі, що з нього були списані сп. Вил. та Слуц.²⁾. Автентичний список Статута запровадив 10-річну давність у багатьох артикулах, але, як це видно із сп. Фирл., Дзял., окремо ця давність не була формулована.

Оскільки відомо, 10-річний строк законодавець зафіксував тільки в Статуті 1529 р. Але є вказівки, ніби-то цей строк вже існував і перед Статутом. Р. 1558 на господарському суді точилася справа між панами Нарушевичами та бискупством Виленським за маєток Віди, що

¹⁾ Zbiór, стор. 166, прим. 9.

²⁾ Редактори Статута 1566 р. помітили цю неправильність і вмістили цю норму до розд. IV, арт. 66.

його дядько Нарушевичів Якуб Ганусович колись записав у 500 копах грошей попередньому бискупові Табору Войтехові. Пани Нарушевичі доводили, що вони давности не упустили. Але бискуп Виленський вказав, що „листи впоминальные“ про спірний маєток одержано вже по Статуті, а бискупство за привилеем володіло маєтком „безъ кождого преганабанья и упоминанья ку бискупьству болшей ніжъ отъ трыдцати лет“. Причому бискуп додав:

„а перед Статутом тогды дей такежъ давность земская с обычаю стародавнего была, яко и теперь в Статуте описаная десеть летъ“¹⁾.

А втім надруковані „Акти Лит. Метрики“ до Статутової доби не дають підстав прийняти це твердження²⁾.

У пізніших суд. актах Городенського земського суду зустрічаємо покликання на окремих артикул про давність. Р. 1541 намісник Городенський п. Войтех Кимбар розглядав скаргу татарина господарського Богдана Чортковича на кривди в земельній справі від татар господарських Мискевичів. Відповідачі спиралися найбільше на те, що батько їх за життя свого від часів короля Олександра землю „во упокои держалъ“ та й вони сами по батьковій смерті тримають землю вже п'ятнацять років. Тимчасом ані Богдан, ані батько його ніколи „припоминанья“ не чинили. Суд допитувався у Богдана, де він жив увесь час, та:

„если бы пакъ онъ вжо отъ выданья ухвалы правъ земскихъ припоминанье которое от господаря, або отъ врьдниковъ Городенских о той отчизне своей мель“.

Богдан не міг довести, що він давність порушив.

Отже суд, на підставі зізнання самого Богдана, що він „припоминанья листового жадного“ ані самим Мискевичам, ані їх батькові не чинив, присудив їм маєток „на вечность держати“ на підставі Статута:

„не отступаючи уфалы правъ земскихъ, ижъ яко у вуфале земской описано стоитъ: — хтобы кольвекъ речи свои о имени, о земли отъ выданья той уфалы правъ земскихъ черезъ десеть летъ молчалъ и припоминанья зъ ураду до противней стороны, на кого жалуетъ, не мель, тотъ завжды речъ свою тратитъ и о то вечне молчати маеть“.

Судді остільки мали почуття законности, що, не зважаючи на наведений цілком текст артикула, вважали за потрібне наприкінці вироку ще раз зазначити:

„бо мы есмо ничого отъ статута ухвалы правъ земскихъ отступати не смели, нишли яко у вуфалъ правъ земскихъ значить, такъ ся есмо справовали, то пакъ будетъ на воли господарской“³⁾.

Наведений вище про давність артикул із того примірника Статута, що його вживав Городенський земський суд, текстуально підходить під арт. 27, розд. I, за сп. Вил. і Слуцьк. Проте немає певних даних ува-

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{35}$, а. 40.

²⁾ Р. И. Б., т. XX.

³⁾ А. В. К., XVII, № 898.

жати, що цей окремий артикул про давність був записаний по всіх чисто списках, що тоді вживалися, а головне в тому спискові, що був на господарському суді. Не аби-яке значіння має тут і те, що: 1) цей артикул приписаний у сп. Вил. і Сл. саме в кінці розділу і 2) до Статуту 1566 р. цей артикул не увійшов.

Р. 1541 княгиня Ганна Федірова Дмитровича з дітьми і з зятем п. Роським скаржилися на господарському суді на князя Івана Горського, що той на себе взяв землю Рилівщину, яку господар дав йому і братові його, чоловікові княгининому. Князь Іван на те одповів, що він тую землю давно спокійно тримає:

„далеей нижли черезъ давность земьскую, а мне под давностью земьскою припоминанья о тую землю не было ни от кого. — А такъ просиль, штобы захован и вперед при той земли во упокои водлугъ статуту“.

Отже, цікаво відзначити, що пани-рада в своєму вироківі покликалися не на окремий артикул відповідний до 27 арт., розд. I сп. Вил., а на інші артикули:

„порозумевшы тому, ижъ княз Иван держаль во упокои землю тую черезъ давность земьскую, то есть черезъ десеть летъ и вглянувшы в статута земьские, яко стоит в разделе первомъ в члонъках осмнадцать и двадцат четвертомъ, zostавили князя Ивана пры земли той Чурыловской во упокои за давностью земскою“¹⁾.

Р. 1548 п. Ян Юрієвича Глібовича воевода Виленський разом з п. Олександром Ходкевичем воеводою Новгородським розглядали з наказу господарського скаргу підданого господарського Яна Юрієвича на землянина господарського Василя Роконтиського, що цей землю його отчизну тримає. Василь відповів, що цю землю він тримає більше як сорок років, і прохав суддів:

„абы ме ваша милость рачили водлугъ статуту заховати, яко пишет в статутехъ: — „иж хто бы чого был в держаньи от десети летъ, а никто се ему не припоминаль, тогда таковой, который ищетъ, хотя бы ему отчизна была, тот речъ свою тратит и вжо о то вечне молчати маеть“²⁾.

Наведена цитата з тексту не підходить точно ані до 27, ані до 18 арт. Очевидно, це є вільне формулювання статутової норми про 10-річну давність. Ми гадаємо, що з таких саме формулювань і виник артикул 27 в оригіналі сп. Вил. і Сл., як і в списку Городенського суду.

7. — Арт. 10, розд. IV, сп. Вил. і Слуц. містить значну одміну від аналогічного арт. 9 за сп. Дз. і Фирл. За предмет цього артикула є регулювання майнових прав дівчини, яка віддається за чужоземця. Для Литовського князівства це було питання не тільки приватно-правне,

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{10}$, а. 59 звор.—103.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{18}$, а. 73 звор.—74.

але й політичне. Ще перед кодифікацією 1529 р. траплялися судові процеси між родичами таких жінок, які через одруження з чужоземцями — головне поляками — виводили нерухоме майно з кола родового володіння. Вже тоді утворилися певні норми звичаєвого права, що забезпечували права родичів. Про це дізнаємося з судового процесу, що точивсь на початку 1529 р. на господарському суді. Скаржилася землянка з Мазовш Янова Яборська на матку свою маршалкову пані Литаворовою Хребтовича паню Ядвигу і на зятя свого державцю Оникштенського п. Юрія Григорієвича, що вони не хочуть їй рівної ділянки дати в отчизних маєтках. Заперечуючи її права на батьківщину, пан Юрій навів відповідну до цього норму звичаєвого права:

„иж у панстве нашом великомъ князстве Литовском вси подданые наши от предковъ наших и от нас (тоб-то великого князя) мають права: — которая бы девка без воли отца и матки своей пошла замужъ за границу, таковая от части именей своих и от выправы отпадываетъ. А которая волею отцовскою и матчиною за границу замуж поидеть, тая выправу з ыменей берет, а к именьям отчизным не приходит“¹⁾.

Рівняючи оці норми з Литовським Статутом 1529 р., бачимо, що вони стали за предмет двох окремих артикулів: арт. 9 сп. Дз. (арт. 10 сп. Вил.) — „О девки которые будутъ выдаваны до чужое земли“ та арт. 10 (11) — „О девки когорыи без воли отцовское и матчины засядут за муж своволне“.

Порядок що-до майнових взаємин між дівкою, яка віддалася за чужоземця, та її родичами, за сп. Дз. Фирл. та латинським перекладом, такий. Коли батько або мати віддали дівчину до чужої землі, до Польщі або до Мазовш, маючи дідищу, отчизну або материзну свою, а тая дівчина мала-б братів, а не було-б братів, то сестер, — тоді ті брати або сестри мають оцінити („ошачувати“) ці маєтки і грошми їй заплатити, чого її спадкова ділянка („тая часть“) коштуватиме, а тую отчизну або дідищу маєток, власність її, мають ті брати та сестри до рук своїх взяти. А якщо-б рідних братів або сестер у неї не було, „только братья стрычная або иншіе которые ближніе“, тоді:

„тые ближніе або братья ее мають также ее за именя заплатити, чого именя ее стоятъ будутъ, и до ее земли, где она пошла, в посагъ то дати, яко иншимъ дѣвкамъ посагу дають у великомъ князстве Литовскомъ“...

Що-ж до отчизни або материзни дівчининої, то всі маєтки її спадають на тих родичів, „которые ей бы выправу за нею вчинили“. Після того тая дівка й чоловік її до тих маєтків „вжо прійти и жадное близкости к тому мети не могут“.

Справність текста арт. 9 за сп. Дз., Фирл. та лат. стверджується гучною справою пані Богушової в 30-х рр. XVI ст., що віддала свою дочку за поляка Тончинського всупереч волі свого чоловіка і „без ведо-

¹⁾ Лит. Метр. Кн. судн. дѣль, ч. 4, а. 241—242.

мости опекуновъ“, та віддала за дочкою в посаг отчизні маєтки. Справа ця притягла увагу панів-рад, які заборонили пані Богушовій під зарукою десятьох тисяч кіп грошей передавати землі, а коли вона порушила заруку, то в неї взято декілька великих маєтків. Пани-рада діяли на підставі закону, а втім вони добивалися санкції і від короля Сигізмунда. Р. 1538 посольство від панів-ради нагадувало королеві про ті „права и вольности ихъ“, що їх король рачив обдарувати „при поднесеньи сына своего, пана цашого милостивого, на великое княженъе всее земљи“. В тих „правах“ господаря особливим артикулом „широце“ описано:

„ижъ, естъли бы которая панъна, маючи именья отъчизные або материстые въ Великомъ Князстве, а пошла бы замужъ до чужое земли — до Польски або до Мазовишь, тогда таковая съ тымъ мужомъ своимъ чужоземъцомъ въ тыхъ именьяхъ своихъ не маеть дедичити, лечъ мають именья ошацованы быть — чого четверътая часть тыхъ именей ее стояти будетъ, то повинъни ей стрьеве альбо близкіе отъложить и посагомъ пеняжнымъ ее выпосажити, а именья лежачіе спадывають на стрьевъ або на близкихъ“¹⁾.

Господар у своєму „отказе“ визнав, що пани-рада в тій речі слушно та добре справували, але наказав панам-радам призначити термін, до якого повинні були близькі п. Богуша його маєтки „ошацовати“. Якщо вчасно п. Тончинському грошей не виплатили-б, то він має маєтки тримати, поки йому „сума пененная“ за Статута буде виплачена²⁾.

Звертаючись до сп. Вил. та Слуц., бачимо, що текст відповідного артикула 10-го коротший та ще й відмінний у головному пункті. Згідно з ним, коли-б якась дівчина віддалася за чужоземця, маючи маєтки отчизні та материзні в князстві Литовському:

„тогда тая девка с тымъ мужомъ своимъ чужоземцомъ не маеть дедичити в тыхъ именьяхъ своихъ, тыя имене ее отчизные и материстые мають прити на стрьевъ рожонныхъ, а не будет ли стрьев, ино на близкихъ ее“...

Отже, тут ані слова про те, що всі маєтки треба „шацовати“, щоб виявити грошову цінність дільниці дівочої, як це зазначено в сп. Дз., Фирл. і лат. та в цитатах з листування р. 1538 між панами-радами та королем. Навпаки за сп. Вил. та Слуц.:

„они не повинни ей будутъ посагу дати, яко в тыхъ правехъ описано девкомъ зыменей и четвертое части давати“.

Але в спорідненому польському перекладі Остробрамського списка аналогічний арт. 10 не має отого самого „не“, що є в сп. Вил. і Слуц. і що цілком змінює юридичний зміст артикула:

„А оны повинны иеу бѣдѣ посагъ дачъ, иако в тыхъ правяхъ дзiewką opisano z imienia z czwartey części dawacz“³⁾.

Лит. Стат. 1566 р. в арт. 6, розд. XI встановлює для осілого чи неосілого, який одружився в Литві та побрав по жінці маєтки, тільки

¹⁾ Р. И. Б. XXX, стор. 20. ²⁾ Р. И. Б. XXX, стор. 47.

³⁾ Zb. praw litewskich, стор. 211.

обов'язок сам службу військову служити „и тымъ се не вымовляючи, же ему жона не записала“, інакше він і жінка ці маєтки втрачають на Річ Посполиту.

Отже, зміну редакції арт. 10, розд. IV за сп. Вил. і Слуц. треба віднести до часу після 1538 р., або-ж уважати за приватну переробку.

8. — Арт. 2, розд. VIII містить у текстах різних списків посутню одміну, що-до кількості свідків, якими доводиться право сумлінного володіння держати маєток.

У Вил. і Слуцькому списках написано так:

„Тежъ уставляем, иж каждый держачый за правом своим приржоным або набытым або теж за давностью земскою близший будет держанья своего доводити, то ест сема светки людми добрыми шляхтичи“...

Список польський Остробрамський вимагає шість свідків:

...„blissi będzie dzierzania swojego dovozicz, to iest szesć ma swiatki ludzmi dobremi sliachcici“...

Зрештою сп. Дзял., Фирл. і лат. зовсім не згадують про будь-яку кількість свідків:

...„близший будеть держанья своего слушным доводом доводити то ест людми добрыми шляхтичи“...

...„proprior erit possessionem suam probare documento legitimo: hoc est hominibus bonis nobilibus“...

Який-же із цих текстів вірніший? Відповідь дає вирок у судовій справі 1536 р. Яна плебана Слонимського з дворянином господарським Іваном Семеновичем. Плебан Ян скарживсь перед витебським воеводою п. Матеем Войтеховичем Яновича, що люди меншого брата Івана Семеновича на ім'я Черепки на власну оселицю вїта плебанського гвалтом найшли і плоти попалили і спуст зрубали. Іван Семенович, ставши на суд з тими Черепками, повідив, що отая оселиця є отчизна його, яку вони завсіди боронили, і то вчинили, як на своєму власному. Плебан на те заявив, що він той маєток вже щось з шіснацять років спокійно тримає і тільки тепер ті Черепки гвалт і шкоду йому учинили. А далі:

„поставиль перед нами князь плебанъ светьковъ сумежниковъ семи чоловековъ ...тымъ дей сведомо, иж того у держаньи отъ давныхъ часовъ воить мой Дешьковъский былъ“.

Тоді судді звернулися до Статута:

„И мы казали статуть отьворити. Ино в статуте пишеть: — иж каждый держачый за правом своимъ приржонымъ або набытымъ або за давностью земскою, близший будет держанья своего слушнымъ доводомъ доводити, то есть людми добрыми шляхътичи, або листы, або иными людми годнейшими близкими суседы и чии светьки будуть годнейшии, тыи мають светьчыти без присяги ихъ телесное, подле давного обычая земьского, за которыхъ сознаеть стсрона доводова, речь свою мають одержати, а пред ся

другая сторона естѣли будеть хотети, маеть правомъ искати“...

Вислухавши цього артикула, судді спитали Івана, чи є в нього люди, які ствердили-б, що та оселиця — людей його Черепків. Іван відповів, що людей на той час не має. Тоді судді:

„водлугъ обычая права на довод дали князю плебану и пытали есмо его (Івана), если ся на тыи светѣки князя плебановы, который перед нами поставиль шлешь и ихъ любишь“.

Іван покликавсь на чотирьох свідків, які ствердили, що ту оселицю справді держав вїйт плебанський. Зрештою судді ухвалили:

„И мы тому ся зрозумевъшы знашьли есмо в томъ Івана и людей его Черепковъ виноватых и тую оселицу присудили есмо князю плебану и его войту Дешковському Жуку у держанье: мають они ее держати, а Іванъ або его люди и похочуть ли, тогды тое оселицы мають правомъ под ними искати“...¹⁾.

Рівняючи наведений угорі текст артикула з того списку Статута, що його мав воевода витебський п. Матей Яновича, з відомими тепер списками Статута, бачимо, що цей текст збігається як-раз з ранішими списками Фирл., Дзял. і лат. В ньому, як і в цих останніх, 1) є вислів „слушьнымъ доводомъ, documento legitimo“, що його нема у сп. Вил., Слуц. і польськ. і 2) немає слів „сема светки“, які є у сп. Вил. і Сл. Але-ж із справи видно, що фактично сп. Вил. і Сл. праві, бо плебан виставив сім свідків, як це вимагають ці списки. Примирити цю суперечливість можна тільки визнавши, що списки Дзял., Фирл. і лат. є раніші. Але оскільки судова практика визнавала таке число свідків, то складач оригіналу сп. Вил. і Слуцьк. дописав, не суперечучи проти правди, слова „сема светки“. Приписка ця повинна відноситися не раніш як до кінця 30-х років XVI ст.

9. — У списках Дз., Фирл., лат. (короткої редакції) немає окремого артикула: „Цена збожю уставлена“, що уміщений в сп. Сл., Вил. і Польськ.-Остробр. в розд. XII, за числом 10²⁾. Що цей артикул є урядового походження, доводить те, що він перейшов і до Статуту 1566 р. (р. XIII, арт. 11), хоча з змінами самої грошової такси. Дату, коли запроваджено цього артикула до Статута 1529 р., можна було-б визначити, як-би знати той час, коли ціни на продукти сільського господарства були такі самі, як і в цьому артикулові³⁾. У кожному разі така

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{9}$, а. 24 звор.—25 звор.

²⁾ У польському перекладі написано „tatarki“ замість „гречихы“. Zb., стор. 371.

³⁾ За „Уставою воєнною“ 1536 р. ціни тоді були такі: копа пшениці—12 грошей (за Стат.—12 гр.), копа жита—6 грошей (за Ст.—10 гр.), копа вівса, гречки, ячменю—5 гр. (за Ст. овес—4 гр., гречка—4 гр., ячмінь—6 гр.). Лит. Метр. $\frac{I. A}{19}$, а. 35.

такса існувала вже в 1540 р. Так, 1540 р. жовтня 1 дня Городенський суддя в справі підданого господарського, мураля Шембеля, який скаржився на підданого господарського Цюделя Нарковича про безправне пожаття на його землі жита, ухвалив:

„знашоль есми въ томъ Цюделя винного и всказаль есми на немъ Шемъбелю полдеветъ копъ жита и рокъ отданью жита положиль отъ сего дня пятницы за чотиры недели, а если бы ему житомъ не мель на тотъ рокъ отдати, тогда водлугъ уставы маеть ему за каждую копою по десети грошей заплайти на тотъ же рокъ“¹⁾.

Тут немає покликання на Статут, а тільки на „уставу“, а цей термін звичайно прикладався до всякого сепаратного законодавчого акта²⁾. У пізніших судових актах Городенського земського суду ця устава вже увіходить до Статута. Так, у справі 1558 року про жито, що пограбував боярин господарський Балтрмей Миколаєвич у боярина господарського Яна Матеевича, суд ухвалив:

„...всказали есмо тому Яну Матеевичу, абы тотъ Балтрмей ему тое жито подлугъ свядецтва тыхъ светъковъ заплатиль, подлугъ статуту, за каждую копу жита по десети грошей...“³⁾.

Артикул про ціну збіжжя був теж і в пізнішому спискові господарського суду. Так, у справі 1552 р. Василя Ососка з Семеном Коптем про безправне засіяння поля сказано таке:

„сказали есмо на Семене за тое жито Василию Ососку, а от каждое бочъки по пети копъ, то есть петнадцать копъ жита, за которое казали платити водле Статуту кожду копу жита по десети грошей...“⁴⁾.

10. — Списки Дз., Фирл. і лат. не мають у розділі IV артикула: „естли бы хто хотел вено записати жоне своей“, уміщеного в сп. Сл. і Вил. під № 1-м⁵⁾. Як слушно зазначають редактори „Zbiogu praw litewskich“, артикул цей мало не дослівно збігається з арт. 2, розд. V, Статута 1566 р.

В основі цього артикула лежить закон, ухвалений од господаря з панами-радою ще в 1509 році: „Уфала або постановенъе: якимъ способомъ оправу жонамъ каждый на именью своемъ чинити маеть“. Тоді саме було запроваджено обмеження записувати віна жінкам на маєтках

¹⁾ А. В. К., XVII, № 487.

²⁾ Що правда, ця термінологія не завжди витримується. Проте, акти одрізняють Статут від „ухвал і устав“. — Див. А. В. К., XXVI, стор. 369.

³⁾ А. В. К. т. XXVI, № 453.

⁴⁾ Лит. Метр $\frac{\text{II. A.}}{25}$, а. 379.

⁵⁾ Тексти рук. Слуцького і сп. Виленського сліве цілком збігаються.

мужніх не більш, як на $\frac{1}{3}$ всіх оцінених маєтків¹⁾. Судові процеси на ґрунті порушення цього закону були такі поширені, що можна тільки дивуватися, що його немає в сп. короткої редакції Статута 1529 року. Тимчасом, є доводи, що арт. цей уживали під той час, як був чинний Статут 1529 р. Так, у справі 1541 р. про спадщину поміж п. Яном Мартиновичем та його мачухою, цей заперечував духівницю, складену на користь мачусі, і казав, що „не водлугъ права“ той тестамент справлено з тих причин:

„напервей, ижъ отписано ест в тестаменте томъ именье Гли-тишки с челядю волною и неволною, а водлугъ права дей не годится никому отдавати або отписывати челядина волного. И к тому што отписано теж стадо коней на-полы и зброю теж на-полы, ино дей тое обое стадо и зъброя залежит ку нерухомому именью и не может дей быти отдалено болшь одно третеею частью, яко и нерухомое“²⁾.

Мотивування це збігається з текстом арт. 1, розд. V за сп. Вил. і Сл.

„А волно теж будет мужу отписати жоне своей вси свои рухо-мые речы злато и сребро шаты и иншыя речы, кром зброи а стада и челяди неволное и быдла дворного третую часть, бо то не ест речь рухомая, але при именьи лежачое“.

Із ранішої справи 1533 р. поміж бояринею Троцькою Томковою Доротою із своїми пасербами Білевичами довідуємося, що невдовзі після того, як видано Статута, зазначеного артикула ще не було. Дорота Томковая скаржилася, що її пасерби забрали в неї маєток, що їх батько, а її перший чоловік, тестаментом своїм записав їй двір Поневеж у віні. Пасерби її Білевичі відповіли, що вона чотири роки з ними на тому маєткові жила, а потім з доброї волі за другого віддалася. Про тестамент вона ніколи не казала, та й до того, тестамент не є слухний, бо свідки „недостаточныи и не годныи веры“, а так само тому:

„иж тое имене Поневеж в нас головное естъ и на таковом именьи не мело вено ей писано быти, бо то вышей третее части все отчизны наше стоить“...

Отже, Білевичі прохали короля:

„абы водле права посполитого в томъ были захованы“.

Якщо-б під той час артикул про записання віна був виданий, то треба було вчинити так, як він каже, а саме:

„...если бы хто хотел вено жоне своей записати, тогда маеть ошацовати вси именья свои и на третей части, чого стоит, маеть совито противъ внесеня записати вено жоне своей так, якъ бы сума не переносила тое третее части, чого стоить“³⁾.

Але король вагавсь розв'язати за Статутом це питання:

„король его милость речей их с obu сторон и оногo теста-мента Петра Белевича выслушавшы с паны радами их мило-

¹⁾ Р. И. Б. XX. Л. М с. 595, див. ще: стор. 34, 622, 962, 1106, 112, 984, 450, 1098.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A.}{27}$, а. 90 звор.

³⁾ Цитуємо за рукописом Слуцьким.

стю на то обмову мел и то знаходил, якобы (тоб-то, яким способом) таковая реч водле статута права земського могла заховата [быти]“...

Отже, Статута не застосували до цього тестаменту, і суд звернув увагу, що тестамент був справлений до „прав писаных“, яких король рачив дати всьому великому князівству:

„А перед тымъ стародавна в таковых речах тот ся обычай заховывал, иж каждому было волно третью часть имени своего, не токмо прырожным своимъ, але обчому человеку, кому хотячы, отписати; и кому што за третью част отписано, таковыи записы и тестаменты моцне были держаны“¹⁾.

Господар, зважаючи на цей давній звичай, — „иж то ся до права писаного справило“, — рачив ту річ залишити між ними „водле старого обычаю“. Маєток Поневеж мав бути за мачухою коли-б він коштував $\frac{1}{3}$ всього нерухомого майна. В противному разі тестамент мав бути недійсний.

11. — Списки Вил., Слуцьк. і польськ. Остробрамський містять у розд. V, артикулі 14 норми про переважну силу акта ранішого перед іншими, що відчужує якесь майно (маєтки, люди). — „Если бы хто кому записал имене або землю по своем животе, а тотъ бы кому записано того смерти не дождал и сам наперед умреть“. Кінець артикула каже (не так то й до речі) про продаж того-ж самого маєтку двічі різним особам. Отже, цього артикула в сп. Дз., Фирл. і лат. — нема. Судова практика стверджує існування цього артикула.

Р. 1533 скарживсь господареві дворянин Данило Семенович на дворянина Карпа Єсифовича про те, що цей Карпо тримає службу людей його власних, що їх купив він у жінки убрусного Васка Здарбожця, на що й листи купчі має. Карпо визнавав, що справді він тримає цю службу людей, але-ж тому, що купив її у самого Васка і в його жінки Феді, на що і лист їхній „под сведомомъ и печатми“ урядників господарських та ствердження господарське має. Але той Данило людей гвалтом винув і грабежі учинив. В цій справі вже судив їх воевода Троцький п. Ян Заберезинський і в тім його, Карпа, правим визнав та при купівлі його залишив. На довід Карпо пред'явив листа купчого і ствердження господарське, а також листа судового. Всі ці документи було прочитано перед суддями. В листі судовому було сказано, що п. Ян Заберезинський, вбачивши, що купівля Карпова є раніша, ухвалив „водле Статуту земського“ ту службу людей Карпові тримати, причому в судовому вироківі воеводи Троцького наведено й текст відповідного артикула:

„А в статутех права земського так описуеть: — хто бы што у кого купил и на што бы листы купчыи мел, а по-

¹⁾ Лит. Метр. II. А. $\frac{7}{7}$, а. 113—115.

томъ бы тот, хто кому наперед продаст, засе повторе иншому тую реч продавати хотел, тогда тот, хто наперед што купит, тую куплю свою одерживаетъ“.

Таку норму містить і арт. 14, розд. V, сп. Вил. і Сл., дарма що в иншому трохи формуванні:

„Такъ тежъ хтобы кому имене або люди або земли продал, а потом тот же иншому продал, тогда хто первой купиль, тот мает то одержати, а тотъ который опосле купиль, мает пенязей своих на истцех смотреть“¹⁾.

Ми добачаємо в цьому артикулі приписку до первісної редакції Статуту 1529 р., але дуже ранню, ще не пізніш початку 1533 р., а може й раніш, бо господар розглядав зазначену угорі справу 24 лютого 1533 р., а розгляд її в першій інстанції очевидно треба віднести до 1532 р. У справі 1546 р. між кн. Василем Острозьким і невісткою його кн. Беатою Острозькою господар зазначив, що ця норма є стародавній звичай:

„З выроку нашего господарьского водле права и стародавнего обычаю и теж статуту земского такъ есмо знашли и сказали, ижъ листы датою перьвшии мають быти завжды деръжаны и при моцы захованы“²⁾.

Отже, не важко було оцю норму стародавнього звичаєвого права внести до Статута. Артикул цей увійшов і до Статуту 1566 р. (р. VII, арт. 8).

12. — Сп. Вил., Сл. і польський Остробр. містять артикула в розд. V, за числом 15, що його не мають сп. Дз., Фирл. та лат.: „Хто колве на которую реч доброволне запис дасть, тот мает при моцы зостати записъ“. Арт. цей дослівно увійшов і до Статута 1566 р. (р. VII, арт. 9). Акти судової практики господарського суду доводять, що цю норму застосовували після видання Статуту 1529 р.

Р. 1541 скарживсь королеві врядник господарині королеви Довговський і Перелайський Федір Вардомський на старосту Жомойтського п. Яна Радивиля, що, зважаючи на його настирливі намагання, він мусів продати п. Радивилі свій дворець Вежки. Але п. староста, одержавши купчого акта, грошей йому не заплатив і силоміць забрав у нього дворець. Пан Радивил надто покривдивсь таким обвинуваченням і подав судові доводи заплати грошей, а так само і самий документ. Король з пани-радами, сторони вислухавши, продажний запис залишили в силі й присудили п. старості маєток Вежки тримати, мотивуючи тим:

„ижъ хто листом або записомъ своимъ доброволне во што се подьядетъ и обвяжетъ, тогда то мает держано быти, около чого жъ и у статуте права земьского описует: — ижъ таковыя речи записы, которые ся слушне а явне под сведо-

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{7}$, а. 89 звор.—91 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{I. A.}}{29}$, а. 18.

момъ и печатми людей добрых справуют при моцѣ захованы быти мают" ¹⁾).

Є вказівки на те, що цей артикул був у господарському спискові Статута досить рано. Так, у 1533 році писар і державця Мідницький п. Михайло Васильович скарживсь на князя Василя Ковельського, що той, продавши йому два маетки та видавши відповідні документи, маетків не передає. Господар ухвалив передати покупцеві маетки, стягнувши з кн. Василя неустойку (заруку) на підставі того:

„таковыи листы и записы водле статуту права земьского мають моцне а непорушне держати быти, бо и тепер тымъ тот обычай стародавна заховываеть, ижъ хто ся кому через листы опишетъ и печатми своими умоцнить, тогды не токмо листы паркгаменовыи, але и каждый записы моцно бывають захованы" ²⁾).

Отже, цю норму звичаєвого права було дописано до первісного списку Статута.

13—Арт. 18, розд. VI за сп. Вил., Сл., і Польськ. не збігається з тотожнім артикулом у коротких редакціях Статута (арт. 14—за сп. Дз., арт. 17 за Лат. сп.): „В позвех мает жалобу выобразити“.

Сп. Дз.

— Естлибы хто мел кого позвы позвати, тогды маеть жалобу свою в позвех выобразити.

Сп. Лат.

— *Cittaturus quis alterum cittacionibus debet propositionem suam, in cittacionibus exprimere.*

Списки Вил. Сл. і Польськ. містять у тексті додаток, що розвиває основну думку цього артикула:

— Естли бы хто кого мель позвы позвати, тогды жалобу мает всю в позвех выобразити; а чого въ позвехъ не выобразить того на праве не маеть искати.

Цей останній текст і справді був у господарському спискові Статута. Р. 1541 скаржилися господареві п. Ганна Миколаєвая, п. Настася Миколаєвая, Дорота Войтеховая Носиловська, панна Олена Немирівна Вацловівни „братаны рожоны“ небіжчика п. Андріїві Немировича, воеводи Київського на п. Станіслава Довойну, що він „нетъ ведома для которое прычины“ тримає їхні маетки й рухомі речі, які мали перейти до них від їхнього рідного дядька Бутрима Немировича. Пан Довойно не хотів відповідати через те, що Немировні позвали його про такі маетки, котрих він у руках своїх не має. Спір було розв'язано на користь Немирівен, до того-ж вирок було ухвалено на підставі Статута:

„Гдежъ король его милость казал статуть перед собою отворыти, в котором описано: — хто бы кого ку праву позывал,

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{12}$, а. 116 звор.—118 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{8}$, а. 71—73; порівн. Р. И. Б. XX, Л. М., стор. 435, 808, 961.

тогда мает всю жалобу свою достаточне у позве выобразити; а чого бы на позве не описал, на то сторона позваная не повинна отказовати" ¹⁾.

Отже, текст цього артикула містить теж додаткові останні слова, як і в списках широкої редакції Статута. Первісна редакція була неповна, бо не вказувала наслідків од того, коли неправильно зазначувано обсягу судового намагання, — на суді можна вимагати тільки те, що зазначено в позві. Судова практика доповнила цю прогалину в законі. Що таке припущення імовірно, свідчить судова справа 1540 р. поміж свирським олтаристою Яном Липною і з Роським Курейшею. Роський не хотів відповідати тому:

„ижъ у позве имяни его не написано, бо имя ему Левъ, а в позве написанъ Ивановъ.

Позов цей визнано за недійсний:

„маеть знову позывати его Ольтарыста другим позвомъ“ ²⁾.

Закон не передбачав саме такого казуса, але практика не визнавала таких позвів. Отже зазначена вище приписка в артикулі про позви була припискою, що її утворила теж судова практика.

14. — Сп. Вил. і Слуц. та Остробрамський в розд. IX-му містять артикули 18, 19 й 20, що їх не мають сп. Дз., Фирл. та лат. переклад.

Дзялинський зазначає, що арт. 18 та 19 є скорочені артикули 15 та 16 розд. X Статута 1566 р. і арт. 20 відповідає арт. 68., розд. IV, хоча й із змінами ³⁾.

Пізніша по-статутова судова практика свідчить про вживання 18 арт. розд. IX. Р. 1540 намісник Городенський п. Войтех Кимбар розглядав справу міщанки городенської Тарасової Рафини з людьми господарськими Камінчанами про землю, сіножаті, порубання гаю, прокладання нових доріг. Суд визнав камінчан за винних. Що-до шкоди, якої зазнала міщанка Рафина з своїм сином Матвієм через порубання дерева, то суддя наперед надіслав слугу свого розглянути порубки, а по тому, згідно з оглядом, ухвалив:

„ино водлугъ ухвалы и права за тое дерево за каждое которое ся годило на бервно, присудиль на них Тарасовичу по дванадцати грошей, а за тое дерево, которое годилося на жерды, с каждое присудиль есми на тыхъ Домашовцовъ по шести грошей“ ⁴⁾.

Ця розцінка збігається з розцінкою арт. 18, розд. IX:

„А естлибы самого не поймано, а лицо было вынято ⁵⁾; тогда за каждое дерево, которое бы годилося на бер-

¹⁾ Лит. Метр. II. А, а. 48—55.

²⁾ Лит. Метр. II. А, а. 8.

³⁾ Zbiór praw lit., стор. 340.

⁴⁾ А. В. К. т. XVII, с. 329.

⁵⁾ В Остробр. сп. „на лицо было вынято“ — нема.

венъе яко на плеть такъ на избу, по двонадцать грошей, а которое будет ся годити на оглобли такъ и на дрова, по шести грошей“.

Наведені передше дані цілком доводять:

1) що оригінали (а може це був один оригінал), з яких списано списки широкої редакції (Вил., Сл., польськ.) є доповнені та виправлені примірники Статута.

2) що ці оригінали аж ніяк не були примірниками господарськими. Це — праця приватна, оскільки вміщених у них артикулів у господарському спискові не було.

VII

Господарський список Лит. Статута 1529 р.

Коли-б не збереглося жадного рукописа Лит. Статута 1529 р., усе-ж-таки можна було-б установити чимало його артикулів. Судові акти Литовської Метрики містять у собі перифраз артикулів Статута, а чимало є цитат, що точно передають і самий текст. Отже перевірка за такими цитатами тексту відомих тепер списків Статута відкриває можливість не тільки виявити їх співвідношення що-до часу, коли їх написано, але й піти далі — проаналізувати їх з того погляду — чи є вони списки автентичні. За такі ми вважаємо списки Статута, що їх уживав господарський суд, як суд верховний. А втім, коли-б і пощастило знайти такого примірника Статута, то цим проблему в цілому не було-б розв'язано, бо господарський статут теж був у кількох редакціях; його теж змінювали, доповнювали й виправляли. В кожному разі, на підставі судових актів Лит. Метрики можна сказати, що жадні із відомих тепер списків Статута не є точна копія господарського примірника Статута, який відзначається: 1) наявністю невідомих артикулів, 2) іншим розміщенням артикулів усередині розділів. Подамо приклади.

1. — По всіх списках Статута є в розд. VI артикул „о прокураторах“, що визначає умови виступати на суді, як повіреному. Проте, господарський список Статута містив у собі ще окремого артикула про довіреність, що його в друкованих нині списках немає.

Р. 1539 госп. суд розглядав скаргу княгині Олени Жославської та її сина на старосту Луцького кн. Федора Чарторийського, що цей безправно „сказал“ на ній суму грошей, хоча вона на суді не стояла, ставати на суд за позовами старостинськими не була повинна, як і всі князі Жославські. Од ім'я старости виступав його син, який доводив, що сама княгиня надіслала до суду свого сина Кузму, як прокуратора. Княгиня і син її заперечували цьому і вказували, що кн. Кузма від матки своєї жадного повноваження провадити справу не мав і судові листа умоцваного не пред'являв. Суд господарський ухвалив:

„ижь князь староста Луцкий над статут земский в томъ поступил, а то тым обычаемъ, ижь у статуте земскомъ тако на то описуеть: — ижь хтобы кому полецьыл реч свою перед правом мовити, тогда тот маеть сам обличне передъ судъ его стати и речъ свою мовити отъ себе поручити, або на то листъ свой умоцованый оному, кому поручает, дати, а онъ за тымъ листомъ умоцованымъ будет мети моц стороне противной передъ правомъ отъказывати и з оного права и розсудку повинень все втерпети“¹⁾.

Р. 1539 господар надіслав по п. Вяжевича децького Мих. Скиндера стати на суд у справі Войтеха Одоховського, а втім п. Вяжевич на суд не з'явивсь, а прислав на госп. суд дворянина господарського Яцковського.

„лечь жадное зуполное моцы, ани порученства или листу умоцованого до насъ писаного, такъ, яко еси мел водъле Статуту земского реч свою ему полетити и зыскъ и страту в томъ приняти перед нами не вказал, нижли голыми словы речъ отъ тебе мовил“.

Противна сторона, Войтех Одоховський не хтів тому Яцковському вірити:

„для того, ижь онъ водле статуту земского, не будучы от тебе (Вяжевича) вмоцованым, не может с нимъ о томъ мовити. И просил, абы в том водле статуту был захованъ“²⁾.

Що-правда, господар припустив Яцковського провадити справу, але виключно через те, що мав інші „справы поважные“: не хотів відкладати цієї справи надалі.

Р. 1540 дворяни господарські п. Мартин Третяк, Мартин Мосієвич, Войтех та Матвій Михайловичі з невісткою своєю Серафиноюю покладали позов перед панами-радами проти боярина гедроїтського Миколая Андрушковича і мовили про те, що кровний їх, Миколай Андрушкович, не маючи дітей, одписав всі маетки свої п. Кміті Кунцевичеві, віддаляючи від них близьких своїх. Від ім'я Мик. Андрушковича виступав повірений:

„речникъ, з листомъ его отворонимъ на то влостне уставеный, дворянин господарський Флериянъ Жебридовский, хотел имянем отпор отъ него чинити против позву и жалобы их“...

Але-ж сторона поводова не хтіла з „речником“ мовити і домагалася, щоб сторона, п. Андрушкович, на суд очевисто став. Панове рада передали розв'язання цієї суперечки на розгляд господарський і потім оголосили такий вирок:

„волно каждому поручыти очивисте або через лист иньшому реч свою справовати и мовити в праве водлугъ статуту“³⁾...

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{23}$, а. 81 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{23}$, а. 141 звор.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{27}$, а. 104 звор.—105 звор.

Р. 1546 боярин воеводича Троцького князя Вас. Кост. Острозького Богдан Кузмич Шашковича позивав княгиню Беату Острозьку, скаржучися на те, що од нього однято маєток Конюхи. Княгиня на суд не з'явилася. Господар з панамі-радою присудив Богданові тримати цей маєток до права, мотивуючи так:

„кгда ж она первой сего, яко на позы и за децкимъ перед паны радами ихъ милостью не стала, такъ тежъ и особливе за листомъ короля его милости упоминальнымъ, который назвышь права до нее писанъ перед его милостью ку отъказу ему стати не хотели, ани зъ зуполною моцю водле статуту к тому часу не прыслала“¹⁾.

Не може бути сумніву, що в спискові Статуту, вживаному на господарському суді, був поданий попереду артикул про порядок, як видавати судову довіреність. А втім, у відомих тепер списках Статуту цього артикула немає.

2. — Р. 1541 староста Жомоїтський державця Волковийський п. Матей Войтеховича Яновича розглядав скаргу боярина господарського волковийського повіту Єронима Мневського на дворянина господарського Войтеха Одаховського. Присудив Мневському п. староста на Одаховському за грабіж п'ять кіп грошей, а чотирнацять кіп жита і рок заплати поклав чотири тижні. Проте Одаховський грошей не заплатив. Тоді п. староста на прохання Мневського казав його в службу людей Одаховського ув'язати. Але теща цього службу людей відняла, а він і досі тих грошей не заплатив перед людьми сторонніми. Войтех казав, що гроші Мневському заплатив. Тоді суддя його запитав:

„вижа з двора господарского чи браль, перед которомъ бы еси ему тыи гроши платиль?“

Войтех відповів:

„я, дей, вижа не браль, нижи то людемъ звезомо, иж мы вси тыи грошы заплатили“.

Проте такий спосіб виплачувати борги не вдовольнив суддів. Треба було виконати особливі формальності, встановлені в Статуті. Відповідач цього не зробив і тому залишивсь винним. Суд у своєму вироківі навів повний відповідний до цього текст артикула із Статута:

„Ино в статутехъ ест описано: — кгда кому што на комъ в рядовникъ присудиль, тогда тот маеть заплату чынити перед вижомъ з ураду вземъшы; а если бы хотя и заплатиль, а без вижа, тогда и повторе тыя пенези маеть ему або што на немъ будет присужено, платити“²⁾.

Цього артикула у відомих нам списках нема. Що правда, є в сп. Вил. „Временника“, розд. VI, ч. 31, артикул про поря-

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A}{30}$, а. 18 звор.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{6}$, а. 249—249 звор.

док стягання за судовим вироком „Естли што на ком суди обчыи присудят мають грабити воземшы вижа“. Текст його такий:

„Теж естли бы што кому судьи обчыи присудили и рокъ заплате положили, а оный бы на тые роки того платити не хотелъ; тогда тые судьи мають взяти вижа у дворе нашом, который колвек наближе будеть, и при ономъ вижи мают того пограбити, и тотъ грабеж дати тому, кому што присудятъ, и рокъ виноватому положити подь утраченемъ того грабежу, иж бы тотъ грабеж выкупилъ. А естли бы того грабежу выкупити на тот рок не хотел; тогда, кому тот грабеж дан будеть, волную моцъ ма мети тот грабеж заставити и продати кому хотя, албо себе заставити“.

Отже, одміна між наведеними текстами цілком очевидна. У першому артикулі мова мовиться про вирок судді-„урядовника“, про обов'язок винного самому платити перед вижем, про недійсність виплати, вчиненої не перед вижем. Тимчасом в арт. 31 Вил. сп. згадуються „обчыи судьи“, що сами беруть вижа, сами вчиняють „грабеж“ і сами віддають другій стороні. Спільне в обидвох артикулах — тільки вимога взяти вижа з двору господарського, а дальший порядок по суті є одмінний. Коли зважити на те, що арт. 31, р. VI сп. Вил. не міститься в раніших списках, як от сп. Фирл., Дзял., то можна визнати обидва артикули за пізніші новели.

3. — Р. 1538 пани-рада вирядили послів до короля, що перебував тоді в Польщі, скаржучись на те, що княжата, панята і зем'яни приймають „обтяженъ“ велике через те, що:

„ихъ з Великого Князства не только позвы ваше милости до Коруны вызывають, але и децъкими ставяють, а иньшихъ зъ службы ваше милости и тежъ земъское зводятъ“...

Пани-рада описували надто докладно всі шкоди, що зазнають через такий порядок позивання як приватні, так і державні інтереси. А до того-ж вони вбачали в цьому й зламання Статута:

„Которая жъ речъ не малый ущипокъ права нашего посполитого, отъ ваше милости даного и часу подьнесенья сына ваше милости, господаря нашего, на великое княженъе присягою телесною потъвержоною, принесла“...

Далі наведено і самий текст артикулів:

„в котромъ жо праве рачиль ваша милость описать в разделе о судьяхъ, въ перъшомъ артыкуле подь тыми словы, ижъ естли бы которой стороне сужоной кривъда ся видела, абы не подьле права писаного сужоно, тогда, кгда бы ваша милость съ паны радами своими, а въ небытъности ваше милости у Великомъ Князстве панове рада где бы кольвекъ на першомъ сойме были, тамъ оный, кому ся кривъда видить, маеть жаловати або вашей милости, або паномъ радамъ, а ваша милость або панове рада, выслухавъши сторонъ, на онъ часъ маете розознати, естъ ли подьле права сужоно, або не. Въ другомъ арътыкуле того жъ разделу описуетъ, ижъ у суда ниhto

ся не маєть отъзывати на праве для отволоки справедливости отъ пановъ ани до ваше милости господаря, ани до сойму, лечъ повиненъ кожъдый права достояти до конъца; а естъли бы ся по сказаньи кому кривда видеда, тотъ маєть взяти выпис поступу оного права и съ тымъ выписомъ маєть ся по сказаньи до ваше милости отозвати...“¹⁾

Наведені цитати не є дослівні виписки тексту Статута, а досить вільний і неточний перифраз. Але тепер важливо відзначити не розбіжність що-до редакції артикулів, а їхню нумерацію. Із цитат видно, що пані-рада мали такого списку Статута, де артикул „О судьях, абы судили правом писаным etc.“ був занумерований першим числом, а артикул: „В суду не мает ся нихто отъзывати до господаря“ — мав друге число.

Отже, звернувшись до відомих списків Статута, виявляємо, що між ними є значна розбіжність навіть серед споріднених списків. Так, у списках Дзял. і Фирл. артикул „о судьях“ зовсім не нумерований, а перше число має артикул про „отозванье“. Списки-ж латинський, польський, Слуцький та Виленський мають нумерацію таку саму, як і в цитатах з Статута панів-ради.

Але було-б помилково вважати ці останні списки за цілком тожні з господарським списком Статута, бо цей містив у собі такого артикула, із значними одмінами. Р. 1537 скарживсь перед королем воеводич Троцький кн. Ілля Острозький через прокуратора свого п. Колачковського на пана Виленського гетьмана найвищого п. Юрія Радивиля з приводу угоди про одружіння п. Іллі з панною Ганною дочкою Радивиловою. Пан Радивил написав до короля листа та надіслав свого служебника Марка Лубницького, який відповів ім'ям свого пана, що не повинен відповідати пану Іллі, бо король, виїздячи з литовського князівства, панам-радам рачив наказати, щоб у всіх речах справувалися в Литві, „не вызываючи ся до коруны“. Окрім цього, Лубницький спиравсь ще на Статут і навів з нього такого артикула:

„иж кому бы до кого в чомъ была потреба, тогды тот не маєть того до коруны вызывати, але каждому справедливость тамъ перед паны радами на роцекъ судовых маєть быти чинена; леч в жо по сказани, кому бы в ономъ суде кривда ся видеда, тогды маєть выпись з оного суда под печатью взяти и до короля его млсти с ним ехати, а корол его млсть разсудкомъ своимъ гсдрьскимъ рачить то розознати“.

На підставі спеціального королівського наказу та „Статуту права земского“ Лубницький прохав ту справу відіслати на розгляд панів-ради²⁾.

Порівнюючи цю цитату із відомими тепер списками Статута, бачимо різницю як у редакції, так і в змісті. Про ту-ж саму річ трактується в арт. 2 та 6 (кінець) за нумерацією сп. Вил. Але головна

¹⁾ Рус. Ист. Библ. т. XXX, Лит. Метр., Отд. первый — второй. Часть третья: Кн. Публ. Дѣль. Т. I, Юрьевъ 1914, с. 32—34.

²⁾ Малиновскій. Сборн. мат., с. 340—341.

одміна полягає в тому, що там зовсім ані слівця нема про одзивання „до коруны“ — тоб-то про найважливіший момент усієї норми. Отже разом з подібністю відомих списків з списком господарським маємо й чималі розбіжності.

4. — Ціла низка артикулів у Статуті згадує про давність. Але зовсім немає вказівок на те, що в Статуті була спеціальна норма, яка виключала із чинности давности господарські іміння. На Виленському соймі 1547 р. шляхта прохала уряд, щоб скасував цього артикула:

„и который тежь артыкуль в статуте права земьского есть описанъ, ижь его королевская милость давности не маеть, вы за то его королевской милости просите, абы его милость рачыль вамъ и въ томъ ласку свою господарскую оказати а тотъ артыкуль особливимъ привилъемъ своимъ с статута казати выняти“¹⁾.

З однієї судової справи за 1560 р. видно, що цей артикул не був виключений і пізніш. Скарживсь господареві підданий господарський Стась Лизун із сином своїм Матвієм на хоружого Ейшиського Яна Станіславовича, що він, уважаючи їх за своїх отчичів, „у везене был посажалъ“. Справу цю розглядали комісари господарські. Отже, хоча й виявилось, що вони були люди його, п. Яна, „заседелье“, а втім сказано у вирощі:

„в статуте давность господару его милости нейдетъ, и противко таковому человеку не есть уфаленый статут, одно шляхтичу против шляхтича давность описано“²⁾.

5. — Р. 1551 господарський суд розглядав справу про кривди „земленые“ поміж кн. Ярославом Микитинича і старостою жомойтським п. Єронимом Ходкевичем. Відповідаючи, князь Ярослав сказав:

„ижь панъ Троцкий описалъ в комисеи своей остатъне, ижь не ведеть з ним права о кгрунтъ землений на вечность, одно шкоды, бой, грабежы, о квалты и головъщины; а в праве, дей, посполитомъ описано: — „хто землю зыскуеть, тотъ и квалты и шкоды зыскуеть“.

А втім такої норми в списках Статута нема.

6. — Р. 1551 король розглядав скаргу князя Збараського на п. підчасного Миколая Кишку та опікунів дітей п. Станіслава Кишки

¹⁾ Рус. Ист. Библ. XXX, стор. 136.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{40}$, а. 141. Ця норма існувала й до Статута. Так в листі од 6 червня 1529 р. до судав Більських писав: „мы господар с поддаными нашими давности не маем“. Лит. Метр. $\frac{I. A}{14}$, а. 34.

про маєтки спадкові, що в них має половину син князя — Петро. Пан Миколай, опір чинячи, відповів, що спірні маєтки „суть ему спольные, а не розделеныє“ з дітьми брата його воеводи витебського п. Станіслава, а тому він без них відповідати не повинен. Він наводив також і аналогічний судовий прецедент у справі кн. Ярослава з сестрою його панею Дмитровою Корсаковою, а по тому підпирав свої думки Статутом:

„И еще ку помочы себе в той справе бралъся панъ Миколай до Статуту в розделе пятом артыкул третинадцать“.

А далі він навів і текст артикула. Звертаючись до відомих тепер списків, бачимо, передусім, різницю в нумерації. Цей артикул, що має заголовок: „Хто-бы под ким искал близкости, а тот бы держал имение записом слушным“ занумерований у сп. Дзял., Фирл., лат. під числом 14-м, у сп. Слуцьк., Виленськ., польському — під числом 16-м, а в зазначеному вище господарському — під числом 13-м.

Текст цього артикула, що процитував п. Петро, одрізняється також і своєю редакцією:

Арт. 13.

Где бы до которого имени колко вчасниковъ было, а одного альбо колко до суду о тое себреное позвано, а иных не позъвано, тогды не повиненъ одинъ без другого отказывати¹⁾.

Арт. 16, сп. Вил.

Коли бы хто под кимъ имени искал близкости своее, а тот бы под ким ищет, держаль тое именье записом слушным описано, а поведаль, иж не одно ему, але и иншимъ тым же записом имени сут описаны, тое имене держаль, и рек бы про то: „я без них о тот запись не хочу отповедити“; — тогды тот, хто имени ищет, мает оныхъ всих припозвати, которым запис служит, а до толе таки мает тое имение держати тотъ, кому записано, пока ся право межи всими не переточить, на которыхъ тое имене за тестаментом прислуша“.

7. — У справі 1559 р. про те, що Станіслава Раклевича забив брат його Миколай, та в справі 1560 р. про те, що кн. Василь та Лев Четвертинські забили брата їхнього кн. Івана, наведено цитати із Статуту, які відповідають арт. 3, розд. VII відомих тепер списків, але з деякою одміною як у редакції, так і в змісті:

Справа 1559 р.

— „Господаръ его милость в том порозумевши и бачечи иж в

Справа 1560 р.

„Господаръ его милость росказавъши вглянути в Статутъ, в

¹⁾ Лит. Метр. II, А, а. 48—49.

статуте описано: — „еслибы мужобойца квалтовник о забитье ку праву был позванъ, а на рокъ завитый ку праву не сталь, тогда из земли мает быти выволанъ; а хто бы по выволаню и забил, тот головщины платити, а которое вины за то понести не мает“¹⁾.

котормъ стоить описано: — „если бы мужобойца квалтовникъ о забитье былъ ку праву позванъ, а на рокъ завитый ку праву не сталь, таковой зъ земли маеть быти выволан“...

Навряд чи можна говорити, що в цих вироках перифразовано текст Статута, що часто-густо трапляється в актах, бо наведені цитати стосуються до різних справ за різний час, а тимчасом збігаються вони надзвичайно точно, відрізняючись тільки тим, що перша цитата — із справи 1559 р., повніша за другу. За правдивість цитат ще свідчить вказівка на те, що господар наказав подивитися у Статут, звідки й виписано було цитати.

Рівняючи ці тексти з арт. 3, розд. VII сп. Вил. та інших, бачимо, що в останньому справді є норма про виплату головщини з злочинцевого маєтку, говориться в ній просто про втечу вбивці. Але наведений текст встановлює інший момент, якого немає в списках: зобов'язаність стати на рок завитий; коли злочинець цього не виконував, оголошували виволання.

8. — У вироці в справі кн. Мих. Збаразького з Мих. Лубунським про гвалтовний наїзд та пограбування докладно перераховується за Статутом винагорода за пограбовані речі. В одному місці наводиться такий обрахунок:

„За сорок волон дворныхъ водле Статуту грошей по петдесят — копь трыдцать тры и двадцать“. — Це збігається з оцінкою всіх списків (арт. 8, сп. Дз. і Фирл., арт. 9 сп. Вил. і Сл., розд. XII).

„...стадника Степаньца забито — копь десеть“ (арт. 4, розд. XI сп. Вил.).

„...коровъ дворныхъ водле Статуту грошей по трыдцаты — копь петнадцать“ — за сп. Дз. і Фирл. — корова оцінюється в 30 кіп, за сп. Вил. і Сл. — в 40 кіп грошей.

„...за шестьсотъ овецъ водле Статуту грошей по дванадцать — сто двадцать копь грошей“ — у сп. Вил. і Сл. є тільки оцінка ягня (3 копи гр.), за сп. Дз. і Ф. вівця — 12 грошей.

„...за двесте коз водле Статуту грошей по шести — двадцать копь грошей“ — у сп. Вил. і Сл. — про кози не згадується; за сп. Дз. і Фирл. — кози по шести грошей.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{40}$, в. 2; $\frac{II. A}{40}$, 197. Цей текст близький до тексту арт. 20, розд. IV, Ст. 1566 р.

„...за полтораста коней местъскихъ водле Статуту грошей по петдесят кожного коня, чынить сто двадцать пять копъ грошей...“¹⁾ — такої оцінки за міські коні в жадному з списків немає.

9. — Р. 1564 в справі королівського конюшого п. Яроша Корицького з п. Іваном Солтановичем про гвалтовне наслзіння на пуцу повірений п. Яроша, доводячи свої вимоги, покликавсь на Статут:

„А такъ водле права посполитого — хто бы кого позвалъ, а права своего не конъчечы кгвалтомъ се объ оное дело обыходилъ, тотъ свою реч тратить, а на жалобу отказывати маеть“.

„...Такъ же тежъ, хто кому грабежъ учинить на грабежъ, свой грабеж тратить, а тот з навезкою ворочаеть“²⁾.

Друга цитата відповідає частині арт. 5, розд. XII за сп. Вил.:

„А если бы онъ, кого пограбилъ, нестерпяль и не доходячи правомъ, а противъ пограбилъ, тогды тотъ хто грабеж за грабеж грабитъ тот свою навезку тратить, а тому кого пограбилъ маеть грабеж вернути и навезати“...

Що-ж до першої цитати, то зформуваної в ній норми в списках Статута зовсім немає (пор.: арт. 16—19, розд. VI сп. Вил.).

10. — Р. 1551 господарський суд розглядав справу між воеводою більським п. Єронимом Сенявським та каноником виленським Олександром. У вирозі сказано:

„Мы водле обычаю права сказали есьмо оные шкоды ведле жалобы пани воеводиное осумовати, которых же шкод ошачовано за триста возовъ сена каждый возъ и з навезкою по шести грошей“³⁾.

Такої розцінки (3 гроші за віз сіна) в списках Статута немає.

11. — У вирозі в справі 1541 р. поміж п. старостою Жомойтським, п. Яном Радивиловичем та кн. Юрієм Слуцьким про гвалти, що подіяли люди князівські Латигольські, суд спиравсь на Статут:

„Король его милость... рачил казати статуть права земьского передъ собою чести, где выписуетъ: „коли бы обема сторонамъ очевисто передъ судом рокъ на землю выехати был зложонъ, а одна бы сторона на тотъ рокъ сама из доводы своими не стала, тогды которая сторона зъ судьями и зъ доводомъ своимъ на року зложономъ станеть, тая вжо сторона маеть тую речъ водълугъ права кончити“⁴⁾.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{35}$, а. 330.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{35}$, а. 348.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{24}$, а. 40 звор.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{12}$, а. 109.

Цьому артикулові відповідає арт. 22, розд. VIII сп. Вил., якого нема зовсім у сп. короткої редакції. Проте до Статуту 1566 р. арт. 22 не увійшов. Зважаючи на вказівку акту, що наведеного артикула було зачитано, ми вважаємо текст його за автентичний.

Чи мав автентичний список Статута написання 1529 р. нумерацію артикулів? Неясно це як-раз що-до первісного списку Статута, бо пізніші списки, як відомо, нумерацію артикулів мають.

Перевіряючи акти Литовської Метрики за трицяті роки XVI ст., особливо за перших років після видання Статута¹⁾, ми знайшли лиш декілька актів, де згадується про числа розділів та артикулів. Покликання на числа артикулів сливе зовсім нема, тимчасом як цитація змісту артикулів, а часто-густо й дослівне вписування тексту відповідного артикула з Статута трапляється раз-у-раз і править за загальний спосіб мотивувати вирок. Отже, найранішу вказівку на нумерацію артикулів у Статуті зустрічаємо у листуванні панів-ради з королем у 1538 р., де наводиться текст 1, 2 арт. в розділі „о судьях“²⁾. Список, що вживали пани-рада, маємо право вважати за автентичний. Отже, порівнюючи з відомими тепер списками, бачимо розбіжність. Таку-ж саму нумерацію мають списки Вил., Сл., польськ. і лат. Списки-ж Дзял. і Фирл., хоча й містять текст того-ж самого артикула, але без числа і в них перше число має артикул, що в інших вже стоїть під числом другим.

За нумеровані артикули згадує також судова справа 1541 р. поміж княгинею Федорової Дмитровича і кн. Іваном Горським. Свої права на спірну землю князь Іван підпірав покликанням на земську давність. Пани-рада, вислухавши сторін:

„и porozumevшы тому, ижъ князь Иванъ держалъ во упокои землю тую черезъ давност земськую, то есть черезъ десеть летъ, и вглянувшы в статуты земские, яко стоит в разделе первомъ в члонъках осмнадцать и двадцать четвертомъ, zostавили князя Ивана пры земли той Чурыловской во упокои за давностью земскою...“³⁾.

Ця нумерація за списком Статута панів-ради збігається з нумерацією сп. Дзял., Фирл., Вил. і Сл. Що-ж до латинського сп., то в ньому 18-му артикулові відповідає арт. 19-й, а арт. 24-му — арт. 25-й.

Взагалі, можна визнати, що список уживаний на господарському суді мав свою, невідому нам у цілому нумерацію, що не збігається з відомими тепер списками Статута. Так, у справі 1539 р. поміж кн. Іллею Кост. Острозьким і княгинею Івановою Жославською про маєтки, що $\frac{1}{3}$ його кн. Андрій Жославський продав князеві Іллі, а $\frac{2}{3}$ zostавив йому-ж, король, вислухавши сторін, казав Статута перед собою одкрити і з нього рачив „вырозумети“:

¹⁾ Такі — „Книги записей“ №№ 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, та книги „Судових справ“ №№ 4, 6, 7, 8, 9.

²⁾ Р. И. Б. т. XXX, стор. 33, 35.

³⁾ Лит. Метр. II. А. $\frac{10}{10}$, а. 99 звор. — 100.

„ижъ оный статуть разъность в тыхъ речахъ в собе маеть, бо на одномъ местцѣ пишеть: „если хто кому што дасть або запишет и заставит, таковой запись маеть держанъ быти“; а вьномъ разделе естъ выобразено, „ижъ людъ шеленики розуму отходячыи имени своими шафоват не могут“¹⁾.

Із змісту цитати видно, що зазначені артикули були в цитованому спискові Статута в різних розділах. Тимчасом у списках Дзял., Фирл. і лат. артикула про записи зовсім немає, а в сп. Вил., Сл. і польськ. він стоїть під № 15 у V розділі, і в тому-ж розділі є артикул про осіб, що не мають права тестаменту чинити (арт. 17). Не дивниця, що арт. про записи в господарському спискові Статута знаходивсь не там, як в сп. Вил. і Сл. Це був артикул дописаний до первісного списку 1529 р. і його могли вміщувати куди хто хотів. Але вміщувати його в розд. V справді було недоречно. І в Статуті 1566 р. ми бачимо його вже не в розділі V „О опекунах“, а в окремому VII розділі „О записехъ и продажахъ“ за числом 9.

Згодом, з що-дальшим розвитком сепаратного законодавства, з ускладненням практики господарського суду, коли окремі новели дописували до первісних та вже переписаних примірників Статута, розбіжність що-до нумерації артикулів повинна була зростати.

За яскравий довід є справа 1551 р. між Павлом Радивиловича і войтовою Обельською Андрієвою Милохною. Від ім'я Павла виступив на суді зять його Мартин Озренський. Повірений Милохни Миколай Слободич передовсім запитав Озренського, чи є на суді Павло Радивилович, що їх до права записав. Озренський на це одповів, що самого Павла нема, але він його на своє місце до права прислав. Миколай Слободич тоді заявив суддям:

„...Тоть Павелъ Радивиловичъ позвал войтовую и сына ее на именье, яко ваша милость на позве жалобу слышали. И не хотячы самъ з ними мовити, прислалъ ку праву умовляти ихъ того Мартина Озренского зятя своего, который водле права, а звлаща о именье не маеть моцы мовити, яко неоселый человекъ“.

Судді запитали Озренського — чи має він якусь „оселость“ у вел. князівстві Литовському. Він жадної „оселости“ вказати суддям не міг. Тоді судді:

„сказали Статуть отворыти, где в разделе шостомъ, а в артыкуле второмъ „о прокураторехъ“ такъ стоить описано: — ижъ о именья, о шкоды, о квалте не маеть жадин чужоземець прокураторомъ быти, ани о то мовити перед господаремъ его милостью, ани в земьскомъ праве, одно который бы былъ у великомъ князстве оселый“²⁾.

Важко навіть уявити собі, в якому порядку вміщено всі артикули в розд. VI в цьому спискові Статута, бо в спискові, що його цитували в 1538 р. пани-рада в своєму листуванні з королем, артикулом під

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I. A.}{23}$, а 52 звор. — 54.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A.}{25}$, а 128 звор. — 129.

числом 2-м був артикул про одзивання до господаря. У сп. Вил., Сл. і польськ. арт. „о прокураторы“ знаходиться під ч. 13-м., в сп. Дз. і Фирл. — за ч. 9-м., в сп. лат. — за ч. 12-м.

Р. 1558 господарський суд розглядав справу кн. Збараського з п. Миколаєм Кишкою і з опікунами дітей пана Станіслава Кишки про маетки спадкові. Підчас судового змагання п. Миколай зацитував Статута:

„И еще ку помочы себе в той справе бралъся панъ Миколай до Статуту в разделе пятомъ артыкул третинадцать, ижь где бы до которого имения колько вчасниковъ было, а одного альбо колко до суду о тое себреное позвано, а иных не позъвано, тогъды неповинень одинъ без другога отъказовати“¹⁾.

А втім цей артикул знаходиться в сп. Дз., Фирл. і лат. під числом 14-м, а в сп. Вил., Сл. під ч. 16-м.

Отже не може бути сумніву, що нумерація артикулів у спискові, що його вживав господарський суд, мінялася протягом усього часу, поки чинний був Статут 1529 р., в залежності від змін у розподілі матеріялу всередині кожного розділу. Але й у відомих тепер списках спостерегаємо велику розбіжність у їхньому групуванні за заголовками та в самій нумерації. Щоб показати, як нумерація розбігається в окремих списках, співставимо числа артикулів розділу IX-го.

Розд. IX-й.

Заголовки артикулів (за сп. Вил.)	Нумерація артикулів			
	сп. Лат.	сп. Фирл.	сп. Дзял.	сп. Вил., Слуц., Польськ.
„Хто бы чие ловы кгвальтомъ половил“ .	1	1	1	1
„Цена зверемъ дикимъ“	2	2	2	2
„О борти и озера о сеножати, хто маєть въ чужой пушчы, яко ся мають в томъ справовати“	3	3	3	3
„Который пушчу свою маєт, а чужьи борти в сго пушчы“	Текст без заголовка сполучений з попереднім артикулом 3-м.			4
„Хто чужіе озера в пушчы своей половит и сеножати покосит, што маєт платити“ . .	4	4	4	5
„Хто бы в пушчы своей зосталъ чиего человека“	Текст без заголовка сполучений з попереднім артикулом 4-м.			6
„Хто бы мел споръ о борть, або о входы въ пушчы, а хотель хто кого от бортей и отъ входовъ спирати, як мають межы ними право вчинити“	5	5	6	7

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A.}}{35}$, а. 48 звор — 49 звор.

Заголовки артикулів (за сп. Вил.)	Нумерація артикулів			
	сп. Лат.	сп. Фирл.	сп. Дзял.	сп. Вил., Слуц., Польськ.
„Хто бы кому озеро, або сажовку або став зволочилъ”	6	6	7	8
„Хто бы кому соколее гнездо сказил, або порубаль”	7	7	8	9
„О бобровые гоны”	8	8	9	10
„О хмельищахъ”	9	9	10	11
„О принадле пташомъ”	10	10	11	12
„Хто бы принадле злодейскимъ обычаемъ показилъ”	Текст без заголовка сполучений з попереднім арт. 10-м.	11	12	13
„Уставы за дерево бортное што маєт плачно быти”	11	12	12	14
„Хто бы кому сосну пчельницу порубал або сказил”	Текст без заголовка сполучений з попереднім арт. з 11-м, з 12-м, з 13-м.			15
„Хто бы порубал або сказил сосну”	Текст без заголовка сполучений з попер. арт. з 11-м, з 12-м.		14	16
„Цена пчолам”	Текст без загол. сполучений з арт. 11.	13	Текст без загол. сполучений з арт. 14.	17
„Хто кому в гаи зарощеном шкоду вчинил”	Цього артикула зовсім нема.			18
„Хто кому сад покрадеть”	Цього артикула зовсім нема.			19
„О шацоване земли”	Цього артикула зовсім нема.			20
Усіх артикулів	11	13	14	20

Варто відзначити, що сп. Вил., Слуц. та Остробрамський-польський, які мають ознаки пізнішого написання, нумерують чисто-всі артикули, тимчасом як у раніших списках (Фирл., Дзял., лат.) цього не помічаємо. В цих останніх трапляються артикули, що не мають ані заголовка, ані нумерації (напр., у сп. Фирл. арт. 25, 26, розд. I, арт. 1, розд. II за сп. Вил. та инш.).

Це показує, що за часів I-го Статута технічне значіння нумерації артикулів у кодексі було зовсім не тотожне з теперішнім. Городенський земський суд у 1539—42 рр. уживав такого списку Статута, який значно відрізнявся від відомих тепер списків, бо містив такі артикули, що їх у цих списках зовсім немає. Але жадного разу Городенський суд не зазначив будь-якого числа артикула, дарма що zarazом не вагавсь у своїх виразах виписувати з Статута численні цитати цілком. З практичного боку було важливіше навести на суді саму правну норму, аніж її місце в системі кодексу. Отже, найважливішою формою покликання на Статут було цитування короткого змісту тої чи тої норми, а не зазначення його числа.

Нумерація артикулів не могла мати практичного значіння ще й тому, що Статут незабаром після того, як його видано, перестав бути єдиним тотожним кодексом у державі. З'явилися відмінні один від одного списки Статута, які, проте, вживано на суді. Хіба можна було стороні або судові обмежитися тільки зазначенням числа артикула та розділу? Таке покликання нічого не могло дати, бо невідомо, чи тотожні були ті списки Статута, що їми користувалися сторони. Отже, неминуче треба було або вказувати заголовок артикула, або процитувати, хоча-б і своїми словами, текст відповідного артикула. В найважливіших випадках, коли юридичний, а не фактичний, бік справи був спірний, наводили повний текст артикула, надаючи йому тлумачення в своїх інтересах.

Через отаке другорядне технічне значіння нумерації артикулів у кодексі, не дивниця, що могли спочатку вживати такі списки Статута, які нумерації й зовсім не мали. Але ми певні, що розподіл на розділи та надписання заголовків артикулів були вже в первісному списку Статута. Без цього вживати Статута, чималого розміром і різноманітного змістом, було-б неможливо.

VIII.

Висновки.

Критична робота над списками Статута за допомогою практики місцевих судів і господарського суду дозволяє зробити певні висновки.

Передовсім, цілком безумовно, короткі списки Статута (Дз., Фирл., лат.) треба вважати за раніші, а широкі (Вил. Слуцьк., польськ.-Остробрам.) — за пізніші, що мають багато змін, поправок, додатків, нових артикулів. Деякі виправлені артикули можна застосувати до певних хронологічних дат, як, напр., арт. 4, розд. VI сп. Вил. про позивання,

доповнений на підставі законодавчого акта 1547 р. виданого на Виленському соймі; або-ж арт. 28, розд. XIII сп. Вил., що містить частину закону виданого на соймі 1551 р.

Це є найпізніші відомі нам хронологічні дати нових положень, запроваджених до Статута. Пізніших новел у списках широкої редакції Статута ми не вбачаємо. Але зміни в первісному тексті Статута 1529 р. почалися незабаром після його застосування в житті. Судова практика, стикаючися з казусами, не передбаченими в кодексі, розв'язувала їх на підставі стародавнього звичаю і через судовий прецедент надавала правій нормі сталого характеру. Цього було досить, щоб ті, у кого були примірники Статута, приписували таку норму, або відповідно виправляли її. Непомітно, щоб широко вживалися правила Статута по санкціонуванні норми звичаєвого права на соймі. Лиш врядигоди уряд наказує дописувати ухвалену норму до примірників Статута, що були в урядовців. Абсолютно довільно дописувано, виправлювано й систематизовано артикули по приватних примірниках Статута. Ось чому могли траплятися випадки, коли сторони на суді покликалися на норми Статута, що були записані в приватних примірниках і яких не було в списках урядових. Для суду приватні списки були не обов'язкові.

Найцікавіші, на нашу думку, списки Статута є ті, що вживали їх на господарському суді король та пани-рада. Первісний список Статута, що ухвалив сойм у 1529 р., теж зазнав змін. Його теж доповнювали і не одного разу переписували в доповненому вигляді. Таким чином, і господарський список Статута мусів бути в кількох редакціях.

Жадного господарського списку Статута не залишилося. Широкі списки Статута не є копії з господарського примірника, бо в них немає артикулів, що були в ньому. В основі їх лежить оригінал, що переробила приватна особа. Що-ж до коротких списків, то й про них не можна напевне сказати, що вони належать до копій господарського списку. Одні серед цих списків, що-до розподілу на окремі артикули, що-до заголовків та нумерації – доводять, що й тут маємо списки змінені, хоча й не дуже. А втім, ці списки найближчі до первісного тексту Статуту.

Степан Борисенок.

Суть застави за Литовським Статутом.

Забезпечує право кредитора найперше довжникове майно в тому його складі, що воно його має в момент як доправляється борг. Та кредиторіві завсіди загрожує небезпека, що вартість довжникового майна буде нижча ніж ціна зобов'язання, що до майна буде пред'явлено одночасно стільки вимог од інших іще кредиторів, що, мігши вдовольнити кожду зокрема, воно не зможе знести тягару їхньої сукупности.

З огляду на таку небезпеку, що запобігти їй кредитор не має змоги, він воліє вибрати з усього довжникового майна певну річ, що відповідає по ціні сумі боргу, і застерегти собі право виключного задоволення з вартости цієї речі. Таке забезпечення досягається за допомогою застави. Таким чином, заставним правом визнають право на чужу річ, що належить кредиторіві в забезпечення його вимоги по зобов'язанню та яке полягає в можливості переважного задоволення з вартости даної речі.

Ця праця ставить собі за мету з'ясувати суть заставного права за Статутом Литовським усіх трьох його редакцій¹⁾, а для цього доцільно спинитися на вихідних моментах науки про заставне право за цією законодавчою пам'яткою. Литовський Статут відрізняє заставу нерухомости й заставу рухомости. Щоб визначити заставні стосунки, в Статутові Литовському вживають таких висловів: „застава“, „заставить“, а часом цей вислів заміняють терміном „закупать“, „речь заставная“, „именъе закупное“²⁾.

Кожен Статут присвячує питанню про заставне право окремий розділ³⁾.

¹⁾ Викладаючи це питання, ми керувалися Литовським Статутом 1529 року (т. зв. Старим) (редакція Временника), Статутом 1566 року (Великого Князства Литовского), вид. Императорскаго Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, і Статутом 1588 року (Статут Великого Князства Литовского), нове видання Императорскаго Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. Ми позначатимемо Статут 1529 року — 1-м Статутом, Статут 1566 р. — 2-м Статутом і Статут 1588 року — 3-м Статутом.

²⁾ Арт. 1, 4, Розд. X, 1-го Литовського Статуту. Арт. 3, 13—22, розд. VII, 2-го Статуту й арт. 11—14, розд. VII, 3-го Статуту.

³⁾ В 1-му Статуті розділ десятій, а по всіх інших Статутах розділ сьомий.

I. Виникнення заставного права.

1. Особи, що беруть участь у заставній угоді.

Особа, яка віддає своє майно, щоб забезпечити зобов'язання, зветься „хто речь заставную заставиль“, а особа, котра бере чуже майно в заставу, — заставоємець, за Литовським Статутом, зветься „хто маючи оть кого в заставе именьє“, „хто заставу держить“, „заставникъ“¹⁾. Заставадатець повинен бути власником заставляваного майна, — на це вказує вислів, що часто-густо трапляється, „дедич“ або „дедичство“²⁾.

Зокрема вдова, що одержала чоловіків маєток як „віно“, має право пустити його в заставу, але жити в межах вартости цього „віна“. Так само й заставоємець мав право пустити в заставу майно, йому вже закладене, себ-то вчинити перезаставу, хоч так само з умовою, щоб подібну перезаставу було зроблено в тій-же (основній) сумі, а не вищій, і на тих самих правах.

Хто-ж являється заставоємцем?

За загальним правилом визнається, що право брати в заставу належить шляхті. А втім, землевласники („князья“, „паны“) віддавали своє майно в заставу не тільки шляхтичам, а й особам не шляхетського походження, а саме: купцям, міщанам християнської віри й жидам. Останні могли володіти землею й на повітах на праві власности, а вища класа (князі, шляхтичі) завжди потребувала грошей і, за браком організованого кредиту, знаходила його в них. Але й з цього погляду Литовський Статут запроваджує певну умову: пускаючи свій маєток жидам у заставу, землевласники звичайно виконання військової повинности на час застави брали на себе³⁾.

2. Предмет застави.

За об'єкт заставного права правлять усі предмети, які тоді могли підлягати праву власности. Отже, заставі насамперед підлягали нерухомості й рухоме майно. Серед перших годиться відзначити землі, ліси, води, рибні лови, промислові заклади, будівлі та господарчі будови⁴⁾. Що-до рухомостей, то до їхнього складу треба зарахувати коні, товар, птицю й узагалі предмети, які мають характер рухомих речей господарства. Щоб визначити заставні стосунки оцих саме речей, уживають вислів „заклад“⁵⁾.

¹⁾ Див. стор. III покликання 2-ге. Пор. Adamus, „Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku“, стор. 14 й дал.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Арт. 4, розд. II, 2-го Статуту й арт. 7, розд. VII, 3-го Статуту; пор. арт. 26, розд. VII, 2-го Статуту.

⁴⁾ Арт. 6, розд. VII, 3-го Статуту; пор. арт. 11, розд. X, 1-го Статуту.

⁵⁾ Арт. 13, 16, 20, 21, 22, розд. VII, 2-го Статуту й арт. 26—29, розд. VII, 3-го Статуту.

Незалежно од цього, за предмет для застави були й права. Нарешті, як заставляли селян, заставаомиць діставав право на здійснення повинностей, що їх селяни мусіли відбувати своєму державцеві¹⁾). Зокрема право брати мито, що становило приналежність землеволодіння, звичайно, уніходило до предмету застави.

3. Форма складання застави.

Застава, як угода несамоційна, набуває чинности в звязку з договором позики: умова про заставу є разом з тим і умова про позику; як підставу, в ній наводять позику певної суми й обов'язок довжника виплатити її.

Щоб виникла застава, Литовський Статут вимагає складання формального запису й показу його судові (щоб записати до судових книг).

За загальним правилом, запис повинен був підписати заставаодавець і прикласти свою печатку та поставити трьох або чотирьох свідків.

Певного терміну запису треба було показувати й записувати до книг земського суду.

Литовський Статут постановляє: „кождый таковой, хто бы хотѣлъ имѣнье свое отчизное продати або заставити, тогда маеть прійти передъ насъ, Господара, або передъ врьдъ земскій, въ которомъ повѣтъ тое имѣнье лежитъ, объявити передъ судомъ земскимъ, которая продажа за таковымъ обычаемъ будетъ моцна и вѣчнѣ держана, хотя бы на то и потверженья нашего господарскаго не было“²⁾). А що „межы роки судовыми, безъ которыхъ судъ земскій не звыклъ заседати“, себ-то між сесіями земського суду книги судові не були відкриті для показу, то дозволялося, як траплялася потреба, спочатку записувати акт до книг гродського суду, з тим, щоб першої-таки сесії земського суду акт було записано до земських судових книг³⁾). Як запис уписано до книг земського суду, заставаодавцеві видається випис з судовою печаткою. Разом з тим і заставаомиць повинен видати посвідку за своїм підписом і печаткою як своєю, так і двох чи трьох свідків; у цій посвідці заставаомиць зазначає, що, од кого, за яку суму взяв він у заставу майно; таку посвідку передається заставаодавцеві. Коли по заставі надходить завдоволення, заставаодавець повертає посвідку заставаомицеві, а той, і собі, повертає заставаодавцеві запис, а тоді свідчить перед судом факт одержання боргу.

Як заставаомиць відмовиться повернути такий заставний запис і не схоче визнати на суді, що він дістав цілковите завдоволення, його при-

¹⁾ Арт. 6, розд. VII, 3-го Статуту; пор. арт. 20, розд. VIII, 1-го Статуту й арт. 68, розд. IV, другого-таки Статуту.

²⁾ Арт. 3, розд. VII, 2-го Статуту, арт. 2, розд. VII Лит. Статуту 3-го.

³⁾ Ibidem, арт. 2. Пор. Проф. В. И. Пичета, „Земельное право ў статутах 1529 и 1566 гадоў“ (Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту; № 11, 1926 р., стор. 102).

мушує до цього суд у призначений строк, а, окрім того, він повинен повернути заставодавцеві збитки, заподіяні отакою відмовою. А втім, що заставоємець визнав факт цілковитого завдоволення по записові, робиться відповідна зазначка в книзі; за силою такої зазначки запис утрачає юридичну силу¹⁾. Тільки на підставі таких записів, законним порядком вчинених, могли здійснювати свої вимоги за зобов'язаннями купці, міщани й жида. Так само неподання запису, вписаного до книг гродського суду, до земського, — у призначений строк, — суду тягне за собою недійсність останнього²⁾. Тільки в особливо виключних випадках (війни чи якої пошести) неподання запису, вписаного до книг гродського суду, до суду земського не тягло за собою жадних наслідків для сторін; одначе, як минуться ці обставини, вищепоказаного порядку треба додержати.

Ті самі наслідки настають і тоді, коли взагалі запис зроблено не згідно з вимогами, встановленими в законі³⁾.

Отже, формальний порядок складання заставних записів уважали за необхідну умову дійсності останніх.

При встановленні кожної застави переводять увод у володіння з такими самими формальностями, як і тоді, коли передають власність. Підчас уводу складають інвентар заставленого майна, куди заносять спис двору й рухомих речей, що там є, землі й селян. Недодержання обряду вводу в володіння спричиняло невігідні для заставоємця наслідки геть аж до втрати прав⁴⁾.

Литовський Статут передбачає випадки, коли запис знищиться (випадки „згинутія“) через пожежу та інші причини. Про такий випадок „гибели“ — втрати документу належить заявити „предъ урядомъ“, а як справа доходить до суду, свідки повинні під присягою засвідчити факт існування й знищення документа й тоді „маеть оную речъ, на што листы згинули, одержати“⁵⁾.

За істотну частину змісту заставного запису є визначення строку виплати боргу. Встановити термін застави надається згоді сторін; здебільшого строк призначається не більш як рік; дозволялося строки й довші — дворічний, трирічний. Не завсіди строк був календарний; іноді його визначало настання певної події⁶⁾.

¹⁾ Артик. 3, розд. VII, 3-го Статуту.

²⁾ Ibidem, артик. 6 і 7.

³⁾ Ibidem, артик. 2–3.

⁴⁾ Арт. 3, розд. VII, 2-го Статуту: „пакли бы по ономъ записѣ въ держанье того имѣнья не пришолъ, а давность земскую десять лѣтъ промолчалъ, тогда таковая продажа и застава потомъ моцы мѣти не будетъ“.

⁵⁾ Арт. 24, розд. VII, 2-го Статуту — арт. 24, розд. VII, 3-го Статуту.

⁶⁾ Як запевняє проф. Владимирський - Буданов, безстрокові записи встановлювали так зване „службне володіння“ або прикривали цілковите відчуження — угоду *in fraudem legis* (висловленого в артик. 4, розд. VII, 2-го Статуту). „Заставное владѣніе“, Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. 8, т. VI, стор. 95–100.

II. Чинність заставного права.

Основна чинність застави, що відповідає меті її встановлення, полягає в тому, що заставоємцеві належить, у межах його вимоги, право на вартість закладеної речі, хоч-би в чііх руках і хоч-би на якій підставі вона була. Право це, охоплюючи річ у повному її складі, поширюється й на всякий приріст речі. З другого боку заставне право не ділиме й завдоволення кредитора частиною його вимоги не позбавляє його права застави на всеньку річ.

Чинність застави, отож, виявляється в тих юридичних наслідках, що настають для сторін як у той період, коли існує заставна угода між ними, так і по її закритті.

Погляньмо, які-ж юридичні наслідки для сторін викликає застава (заставне володіння) за Литовським Статутом усіх його редакцій. Инакше кажучи, в чому полягає суть застави за Литовським Статутом. Тут треба відрізнити заставу нерухомости й застанову рухомости.

а) До настання строку застави.

Що-до юридичних наслідків, які виникають для сторін на той час, коли існує заставний договір про нерухомість, то заставоємцеві насамперед належить право володіння заставленим майном. Тому й застава — застанова майна з передачею права володіння кредиторіві. Ми вважаємо за безсумнівне, що за Литовським Статутом застава нерухомости иншого значіння й не має, що заставне володіння відносно нерухомого майна не мислиться инакше, як у формі передачі майна кредиторіві на праві володіння.

Ми не можемо погодитися з думкою декотрих дослідників, буцім Литовському Статутові відома форма застави нерухомого майна й без передачі володіння кредиторіві, тоб-то з залишенням його в руках довжника ¹⁾.

Їхне покликування на відповідні постанови статутів, чим вони гадають підперти висловлену думку, видається нам не доводливим.

Отож, згідно з першим Литовським Статутом, розділ X містить правила „о именіяхъ которые въ долзехъ, и о заставы“, причому артикул I його передбачає випадки, коли „кто бы коупиль именье должное, а тотъ, хто долгъ мѣлъ, десять леть молчалъ“.

Текст-же зазначеного артикулу каже: „иъ коли бы хто купиль какое дедицство и держалъ с покоемъ, заплатившы або недоплатившы, а на том жебы именья хто иншы й долгъ мелъ, первой записаный, поки еще было не продано, а молчалъ бы о тот долгъ десять леть через давность земскую, а правом не искалъ; тот не маеть того долгу на том именьи смотреть“ ²⁾... Зміст цього артикула статутів такий: коли хто

¹⁾ Проф. М. Ф. Владимірскій-Будановъ, „Заставное владѣніе“ (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. 8, т. VI, стор. 3—5, вид. 1911 р.).

²⁾ Продолженія: „...але маеть истца у своих пенезяхъ искати. А если бы тот истец не мелъ чим платити; тогда в том долгу мает его за шию принять. А если бы о тот

купить маєток, причому з продавця є довжник за зобов'язанням, а кредитор його проміне строк на dopravку свого боргу, то він утрачає право доправляти цей борг з маєтку, що його довжник продав третій особі. Наведена постанова передбачає ті наслідки, які настають тоді, коли кредитор не пред'являє dopravки боргу за зобов'язанням протягом певного строку (десятьох років од дня продажу за першим і другим статутом і трьох років за третім статутом¹⁾).

У таких разі він утрачає право на dopravку боргу й маєток лишається за покупцем. Передусім навряд чи можна вважати за доведене те запевнювання прихильників висловленого вгорі погляду, наче-б поняття „должное“ визначає „заставлене“ й цитований артикул має на увазі виключно довг, забезпечений заставою маєтку. Ми, навпаки, гадаємо, що мова тут швидше за купівлю-продаж маєтку, при наявності взагалі тієї чи іншої особистої dopravки боргу кредиторського відносно продавця, який має змогу завдовольнити таку dopravку продаваним маєтком, а зовсім не про купівлю-продаж маєтку, обтяженого заставою. І перший статут у розділі X торкається питання не виключно про заставу, а взагалі про борги, інші-ж статuti в артикулі 10 мають на увазі „именъе должное“ й „давность земскую“, а не випадки продажу маєтку, що перебуває в заставі.

Підстав до висновку протилежного не можна вбачати ще й тому, що, з погляду Литовського Статуту, давність не поширюється на dopravку боргу за претенсіями, які повстають із застави. Принаймні, статuti перший і другий містять категоричне правило про те, що заставне володіння не підлягає давності²⁾. А що-до третього статуту, то, проводячи взагалі начало вилучення заставного володіння з чинности давности, зазначений статут категорично наказує прикладати це начало відносно не тільки довжника (заставадвця), ба й кредитора (заставного державця)³⁾.

долгъ до права позваль того, который тое именіе держить, давности земское не омешкавши, тому, подлугъ запису его першого, маеть держанья оногo дедицтва в том же долгу мети присужоно, абы тот, который в держаньи того дедицтва, тот долгъ маеть заплатити, а тотъ державца, на том в кого купиль, маеться тыхъ пенезей и каждому накладу доискивати, а наболей, естли бы того долгу и иныхъ накладовъ которыхъ колвекъ на себе не приняль в тотъ часъ, коли тое дедицтво записаль. Пор. арт. 10, розд. VII, 2-го Статуту, причому кінець артикула каже так: „...тому подлугъ запису его першого тотъ долгъ на томъ же першомъ имѣнью маеть быти держанъ, а тотъ, который въ держанью того дедицтва, оный долгъ маеть заплатити тому, хто первшый записъ маеть, а самъ маеть тыхъ пенезей и каждого оногo накладу на истцу доискивати“. Пор. арт. 10, розд. VII, 3-го Статуту: „...а молчаль бы по продажи о тотъ долгъ три лета...“

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Артик. 5, розд. X, 1-го Статуту: „кождая застава давности мети не может“. — Арт. 14, розд. VII, 2-го Статуту. Пор. проф. В. И. Пичета, н. т., стор. 101.

³⁾ Артик. 12, розд. VII, 3-го Статуту: „кождая застава и долгъ позычонный, давности мети не мають“; — він каже: „...установемъ, абы каждая застава и долгъ позычонный, давности земское не мели, и вольно будетъ всякому дедичу отъложивши суму пенезей передъ правомъ за заставу дедицтва своего дойти, такъ за правомъ своимъ приржо-

Тимчасом, коли виходити з того тлумачення цитованих постанов, наче в них мова мовиться про претенсії, засновані на заставі, довелось-б визнати прикладання давности й до таких вимог, що живовидячки суперечило б правдивому розумінню закону. Звідси аж надто очевидно, що в розглядуваному випадкові давність і прикладається власне через те, що мається на увазі борг особистий, а не речова доправка, себ-то зобов'язання особистого, а не речового характеру.

А якщо в зазначених артикулах Литовський Статут передбачає угоду купівлі-продажу, якщо продавець боргує за особистим зобов'язанням, то, здавалось-б, що, коли так, як ми, витолковувати їхнє розуміння, жадної непослідовности в конструкції самого правового стосунку та юридичних наслідків, що він їх спричинив, не повстає. Справді, які можуть у данім разі трапитися непорозуміння між сторонами через те, що такий маєток покупить стороння особа? Коли є борг за особистим зобов'язанням, маєток на праві власности вважається за власником-довжником, що він і має право продати його третій особі.

А втім, коли навіть припустити, як гадають деякі дослідники, неначе-б зацитовані постанови Литовського Статуту передбачають випадок купівлі-продажу власне заставленого маєтку, то видається незрозумілим, чом, через отаке тлумачення, треба відкидати можливість того, що заставлений маєток залишиться в володінні заставоємця, як нормальний наслідок застави за Литовським Статутом? І, справді, маєток міг, з огляду на заставу, бути в володінні заставоємця, але разом з тим таке володіння і трохи не перешкоджало переходові його документально на власність до сторонньої особи (через продаж). Адже право власности залишалось за заставодавцем. І тому немає підстав відмовляти йому в праві вивласнити належний йому маєток, хоча-б цей маєток він заставив був третій особі й добро перебувало у фактичному володінні заставоємця. За таких умов заставодавець завсіди мав право продати свій заставлений маєток, не порушуючи тим, звичайно, заставоємцевих прав. Принаймні, третій статут визнає за заставодавцем, як власником, право відчужити маєток третій особі, незалежно од прав заставоємця, що володіє таким маєтком. Отож, остання частина артикула 4, розд. VII 3-го стат. каже: „...такъ же и такое именье которые бы сам заставиль... волно ему мимо того хто в заставе... держати будетъ, иньшому кому вечностью пустити и право свое вечное на кого хотель възнести и влити“¹⁾). Вислів „мимо того, хто в заставе держати будетъ“ дає нам підставу запевняти, що в данім разі сам факт володіння маєтком з боку заставоємця, як спеціальна ознака застави за Литовським Статутом, не перешкоджав праву заставодавця порядкувати, як хоче, своїм заставленим маєтком.

нымъ, и яко кольвекъ набытымъ, тымъ-же способомъ всякому стану долъговъ своихъ позычоныхъ за описами водле сего статуту, справеными на истъцу и потомкохъ его доходити вольно будетъ, хотя бы и черезъ давность земскую не упоминалься“.

¹⁾ Артик. 7, розд. VII, 2-го статуту не містить в собі такого твердження.

Нарешті, всупереч висновкові тих самих дослідників, застаवонець, володіючи заставленим маєтком, хоч-би його було продано третій особі, міг за силою тих чи інших обставин проминути строк, щоб пред'явити доправку боргу (капіталу) за заставною. Нічого неприпустимого з погляду життєвих умов добачати в цьому не можна. І Литовський Статут передбачає наслідки, що повстають тоді, коли кредитор проміне такий строк на доправку боргу.

Одне слово, на підставі вищенаведених постанов навряд чи можна запевняти, що, з погляду Литовського Статуту всіх його редакцій, установлення застави не завсіди сполучалося з застаवонцем володінням заставленим маєтком. Навпаки, на нашу думку, точне цих постанов розуміння приводить до висновку, що в данім разі перед нас типова форма застави: заставлений маєток перебуває у фактичній володінні не заставаодавця, а заставонця. Далі не то що не стверджує, а швидше збиває висновок дослідників, наче Литовський Статут визнає й заставу без передачі володіння майном кредиторіві, і покликання їхне на артик. 12, розд. VII 2-го Литовського Статуту „о долги двох, або колко, на одномъ имѣнью“. В перекладі артикул оцей визначає: „коли хто володіє маєтком за купним у якій-небудь сумі, а инший з'явився-б, допоминаючи своє боргу з того самого добра, (кредитор), запевняючи, що йому на тому самому маєткові забезпечено суму грошей..., а той маєток коштував-би обох сум, тоді той, що має право на більшу суму, повинен сплатити другому, або обидва, оддавши маєток у заставу сторонньому, поділять гроші між собою згідно з вимогами. А коли-б скілька кредиторів з рівними (однаковими) вимогами (борговими претенсіями) зібралось на той-же самий маєток, а маєток був-би не вартий сукупності їхніх боргових вимог, тоді маєток повинен одійти до того, в кого запис (борговий) давніший, або хто володів маєтком („хто будеть мѣти первшій записъ, або-бы въ держанью имѣнья былъ“). а всі инші кредитори з иншими записами можуть правити свої гроші з довжника ¹⁾.

Безперечно, під поняттям „закупное имѣнье“ наведений артикул розуміє „имѣнье заставлене“ й він передбачає множественність прав кредиторів супроти одного довжника ²⁾. Коли порівняти його зміст з арт. 2.

¹⁾ „Коли бы хто имѣнье закупное у которой сумѣ держалъ, а другій бы ся долгомъ своимъ ку тому жъ имѣнью приповѣдалъ, менечи ижъ тежъ ему на томъ же имѣнью сума есть описана, и съ права бы тую ему перевель, и давность бы земская не замолчана, а тое бы имѣнье обои сумы стояло; тогда тотъ который маетъ большую суму повиненъ заплатити, або обадва тое имѣнье иншому въ обоей сумѣ зоставити, а тые пенези межи себе водле записовъ роздѣлити. А пакли бы колько должниковъ равными долги до одного имѣнья збѣглося, а имѣнье бы вже за тые долги не стояло; тогда хто будеть мѣти первшій записъ, або бы в держанью имѣнья былъ, а имѣнье тежъ большее сумы не стоитъ, тогда (тотъ при такомъ имѣнью зостати маетъ, а тые зъ) остатнымъ записамъ мають тыхъ пенязей своихъ на истцу доходити“.

²⁾ Неволинъ, „Истор. Рос. Гр. Зак.“, т. III, стор. 339, прим. 124. Удинцевъ, „Исторія займа“, стор. 152—153.

розд. X першого статуту, то виявляється, що останній не дозволяє випадків сутички так званих рівних (однакових) боргових претенсій. Разом з тим у третьому статуті знаходимо істотну щодо цього зміну. Отож, кінець арт. 11, розд. VII цього статуту каже: „...А пакъли бы колько долъжниковъ зъ розъными долъги до одного именья збеглися, а именье бы вже за тые долъги не стояло, тогды хто будетъ мети первъшій слушный и правный записъ, и въ деръжанью того именья за тымъ первъшимъ записомъ былъ, а тое бы именье большое сумы не стояло, тогды тотъ за первъшимъ записомъ своимъ при таковомъ именью зостати маеть, а тые з остатъними записы мають пенезей своихъ на истьцу доходить, а гдебы, истецъ умеръ тогды на иньшой маетности его“. Ми ладні гадати, що в першому пункті арт. 12 статуту другого мова про конкурс прав заставоємця й звичайного кредитора за особистим зобов'язанням, себ-то застава за звичайним забезпеченням (не речового характеру) боргу, хоча-б і стверженого на суді. Цього не досить: ми гадаємо, що й у другій частині зазначеного артикула послідовно проводиться значіння такої самої сутички прав заставоємця й особистих кредиторів, причому переважає власне кредитор за заставою та до того ще й той, котрий володіє нею. Стверджує цю гадку і артикул 11 третього статуту, що має на оці „розные долъги“, а не виключно конкурс кредиторів за заставою на ту-ж саму річ, як запевняють деякі дослідники, і що надає право іншим кредиторам, на випадок довжникової смерті, доправляти свої борги зо всього иншого (себ-то незаставленого) його майна, тоб-то за особистими зобов'язаннями, а не виключно заставоємцям, тим більше, що застава вимога забезпечується тільки заставленим майном¹⁾.

А втім, коли навіть припустити, — як гадають деякі дослідники, — що зацитований (12) артикул передбачає конкурс кредиторів за заставою, себ-то множественість заставних прав, на той-же самий маєток, і що перевага може виявитися на боці не того заставоємця, котрий володіє маєтком за заставою, а того заставоємця, що має передше складений борговий запис, то звідси, нам здається, не можна ще робити висновку, буцім Литовський Статут має на оці власне заставу в формі залишення заставленого майна в заставодавцевих руках. Точне розуміння цитованого артикулу не дає підстав до такого висновку. Адже заставлений маєток не міг перебувати разом у фактичному володінні всіх заставоємців, а, природня річ, володіти ним міг тільки основний (перший) з них, а всі інші заставоємці гарантували свої права актами-записами, які спричиняються до однакових юридичних наслідків.

Нарешті, третій Литовський Статут виразно оддає перевагу, — коли визнати в данім разі справді конкурс заставних тільки прав на той-же самий маєток, — тому заставоємцеві, чию заставну складено ра-

¹⁾ Пор. Jan Adamus, *Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku*. Lwów 1925, стор. 92 і далі.

ніше й до того сполучено з володінням заставленим майном („хто будеть мети первъший слушный и правный запись, и въ держанью того имения за тымъ перъшымъ записомъ былъ...“). Скоро-но вимагали двох оцих умов, то вже саме це стверджує властивість самої тогочасної застави — заставоємцеве володіння заставленим маєтком: таке володіння нерозривно звязано з записом; запис ставить перед собою гадку про володіння.

Цього не досить: установлюючи заставу, як свідчать постанови Литовського Статуту, заставоємця вводили у володіння заставленим майном. Коли обряду вводу в володіння не додержувано, заставну угоду вважали за недійсну. Безперечно, необхідність такого вводу стверджує й суть форми застави, яка зводиться до того, що заставоємець, а не заставодавець, ставав за фактичного володільця заставленого майна.

Отже, Литовський Статут визнає форму застави — заставу, що за неї заставлене майно переходить у заставоємцеве володіння¹⁾ і, щоб визначити таке право, вживає термін „держати“²⁾. Инакше кажучи, Литовському Статутові властивий інститут заставного права у формі виключно застави. Іншої форми застави Литовський Статут не знає³⁾.

Далі, незалежно од права володіння, заставоємцеві при заставі за Литовським Статутом належить право користуватися заставленим майном. Так, згідно з Литовським Статутом усіх редакцій, відколи заставоємця буде покликано до суду, через те, що він одмовився взяти гроші, які вносить заставодавець у строк, щоб виплатити борг за заставною, він не має права плюндрувати заставлені добра, одержувати доходи з них та користуватися якими-небудь вигодами; в противнім разі він повинен відшкодувати заставодавця за все, що одержав з маєтку: „...отъ того ж часу не маеть болше казити имения ани в живанья доходовъ... штож бы колве после положенья позову из оного имения взялъ, то все маеть ему вернути“⁴⁾.

Очевидячки, коли застава була чинна, заставоємець мав право користуватися заставленим майном⁵⁾. Щоб визначити поняття „користу-

¹⁾ Пор. арт. 5, розд. X, 1-го Статуту („...а заклад свой в него к себе взяти... врад маєт ему дати у вязанье у имене, и каждый заклад свой з ураду держати маєт“) — арт. 15, розд. VII, 2-го Статуту = арт. 14, розд. VII, 3-го Статуту; арт. 6, розд. X, 1-го Статуту („А отъ каждого часу позовом будеть позван тотъ, который заставу держить“) = арт. 16, розд. VII, 2-го Статуту — арт. 19, розд. VII, 3-го Статуту. Пор. арт. 4, розд. VII, 3-го Статуту.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Проф. В. І. Пічета так само вважає, що звичайно заставлене майно переходило у володіння й порядкування кредитороме „Зямельна справа ў статутах 1529 и 1566 гадоў“ (Працы Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытету, № 11, 1926 р., стор. 101).

⁴⁾ Арт. 6, розд. X, 1-го Статуту = арт. 16, розд. VII, 2-го Статуту („не маеть болшей зъ имѣней казити жадныхъ доходовъ и пожитковъ брати“) = арт. 19, розд. VII, 3-го Статуту.

⁵⁾ Пор. Проф. В. И. Пичета: „Прыбытак ад эксплэатацыі зьяўляўся свайго роду працэнтамі за пазычанья грошы“. Ibidem.

вання", Литовський Статут послугується висловами — „уживати“ — „вживанье“. Вся суть угоди — застави й полягає в тому, що заставоємець володіє й користується заставленим майном. Застава править не тільки за спосіб забезпечити борг, ба й за спосіб стягнути відсотки. Користування предметом застави заміняло виплату відсотків. І часто за-для цієї мети заставодавець, передаючи маєток у володіння заставоємцеві, складав з останнім договір оренди, за силою якого виплачував йому певну суму замість належного йому права користати з заставленого майна. А втім, щоб в особі заставодавця не злилися і право власності і подібне користування, що повстало з оренди, заставодавець повинен був засвідчити перед „урядом“ факт тільки оренди, а не самостійного права користуватися маєтком, що перебуває в заставі. Право оренди в данім разі залежить од заставного володіння. Коли заставодавець і володів маєтком, заставленим певній особі, то тільки, як орендатор. З подібного володіння аж ні трохи не був нормальний наслідок застави¹⁾.

У яких-же межах користувався заставоємець з заставленого майна? Він має право видобувати з такого маєтку всі доходи, які одержував і заставодавець. Зокрема заставоємець має право збільшувати прибутковість заставленого маєтку, причому за всі поліпшення, зроблені в маєткові, заставодавець повинен його відшкодувати. Але за погіршення маєтку, що сталося без волі заставоємця, останній не відповідає.

Обсяг користування звичайно встановлювали інвентарі, що їх складали, як уводили заставоємця у володіння заставленим майном; за початок користування вважається момент, коли вводили в володіння за заставним записом.

Користування могло тривати й після строку застави й навіть після викупу маєтку, бо іноді властивість останнього перешкоджала негайно припинити саме користування. Комплекс прав заставоємця при заставі збільшується його правом відступити своє заставне володіння сторонній особі, без особливої на те згоди од заставодавця. Таке право перезаставлення являє собою нормальну складову частину заставного володіння.

Коли заставодавець не викупляв свого добра, заставоємцеві лишалося перезакласти сторонній особі маєток і тільки таким способом здобути свої гроші²⁾. Цілком природня при цьому тая обмежна умова, що її запроваджує закон: сума, що в ній перезаставляють маєток, не повинна перевищувати основної суми, яку позичив власник маєтку (заставодавець), бо всеньке право першого (основного) заставного володільця, відповідне його заставному володінню, вичерпувалося позиченою сумою й тільки цю суму повинен був власник маєтку виплатити йому чи його правонаступникам, викупляючи своє добро³⁾. Але що являє собою така

¹⁾ Пор. А. І. Ярошевич, „Капіталістична оренда на Україні за польської доби“. Зап. Соц. Екон. Від. У.А.Н., т. V—VI, стор. 179.

²⁾ Пор. Adamus „Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku“, стор. 59 й далі.

³⁾ Арт. 4, розд. X, 1-го Статуту: „И теж коли бы хто речь заставную у болшей суме заставил, а тотъ чия речь, в кого бы зостал ку бранью ихъ пенезей, которые бы

угода про передачу застави з погляду Литовського Статуту? Чи полягає вона в тому, що кредитор справляє свої гроші за допомогою цесії своєї вимоги іншій особі? На думку деяких дослідників права, перезастава за Литовським Статутом і єсть цесія зобов'язання¹⁾. А, згідно з загальним началом учення про цесію, новий кредитор (цесіонар) і основний власник (заставадавець) увіходять у безпосередні один з одним стосунки. І, справді, кажуть далі прихильники цієї думки, колишній кредитор (цедент), здобувши еквівалент боргу, припиняє будь-які стосунки з своїм за цією угодою довжником; всі наслідки угоди стосуються до нового вже заставоємця й власника маєтку (заставадавця). А втім, з таким поглядом можна погодитися остільки, оскільки перезаставу зроблено в тій сумі, в якій маєток було заставлено первісному заставоємцеві (головному), себ-то коли є нормальна застава угода. Коли-ж новий заставоємець давав під заставу суму більшу, ніж та, яку здобув од довжника, то, здавалось-би, така перезастава має інший характер. Точне в цій справі розуміння постанов Литовського Статуту примушує зробити той висновок, що в данім разі перезастава, з юридичної своєї природи, є нова самостійна угода²⁾. А через те й наслідки такої перезастави інші. Новий заставний володільць може вимагати виплати боргу, — принаймні, що-до надлишку, — не од власника маєтку (заставадавця), а од свого в заставі попередника; власник-же має право вимагати, щоб йому було повернуто маєток (через викуп) не од нового заставного володільця, а од першого свого кредитора³⁾. Тим-то цілком природня є та вимога, щоб передача застави од заставного володільця іншій особі була переводжувана за допомогою нового заставного запису, причому перший заставоємець передає новому акти, що на них було засновано його право.

Заставне володіння могло діставатися на спадщину. Принаймні, Литовський Статут передбачає випадки кредиторської смерті й покладає на довжника обов'язок виплатити борг його спадкоємцям. Так само й на випадок заставадавцевої смерті взагалі й довжникової зокрема відповідальні за борги останнього є його спадкоємці⁴⁾.

пенязи онъ або предокъ его будут на тую реч взяли; маєть ку праву позвати его, а перед правом позвавшы и положившы суму пенязей на записе мененую, свою реч маєт взяти, а тот который належачую речъ болшую суму дасть, на истцы нехай того смотрить, што будет назвышь первое сумы даль". Див. арт. 13, розд. VII, 2-го Статуту = арт. 20, розд. VII, 3-го Статуту (в перекладі: „коли-б хто заставлену річ заставив за більшу суму, ...заставадавець, заплативши гроші, має право взяти річ; а той, у кого річ заставлено за більшу суму, повинен правити свої гроші з того, хто перше дав суму (себ-то хто йому заставив). Пор. арт. 12, розд. VII, 2-го Стат. = арт. 11, розд. VII, 3-го Стат.

¹⁾ Владимірській-Будановъ, Заставное владѣніе, стор. 75 й далі.

²⁾ А власне позичковий запис з заставою чужого маєтку.

³⁾ Арт. 20, розд. VII, 3-го Статуту. Пор. арт. 13, розд. VII, 2-го Статуту.

⁴⁾ Арт. 15, розд. VII, 3-го Статуту, арт. 6, розд. V, 1-го Статуту („долги отца своего повинна платити молодостью лет своих не выговляючися“) = арт. 8, розд. VI, 2-го Статуту = арт. 8, розд. VI, 3-го Статуту (пор. і арт. 11).

Що-до заставодавцевих прав підчас існування заставної угоди, то, не кажучи вже про те, що заставодавець задержує за собою право порядкувати заставленим маєтком¹⁾, йому належить і право викупити цей маєток у строк, показаний у записові. Викупник повинен заявити заздалегідь перед настанням строку про бажання викупити заставлений маєток і зробити це формально (через возного). Викуп звичайно переводиться там, де живе заставний володілець, а коли його вдома немає, — виплата боргу відбувається в відповідному суді. Коли заставодавець живе, право викупу, звичайно, належить тільки йому, — а як він помре, право викупу мають його спадкоємці, власне „ближні“, себ-то члени роду, низхідні й бічні, в загальному порядку наступства²⁾.

Такі юридичні наслідки, що повстають за Литовським Статутом із заставної супроти нерухомости угоди на той час, поки вона є чинна. А що-до рухомого майна, то, з погляду Литовського Статуту, заставлена рухома річ переходить тільки у заставоємцеве володіння. Заставоємцеві не належиться право користати з заставленої рухомости³⁾.

б) По настанні строку застави.

Які-ж юридичні наслідки повстають для сторін супроти нерухомости, коли закінчиться строк чинности застави? Як відомо, строк для виплати боргу (викупу) є строк визначний — „завитый“⁴⁾. Коли такий строк проминено, юридичне становище сторін змінюється. В суті юридичних наслідків, що повстають із прострочки, саме й виявляється головна особливість застави (заставного володіння) за Литовським Статутом.

Справді, чи обертається в такому разі застава на право власности для заставоємця?

Коли відповідь на поставлене питання й дає 1-й Литовський Статут, то проти інших Статутів не цілком виразну. Артикул 7, розд. X цього Статуту передбачає, здається, судовий порядок (втручання суду) доправки боргу з викликанням довжника до суду, скоро-но заставлене майно не буде викуплено у строк; наслідок судового вирішення міг бути такий, що за заставоємцем визнавалося право на заставлене майно: „...тотъ свою реч тратить (заставодавець), а тотъ, которому бы тые речи за-

¹⁾ Див. попереду (арт. 4, розд. VII, 3-го статуту).

²⁾ Арт. 5, розд. X, 1-го Статуту = арт. 15, розд. VII, 2-го Статуту = арт. 14, розд. VII, 3-го Статуту.

³⁾ Арт. 7, розд. X 1-го Статуту, каже: „коли бы позваль тот, в кого застава (тоб-то заставний володілець), того, хто ему заставиль“. Арт. 8, розд. X, 1-го Статуту — арт. 17, розд. VII, 2-го Статуту — арт. 27, розд. VII, 3-го Статуту. Арт. 20, розд. VII, 2-го Статуту („а тотъ бы маючи заставу призваль того, абы заставу свою выкупиль“...) — арт. 28, розд. VII, 3-го Статуту. Пор. арт. 21, розд. X, 2-го Статуту = арт. 29, розд. VII, 3-го Статуту.

⁴⁾ Арт. 6, розд. X, 1-го Статуту — арт. 16, розд. VII, 2-го Статуту — арт. 19, розд. VII, 3-го Статуту.

ставлені (заставоємець), будуть моцні обернути куды хочечы“¹⁾. А втім, коли, з погляду 1-го Литовського Статуту, правне становище сторін, коли заставу прострочено, видається невиразним, то Литовські Статути другої й третьої редакції встановлюють цілком точні юридичні наслідки такої прострочки, до того ще й дуже відмінні од тих наслідків, які має на увазі перший Статут²⁾. Згідно з другим статутом, скасування застави за силою прострочки боргу (не викупу) не настає, а власник (заставадавець) та його наступники мають вічне право викупу; заставаємець-же (заставний володілець) та його наступники зберігають за собою таке саме право володіти й користуватися заставленим маєтком. Так, коли заставадавець не виплатить боргу у строк, то заставний володілець (заставоємець) „...тую заставу маєть держати, ажъ до другого року не может окуповати водлѣ запису на то даного“; інакше кажучи, останній володіє й далі заставленим майном протягом строку, записом установленого (річного, дворічного і т. ін.); в цей період часу („ажъ до другого року“), викуп не дозволяється. А втім син і близькі померлого заставадавця (його спадкоємці) могли вимагати повороту заставленого маєтку (викупити) й серед строку, себ-то не чекаючи, аж поки він закінчиться: „...а сынъ заставцы, або близкіе тогда того року не мають смотрѣти, але кгда будетъ припозванъ, без року маєть тотъ пенези взяти а застави поступити“³⁾. Правда й перший статут забороняє викупляти заставлений маєток до строку, але ставить таку заборону в залежність од згоди довжника: „...и написал бы в листе своем, иж мають на тот рокъ окупити, а коли на тотъ рокъ не окуплю, тогда до того ж року маєть держати; ино таковыя мають быти держаны подлуг записи“⁴⁾. В другому-ж статуті подібну заборону запроваджено як загальне правило. Що-до третього статуту, то й цей статут установлює подібну форму застави в розумінні правних наслідків, спричинюваних прострочкою. Це видно з змісту останньої частини артикулу 14, розд. VII, котрий в пе-

¹⁾ Наведемо його в оригіналі: „Коли бы справа была кому о которую реч дедичную, то есть яко о долгъ позыченый або о речъ рухомую заставленную, тотъ который ку виправенью тых речей его заставленных на первом и на другом и на третьем року не сталь; тотъ свою реч тратить, а тотъ, которому бы тые речи заставлены, будетъ моцень обернути куды хочечы“. — Пор. Владимірській-Будановъ, „Заставное владѣніе“, стор. 100—102. — Пор. проф. В. И. Пичета, стор. 101.

²⁾ Проф. В. И. Пичета тут при заставі „подъ страченъемъ“ не одрізняє 1-й та 2-й Статути. Ibidem, стор. 102.

³⁾ Артикул 15, розд. VII: „...Пакли бы такому заставиль на рокъ; тогда есть-ли тотъ живъ, а рокъ пришолъ, а онъ на рокъ не выкупилъ, тогда онъ тую заставу маєть держати, ажъ до другого року не может окуповати водлѣ запису на то даного. Нижли бы тотъ, хто заставиль, умеръ свое застави не выкупившы; а сынъ заставцы, або близкіе тогда того року не мають смотрѣти, але кгда будетъ припозванъ, безъ року маєть тотъ пенези взяти а застави поступити“.

⁴⁾ Арт. 10, розд. X: „Есть ли бы хто заставиль на рок именье, и в листе описал без року не окупати“.

рекладі звучить¹⁾: „коли запізваний до суду з приводу застави речи з'явиться у призначений строк, то, по встановленні застави, повинен прийняти належні йому гроші, і, не вимовляючися давністю, зараз-же повернути позовникові заставлений маєток; виняток в той випадок, коли один одному заставив щось на визначений в угоді строк і в цей строк заставленого майна не викупив, тоді заставоємець має право володіти тим майном до іншого такого строку, згідно з записом. А втім, на випадок заставодавцевої смерті й коли заставодавець не викупить застави, його діти, брати чи інші найближчі родичі мають право викупити цю заставу, не чекаючи, аж поки закінчиться термін“.

Отже, рік од року, строк од строку заставне володіння може тягтися віки, вся повнота користування маєтком залишається в руках заставного володільця, а в заставодавця тільки *jus pium*, тільки потенціально упевненість повернути собі користування за умовою виплати показаної в заставному записові суми й до того тільки в точно визначені строки. Інакше кажучи, коли характерна риса заставного володіння під той час, коли чинний заставний запис супроти нерухомого майна, є заставоємцеве володіння й користування заставленим маєтком, то те саме володіння й заставоємцеве користування й після прострочки продовжується на той самий первісний строк, але „серед строку“, аж доки остаточно не закінчиться певний період часу, виплата боргу не дозволяється. Принаймні, Литовський Статут другої й третьої редакції не визнає юридичних наслідків застави, скоро-но буде прострочка іншого виду²⁾.

В одному тільки випадковій прострочка в виплаті боргу, побіч продовження заставоємцевого володіння заставленим майном, могла викли-

¹⁾ Наведемо артикул цей в оригіналі: „...А где бы хто будучи до суду позванъ о заставную речъ, а на року припаломъ за позовы сталь, тогда за доводомъ заставы взявши тые пенези свои оную заставу именье лежачое, жалобнику ниякою давностью не вимовляючися, тогожь часу поступити и съ того се врьдовъ не выречи маеть окромъ вынемъши то где што хто кому заставиль на рокъ въ листе помененый а на тотъ рокъ въ листе назначоный у него не окупиль, тогда онъ тую заставу маеть держати ажъ до другого року водлугъ запису его на то даного, а ведъ же если бы тотъ хто што кому заставиль, а не выкупившы тое заставы своее умеръ, тогда дети або братья або близъские кому бы то правомъ слушнымъ выкупити приналежало такового року въ листе описаного не мають смотрети, але скоро бы о тое былъ позванъ“... — Пор. Лѣтопись занятій Археографич. Комиссії за 1915 г. (Литовскій Статутъ въ Московскомъ переводѣ — редакціи И. И. Лаппо, вид. 1916 р., арт. 7, гл. 14), стор. 252—253.

²⁾ Ті самі наслідки прострочки, що їх передбачав перший статут, на практиці не одбувалися. Ті акти застави, які збереглися, не встановлюють їх. (Див. Владімирскій-Будановъ. „Заставное владѣніе“, стор. 89—107). — Пор. акти, надруковані в Архивѣ Юго-Западной Россіи, з 1527 по 1598 р. (ч. 6. т. I, 8 частина, т. IV і VI). Цього не досить: і в першому Статуті швидше можна знайти вказівку на продовження заставоємцевого володіння заставленим маєтком, на випадок заставодавцевої прострочки; хоча такий наслідок невикупу встановлює згода сторони, а не виникає він з загальної норми („...а коли на тотъ рокъ не окупаю, тогда до того ж року маеть держати: ино таковыя мають быти держати подлугъ запису“, арт. 10, розд. X: пор. раніше).

кати ще подвоєння боргу або так звану „совитость“. Коли-ж уживали зазначену „совитость“?

Відповідь на порушене питання дає лиш третій Статут. Так, артикул 18, розд. VII цього Статуту відповідальність заставодавцевих спадкоємців за борг за заставною встановлює в тому чи іншому обсягові, залежно од того, чи помер заставодавець (спадкодавець) після того як відбувся вирок суду про доправку боргу, для задоволення якого заставодавця й було викликано до суду, чи він, будучи зацікавлений до суду, помер, а саме: тимчасом як у першому випадкові спадкоємці відповідають за всі втрати й зобов'язання, що їх узяв спадкодавець за записом (у тім числі „заруки“ й т. ин.), в другому випадкові вони зобов'язані виплатити борг „з совитостью“ („истизну из совитостью заплатити“), але звільняються од виплати всяких інших штрафів, витрат, невстойки („а шкодъ накладовъ, зарукъ винъ, и инъшихъ обовязковъ в томъ листе описаныхъ ничего за тое платити вже не будутъ повинни“) ¹⁾.

Всі вищепоказані наслідки прострочки швидше доповнювали заставоємцеві права; але в жаднім разі не були за підставу, щоб обернути на власність володіння його й користування. Принаймні, така застави форма за Литовським Статутом — звичайна, нормальна.

Та коли прострочка викликає зазначені наслідки, як нормальні, для сторін, що беруть участь у заставному записові, то не пошкодить відзначити, що Литовський Статут знає й особливу форму заставного володіння, яке викликає юридичні наслідки виключного характеру, а саме таку, за якої прострочка встановлює для заставного володільця право власності на заставлений маєток. Ми маємо на увазі заставу „под страченъем“, „на упадъ“, себ-то за умовою, що власник (заставодавець), коли своєчасно не викупить свого добра, зобов'язується надати заставному володільцеві право порядкувати заставленим майном. А втім і в цім разі таке право заставоємця обмежено інтересами дітей або близьких (родичів) заставодавця ²⁾. Останні мають право викупити заставлений маєток і по тому, як закінчиться строк, зазначений у заставному записові. Так, артикул 9, розд. X, 1-го Статуту звучить: „Также именье естли бы хто кому заставил на рокъ под страченъемъ, тогды б естли бы рок пришол, а тотъ хто заставиль именья, на тот рокъ не мог выкупити; тогды тот, хто закупиль, мает обослати ближнихъ,

¹⁾ „А ведь же естли бы тая особа змерълая о неучиненъе досытъ запису своего хотя бы былъ до которого вряду позванъ и нестоявши у права перед роком за позвы припалыми змеръ, тогды тые на кого бы по немъ маетность его лежащая або рухомая правомъ прироожнымъ стала, повинни будутъ естли о суму пенезей позычоную позовутъ истизну и з совитостью заплатити, естли о очищенъе позвани будутъ тогды такъ же потомъки его водле запису продка своего з маетности его на нихъ спалое очищати мають, а шкодъ накладовъ, зарукъ винъ, и инъшихъ обовязковъ в томъ листе описаныхъ ничего за тое платити вжо не будутъ повинни...“ Пор. Лѣтопись занятій Археограф. Комиссії за 1915 г., вип. 28, вид. 1916 р. (Литовскій Статутъ въ Москов. переводѣ-редакціи, арт. VII, гл. 18), стор. 254—255.

²⁾ Що помер перед тим, як настав строк.

абы ближніи тоє именьє окупили. Пакли бы и ближнии не могли потомъ обослани до году того именья окупити; тогда тотъ хто закупил вечно тоє именьє одержить“.

Таку постанову містить і 2-ий Статут, але особливість його полягає в тому, що він заводить умову окрему, щоб наслідок прострочки був дійсний, а саме — доповідь урядові: „и по ономъ року в рядовнѣ обослати маеть ближних“¹⁾.

Нарешті, артикул 21 розд. VII, 3-го Статуту передбачає той самий наслідок прострочки. Наведемо його в перекладі: „коли-б хтось комусь заставив нерухомий маєток, під умовою позбутися його за невикуп у строк, і в цей строк не міг його викупити, то по закінченні строку маєток зостається на віки в того, кому його було заставлено. А втім, коли-б той, хто заставив маєток, помер перед закінченням строку, призначеного для викупу, то після цього дозволяється дітям або родичам його, хоч-би й по закінченні строку, призначеного в записові, внести належну суму грошей (борг) і здобути заставу“²⁾. Неточність наведеного артикулу полягає в тому, що він не з'ясовує, чи на завсіді зберігається за родичами померлого заставодавця право викупу, чи його треба здійснювати негайно після заставодавцевої смерті. Особливість першого й другого статутів, рівняючи до зацитованого вище артикулу третього статуту, супроти умов важливості викупу, полягає в тому, що, коли-б настав строк і заставодавець не викупив був маєтку, заставний володілець повинен сповістити заставодавцевих родичів і запропонувати їм викупити маєток, і тільки тоді, як родичі не викуплять добра протягом року, він залишається власником маєтку. З другого боку, особливість 3-го статуту, порівнюючи з першим і другим статутами, полягає в тому, що він, наперекір останнім, визнає за дітьми й родичами заставодавця, на випадок його смерті, право викупити маєток навіть по тому, як строк уже закінчивсь.

Такі основні моменти учення про чинність заставного права за Литовським Статутом що-до нерухомого майна.

¹⁾ Арт. 18, розд. VII: „Такъ тежъ имѣнье если бы хто кому заставилъ на рокъ подъ страченъемъ на упадъ; тогда если бы рокъ пришолъ, а тотъ, хто заставилъ имѣнье, на тотъ рокъ не могъ выкупити; тогда тотъ, хто закупилъ, и по ономъ року в рядовнѣ обослати маеть ближнихъ, а ближніе не могли бы по ономъ обосланью до году того имѣнья окупити, тогда тотъ, хто закупилъ, по ономъ году, естли такій не выкупить, маеть вѣчнѣ держати“. — Пор. проф. В. И. Пичета. н. т., стор. 101 й 102.

²⁾ В оригіналі він звучить: „Естли бы, хто кому заставилъ именьє на рокъ подъ страченъемъ и на упадъ, тогда естлибы рокъ пришолъ а тотъ хто заставилъ именьє а на тотъ рокъ немогъ выкупить, тогда тотъ хто закупилъ по ономъ року при томъ именьє водле права своего зостати маеть вечно. Ведъ же естлибы тотъ истецъ который именьє заставилъ передъ рокомъ на выкупенъє оногю именья записаннымъ умеръ, тогда потомъ хотя бы и оный рокъ записный минулъ вольно будетъ потомъкомъ або близъскимъ его, отложившы суму пенезей, тую заставу одержати“. — Пор. Лѣтопись занятій Археографической Комиссії за 1915 г., вип. 28, вид. 1916 р. (Литовскій Статутъ въ Московскомъ переводѣ-редакціи, арт. VII, гл. 21), стор. 258.

Які-ж правні наслідки настають тоді, коли заставадавець не викупить заставленої рухомої речі у строк, призначений у заставній угоді?

Перший Литовський Статут, як і два інші Статути, насамперед передбачає той випадок, коли сторони обумовили в заставному записові наслідки прострочки, позбавляючи заставадавця права на річ, коли той не викупить застави в строк: невплата боргу у призначений строк призводить до того, що застава обертається на власність — рухома річ закріплюється за володільцем заставним „на вечність“. Так, артикул 8, розд. X першого Статуту має таку назву: „хто бы што запродал на рок под страченем“; він каже: „тежь если бы хто заставил кому реч рухому на рокъ под страченемъ, а коли бы рокъ пришоль, а тотъ хто заставилъ не выкупилъ: тогды тот, хто закупил, может тые речи обернути ку своей потребе на вечность“.

Особливість другого й третього статутів цією стороною полягає в тому, що вони, щоб справді закріпити права заставного володільця, вимагають окремої умови — доповіді про те урядові: „оповѣдавшись вряду“, себ-то заяви до суду¹⁾).

Незалежно від цього, другий і третій статуті запроваджують іще й іншу форму застави рухомого майна, що утворює особливі правні наслідки прострочки. Отож, коли сторони не передбачили наслідків такої прострочки, а саме того, що заставадавець, не викупивши рухому річ у строк, втрачає на неї права, то, за загальним правилом, заставоємець має право, хоча-б і за дозволом од суду, продати заставлену рухомість, а лишок од уторгування (*hypoteca*) видати заставадавцеві.

У Литовському Статуті немає постанови про те, що, на випадок недовторгування, заставоємець має право правити недовторговану суму з усякого іншого заставадавцевого майна. Инакше кажучи, з погляду Литовського Статуту, заставу рухомого майна позначає характер спеціальності; заставадавець повинен задовольнитися вартістю самої лиш заставленої речі, але, з другого боку, надлишок од уторгування передати заставадавцеві. Инакше кажучи, застава дає заставоємцеві спеціальне право переважно задовольнитися з вартости певної рухомої речі. В цьому й полягає реальне забезпечення кредиторського права; право це охоплює річ у повному складі й поширюється на весь її

¹⁾ Артикул 17, розд. VII, 2-го Статуту: „тежь если бы хто кому заставилъ рухому речъ на рокъ подъ страченемъ, а коли бы рокъ пришоль, а тотъ, хто заставилъ, не выкупилъ; тогды тотъ, хто закупилъ, оповѣдавшись вряду может тые речи обернути, кгда хочеть, ку своей потребѣ на вѣчность“. Йому цілком відповідає артикул 27, розд. VII, 3-го Статуту. Пор. Лѣтопись занятой Археографической Комиссії за 1915 годъ, вип. 28, вид. 1916 р. (Литовскій Статутъ въ Московскомъ переводѣ-редакціи, арт. VII, гл. 27), стор. 261: „Кто бы какую вещь заложилъ на срокъ“ — „Естьли бы хто кому какую вещь заложилъ на срокъ, а не выкупить на срокъ, и ему и тому, у кого в закладе (себ-то обидвѣ стороны, тимчасом як за виданням Статуту, що ми цитуємо, один заставадавець), объявить и записать то на уряде, и тѣмъ закладомъ въ вѣкъ вольно ему владѣть что своимъ“.

приріст. Цією стороною застава рухомого майна нічим не відрізняється од застави нерухомости. Нарешті, коли застава безстрокова, суд призначає заставодавцеві певний строк для викупу — чотири тижні, а як за цей строк він не викупить заставленої речі, — настають ті самі наслідки ¹⁾).

Закінчуючи питання про чинність застави супроти рухомого майна, не пошкодить зазначити, що Литовський Статут останніх двох редакцій окремо передбачає юридичні наслідки, які виникають для сторін із застави рухомости — коняки чи вола, коли вони загинуть, перебуваючи в володінні заставоємця.

Безперечно, за розглядуваної доби, з худоби був один із найпоширеніших предметів застави й тварини швидше наражалися на небезпеку загинути, ніж предмети неживі. Ось чому в Литовському Статуті другої й третьої редакції питанню про наслідки застави тварин присвячено окремий артикул.

А втім, другий статут, проти третього, має особливості. Подамо артикул 21, розд. VII, 2-го Статуту в перекладі: „коли-б хто заставив кому коняку чи вола без строку чи на строк, і підчас застави коняка чи віл загинули без заставоємцевої вини — не од биття, не од роботи й не від голоду, то заставоємець не повинен платити за тую коняку чи вола, але повинен показати заставодавцеві шкуру (тварини) й тоді „тые пенези, вь чомь былъ закупилъ, тратитъ“, себ-то втрачав усю позичену суму грошей ²⁾“. Що-ж до третього статуту, то, згідно з точним

¹⁾ Артикул 20, розд. VII, 2-го Статуту. Через те, що цей артикул тотожний з артикулом 28, розд. VII, 3-го Статуту, наводимо в оригіналі оцей 28 артикул: „О речь рухому в заставе до часу певного, а не на упадъ“. — „Уставуемъ, кгда бы хто кому якую речь рухому заставилъ до часу певного а не на упадъ, а на тотъ бы часъ назначоный не окупилъ, а тотъ бы маючи заставу и позвалъ бы того, абы заставу свою выкупилъ. А онъ бы тое застави окупити не хотель, тогды врьдъ маеть ему допустити тые речи рухомые продати и што бы звышь надъ оную суму свою за тую заставу взялъ тогды вытрушивъши и с того себе за накладъ свой што будетъ позываючи его наложылъ, остатокъ тому чые были речы отъдати маеть, а тотъ непрыводячы стороны своее до присеги на томъ што ему дасть повиненъ будетъ перестати и большеи ся за тые речы свои неупоминаючи, а где бы безъ року тая застава была заставлена, тогды врьдъ маеть рокъ зложыти чотыри недели, на который маеть заставу свою выкупити. А невыкупит ли на тотъ рокъ, тогды по оному року тымъ-же способомъ яко вышей описано мають в тую заставу расправитися“. — Пор. Лѣтопись занятій Археографической комиссии за 1915 г., вип. 28, вид. 1916 р. (Литовскій Статутъ въ Московскомъ переводѣ-редакціи, арт. VII, гл. 28, стор. 201: „О закладной какой нибудь вещи до времени“ — „...а онъ бы закладу своего выкупить не хотѣлъ, тогда урядъ нашъ повиненъ указать тому, у кого въ закладе; тую вещь продать, а что сверхъ своихъ денегъ возметь, и ему вычестъ ис того убытки свои, что ему станеть тягаючися, достальные деньги тому отдать, кто заложилъ былъ...“

²⁾ В оригіналі він звучить: „Уставуемъ, если бы хто кому заставилъ коня або вола безъ року або и на рокъ, а вь томъ часѣ оное заставы конь альбо волъ здохнетъ безъ причины ображеня, имъ робечы им не порвалъ, або голодомъ не вморилъ; тогды такового коня або вола платити не повиненъ, тому скуру показати, и тые пенези, вь чомь былъ закупилъ, тратитъ“. Деякі дослідники вважають, що артикул оцей запозичено з Саксонського Зерцала *Speculum Saxonicum*, де теж

розумінням артикулу 29 цього статуту, коли тварина (коняка чи віл) загине у заставоємця не з його вини, а випадково, — його звільняється од обов'язку платити винагороду за неї; а втім він повинен показати заставодавцеві і дати йому до рук шкуру тварини. Коли цієї умови дотримано, заставодавець виплачує заставоємцеві тільки половину боргу. („А тотъ (заставодавець) взявши скуру повиненъ будетъ только половицу тыхъ пенезей позычонныхъ стороне своей отдати“) ¹⁾). Отож цей статут одрізняється од другого тим, що, щоб звільнитися од обов'язку платити винагороду за тварину, яка загинула, заставоємець повинен не тільки показати заставодавцеві шкуру тварини, ба й віддати йому цю шкуру („скуру указати и отдати ему маеть“), і в такому разі він зберігає право на одержання од заставодавця половини суми, що він був позичив. Тимчасом другий статут не вимагає, щоб шкуру тварини дано було заставодавцеві до рук, а, коли вона є, надає цьому заставодавцеві право не платити боргу заставоємцеві ²⁾).

А втім, коли заставлена річ (рухома) загинула (наприклад од пожежі) чи її вкрадено одночасно з річчю, що належить як власність заставоємцеві, останнього звільняли од будь-якої відповідальності за зобов'язанням, скоро той, сповістивши за це суд, доведе, що не скористав з заставленої речі й не привласнив її. Інакше кажучи, в данім разі ризик за випадок (*periculum rei*) несе хазяїн — власник речі — *casus sentit dominus*; з заставоємця тільки володілець оцієї речі.

Та інші наслідки настають, як буде доведено, що покрадено або загинули тільки ті речі, котрі взято в заставу, тимчасом як речі, що належать заставоємцеві як власність, залишилися цілі: останній повинен повернути заставодавцеві речі, що загинули од пожежі, або їхню вартість ³⁾. У цьому разі *periculum rei* несе заставоємець, через те, либонь, що не виявив потрібної уважливості й сумлінності, володіючи заставленою річчю.

згадується про видачу шкури тварини на довід того, що вона загинула. (К а с с о, *Понятіе о залогѣ въ современномъ правѣ*, стор. 66). Пор. Тарановскій, *Обзоръ памятникъ магдебургскаго права зап.-русскихъ городовъ*, стор. 24.

¹⁾ Арт. 29, розд. VII: „Тежъ естлибы хто кому заставилъ коня або вола безъ року и на рокъ, а въ томъ часѣ поколь оное заставы не окупить, тотъ конь, або волъ здохнеть безъ причины ображенъя, ижъ бы робечы имъ непорѣвалъ и не забилъ, або голодомъ его не уморилъ тогда такового коня, або вола платити не повиненъ, толко скуру указати и отдати ему маеть. А тотъ взявши скуру повиненъ будетъ только половицу тыхъ пенезей позычонныхъ стороне своей отдати“.

Пор. Лѣтопись занятій Археограф. Комиссії за 1915 г., вип. 28, вид. 1916 р. („Литовскій Статутъ въ Московскомъ переводѣ-редакціи“, арт. VII, гл. 29, стор. 262).

²⁾ Уложеніе 1649 року (гл. X, арт. 197) відтворює цілком зазначений артикул і він став за підвалину для примітки до арт. 1677, п. 7, т. X, ч. 1 кодексу законів, що вживалася на Україні. Деякі дослідники з'ясовують появу цього артикулу запозиченням із Саксонського Зерцала, а зміни в його редакції, порівнюючи з другим статутом, впливом римського права. На їхню думку, він — компроміс між чинним тодішнім правом і правом римським (К а с с о, *Понятіе о залогѣ*, стор. 67).

³⁾ Арт. 22, розд. VII, 2-го Статуту = Арт. 30, розд. VII, 3-го Статуту.

III. Захист заставного права.

Литовський Статут передбачає насамперед судовий захист заставного кредиторського володіння проти заставодавця. Так, коли заставлений маєток силоміць буде захоплено у заставоємця перед закінченням строку заставного володіння, заставодавець, згідно з другим і третім статутом, виплачує певний штраф — 12 грошей „гвалту“ на користь заставоємця, а так само й усі штрафи, в заставному записові показані¹⁾. Незалежно від цього, винний порушник володіння повинен відшкодувати заставного володільця за кожен тиждень, що прогаяли без роботи заставлені йому люди, в розмірі шости грошей за кінного робітника й по три гроші за пішого²⁾, а так само повернути всі доходи й прибутки, що мали надійти за цей час на користь заставоємця з одібраного в нього маєтку.

Отже, коли заставодавець порушував умови заставного запису, з того повставали певні правні наслідки. В цьому й полягає суть судового захисту заставоємцевих прав проти власника-заставодавця.

Але Статут Литовський містить у собі правила про судовий захист заставоємцевих прав і проти кожного (стороннього) порушника.

Як порушник єсть особа стороння, то, згідно з 1-м Статутом, обов'язок захищати володіння заставного володільця — „очищать“ полягає на заставодавцеві. А коли заставодавець такого обов'язку не виконає, то повинен сам відшкодувати заставоємця за той збиток, що заподіяла стороння особа; на випадок його смерті, обов'язок такий переходить на його спадкоємців.

За силою-ж постанов 2-го Статуту, коли заставоємець не хоче сам вимагати захисту од стороннього порушника, то має право вдатися по такий захист до заставодавця через суд; останній повинен у таким разі очищати заставоємця; в противнім разі, на його обов'язку лежить відшкодувати заставоємця за порушення заставного володіння. Инакше кажучи, 2-й Статут надає заставному володільцеві право вибирати форму судового захисту, тоб-то чи до порушника безпосередньо чи до заставодавця.

І тільки в тому разі, коли заставодавця не буде, заставоємець повинен сам захищати свої права безпосередньо проти стороннього порушника: „съ тоє застави маеть доходити на томъ, кто заставу в него отымуеть“³⁾.

¹⁾ Арт. 11, розд. X, 1-го Статуту = Арт. 19, розд. VII, 2-го Статуту = Арт. 22, розд. VII, 3-го Статуту „О отнятыи имения заставного“: „...тогда маеть тому квалту заплатити дванадцать рублей грошей и вси заруки в листе своемъ описаные...“ Одначе, згідно з 1-м Литовським Статутом, штраф у цім разі (12 грошей) виплачує заставодавець і на користь влади: „и государю столько же“, а зарук заставодавцеві не платить.

²⁾ „Тогда за каждый ты день на служоный маеть заплатити отъ каждое службы людей зуполное по шести грошей литовськихъ...“ Згідно з 2-м Статутом „по шести грошей за полную службу“. Пор. проф. В. И. Пичета, и. т., стор. 102.

³⁾ Арт. 19, розд. VII.

Нарешті, 3-й Литовський Статут теж залишає на волю заставоємцеві — доправляти з заставодавця чи безпосередньо з стороннього порушника повернення прав, що він порушив¹⁾.

Із сказаного виявляється, що всенький тягар захисту прав заставного володільця спадає на заставодавця. Чи порушує він сам умови заставного запису або віднімає безпосередньо у заставоємця майно чи такий порушник — стороння особа, він повинен повернути заставоємцеві порушені права. Тільки в першому випадкові захист прав останнього гарантується невстойкою („заруками“), що виплата її може повторюватися що-разу, як буде знов порушено володіння; а в другому випадкові заставоємцеві дозволяється вільно вибрати чи то порушника прав (сторонню особу) чи то заставодавця (власника).

Самий порядок, як захищувано права, має особливий характер. Отже, покривдений від того, що порушено права, скаржитися на порушника до земського або гродського суду. Коли-б порушник заперечував і не визнавав факту, що він майном заволодів силоміць, позовник повинен подати до суду писані доводи й покликатися на свідків (не менше, як на сімох) та присягти, щоб підперти свої права на майно; коли позовник доведе свої вимагання, — він знову дістає право володіти забраним у нього і тепер поверненим майном, а порушник підпадає штрафіві й усім наслідкам, передбаченим у заставному записові²⁾. Взагалі-ж позови про повернення порушеного володіння не мали складних форм, що через них в інших випадках звичайно повставала нескінченна тяганина. Суд перевіряв тільки факт, що володіння, мовляв, справді порушено, й повертав права заставоємцеві новим уводом у володіння. Інакше кажучи, заставоємець мав проти порушника володільницький позов, що його розглядали спрощеним порядком, без права відповідача одмовлятися ставати на суд за першим викликом з тієї чи іншої причини³⁾.

IV. Кінець заставного права.

Застава закінчується тим, що заставодавець-довжник виплачує в призначений у записі строк усеньку суму боргу, що забезпечувати його її було встановлено, і до того „со всеми накладями и перешкодами“. Виплату треба переводити встановленою монетою. Нарешті, заставодавець звичайно попереджав заставоємця про свій намір виплатити борг завчасу (за скілька тижнів), бо, через складність провадження сільського господарства, заставоємцеві потрібен був час, щоб зліквіду-

¹⁾ Артик. 22, розд. VII.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Артик. 42, розд. IV, 3-го Статуту — „роки завитые въ которыхъ речахъ мають быти складаны у суду земського“.

§ 21 „...о выбитье або отнятыє здержанья по увезанью“. Пор. арт. 22, розд. IV, 2-го Статуту, § 2 „О отнятыє имѣней и выбитье спокойного мѣшканья“.

вати справу й перевести розрахунки по маєткові. Але що повинен був робити заставодавець тоді, коли заставний володільець одмовлявся з тих чи інших причин прийняти од заставодавця капітальну суму боргу й повернути заставлене майно? Згідно з точним розумінням постанов Литовського Статуту, заставодавець повинен у такому разі внести гроші в суд. Суд викликає заставного володільця — „роком завитым“, щоб узяти гроші, а після того, хоч-би останній не з'явивсь у призначений строк, уводить заставодавця-власника в володіння маєтком, а гроші передає заставоємцеві¹⁾.

Відтоді, як заставного володільця викликано до суду, щоб узяти гроші, що вніс заставодавець, щоб сплатити борг за заставним записом, він, — володільець, — втрачає право на доходи з заставленого майна²⁾. В противнім разі заставодавець, після вводу у володіння маєтком, має право судовим порядком доходити втрат, які заподіє йому заставоємець, і далі користуючись заставленим майном після виклику до Суду.

А. „Сводъ правъ, по которымъ судится малороссійській народъ“.

Правну природу застави за Литовським Статутом можна з'ясувати, визначивши суть цього інституту за т. зв. „Сводомъ правъ, по которымъ судится малороссійській народъ“³⁾. Безперечно, „сводъ“ оцей мав за своє джерело постанови Литовського Статуту; з нього було запозичено матеріали для складання Своду й тому, хоч він і не дістав сили закону, висвітлення основних його начал у розглядуваному питанні дасть нам змогу рельєфно відтінити основну форму заставного права за Литовським Статутом і таким способом перевірити той висновок, який ми зробили за зазначеною пам'яткою права, про властивість оцього інституту⁴⁾. У Своді є постанови, що визначають суть застави супроти рухомого й нерухомого майна.

¹⁾ Арт. 42, розд. IV, 3-го Статуту: „На первой хто кого позоветь о заставу ку бранью пенязей хотя сторона позваная не станеть на роки перьшие, тогда передъ се судъ не маеть откладати на дальшие другие роки. Але на перьшомъ року яко на завитомъ, первой выслушавши доводу стороны поводовое яко о томъ нижей описано, тожь маеть всказанье учинити и въвезанье стороне поводовой дати, взявши отъ него пенязи до вряду и при книгахъ судовыхъ мають быти положены до того часу ажь сторона позваная ихъ озметь“... Пор. арт. 15, розд. VII й арт. 22, розд. IV, 2-го Статуту. Прикінцеве речення „въвезанье стороне поводовой дати“ міститься й у другому статуті.

²⁾ Арт. 19, розд. VII, 3-го Статуту: „...отъ того часу не маеть большъ имень казита и жадныхъ доходовъ и пожитковъ брати“. Пор. про ф. В. И. Пичета, наз. тв., стор 101.

³⁾ Див. про ф. Кистяковскій, „Права, по которымъ судится малороссійській народъ“.

⁴⁾ Про значіння „Свода правъ“ для українського звичаєвого права див. нашу статтю — „Про знахідку за звичаєвим правом України“. Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України, вип. 2, Збірн. Соц. Екон. від. В.У.А.Н. № 8, стор. 28–29.

Зміст оцих постанов підказує такий висновок. Свод, як і Литовський Статут, знає тільки одну форму застави нерухомости: заставоємцею володіє заставленим майном і користується ним. Инакше кажучи, застава нерухомости звязана з безпосередньою передачею нерухомого майна заставоємцеві, що разом з тим користує з плодів заставленого майна.

Стаття 2 артикулу 19, глави XVI каже: „когда какие имѣнія, на-примѣръ, село, деревня, хуторъ, винокурня, мельница, прудъ и пивоварня, поле пахатное, садъ, огородъ, лавка купеческая, домъ и иное, изъ которыхъ прибѣль извѣстная приходитъ, заложени отъ него будутъ въ долгъ безъ срока и безъ всякого о тѣхъ прибылехъ договора и изятія по урядовой записи, или безъ записи, тогда вѣритель тую прибѣль и користь въ сумму долговую не зачитая получитъ имѣть, еслижъ би при уговорѣ поставлено било именно, чтобъ тѣми имѣніями, которые въ заёмъ дани, заимодавцу владѣть, зачитая получаемые изъ нихъ прибѣли въ столповую сумму, то по такому договору непременно и битъ имѣть, когда же тую прибѣль зъ оного закладного имѣнія за свою столповую сумму вѣритель получитъ, то и оное имѣніе закладчику уступитъ имѣть“¹⁾).

Саме заставоємцеве володіння заставленим майном звичайно видається терміновим. Разом з тим доходи з заставленого майна, як загальне правило, зараховуються тільки у відсотки од позиченої суми; кредитор здобуває одночасно володіння й користування маєтком, аж поки заставодавець поверне борг. Цією стороною застава нерухомого майна за Сводом нагадує форму давньогерманської застави „*unabniesendes Pfand*“ або середньовічної французької „*mortgage*“.

А втім, як свідчить зміст зацитованого артикулу, збірник („Свод“) знає й иншу, за давньонімецької доби вживану, форму застави, а саме т. зв. „*Todtsatzung*“, коли економічну вигоду (зиск од користування маєтністю), що її в вигляді прибутків з маєтности здобував кредитор, зараховували до суми боргу²⁾).

¹⁾ Пор. ст. 1, артикулу 20, глави XVI: „Кто би кому имѣніе либо какою вещь свою за вятіе въ заемъ собою денги на срокъ въ записи означеній заложивъ похотѣлъ оное на томъ же срокѣ изъ заклада выкупить, но вѣритель би денегъ своихъ принять и имѣніе оное изъ заклада возвратитъ не похотѣлъ, и за то позвайний въ судъ на срокъ крайне означенный не сталъ би, то челобитчикъ, докажетъ ли того, что тое имѣніе закладное именно число денегъ и до какого срока заложено битъ имѣть тѣ денги въ судѣ положить, а судъ, отобравъ оное имѣніе отъ упорного вѣрителя вручитъ челобитчику, денги же отложення оному вѣрителю не задерживая въ цѣлости возвратитъ долженъ; а если оный вѣритель за позовомъ на срокъ станеть и потому-жъ отъ челобитчика доказано будетъ, что означенное имѣніе въ закладъ ему, а не въ продажу пущено, то имѣніе безъ всякого спору тамъ же въ судѣ денги свои принявъ, закладного жъ имѣнія оному челобитчику уступитъ“.

За джерело правлять арт. 14, розд. VII й арт. 99, розд. IV Литовського Статуту.

²⁾ Пор. А. І. Я р о ш е в и ч: „Капіталістична оренда на Україні за польської доби“. Записки Соціально-Економічного Відділу Укр. Академії Наук, т. V—VI, стор. 182. Пор. К а с с о, „Понятіе о залогѣ“, стор. 31 і 251.

Але-ж таке значіння користування (зарахування до вартости капіталу), з погляду збірки, могло бути тільки за згодою сторін.

Такі правні наслідки застави в період чинности запису. Яку-ж силу має прострочка запису? На це запитання дає відповідь ст. 3 артикулу 20, гол. XVI, а саме: як бува заставник прострочить і не викупить заставленого маєтку, заставоємець має право й далі володіти цим маєтком протягом терміну зазначеного в заставному запису, коли, звісно, того захоче: „то оный, кому заложено тоє закладное, имѣеть держать до другого-жъ такого срока, который в записѣ означенъ, ежели оный вѣритель тѣмъ будетъ доволенъ...“

У противному разі, якщо заставоємець вимагатиме, щоб довжник виплатив суму позики, і передаватиме йому заставлений маєток, уже суд призначає термін, коли заставник має виплатити позику й викупити заставлений маєток. Цей термін буває різний: борг у сумі близько 60 карб. належить до виплати протягом двох тижнів, у межах 120 карб. — чотирьох тижнів, близько 600 карбованців — протягом дванацятьох тижнів, а близько 1200 карб. — протягом двадцяти чотирьох тижнів¹⁾. Які-ж настають наслідки, коли заставник не виплатить позики на призначений від суду термін? Гадаємо, що згідно з ст. 2, артикулу 11, гол. XVI, заставлений маєток залишається в такому разі в заставоємця назавсіді: „однакожъ когда вѣритель станеть битъ челомъ на оного должника о уплатѣ долга, по приѣмѣ закладного имѣнія, тогда судъ имѣеть его къ тому платежу принудити или срок крайній ко уплаткѣ оной опредѣлить, на который если-бы уже тотъ, кто въ семъ долженъ, викупить своя вещи не могъ, то оною вѣритель вовся владѣть имеетъ“²⁾. Отож перший і головний наслідок того, що заставник прострочить та не викупить заставу за маєток, полягає от у чому. Заставоємець, коли хоче, і далі володіє заставленим маєтком протягом визначеного в записові терміну³⁾, або-ж, коли боргу не виплачено на термін, що його остаточно призначив суд, таке володіння стає безперервним, до того-ж повнота користування маєтком (майном), звичайно, залежить від заставоємця.

От такі нормальні наслідки заставної прострочки. А втім, збірник знає форму застави нерухомого майна „на срокъ, на упадъ, то есть подъ

¹⁾ Ст. 3, артик. 27, гол. VII; як джерело зазначено арт. 84, розд. 4 Литовського Статуту.

²⁾ Таке тлумачення ґрунтується на тому, що за джерело ст. 3, арт. 20, гол. XVI, де зроблено покликування на ст. 2, арт. 12 того самого розділу, править § 2, артик. 14, відділу VII Литовського Статуту, що передбачає саме наслідки, в ст. 2, артик. 11, розділу XVI збірника зазначені; ці наслідки ми й показуємо, визнаючи, отже, що покликання в ст. 2, арт. 20, на ст. 2, арт. 12, є помилкове. І справді, ст. 2, артикулу 12, встановлює, на випадок прострочки, продаж заставленого маєтку, до того лишок, що зостається, після того, як позику виплачено, повинен бути повернений заставникові; як-же вторгована сума буде недостатня, щоб нею виплатити борг, заставоємцеві надветься право доправляти з заставника решту суми.

³⁾ Самий порядок передавання заставленого майна в остаточно заставоємцеве володіння передбачено в ст. 1-6, артикулу 32, гол. VIII.

потерянієм“, що спричинює певні наслідки. Стаття 1 артикулу 23, розділу XVI каже: „ктоби заложивъ кому недвижимое собою набитое имѣніе до опредѣленнаго отъ себе срока на упадъ, то есть подъ потеряніємъ, если на томъ срокѣ не выкупить, и за прошествіемъ оногo срока выкупить би не могъ, таковому надлежитъ въ судѣ означить три сроки по двѣ неделѣ до выкупу, буди же оной должникъ и до шести неделъ не выкупить, въ ту пору поступать, какъ о томъ въ слѣдующемъ артикулѣ, пунктѣ первомъ показано“.

А пункт 1 зазначеного артикулу (24) додає: „Когда би чие имѣніе изъ суда било дано в закладъ до именованнаго срока подъ потеряніемъ за долгъ напримѣръ в двадцати рубляхъ, а тоє имѣніе стояло-б большой сумми, напримѣръ шестидесяти рублей, оный-же должник не токмо на положенный в записѣ срокъ, но сверхъ того по шести неделях не выкупилъ, то послѣ уже того имѣнія выкупить не можетъ, однакожь кредиторъ долженъ ему доплатить столько денегъ, сколько то имѣніе по оцѣнки судовой долговою сумму превосходить будетъ“.

Порівнюючи текст наведених постанов, треба визнати, що коли заставу нерухомости буде прострочено „на срокъ, на упадъ — подъ потеряніємъ“, заставник втрачає право викупити заставлений маєток. Коли заставник, як закінчатся ті шестеро тижнів, що їх суд призначив на викуп, не викупить заставленого маєтку, його позбавляють права на такий викуп, а маєток переходить на заставоємцеву власність. А втім, особливість цієї форми застави, за збірником, полягає в тому, що заставлений маєток припадає як власність заставоємцеві в даному разі з певним обмеженням: він йому передається й укріплюється (записується) за ним у сумі боргу.

Отож, коли вартість заставленого маєтку, згідно з судовою оцінкою, перевищує суму боргу, лишок, що належить від різниці між судовою оцінкою та сумою боргу, повертається заставникові. Инакше кажучи, предмет застави, коли умову складено „на упадъ — подъ потеряніємъ“, переходить на власність заставоємцеві в сумі боргу, до того в кожному разі береться на увагу й його цінність. Незалежно від цього, спадкоємцям заставниковим належить у цьому випадкові право викупу заставленого маєтку навіть, як скінчиться вказаний у записові термін на викуп¹⁾.

Зокрема що-до викупу заставленого маєтку підчас чинности заставного запису, то, за загальним правилом, коли настає строк цього запису, заставоємець не має права далі затримувати маєток в своєму володінні; а бува заставоємець не поверне маєтку, заставник вдається до суду, і той примусово передає маєток заставникові; а суму боргу, що її вніс заставник у суд, передається заставоємцеві. Окрім того, коли за-

¹⁾ Ст. 2, артикулу 23, гол. XVI: „А когда би тотъ, который заложилъ имѣніе, самъ умеръ прежде положеннаго собою въ записѣ къ выкупу срока подъ потеряніемъ, тогда, хотя би срокъ оный пройшеть, свободно будетъ наследникамъ его отложивъ должное число денегъ, закладное имѣніе къ себѣ принять“.

Як джерело статті показано артик. 20, розд. 7 Статуту.

става „на срокъ подъ потеряніемъ“, заставоємець, що не повернув заставленого маєтку, як настав строк, повинен з власних коштів відшкодувати заставникові або його спадкоємцям ті прибутки (зиск), які він, заставоємець, одержав за час прострочки: „и какую получалъ прибыль, за то изъ собственнаго его имѣнія оному должнику или его наслѣдникамъ надлежащая по доводамъ должна битъ отправка и награждение“.

Нарешті, в цьому випадкові заставник має право вимагати, щоб суд наклав заборону на гроші, що їх на покриття боргу він уніс, і припинити видавання їх, аж поки заставоємець відшкодує прибутки, що він їх одержав¹⁾. Саме право викупу заставленого маєтку, коли настане термін, належить безпосередньо заставникові, а коли він помре, спадкоємцям; вони проте мають право викупити маєток навіть перш, як вийде зазначений у записові строк²⁾.

Коли є декілька спадкоємців заставника, що заявили про своє бажання викупити маєток, він, як посплачують вони борг, переходить до них на спільну власність „въ общѣ и держать имѣють“; якщо-ж між ними не буде згоди, то питання про те, хто має володіти маєтком, розв'язується жеребкуванням, а саме: маєток записується за одним із спадкоємців, а всі інші дістають од нього відповідні сплати³⁾.

Викупляючи спадкоємці сплачують заставоємцеві ту суму боргу, яку в самому записові означено, коли тільки „тотъ закладъ на урядѣ сознанъ и записан билъ-би“; якже-ж запису не має, вони повертають суму, що її розмір буде доведено⁴⁾.

Коли заставоємець відмовляється повернути маєток спадкоємцям, що приставили гроші на сплату боргу, тоді застосовується вищезгаданий загальний порядок примусового відібрання маєтку через суд із заставоємцевого володіння і передання його заставникові.

А втім, коли через порушену з боку заставоємця справу про передання маєтку заставниковому спадкоємцеві, цей маєток згорить або взагалі зазнає тієї або тієї шкоди, то від волі заставникового спадкоємця залежить, чи здійснити належне йому право викупу заставленого маєтку чи взяти внесені від нього на покриття боргу гроші назад; у кожному разі і викупляючи він має право відлічити з цієї суми збитки, йому завдані, і тільки остачу відшкодувати заставоємцеві, а маєток одержати⁵⁾. Разом з тим право викупу спадкоємець може здійснювати відносно всенького заставленого маєтку, а не виключно тієї або тієї частини його на вибір викупника. Так, наприклад, заставників спадкоємець вирішив

¹⁾ Ст. 1—2, артик. 20, гол. XVI. За джерела показані артикули 14 і 19, розділу VII, Литовського Статуту.

²⁾ Ст. 4, артикулу 20, гол. XVI: „Буди-же би таковъ закладчикъ имѣнія... не викупивъ умрѣтъ, другіе наслѣдники..., такового срока в письмѣ закладномъ описанного смотрѣтъ не имѣють, но могутъ и прежде срока оное викупить...“

За джерело показано арт. 14, розд. VII Статуту. Пор. вищенавед. ст. 2, арт. 23 — при заставі „на срокъ подъ потеряніемъ“.

³⁾ Ст. 1—2, артик. 27, гол. XIV.

⁴⁾ Ibidem, ст. 3.

⁵⁾ Ibidem, ст. 4.

викупити дохідніші вгіддя маєтку, залишивши бездохідні частини його без викупу, себ-то в володінні заставоємця: за таких умов право викупу не допускається¹⁾.

Одне з породжуваних заставою істотних юридичних наслідків є заставоємцеве право встановити на заставленому майні (нерухомому або рухомому) дальшу заставу.

А втім, збірник що-до перезастави встановлює певне обмеження: сума, що в ній майно перезаставляється, не повинна перевищувати тієї основної суми боргу (цілком), яку позичив власник (заставадавець). І справді, всеняке право заставоємцеве, рівновартно відповідне його володінню, вичерпується позиченою сумою і саму цю суму повинен викупляючи власник майна йому або його правонаступникам виплатити²⁾. Звичайно, така перезастава мусить бути убрана в установлену в законі форму³⁾. Нарешті, заставоємцеві належить право на будівлі, що він їх вивів у заставленому маєтку тоді, як маєток перебував у його володінні⁴⁾.

Що-до правних наслідків, що їх спричинює, коли запис є чинний, застава рухомости, то, згідно з збірником, рухоме майно переходить тільки в заставоємцеве володіння. Ст. 1, артикулу 36, гол. XVI каже: „если би кто кому хотѣлъ вещи движимие в закладъ или в сохранение дать... а хозяинъ би тое на урядѣ немедленно объявилъ, тогда имѣеть самъ на томъ присягнуть, что оними вещами не користовался я въ свою прибыль онихъ не употреблялъ и не утаеваеть“⁵⁾.

Коли-ж настане строк виплачувати позику під заставу рухомости, заставник повинен викупити заставу в цей строк, принаймні-ж протягом шістьох тижнів по скінченні строку; а бува заставник не викупить застави на зазначений термін, заставоємець дістає право продати заставлене майно, у присутності свідків, а потім покрити борг із уторгованої від продажу суми: „...сумму должную денгами отобрать, а что сверхъ долгу за ту вещь озметъ... остальные деньги оному должнику отдать имѣеть“...⁶⁾. Лишок повертається заставникові, який тим самим уже позбавляється права заявляти будь-які претенсії на своє майно. Коли-ж уторгована від продажу сума не покриває боргу, тоді заставник повинен поповнити недоторговану суму (недоїмку)⁷⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 5.

²⁾ Ст. 1, артик. 22, гол. XVI: „Никакой вѣритель закладныхъ имѣний или вещей в большемъ числѣ денегъ надѣ тое, за что самъ принялъ, другому пуцать не имѣеть, а если-бы кому пустилъ и тотъ би кому пуцению отъ закладчика билъ в судъ позванъ для приему денегъ и уступки заклада, то по доказательству... закладчика тѣ толко денги, за которые первому заимодавцу оное имѣніе или вещь заложено, принять, а закладное безспорно ему закладчику отдать должень...“ Як джерело статті показано арт. 20, гол. VII Литовського Статуту.

³⁾ Ст. 1, артик. 19, гол. XVI; порівн. ст. 1, арт. 3, гол. XIV.

⁴⁾ Ст. 3, артик. 22, гол. XVI; порівн. ст. 2, арт. 4, гол. XV.

⁵⁾ Пор. ст. 1, арт. 25, гол. XVI. ⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem „...должникъ по пріемѣ оного остатка болшь упоминатся о свои вещи уже не можетъ; буди же чего къ суммѣ долговой или къ награжденію за убитки креди-

Подібні наслідки прострочки настають і тоді, коли заставлено рухомість без строку, а саме коли заставник не викупив її протягом чотирьох тижнів, що їх на заставоємцеве прохання призначив суд¹⁾.

Зокрема Збірник передбачає наслідки, що повстають тоді, коли загине заставлена тварина (кінь або бугай). Так, коли загине кінь або взагалі худобина, заставлена без строку або на строк без викупу, і станеться це не з заставоємцевої причини, а випадково, заставоємець не повинен винагороджувати заставникові цю втрату; він, проте, повинен повернути заставникові шкуру тварини й поступитися половиною боргу; здобувши шкуру й вважаючи її за половину боргу, заставник повинен внести заставоємцеві другу половину боргу і через те саме позбавляється права заявляти будь-які претенсії з приводу втраченої тварини²⁾.

Так само, коли тварина зазнала uszkodження („было охромлено“) не з заставоємцевої вини, то в такому вигляді передається заставникові, але заставоємець повинен поступитися останньому з суми боргу четвертою частиною тієї вартості, що її мала тварина перед uszkodженням; коли-ж тварину uszkodжено з заставоємцевої вини, то тварина залишається в заставоємця, який проте повинен відшкодувати заставникові вартість, що її мала тварина перед uszkodженням, або зарахувати її на покриття боргу³⁾. Як-же тварина загинула з заставоємцевої вини („з причини повреждения и недосмотру“), то він повинен доплатити заставникові суму боргу, а так само й лишок між вартістю тварини, згідно з оцінкою тямущих осіб, і сумою боргу, якщо такий був. Коли-ж вартість тварини, що загинула, була нижча за суму боргу, то заставоємцеві надається право справити з заставника той надлишок суми боргу, який залишивсь після зарахування⁴⁾. Нарешті Збірник, подібно до Литовського Статуту, однаковісінько визначає наслідки, що повстають тоді, коли заставлена річ (нежива) взагалі буває знищена⁵⁾ Все сказане доводить, буцім Збірник не дозволяє збагачуватися заставниковим кош-

торовѣ недостанеѣ за проданую, закладную вещь, тое должникъ имѣеть дополнить по доказательству“.

Як джерело статті показано арт. 28, розд. VII, Литов. Статуту.

¹⁾ Ст. 2, арт. 25, гол. XVI: „...а если би такая вещь была в закладъ дана безъ срока, тогда по челобитью того, кому заложено имѣеть судъ положить срок до чотирохъ недель, и буди до того срока не выкупить, то въ судѣ поступать съ нимъ по вишесписанному первому сего артикула пункту“.

За джерело статті показано арт. 28, розд. VII Литовського Статуту.

²⁾ Ст. 5, артик. 36, гол. XVI.

³⁾ Ст. 5, арт. 36, гол. XVI. Як джерело статті показано арт. 26, розд. VII, Литов. Статуту.

⁴⁾ Ст. 6, *ibidem*: „А буди зъ причини повреждения, и недосмотру держащего в закладѣ такая лошадь или скотина здохнетъ, то, чтобы више должникъ ему денегъ по соизволенію и оуѣнки людской стояла, тое имѣеть оному закладчику доплатить, а если-жь би меньшая была неже долгъ цени, то что доведется в доплатку того долгу на томъ-же закладчику доправитъ силень будетъ“.

⁵⁾ Ст. 1, арт. 36, гол. XVI. За джерело статті показано артик. 30, розд. VII Литов. Статуту. Пор. і арт. 27, гол. XVI.

том і навпаки. Заставлене майно являє собою джерело, що з нього має бути задоволено заставамцеві вимоги щодо позики, але разом з тим лишок уторгованої від проданої речі суми повертається заставникові; так само і в тому разі, коли вартість заставленої речі буде недостатня, щоб нею покрити позику, на заставникові лежить обов'язок поповнити непокриту частину боргу. Зрівню і в тому випадкові, коли тварина загине з заставамцевої причини, додержується засади співвідношення між вартістю заставленої тварини і сумою боргу. Особливість заставного права, з погляду Збірника, полягає ще в тому, що воно не відзначається властивістю спеціальності. В одному тільки випадкові, коли заставамець погодивсь, щоб договір позики забезпечено було виключно заставленим майном, він позбавляється права справляти позичену суму з усякого іншого майна, що його знову набув заставник, хоч-би заставлене майно й не покривало своєю вартістю суми боргу¹⁾. У всіх-же інших випадках (коли такої згоди не було дано) вимогу, що виникає з договору позики, забезпеченої заставою маєтку, можна обернути, в частині незадоволеній, на всяке інше майно заставника²⁾. Щодо оборони заставного права на суді, то цією стороною Збірник дослівно відновлює правила, що їх містить у собі Литовський Статут і до того третій: одрізняє заставникове порушення від порушення з боку сторонньої особи: в цьому випадкові надає заставамцеві право вибирати: чи звернутися з вимогою про оборону до заставника або здійснити її безпосередньо³⁾. У такому самому вигляді Збірник сприйняв і правила, що їми розв'язує ті випадки, коли збігаються претенсії — забезпечені заставою майна, з вимогами, що повстають з звичайних зобов'язань⁴⁾, а так само й правила, як розв'язувати суперечки про заставний характер майн⁵⁾.

Б. „Збірник місцевих законів західних губернь“.

(„Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній“).

З'ясовуючи істоту інституту заставного права за Литовським Статутом, ми не можемо, дослідивши пам'ятку права „Збірник прав“, обминути й другу стародавню пам'ятку, а саме: „Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній“. Дарма що цій пам'ятці права і не судилося стати

¹⁾ Ст. 1, артик. 10, гол. XVI.

²⁾ Ibidem ст. 2. Пор. і ст. 3, арт. 11, гол. XVI, що передбачає випадок, коли заставамець — не зважаючи на суму боргу, що її вносить заставник, — відмовляється повернути йому заставлену річ на тій підставі, що він має до заставника ще окрему претенсію з іншого зобов'язання; він повинен гроші від заставника взяти, річ йому повернути, а вже аж тоді доправлятися з нього боргу з іншого зобов'язання.

³⁾ Ст. 1, артик. 26, гол. XVI; ст. 2 ibidem. Як джерело для статтів показано арт. 22, розділ VII Литовського Статуту.

⁴⁾ Ст. 1, артик. 9, гол. XVI. За джерело статті показано арт. 11, розд. VII Литовського Статуту.

⁵⁾ Ст. 1—3, арт. 21, гол. XVI. Як джерело для статтів показано артик. 13, розд. VII Литовського Статуту.

за кодекс чинного під той час права, проте цей збірник зберегає своє значіння для сьогочасної науки й зокрема для дослідів над інститутами Литовського Статуту. Він певною мірою відзеркалює в собі постанови останнього. А тому на підставі цієї пам'ятки ми можемо перевірити істоту інституту застави, як його визначається в Литовському Статуті. Збірник відрізняє заставу („залогъ“) нерухомости і заставу („закладъ“) рухомости¹⁾. У першому випадкові нерухоме, що забезпечує зобов'язання, майно бере в своє володіння заставоємець, і йому надається право користуватися замість відсотків з виданої суми прибутками з маєтку, аж доки він буде на певний термін викуплений. Ця т. зв. „заставна сума“ повинна відповідати прибуткам з маєтку, в противному разі заставодавець маєтку може застерегти собі право на додатковий платіж — аддитамент. До того заставникове право порядкувати заставленим маєтком не обмежене: він може передати право власности на цей маєток іншій особі, не порушуючи тим права заставного володільця протягом того строку, поки має силу заставний договір.

Коли складено заставний договір і заставникові передано заставну суму, заставоємець ув'язується в посідання заставленим маєтком на термін, зазначений у заставному договорі. Разом з тим збірник припускає цесію заставного права. Заставоємець має право переписати окремим актом заставне володіння на іншу особу. Коли заставник допустить прострочки, заставоємець дістає право справити належну йому суму судом. У збірникові немає правил про застави на „упад“, себ-то з умовою втратити маєток, коли не буде його викуплено в строк. А проте той самий збірник констатує, що давніш існували такі застави, що повиходили з уживання, як обтяжливі для довжників²⁾. Отже і за збірником місцевих законів західніх губернь застава нерухомости не має характеру відчуження. Вона відтворює форму заставного права, визнавану від Литовського Статуту й відому іншим стародавнім законодавствам: заставоємець дістає на той час, поки була чинна застава, право володіти й користуватися заставленим майном, хоч-би й замість відсотків, але жадною мірою не право власности на нього. Володіння за договором застави не перетворюється на право власности навіть через за давнення. А втім заставу рухомости збірник відрізняє з умовою, що заставник її втратить, коли він не викупить у строк („на упад“ і без такої умови). За тієї й тієї

¹⁾ Ми користуємося текстом провкту кодекса місцевих законів для західніх губернь, вид. 1837 р. (в оригіналі). Нам пощастило використати зразок проекту кодексу, ще не досліджений у правній літературі; він переховується в книгозбірні соціально-економічного відділу Української Академії Наук. Цього провкту відновлено в праці проф. М. Я. Пергамента і А. Е. Нольде, „Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній“. Провкт вид. 1910 р. Це видання приватного характеру. Пор. А. Е. Нольде — „Очерки по исторіи кодифікації мѣстныхъ гражданскихъ законовъ“, вип. 1, вид. 1906 року. (Він анав тільки один зразок).

²⁾ Див. § 978, прим. 2: „Передше окрім того існували так звані застави на упад, тоб-то з умовою втратити маєток, коли його не буде викуплено в строк. Застави ці, як обтяжливі для довжників, сами собою вийшли з ужитку“.

форми застава сполучена з володінням застаवoємця: він не має права користуватися маєтком. Вийняток зроблено для самої тільки робочої худоби, її можна використати для роботи; коли-ж вона загине і не з позикодавцевої причини, заставник має право на зниження суми довгу до половини, а незалежно від цього заставoємець повинен передати йому шкуру здохлої тварини, тоб-то настають передбачені і в статуті наслідки. Разом з тим збірник встановлює різні наслідки від прострочки боргу, в залежності від тієї або тієї форми застави рухомости. Так, у разі застави з умовою втрати (на upad), невикуплення в строк призводить до того, що заставoємець дістає право власности на заставлене майно на підставі, зрештою, відповідного дозволу суду. Навпаки, коли заставляється рухомість без такої умови, заставoємець, як бува довжник не викупить заставленої речі в строк, дістає право вимагати, з дозволу суду, продажу речі, щоб завдовольнити свої претенсії¹⁾. Таким чином і застава рухомости, згідно з Збірником, призводить до тих самих наслідків, що й застава нерухомости. Заставoємець має право володіти заставленим майном, а инколи і користуватися їм; право-ж власности настає для нього, як наслідок винуватцевої прострочки і до того тільки тоді, коли є така умова в договорі. Все сказане переконує нас zarazом у тому, що Збірник являє собою що-до цього дуже важливу пам'ятку права для дослідів над істотою постанов Литовського Статуту.

В. Пам'ятки магдебурзького права.

Нарешті, не можна не згадати й про пам'ятки т. зв. магдебурзького права, чинного протягом декількох сторіччів у польських, литовських містах і на Україні²⁾. Вони, безперечно, являють собою цінний матеріал для досліджування Литовського Статуту, чинного і на Україні. В XIX сторіччі магдебурзьке право, що пішло в непам'ять на Україні, було скасовано й замінено на Литовський Статут³⁾. Можна гадати, що вплив магдебурзького права змінив деякі основні засади Литовського Статуту.

„З найдавніших часів“, каже польський історик Морачевський, „у Польщі осіло багато німців. Од XIII сторіччя з німецьких країн сунули цілі селища, що купували або безплатно діставали ґрунти або ліси, щоб корчувати, з обов'язком платити чинш. Осадчі принесли з собою свої звичаї і допоминалися від князів, щоб ті накладали на них не загально-прийняті в Польщі податки, а ті, що відбували селяни в землях німецьких. Вони хотіли мати над собою урядовців з-поміж себе і до того вибраних. Ґрунтуючись на цьому, князі й пани світські та духовні у Великій і Малій Польщі, Мазовії та Шлезьку давали оцим осадчим привилеї на управління правом німецьким або магдебурзьким⁴⁾. З XIII аж до XVI сто-

¹⁾ § 967—999.

²⁾ Протягом XVII і XVIII сторіччів; його знали суди й практики-правники.

³⁾ 2-а Всезбірка законів, т. VI, № 4319.

⁴⁾ Його давано королівськими надавчими листами різним містам.

річчя магдебурзьке право поширилося по всенькій Польщі і Литві¹⁾. І Україна по тому, як її прилучено до Росії, довго зберегала магдебурзьке право²⁾. Ті книги, в яких було викладено магдебурзьке право польською мовою, і далі були за ті законні книги, що їми судді тієї доби керувалися і що на них вони покликалися. Згодом почала заходити неминуча потреба зробити зміст ручних книг магдебурзького права приступним або через систематичний виклад у звязку з змістом статуту, або через переклад, або окреме скорочення книг магдебурзького права. Одна з таких законних книг, складена на те, щоб нею керуватися, виучуючи магдебурзьке право, і є *Porządek Sądów u spraw miejskich prawa magdeburskiego*. Ця книга є не що інше, як збірник різних творів, що в них польські правники виклали магдебурзьке право³⁾. Одна з складових її частин — це: „*Artykuły Prawa Magdeburskiego, ktore zowią Speculum Sazonum z łacinskigo ięzyka na polski przełożone, u znowu drukowane roku pańskiego 1629*“⁴⁾. У цій книзі розв'язується питання і про заставлені речі. Друга з складових частин — це твір: „*Tytuły Prawa Magdeburskiego do Porządku u do Artykulow, pierwey po polsku wydanych. W sprawach tego czasu naywięcej kłopotnych, z tegoż Prawa Magdeburskiego przydane*“⁵⁾. Цей широкий трактат з різних питань, що становить продовження до вищенаведеного трактату „*Artykuły Prawa Magdeburskiego*“. В ньому здибаємо і відділ про заставу.

Беручись з'ясовувати істоту застави за першою з зазначених пам'яток права, ми робимо висновок, що і з погляду цієї пам'ятки магдебурзького права за істотну рису заставного права і що-до нерухомого і що-до рухомого майна є володіння заставника заставленим майном. Ця засада впливає з оцього визначення заставоємцевих прав: „*gdyby kto mając imienie w zastawie, budował: tedy gdy imienie wykupią, ten co budował, może ono znieść chceli iako swe. A ten któby wykupował, nie może mu tego bronić*“⁶⁾.

У даному разі мова про заставоємцеве право залишити за собою (знести) будівлі, побудовані в заставленому маєткові. Заставоємець не може перешкоджати заставоємцеві здійснювати таке право. А коли заставоємець будував будівлі, то таке становище може бути тільки за тієї умови, що самий маєток перебував у фактичному заставоємцевому володінню. Такий самий характер має і застава рухомости. „*Pożyczu kto albo zastawi konia, ...albo ktorekolwiek rzeczy ruchome, i eśli ten koniu zastawą, albo pożyczą, przeda, zastawi, albo przegra, alboby mu też ukradziono: tedy ten kto zastawił, swych*

¹⁾ Пор. *Starożytności Polskie*. Poznań, т. II, 320 і далі.

²⁾ Його залишено по містах: Київу, Чернігову, Ніженю, Переяславу та ин., а так само і в Полтаві.

³⁾ Ми користуємося таким збірником, вид. 1616 року.

⁴⁾ Перед нас видання *Артикулів Магдебурзького права*, що в них питанню про заставу присвячені сторінки 37—39.

⁵⁾ Цей трактат вид. теж 1616 року.

⁶⁾ Стор. 39.

rzeczy patrzeć a upominać się ma, nie u kogo innego, iedno temu u kogo zastawił" ¹⁾. Подана постанова передбачає випадок, коли рухому річ заставоємець продасть, заставить або її в нього вкрадуть; заставник має право вимагати свою річ від одного тільки заставоємця. Очевидячки, річ підчас застави передається в заставоємцеве володіння. Такий висновок впливає і з іншої постанови того самого джерела права ²⁾. Zastawilby kto u kogo bydlę takie, konia, albo mu niał: gdy zdechnie, tedy ten kto ie chował, gdy przysięże, że nie iego winą zdechło, ani temu dał przyczyny: tedy go nie powinien płacić: tylko to traci, co na nie dał, albo za co ie niał". Не важко бачити, що тут мова мовиться про виадих скотини, коня, коли він перебував у заставоємця. І коли кредитор доведе, що тварина здохла не з його вини і не через його недбайливість, то він не повинен відшкодовувати довжникові вартість здохлої тварини (платити), але втрачає позичену під заставу тварини суму ³⁾. Безперечно наводжувана постанова позначається подібністю до відповідного артикулу Статуту ⁴⁾.

Переходячи до дослідження істоти застави за другим джерелом, що становить частину порядку (Porządek), а саме до „Tytuly prawa Magdeburskiego“, треба відзначити, що вчення про заставу викладено у вигляді запитаннів (17) та відповідів на них, до того його розроблено безперечно докладніше й систематичніше, як учення про заставу за артикулами, проте істота заставного права за титулами виглядає так само, як і за артикулами ⁵⁾. Насамперед і титули відрізняють заставу нерухомости й рухомости ⁶⁾. Що-до нерухомости, то за істотну рису застави за титулами є володіння заставленим майном від заставоємця. Саму цю форму заставного права вважають за нормальну з погляду титулів. До такого висновку приводять різні місця розглядуваних джерел права. Отож, насамперед за цим промовляє загальне визначення застави, що йде попереду викладу 1-го запитання (Pytanie pierwsze), а саме: „Jeśliby kto dobra swoje zastawił w pewney summie do czasu naznaczonego, a zaś ie miał wykupić. Wierzytel miałby ie iuż w swoim dzierzeniu. Tedy ten ktory ie zastawił, niè może onych dobrz przedać, ani zastawić inemu daley bucz woley onego ktoremu ie pierwey zostawił. A choć by one dobra wierzyciel miał w swym dzierzeniu, wszakże ieśliby sie w tym czaśc poki niè bedą wykupione, jaka szkoda w onych dobrach stała, krom przyczyny albo niedbalości dzierzawce: dzierzawca szkody nie winien, szkoda przy dobrach zastawnych ma zostac!“ У перекладі це є: Коли-б хтось заставив добра свої в певній сумі на певний термік, а згодом мав їх

¹⁾ Ibidem, стор. 38. ²⁾ Стор. 38.

³⁾ Або ще одна постанова: „Gdy kto pożyczu albo zastawie rzecz którą swoje, á zginie albo ią ukradną; u żadnego innego się ieу nie może upominać, iedno u tego komu wierzył“ (стор. 39). Як бува заставлена річ пропаде або її буде вкрадено, довжник може правити її судом тільки з того, кому він її звирив.

⁴⁾ Див. вгорі.

⁵⁾ Йому присвячено стор. 82—103.

⁶⁾ Див. питання п'яте (стор. 91—92) і питання 1—4 (стор. 82—84).

викупити, а заставоємець вже володів їми (miał ie już w swoim dzierzeniu), то він (заставник) не має права ані продати, ані заставити ці добра знову иншій особі, не маючи згоди того, кому вперше заставив. Як-же заставоємець мав у своїому володінні, то, поки їх не викупив заставник, за всяку шкоду, що сталася в добрах (втрата) не з володільцевої причини, володільець не відповідає, а вона залишається на заставлених добрах.

Звідси виходить, що заставоємець, безперечно, з моменту застави ставав володільцем заставленого маєтку (державцем — dzierżawiec) і без його згоди не могла відбуватися дальша застава, а заставоємець не міг продати маєтку. Але які-ж наслідки такого продажу, коли тільки він відбувся? На це ми маємо відповідь в окремій засаді, а саме в „Pytanie osme“¹⁾. „Jeśliby, kto zastawił dobra swoje, a sprzedał ie zaś innemu bez woley onego ktoremu przrzeczone dobra zastawne w dzierzeniu ma, jako mowią, jest w possesyey, habet optionem, to jest wolno mu obeierać, chceli swojego dlugu szukać, abo na osobie onego ktory imienie sprzedał, abo na dobrach zastawnych“. Инакше кажучи, коли хто заставить свої добра, а потім продасть иншому без згоди того, кому раніш їх заставив, то заставоємець (той, хто має у своїому володінні зазначені добра), може правити свій борг, як захоче, з боржника, що продав добра, або з заставлених дібр (переданих иншому). І згідно з наводжуваним місцем джерела, заставоємець — possessor (habet optionem — w dzierzeniu ma) є безпосередній володільець заставного маєтку.

Чи не обмежується заставоємець одним володінням заставленим маєтком? В одному титулі (Pytanie czwarte) ми знаходимо виразне розв'язання правного становища заставоємця: „Jesliby kto zastawił dobra swoje takie, z ktorych pożytek idzie, jako są role, winnice, chmielniki, sady... pod tym sposobem, iż ie chce wykupić na pewny czas, z ktorych dobr zastawnych pożytek na koždy dzień idzie. A nie byłoby to przy zastawie mowiono iż dobr onych ze wszystkimi pożytkami ma używać aż do wykupienia. Pytanie iest. Jeśli one pożytki na główną summę małą bydź wyrażone: Odpowiedź: Jeśli dobrá, z ktorych jaki pożytek idzie, były zastawione: tedy on pożytek na główną summę ma bydź wyrażony. Wyiąwszyby przy umowie wymowiono było, iż dobr onych w tey summie wolno używać ma. Albo wiem jeśliby pożytek bral, a to w wymowie wyrażono niebyło. Lichwa to iest“. Розуміння наведеної засади дає підставу визнати, що коли заставлено маєтки, які дають прибуток (земля, виноградники й т. ин.), заставоємець дістає право користуватися прибутками заставленого маєтку, якщо тільки є спеціальна про те умова в заставному записові. Навпаки, якщо заставний запис таке право що-до заставоємця не передбачав, то прибутки з маєтку йдуть на покриття стовпа позики, і коли, якщо в записові немає такої вказівки на право користуватися такими прибутками, заставоємець здійснював таке користування заставленим маєтком, то його

¹⁾ Стор. 96.

²⁾ Стор. 83—84.

вважали за лихвяра. Отже, за загальним правилом, прибутки з заставленого маєтку йдуть на покриття стовпа позики. Титули що-до цього нагадують про стародавні германські норми права, що за силою їх застосовували т. зв. *Todtsatzung*: прибутки з маєтку зараховували до суми боргу ¹⁾).

І тільки, як виняток, особливою спеціальною умовою запису могло бути надане заставоємцеві право користуватися заставленим майном; у такому разі, треба гадати, прибутки заміняли собою відсотки. Але які права заставоємця що-до заставленого маєтку, як, бува, заставник не викупить його на призначений у записові термін (прострочить)? Питання це пояснювати треба одним титулом (*Pytanie wtore*) ²⁾. В зазначеному саме титулі порушується питання про те, чи має заставоємець право, коли заставник на певний час заставленого маєтку не викупить, залишити його за собою.

І відповідь дається виразна: в такому разі заставоємець маєтку за собою на власність залишити не може, бо він держить маєток тільки в володінні: *tedy zastępować onego imienia nie może, bo ie tylko w fancie swoim miał, y owfem on który ie zastawił..., wykupić ie może, choćby też wyszedł rok y sześć niedziel*“.

Заставоємцеві належить одно тільки право продати за дозволом од суду заставлений маєток, хоч-би таке право надано було йому в самому записові. Инакше кажучи, і згідно з „титулами“ застава не є відчуження, а являє собою спосіб забезпечити позику, має характер речовий, до того сполучується з заставоємцевим володінням. Ця пам'ятка права відрізняє заставу й продаж: *„Zastawa y przedanie w tym rozność maia, iż rzecz przedana nie może zaś byđz wykupiona. Zastawna może byđz wolno wykupiona“* ³⁾; річ продану не можна викупити, тимчасом як заставлену річ викупити можна. Звідси виходить, що заставоємець не має права продати заставленої речі без заставникової згоди: *„A ztąd się pokazuje, iż ten, komu iest rzecz zastawiona, nie może iey przedać bez woli onego który ia zastawił“* ⁴⁾. Нарешті, заставоємцеві, коли в заставленому маєткові буде зроблено будівлі, належить право вимагати, щоб заставник повернув вартість цих будівель, — оскільки вони для маєтку потрібні, — хоч-би в формі відра-

¹⁾ Таку форму застави повторює й пам'ятка „Сводъ правъ, по которымъ судится малороссійській народъ“ (див. попереду).

²⁾ *„Jeśliby ieden drugiemu uczynil zapis, y zastawił dobra swoje, isząc dług, y obiecując go zapłacić na pewny czas, á zapłacić y wyzwolić dobr nie może... Pytanie jest: ieśly one dobra, ktoremu są zastawione, y ktore przedał może zastępować czyli nie: Opowiedz: Acz kołwiek kto zastawił imienie pod tym sposobem, iż ten komu jest zastawione, może ie przedać, iesliby go na czas naznaczony nie wykupiono: choćby mu też przez sądowny wyrok skazáno, iż by mógł przedać, y przedał skutecznie: tedy z a s t ę p o w a ć o n e g o imienia nie może bo ie tylko w fancie swoim miał, y owszem on który ie zastawił albo ktoremuby dopuścił, wykupić ie może, choćby też wyszedł rok y sześć niedziel. Albowiem w rzeczy zastawney żadna dawność nie idzie, poki zastawa może byđz dowiedzłona... (стр. 82—83).*

³⁾ *Pytanie trzećie (стр. 83).*

⁴⁾ *Ibidem.*

хування її з суми, що мав виплатити заставник. Що-до рухомости, то й застава її сполучується з володінням заставоємця заставленою річчю¹⁾. В запитанні десятому (Pytanie dziesiąte) передбачається випадок знищення заставленої речі, що перебувала в заставоємцевому володінні, зарівню випадок будь-якого пошкодження її; відповідає за це заставоємець тільки тоді, коли доведено, що він винен або був недбайливий; у протилежному разі він вільний геть від усякої відповідальности: „Jesli komu jaka rzecz zastawiona była, a strzegł iey pilnie y wiernie: przydałaby się szkoda na oney zastawie, jako ieśliby zgorzała albo ukradziona była z innymi jego dobrami i ieśliby tego smiał dowieść przysiędą, iż się ona szkoda bez iego winy a niedbalości stała, tedy żadnego w tym nagabania nie winien mieć wedle Prawa“²⁾. За єдину з умов такої вільности від відповідальности править либонь вимога, щоб заставлена річ або була згоріла або була вкрадена разом з іншим заставоємцеві належним майном.

Разом з тим зацитована пам'ятка передбачає й наслідки, що повстають, коли заставник не викупить заставлену рухому річ на певний час. У такому разі заставоємець має право вимагати, щоб заставлена річ була продана, але він повинен попередити оголосити про умови продажу. Коли продаж відбудеться, остача від продажу повертається заставникові.

Ось така істота розглянутих постанов або роз'яснень т. зв. „титулів“ у питанні про заставу.

З'ясоване вгорі розуміння їхнє стверджує нашу думку, що магдебурзьке право визнає володіння за необхідний елемент застави.

Інакше кажучи, застава за джерелами магдебурзького права знана в вигляді заставоємцевого володіння заставленим майном. Право користуватися їм заставоємцеві не належить; воно може бути застережене на заставоємцеву користь у вигляді особливої лиш умови, та й то тоді тільки, коли заставлено нерухомість. А такий висновок цілком підпирає нашу загальну думку про істоту застави за Литовським Статутом.

Г. Джерела стародавнього руського права.

Розглянені тут джерела права впевнюють нас у тому, що Литовський Статут знає заставу („залог“) тільки в одній формі застави, тоб-то, коли заставлене майно передається заставоємцеві, що їм володів і користувався; Литовський Статут, на нашу думку, не містить у собі вказівок на те, що могла вживатися інша форма застави, хоча-б сполучена з залишенням заставленого майна в заставникових руках на час, поки чинна була заставна обгородка, до того заставник має право користуватися предметом застави, а кредитор дістає відсотки на позичений капітал.

Тимчасом останню форму застави знало стародавнє руське право. І справді, на підставі заставних грамот, що зацілилися з давніх часів, а так

¹⁾ Pytanie piąte, стор. (91—93) та ин.

²⁾ Стор. 97—98.

само законодавчих пам'яток, треба зробити висновок, що стародавнє руське (московське) право знає дві форми застави — т. зв. стародавню і нову форму. Суть першої полягає ось у чому: власник заставленого майна (заставник) позбавляється права володіти їм, аж доки сплатить суму боргу; право володіти предметом застави протягом цього часу належить заставоємцеві; йому-ж належить і право користуватися (замість відсотків) майном на визначений час, а право власності в одному тільки випадкові, коли зайде прострочка. До цього характеризує дану форму застави те, що заставоємцева відповідальність поширюється на одне заставлене майно, до іншого майна не стосуючись.

Зарівно й тоді, як заставляється рухомість, заставоємець безпосередньо обнімає посідання заставленою річчю, але не набуває ані права порядкувати, ані навіть права користуватися нею; він повинен повернути річ у такому, як і одержав, вигляді. Право-ж власності на предмет застави він набуває тільки тоді, коли утвориться прострочка.

Що-ж до нової форми заставного права, то, згідно з законодавчими пам'ятками, суть її полягає в тому, що заставоємець не дістає ані права володіти, ані права користуватися заставленим майном; вони належать заставникові, заставоємець-же має право на відсотки.

Коли заставляли рухомість, майно, якщо зобов'язання не буде виконано, не переходить на власність кредитора, а він дістає задоволення з суми, вторговоаної підчас продажу заставленого майна з прилюдного торгу. На підставі сказаного передше не можна визнати за правильне твердження декотрих дослідників, буцім-то руське право застави видається єдиним, неподільним¹⁾. Навпаки, законодавчі пам'ятки стародавньої доби показують, що обидві з'ясовані форми застави чергувалися підчас уживання на практиці.

Так, давня форма застави нерухомих маєтностей виявилася у всій своїй силі за доби Уложення 1649 року; нова-ж форма залишалася не застосованою.

За царювання Петра I-го заставу нерухомих маєтностей було заборонено, через що, звичайно, і стародавньої форми не могли вживати. Причина такої заборони була та, що Петро I-ий уважав перехід нерухомих майн з одних рук до других через заставу за шкідливий для інтересів держави. Безперечно, коли економічні стосунки життя розвинулися і потреби суспільства ускладнилися, така заборона не могла мати сили. Одколи її скасовано, давню форму застави знову відновлено, і вона проіснувала аж до року 1737. Замість неї наказ 1737 року відновив форму застави нову, вживану за давнього часу.

А втім, наказові 1737 року судилося не таке вже складне завдання, як гадають декотрі дослідники²⁾. На нашу думку, цей наказ нічого нового

¹⁾ Мейеръ, Древнее русское право залога, стор. 48.

²⁾ Його-ж, „Древнее русское право залога“, стор. 48. Побѣдоносцевъ, „Курсъ Гражд. Права, часть первая. Вотчинныя права“, стор. 586, вид. 1892.

не запровадив, а тільки зібрав усе, що до нього було, до купи, уклав у струнку систему. Цей наказ запроваджує володіння заставленим майном до строку заставної для заставника ¹⁾).

Коли борг не буде виплачений на визначений час, або-ж заставник та його родичі виразно відмовляться викупляти заставлене майно, то його продають з прилюдного торгу, де заставоємцеві надається право переважної купівлі й залишення майна за собою; остача від продажу застави (*hypoteca*) повертається заставодавцеві, а втім відповідальність його простягається на один тільки предмет застави й не торкається іншого майна ²⁾).

За причину такої (нової) форми застави, що з'явилася на зміну стародавньої форми, сталися руйнівницькі для сторін її наслідки. Отож, з одного боку, заставоємці, зловживаючи неписьменністю довжників, частенько вписували до заставних записів умови, що на їхній підставі набували, коли заходила прострочка, право власності не то що на заставлене, ба й на все інше майно довжникове. З другого боку, заставники, зловживаючи довіру кредиторів, часто ошукували їх що-до справжньої вартості застави. Цю (нову) форму застави застосовувано аж до р. 1744 ³⁾, коли знову відновлено стародавню форму з тією особливістю, що заставлене майно, в разі прострочки, оберталося на власність заставоємцеву тільки тоді, як закінчувався рік після строку; цю умову встановлено на те, щоб родичі заставоємцеві мали змогу викупити майно. У такому вигляді стародавня форма далі існувала аж до Статуту про банкрутів 1800 року. Останній не запровадив нічого нового, порівнюючи з наказом 1737 року. Отже, суть заставного за цим статутом права полягає ось у чому: коли не відбудеться платежу на призначений час, заставоємець ув'язується у володіння заставленим майном, що доти залишається в заставника. Одколи це відбулося, заставоємець здобуває ще й право користуватися прибутками з заставленого маєтку, замість річних відсотків. Коли скінчиться шостимісячний термін з дня ув'язання заставоємця в володіння, маєток, коли його не викупить заставник, продається з прилюдного торгу, причому остача виторгованої від продажу ціни передається заставодавцеві. Коли на торгу буде дано ціну меншу за належну заставоємцеві суму, то маєток записується за ним навіть усупереч його волі. Разом з тим Статут про банкрутів, відновлюючи нову форму застави, подібно до наказу 1737 року, уможливорює скупчення застав на тому самому майні, але тільки на те, щоб задовольнити заставоємця, до того вимагає, щоб належну заставоємцеві суму було внесено в те урядове місце, що заставоємця ув'язало в посідання й користування простроченим маєтком ⁴⁾). Пряма заборона закону, що стосується до встановлення де-

¹⁾ Вони-ж визнають і за встановлюваної наказом 1737 р. форми застави за заставоємцем право володіти заставленим майном до строку (*ibidem*).

²⁾ Указь 11 августа 1737 р. (П. С. З. № 7339).

³⁾ Указь 11 мая 1744 р. (П. С. З. № 8935).

⁴⁾ 1800 г. декабря 19 (19692), ч. 2, п. 10, 35—50.

кількох заставних прав на те саме майно, з'являється за десять років по тому, як видано Статута про банкрутів і виявляється у всій своїй силі наступними часами¹⁾.

Ось у чому полягає нова форма заставного права на нерухомості. Така вона залишається і стосовно до рухомості. Нова форма застави рухомості за доби Уложения 1649 року поступилася місцем стародавній формі, а в XVIII віці її знову відновлено. А що стародавня форма, за якої заставлена річ, в разі прострочки, оберталася на заставоємцеву власність, незалежно від її цінності, — була сполучена з тяжкими для заставників наслідками, то наказ 1737 року надав сили саме новій формі, що її знав ще наказ 1557 року²⁾; відтворювано заставні записи того-часні. Порівнявши обидві наведені накази, бачимо, що встановлювана в кожному з них суть форми заставного права залишається та самісінька; різняться вони між собою формальностями що-до справляння за простроченою заставою. І тут і тут — заставлену річ, коли боргу не платиться, продається з прилюдного торгу, і остача від продажу застави (хурегоша) повертається заставникові. Проте завдовольнити заставоємцеву вимогу треба безпосередньо з заставленої речі, незалежно від усього іншого довжникового майна; цієї засади (спеціальності) не знає наказ 1557 року. Хоч наказ 1737 року і мав був поліпшити становище заставників, навіть більше — покласти край зажерливості заставоємців, що часто-густо всупереч вимогам заставників, які давали на сплату гроші, залишали за собою річ, своєю вартістю далеко ціннішу за суму боргу, проте мети цієї не було досягнуто. Через такі зловживання й було відновлено стародавню форму застави рухомих майн³⁾; вона мала виключну силу аж до Статуту про банкрутів 1800 року. Цьому статутіві судилося серйозне завдання — погодити давню й нову форми застави рухомих майн. І справді, Статут про банкрутів уможливує спільну чинність обох форм⁴⁾, але не визнає за кожною з них самостійного, безумовного значіння. Цей Статут стародавню форму визнав за нормальну, дарма, що й дуже змінену, а нову форму за умовну. Так, аукційний продаж, коли заставляють рухомість, не є обов'язковий: він залежить від винуватця. Коли він не вимагатиме продажу, то заставлена річ передається на заставоємцеву власність, але не *ipso jure*, як за давнього часу було, а тільки за дозволом суду. Якже заставлену рухомість буде продано з прилюдного торгу, остача вторговоної суми передається заставникові; коли-ж уторгованих грошей не вистачить, заставоємець має право доправляти суму, що не вистачає на покриття боргу, з усього іншого винуватцевого майна.

¹⁾ Ук. 1811 г. февраля 9 (24516); 1821 г. декабря 28 (28850); 1825 г. февраля 17 (30235) і 1826 г. іюля 27 (495). Сводъ Зак. Гражд., изд. 1-е, ст. 1039, п. 1; изд. 2-е, ст. 1368, п. 1.

²⁾ Ак. Истор., т. 1, № 154, прим. Татищова (Указъ 1557 г. декабря 15).

³⁾ 1744 г. мая 11, п. 2 (8936).

⁴⁾ *Всупереч думці Победоносцева, що заповняє, буцім-то нова форма остаточно закоренилася в законодавстві не раніш од 1800 року, і не згадує про стародавню форму (Вотчин. права, стор. 586).*

Дальший розвиток нової форми заставного права на нерухомості й рухомості спирається на тверді засади Статуту 1800 року, і коли відбулися деякі зміни, то тільки через життєві потреби, що утворювалися з плином часу. І справді, збірник законів прийняв т. зв. нову форму заставного права, суть якої що-до нерухомості зводиться до того, що нерухоме майно, яке перебуває в заставі, залишається в посіданні й користуванні заставника, причому заставоємець здобуває самі тільки певні відсотки на позичену суму, але права власності на предмет застави він не дістає. Та такого права він не має і тоді, як предмет застави — майно рухоме. В цьому випадкові заставоємець має одне право — володіти річчю, відколи встановлено заставне право. Одно з істотних, сполучених з заставою прав полягає в тому, що заставоємець може, як настане термін, платити капітальну суму боргу, вимагати задоволення з заставленого маєтку через прилюдний продаж; але перед прилюдним продажем ув'язували заставоємця в посідання заставленим майном од того часу, коли подано заставний запис до справляння; наслідком цього заставоємець дістає право користуватися прибутками з заставленого майна замість відсотків. Відповідальність з заставної вимоги поширюється на саме лиш заставлене майно, решта-ж винуватцевого майна їм не підлягає. Коли буде продано заставлене майно, то остача від уторгованої суми повертається заставникові, звичайно якщо немає інших кредиторів. До тих самих наслідків призводить заставне право на нерухоме майно¹⁾.

Коли-ж удалися до тепер чинного по радянських республіках законодавства, то треба визнати, що й Цивільний Кодекс запроваджує нову форму заставного права, як нормальну; особливість постанов Цивільного Кодексу полягає тільки в тому, що заставникова відповідальність з заставної вимоги не обмежується заставленим майном, але поширюється й на все інше його майно; сама-ж застава має характер речового права²⁾.

А втім, коли передреволюційне російське законодавство, а за ним і законодавство пореволюційної доби, знає одну форму застави, то інше треба сказати про право звичаєве радянських республік. Звичаєве право України, а разом з тим РСФРР затримало форму заставного права, властиву Литовському Статутові. Застава встановлює володіння на заставоємцеву користь, а що-до нерухомості — і користування, і призводить до тих самих правних наслідків³⁾.

¹⁾ Скоро настав час виконати заставний запис, заставоємець не пізніш як по двох місяцях повинен подати заставний запис до справляння й вимагати продажу заставленого майна. Остача від продажу (хурегоша) повертається власникові заставленого майна (арт. 1677, т. X, ч. 1; арт. 629—636. Зак. про судоч. цивільне, т. XVI, ч. 2, вид. 1892 р.). Пор. нашу працю „Сущность залога въ историческомъ развитіи по русскому гражданскому праву“ (Жур. Мин. Юст. 1898 р., № 9, стор. 193—195).

²⁾ Арт. 85, 92, 96, 100 Цив. Кодексу.

³⁾ Див. на нашу працю: „Розуміння застави в звичаєвому праві України“ (ст. 58—61). Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України“, вип. 2, 1928 р.

В и с н о в о к.

Історія права свідчить, що застава і за римським правом, і за законодавствами західньо-європейськими не видається єдиною, неподільною. І всі історичні народи, перед тим як спинитися на новій, сучасній формі застави, пройшли путь розвитку заставного права в декількох формах цього інституту і до того або в вигляді одночасного діяння декількох форм або вилучення одної і заміни її на іншу форму, в розумінні певного чергування.

Так, усі знають, що Римське право визнавало три форми застави: 1) найдавнішу форму — *fiducia*, за якою з того моменту, коли складено зставну оборудку, право власності на заставлене майно переходило до заставоємця, який проте був повинен відновити це право за заставника по тому, як виплатив він свій борг; 2) *pignus*, коли винуватець передавав заставоємцеві заставлене майно тільки в посідання, залишаючи за собою право власності, і 3) найновішу форму — гіпотечку (*hypotheca*), коли застава зводиться до того, що певне майно спеціально відповідає за даний борг, без одночасного перенесення на кредитора власності або володіння, але з наданням йому права, як настане час платежу, а договору виконано не буде, одержати майно з заставодавцевих рук; інакше кажучи, зберігаючи володіння заставленим майном, заставодавець за цієї форми не обмежується і в праві порядкування їм.

Зрівню й застава за німецьким правом розвивалася в двох формах — т. зв. *ältere Satzung* і *neuere Satzung*, до того тільки за першої з них заставоємець дістає володіння й користування заставленим майном, а власником його визнається давніший володілець — заставник; отже за стародавнім правом застава сполучена з переданням заставоємцеві маєтку, але це не призводить до того, що заставник утрачає права власності.

Не робить винятку що-до цього й французьке право з його давньою формою *engagière*¹⁾.

Нарешті, заставне право розвивається в двох формах і в стародавньому руському праві, що, як ми бачили, являє собою цією стороною яскравий зразок то одночасного діяння т. зв. давньої й нової форм, то заміни однієї з них на іншу.

Все вищесказане впевняє нас у тому, що застава за Литовським Статутом — заставне володіння надто одрізняється своєю істотою від заставного („залогового“) права інших законодавств. І справді, заставне право Литовського Статуту іде в парі з передаванням володіння заставоємцеві; за прострочки, застава для нього не встановлює права власності на заставлене майно і не призводить до продажу маєтності, а залишається „заставою“ вічно, тоб-то аж до викупу. Такі наслідки настають за застави нерухомости й рухомости з умовою під „страченємь“, „на упадь“, хоч і в цьому випадкові спадкоємці заставодавця мають право здійснити викуп протягом, здавалося-б, певного часу.

¹⁾ К а с с о, „Понятіє о залогѣ въ современномъ правѣ“, стор. 29, 244 і 286.

Різниця між заставою („залогом“) нерухомости і заставою („закладом“) рухомости полягає в тому, що, тимчасом як заставний володілець не то що володіє, ба й користується заставленим маєтком¹⁾, за застави („закладе“) рухомости кредитор тільки володіє рухомістю.

І якщо, справді, володіння рухомістю без користування — важке, то володіння без користування рухомістю легко здійснюване: окрім того — надання заставоємцеві права користуватися заставленою рухомістю суперечило-б основному правилу, що кредитор повинен був повернути річ винуватцеві в тому вигляді, в якому і взяв її. Тимчасом, коли припустити, що він міг носити заставлену одягу і взагалі користуватися з застави („заклада“), то річ, безперечно, від такого вжиткування погіршає, а, значить, і втрачить свою попередню цінність. І якщо декотрі дослідники права²⁾ вбачають, що за стародавнім правом кредиторове користування обмежується істотою заставленого майна (рухомости) і повинно бути помірковане, а за руїницького його впливу, і зовсім повинно бути залишене, то годиться завважити, що взагалі важко, а в деяких випадках неможливо встановити більше-менше точний критерій, щоб визначити помірковане користування. Ось чому й не дивно, що римське право визнавало заставоємця винним у крадіжці (*furtum*), коли він дозволив собі користуватися річчю, не маючи заставодавцевої згоди: „*Sive creditor pignore*“, говориться в § 6 *Inst. de oblig. ex del.* 4, 1, „*sive is apud quem res deposita est ea re utatur... furtum committit*“³⁾ — або „*si pignore creditor utatur, furti tenetur*“⁴⁾. Нарешті, тільки тоді, як буде заставлено рухомість без особливої умови про позбавлення заставника права на річ, як цю річ не буде викуплено на певний час (тоб-то не „подъ страченьемъ“), заставоємець, за прострочки має право продати річ, але лишок (остачу) від уторгованої суми повинен повернути заставникові. Отже, істотна риса литовського заставного володіння полягає насамперед у тому, що заставоємець дістає не право власности, а тільки володіння й користування заставленим майном на час, поки чинна заставна оборудка. Инакше кажучи, заставне право Литовського Статуту і трохи не скеровано на те, щоб зберегти за заставником право володіти й користуватися майном, зарівно не встановлює права відшкодувати для заставоємця; застава Литовського Статуту не є відчуження. Вона не наближається, всупереч твердженню декотрих дослідників, і до оренди. Вона має характер речового права і має за свою мету забезпечити договір позики. І ті загальні елементи, що на їхній підставі дехто намагається ототожнити ці два інститути (об'єкти й суб'єкти договорів), аж надто не достатні для того, щоб визнати „застави“ Литовського Статуту т. зв. економічною формою оренди. Кредиторові, справді, належить право во-

¹⁾ Пор. *Adamus* н. тв., стор. 45: „*Prawa zastawnika ujmowali współczesni w formułkę: moje dzierżenie i wżywanie*“.

²⁾ *Мейеръ*, „*Древнее русское право залога*“, стор. 32.

³⁾ *Inst.*, *ibidem*.

⁴⁾ *L. 55 pr. D. de furtis* 47, 2.

лодіти заставою, але таке володіння, всупереч твердженню цих дослідників, і трохи не наближається до купівлі-продажу, а так само йому не належить і право власності — порядкування заставою, що його, право отее, ладні проте за ним визнати¹⁾. І хоч, справді, сторони в заставі називано *possessor'ами*, але саме це не дає ще підстави на те, щоб отожднювати заставу з орендою. А втім, з погляду цієї особливості, заставне володіння не видається самобутнім, своєрідним інститутом, що йому немає прикладу по інших законодавствах. Навпаки, що-до цього воно космополітичне. Так, насамперед, воно взагалі відповідає давній формі римської застави — т. зв. *pignus*. З ним споріднена так само давня німецька *ältere Satzung*. Воно нагадує собою про давню французьку форму застави — *engagière*: воно, нарешті, збігається з т. зв. старо-давньою формою застави права московського.

Але коли застава є вид застанови, що забезпечує договір позики, з передаванням кредиторіві права володіти й користуватися заставленим маєтком²⁾ і через те мов-би не відрізняється від вищез'ясованих форм застанови по інших законодавствах, то, іншою стороною, вона зберегла другу типову рису, що, навпаки, цілком одрізняє її від зазначених форм.

Таке відзначення виявляється на наслідках прострочки, тоб-то коли чинність заставної оборудки закінчується. І коли за римської форми — *pignus* прострочка призводила до продажу заставленого майна (*distractio pignoris*), з переданням винуватцеві вторгової остачі (*hyperocha*), то в праві московському заставлене майно, як траплялася бува прострочка, переходило в володіння на заставоємцеву власність, оберталося мов-би на куплене „а не будутъ денги на срок и ся кабала — и купчая грамота“ або „до вотчины дѣла нѣтъ“³⁾.

І коли за стародавньої німецької „*ältere Satzung*“ спостерегаємо той самий наслідок — т. зв. *Nutzungspfand* переходив у *Verfallpfand*, то

¹⁾ Пор. А. І. Ярошевич, „Капіталістична оренда на Україні за польської доби“. Записки Соціально-Економічного відділу В.У.А.Н., т. V—VI, стор. 176 (оренда й застава) — 185, особливо 176—178. І окремо „Очерки экономической жизни Украины, вип. 7, 1927 р., стор. 61—70. Він робить висновок, що в житті обидва договори чергувалися й мали одну назву.

²⁾ Таке визначення застави набуло собі загального визнання. Так, згідно з положенням 24 грудня 1841 року про заставні договори в остзейських губерніях „заставне володіння набувається договором, по силі якого нерухомість, що повинна забезпечувати дану в позичку суму, передається в посідання позикодавця, який погоджується прийняти таке забезпечення з правом користуватися, замість відсотків з даної суми, прибутками з цього маєтку аж до викупу його на призначений у договорі час“ (2-а Всезбірка Зак., т. 16, відд. 2, № 15151, стаття 1-а).

³⁾ Пор. Владимірській-Будановъ, „Обзоръ истории русскаго права“, вид. 6 1909 р., стор. 574; його-ж, „Христоматія по истории русскаго права“, вип. 2, вид. 4, стор. 236. Кассо, „Понятіе о залогѣ въ современномъ правѣ“, стор. 311. Звоницкій, „О залогѣ по русскому праву“, стор. 54—55 і далі. Удинцевъ, „Исторія займа“, стор. 104—105. Пор. и а шу працю „Сущность залога въ историческомъ развитіи по русскому гражданскому праву“ (Жур. Мин. Юст. 1898, октябрь, стор. 145—146).

й за французької *engagièere*, за згодою сторін, обертали користування на власність або продаж застави¹⁾. Нічого подібного ми не здибаємо в заставі за Литовським Статутом. Власне за другу й останню істотну рису заставного володіння, що надає йому оригінальності і відзначає його з-поміж усіх попередніх згаданих форм застави, є не обертання заставленого майна за звичайної прострочки на заставоємцеву власність, як того вимагають одні законодавства, не продаж його, як встановлюють інші, а одно лиш продовження користоволодіння заставного володільця на попередніх умовах і до того хоч на завсіди, *in infinitum*, аж до виплати боргу²⁾. Одна лиш окрема умова між сторонами „подъ страченъемъ“, „на упадь“³⁾ могла змінити таку типову рису заставного володіння, зробити ухил від нормальної форми і тим наблизити її до західньо-європейських форм застави і стародавньої руської застави. Що-правда, і московське право инколи визнавало, що за прострочки кредитор набуває не право власності, а одно лиш володіння заставленим майном „по старинѣ“, „по прежнему“⁴⁾; так само й у стародавньому німецькому праві трапляються випадки залишення *in infinitum*, з настанням прострочки, заставленого майна в заставоємцеве посідання⁵⁾, а права власності за заставодавцем.

Але всі наведені випадки виключні і за підставу собі мають волю сторін, а тому є з них не що инше, як ухил від нормальної форми застави взагалі та заставного володіння зокрема й користувалися обороною на суді остільки, оскільки мали виправдання в законі і не суперечили йому.

Нормальний-же вид застави — заставне володіння, з установленням заставоємцевого права володіти й користуватися заставленою річчю на час, поки чинна застава, і з продовженням такого користоволодіння *in infinitum* за прострочки знав один Литовський Статут. На нашу думку, він визнає одну лиш оцю форму застави. І коли народи поволі зрозуміли, що нова форма застави доцільна, то Литовський Статут дав засаду, що литовське право згодом застосовувало її послідовно й неухильно. Єдність форми, прикмета її неподільності, безперечно, надають заставному володінню значіння інституту *sui generis*. Але коли заставне володіння, з погляду форми, є єдине й неподільне, то суттю своєю воно видається своєрідним, самобутнім інститутом. І литовсько-руське право

¹⁾ К а с с о, „О залогѣ“, стор. 28—33; 241, 244, 286.

²⁾ „...тогда має пан держати год от году, также и далее рок за роком идучи“ (порівн. Акты Юго-Западной Россіи, ч. 8, т. VI, акт XLVII (стор. 130) та ин. Порівн. Литовський Статут редакцій 1-ої і 2-ої (арт. 15, розд. VII = арт. 14, розд. VII).

³⁾ Акты Юго-Зап. Россіи, ч. 8, т. VI, акт XLVI (стор. 126) і Литовський Статут 1, 2 і 3-ій (арт. 9, розд. X = арт. 18, розд. VII = арт. 21, розд. VII).

⁴⁾ Див. н а ш у працю „Сущность залога въ историч. развитіи по русскому гражд. праву“ (Жур. Мин. Юст. 1898 року, кн. 8, стор. 146; або Акты юридическіе №№ 237, 240—241, 244).

⁵⁾ К а с с о, Понятіе о залогѣ, стор. 33.

поки існувало, додержувалося заставного володіння з такими оригінальними рисами. В цьому його заслуга, а може й хиба.

В чому-ж виявлялися хиби заставного володіння, як правового інституту, що проте глибоко пустив коріння в житті народньому відповідної доби?

Насамперед подібна форма застави, як і взагалі т. зв. давня форма (*ältere Satzung*) у інших народів, отже й за московським правом, була не вигідна для заставника через те, що за неї кредиторіві прибутки, можуть бути надмірні, а іноді навіть перевищувати суму боргу, про зарахування-ж цих прибутків до стовпа (капітального боргу), хоч-би за особливою згодою сторін, вказівок у Литовському Статуті немає¹⁾. Окрім того, позбавлений можливості одбирати прибутки з заставленого майна, заставодавець втрачає джерело, що з нього він міг-би черпати кошти, щоб задовольнити заставоємця.

Незалежно від цього, заставоємці здебільша використовували своє становище кредиторів і як могли ухилялися від ліквідації заставного володіння²⁾, не бажаючи розлучатися з заставленими їм маєтками, відволікали з тих або тих причин приймання грошей, що їх вносили заставники на виплату боргу, покликаючись на дрібну з їхнього боку несправність³⁾. Коли-ж і повертали вони заставлені маєтності заставодавцям, то в аж надто зруйнованому вигляді⁴⁾.

Все сказане показує, які заставні записи вигідні були для кредиторів і не вигідні для винуватців⁵⁾.

А втім, заставне володіння може правити за яскравий приклад живучости правних інститутів, що відповідають потребам людности і через те пустили глибоко коріння в її житті.

Де-ж причиня такої сталости і життьовости застави?

¹⁾ Що-до цього, заставне володіння нагадує окрему форму стародавньої німецької застави, а саме *in pignoriensendes Pfand* або французький середньовічний *mortgage*, коли прибутки з заставленого майна зараховувано до відсотків за позичену суму.

²⁾ Литовський Статут, як ми бачили, встановлює окремі правила, щоб заставник мав змогу здійснити право виплатити гроші, вношені на покриття заставного запису, як бува заставоємець відмовиться прийняти їх (арт. 11, розд. X, 1-го Статуту — арт. 15, розд. VII, 2-го Статуту = арт. 14, розд. VII, 3-го Статуту; пор. так само арт. 22, розд. IV, 2-го Статуту і арт. 42, розд. IV, 3-го Статуту).

³⁾ Відмовлення іноді мотивували тим, що гроші вніс заставник після строку другого дня „и ж ми гроши по виштыю дня и року вчерашнего хочете откладати, того я вчинити не готов“ — заявляє заставоволоділець (Ак. Юго-Зап. Рос., ч. 8, т. VI, акт CVI (стор. 312), або акт XLIII (стор. 122)).

⁴⁾ Про це свідчать інвентарі, складувані для маєтку, що його повертає заставоємець (пор. Акты Юго-Западной России, ч. 8, т. VI, акт CXL, стор. 427; ч. 6, т. I, акт XCV, стор. 295).

⁵⁾ Як гадає Новицький, „терпіти від заставоволоділець найчастіше доводилося селянам наприкінці строку застави, коли дідичі незабаром мали викупити маєток; ось чому вони часто-густо діставали маєтності в зруйнованому вигляді і з дуже зменшеною людністю, бо селяни втікали“ („Содержаніе актовъ о крестьянахъ“. Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 6, т. I, стор. 144).

Безперечно, за тієї доби господарство було переважно натуральне, а не грошове й не кредитове. Доки землеволоділець жив у своєму маєткові, він нічого не потребував, але скоро він заходжувався був коло якої праці, він натрапляв на потребу в грошах¹⁾. Зокрема й служба (у війську та інша) спричинювалася до видатків для нього. Потрібувала, звичайно, грошей шляхта, потрібувала їх і вища класа („господарі“). Разом із тим продавати свою маєтність, що становила головне багатство обох клас людности, було надто недоцільно. Насамперед далеко не завжди заставник утрачав надію заплатити борг, а з другого боку втрата права власності на маєтність позбавляла того соціального й упривілейованого становища, що їм тішився шляхтич-землевласник, осілий шляхтич²⁾. Коротко кажучи, треба було погодити брак грошей і зберегти маєтність за заставником; за спосіб перевести отаке погодження й є застава: гроші на покриття заставного запису не вношено, наставала прострочка; заставоємцеве право володіння й користування тривало далі, а за заставником вічисто зберегали право власності; це право він міг відновити викупом.

Незалежно від цього, за кредиторів тоді частенько були особи, позбавлені права набувати на власність шляхетські маєтності, як наприклад міщани, жиди³⁾; їм було заборонено купувати такі маєтності, приймати-ж у заставу цим особам дозволялося. Коли такі особи бажали покласти капітал до господарського підприємства, то їм залишався один шлях: узяти маєток у заставу. Нарешті, розвиткові заставного володіння сприяла й постанова Литовського Статуту про право продавати родові маєтки в $\frac{1}{3}$ тільки частині і про право заставляти їхні всі інші $\frac{2}{3}$ частини⁴⁾.

Коли до вище викладеного додати й те, що за розглядуваної доби не існувало правильно зорганізованої гіпотeki і належних кредитових закладів, то стане ясним, чому заставне володіння проіснувало так довго.

¹⁾ Пор. А. І. Ярошевич, „Капіталістична оренда на Україні“. Записки Соц.-Екон. Відділу, т. V—VI, стор. 178—179.

²⁾ Безземельну (неосілу) шляхту („голоту“) не допускали до земських суддів; до неї не застосовували польської засади особистої недоторканности „habeas corpus“ (правило — „neminem captivari permittimus nisi jure victum“ — „без суду не можна позбавити шляхтича волі“). Коли неосілого шляхтича обвинувачується в убивстві й розбої, він не користується з переваг, наданих осілій шляхті, і відповідає, як стану простого чоловік, „головою“, „горломъ каранъ быти маєт“ (Лит. Стат. 3-й, розд. 12, арт. 7 і арт. 1).

Кожен осілий шляхтич, каже Литовський Статут, „подле права непозваный и непоконаный правом, отъ насъ господаря и отъ жадного вряду, иманъ и въ везенье сажонъ быти не маєт“ (3-й Статут, арт. 10, розд. 3, пор. 2 Статут, арт. 7, розд. 3). Пор. Новицький, „Содержаніе актовъ о крестьянахъ“, стор. 141. Владимирський-Буданов тлумачить инакше. Пор. його „Заставное владѣніе“, Арх. Юго-З. Рос., ч. 8, т. 6, стор. 9, прим. 1-а.

³⁾ Порівн., Новицький, *ibidem*, стор. 11; Бершадський, „Литовскіе евреи“, стор. 6 і 337.

⁴⁾ „Уставуемъ, хто бы хотѣлъ имѣнье свое отчизное продати на вечность; тогда тільки третью часть имѣнья отчизного вольно ему на вѣчность продати, а двѣ части того-ж имѣнья в сумѣ заставити“ (2-й Статут, арт. 4, розд. VII).

По-при всьому свою оригінальність, цей інститут відповідав потребам свого часу. Заставне володіння з усіма своїми характерними рисами повинно було зникнути, як тільки остаточно змінився соціальний лад, що породив цей інститут.

І справді, тільки 1827 року зроблено спробу обмежити чинність цього інституту. Отож, відстрочка чинности т. зв. контрактів заставних більше як на 9 років з дня, як їх складено, не допускалася¹⁾. А в 1842 р. ухвалено остаточно зліквідувати заставне володіння²⁾.

Здавалося-б, після таких заходів, треба було вважати, що заставне володіння зникло з царини стосунків економічного життя. Проте, ще наприкінці XIX віку заставне право вживано в північно-західньому краї. Принаймні, про те промовляють джерела судової практики передреволюційної Росії³⁾.

Проф. Микола Товстоліс.

¹⁾ Миѣніе Госуд. Совѣта 14 іюля 1827 года (2-га Всезбірка Законів, т. II, відд. I, № 1241). „Заставні контракти відтепер надалі складати на час не більше, як від одного до 3-х років; заставні контракти можна відстрочувати..., але відстрочок таких більше як на 9 років з дня складання заставного контракту не дозволяти“.

²⁾ Миѣніе Госуд. Совѣта 24 апрѣля 1842 года (2-га Всезбірка Законів, т. XVII, відд. I, № 15589) „о заставныхъ договорахъ въ западныхъ губерніяхъ“.

³⁾ Отож, 6 липня 1894 року стався вирок Виленської Судової Палати в справі позову містечка Кейдани, Ковенської губерні, проти Мовші Рапопорта, яким вироком позивачеві було в позові відмовлено на тій підставі, що спірна нерухомість належить містечку Кейдани на праві власности, а Рапопортіві на праві заставного володіння, що виникло ще 1816 року і було переуступлене відповідачеві договором з 1 вересня 1850 р. А що вирок Палати Прав. Сенат залишив у силі, то Рапопорт вступив у маєток як заставний володілець (Ріш. Цив. Кас. Деп-ту Сената 1900 року, № 3).

Паланкова організація Запорозьких Вольностей.

§ 1.

„Различный темпъ и направленіе развитія экономической жизни даетъ перевѣсъ однимъ государствамъ и націямъ надъ другими“, каже видатний знавець стратегії. „Этотъ перевѣсъ находитъ себѣ самое различное выраженіе: въ видѣ расширенія экономической дѣятельности, накопленія матеріальныхъ запасовъ, большаго прироста населенія, лучшаго технического оборудованія территоріи, возможности содержать большую и лучше снабженную вооруженную силу, организаціи болѣе сильной центральной власти и единства государства... Этотъ перевѣсъ получаетъ выраженіе въ процессѣ историческаго наступленія тѣхъ группировокъ, кои постепенно завоевываютъ будущее, и въ исторической оборонѣ другихъ, которыя вынуждены защищать занимаемое ими положеніе при становящемся все болѣе невыгодномъ соотношеніи силъ“¹⁾.

Це цілкомъ справдилося на Запоріжжі взагалі й Вольностяхъ Запорозьких зокрема.

Від чорноморських берегів аж до тихих вод Омельника й Самари, від далекої Берди мало не до бурхливого Дністра там і сям у різних місцях манячили незграбні „фігури“, що виблискували инколи зірницями в чорні південні ночі, на високих могилах соколиним оком дививсь у далечінь то зажурений, то без тям веселий запорожець, а з далекого Лиману, десь від закинутого на краю світа кримського ромбу тяглися взимку довгі, безладні татарські орди, з-за Дністра влітку перекочовували ногайці з своїми отарами, на Берді билися дончаки за рибу, з Гетьманщини сунули хитрі „малоросійські“ старшини, а з-поза Чорного Лісу визирав польський панський кунтуші власник його нахвалявся нагаєм. Через чубаті голові запорозців ладні вони були кинутись один на одного й стерти на своєму шляху таємничу й таку незручну їм військову запорозьку вольницю. Отож, коли Запоріжжя не хтіло занепасти й почувало в собі стільки сил, щоб жити для себе, для тієї мілітарної класи, що порядкувала в неоглядно-величніх і незмірно багатих степах, воно мусіло, якщо не переважати сусід, то пильнувати такого співвідношення сил, щоб можна було втриматися на життєвій поверхні. Воно

¹⁾ Свѣ ч и н ъ. Стратегія, 37.

силкувалося нагромадити матеріальні запаси, збільшити людність, удосконалити військове встаткування на своїй території, утримувати озброєну силу, зорганізувати центральну й місцеву владу, щоб командна класа—отаманія й „старики“ — безпечно пробувала на поставленій барикаді.

Та самої Січи, отого скелястого військового гнізда, замало було для оборони. Сама Січ, як бар'єр, оберталася-б у фікцію. Коли отаманія нікого не пускала панувати в Вольностях, хотіла на свою тільки користь визискувати природні водні й земні багатства, їй неодмінно треба було підсилити себе, збільшивши резерви живої й мертвої військової сили та віялом розкинувши ту силу навкруги по різних фобургах. Нехай які примітивно-наївні були вони, нехай з технічного погляду встатковано їх було мало не по-дитячому, але й ворожі сили не переважали козацтво технікою та різними військовими вдосконаленнями. Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобургі-містечка й занепали допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й сама вона перейшла на інші шаблі, переродилася в новий економічно-правний організм, де відношення внутрішніх сил склалося на новий, більше-менше до 1734 р., спосіб. Тоді й містечка поперереорганізовувалися на новий кшталт, дарма що зовнішній їхній вигляд змінився неначе-б мало: у них ще вешталась запорозці, але вже не гриміли постріли, не бряжчали шаблі, чути було, як риплять торговельні терези, ніби руками махали вітряки та брязкали гроші.

Фобург-містечко, обороняючи підступи до Січи, терпіло захожих людей. Поруч суворого запорозця можна було побачити дрібного крамаря, селянина, жінку. Всі вони перебували під військовим правом. Навіть тоді, коли померхли військові фарби, в містечках лишався вплив воячини, тим більш, що сторонній фобургові люд то надходив, то відходив і завжди пристосовувався до військових вимог; отже запорозькі міста, природня річ, не могли розвинутися в міські сталі громадські організації.

Кількість фобургів для Січи, як фортів при фортеці, не могла бути велика. Тому Запоріжжя знало лиш кілька містечок не тільки в XVII, ба й у другій половині XVIII стол.

З-поміж запорозьких містечок перше місце належало Кодакові. Кодак віддавна відігравав ролю чималого запорозького фобурга. Володіння Кодаком означало володіння ключами до Січи. Не дарма Кодак муляв запорозцям очі, поки перебував у польських руках. Богдан Хмельницький надавав йому великого значіння й посилав туди „для збереганья казаков по 400 чел.“ та р. 1654 від московського царя вимагав окремої платні для Кодацької залоги¹⁾. Р. 1677 Самойлович писав цареві: „Кодак — под обороною Войска Запорожского и заведает тем городом Сирко и для обереганья (його) посылаются из Запорог в Кодак

¹⁾ Маркевичъ, Исторія Малороссіи, III, 138.

людей¹⁾. Кодак було укріплено. Насипано було там чималі вали, а на їх поставлено гармати. Добре вимуштруване російське військо царя Петра I покдало чимало праці, аж поки спромоглося зломити озброєний опір кодацьких запорозців²⁾. Згодом, коли Кодак дуже підупав, у ньому лишалася берегова сторожа з запорозьких лоцманів³⁾, а від р. 1736 стояло російське військо, тут для нього змуровано було військові хлібні гамазеї, то-що⁴⁾.

В фобургу Переволочні теж була запорозька фортеця з залогою близько 600 чол.; вони на своїх валах уперто, але нещасливо билися з росіянами⁵⁾, окрім залогі перебувало тут до 2.000 д. іншого люду⁶⁾.

В фобургу Мишурин Ріг у XVIII стол. „на самомъ верху имѣется нарочитая земляная крѣпость“, що її наприкінці століття мусіла обороняти тамтешня людність⁷⁾.

Микитин Ріг вже за Хмельницького Богдана обороняла залага з 300 чол. козаків, не рахуючи околичної людности.

За дужий січовий фобург було й містечко Самар, „старожитне місто“, де стояла кам'яна фортеця, прихована під тихими мурами козацького монастиря⁸⁾.

Таке саме було містечко Кам'яний Затон, що його р. 1711 разом з Самар'ю знищив Скоропадський з росіянами⁹⁾.

Значіння фобургів мали, як переказують невиразні й документально не доведені запорозькі оповідання, міст. Романково або Романківський курган¹⁰⁾, і нарешті, міст. Половиця.

Бувши фобургами, запорозькі містечка, за загальним правилом, не вражали своїми розмірами. Дані досить пізнього часу подають за р. 1767 для Старого Кодака 50 дворів і 32 бездвірні хати, людности 1015 д. об. ст.; для Нов. Кодака р. 1774 — 132, насправді-ж до 200 хат¹¹⁾; для Самарчика р. 1767 — 255 дворів з 2267 д. об. ст. людности, для Кам'янця — 50 дворів й 630 д. об. ст., для Романкова — 60 дворів, 2 бездвірні хати й 870 д. об. ст.¹²⁾, для Половиці в 70 р.р. XVIII стол. 125 хат, для Новоселиці — 280 дворів¹³⁾. А втім, треба визнати, що зазначені містечка для свого часу кількістю людности були справжніми містами і могли що-до своєї чисельности посперечатися з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії. Характерне для запорозьких міст велике число козаків. Присутність кількох сот чоловіка озброєного люду треба пояснювати двома причинами. Перша лежала

¹⁾ Акты Южной и Западной России, XIII, 188.

²⁾ Маркевичъ, оп. с., IV, 298.

³⁾ Эварницкій, Исторія зап. козаковъ, I, 318.

⁴⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатеринославской епархіи, 44.

⁵⁾ Костомаровъ, Собр. соч., VI, 677.

⁶⁾ Эварницкій, оп. с., I, 131.

⁷⁾ Зуевъ, Пугешественныя записки, 244.

⁸⁾ Dubiecki, Kudak, 21, 114.

⁹⁾ Эварницкій, Вольности, 147.

¹⁰⁾ Dubiecki, оп. с., 41.

¹¹⁾ Матеріали для историко-статист. описанія Екатеринослав. епархіи, I, 72, 29.

¹²⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. еп., 70.

¹³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 308.

в самій природі містечка, як січового фобурга. Другу з'ясовує абсолютне перелюднення Січи: січовий острів міг вмістити якихось 8000 вояків, тимчасом як насправжки було їх по-над 20 тис. Лишки людности мали собі притулок у військових містечках¹⁾.

Але фобурги й собі розросталися і тоді не могли вже вмістити всього надісланого з Січи козацтва. На цьому ґрунті містечка відбруньковувалися: так, від Старого Кодака відбрунькувався Новий Кодак, від Новоселиці відбрунькувалася Половиця²⁾. Відбруньковування в становищі речей по суті нічого не змінювало, бо відбруньковане містечко зберегало свій військовий тип і тонус, які були в нього перед відокремленням од переднішої клітини. Воно було нове тільки хронологічною стороною.

Запорозьке місто-фобург відрізнялося від Січи. Але коли говоримо про Січ, то маємо на увазі тільки ту її частину, яку залюднювало саме козацтво з своїми 38 куренями. Коли-ж звернутися до іншої частини Січи, т. зв. Гасан-Баші, то різниця між фобургом і Січчю стирається. Гасан-Баша це була торговельна частина запорозької столиці. Вона являла собою осібне містечко, де одбувався торг, провадилися різні торговельні операції та промисли, де пліч-о-пліч з заїжджим крамарем відважував на військових терезах надбаний чи проданий крам купець з шаблею при боці, цідив горілку чубатий, з пістолем за пасом продавець, а біля них турецькі, польські, російські й інші представники епохи торговельного капіталізму складали оборудки, звязувалися зобов'язаннями й іншими умовами. Гармидер і галас не заважали козацьким урядовцям пильнувати „порядку“. „Порядок“ отой диктувала січова паланка. Запроваджений у суто-військовій частині столичного міста уклад продовжувався, протягувався і до Гасан-Баші. Саме цим продовженням Січи і нестійкістю людности, нетривкою популяційбельністю й треба пояснювати те, що право Гасан-башівської людности жадні декларації не визначували. Це було зайве і недоцільне. На віщо-б, справді, такі декларації знадобилися? На січовиків, хоч-би що вони робили, скрізь і завсіди ширилося тільки *jus militare* столиці. Людність не-козацька лиш тимчасово перебувала в Гасан-Баші; для непевного люду, збираного війська, різноплемінного та різномовного, витворювати норми, що регулюють довгочасні стосунки, не маючи певности, чи прибудуть знов коли-небудь оці люди, не було рації. Адже-ж вони приїздили до січовиків, до особливого постійного згромадження людей. Вони, оті чужинці, отже, мали пристосовуватися до

¹⁾ В одній справі р. 1767 говориться, що „за умножением в Сечи войска и за теснотою в куренях“ наказано було козакам незамайвського куреня „от'ехат разстоянием от Сечи з одну версту... в уроч. Холовку, где и прочих куреней козаки также ходятца“ (Терновскій, Къ исторіи запорож. края, 23).

²⁾ Пор. Стороженко, Укр. оповідання, II, 117. Так само від м. Покровського відбрунькувалася слоб. Самарчик і Воронівка; про це див. Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 58, 435.

укладу козаків, а не навпаки. Значить, питання про таку чи іншу конституцію Гасан-Баші по-просту не ставили. За аналогією всяке продовження Січи конструювалося таким самим способом. Тому і в фобургах – запорозьких містечках – не відчували, принаймні довший час не відчували, потреби в особливих деклараціях та хартіях. Фактичне становище речей було достатнє, щоб виправдати вояцький режим у містечках. Чим мало бути зацікавлене січове начальство? Переважно тим, щоб військовими інтересами не нехтувано, щоб військова сила Запоріжжя не зменшувалася, щоб військова (тої отаманії) юрисдикція не зазнавала ущербку. А це неодмінно було-б сталося, коли-б містечка послуговувалися уособленими, виключно своїми, законами, жили за ними, то-що. З другого боку, військові інтереси Січи все-ж могли-б бути загрожені, коли-б певні групи січовиків у містечках мали свій постійний доміцилій, відірвалися-б від Січи (хоч номінально вони й уважалися-б у кадрах війська), а залежали-б від містечкового уряду. Цього, що правда, не бувало. Хоч-би як довго січовик жив у містечку, він не міг бути незалежний від Січи. Кожної хвилини січове начальство могло відкликати козака з містечка, не вважаючи на будь-які його „відмовки“. І справді, коли р. 1709 знадобилися козаки, щоб обороняти Січ, вони, здобувши відповідного наказу, одразу покидали свої торги й промисли та й повернули до Січи. Тимчасові гості в фобургу-містечку, січовики, перебуваючи під військовим присудом, не могли допоминатися того, щоб містечка політичною стороною спромоглися відігравати самостійну ролю. Запорозькі містечка не мали своєї питомої політичної фізіономії. Вони світили відображенням світлом Січи. Інакше не могло статися. Адже-ж, коли-б навіть припустити наявність осібних за містечками формальних прав, вони незугарні були перебутися власними силами. Принаймні оборону вони на себе ніколи не могли взяти, як не могла оборонити не тільки Запоріжжя й Січи, а навіть саму себе й Гасан-Баша. Отже права належали Січі, містечка знали тільки обов'язки. Що містечка-фобурги не знали іншого стану як військовий, видно, напр., з того, що Микитин Ріг за Хмельницького Богдана перебував під командою полковника Гулака. Або підчас Шведчини людністю Переволочни управляв запорозький полковник Зинець¹⁾. Після сказаного стає ясна політика російського уряду, який, щоб зломити значіння Січи та її фобургних містечок, вже віддавна, від року 1648 засновував городки вздовж Дніпра. Згідно з § 20 Коломацьких пунктів, проти Кодака, на р. Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику мали побудуватися „городки“, а Гетьманщина зобов'язувалася дати для них відповідну кількість людности²⁾. І навпаки. Коли зазначені „городки“ з'явилися, а значіння їхне урахували запорозці, то в конституції 1710 р. запорозцям довелося пи-

¹⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз. I, 132.

²⁾ Величко, Лѣтопись, III, 50.

сати не тільки про знесення „городків“ і московських фортець, а й про заборону на майбутнє „городков фундовати а ні слобод осажувати“¹⁾. Січовики думали оборонити свою державу своїми грудьми, відважно підставивши їх під удари в побудованих перед Січчю фобургах-містечках.

Містечковий устрій Вольностей зв'язувався з пануванням військово-січового права, отже прибиравсь він у військові шати. Зразок однобічного панування зустрічавсь за давніх часів, коли, до певної міри, обмальовано було той устрій у ст. Кодакові чи ст. Самарі. Опис містечка подано від епохи польського панування в люстраціях королівщин. Людність містечок ділилася на січовиків і „подчиненныхъ войску“. Ці останні звалися инакше поспільством і об'єднувалися в громаду міста²⁾. Вважаючи на військові потреби й систему, як розташовано було січовиків, міська людність поділялася на сотні. Про це довідуємося з наказу озівської губерніяльної канцелярії 1777 р. що-до людности Новоселиці й фобурга Самарі³⁾. На чолі сотень стояли сотники чи сотські. В XVI стол. трапляються сотники й сотні виключно як військовий уряд та така сама організація озброєних сил. Відомі сотники чи сотські в козачих полках, осаджених близько Новосербії⁴⁾. Проте відомі сотники і в Запорозьких Вольностях, напр., у Жовтому правив сотський на прізвище Лях⁵⁾.

З матеріалів, що стосуються до Жовтого, видно, що під сотником перебували десятники-начальники поселських десятків. Року 1770 „громада самарская в Січи... жаловалася, что за употреблением их к козовице куреними отаманами на ставки своих десятков людей укусить по 50 копиц сена они не змогут“⁶⁾. Десятковий поділ і саме поняття „десяток“ з „производными“ виник через те, що січові козаки жили поміж містечковою людністю. Хати, де жили січовики, в містечках звалися десятковими. В залежності від того, якому куреневі належали ті хати, так вони й звалися, напр., хата десятка куреня ведмедівського — в р. 1771, хата куреня переяславського — в р. 1772, двір титарівського десятка — в р. 1772, двір десятка чи куреня полтавського — в р. 1770 й т. д. Козаки були розташовані по десятках, що до них їх і було приписано. Приписавшись до одного куреня, одночасно невільно було перебувати в складі другого десятка. Приписка до січового десятка тяглася, здається, доти, аж поки економічно козак мав силу відправляти свою службу. В противному разі десяткове начальство могло „виписати“ козака й пересунути його до числа „подданных десятка“ з тим, щоб він нарівні з „поспільством“ одбував був усякі „подати и повинности, до

¹⁾ Маркевичъ, ор. с., IV, 325.

²⁾ Пор. Мат. для ист.-стат. описанія Екатер. еп., I, 217.

³⁾ Самарській Екатерин. епархії Пустынно-Никол. монастырь, 119.

⁴⁾ Пор. Сенатській Архивъ, IX, 168, 179—180.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. губ., I, 243.

⁶⁾ Новицкій, Матеріали для исторіи запорож. козаковъ, 45; Лѣтопись Екатерин. ученой архивной Комиссії, V, 45.

посполства надлежащие". А втім, могло трапитися й так, що геть убогий козак усе-ж лишавсь у козакому стані, хоч і вибував з десятка. Перед нами справа р. 1771, заадресована до самарського полковника. Канівський козак Каракой у с. Бригадирівці „в хаті десятку куреня ведмедивского находилась". Одружившись, він вийшов „з десяtkовой куреня ведмедивского хати". Дуже вбогий, він не міг одправляти військової служби, що її одбували одружені козаки. Тоді Каракой почав прохати Січ, щоб його не відлучати від козацтва й лишити „в реестри козаков женатих для совмисного з тестем козачей служби отправления"; на це січове начальство погодилося¹⁾. З другого боку, можна було вийти з посполитих десятка та й вступити до козачого десятка. Так, р. 1772 новокодацький переяславського десятка житель А. Скетенко заявив у Січі про своє бажання „о исключении с посполитого куриного переяславского десятка" й про внесення його до числа козаків. Взявши на увагу „военное время" й „у козаках надобность", Січ згодилася на Скетенкове прохання й наказала кодацькому полковникові, нехай зарахує Скетенка в козаки, виключивши його з числа посполства²⁾.

Десяткова система в справі панування січового козацтва (в особі його отаманії) впроваджувала великий порядок. Січовий курінь від себе на місцях мав виділи чи десятки, що їм підлягали ті посполиті, які жили в межах даного десятка. Отаман десятка, инакше десятник або, як в одній справі він зветься, „отаман куренний", давав наряд чинам десятка. Постійної, одної якоїсь служби тут, само собою, не могло бути. Одбуваючи сьогодні один наряд, чин десятка завтра міг потрапити на цілком нову службу. Вважаючи на це, військова справа могла зазнати шкоди. В таких випадках ставили питання про те, щоб звільнити козака з десятка. Коли козака полтавського десятка У. Сову, що служив на кодацькому перевозі за перевізника, отаман „во всякие куренние надобности употреблял" і через це перевіз міг позбутися досвідченого перевізника, то перевізний шафар Козинець підніс перед Кошем питання, чи не годилось-би виключити Сову з полтавського десятка, „только смотрил-бы он единственно со всяким прилежанием войскових кодацких паромов"³⁾.

Як видно з однієї справи, на десятки ділилася і не козача частина містечкової людности. В додаток до сказаного можна одзначити поділ самарського посполства й навіть „подданных" самарського монастиря, що з нього йшли накази наробити прядива (на чернецький одяг), поділивши роботу між десятками селян⁴⁾. Очевидячки, це десятки иншого роду. Через те, що людність містечок складалася

¹⁾ Запорозький Архів, № 104, арк. 102; пор. арк. 103—106.

²⁾ Іб., арк. 148; пор. № 152, арк. 20.

³⁾ Іб., арк. 60.

⁴⁾ Самарській Екатер. епархії Пустынно-Николаев. мон., 116.

з двох груп, до того-ж одна з них — поспільство все більше осідала в фобургах, набувала собі твердого доміцилія, тимчасом як січовики, навпаки, були його позбавлені, повстала потреба для осілої людности завести й постійного отамана. В XVIII стол. й зустрічається такий. З однієї справи 1763 р. довідуємося, що в містечках були такі подвійні отамани, окремі для козаків і иншого люду¹⁾. В Кодаку р. 1765 так само згадуються окремо отаман козачий і отаман посполитий або громадський²⁾. Обидва, як довів А. Стороженко, й були не инше що, як начальники над десятками³⁾.

Отаманів, як того вимагала військова регула, не вибирали, а — випадок з волоськими отаманами переконує в тому — призначали їх з Коша „до дальшого впредь разсмотрения“. Зацікавлений у тому, щоб підтримати диктатуру спочатку козацтва, а згодом отаманії та „стариків“, Кіш не давав отаманам волі, а сам бравсь ними керувати. Тим-то отаманам надсилано з Коша „высокоповелительный ордер“ — інструкцію. В ордері наказувано, щоб десятник чи отаман не важивсь людности „изобиждений делать, а обходительно жил, не чинил ни малейших сор и раздоров..., виновних изисковал, на взятки отнюдь не ластился, не допускал никого до опустошения рубкою буераков“, дозволяючи „одною лежю довольствоваться“. Окрім того, в цій немудрій інструкції є ще загад людности, щоб вона „от каждой семьи в год дала по одной коробки какой-то пашни“⁴⁾. Ордер, отож, накреслював не дуже велику компетенцію отаманів. Вона зводилась до підтримання в містечку внутрішнього спокою, охорони військових лісів, попереджувала людність, що отамани можуть допуститися лихих учинків; цим учинкам десятки повинні були запобігати, роблячи розмірно невеличкі натуральні внески. Позитивних точок в ордері-інструкції не бачимо. В перекладі на практичну мову це визначало, що компетенція десяткових отаманів могла розгорнутися до безмежности. Не дурно-ж отамани доглядали „за порядком и благочинием“ у містечках⁵⁾, як можна бачити з однієї справи р. 1763, давали наряди на підводи, то-що, „безпашпортних пересматривали и отсилали таковых“ до відповідного начальства⁶⁾ й т. д.

За помічника отаманові був десятковий чаус, що його — досить розглянути справу від 14 квітня 1770 р. — брав собі в помічники сам отаман⁷⁾. Скільки могло бути в містечку десяткових чаусів і які ближчі були їхні функції, лишається невідомим. Канцелярську-ж роботу робив писар.

¹⁾ Лѣтоп. Екатериносл. Ученой Архивн. Комиссії, IV, 47.

²⁾ Труды XIII археолог. съѣзда, II, 190—191.

³⁾ Кіев. Старина, 1897, I, 134.

⁴⁾ Запор. Архив, № 152, арк. 43.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 234.

⁶⁾ Лѣт. Екатер. Уч. Архив. Ком., V, 65; Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. епархін, I, 191.

⁷⁾ Зап. Архив, № 104, арк. 34 і 43.

§ 2.

Містечок фобургнуго типу вистачало для оборони Січи. Об такий бар'єр могли розбитися татарські орди, що військово-технічною стороною стояли нижче за запорозців і не знали системи облог. Наскок, проведений на широкому фронті, давав татарським їздцям більш, ніж могла дати довга й нудна облога. Бойова слава без воєнної здобичи не була надто приваблива. Отож татари воліли були загнати, відтягти січовиків у їхні фобурги, щоб дістати спромогу вільно порядкувати по запорозьких степах і безборонно походом ходити крізь них на Московію чи там Польщу. Прикувавши козаків до фобургів і зробивши їх обсерваторами своїх маршів, татари мали розв'язаними руки й пильнували одного: щоб, коли повертатимуться вони після походу, січовики не вдарили ззаду та й не відібрали награваного. Лінія нечисленних фобургів сприяла й тому, що підчас „миру й дружби“ татари могли вільно переганяти отари овець у степах, за номінальних господарів яких були січовики. Коли зустрічалися чабани татарські або ногайські з запорозцями й не могли розминутися, зчинялися окремі сутички з побитими й пораненими. В противному разі мирно йшли собі кожен куди йому було треба. І знову наставав спокій та тиша.

Грізніше становище було з півночі. Московський, а згодом російський уряд поволі, але невпинно пробивавсь до Чорного моря. Від часів царя Петра I він де-далі все більш схиляється до думки, щоб постійно обороняти свої південні кордони, що їх не обороняли (та за допомогою самої Січи з її фобургами й не могли оборонити) запорозці. Шведчина відкинула останніх у табір отверто ворожих Росії сил. Отже перед російським урядом тим настійніш обмальовується завдання власними силами захистити кордони. Воно й реалізується в вигляді побудування т. зв. ліній. В 30-х рр. XVIII ст. виникає дуга фортець-шанців від сьогочасного Верхньо-Дніпровського через Зміїв десь на схід від Ізюма, далі вона опускається на південь, тягнеться від Олександрівського в напрямку на Маріюпіль і з'єднує Дністро з Дніпром¹⁾. Цей рух, що його в інтересах московського купця здійснював російський салдат, для Січи був незмірно небезпечніший, ніж татарські війни. Росія тиснула Запоріжжя і з півночі і з сходу: разом з батальйонами війська розташовувався у своїх шатрах та нехитрих житлах російський купець, діловито оглядав степи царський урядовець і дідич. Вони вважали запорозькі степи за відвойовану в татар країну, де намірялися господарювати, не терплячи біля себе інших господарів. Запорозці кидалися на всі боки, ратуючи свої степи. Часом покликувалися вони на неіснуючі писані доводи. Наївно виглядали їхні претенсії довести на підставі „копій“ з „загублених“ документів і „пропавших грамот“ формальні права на землі. Чого можна було допнутися таким способом? Коли-б царський

¹⁾ Подробиці в „Очеркахъ по исторіи рус. культуры“ Мілюкова, I, 60, 63—64.

уряд визнав був претенсії січової старшини за слушні, він покрив-би „копії“ наказом „царської величності“. В противному разі йому довелось-б показати свої документи на запорозькі землі й, т. ч., уступити бодай у частині січовим домаганням, що на їх, проте, було-б дано такий самий наказ царської величності. Подача од січової старшини документальних даних зводилася, отже, навсправжки, до відшукання повноцінних документів. Царський уряд не забороняв шукати прав: одне, — що шукання ці ні до чого не зобов'язували, друге, — що наставляв час, який працював не на користь запорозцям¹⁾. Поки тяглися пересправи, провадилося листування, відшукувано й роблено документи, Січ могла бачити, як то тут, то там у її Вольності вдиралися поміщики з сусідніх провінцій і загарбували козацьку територію. „Отъ сосѣднихъ войсковымъ землямъ помѣщиковъ и начальниковъ“ робилися шкоди²⁾. Січ мала перед собою не тільки уряд, ба й окремих осіб, що недвозначно виявляли свої наміри що-до степів. Ні уряд, ні окремі провінції, ні поміщики не зважали на одинокий правний титул, що був у запорозців на землю, — на давнісне володіння. Кожний з козацьких суперників тягнув у свій бік, не вважаючи на те, що 30 квітня р. 1746 за запорозцями й визнавалось володіння територією „отъ Днѣпра р. Самарою, Волчьими Водами, Бердою, Калчикомъ и Калміусомъ и прочими впадающими въ нихъ рѣчками и надлежащими къ тѣмъ рѣкамъ косами и балками и всякими угоды по прежнюю 1714 г. границу“³⁾. Але сенатський указ звучав не зовсім певно: в ньому швидше говорилося про користання річками та вгіддями, ніж про володіння землями „по прежнюю границу“. Справді, коли визнавано за запорозцями права володіти територією по межі 1714 р., то зовсім незрозуміло, за яким правом порядкував запорозькими землями царський уряд, що спокійно віддавав ділянки Вольностей то під фортеці, як от Лизавет, то під молдавські та інші полки, то під оселення сербського наброду, то-що. Уряд безтурботно ставивсь до не аби-яких непорозумінь, що повставали на ґрунті володіння, поміж запорозцями й усякими вільними та невольними приходнями на їхній, споконвіку козацький край⁴⁾, і раз-у-раз виступав у шляхетній ролі миротворця, тим самим забираючи собі право порядкувати запорозькою територією.

¹⁾ Про боротьбу запорозців за свої землі перед російським урядом див. Запорозький Архів, № 8, арк. 5—10 й 37—38 від 4/V 1755, № 58, арк. 89 від 12/VII 1755, № 52, арк. 40 й 43—44 від 3/IV 1759, № 48, арк. 8—15 й 150—152 та 245 від 4/IX 1765—1766, № 69, арк. 45—47 від 1/IV 1775. Про непорозуміння з сусідніми провінціями — там-же, № 8, арк. 30, № 106, арк. 53, № 119, арк. 23 й 29, № 159, арк. 3, 9, 20, 50—51 й інші. Див. також Київ. Стар. 1882, XII, 610. Вичерплива чудова розвідка про боротьбу запорозців за свої землі належить проф. Полонській-Василенковій, Зап. І Від. Укр. Акад. Наук, IX, 278—331.

²⁾ Эварницкій, Вольности запорож. козаковъ, 336.

³⁾ Полное Собр. Зак., XII, № 9282.

⁴⁾ Пор. Эварницкій, Источники для ист. запорож. коз., II, 1882—1980, 2005—2071 Скальковскій, Хронологич. обзоръніе, I, 118 й ин.

Вдирання в запорозькі землі почалося давно. Відносити його до половини XVIII ст., як то звичайно роблять, не можна. Навсправжки таке явище спостерегаємо ще в XVII віці. У XVII в. вдиралася людність Гетьманщини. І тоді запорозці знаходили добрий правний вихід для обставин, що на той час утворилися в Вольностях. Вони згодилися на вдирання під виглядом і умовою здачі земель за гроші для експлоатації. Оренда чи концесія, що на неї приставала Січ, дозволяла навіть довготермінове користання запорозькими степами, право верховенства над якими, т. ч., лишалося за Запоріжжям. З подібною концесією зустрічаємось саме наприкінці XVII стол. Салітряники з Гетьманщини самовільно з'явилися на Самар і „там майдани свої завели“. Своім звичаєм, запорозці почали були вигонити їх, але потім змиловившись, наказали давати на Січ по 100 зол. від казана, уділяти січовикам трунків та харчи, то-що ¹⁾). У самий розпал боротьби за землю Січ не від того була, щоб припустити аналогічну практику і в половині XVIII в. Вона ладна була визнати односторонні захоплення од російських урядовців і поміщиків запорозьких земель, аби-б тільки зайди визнали над собою верховенство Січі. Відомі випадки, коли поміщики-росіяни, щоб лишитися при своїх самоправно заведених маєтностях, приймали підданство Січі, не вважаючи навіть на те, що „состояли в офицерском званні“. Такі пани скромно вдавалися до січового начальства з відповідними заявами і Січ ішла їм назустріч та лишала недоторканими їхні маєтки. Брак дозволу й визнання верховенства Січі мали дуже погані наслідки. Коли, напр., на початку 60-х р.р. XVIII стол. в районі Буггардової паланки з'явилися російські осади: Лисі Гори та Піщаний Брід, росіян, котрі не визнавали ірегіум'а Січі, запорозці порозганяли, а осади їхні спалили ²⁾). Те саме трапилося з осадами китайгородчан по р. Орелі ³⁾). При цьому виявлювано своєрідну пошану до права поселенців: як видно з справи 1751 р., перед тим, як знищити їхні оселі, приходнів попереджувано ⁴⁾). Але важко сказати, чи завжди виявлювано таку галантність до самовільних поселенців.

Зате можна зовсім виразно констатувати, що запорозький інтегритет не раз порушувано. Напр., р. 1736, щоб оселити ланд-міліційні полки, в запорозців відібрано зразу 1200 вер. й згодом ще 725 вер. території; р. 1764 с. с. Курилівка й Петрівка відійшли до Катерининської провінції р. 1773 за Сенатським наказом оселено полтавців по р. Самарі й т. д. ⁵⁾). Р. 1772 Кіш протестував, що „поселяне Екатеринбургской провинции, оставя свои собственные за украинскою линиею земли и поселения, начали самоправно сами собою в земли Войска Запорожского влазить и, расселиваясь на оных жилищах, знатнейшие места на свои хутори, слободки и села занимать и тем, кроме утеснения

¹⁾ Эварницкий, Источники, I, 872.

²⁾ Запор. Архів, № 108, арк. 13.

³⁾ Ibid. № 32 арк. 2—3.

⁴⁾ Ibid. № 48, арк. 278.

⁵⁾ Миллеръ, Историч. сочиненія, 53—54.

здешних подчиненних, всякие войсковые угодия пустошить“¹⁾). Гетьманський уряд теж порушував інтегритет. Напр., 1744 р. уряд Гетьманщини дозволив козакові миргородського полку Д. Звенигородському заселювати „заднепровские места при р. Синюхе против польского местечка Тарговицы, где и город зачат строить Архангельский“²⁾). Або р. 1750 кошовий Григорієв доносив, що жителі крилівської й цибульської сотні Миргородського полку „поселение свое имеют в Вольностях Войска Запорожского, так что уже и к запорожским зимовикам весьма приблизились“³⁾). Зрозуміло після сказаного, що міг з'явитися спеціальний наказ Коша, що зберігсь у листі до полковника Гараджі й його помічника С. Романовського: не дозволяти оселюватися в Вольностях „не подчиненных Войску Запорожскому людей“⁴⁾). Запоріжжя боялося — і мало до того серйозні підстави, — щоб фактично, через появу окремих сторонніх війську посіlostів, Вольності не опинилися під впливом чужого права. Адже-ж росіянин-дідич, самовільно заводячи в Вольностях господарство й не будши залежним від Коша, підлягав сторонній Кошеві юрисдикції. Вона, та стороння юрисдикція, непомітно поширювалася на територію Запоріжжя й заливала її. Самій Січі не пощастило цього уникнути.

Фобургів, очевидна річ, було надто мало, щоб вони могли поставити опір подібним впливам. У всякому разі вони були незугарні відстояти інтегритет Запорозької республіки. Російський уряд намагавсь свої кордони й лінію оборони винести якомога вперед, тимчасом як Січ, навпаки, притягувала свої межі до себе. Запорозців меч був менший за російський. Отож доводилося поміркувати над тим інакшим не старо-предківським воєнним способом оборонятися. Лінію фобургів належало або збільшити, або підсилити. Січ вибрала останнє.

Підсилювали лінію фобургів насамперед за допомогою т. зв. бекетів, чи то винесених уперед на схід і південь від фобургів укріплених пунктів, де по черезно вартували призначені невеличкі січові залоги. Бекет — пункт, топографічно вдало розміщений, щоб стежити за рухом татар та ногайців. Він існував завсіди, як за війни, так і під час миру. Його не можна ототожнювати з бекетами, що висилало козаке військо під час війни. Бекет цього останнього роду не зв'язувано з твердо встановленими пунктами, а призначувано на те, щоб здобувати відомості про вороже військо та робити розвідки на театрі війни. Інша річ постійний бекет, що правив був за рід форту, отже місця з тією чи іншою військовою людністю, при якій з різних причин і приводів перебували й не-військові. Такий бекет — рід осади, що могла розвинути не аби-як. Такий бекет 1660 р. Макарів Яр, що спочатку складавсь із самих січовиків. Протягом дальших тридцятьох років до бекету

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 317, 318, 323.

²⁾ Сенат. Архивъ, VI, 85.

³⁾ Ibid., VIII, 96.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 313.

підтяглася негуста людність байраків Тertiшного та Скалеватого. В останній період існування Січі на місці бекету в Макаровому Ярі зустрічаємо 96 дворів з 450 д. об. ст. людности¹⁾. Бекет Суходол р. 1650 складався із самих січовиків. Вже тоді в околиці його рахували до 200 чол. людности, а в XVIII ст. Суходол — чимале село. Те-ж саме сталося з Дружнівкою²⁾. Бекет лодманів, відомий р. 1671, дав початок с.с. Осокорівці та Степній, р. 1700 — Кам'янці, потім Андріївці й Олексіївці й т. д.³⁾.

На чолі таких постійних бекетів стояли, за військовими правилами, як і в фобургах-містечках, полковники. Бекетний полковник — начальник не тільки бекетної залоги, але й усенької біля бекету людности. Бекетних полковників зустрічаємо при Кам'янці, в Лисій Горі, Городищу під Дніпром. У Голій Пристані, Тарасівському, Білиці, перед Старо-Самарським ретраншементом і взагалі перед т. зв. українською лінією. Бекетний полковник правив у своєму бекеті по лінії суто-військовій і, так-би мовити, інтендантській. Напр., 1773 начальники бекетів збирали відомості про годівлю військових коней в околицях посту, закупівлю фуражу, приставку його, наряди на підводи, то-що⁴⁾. Бекет, розуміється, — не сила. Він тільки перша й рідка лінія степової оборони. Розкинуті далеко один від одного, не маючи багатьох вояків, бекети зовсім не спиняли тих, хто хотів захопити запорозькі степи. Господарча й військова політика спонукали Січ заповнювати свою територію инакшим способом.

Для ранньої доби, що закінчується тим моментом, коли Запоріжжя прийняло російське підданство, Січ мала в своїх степах людність. Думку, буцім запорозькі степи були геть безлюдні, доводиться відкинути. В Вольностях віддавна промишляли різні люди, що так чи инак мусіли мати певні оселища. Уходники, окремі охотники й групи їх з-за Дніпра й з-над Дніпра, чумацькі валки завсіди можна було зустріти в запорозьких степах, де вони то проходили, то на деякий час спинялися, а то й довший час жили. Вся маса таких перехожих або постійних людей мала зачепитися за якісь там бар'єри, десь спинитися, підлататися, відпочити, знайти бодай мінімальний захист і можливу поміч. Але апріорні міркування стоять очевидячки в незгоді з актовим матеріалом. Візьмімо такий факт. Гетьман Виговський, напр., упевняв Москву, буцім на Запоріжжі існував єдиний залюднений пункт — Січ і що в інших навіть потреби не було. Коли Виговський говорив про постійні осілости, то зв'язував їх виключно з Гетьманщиною, де жили родини січовиків⁴⁾. До поданих слів можна поставитися з недовірою, бо вони виходили з уст запорозького ворога. Може бути, що приятель січовиків сказав-би був инакше. А втім, р. 1662 запорозький „надежный благожелатель“

¹⁾ Матер. для ист.-стат. опис. Екатериин. епархii, II, 95.

²⁾ Іб., II, 91, 29.

³⁾ Іб. I, 510, 319; II, 47.

⁴⁾ Эварницкій. Ист. запорож. коз., II, 262.

⁵⁾ Зап. Арх., № 115, арк. 101, 170—171.

Бруховецький писав, що „за порогами никаких городов нет“ й що тільки з Гетьманщини „хлеб добывают и то разве саблею“¹⁾. Бруховецький каже про брак не людности, а міст. Виговський у своєму листі підкреслював нікчемність і дикунство січовиків. Іван Мартинович відзначає їхню майнову незабезпеченість. Отож, у даному разі питання розглядали не історія чи статистика, а політичні розрахунки. Але дехто, не взявши на увагу цього моменту, пішов далі. Навіть для XVIII стол. заперечувано, що Вольності було залюднено. Манштейн, напр., запевняв, ніби „во всей землѣ между Украинаю и Крымомъ“ не було жадної оселі й що Січ навіть „не стоила хорошей деревни“²⁾. На підставі отаких даних у дослідників утворилося уявлення, буцім жадної людности в Вольностях не було. Один із польських істориків гадав, що принаймні до 1735 р. Вольності не мали жадного, окрім, певна річ, Січи, залюдненого пункта³⁾. Аналогічно висловлювався і інший вчений поляк⁴⁾. Архієпископ Гавриїл ішов іще далі, кажучи, неначе-б „до 1751 г. весь край былъ совершенно пустъ и почти необитаемъ“⁵⁾. Новітній дослідник Запоріжжя не взявсь був розв'язувати поставлене питання⁶⁾. Навіть західньо-європейські історики, що мали правдивіше уявлення про Запоріжжя, не могли не приєднатися до таких самих безнадійних думок⁷⁾.

І тимчасом однодушну думку, ніби з Вольностей була пустеля, не можна визнати за слушну. Преп. Теодосій, не спираючись на документальні дані, писав, що вже від 1530 р. відомі постійні осади в Вольностях: Самар, Манастирище, Звонець і ин.⁸⁾. Твердження епіск. Теодосія можна відкинути, бо-ж вони стосуються (коли-б і були зовсім певні) до періоду переддержавного життя Запоріжжя. Інакша річ, коли-б це був кінець XVI ст. Обертаючись до фактів, згадаємо про повстання 1592—1593 рр. на Україні. Після того, як забито повстанського ватажка Косинського, щось із 2000 повстанців із своїми родинами пішли на Низ, бо їм невільно було лишатися на Україні: їх оголосили банітами. Вихід бунтівників легко перевірити за соймовими ухвалами. Справді, р. 1600 емігранти „uniżenie prosili, aby ta banicya, która włożona jest, zniesiona była“⁹⁾. Отож, факт виходу на Вольності до 10 тис. душ об. ст. є безперечний. Другий випадок. Р. 1597 Заборовський бачив на р. Самарі постійних жителів-рибалок. В друге десятиліття XVII в. людність Вольностей далі збільшується. Так, після куруківського миру в степи посунули „виписчики“ з своїми родинами.

¹⁾ Іб., 324—325.

²⁾ Манштейнъ. Записки, 2 0.

³⁾ Głiszczyński, Znaczenie i wewn. życie, 13.

⁴⁾ Czarnowski, Historia kozaków, I, 22.

⁵⁾ Гавриїлъ. Арх. Т. и К., Очеркъ повѣствованія о Новорос. краѣ, 6.

⁶⁾ Пор. Кащенко, Оповідання про Військо Запорожське, 10.

⁷⁾ Пор. Тоок, Histoire de l'empire de Russie, II, 115.

⁸⁾ Истор. обзоръ правосл. христиан. церкви въ Екатеринослав. еп., 29.

⁹⁾ Жерела до історії України-Руси, VIII, 98—99.

Татари, напавши р. 1639 на Вольності, дістали звідти чималий ясир. Навали татар та інші злигодні очевидячки дуже зменшили людність Вольностей, змушували її триматися купи й недалечко від Січи та її фобургів. Через це Виговський та Бруховецький і могли уявляти, буцім людности в Вольностях немає. Та й не самі вони, а, напр., і полковник Пушкар та й інші¹⁾. Розуміється, татари могли налякати цілі осади й змусити людність тікати. Але зминав час і до раз залюднених місцевостей ізнов сунули люди. Не дарма-ж Андрусівський договір казав про запорозьку людність, що жила „по островам и селищам“ або в „оборонах, островах и поселениях“²⁾. Підчас „великого згону“ р. Самар залюднювали виходні з-за Дніпра. Р. 1681 в Вольності прибули на постійне проживання четверо волохів „с их имуществом“³⁾. Врочище Головате в 90 рр. XVII в. залюднило кілька родин, що вийшли з Волини — згодом тут бачимо с. Плахтіївку⁴⁾. Нова партія волиняків р. 1696 заселила Варвину Балку⁵⁾. Наведених даних, здається, досить, щоб довести, що не може бути й мови про абсолютний брак людности в Запорозьких Вольностях. Дехто з попередніх дослідників схилявся був до такої самої думки, дарма що обґрунтовував її инакше, а власне звязуючи з уходами. Так, І. Каманін висловлювався за те, що уходники, що-року працюючи на тих самих місцях, осідали по уходах на завсіди⁶⁾. Або давній історик визнавав, що постійна людність ще перед Хмельниччиною існувала по рр. Орелі й Самарі, „со времени жъ Хмельницкаго и на Каменномъ Затонѣ и въ Кайдакахъ“⁷⁾. У кожному разі від 70-х рр. XVII в. до Вольностей ішов люд з південної Полтавщини і в урочищі Троїцькому уходники заснували слободу Воронівку⁸⁾. Від початку XVIII в. надбуємо нові маси люду, що суне до Вольностей. Р. 1706, напр., оселяється ціла слобода Деріївка⁹⁾. Р. 1720 В. Могилева заселилася „сошедшими с разноместных отдаленных войскового Запорожского повету обивателей“¹⁰⁾. Більше-менше те саме можна сказати й про слободу Вільну, де оселилися виходні з Гетьманщини¹¹⁾ й т. д. Отож доводиться відкинути й другу дату, буцім до 1734 р. в Вольностях не було людности.

Инакша річ, як густо залюднено було Вольності в цей перший період стихійної, нерегульованої колонізації.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., XV, 69.

²⁾ Костомаровъ, Собр. соч., VI, 85—85 прим.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, II, 598.

⁴⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 281—282.

⁵⁾ Эварницкій, Вольности, 186.

⁶⁾ Чтенія въ о-вѣ Нестора Лѣтоп., VIII, 84.

⁷⁾ Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 70

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатерин. еп., I, 206.

⁹⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 15.

¹⁰⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. епарх., I, 342.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1326.

На Боплановій мапі показано тільки 6 залюднених пунктів у Вольностях. Проф. Яворницький з цього приводу питає: „неужели же въ первой половинѣ XVII в. у запорожцевъ только и было 6 поселеній на всемъ протяженіи огромной территоріи ихъ владѣній?“¹⁾ Перевірмо. Як здогадується зазначений дослідник, ще 1546 р. відома с. Звонецька Балка²⁾. Перед 1634 р. відома біля Манастирського острова с. Половиця³⁾, Суха балка й Холодів Яр згадуються ще 1650 р., так само с. Жовтий Яр⁴⁾. До половини XVII ст. існували Самар, Микитин Ріг і Кодак. Отже Бопланову мапу не можна визнати за цілком докладну. Від другої половини XVII ст. можна скласти докладніший список залюднених пунктів. Під р. 1675 трапляється Степний Яр, р. 1665 — сл. Нехвороща⁵⁾, р. 1680 — Шовкова Притока, Тернівка й осаді біля теперішнього В.-Дніпровського, р. 1690 — Кузьмин Яр⁶⁾, Ясеновата й Государів байрак⁷⁾, р. 1696 — Лозовий Яр, Залізна Балка, Кам'яний Яр і Грищенків Проток⁸⁾, а так само Злодійська Балка⁹⁾, р. 1697 — сл. Куцоволівка. Безперечно, окрім перелічених осад були й інші. На початку XVIII ст. згадуються осаді: Кружилка, Довга, Морозова й Крута¹⁰⁾, р. 1707 — Чувилини Яр, Личково й Бородаєва¹¹⁾, р. 1704 — Козирева Балка¹²⁾ й Широкий Яр, р. 1707 — Ганчарна Балка¹³⁾ Веселенька¹⁴⁾, р. 1709 — с. Нове під Кодаком¹⁵⁾, р. 1714 — с. Кильчень, то-що. Це все були вільні оселища, що до заснування їх січовики не приклали рук. Повстали вони самостійно, по-за будь-якою політикою січового уряду. Та це не перебаранчало їм оселитися, але знов-же не виявило серйозного зацікавлення. Нічого лихого від вільних осадчих запорозьке козацтво не зазнавало, а тому й робити їм ті чи інші перешкоди не мало рації.

Приглядаючись до порядку й щільності поселень, проф. Яворницький цілком слушно пише, що найгустіш було залюднено місцевості між правим Дніпровим берегом та верхів'ями Інгулів, Інгульця, а так само береги Омельників, Домоткани, Самоткани, Сури й ин.¹⁶⁾ Отож найгустіш залюднено було північну частину Вольностей, що горнулася до січових фобургів. Січ мала рацію дозволяти існування таких поселень-слобід. Крип'якевич висловив думку, що січовикам XVII ст. потрібні були міста, де-б вони могли реалізувати продукти своєї воєнної та господарчої діяльності¹⁷⁾. Для часів після Хмельниччини й у XVII ст.

¹⁾ Труды XIII археол. съѣзда, II, 53. ²⁾ Эварницкій, Вольности, 188.

³⁾ Dubiecki, Kudak, 71.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 197, 198. ⁵⁾ Ibid., 192, 142, 143.

⁶⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 124; I, 259, 263.

⁷⁾ Ibid., II, 38; Эварницкій, Вольности, 196, 197.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 539; II, 67, 114.

⁹⁾ Эварницкій, ор. с., 196. ¹⁰⁾ Ibid., 199.

¹¹⁾ Ibid., 200; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 327.

¹²⁾ Эварницкій, ор. с., 187. ¹³⁾ Ibid., 195.

¹⁴⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 136. ¹⁵⁾ Ibid., I, 643—4.

¹⁶⁾ Эварницкій, ор. с., 216. ¹⁷⁾ Жерела, VIII, 26.

таке твердження лишається в повній силі. В XVIII в. воно набуло ще більшого значіння, бо Запоріжжя дістало тоді більш-менш певні кордони й мусіло перейти від воєнного здобичництва до справжнього господарювання. Продукти останнього вимагали реалізації в вузьких межах Вольностей. За межі Вольностей аж надто не завсіди було корисно викидати свої продукти чи набуте десь інде добро. Їх можна було пустити в тих самих слободах, що стояли тут-же, під боком і куди по продукти (й товари) січовиків звідусіль прибували зацікавлені люди. Отож, виходить, слободи були в інтересах січового козацтва та його отаманії. В ім'я оборони їхніх інтересів слободи мусіли бути (вони й назву таку прибрали) військовими, інакше кажучи, перебували під січовою юрисдикцією, а стороннє право вживали там настільки, щоб це не могло пошкодити диктатурі козацтва й згодом диктатурі січової отаманії та „стариків“.

§ 3.

За особливість фобургів і військових слобід, як і міст та містечок в інших країнах, доводилося-б визнавати десь обробну промисловість нехай-би й ремісничу. Цього слід було-б сподіватися а priori. Але місто й слобода Вольностей то були військові залюднені пункти, щільно звязані з Січчю, що була для них за головну точку й мілітарну й господарчу. Як мілітарна одиниця, Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити. Заздалегідь наготувати військове приладдя, амуніцію й т. ин. і до того як-найдешевше, без зайвих витрат на приставлення, зберегання, то-що можна було не по підприємствах, порозкидуваних по слободах Вольностей, а в Січі-ж. І справді. На перевірку виясняється, що, напр., зброю вироблювано в Січі¹⁾. Будівельні роботи зосереджувано там-же²⁾, як і ковальство, на якому сиділа сотня ковалів³⁾. У Січі-ж вироблювано т. зв. якірці й порох⁴⁾. Знала Січ кравецтво й штихарство; як відомо, в Кошу зроблено печатку й прапор для Лже-Симеона⁵⁾. Готували там і човни, і приладдя до них⁶⁾. З листів Жолкевського від р. 1617 видно, що в Січі було чимало представників різних промислів⁷⁾. Довга низка запорозьких прізвищ показує на зайняття їхніх власників. Тут зустрі-

¹⁾ Зап. Одес. О-ва Історії и Древностей, XIV, 294; Lesur, Histoire des Kossaks, I, 29.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 263; Сочин. и переводы за 1760 г., V, 436.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., XI, 13; Эварницкій, Ист. запор. козак., II, 441. А втім, на Терсі і поблизу Підпільної теж стояли запорозькі кузні — пор. Сборн. статей Екхатер. научн. Общества, 21 й Тр. XIII археолог. с., II, 55.

⁴⁾ Мышецкій, Сказаніе, 56.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., II, 460.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, I, 637; Маск. Wallace, Russia, II, 213; Тр. XIII археолог. съѣзда, II, 66.

⁷⁾ Киевская Старина, 1894, VI, 454.

чаємо Загуби-Сітку, Коновалова, Конюшенка, Котляренка, Кравця, Кушніра, Неводничого, Рибалку, Скляра, Шаповалова, Шевця, Шапошника й ин.¹⁾). Це стверджують і дані про окремих запорозців²⁾). Те, що Січ підтягувала до себе обробну промисловість, свідчить лиш про мілітаризацію промислів, їх пристосування до потреб війська. І для самих ремісників таке становище було не некорисним. Вони, що правда, працювали на військо, але могли працювати й „на сторону“, тяжкі сторони військової служби їх не обходили. Навіть є деякі підстави припускати, що хоч ремісників і визнавали за приписаних до куренів, але все-ж вони мали якусь своєрідну професійну організацію й жили від куренів відособлено³⁾). Таким чином, ясно, що в фобургах і військових слободах ремесло виключалось. Заперечувати, що там його зовсім не знали, певна річ, не доводиться, бо окрім січовиків у фобургах і слободах жили й інші люди, котрі мали свої потреби. Це значить тільки, що ремесло в містечках та слободах не тільки не превалювало, але було справою другорядною. Правда, Розсолада свідчив, що серед слобідської людности „були усякі сословія: шевці, кравці, ковалі, ганчарі, були столяри й такі майстри, що робили вози, гарби“⁴⁾).

Але придивімось, чи-ж була хоч-би грошова спротога ремісників окремих людям по слободах. Це своєю чергою зв'язується з питанням про групи людности в фобургах та військових слободах.

Перша й до того командна група то були січовики. Десь на початку XVII в. були вони ніби „*sine sertis sedibus*“⁵⁾, але вже від 20-х р. р. того-ж віку починаючи твердо оселяються в низці пунктів⁶⁾). Про січовиків я вже був говорив в іншому місці, отож повторюватися тут не випадає⁷⁾).

Другу групу людности являли собою ті січовики, що, в фобургах і слободах перебуваючи, поженилися. Лишаючися при своїх родинах, позбавлені права бути та зватися січовиками, такі козаки, як свідчить Корж, усе-ж „числились при своїх куренях“⁸⁾). Ні Кошеві взагалі, ні куреням зокрема не було користи знесилювати фобурги й слободи військовою силою, ще й збуватися робітника на курінь: коли січовиків меншало, це призводило до переобтяження нежонатих військовою і на військо працюю і унеможлиблювало правильне функціонування курінного й січового господарства. Мати жонатих чи т. зв. гніздюків у реєстрах куренів, т. ч., була, може, морочлива, але істотно потрібна справа. Однак

¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 2101, 1570, 1582, 1956, 1571, 1966, 1483, 2098; I, 850, 890 й ин.

²⁾ Пор. А. А. Андрієвскій, Истор. матеріали, IX, 64; Величко, Лѣтопись, III, 452; Флоровскій, Депутаты Войска Запорожскаго, 14; Мышецкій, Исторія о каз. запорож., 54; Морковинъ, Очеркъ исторіи запорож. коз., 27. Але — П. С. З., I, № 557.

³⁾ Мышецкій, ор. с., 53, 48. ⁴⁾ Киев. Стар., 1883, XI, 501.

⁵⁾ Жерела, VIII, 119.

⁶⁾ Іб. 145, 147, 173, 166.

⁷⁾ Пор. Праці комісії зах.-рус. та україн. права, III. „Соціально-екон. організація Зап. Січи“.

⁸⁾ Стороженко, Україн. оповідання, I, 149.

одружування січовиків безпосередньо загрожували самому існуванню січової армії й її військових традицій. Тому доводилося гніздюків обмежувати в правах: їх позбавляли публічних що-до управління військовими справами прав. За такого становища ставало-б незрозумілим: що-ж утримувало жонатих у лавах козацтва? Силою, що утримувала гніздюків, було володіння землею. „Лица, не принадлежавшія къ войску, каже відомий дослідник Запоріжжя, рѣдко получали землю въ Запорожьѣ“¹⁾. Землі, що за них каже проф. Яворницький, це ті найкращі землі, які льосованням приділювано кожного року куреням — найкращі луки й риболовлі. Окрім того січовикам приділювано так само ліси. До лісів не припускались інші групи людности Вольностей. Як видно з однієї справи, на Самарі, коли лісом користувалися сторонні Січі особи, це прирівнювано до злочину — спустошення²⁾. Доглядати військових лісів „по всем мистам около товщи денно и ночью“ й мали жонаті козаки³⁾, сами не позбавлені права користуватися деревом⁴⁾. Жонатий козак одбував службу власним коштом, не здобуваючи за це жаднісінької платні. Поки в нього були засоби козакувати, все було гаразд. Коли-ж „гніздюки“ економічно підупадали, отже, неспроможні були служити, їх „за крайним убожеством... з козацей служби исключено и в посполитие определено“⁵⁾ бувало⁶⁾. Робилося це простим механічним перенесінням з однієї графи відповідного реєстру до другої. Спеціального розпорядження чи дозволу на таке перенесіння не вимагалось. Такий дозвіл був потрібний тоді, коли жонатого зубожілого козака з тих чи інших причин хотіли залишити в числі козаків чи внести до реєстрів і не-козаків, якщо вони зугарні були відбувати козаку службу. От тоді місцевому начальству й треба було мати відповідний від Коша дозвіл, „не повелено-ль будет в козачую службу причислить“ і „в козаческое звание определитъ“ певну вподобану від козачого начальства людину⁶⁾. Це спостерегаємо напр. підчас ревізії 1759 р. Отже перед нами подвійне джерело походження жонатого козацтва: шлюб січовика й заведення до реєстру козачого. Як козак, як вояк, одружений відбував службу в фобургу чи в військовій слободі нарівні з січовиками. Звідси зрозуміло, що гніздюка можна було побачити не в іншому місці. Тому доводиться визнати, що старовинний погляд Болтіна, ніби одружених обороняли січовики, тимчасом як

¹⁾ Эварницкий, Ист. зап. козаковъ, I, 209.

²⁾ Запорозьк. Архів № 116 арк. 5.

³⁾ Ів. № 22—30 арк. 23 і № 52 арк. 26.

⁴⁾ „Деревяних справ“ в Січі була сила. Кіш вічно гризся то з козаками з Гетьманщини, то з російськими салдатами через самовільну рубку „деревні“. Пор. Зап. Архів, № 123, арк. 16, 29, 40, 54, № 114, арк. 116, 133, 234; № 24, арк. 127. Для себе січова старшина, розуміється, лісу не жалувала. Відомі випадки, коли кошові наказували „хороший лес отвесть“ їм і для рубки „потребное число людей дать“. Ів., № 122, арк. 96.

⁵⁾ Ів. № 24, арк. 28.

⁶⁾ Ів., арк. I.

гніздюки, мовляв, „селились подлѣ городка“¹⁾, не є правильний. А за довід, скерований проти Болтіна, може правити, напр., Микитин Ріг²⁾. Російський уряд добре розцінював значіння одружених і тому й намагавсь підбити собі запорозькі містечка³⁾.

Коли кажемо „козак“, то тим самим уявляємо собі такий лад, за якого усе добро належить козацькій організації чи в цілому (Січі), чи в окремих частинах (курінь) неподільно. Військова організація, мовляв, не терпить роздрібнення чи індивідуального привлащення речей. Скоро гніздюків зараховувано до куренів, то й про них слід додержуватися подібних-же думок. Проф. Яворницький так і гадає. Він певен, що иншого роду власности, як „община“, в Вольностях не знали⁴⁾ Справді, Січ знала колективну власність, що з'явилася в наслідку звоювання спільними силами території Вольностей. З колективної власности виходило індивідуальне користування землею. Инакше кажучи, оскільки даний розряд людности не належав до січовиків, оскільки на нього не поширювалася низка січових привилеїв, остільки, очевидно, права людности не січової ґрунтувалися на иншій базі, напр. на вкладеній праці, уступці, милості Війська, то-що. У льосуванні різних угіддів, яке що-року відбувалося в Січі, бачимо ознаки татарського права, що знало поділ вгіддів залежно (число козаків само по собі) від кількості худоби. Коли число худоби могло різко змінюватися десь у куренях, то сказати цього про скотарське господарство гніздюків аж ніяк не випадає. Отже, те, що не було потреби в переділах, знов-же й инший правний титул, приводять до висновку, що про общину в Вольностях говорити можна дуже обережно.

Піднесене питання розглядатимемо далі.

Тут-же треба спинитися на невеличкій, але дуже поважній справі—на заможності гніздюків. На жаль, маємо дуже неповні дані, а саме: після перепису р. 1770 в протовчанській паланці в 242 одружених козаків було 363 хати, 611 коней, рогатої робочої худоби 1047, неробочої 1854 голів і овець 10114 шт.⁵⁾ Отже на двір припадало 2,5 коня, 5 шт. рогатої робочої, 7,5 неробочої худоби й по 50 овець. Мала родина, виходить, була забезпечена. Кількість робочої худоби в гніздюків показує, що одружені козаки могли хліборобити і візникувати, а неробочої худоби так мало—що можна заздалегідь визнати можливість невеликого завбільшки скотарства.

Уся маса людности що не належала до січового й одруженого козацтва, звалася поспільством чи посполитими. Старий польський історик, однак, заперечував окреме існування посполитих і ладен був визнати за посполитих саме-іменно одружених козаків, що за ними в відміну

¹⁾ Болтинъ, Примѣчанія, I, 346.

²⁾ Эварницкій, Запорожье, II, 40.

³⁾ Пор. Сенатскій Архивъ, XI 31.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. запор. козаковъ, I, 189.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 195.

від посполитих Гетьманщини визнавав цілковиту особисту волю¹⁾. Сучасник-же запорозької держави про не-військову людність слобід писав: „сіи почитались отъ тѣхъ, кои жили в Січи, за подданных“²⁾. Запорозькі документи невійськову людність фобургів і слобід звать посполитими, а втім кн. Голіцин зараховував до них і жонате козацтво³⁾. Посполитих у військових слободах та містечках було чимало. За цифрами 2-го випуску „Лѣтописи Екатеринославской ученой архивной Комиссии“ бачимо в Новоселиці на 1985 козаків 3760 посполитих, в слоб. Богородицькій на 66 козаків припадало 252 посполитих, в Кам'янці ті-ж групи виражалися цифрами 773 й 1431. За 1773 р. людність у загальних числах виражалась:

	в Самарській паланці	Проточан- ській	Личковій	Барвино- стинськ.	Калміу- ській
для козаків	2994	3386	1927	131	311
„ посполит.	5966	3976	4351	2793	321 чол.

хазяїв, не беручи на увагу наймитів, що до посполитих — то було загальне право — не належали.

Посполиті жили дворами. Правдоподібно, що двори занесено з Гетьманщини. На це знаходимо досить виразні вказівки у документі 1752 р., що стосується залюднення північної частини Лисаветградського й Олександрійського повітів, де було „пришлых из малороссійских и слободскихъ полковъ“ 3170 дворів. Щоб розмістити новоприбулих сербів, у Вольностях було „очищено“ 4008 посполитих дворів⁴⁾. Татари на Орелі спалили якомсь 50 дворів⁵⁾. Наприкінці існування Запоріжжя термін „двір“ не викликав ніяких сумнівів і російська адміністрація реєструвала людність власне по дворах⁶⁾. Звичайне правило, що, запорозькі слободи склалися з 50 дворів. Навсправжки не завжди було так. Напр., сл. Колпаківка складалася таки з 50 дворів, Личкова—83, в Тритузному усієї людности рахувалося 31 д. об. ст., тоб-то тахімум 15 дворів, у Микитиному Розі було 190 хат, в Козирщині — 140, в Н. Кам'янці — 52, в Шульгівці — 75, в Гупалівці — 149, в Петрівці — 203 й т. д. Окрім дворів траплялися й бездвірні хати. У Личковій, напр., рахувалося їх 3, у Шульгівці — 30, в Гупалівці — 42, в Петрівці — 110 й т. д. Двір мислився як жилий і в містечку і в слободі. Все, що було по-за слободою та її строем, поняття двору не охоплювало. Так визначав двір у слобідських та містечкових селищах єпископ Теодосій⁷⁾. Господар двору й був суб'єктом прав, міг провадити всякі операції й оборудки, з тим, однак щоб вони не порушували *imperium*'у Січи та диктатури раніш козацтва,

¹⁾ Czajkowski, Hist. koz., I, 51.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2 т. I, 539.

³⁾ Голіцынъ, Рус. военная история, II, 575

⁴⁾ Шмидтъ, Матеріали, I, 29.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 26.

⁶⁾ Бѣдновъ, Матер. для ист. колонизаціи б. Запорож. коз., 18.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. епархii, I, 308.

згодом — отаманії. Індивідуальні права дворових господарів влада визнавала. Коли задніпрянські слободи за наказом од російського уряду довелося передати сербським виходням, то Гетьман Розумовський у доповідній записці Сенатові писав: „населеніє заднѣпровскихъ мѣстъ, которіє подлежали къ населенію сербовъ, грунтами почти всѣми какъ въ тѣхъ мѣстахъ живущіє, такъ и разнихъ... полковъ старшина и козаки владѣють по гетманскимъ универсаламъ и по давнимъ купчимъ записямъ... и по древнимъ займамъ наслѣдственно“. Сенат не заперечував проти таких підвалин володіння, тільки-ж заперечував законність їхнього припуску¹⁾. Не „община“, яку обстоювали були для Запоріжжя проф. Антонович²⁾, Щербина³⁾ й проф. Яворницький⁴⁾, мала тут, т. ч., значіння, а індивідуальне панування над нерухомістю. Інша річ, що Січ не дбала про юридичні підвалини для тої власности й однаково ставилася й до старовинного акту, і універсалу, і до заїмки. Кіш дбав лиш за те, щоб акт не відбивався зле на його імперіум'і. Цим з'ясовується, що в Січі не цікавилися тонкощами руху нерухомостів, не опрацьовували юридичної доктрини, а задовольнялися з фактичного стану речей. Фактичне використання індивідуального права йшло так далеко, аж поки стикалося з імперіум'ом Січи. Фактичність володіння двором, то-що, пізнавано з зовнішнього виразу: за неопорочений визнавано такий вид володіння, що збігавсь з загальним напрямком. Наміри даного господаря двору, повнота його волі й т. д. не мали особливого значіння. Досить було того, як зовні виражалось ставлення до того двору чи іншої нерухомости. А форму визнавано за річ другорядну. Важлива була не вона, а соціально-господарча її база. Взявши це на увагу, легко зрозуміти тую безжурність, що її виявляли не тільки Січ і делегати її влади, ба й сами посполиті що-до кодексів, напр., або документації прав. Тим-то бачимо поруч індивідуального двору й спільне володіння дворами чи хатами, доводи на що збереглися трохи чи не до сьогодні⁵⁾.

Двір — двором, але не менше важило й те, що було в тому дворі. Звертаючись до статистичного матеріалу, можна побачити, що на Протовщі р. 1770 в 701 посполитого було 737 хат і при них 274 коня, 804 голови рогатої робочої й 1630 неробочої худоби та 3572 вівці⁶⁾. Отже на двір припадало 0,4 коня, 2,5 робочої й 5 неробочої худоби та по 9 овець. Це визначає, що посполиті могли хліборобити й візникувати, але, напр., харчових продуктів від скотарства для них було замало. Звісно, робити висновок, подібний до допіру оце наведеного, на підставі даних зібраних тільки для Протовщі ніби не випадає. Не випадає через те, що пересічні статистичні дані хибують у бік збільшення від менших пересічних, взятих для по-

¹⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 661, 664, 667.

²⁾ Исслѣд. о козакахъ, 74, 117.

³⁾ Оч. южно-рус. артелей, 9, 27.

⁴⁾ Ист. зап. коз., I, 464.

⁵⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, II, 45.

⁶⁾ Скальковскій, ор. с., I, 196.

рівняно невеликих місцевостів. Справді. У Курилівці, напр., на 96 посполитих господарств тільки 2 мали коней, в Чаплинці на 40 — жадне, в Черноухівці на 41 — жадне, в Половешині на 58 посполитих коні були лиш у 22, в Галушківці з 31 посполитого тільки 14 мали коней, в Могилеві (над Біловодкою) на 88 посполитих хазяїв мали коней 24, в Шумівці усі 32 посполиті двори коней зовсім не мали. А підрахунки по всіх цих місцевостях дають на посполите господарство пересічно по 0,4 коня, $1\frac{1}{7}$ робочої й $2\frac{1}{3}$ неробочої худоби та 5 овець¹⁾. Отже, висновок лишається в силі.

Отож слобідську людність засуджувано тільки на певні промисли: рільництво й транспортування. Про ремесства немає й мови. Але, можливо, в слобідській людности усе-ж лишався час на якісь сторонні роботи й, таким чином, могли згуртуватися хоч злиденні гроші, що сприяли-б розвиткові обробної, нехай примітивної, промисловости. Відповідь дістанемо, з'ясувавши тії повинності, що їх одбувала людність військових слобід.

Повинності були різні.

На першому місці, як і слід було сподіватися, була військова повинність, що спадала на січовиків та гніздюків. Переводжено її на підставі надісланих з Січи наказів. „Посылаемые с Коша ордера в своей силе всегда быть должны, равно по оным единственно принадлежит исполнять“²⁾. Таке загальне правило висовує усяка центральна установа в усіх справах, а зокрема й особливо в справах військових. За останньої турецької війни, яку провадило Запоріжжя, самарські гніздюки виставили 417, кодацькі — 350, протовчанські — 214 козаків, набраних по одному з козачого двору.

Далі йшла ординарська служба, що значно розгорнулася після 1734 р., коли запорозькі козаки так чи инакше звязувались з російськими арміями й начальники цих останніх дуже „мотали“ козаків. Для ординарської служби новокодацькі гніздюки, напр., що-місяця ставили до окружного центру по 30 чоловіка й „в Кош на ординарские (посилки) 10 козаков“. Відслуживши в окрузі, гніздюків додому не звільнювано, але полковники надсилали їх до Січи. Через це службу одбувано сливе безперервно й вона відтягувала жонатих од господарства, як це визнавала й сама Січ³⁾.

З ординарською повинністю звязувалася поштова. Гніздюки, за наказом од полковника, стояли на варті „для возки писем по пошти“. Спочатку поштові пости запроваджувано тільки підчас військових дій, але згодом їх вже не знімано, хоч кількість їх за мирного часу й зменшувано. Поштову повинність одбувано по черзі терміном на три місяці⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 104, арк. 22—23.

²⁾ Истор. записка о Пустынно-Никол. самарскомъ монастырѣ, 32.

³⁾ Запорозьк. Архів, № 107, арк. 111.

⁴⁾ Запорозьк. Архів, № 66, арк. 80.

На кожному посту стояло від 4 до 10 чол., а взагалі поштову повинність на рік одбувало 380 чол.¹⁾

Оці три роди служби не давали спромоги жонатим козакам економічно стати на тверді ноги. Гніздюки без краю нарікали й шукали виходу з скрути. Щоб не впасти в невилазні злидні, жонате козацтво дійшло до системи виборних. У військових слободах склалися по кілька чоловіка для відбування служби за одно й, таким чином, сяк-так могли утримуватись²⁾. Становище гніздюків було тим тяжче, що їх не хтіли підтримувати „холості“ чи десяткові козаки. Коли місцеве чи окружне начальство зверталось до останніх з відповідними пропозиціями, то „холості“ відповідали, що „всі наряди несть готови з холостими козаками, а з поженившимися, имея от них отличность, битъ (в одній й тій-же) команди не желают“³⁾.

Крім суто військових прямих чи підсобних служб на гніздюків спадав ще обов'язок одбувати службу поліційного характеру. Тут насамперед їм доводилося обороняти подорожніх купців, що запорозькими шляхами пробиралися через безкраї степи до Січи і дорогою втрачали через гайдамак „весь имеющийся у них товар и деньги“⁴⁾. Потерпілі недвозначно заявляли в Січі: „луче б било нам сюди за покупкою не ехать“⁵⁾. Щоб не зазнати втрат від припинення торгу, Кіш і посилав так звані роз'їзди „для осторожности воров“⁶⁾.

Роз'їзди — не варта. Варта то привилей січовиків, бо була платна. Од Гарду, напр., до Січи плачено за конвоювання по 8 карб., до Кодака — 6 карб.⁷⁾. Ділитися заробітками з жонатими, видима річ, січовим козакам не було рації. Так само січовики, здається, відкинули пропозицію Криму завести обопільне безкоштовне вартування⁸⁾.

І взагалі підтримувати внутрішній мир мало жонате козацтво. На ньому лежала боротьба з гайдамаками, що заваждали спокійно жити у Вольностях⁹⁾, „искоренение всякого бездѣльства“¹⁰⁾, воно мало затримувати й арештовувати непевних людей, секвеструвати знаряддя їхніх лихих учинків і награбоване добро, шукати втікачів¹¹⁾, виганяти з січових дач сторонніх чабанів, ловити дезертирів з російських полків, перевіряти видані від січових і окружних інституцій пашпорти, то-що¹²⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 12, арк. 4, 17 й 20.

²⁾ Ibid., № 104, арк. 53.

³⁾ Ibid., № 107, арк. 2.

⁴⁾ Ibid., № 85, арк. 65—66; № 171, арк. 46. ⁵⁾ Ibid., № 19, арк. 27—28.

⁶⁾ Ibid., № 26, арк. 86 й 22; пор. № 20—6, арк. 12.

⁷⁾ Ibid., № 23, арк. 53. ⁸⁾ Ibid., № 142, арк. 3.

⁹⁾ K r a s z e w s k i, Wspomnienia, I, 116.

¹⁰⁾ Н о в и ц к і й, Матеріали, 45.

¹¹⁾ Запорозьк. Архів, № 116, арк. 1.

¹²⁾ Ibid., № 171, арк. 57; № 73, арк. 4, 30, 47; № 111, арк. 2 й 33; № 169, арк. 13.

Посполиті своєю чергою знали цілий шерех усяких повинностей, звязаних з військовою службою. Не одбуваючи її особисто, вони допомагали, щоб правильно вона відбувалась. Насамперед на посполитих спадала уборка луків: сіно було конче потрібне для січової й округової (паланкової) кінноти. Р. 1770 з цього приводу писалось: „Войска Запорозького Низового подчиненные, жительствующие по-надъ Орелью и въ другихъ мѣстахъ, благоуспѣшно свои экономическіе въ полѣ дни отправляли съ хозяйственнымъ раченіемъ... въ самихъ сѣнокоснихъ мѣстахъ и сельскихъ царинахъ“¹⁾. Давши косарів, посполита людність мусіла ще „снабдить онихъ деньгами и всимъ нужнымъ з громадской сумми“²⁾.

Друга тяжка повинність то були постої чи стація. Р. 1771 полковник Гараджа присланих 114 запорозців мав „раставить по квартирахъ слободы Штоксейвой, сл. Булацелейвой, в хутори Ковалевського, в слоб. Мочабиловки, в хут. Богуцького, в Дмитровки... черезъ всю зиму... под продовольствиемъ тамошнихъ обывателей, которые козаковъ тою харчью, что и для себя употребляютъ, безъ вимислу довольствоватъ, лошадамъ же каждому козаку на 2 толко сено весомъ по 2 пуда в сутки даватъ должно“³⁾. Той фураж иноді доводилося приставити ще в якусь дальше від даної слободи місце. До стації входило ще й опалення, що його треба було десь взяти⁴⁾. Для російського війська стацію так само відводжувано, причім перехожі військові частини самовільно розташовувалися й вимагали собі всього по власній уподобі⁵⁾. І нічого не можна було з ними вдіяти. Та не краще поводитися й постійні, що жили в ретраншементях російські війська, хоч, здавалося-б, вони й могли перебути без того, щоб тиснути слободи, адже-ж чим легше жилося-б слободам, тим довший час вони були-б спроможні прислужитися російським військовим частинам⁶⁾.

Те саме можна сказати й про підвідну повинність. Її призначувано на те, щоб перевозити вагу та людей. Після даного наряду, напр., для перевозу скарбового провіянту посполиті повинні були виставити певне число підвід. У вересні 1769 р. з самарської, протовчанської й орельської паланки посполиті вислали по 50 підвід, щоб возити провіянт од Кодака до Січі⁷⁾. Давано підводи й на те, щоб возити дерево, жорна, то-що. Давано їх і під різне січове начальство⁸⁾. Сторонніх Січі осіб, що правда, перевозжувано за гроші: платити мали по 1 коп. від верстви, але *de facto* ніколи не плачено більш за $\frac{1}{2}$ коп.⁹⁾.

¹⁾ Новицький, Мат. для історії Запорозьк. коз., 23—24.

²⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 201.

³⁾ Эварницький, Вольности, 314; пор. 324, 327.

⁴⁾ Запор. Архів, № 32—41, арк. 11—12.

⁵⁾ Пор. *ibid.*, № 45, арк. 52—53, 54—55; № 72, арк. 19 й 23.

⁶⁾ *Ibid.*, № 71—75, а к. 51—52; № 115, арк. 153. ⁷⁾ *Ibid.*, № 41—21, арк. 10.

⁸⁾ *Ibid.*, № 47—96, арк. 1; № 24, арк. 90; № 48, арк. 29—35 й ин.

⁹⁾ *Ibid.*, № 66, арк. 7 й 10.

Окрім того на поспільство покладалось робити греблі й гаті, „яко в том общественная и необходимо нужная надобность состоит“. Ця повинність ішла „з десятков людей“ посполитих¹⁾ і від неї нікого не одзволювано, тому на таких роботах зустрічаємо не тільки чоловіків, а й жінок²⁾.

Нарешті, посполиті мусіли провадити й фортифікаційні роботи. Коли, напр., будовано Новий Кодак, то людність Старого мала приставити по 2 кошелі й привезти волами для виведення фортеці³⁾.

На всякі роботи для війська посполиті йшли „с волами и надлежащими потребностями“ не відволікаючись⁴⁾. Уже й самих цих повинностей було більш, ніж могло їх поспільство підняти. Та тягар їхній збільшувався, попри все инше, ще тим, що ніхто не знав сезону праці. Не відомо було ані дня, ані години, коли начальство потурбує посполитого. Додайте до цього ще й те, що ніякі умови не звільняли людність від повинностей. Звідси зрозуміло, що посполиті кидалися на всі боки, щоб уникнути повинностей військового типу. Инколи вони додумувалися радити округовій старшині систему підрядів, як те, напр., зустрічаємо р. 1770, коли провіянт від Кодака до Новосіченського ретраншементу приставлено підрядним способом „по договоренной добровольной цѣни“⁵⁾. Заможнішим дозволялося ставити замість себе когось иншого, як то було з Г. Щербинюю, що „посилал от себе пароконного козака в число козаков Войска Запорожского“⁶⁾. За декого могли вступитися впливові родичі й домогтися пільг⁷⁾. Такий щасливець діставав „в общем войсковом собрании приговор“ чи ухвалу. „Приговор“ вільгота прибирав письмової форми й був строго іменний. Давано його, здається, тільки на один рік: принаймні Саражинові, що клопотався про свого швагра, доводилося повторювати свої прохання перед Кошем⁸⁾. Отже тут маємо справу не з скасуваннями, а хіба з відстрочкою. Скарги подавано без краю. Але Січ нічого не могла вдіяти. Тоді посполитим лишалося одне — забунтувати. З отаким заколотом зустрічаємось в кодацькій паланці, де розлючені посполиті заявили до округового начальства „азартно“ й зовсім неввічливо загрозували побити старшин⁹⁾. А втім, такі випадки траплялися дуже рідко. Посполиті при звичаювалися до свого важкого становища й терпляче зносили ярмо січового козацтва й отаманії.

¹⁾ Истор. зап. о самарскомъ монастырѣ, 31.

²⁾ Запор. Арх. № 47—96, арк. 6; № 18—36, арк. 97; № 4, арк. 47.

³⁾ Стороженко, Україн. оповідання, II, 135.

⁴⁾ Зап. Арх., № 32—40, арк. 10; № 32—41, арк. 2; № 57, арк. 3.

⁵⁾ Зап. Арх. № 41—21, арк. 32.

⁶⁾ Ibid. № 17—26, арк. 116.

⁷⁾ Ibid. № 26—17, арк. 256.

⁸⁾ Ibid. № 83, арк. 12 й № 26, арк. 152.

⁹⁾ Ibid. № 69—12, арк. 34.

§ 3-а.

Тут були не тільки військового типу повинності. Поруч з ними були й інші, що розпадалися на два роди: натуральні й грошові.

Є відомості, що рибальство являло собою певну регалію й було приступне самому тільки січовому козацтву. І таки справді в великих рибних ріках рибалили найбільше січовики. Та промисел цей, скільки можна покладатися на Е. Лясоту, не заборонювано й іншим групам людности Вольностей. „Ланд-козаки“ повинні були тільки поступатися частиною влову на користь Січі. Для XVII в. я не знаю актів, що були-б підпирали думку Е. Лясоти. Для XVIII в. знаходимо невиразні вказівки, що людність Вольностей рибалила, а від влову давала округовому начальству 20% з усієї кількості, „сколко оной риби будет“. А втім, п'яту рибину у 2-й половині XVIII в. можна було грошима замінити, без огляду „на крайнее оскудение обывателей“¹⁾.

Од продуктів пасічництва збирано „бджолянну десятину“, що надходила в розпорядження Січі²⁾.

З млинів збирано „розмір“³⁾, приставлюваний до Січі вже як готове борошно, а так само на округову адміністрацію „к прокормлению паланкових слуг и содержащихся при оной арестантов“. Розмір цього збору, здається, точно не встановлювано. Вь актових даних є вказівки, що його „по малой части давалось“, хоч рівночасно маємо окремі дані, що „розмір“ збирано з кола по 7 мірок⁴⁾.

Трапляються вказівки й на те, що в Вольностях існувало скатне чи skutne⁵⁾.

За користування військовою землею плачено десятину. В одній справі 1758 р. говорить: „за то данное позволение на войсковой земле... владение имеют они прежнюю десятину на Войско давать, как и на паланку дают“⁶⁾. Питання про обкладання землі приводить до одного з найтемніших пунктів в економічно-фінансовій правній історії Запоріжжя: чи знало Запоріжжя хліборобство? За періоду, коли Запоріжжя ще не являло собою держави, про можливість рільництва говорити не випадає. Тоді зручніш було провадити роботи, що не відбирали часу. Мислимі були такі промисли, що їх зацікавлені особи вмить розгортали і так само хутко могли „згорнути“. Отже, міркуючи логічно, рільництво можна припустити лиш од часів, коли вже сконструювалася чи бодай почала складатися запорозька держава. У дослідника, однак, дуже мало безпосередніх фактів і тому в цій царині доводиться (частенько) мати справу з історичним „преданієм“. З другого боку рільництво можливе лиш на певному ступеню густоти людности. За Шмолеровою схемою за людности з 0,02—0,05 чол. можливе полювання та рибальство. Коли до цих

¹⁾ Зап. Арх. № 13 арк. 4, 6 й 60.

²⁾ Ibid., № 122, арк. 146.

³⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 374.

⁴⁾ Зап. Арх. № 4 арк. 83—84.

⁵⁾ Ibid. № 23, арк. 10.

⁶⁾ Ibid. № 116, арк. 5.

промислів додається ще й обробіток землі, то це визначає, що густість людности зростає. Коефіцієнт її за цього раннього періоду виражається цифрою 0,2—0,7 і все підноситься при переходах до вищого шабля господарювання, що погроху відсовує на задній план ранні промисли. Для XVII в. виходячи з цифри польських істориків-мемуаристів, які припускали в Вольностях аж до 200 тис. д. людности, коефіцієнт що-до можливості різних промислів виражався цифрою 0,2. Отже в половині XVII в. за економічними вирахуваннями можливе раннє хліборобство. Беручи на увагу загальну кількість людности в Вольностях (за округленням Потьомкінських даних) в XVIII ст. в 1 міл. д., матимемо високий коефіцієнт 8,9—10. За такого коефіцієнта, як вираховує Шмоллер, існує екстенсивно-переложне хліборобство з ухилом в бік трипілья. Одночасно показаний коефіцієнт промовляє за тим, що людність живе осіло. Теоретичні висновки, т. ч., за те, що рільництво в Вольностях було не тільки знане, а й потрібне та необхідне. До сказаного слід додати, що коли період перманентної бійки в Вольностях закінчивсь і після бахчесарайського миру Запоріжжя дістало визнання на більш-менш тверді кордони, деякі промисли мали занепасти й поступитися іншим, що давали прибутки не менші, як ті, котрі відпали чи підупали. Здобичництво, між іншим, звузилося до того, що далі не можна було його провадити. О. Гермайзе без жадних підстав заявляє, ніби навіть за 60 р.р. XVIII в. „економічну основу життя запорожського становило степове здобичництво“¹⁾. Здобичництво XVIII в. то — антиправне явище, проти якого боролося Запоріжжя, зовсім не базуючись на ньому. Як легальний спосіб здобувати блага воно саме й перестало існувати в XVIII в. Не вистарчало, що правда, запорозцям платні. Гетьмани дуже неохоче погоджувалися на неї. Виговський у листі до Лісницького р. 1658 визнавав „жаловання“ просто кинуте на вітер²⁾. А Самойлович та Мазепа посилали жалування тільки полаявшись поперед з запорозцями³⁾. „Милостивого царского жаловання“ раз-у-раз не вистарчало. Р. 1746, діставши те жалування, як свідчив Никифоров, запорозці усе-ж відчували, що воно недостатнє. Усе це приводить до висновку, що без рільництва Вольності не могли перебутися. Після повороту „з-під турка“ рільництво уже так розгорнулося в Вольностях, що історик Міллер, знавши запорозців особисто, виразно визнавав, що хліборобство в них існувало⁴⁾. Інші відсовують дату рільництва в Вольностях тільки на половину XVIII в., коли „земледіліє водворилось здѣсь и сдѣлалось постоянною отраслью хозяйства“⁵⁾. Нарешті висловлено було й таку думку, буцім тільки по тому, як скасовано Січ, „запорожські землі почали чорніти під плугом“⁶⁾.

¹⁾ Україна, 1924, I, 24. ²⁾ Акты Южн. и Зап. Р., XV, 88.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. III, 15, 31 й ин.

⁴⁾ Миллеръ, Истор. соч., 41—42.

⁵⁾ Шмидтъ, Мат. для топограф. и стат. Херсон. губ., II, 17.

⁶⁾ Кащенко, Опов. про В. Запор., 45.

Наведені думки не суперечать одна одній, а лиш одна одну доповнюють: після 1734 р. хліборобство починається, від 50-х р.р. XVIII в. твердо увіходить до господарчого укладу Запоріжжя й після 1775 р. з його вже пануючий по всій території Вольностей промисел. По-при все те дослідники відчували, що наведені історичні віхи не з'ясовують попередніх етапів в економічному розвитку Запоріжжя. Що-до цього, то тут висловлено два погляди. Російський погляд полягає в тому, що „в общем и целом хозяйство Запорожья в течение всего времени его существования носило на себе печать той примитивности, которая наблюдалась в периоды до феодальной, в эпоху родового (в Запоріжжі?) и племенного (в Січі?) быта“¹⁾. А втім ця теорія хліборобства не відкидає, а тільки визнає дуже малі його розміри²⁾. Друга російська теорія зовсім дитяча й економічний розвиток пояснює... настроєм козаків: „Надоело пахать или торговать, можно было отправиться и козаковать: кто был помоложе и попредприимчивее, тот это и делал“³⁾. Образність, певна річ, справи не з'ясує, хоч і не відкидає, що рільництво в Запоріжжі могло бути. Таким чином російська історична думка припускає, що рільництво могло бути й перед 1734 р. Інша група думок зв'язується з серйознішими дослідженнями над запорозьким життям. Старовинні письменники показували, що власне січовикам заборонювано хліборобити. Хліборобство бо на довший час відривало-б козацьку масу від військової справи, а з другого боку обмежувало-б саме козацтво що-до земельних просторів. Що рільництво й людність сковували земельні простори запорозців, обмежували волю маневрування, то з огляду на це не вільно було розвинути хліборобство. Отже січовики й мусіли лишатися при добувних промислах. Саме в такій площині і розцінює можливість хліборобства в Вольностях автор дуже гарної брошури про Запорозькі Вольності М. Комаров. Він виразно каже, що хліборобство знали як промисел подаль від Січі, а пояснює це тим, що десь в самарській чи орельській паланці хліборобити було безпечніше, бо татари менше загрожували⁴⁾. Цілком слушно. Січовики справді заходжувалися коло хліборобства. Навіть там і тоді, де й коли рільництву ніщо не заваджало, запорозці його уникали, дарма що знали ціну землі. Полковник самарський, напр., віддавав землі, що їх могли-б обробляти січовики, стороннім людям в оренду й діставав „за паханіе земли 16 руб. с обнадеживанием, что за ту землю пахать и хлеб сеять позволение дается“, инакше „к паханю не допустят“⁵⁾. Січовики далі од луківництва — косовиці сіна не йшли⁶⁾ і, як свідчить Гайден-

¹⁾ Рожков, Рус. история, VI, 37.

²⁾ Ibid., 34.

³⁾ Покровский, Рус. история, II, 150.

⁴⁾ Комаровъ, Запорож. Вольности, 15. Здається, тут Комаров пішов за польським істориком Чарновським. Пор. Hist. koz., I, 52.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матеріаловъ, 5.

⁶⁾ Пор. Новицкій, Матер., 27; Ист. зап. о самар. мон., 19-20.

штейн, і від віку коло хліборобства не заходжувалися. А те що зв'язувано з січовиками, історики Запоріжжя перенесли на всенюку людність Вольностей і подбали, щоб обґрунтувати цей зовсім неправдивий факт ¹⁾). Навіть такий вдумливий і виключно обережний дослідник, як акад. Багалій не уник впливу подібних думок ²⁾). Чужинці підійшли до справи тонше. Вони, напр., знаходили рільництво по-за межами Січи ³⁾). За довід на те, що запорозці мали замислитися над справою рільництва й узялися до нього, править той факт, що з XVIII в. починаючи припиняються виходи з Січи в „малоросійськіє города“, а запорозці безвихідно сидять у себе вдома, а цього без рільництва не можна було-б зробити. Нехай оброблювано „только самую ничтожную часть земли“ ⁴⁾), але таки оброблювано. Про р. Орель серед людности Вольностей ходила така легенда. Орели не існувало доти, поки запорожець не впряг змія в плуга і не провів ним борозни-річища ⁵⁾). Легенда свідчить, що початки рільництва в Вольностях доводиться віднести до дуже старих розмірно часів, а зовсім не до того часу, коли січові дотепники, запобігаючи ласки в останнього кошового, вихваляли були його безсоромно на всі заставки: „як був кошовим Лантух, нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли паляниці, корж, книш“ ⁶⁾). Забороняючи січовикам обробляти ріллю, Кіш рівночасно чудово розумів, яку вагу має хліборобство. Тим-то напр. оголошувано щось на взірць засівної кампанії. З цього погляду цікавий ордер, надісланий від Січи до низки полковників у Вольностях 16 лютого 1770 р. В ордері зверталось увагу на те, що наближається весна й наказувано „всякому хлибопахатарю... на пыщу всякому чоловіку, обивателем і поженившимся козакам заходитись над оранкою. И так бы оногo насивали, чтоб не только самим хлибопахатарям достаточно было, но еще чтоб могли в продажу завести довольное число“. Кіш передбачав, що дехто з посполитих не впорається з оранкою за браком реманенту. На такий випадок січове начальство радило позичати чи наймати волів ⁷⁾).

¹⁾ Проф. Надхінъ, Память о Запорожьи, 5.

²⁾ Багалій, Заселення південної України, 17. Вийняток становить проф. Яворницький, що не відкидав рільництва в Вольностях, а кволе його зростання пояснював тим, що не було ринку для збуту хліба (Ист. запор. коз., I, 465). Думку, що в Запоріжжі хліборобства не було, підтримував російський уряд, а його в цій справі інформував Київський ген.-губ. Леонтьев. Див. Андрієвській, Мат. по ист. Запорожья, 20.

³⁾ Тоок, Hist. de Russie, II, 128, 137; Huppel, Von den Kosaken, 209, 211; Зап. Наук. Тов-ва ім. Шевченка у Львові, СХХVIII, 49. Пор. в зв'язку з цим твердження Болтіна (Примѣчанія, I, 382), що 10% території Вольностей було під хлібними ланами.

⁴⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, I, 179.

⁵⁾ Эварницкій, Вольности, 141—142.

⁶⁾ Надхінъ, Пам. о Запор., 6.

⁷⁾ Запор. Архів, № 69—12, арк. 4—5.

Щоб обробити землю, її треба було насамперед окупувати. Проф. Яворницький гадає, що окупації підлягали лиш садибні та городні місця¹⁾. Така думка неточна. З похідного журналу Кошового, що роз'їздив по Вольностях, видно, напр., що новокодацькому мешканцеві Пикинеру дано „до разсмотрения“ цілий „байрачок“ з 13 щепами²⁾, чаплинський посполитий М. Роботник дістав право на хутір; половицькому обивателеві А. Безсталку дозволено „зделать пристанище и в оном надобное к хозяйству содержать, толко чтоб не утеснял козаков холостых“³⁾. У цих випадках красномовні ота точність нерухомотів, необмежений строк користування й оформлення у вигляді ордера, заадресованого до місцевого начальства. Ще більшу вагу мають отакі випадки. Р. 1774 Кіш дозволив старокодацькому козакові Садачкові „построить хутор в байраце Гашевом“⁴⁾. Самарський мешканець Н. Донець на р. Козацькій „с позволения кошовского, а не собою“ збудував млин⁵⁾. Того-таки року Кіш дозволив козакові Різникові користуватися лісом на протязі „как можно докинуть палицею и завести одне ступне коло“⁶⁾. Або кол. запорозький писар Чернявський в с. Личковій купив собі хутір⁷⁾. На такі нерухомоті Кіш видавав відповідного ордера, „чтоб в оном (володінні) ни от кого никакого препятствия чинимо не было“, як сказано в виданому козакові Таранові листі. На вічну власність дістав собі землі й самарський монастир⁸⁾. Цікаво, що Січ визнавала й набувальну давність. Отож, р. 1774 Кіш за Г. Силихою визнав власність на садок, уважаючи на те, що „ея муж тем через 13 лет владел, обзаведши своим трудом“⁹⁾. Та по-при все те право на нерухомоті виникло не відразу. Досить пізнє його походження з'ясовано тим, що Вольності в своєму розвиткові пережили два етапи хліборобського господарства. Перший можна назвати етапом татарського чи бродячого рільництва. Характеризувався він тим, що не було точного терміну користування, тоб-то користування було не окреслене в часі і в пайці, що, за татарською термінологією, звалася паєм. Розсолода свідчить про таке рільництво так: „де хто обере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда“¹⁰⁾. Така тимчасова заїмка доволі довго мала назвисько „жак“¹¹⁾ і що-до розмірів, була нерівна в залежності від того, скільки даний господар міг обробити окупарної землі.

1) Истор. запорож. коз., I, 23^c; Оч. по ист. запорож. козак., 82.

2) Запор. Архів, № 72, арк. 4 й 11. 3) Ibid, арк. 9 й 10.

4) Скальковській, ор. с., I, 193—194.

5) Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XIV, 386.

6) Скальковській, ор. с., I, 193.

7) Лѣтопись Екатерин. Учен. Архивн. Ком., II, 35.

8) Ист. зап. о Пуст.-Никол. самар. мон., 5—6; А. А. Андріевській, Историч. матеріали, II, 66; Тр. XIII археолог. съѣзда, II, 179.

9) Кіевская Старина, 1886, III, 614.

10) Эварницькій, Запорожье, II, 9—10. Пор. Сбор. Харьк. Истор.-Фил. О-ва, IX, 181 й Сб. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., II, 97.

11) Сб. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., III, 56.

Сучасник писав про пайове хліборобство: „всякий зажиточный козак заседал хлебом столько удобного к тому в долинах поля (ибо высокая и открытая степь не везде к тому способна)“, скільки мав можливости, „и продолжал оное обрабатывать до тех пор, пока обеспеченная земля более плодов производить не переставала“. Тоді господареві доводилося переїздити „на другую реку или на другую балку, а нажатой в том месте... хлеб зарывал в землю в изготовленные к тому нарочно на подобие подземных погребов ямы“¹⁾. Очевидячки, пайове хліборобство проваджено на землях, фактично освоєних. За такого становища *pidum jus* не мало місця. Воно могло повстати тільки при етапі „малоросійського“ рільництва й землеволодіння. Протягом доволі довгого часу переходити на ступінь „малоросійського“ господарства не було раціональним. І без нього жито й пшениця родили сам 9—10²⁾. Обробляти землю удосконаленіш можна було тоді, коли-б хліб мав широкий збут, тимчасом до 1734 р. ледві не єдиний ринок для збуту була Січ, куди довозувало хліб „на потребу сичовихъ козаковъ, остальная же масса оставалась на пропитаніе гнзедюковъ и ихъ семействъ“³⁾. А раз так, то, очевидна річ, не ставилось питання про правильний сівооборот, що потребує поліпшеного господарювання; отже в збільшенню продуктів, яких не було куди збувати, не було зацікавлення. Та Січ Запорозька знала обкладання землі. 10^{0/0} врожаю, що йшли на військо, не рахуючи внесків на округову адміністрацію, можна було здирати лиш з стабільованого господарства. Стабільність-же утворювалася тоді, коли умовна власність ставала безумовна, тоб-то, коли вкладена праця давала новий титул. Факта окупарности було вже не досить. Окупарність простішого типу зводилася, власне кажучи, до освоєння продуктів природи. Той, хто захопив ці дари, ставав їхнім розпорядником. Сіяння злаків, зерно яких було вже окуповане, протягувало, продовжувало право не тільки на *donna naturae*, а й на самий ґрунт, що теж підлягав овласненню. Оскільки-ж стиснуте з усіх боків Запоріжжя мусіло замислитися над справою розвитку продукційних сил і це досягалося зусиллями окремих хазяїв, то Січі й довелося визнати право повної індивідуальної власности окремих осіб на землю⁴⁾. Захоплення землі мали дістати визнання і суб'єктивне і об'єктивне від третіх осіб. Доводилося в звязку з цим вживати тих самих заходів, що знала їх і Гетьманщина. За один з таких заходів був пам'ятковий прочухан, якого дотримувалися самі запорозці, що практикували обряд биття дітей лозинами на певному, обраному чи призначеному місці⁵⁾. Але за такого становища можна

¹⁾ Словарь географич., ч. 2, т. 1, 550. Пор. Kraszewski, Wspomnienia, II, 21; Зуевъ, Путешеств. записки, 271—272.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 272.

³⁾ Эварницкій, Ист. Запорож. козак., I, 300.

⁴⁾ Пор. Сбор. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., II, 99.

⁵⁾ Драгомановъ, Малорус. народныя преданія, 250.

було-б сподіватися, що 10⁰/₀ врожаю, що збирала Січ, зменшилися-б для податкодавців, які могли-б розгорнути інші види господарства й збільшити площу своїх полів. Навсправжки людности в Вольностях було геть не густо. Через це доводилося якомога заощаджувати робочу силу. Заощаджуючи доводилося йти лінією найменшого опору. Отож, насамперед, цілину доводилося піднімати як найрідше. Узяти чи підняти її можна було тільки „малоросійським“ плугом, що про нього згадується не тільки в запорозькому „Не любо — не слухай“, а що його знала й повсякденна практика ¹⁾). Коли взяти на увагу недостатнє забезпечення посполитих робочою худобою, то стане зрозуміло, що посполиті на Вольностях піднімати цілину могли аж надто не часто. Через це набирає величезного значіння коротенька замітка статистика Кузнецова: „будучи не въ состоянїи распахивать цѣлины, они переходили то въ одну сторону селенїя, то въ другую на толоку“ ²⁾ й далі. „Весьма вѣроятно, что первые поселенцы (Катеринославщини) послѣ истощенїя вновь распаханнаго мѣста по праву первоначальной заимки, переносили свои посѣвы на прежнїя мѣста, успѣвшїя отдохнуть пока вспахивалась новая цѣлина“ ³⁾). Подібні-ж відомості подав в особистому листі до мене лизаветський археолог П. Рябков. Отож, перед нами, власне кажучи, однопільна-двохпільна система хліборобства, що за неї й 10⁰/₀ за 8-літньої експлоатації ґрунту мусіли лягати важким тягарем на господарство посполитого. Означивши збір хліба першого року і взявши 12⁰/₀ падіння врожайности на рік, після полаток 10⁰/₀, матимемо решту для господарства 90—79,8—68,4—59,6—46,8—36—25,2—14,4, що визначало голод. З браку рівноваги між кількістю земель і робочих рук впливала неминуча екстенсивність хліборобства. А втім остання й собі переходила певні етапи культур, що їх визначали вимоги ринку (Січи) й кількість робочих рук. На підставі досвіду й агрономічної науки, овес обробляти найлегше. На його обробіток треба тільки 19,7 день. За ним іде жито, що для обробітку його треба 41,1 день. Отже випадало-б чекати, що саме ці культури (до речі з жита буває найбільша й падалиця) прийнято в Вольностях. На таку думку пристає проф. Яворницький; він пише: „изъ всѣхъ видовъ хлѣбной растительности въ большемъ количествѣ засѣвались у запорожскихъ козаковъ греча, ячмень и овесъ, въ меньшемъ рождѣ и еще въ меньшемъ пшеница“ ⁴⁾). Давній російський географ пшеницю ставив навіть на чільному місці ⁵⁾). Очевидячки, дослідники кажуть про різні смуги Вольностей і про різні часи. Для проф. Яворницького Вольності з'являються переважно в північній частині і в ранішу епоху, для Зябловського — в південній і в епоху пізнішу. До цієї останньої стосуються і вказівки на те, що в Вольностях культивували

¹⁾ Лѣт. Екат. уч. арх. ком., II, 78; Шмидтъ. Матеріалы, II, 39.

²⁾ Сб. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 58. ³⁾ Ibid., II, 98.

⁴⁾ Яворницькій, I, 67. За Крашевським — яра пшениця. Див. Wspomnienia z Odessy, I, 253.

⁵⁾ Зябловскій. Землеопис. Рос. имперіи, V, 340.

кукурудзу, що правда, в невеличких розмірах¹⁾. А втім кліматичні й надто ґрунтові умови разом з невеличкою зацікавленістю люду й неможливістю широких сільсько-господарчих промислів затримували розвиток хліборобства. Ґрунт у Вольностях в'язкенький і обробка його „даже при умѣренно-сыромъ состояніи затруднительна“, як кажуть ґрунтознавці. Ці умови погіршувалися ще через часте бездощів'я, безсніжжя, тумани, сарану, то-що. Отож, тільки в північній частині Вольностей хліборобство себе виправдувало. Та й експорт продуктів до Січі тут був доцільніший, ніж у південній частині, річковий транспорт коштував дешевше, то-що. Нарешті, з економії витрат можна з'ясувати прив'язаність слобід до певного рельєфу (фалди землі й байраки в войовничій обставі сприяли безпечному провадженню карликових господарств і простішому встаткуванню цих господарств, карликових ще й через те, що обмаль було живого й мертвого реманенту) й довгопілля: землі оброблювано (приклад дає с. Кримське) „поблизу селища—у верству, у дві“, а за полями тяглася в глибину маса земель випасних та вільних²⁾. З довгопілля й вузької смуги ріллі з'являлася змога розмірно легко обороняти порушені правні інтереси. Корж свідчить, що претенсії за спаш чи потолочений хліб легко виявляла окружна влада: вже „черезъ нѣсколько часовъ“ спеціально вислані слідчі „объясняли судьям, чего шкода стоить“³⁾. Як мало все-таки земель було під хлібом, видно з даних за 1781 р.: за ними, напр., у межах пізнішої Херсонщини під оранкою було тільки 8,5% усієї землі⁴⁾.

За браком правильного збуту й через фактичну неможливість під гнітом усяких інших натуральних повинностей провадити господарство, ріденька людність Вольностей, зібрана в військових слободах зазнає багато лиха. Це становище в зв'язку з зростанням січового козацтва все гіршало. Посполиті не могли витримати гніту натуральних повинностей.

Тоді перед січовим урядом стало питання, як планово заселити Вольності. Ця нова смуга колонізації починається від 30 рр. XVIII с. і йде поруч з домаганнями Гетьманщини та Росії. Перша після того, як січовики попереходили до Олешок, почала дбати за те, щоб просунути в глибину Вольностей. На подібну політику знаходимо вказівки вже в „просительныхъ пунктахъ“ Скоропадського⁵⁾. В дальшому надібуємо, напр., на такі факти. Р. 1744 запорозці скаржились, що „полковникъ миргородскій Капнисть сталъ заводить на сей сторонѣ Днѣпра слободы и футорами его-жъ полку люди стали вѣзати въ Вольности“⁶⁾.

¹⁾ Пор. Głiszczyński, Znac. i wewn. życie Zapor., 152.

²⁾ Сбор. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 57.

³⁾ Изустное повѣствованіе, 14.

⁴⁾ Матеріали для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 290.

⁵⁾ Маркевичъ, Исторія Малороссіи, IV, 309.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, II, 1380.

Що-ж до Росії, то й царський уряд не кривсь із своїм бажанням при-
брати Вольності до рук. Р. 1741 Сенат наказав Кошеві „принимать
и селить выходящихъ изъ польскихъ мѣсть малороссіянь и бѣглецовъ
великороссіянь“¹⁾. Або р. 1764 цар. Катерина II наказала „пребыва-
ющимъ уже жителямъ запорожскихъ земель дать жизнь порядочную и спо-
койную, а остальныя запорожскія обширныя и безлюдныя степи заселить
способнымъ христіанскимъ народомъ къ земскому хозяйству и къ военной
службѣ равно устроеннымъ“²⁾. Січ рабські виконувала накази росій-
ського уряду. Вона не подумала не послухатися їх, а тільки використала
на свою руку, тим більш, що практично Кіш задовго перед останнім
наказом ступив на такий шлях. Ще напр. 1741 р. Кіш запропонував
своїм членам заходитися коло заселення „окраинъ собственныхъ вла-
дѣній“. Те-ж саме повторив він і р. 1756³⁾ і 1761⁴⁾. Особливих пере-
шкод для операцій що-до заселення не було. Контингент охочих осели-
тися в Вольностях був достатній, надто після того, як у Гетьманщині
пішли поголоски про майбутню панщину. „Многіе въ страхѣ, предчув-
ствуя панщину, бѣжали въ Запорожье; сельскій людъ — хлѣборобы въ
Запорожьѣ значительно стали увеличиваться именно съ того времени“,
каже один з описувачів Запоріжжя⁵⁾. Коли р. 1764 запроваджено Ново-
російську губерню, туди вільно було переходити селянам. Отож Ко-
шеві лишилося тільки перехопити цей рух і, як цілком слушно каже
проф. Яворницький, забрати до себе⁶⁾, не вважаючи на вказівку цар-
ського уряду, що такий захід з боку Запоріжжя зможе болюче вдарити
по поміщиках⁷⁾. Мужики, що сунули на південь, дуже добре розуміли
становище. Гупалівці заявляли в 70 р.: „въ здѣшнихъ мѣстахъ по Воль-
ностямъ Запорожскимъ земля никому не возбранна и переходъ съ мѣста
на мѣсто всякому свободенъ“⁸⁾. Запорозці вживали різних засобів, щоб
залюднити свої степи. За одну з принад було оголошення „воль“. Не
дарма-ж р. 1747 старосамарський сотник скаржився, що „изъ староса-
марской сотни обыватели болшею половиною сошли в Кодака и живутъ
по Днѣпру, Самари, Килчанѣ, и в пр. мѣстахъ, коихъ запорожцы со-
держатъ въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей всѣхъ защищаютъ и оныя
потому никакихъ податей не платили и платитъ не хотятъ да и взыска-
вать за защищеніемъ запорожцевъ, весьма невозможно“⁹⁾. За инакший
спосіб були примусові згони людности з інших місць. Так р. 1774 за-
порозці захопили 18 чол. з вершино-каменецької роти, 5 чол. з Чорного

¹⁾ Эварницкій, Ист. запор. коз., I, 324.

²⁾ Эварницкій, ор. с., I, 326.

³⁾ Скальковскій, ор. с., II, 167.

⁴⁾ Истор. зап. о самар. мон., 29.

⁵⁾ Надхинъ, ор. с., 68; пор. Скальковскій, ор. с., II, 31—32.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, I, 326; Запорожье, II, 172.

⁷⁾ Скальковскій, ор. с., II, 302—303.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 340.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1660—1661.

Ташлика, 6 родин з молдавського полку, 40 жінок з пікінерського полку й т. д. ¹⁾). Російський уряд обвинувачував запорозців у тім, що вони до своїх слобід вивели до 8.900 д., „включая тутъ, и тѣхъ, кто отъ притѣсненія козаковъ въ собственныхъ своихъ жилищахъ принуждены были переходить къ нимъ и подчиняться ихъ самовластію“ ²⁾). Нарешті Січ пересовувала свою людність у межах Вольностей з місця на місце. Акад. Багалій переказує такий факт 1769 р. „для ловлі риби було послано в місцевість, де потім появилась слоб. Миколаївка, 500 жонатих козаків, але вже влітку того-ж року вони оселились там на завжди“ ³⁾). Будь-що-будь зазначеними трьома шляхами залюднувалися Вольності. „Малоросійськіє выходцы, каже письменник XVIII стол., распространялись помалу до р. Буга и Днѣстра и по всей той странѣ, которая находится между сими рѣками и Днѣпромъ и завели... селенія и деревни“ ⁴⁾). Так з'явилися слоб.: Андріївка, Крилівка, Кримське чи Кримська Яма, Нижне ⁵⁾), Лозоватка, Чаплі ⁶⁾), Тритузне, Зелена, Мануйлівка, Крутий Яр, Кочережна, Козирщина, Зайцівка, Н. Кам'янка, Карнаухівка, Глибокий Яр, Котівка, Кирпата Балка, Гупалівка, Шулівка, Бабайківка, Петрівка й ин. ⁷⁾). Гільденштедт нарахував 30 запорозьких слобід, у р. 1775 — до 45 сіл, а Скальковський — 64 села чи слободи. Останню цифру підтримує й Дорошенко ⁸⁾). Але все за те, що заселених одиниць у Вольностях було куди більше. Рівнобіжно з тим, як зростала людність у Вольностях, на місцях підносилося господарство й збільшувалися прибутки Січи та її можливі ресурси.

§ 3-6.

Людність Вольностей не тільки одбувала повинності й давала натуральні на користь Січи й січового козацтва внески, на неї ще покладали низку грошових податків. Запоріжжя не являло собою замкненої автаркії. Що правда, десь ще підчас договору 1686 р. між Польщею та Московією за Запоріжжям визнавано право „всякое удовольствие какъ въ лѣсахъ, такъ въ звѣриныхъ и рыбныхъ ловляхъ

¹⁾ Эварницкій, ор. с., II, 1673—1674, 1876; Терновскій, Къ ист. запор. края, 18—19.

²⁾ Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 33. Пор. Зап. Од. О. И. и Др., XV, 558; Лѣт. Екатер. уч. арх. ком. IV, 71.

³⁾ Засел. півден. України, 24. Тоді-ж дано початок слоб. Троїцькій і Покровській — Эварницкій, Ист. зап. коз. I, 351; Мат. для ист.-ст. оп. Ек. еп. II, 215.

⁴⁾ Соч. и переводы за 1760 г., IV, 307, Пор. Мат. для истор.-стат. опис. Екатер. епархii, I, 90; Зап. Од. И. и Др., XXVI, 7—11.

⁵⁾ Мат. для ист.-ст. оп. Екатер. еп., II, 143, 153.

⁶⁾ Скальковскій, ор. с., I, 192—193.

⁷⁾ Эварницкій, Источ., II, 1714; в и - ж е: Вольности, 199, 196; Запорожье, I, 99; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 239, 194, 464, 78, 83, 336, 339, 331, 332; Зап. Од. О. И. и Др., VII, 175 й ин.

⁸⁾ З минулого Катеринославщини, 37.

і соляныхъ промыслахъ добычь себѣ получати¹⁾. На підставі цього навіть було висловлено думку, ніби Запоріжжя не відчувало потреби „въ привозныхъ товарахъ и все нужное (запорозці) производили сами“²⁾. Але подібні твердження виглядають як фантастичні. Запорозці зовсім не були якимись Робінзонами, надто в XVIII стол. Вже в XVII в. з січовиків були спритні работорговці. Напр. р. 1653 Січ продала трьох татар за 900 зол. московському дворянинові Харлампієву³⁾, 1688 р. козак рогівського куреня продав татарина за 60 талярів, хтів і іншого продати та не зійшовсь у ціні⁴⁾ й т. д. Те-ж саме робили січовики і з військовою здобиччю. Відомо напр., що Сірко р. 1663, звоювавши Перекіп, спродував, повертаючись, військову здобич⁵⁾. Через залюднення Вольностей розпочалися правильні торговельні обороти Запоріжжя з сусідніми державами. Для них Запоріжжя або приставляло чужі товари, будши, отже, транзитною країною, або досилало їм продукти свого господарства і, значить, являлось експортером чи, нарешті, імпортувало до себе чужоземні товари й само споживало їх. Так провадилася торгівля з турками⁶⁾, з Кримським Ханством⁷⁾, Польщею⁸⁾, з Росією⁹⁾ і Гетьманщиною¹⁰⁾. Експорт з запорозьких Вольностей — експортувався сирівець — був теж чималий¹¹⁾. Транзитна торгівля давала порівнюючи невеличкі прибутки¹²⁾. Підбиваючи підсумки,

¹⁾ Эварницкій, Источники, I, 26.

²⁾ Буцинский, О Богданѣ Хмельницкомъ, 24.

³⁾ Эварницкій, Ист. запор. коз., II, 847.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, I, 125, 126. ⁵⁾ Ibid., II, 337.

⁶⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., III, 196; Андрієвскій, Мат. по ист. Запорож., 76, 79; Зап. Од. О. И. и Др. XIV, 627—628; Сенат. Архивъ, VII, 112; XII, 30; Эварницкій, Ист. запор. коз., II, 547; Скальковскій, ор. с., II, 90; I, 215—217, 221; Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств., ч. III, 34. Загальна сума торгівлі при каравані в 1000 верблюдів й 14 суднах, треба думати, не перевищувала 200—250 т. карб.

⁷⁾ Зап. Архив, № 29, арк. 5; № 37—19, арк., 5—6, 15—16; № 75, арк. 9; Эварницкій, Источники, I, 12, 199; він же: Ист. зап. коз., II, 82, 446; Андрієвскій, Комиссія 1749 г., 22; Львовъ, Запор., 46; 49—50; Сб. Рус. Ист. О-ва, VIII, 166; Полн. Собр. Зак. VII № 4700; Сенат. Арх., XIII, 16; Скальковскій, ор. с., I, 218—219. Торговля з Кримом виражалася в невеличкій сумі 60 т. карб., це навряд чи відповідає дійсності.

⁸⁾ Запорозьк. Арх. № 169 арк. 5, 12 й 21; № 3 арк. 35; № 85 арк. 3—6; Эварницкій, Ист. Зап. коз., II, 455 й ин. Розміри цієї торгівлі, на жаль, невідомі; можна думати, що вона не перевищувала 20—30 тис. карб.

⁹⁾ Запор. Арх. № 8 арк. 22, 152; № 52, арк. 117—118; № 46—71, арк. 12, 22, 92, 20; № 17—26, арк. 64 й ин.; Эварницкій, Сбор. мат., 32; Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, IX, 149—150. Тотальна цифра довозу з Росії перевищувала 350 тис. карб.

¹⁰⁾ Эварницкій, Сб. мат., 179; Сенат. Архивъ, XI, 275; Мат. воен. уч. арх. Глав. Штаба, I, 652; Діар. Генерал. Канцелярії, 83 й ин. Розміри торгівлі з Гетьманщиною не перевищували 50 т. карб.

¹¹⁾ Він досягав 100 тис. карб. — пор. Зап. Х. И-Ф. О-ва, IX, 148. Ефименко, Южная Русь, II, 44.

¹²⁾ Вони виражались для 1745 р. — 264 карб. 55 к., 1749 р. — 596 карб. 59 коп. 1751 р. — 798 карб. 63 к. індукти-евекти. Що остання пересічно вираховувалась з 2⁰/₁₀₀, то транзитна торгівля сягала min. 13.000 карб. max. 40 т. карб. Ів., ст. 150.

загальну суму Запорозької торгівлі можна визначати в 800—835 тис. карб. В торговельному обороті Січі кидається в очі перевага імпорту над експортом. Вольності продавали в 7 разів менш ніж купували. Беручи на увагу, що найбільший імпортер була Росія, не важко збагнути, що Вольності для неї були за ринок збуту, де балакучий московський купець розпоряджавсь як хотів і силкувавсь як-найбільш „викачати“ не тільки сировини, а й грошей з Січи¹⁾. Гроші потрібні були Січі надзвичайно. Ради них доводилося відкидати пуританські правила колишньої воячини. Козак кисляківського куреня К. Письменний р. 1755 засуджений був до кари на горло за гайдамацтво. Але що він „многимъ козакамъ и постороннимъ людямъ на немалую сумму денегъ задолжался“, то Письменного дарували горлом і віддали на поруки²⁾.

Потрібні були не просто гроші, а гроші добрі, бо Січ не раз переживала справжні грошові кризи. Отож, р. 1748 й 1749 болізно вдарила по січових торговцях сила-силенна бешликів, що переповнювали Січ; через це підскочили ціни на продукти першої необхідности³⁾. Р. 1763 сталася нова грошова криза в зв'язку з реформою бешлика: щоб замінити старий бешлик на новий, дано було дуже короткий час; протягом цього часу січові купці не упоралися; через це старі бешлики йшли „почти ни по чому, а потому и убитокъ многие немалой понесли“⁴⁾. Р. 1764 спала на Січ нова криза в зв'язку з тим, що Сенат припинив випуск срібних грошей до Запоріжжя й залляв його мідяною монетою⁵⁾.

Все це й спонукало запорозькі керівничі кола поклопотатися тим, щоб коли не всі повинності, то бодай деякі перекласти на гроші і будь-що-будь нові податки брати тільки грошима.

До грошових податків, що мали сплачувати посполиті, належав земельний. Власне кажучи, цей податок можна й слід було-б назвати податком з приводу землі. Коли торговельна частина Січи з'ясувала собі, яке значіння для Запоріжжя має земля, вона через січовий уряд почала клопотатися перед Петербургом, щоб запорозьких земель не чіпали. Почалися дорогі подорожування „до столиці“, давання хабарів, довге перебування в Петербурзі з надсильними для Січи видатками. Отож на початку 50-х рр. XVIII в. „зходка“ й ухвалила була „войсковую сумму усугубить“, запровадивши спеціальний податок з усього майна не січової людности, з тих самих одружених козаків і посполитих, „кои необходимо с давних лит землями и лисами... беспрепятственно... користуются“. Потрібна сума що-року мінялася й записувалася „противъ числа дворового расположения“. В кожній слободі потрібні гроші

¹⁾ Р. 1784 напр. один купець вивіз з Січи 4700 крб. сріблом (Зап. Арх. № 72, арк. 26).

²⁾ Скальковській, *op. c.*, 167.

³⁾ Эварницкій, *Сборн. Мат.*, 8; Сенат. Архивъ, VII, 514.

⁴⁾ Запорозьк. Архив, № 171, арк. 90, 95, 70; Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣтоп., XVIII, в. 3, 22.

⁵⁾ Сенат. Архивъ, XIII, 16, 17; Запор. Арх., № 28—11, арк. 29; № 59—14, арк. 1.

збирали отамани, „даби они сами въ каждомъ селѣ промежду собою, смотря по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницамъ, по промыслу и другимъ состояннямъ, кто чего достоинъ, положили реестрамъ“. Збирали гроші протягом короткого часу: за місяць треба було зібрати всю „квоту“. Щоб справа йшла певніш, податок дозволялося віддати на відкуп. У Самарській окрузі (паланці) зібрано р. 1757 — 520 крб., 1759 — 605 крб., 1760 — 730 крб., 1761 — 500 крб., 1768 — 384 крб., 1771 — 433 крб. 28 к.; з Кодацької паланки за ті-ж роки заплачено: 480 крб. — 750 крб. — 814 крб. — 500 крб. — 356 крб. 65 коп. й 351 крб. 70 коп. ¹⁾. Спочатку податок виплачували гніздюки й селяни тільки в двох зазначених округах. А втім, згодом бачимо такий податок ще в паланках: Орельській (1770 р. — 167 крб. 16,5 коп.) й Протовчанській (1770 р. — 381 крб. 59 к.) ²⁾. Податок був такий важкий, що посполиті почали кидати насиджені місця й переходити на інші, „хотя всевозможные мири были употребляемы, но „висельці“ на свої миста“ не захтіли повертатися. Роздратована січова старшина не добрала кращого способу вплинути на люд, як „въ упрямственномъ случаѣ скоть у ихъ позабирать“ ³⁾ і нарешті довелося таки зменшити податок, що й бачимо наприкінці 60 й на початку 70 років.

Поруч бачимо так званий „військовий оклад“ ⁴⁾ ко охораненню військових земель и протчих нужд ⁵⁾. У теорії сами посполиті мали розкладати між собою. А втім, як видно з однієї справи 1775 р., жадної „пропорції“ для збирання його не було. Або краще сказати, пропорцію давали згори такого роду: з заможного (тяглого) брати по 70 коп., з бідного (пішого) — по 30 коп. від хати, а з найбідніших людей по 50 коп. від родини ⁶⁾.

Колишній натуральний збір: покуховне, скатне чи скемне або скетне переведено в 60-х рр. XVIII в. теж на гроші ⁷⁾.

Запроваджено й шинковий грошовий збір за право мати шинок і торгувати в ньому. Від шинкової будки з льодовнею брано по 2 крб. 50 коп., від такої-ж будки з льодовнею й льохом по 5 крб. Останній (в 5 крб.) збір був твердо фіксований, що-ж до першого, то він коливався залежно від умов, знижуючись до 1 крб. 50 коп. й 2 крб. За один льох платили 2 крб., за льох і льодовню — 4 крб. Коли взяти на увагу, що шинковий збір платили незалежно від того, де стояв шинок — у фобургу, слободі чи селі ⁸⁾, то буде зрозуміло, що посполитим важко було знаходити собі підпору, заводячи шинок. Як поступінно меншало

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 136, арк. 1—5, 7—8, 25—26; № 104, арк. 8—9.

²⁾ Ibid., № 104, арк. 89—90. ³⁾ Ibid., № 136, арк. 39.

⁴⁾ Ibid., арк. 37.

⁵⁾ Истор. Зап. о самар. мон., 36.

⁶⁾ Запорозьк. Архів, № 75—15, арк. 32.

⁷⁾ Ibid., № 23, арк. 22. ⁸⁾ Ibid., № 83, арк. 18.

шинкарів, видно з цифрових даних, що показують, скільки надходило шинкових зборів. Отож було зібрано шинкових грошей:

	1771 р.	1773 р.
У Кодацькій паланці	205 крб. 70 к.	172 крб. 20 к.
„ Орельській	110 „ 50 „	101 „ 50 „
„ Самарській	327 „ 50 „	247 „ 15 „
„ Протовчанській	63 „ 50 „	72 „ 50 „ ¹⁾ .

Не могли посполиті й торгувати, бо довіз товарів і всяких продуктів дуже здорожував спродувані речі. Досить згадати тільки перевозові видатки. Напр. на петрівському через р. Чаплинку мості брали від важкого воза по 1 коп., від порожнього по 0,5 коп.²⁾ тільки за самий віз. Але брали ще за провіз продукту: з великої бути горілки 50—60 к., від інших — „по меншому разсматривая числу“, „за возъ пшена или пшеничного борошна за чт. 25 коп.“, від воза з житнім борошном по 15 коп., з воза риби 30—50 коп.³⁾, з соляної хури 50 коп.⁴⁾, вагового 20 коп., за перегін вівці по 1 коп., рогатої худоби й коня по 5 коп.⁵⁾, з пуда меду 5 коп.⁶⁾.

Про мита, що збирали по-за межами Запоріжжя, десь у Криму, і що дуже зростали⁷⁾, не доводиться й говорити. Так само й про „неуказные пошлины“⁸⁾.

Та це були не всі податки. До 1764 р. посилені від Коша урядовці діставали від посполитих натуральне утримання. Відтоді людність повинна була на кожного посланця давати на день по 20 коп., не включаючи сюди помешкання в місцевих людей, що Кіш скасував тільки 1773 р.⁹⁾ Відомі цільові короткотермінові податки, напр. „на согласительную комиссию по взаимным претензиям запорожцевъ и татаръ“¹⁰⁾ і надзвичайні одноразові в кількості 300—500 крб.¹¹⁾

Окрім того на посполитих спадали місцеві збори „на бумагу и сургучу и пр. канцелярские расходи“, на що кожна округа (паланка) щороку збирала по 30 крб., причому Січ не забороняла збільшити цей збір¹²⁾. На писаря кожний платив від 5 до 10 коп. на рік¹³⁾.

¹⁾ Ibid., арк. 23, 25, 27, 30, 32, 55, 65, 70. Про кількість шинків у різних місцевостях Запоріжжя див. Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, I, 204. Список Скальковського аж надто не повний і не зовсім правильний.

²⁾ Запорозьк. Архів, № 122, арк. 139.

³⁾ Ibid., № 57, арк. 45. ⁴⁾ Ibid., № 22, арк. 124.

⁵⁾ Ibid., № 26, арк. 30 й 35; № 23, арк. 73.

⁶⁾ Ibid., № 8, арк. 288; Зап. О. О. И. и Др., VII, 175; Эварницкій, Вольности, 237.

⁷⁾ Напр. біля Перекопської вежі brano від воза сап'яну в р. 1755—60 коп., в 1760—1 крб. 20 коп., в 1767—5—10 крб.; від возу соли—4,08—5,20 коп. й т. ин. Запорозьк. Архів, № 37—19, арк. 18.

⁸⁾ Напр. 1—2 крб. з кухви горілки. — Ibid., № 95, арк. 62.

⁹⁾ Ibid., № 104, арк. 35; № 83, арк. 67.

¹⁰⁾ А. Андрієвській, Комиссія 1749 г., 8 прим.

¹¹⁾ Скальковській, I, 206. ¹²⁾ Зап. Арх., № 57, арк. 24.

¹³⁾ Ibid., № 104, арк. 232.

Нарешті відомі податки, що заводилися зовсім не законно. Так, р. 1758 стало відомо, що з шинкарів „невѣдомо почему“ місцеве самарське начальство брало по 50 коп., що хоч і було скасовано, але, очевидно, в життя не ввійшло, бо наказ довелося повторити 1773 р.¹⁾ Або р. 1774 кошовий Калнишевський, щоб оплатити працю майстрів, що робили йому млина, наказав у сл. Зеленій й Верблюжці „с обывателей“ збирати залежно від майнового стану 2, 4 й 5 коп. Роком раніш усі слободи Кодацької паланки вносили на ту-ж потребу так само від 2 до 5 коп.²⁾

Не можна, кінець-кінцем, забути й про утримання духівництва; на нього окрім руги збирали роковщину, то-що³⁾.

Сама операція, як провадили збори, була морочлива. Платників вносили в особливі книги, за правильним провадженням їх наглядали особливі вислані од Січової канцелярії доглядачі й паланковий писар⁴⁾. Збирання покладали на комісара в кожній паланці⁵⁾; комісара того вибирали громади. За комісаровими вказівками проваджено записи прибутків і видатків; про це давано звідомлення перед паланковим начальством⁶⁾. Останнє посилало свої міркування до Січи. Коли бракувало потрібної для Січи суми, тоді за це відповідав комісар і ті урядовці з паланки, що дозволяли комісарові провадити ті чи інші видатки. Після одного випадку в Кодацькій окрузі, де зроблено розтрату, з Січи стали вимагати, щоб у військових книгах розписувалися ті, хто дістав гроші⁷⁾, й щоб проваджено було особливі боргові реєстри, „коликое число какимъ именно старшинамъ въ проѣзди ихъ издержано на харчъ и какихъ мѣсяцей“⁸⁾. Збори проваджено протягом місяця. Але-ж тоді, як наставав *vis major* (це було, прим., р. 1769, коли в звязку з татарським наскоком розбіглася чисто-вся людність), установлювано новий строк⁹⁾. Призначений податок вношено неодмінно, в противному разі з „ослушним“ наказувано „поступать яко съ противникомъ и призра-телемъ“¹⁰⁾. Як ласку, дозволювано розстрочку „ради облекшенія“; це бачимо в одній справі 1770 р.¹¹⁾ Дозволяли й відстрочити внесення податку тоді, напр., як платник бува занедужав¹²⁾. Та це був нечастий вийняток. Здебільшого-ж платникове майно „грабували“¹³⁾.

Збирання податків доводило до одчаю і людність і громадське начальство. Був такий випадок, коли р. 1772 на кодацьку людність накладено податок „зъ имущественныхъ по одной полтинѣ“. Але отаман громадський замість збирати „невѣдомо куди збѣжалъ и в ту должность другой вступитъ не хотѣлъ“¹⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів. № 83. арк. 73, 75, 82.

²⁾ Ibid., № 47–96. арк. 19, 14, 18. ³⁾ Ibid., № 122. арк. 40 й 149.

⁴⁾ Ibid., 105, арк. 121. ⁵⁾ Ibid., № 63, арк. 64.

⁶⁾ Ibid., арк. 131 й 137. ⁷⁾ Ibid., арк. 126. ⁸⁾ Ibid., № 115.

⁹⁾ Ibid., № 136, арк. 33. ¹⁰⁾ Ibid., № 83, арк. 72.

¹¹⁾ Ibid., № 104, арк. 40 й 50. ¹²⁾ Ibid., № 72, арк. 6 й 11.

¹³⁾ Ibid., № 95, арк. 153; № 18–36, арк. 116. ¹⁴⁾ Ibid., № 104, арк. 202.

Податковий гніт збільшувався ще й тим, що самий суд ухвалював свої вирокі так, щоб вони висловлювалися в грошах.

Практика на місцях широко цим користувалася. У зв'язку з великими натуральними й грошовими повинностями та податками людність Вольностей не могла втриматися на поверхні життя. Найзаможніші ще могли зводити кінці з кінцями, але й їм було дуже суцужно. Одружені козаки не витримували й переходили в посполиті, останні шукали порятунку в переході до числа козаків, звідки їх усе-таки витягували „и взыскивали съ нихъ расположенное противъ другихъ“¹⁾. Іноді саме начальство намагалося обернути одружених козаків на посполитих. Коли 18 чоловіка козаків с. Чернечого відмовилися бути під орудою Самарського монастиря, то Кіш відповів дуже двозначно про те, як вони мають відбувати наряди „против тамошних козаков“²⁾. Всі клопоти січового й окружного урядів зводилися до того, щоб Військові „повинность несли“ мешканці Вольностей³⁾, для цього вони й перебували „в смотрении“ паланок⁴⁾. Людність була на облікові. Проведено особливі реєстри сіл, хуторів, виходнів чужої юрисдикції⁵⁾, виходнів, що заявили про бажання вступити під юрисдикцію Січи⁶⁾, осіб, що переходили з одного до іншого стану „без дозволения Коша самовольно“. У зв'язку з цим існувала навіть група т. зв. дубельних посполитих, що номінально відійшли „изъ числа войсковыхъ“, але фактично „остались въ числѣ войсковыхъ-же“.

Селянська маса (про неї тільки й можна говорити, бо за браком промислів і торгівлі в слободах і містечках *jus civile* не протиставлявано *jus villanum*) поділялася на посполитих чи десяткових у новоосаджених місцевостях, військових, що сиділи в пунктах старовинної фобургової колонізації, і, як сказано, дубельних; нарешті, відомі й підсусідки. Представники першої й третьої групи могли переходити в козаки, підсусідки й військові, другої — в козаки й підсусідки. З цифр, зібраних р. 1772, видно, що найбільша маса по всіх трьох групах відходила до підсусідків (166 випадків), тоді в козаки (76 випадків), у військові (20 випадків) і курінні селяни (були й такі, їх нараховано тільки 4 випадки)⁷⁾. Отже всі групи живовидячки зубожіли. В козацтві могли знайти порятунок не дуже численні елементи: з посполитих 30%, з військових 40%, з дубельних — 20%. Зате до підсусідків потрапило з посполитих мало не 60%, з військових по-над 40%, з дубельних трохи не 70%. Може здатися, що козаки, елемент економічно дужчий, не могли теж убожити. А втім із списків одружених, що оселялися в суто-козачих слободах чи отаманствах і в слободах, де була мішана людність, зубожалих було чимало.

¹⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 187.

²⁾ Ист. зап. о самар. мон., 30.

³⁾ Зап. Арх., № 56—8, арк. 4.

⁴⁾ Ibid., № 107, арк. 28.

⁵⁾ Ibid., № 119, арк. 63.

⁶⁾ Ibid., № 18—36, арк. 36—38.

⁷⁾ Ibid., № 104, арк. 173.

Залежно від достатків людність Вольностей ділилася на тяглих, піших, убогих і нищетних — так само, як і в Гетьманщині. Так от, що-до заможности козацтва, то в с. Грузинівці, напр., на 3 козаків один належав до піших, у сл. Васильовій з 11 козаків 5 були піші й убогі, в сл. Сердюківці було двоє козаків і обидва піші й убогі, в отаманстві цеглянському з 6 козаків половину становили піші й убогі, то-що. Серед козацької людности в Васильківському отаманстві рахувалося до 30% піших і убогих¹⁾. Можна було-б сподіватися, що козацтво убожіло-б повільніше, коли-б по слободах або отаманствах оселялися козаки з одного тільки куреня. Тільки-ж навсправжки ніде такого не було. У сл. Васильковій, прим., козаки розподілялися отак: 3 належали до незамайківського куреня, 2 — до сергіївського, 2 — до мишастівського й по 1 до кисляківського, тимошівського, батуринського та поповичівського. Або в Чорнухівці було з платнірівського куреня 3, з переяславського, канелівського, левушківського, платнірівського і іванівського по 2, а з коренівського, сергіївського, джереміївського, кушівського, корсунського, кисляківського й титарівського по 1. Отже жадної товариської взаємодопомоги не могло бути. Щоб уратуватися, окремі господарі намагалися об'єднуватися. Такі факти траплялися. Напр. серед одружених козаків над Протовчею р. 1770 було 8 чоловіка, що господарювали з братами, 9 — з іншими родичами, 2 — працювали вкупі, дарма що були один одному чужі. В сл. Чорнухівці в 5 випадках разом господарювали брати і в 9 — родичі. В слоб. Могилеві над р. Біловодкою зустрічаємо господарство братів у 69 випадках, родичів у 15, сторонніх один одному людей у 14 випадках. Що правда, іноді окремий господар мав куди більше за об'єднаних господарів. Справді, в с. Курилівці, напр., брати Масютенки мали тільки пару коней, брати Крупченки — так само й 8 волів. Поруч Ніздрань мав стільки-ж коней та волів і т. д.²⁾.

Серед посполитих бачимо переважно індивідуальних господарів, хоч не виключалось й об'єднання їх. У вище названій Курилівці з 45 тяглих тільки 5 господарювали сукупно з своїми родичами, інші — індивідуали, на 51 пішого нараховувалось 48 індивідуалів. У Чаплинці і тяглі і піші господарювали індивідуально й т. д.

Але серед козацтва не траплялось розряду нищетних, тимчасом як серед посполитих нараховувалось до 50% нищетних³⁾. З'ясовувати це треба тим, що, коли козак доходив до становища нищетного, то він вже не міг лишатися серед козацтва, а вступав до посполитих⁴⁾.

Поділ на тяглих, піших і підсусідків мав фінансове значіння. Тяглі, котрі мали худобу, платили більш ніж піші, що в них худоби не було. Перші платили від хати, другі від родини. Що-до підсусідків, то вони несли оклад залежно від того, чи господарювали, дарма що ближчих

¹⁾ Запорозьк. Архів. № 126, арк. 30—31.

²⁾ Ibid., № 102, арк. 16—20.

³⁾ Ibid., арк. 10—13.

⁴⁾ Ibid., арк. 13—14; Ист. зап. о сам. мон., 21.

відомостів про підсусідків не маємо. Існування-ж їхнє не підлягає сумніву¹⁾. Організація окладна, отже, не різниться від гетьманської.

Дві слові про внутрішню організацію слобід і нових сіл. Слободами керували отамани посполиті; один раз трапляється (в Кодаку під 1774 р.) городничий (може, помилково названо так отамана)²⁾. При отамані для канцелярських справ був „найманий писар“³⁾. Є глухі вказівки на те, що існували отаманські правління — рід ратуші⁴⁾; організація їх, на жаль, поки-що лишається невідома. По селах правила отамани, що перед Січчю й окружною владою виступали звичайно поодинокі. А втім, відомі випадки, коли сільські отамани виступали й об'єднано. Напр. р. 1774 всі сільські отамани Орельської паланки клопоталися перед паланкою „о представлені, не буде ли дозволено имъ селится по Килчені на сей сторони и Килченки по обоимъ сторонамъ футорами“⁵⁾.

Сукупність усієї людности в даному пункті, що керували нею отамани, звалася громадою; за членів її були тільки господарі. Інших прав окрім права вибирати збірщиків і наймати писаря фактично громада не мала. Навіть на те, щоб збудувати церкву, громада мусіла прохати Кіш⁶⁾, куди, як от в 70 рр. XVIII в. в Половиці, посилала своїх ходаків⁷⁾. А втім, належало громаді ще право вибирати попів. Р. 1771 в Новокодаку „настояща“ й давніша старшина (все-таки!) й парафіяни вибирали собі настоятеля й вікарія йому⁸⁾. Вона приділяла попам і землю, як можна бачити в ст. Самарі в 70-х рр.⁹⁾.

Перед нас, отже, по суті безправна маса селянської людности, що мала обов'язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січи. Тільки січовики мали права. Посполиті-ж і одружені гніздюки виконували накази центрального й окружного чи паланкового начальства, що пильно стежило за поспільством і цупко тримало його в своїх руках, усе дужче затягуючи на шиї посполитих мотузок.

§ 4.

Слободи, отаманства й села на певній території Вольностей об'єднувалися під управою паланки.

Паланка не просто адміністраційний поділ Вольностей. Вона насамперед господарчо-територіяльна одиниця, бо Вольності являли собою власне суму таких одиниць. Отож з Барвінкової Стінки була лісова

¹⁾ Див. напр. Лѣтопись Екатерины. уч. Арх. ком., II, 35.

²⁾ Запорозьк. Архів, № 72, арк. 6.

³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерины. еп., I, 42.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 355.

⁵⁾ Запорозьк. Архів, № 147, арк. 16.

⁶⁾ Эварницкій, Истор. Запорож. коз., I, 331.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерины. еп., I, 41.

⁸⁾ Ibid., I, 27. ⁹⁾ Ibid., I, 304—305.

округа, Бугогардової паланки — рибна, Самарської — торговельна, Протовчанської — соляна. Специфічність господарчих ознак і відокремлювала ту або ту частину території в особливу одиницю. Залежно від господарчої фізіономії їй доводилося ту чи ту ділянку відокремлювати, надавати їй адміністраційної організаційної форми. Поняття „паланка“ й дотепер твердо та точно не усталено. Як гадає, напр., Куліш, паланка — щось подібне до хутора ¹⁾). Вольності, як гадав зазначений дослідник, було залюднено „разсѣянными на пространствѣ нѣсколькихъ тысячъ квадратныхъ верстъ паланками и хуторами, которые образовались изъ выходцевъ польской и московской Малороссіи“. Але-ж на цю думку не можна пристати, бо відомо тільки щось із вісім паланок (насправжки, як побачимо, більш) з безліччю зимовників, слобід, сіл і містечок. Отже наближати паланку до хутора чи що не доводиться.

Іншу думку висловив польський історик. Паланка, казав він, це був не географічний поділ, а рід догляду за безпечністю козацьких Вольностей з боку сусідніх народів ²⁾). На погляд цього дослідника, паланки був рід прикордонної сторожі. В такому разі паланки мали-б являти собою вузьку смугу території й не чіпати людности в глибині країни. Насправді-ж вони тяглися не стільки вздовж кордону, скільки в глибину Вольностей і охоплювали не тільки козаків, але й іншу людність. Помилку Гліщинського виправляв Мурзакевич, він уважав, що „паланка — судопроизводство прежде бывшихъ, запорожцевъ“ ³⁾). Але відомо, що судочинство відбувалося і в Січі і в будь-якому місці Вольностей, могло не звязуватися з певним пунктом чи з певним урядом. На практиці-ж паланковий суд відбувався тільки в межах даної паланки, судив, знов-же, тільки певний уряд, що мав і інші функції.

Історичний матеріал висвітлює поставлене питання так. Р. 1615 татари писали, що, воюючи з козаками, вони в околицях Бара „200 міст чи паланок сплюндрували“ ⁴⁾). Р. 1614 турки вганяли за погромленими козаками до Черкас і Корсуня та й хтіли „замки й паланки, де (козаки) мешкали“, побрати, аж довідалися, що в наскоках козацьких винні не стільки козаки, скільки старости замочкові й паланкові ⁵⁾). З таких повідомлень виходить, що паланки — рід міст, де жила місцева або окружна адміністрація. Порівнявши паланки з замочками, бачимо, що паланку треба-б уважати за озброєне місто. Більше-менше отаке поясіння дає й подорожній по Україні, пишучи, що „паланка — значить установа пушками окопъ, въ которомъ живеть полковникъ; паланка, кажется, есть искаженное татарское слово „паланча“ ⁶⁾). Десь мабуть, підо впливом цього погляду перебував і автор розвідки в IV книзі „Записокъ Одесскаго О-ва Истории и Древностей“, як писав, що „паланкою на-

¹⁾ Записки о Южн. Руси, I, 91.

²⁾ Głiszczynski, 12; Powiśaj — Kozacy zaporożcy, 24.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., III, 290.

⁴⁾ Жерела до історії Укр.-Руси, VIII, 163.

⁵⁾ Ibid., 133.

⁶⁾ Гильденштедтъ, 28, 86.

звалось невелике укрѣпленіє или каменная наблюдательная башня". І це — правда. В паланках стояли „фігури“, викопувано редути для оборони, то-що. Розсолода свідчив, що в запорозців „були фортеці в паланках“¹⁾. В Гуманю в XVIII стол., як свідчать запорозькі записи, паланкою передовсім звали цитаделю²⁾. Але таке уявління було-б надто вузьке, бо „паланка“ визначала не тільки військовий пункт, ба й величезну округу. Відкидаючи цей погляд, тим більш не можна пристати на вужчий. Отож, не можна погодитися з думкою проф. Яворницького ніби паланкою звали обійстя, де жила паланкова старшина, й саму будівлю з прибудовою для худоби³⁾. Те саме можна сказати й про думку проф. Рожкова, що уявляв собі паланку, як „профвоенну единицу“⁴⁾. А то от Скальковський уважав, буцім паланка — військовий пост „для защиты рыболововъ и солеваровъ“⁵⁾.

Труднощі визначити „паланку“ призвели до того, що дослідники почали шукати відповіді по більшому радіусу. Той самий Гліщинський, напр., казав, що „в запорозців паланка визначала й обвід, і місце, де проживала старшина“. І заразом повідомляв, що на Україні селяни паланками звать клапті землі⁶⁾. Такі визначення, певною мірою, пасували до московського уявління про паланки. Московія не раз удавалася була до козаків, що жили „на поляхъ и паланкахъ“. До цього схилявся і тогочасний польський дослідник, що за паланки визнавав „осади, що мають під собою певну округу хуторів, пасік, зимовників, пасовиськ і полів, де будовано слободи“⁷⁾. І єпископ Теодосій поділяв той погляд, що за ним з паланки була певна територія з центральним залюдненим пунктом, звідки виходило управління „округою чи повітом“⁸⁾. Більше-менше те саме казали і Надхін⁹⁾ і російський Сенат¹⁰⁾.

Отож, паланкою в Вольностях називано певну територію, замкнену в природньо-господарчі рамці, що керувало нею особливе від Січи начальство з широкими військово-адміністративно-судовими уповноваженнями для даної округи з центрального її пункта. В вузькому, побутовому значінні під назвою паланки розуміли самий пункт управління. Так гадає й проф. Яворницький¹¹⁾.

Паланку можна й слід наближати до полку Гетьманщини. Тут, у Вольностях, тільки різкіш виявлялося класове начало. Диктатура

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, II, 16.

²⁾ Запорож. рукопись о кладахъ, 4.

³⁾ Эварницкій, Вольности, 328.

⁴⁾ Рожков, Рус. ист., VI, 35.

⁵⁾ Секрет. переписка Коша запор., 15 прим.

⁶⁾ Znac. i wewn. życie Zapor., 12, прим.

⁷⁾ Dubiecki, Kudak, 114.

⁸⁾ Самар. Екатерин. епархii пустынно-никол. монастырь, 5, прим. I.

⁹⁾ Память о Запор., 45.

¹⁰⁾ Зап. Од. О. И. и Др., XIV, 296, 299.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 202—203.

козацтва й отаманії виявлялася виразніш і залежність від центру — Січи позначалася дошкульніш. Паланка зовсім не була відірвана від Січи й козацтва. Один з новітніх дослідників казав, що й особисто Січ прив'язувала до козацтва паланку. Вже за часів нової Січи, каже той самий дослідник, чимало січовиків, виходячи з Січи, оселялися біля паланкових управ¹⁾. Це значить, що питання переноситься в історичну перспективу — паланки, як людність, спочатку купчилися навкруги озброєних пунктів, під їхнім захистом. Перехід січового козацтва був на руку різним бекетам і постам, бо збільшував озброєний опір проти татар, то-що. Через це паланка, приймаючи до себе січовиків, не могла ставити таких умов, щоб у її межах не було січовиків. У Самарській паланці траплялися осади донського куреня, в Барвінковій Стінці—калніболотського²⁾ й т. д. Паланка, як управління, жадала одного: щоб яко мога більшу площину було залюднено й до того залюднено найраціональніше, тоб-то по змозі на всіх річках, ярах, урочищах. Так воно на практиці й було. В Кальміюській паланці, напр., осади було розкидано по врочищах: Зайцевій Балці, Підгорині, Клеповатій Балці, рр. Кальміюсу, Кольцю, Добовій, Лиману, Берді³⁾. В паланці Бугогардовій залюднено було врочища: Вербове, Вовчу Балку й ин. і річки: Мертвоводу, Корабельну, Громоклію⁴⁾, то-що. Людність у Вольностях завсіди була дуже ріденька. В самому кінці XVI стол. Вольності справляли на Е. Лясоту вражіння цілковитої пустелі. Він не бачив людей навіть в околицях Січи. Але згодом люду більшало й де-далі це збільшення зростало. Отож у звязку з зазначеним, щоб краще керувати людністю і доводилося ділити територію Вольностей на нерівної поверхні округи, що дістали ім'я паланок.

Паланки утворилися не відразу, а потроху, залежно від різних умов то внутрішнього, то зовнішнього життя. Характерна їхня особливість те, що вони охоплювали собою поріччя, розкинувшись по Протовч, Самарі, Богу, Кальміюсу, Дніпру. А що ці поріччя спадалися з межами Запоріжжя, то через це паланки й припасовувано до кордонів. „Пять было главныхъ границъ Запорожья, каже Скальковський: въ Переволочнѣ, у Бахмута, по р. Калміусу, у Никитина Рога и в Гардѣ“⁵⁾, отже, мовляв, зрозуміло, що „тамъ, учреждались и (запорозькі) пости, управы или паланки“.

Густість паланкової людности була різна, в напрямку з півночі на південь вона знижувалася. Гадати, що в південній смузі не було жадної людности, не доводиться. Єпископ Теодосій, що мав затрачений тепер матеріал, міг пересвідчитися, що й південь був аж надто не позбавлений

¹⁾ Кащенко, Оповід. про Військо Запорож., 65.

²⁾ Новицький, Мат. для ист. запорож. коз., 5.

³⁾ Скальковський, Ист. Новой Сѣчи, I, 39.

⁴⁾ Ibid., I, 41.

⁵⁾ Op. c., I, 23.

людности. В ньому, що правда, нараховувано менше залюднених пунктів, проте вони „были во всѣхъ отношеніяхъ богаче и многолюднѣе“¹⁾).

Звичайно визнають, що на світанку державного життя запорозької республіки існувало тільки дві паланки й обидві північні: Кодацька та Самарська. Проф. Яворницький додержується такої гадки, але додає, що від 1734 р. аж по 1768 р. заведено було вже п'ятеро паланок (Бугогардова, Перевізька або Інгульська, Кодацька, Самарська й Кальміюська), від 1768 р. з'явилися додаткові паланки: Орельська та Протовчанська й, нарешті, Прогноїнська, що її, проте, сам-же названий вчений відносить до р. 1735²⁾). В іншому місці проф. Яворницький каже інакше, а саме, що вже р. 1734 було в натурі 8 паланок³⁾).

Наскільки справедливе таке обчислення? Актовий матеріал не дає спромоги рішуче погодитися з обрахунками проф. Яворницького. Треба вважати, що поділ на паланки, відомий у XVIII в., не покривав собою поділу XVII в., коли, на фантастичну думку Андріянова, „запорожцы урѣзаны были во многихъ своихъ правахъ и вольностяхъ московскимъ правительствомъ“⁴⁾). Можна припускати, що паланки існували і в XVII віці. Не дарма-ж р. 1688 сами запорозці писали Мазепі про „войско будучое на лугахъ, на поляхъ, на паланкахъ и во всѣхъ урочищахъ днѣпровыхъ и полевыхъ“⁵⁾). Чи не про особливі п'ятеро паланок згадується і в думі, що каже, як заведено оренди: „перва на Самарі, друга на Саксагані, треітя на Гнилій, четверта на Пробойній, п'ята на Кудеспі“? (На Саксагані, до речі, до самого кінця XVIII в. стояв запорозький пост. Див. Терновскій, Къ ист. Запор. края, 36, 42). В Мазепиному листі до Москви р. 1694 названо паланки Лебединську та Гуманську⁶⁾). Взв'явши на увагу, що паланки захоплювали певне поріччя, не можна, здається, заперечувати, що названі в думі паланки справді існували. Назви їхні могли попсуватися, замінитися на новіші, але, щоб утриматися в народній пам'яті, зазначені пункти таки повинні були існувати. Варті чогось і власні свідчення українського Гетьмана. Це все примушує визнати, що паланки існували і в XVII в. Вони десь 1709—1711 рр. могли або замінитися, або навіть зникнути в зв'язку з погромом, що зазнала Січ підчас Шведчини, коли й мусіла ступити на шлях нової своєї організації. Інтервал, що настав між 1709 й 1734 рр., і призвів до нового територіяльного поділу. Від колишніх паланок тоді збереглося дві — Самарська та Кодацька⁷⁾ і, може, ще Прогнойська (що вона була відродилася, визнавав і Скальковський⁸⁾). На те, що

¹⁾ Ист. обзоръ правосл. христіан. церкви въ Екатер. еп., 58.

²⁾ Эварницкій, Истор. запор. коз., I, 203; в ін-же: Источники, II, 1854, 1809.

³⁾ Эварницкій, Вольности, 21.

⁴⁾ Славное Низ. Запорож. Войско, 11.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, I, 108.

⁶⁾ Величко, Лѣтопись, III, 218.

⁷⁾ Пор. Ешевскій, Соч., II, 546.

⁸⁾ Ист. Н. Сѣчи, II, 67—68.

тут поновлено було давній поділ, знаходимо вказівку і в сучасників¹⁾. Ба більше. Не треба було й предків чіпати, бо, хоч і були запорозці під турком, але прав на Вольності вони не втрачали і різні паланки управлялися так само, як і передніш. Довід наочний — паланковий полковник у Самарі в 1728 р.²⁾. Адміністраційна практика не переривалася. Новини, що настали, коли Січ повернулася „під руського“, сходили на те, що запорозці виходили та й одружувалися, а тоді оселялися переважно в Самарській та Кодацькій паланці³⁾, де й почала швидко зростати людність⁴⁾. Орельська паланка повстала р. 1744 в зв'язку з тим, що людність місцевостів, приділених під новосербські житла, мусіла перейти на нові місця між Самар'ю та Ореллю⁵⁾. Протовчанська паланка з'явилася через те, що поділено Самарську паланку. Р. Самар своїми берегами природньо ділила паланку на дві частини — північну та південну. Людність північної половини зберегла за собою давнішу назву Самарської паланки, південна-ж частина прибрала нове ім'я та й виділилася в окрему паланку. Початок тієї нової паланки можна відносити на самісінький початок XVIII в., бо ще наприкінці XVII в. відома тільки Самарська паланка. Бугогардову паланку після Прогнойської залюднено було вже куди менше⁶⁾. Вона являла собою перехідний щабель до паланок, так-би мовити, другого розряду що-до організованості постійної людності, що серед неї превалювало козацтво. В інших паланках дослідники не добачають постійної людності. „Остальныя паланки, — каже Скальковський, — ни сель, ни даже постоянныхъ пребываній не имѣли, а учреждались ежегодно съ весны на все лѣтнее и осеннее время для рыболовства, звѣриной и соляной добычи“⁷⁾. Сюди належала Кальміюська паланка, що ставилась „лѣтомъ на міусскомъ лиманѣ, зимою на среднемъ Еланчикѣ“⁸⁾, від чого, певно, й звалась інакше Еланчицькою паланкою⁹⁾. Проте, окрім літніх паланок траплялися й зимові. П. Радич р. 1691 писав Мазепі: „за мною в тропы йшло татар человекъ близко 100..., напали на паланку зимовою и взяли человекъ 7“¹⁰⁾. Стояла й на Бердах паланка. Про неї згадується під р. 1746¹¹⁾, хоч, можливо, так звали паланку Кальміюську. „Ниже Крилова ко Днѣпру просто Уховки била паланка-городок“, що ім'я її до нас не дійшло¹²⁾; можливо, що в даному разі збереглася пам'ять про колишню паланку. Р. 1774 згадується паланка Личківська й Макарівська, що з'явилися тоді, коли околиці Макарівки заселили вихоплені з мол-

¹⁾ Соч. и переводы, ко увеселенію служащіе, 1760, V, 431.

²⁾ Эварницкій, Источники, II, 1131.

³⁾ Самар. Екатер. епархій Пуст.-Николаев. мон., 30; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 26.

⁴⁾ Скальковскій, оп. с., 35, 34.

⁵⁾ Ibid., I, 36; II, 262.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Д., XIV, 303, 304; Сенат. Архивъ, X, 358, 411.

⁷⁾ Скальковскій, оп. с., I, 33.

⁸⁾ Ibid., III, 153.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 516—518; II, 1517, 1526.

¹⁰⁾ Ibid., I, 290. ¹¹⁾ Ibid., II, 1547.

¹²⁾ Запорож. рукоп. о кладахъ, 14.

давського полку люди¹⁾. Перед шістьма до того роками запорозці спробували завести паланку на р. Жовтій; сюди ввіходили старовинні вольносні села, що їх підбив був під свою юрисдикцію лизаветський комендант²⁾. Нарешті, віддавна існувала січова паланка, розкинута на січовій території — в ній зосереджувалися військові інституції й жила січова старшина³⁾. Це була своєрідна, відокремлена від усіх інших паланка.

Отже, наш список розбігається з загально прийнятим. В XVII—XVIII в. відомі паланки: Бугогардова, Інгульська, Кальміюська, Кодацька, Орельська, Прогнойська, Протовчанська, Самарська, а так само Бердянська, Гнила, Жовта, Крилівська, Кудесницька, Лебединська, Личківська, Пробойна, Саксаганська, Гуманська.

Завбільшки паланки були нерівні. Траплялися такі, що в них містилося по кілька тисяч господарств, та були й з кількома лиш сотнями мізерних хазяйств. Але це не визначає, що січовий уряд не звертав уваги на нерівність у розмірах паланок. Можна сказати, що було саме навпаки. Так, р. 1770 „для урівнення повинностей причислено было (до Орельської паланки) с. Байбакивка отъ протовчанскаго вѣдомства“⁴⁾. А втім, навряд чи далі за фінансово-повинностеві міркування йшло діло. Та звідси ще не виходить, що паланки було пов'язано одну з одною. Ні, паланки являли собою окремі одиниці. Кожна з них жила сама по собі, без зв'язку з іншими. До системи взаємного пов'язання не тільки на місці, але й у Січі не доходило. Це могло-б настати тільки тоді коли-б військовий лад рішучо замінивсь на земельно-феодалний і справа з колонізацією Вольностей дійшла-б свого кінця, чого навсправжки Запоріжжя не зазнало. Далі, підчас зрівнювання могли постраждати інтереси окремих членів отаманської класи. Це була-б логічна неув'язка, бо визначало-б відкидання привилею тої самої отаманії, що, навпаки, робила все, щоб зберегти своє переважне становище. Ф. Енгельс писав, що „претенсії, які випливають з інтересів котроїсь класи, можуть здійснитися тільки так, що ця класа завойовує державну владу і своїм претенсіям надає загальної знаности в формі закону“. На Запоріжжі так і було. А втім, на місцях старшина-феодала ще не перетворилися в певну класу, в таку класу, щоб з неї склалася земська вельможна верства. Можливо, що за причину тому був брак твердих кривних зв'язків. Практично це значило, що січова отаманія не могла ще спертись тільки на окремих земельних владарів з числа кол. отаманії й не в них лежала можливість добитися єдності Вольностей. Розпорошених січових поміщиків об'єднувано штучним шляхом паланкової організації. Але й паланкова старшина неугарна була розгорнутись та зміцнитись. Вона довгий час не могла пустити коріння, бо-ж сами межі паланок довгенько не були ближче встановлені,

1) Запорозьк. Архів, № 28—11, арк. 124, 112—113, 94.

2) Эварницкій, Ист. зап. козак., I, 16.

3) Скальковській, I, 47. 4) Ibid., I, 36.

а людність перебувала в текучому стані. Та паланкову адміністрацію їй прислали на дуже короткий час і почувала вона себе в добрих від Січи обценьках. Звідомлення перед Січчю й відповідальність перед нею сильно обмежували паланкові уряди. Не можна забувати й того, що паланкове управління не мало прав на власне законодавство, у всьому керувалося загальною інструкцією і спеціальними ордерами, дарма що в паланках були форми життя, що їх обумовлювали, напр., шлюб, практика вільних угод, то-що. Це значить, що паланкова влада сама виходила до складу січової старшини, хоч територіально відзначалася від неї. І управління паланкове здійснювало січовий імперіум. Отже місцеві феодалі з колишніх січових отаманів не перебували десь в опозиції до паланкової старшини, а разом з нею тягли в один і той-же бік. Навпаки, господарі з колишніх отаманів являли собою рід імунізованих осіб, на які влада паланкова не могла ширитись. За єдиний орган влади, що в даному разі обмежував-би феодала — колишнього отамана, міг бути хіба кошовий підчас своїх подорожувань по Вольностях. Це зрозуміло, бо в своїх маєтностях, як побачимо далі, імунізований січовик сам користався публічними правами, близькими до паланкових і таким чином, не конкурував з паланкою, а доповняв її. Звідси стає зрозуміла фрагментарність прав паланкової старшини, їх, до певної міри, випадковість, відсутність об'єднаности в систему. Та в цьому їй не було особливої потреби, бо систематизування в даних умовах звужувало-б розмір прав і самий імперіум Січи. Таке могло зробитись за невідкладну справу тільки за переродження Січи, коли-б вона розсмокталася по Вольностях.

Паланкою управляла особлива старшина. Число тої старшини було невелике. На чолі паланки стояв, за запорозьким звичаєм, полковник. При ньому був писар та осаул¹⁾, які допомагали полковникові в судових справах і тому звалися суддями²⁾. Гліщинський упевняв, ніби при паланковому полковникові був ще й хоружий. Р. 1775 було переведено в російські військові чини довгий шерэг запорозьких старшин — серед них справді називаються „полкові“ хоружі³⁾. Але все-ж нема певних даних, які свідчили-б про те, що тут справді паланкові хоружі. До складу паланкової старшини входив також шафар, що спочатку очевидно збирав тільки натуральні податки, а коли з'явилися грошові, то збирав і їх. Не може викликати особливих суперечок, що шафар бодай попервах належав до місцевого козацтва. Ця думка припустима через те, що таку морочливу справу, як збирання натуральних повинностей покладали на слобідєрких отаманів. Згодом, а надто в таких місцевостях, як перевози, де призбірувано для Січи багато грошей, які не кожному

¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1855.

²⁾ Коржъ, Извѣстн. повѣствованіе, 13.

³⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 208—209.

можна було довірити, шафарські обов'язки виконували особливо довірені від Січі люди.

Чини паланки становили колегію, що нагадує колегію військових старшин при кошовому отамані. Будь-що-будь, у справах судових наявність колегії безперечна.

Окрім того при паланці перебували загони січовиків, що склалися з козаків усіх куренів. Пояснювали це тим, що Вольності належали всьому військові, отже й обов'язок охороняти їх спадав на всі курені. Так об'єднувано територію. За відомостями Скальковського, полковник сам призначав „отъ всякаго куреня отамановъ“¹⁾, а ті вже, очевидячки, вибирали для себе козаків із свого куреня. Такий порядок при військовій дисципліні — сумнівний. Комплектували паланкову старшину за допомогою виборів у Січі. Кошовий П. Сорочинський писав р. 1707 цареві Петрові: „мы въ общей радѣ старшого и меньшого товарищества избра(ли) в полковники знатніе товарищество наше..., такожде писаря з асауломъ“²⁾. Вибори відбувалися „по усмотрѣнію згодности (кандидата) отъ цѣлого войска“³⁾. Виходячи з уявління, що весь старшинський корпус обирали на рік, треба гадати, що й паланкову старшину обирали теж на рік. А втім, як свідчить Корж, паланкову старшину обирали на три роки⁴⁾, а по закінченні строку „поставлялись на мѣстахъ ихъ другіе“⁵⁾. В 50 рр. XVIII стол. на сходинах у кошового отамана було ухвалено: „полковниковъ, писарей и осауловъ (до паланок) не выбирать, но держать по куренямъ чередовую, выбравъ каждого по службѣ достоинству, понеже недостойніе, накупясь (ознака часу для періоду торговельного капіталізму), наживаются, а достойніе, не имѣя денег накупитца, остаются втуне, також и шафаров к сборам определяют таким-же образом“⁶⁾. Може, як-небудь з цього наказу-ухвали й можна виводити трирічний строк для служби паланкової старшини, дарма що аналіза ухвали не дає приводу для таких висновків. Відомі випадки, коли й безпосередньо призначувано паланкову старшину. Так, кошовий Єремієвич р. 1742 призначив Лобуна гардового полковника⁷⁾. Можна гадати, що за прямого призначення строк був не довгий, не перевищував піврічний. Привід до цього дають факти такого роду. 1744 р. за самарського полковника був стеблівського куреня отаман Головка, а того-ж-таки року його змінив шкуринський курінний Губа, замість якого в р. 1745 було посадовлено канівського Слинька, теж зміненого того-ж року на кисляківського курінного Вовчка⁸⁾. Можливо, це і є той

¹⁾ Ист. Новой Сѣчи, I, 41.

²⁾ Маркевичъ, Ист. Малорос., IV, 168.

³⁾ Эварницкій, Оч. по ист. запорож. коз., 191.

⁴⁾ Стороженко, Укр. оповід. II, 185.

⁵⁾ Изустное повѣств., 13.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 619.

⁷⁾ Эварницкій, Сбор. мат., 74.

⁸⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 379, 380.

порядок чергування, що його узаконила сходка 50-х рр. У кожному разі той факт, що курінні отамани обіймали посади паланкового полковника, дуже характерний, як можливість об'єднувати різних властей. Інколи таке об'єднання різних обсягів влади одночасно визначається виразно. Таке спостерегаємо напр. з отаманом С. Богацьким ¹⁾.

Звичайно в руках паланкового полковника перебувала одна паланка. Та траплялось, очевидячки як виняток з правила, що в руках одного паланкового полковника була не одна паланка. Р. 1759 Кіш „поручилъ войсковому старшинѣ Порохнѣ взять въ свое главное военное вѣдомство самарскую и орельскую паланки“ ²⁾. В даному разі, здається, говорено тільки про об'єднання двох паланок у руках одного полковника тільки для військової справи, причім йому надавано „головну команду“, тоб-то полковники паланок лишалися на місцях і тільки з військового погляду підлягали Порохні. Виняток очевидячки був і той факт, коли один і той-же військовий чин відразу перебував у залежності від двох паланок. Гайдамаки р. 1775 казали, що вони „состояли въ командѣ присланнаго изъ Коша полк. Гелеха и Личковской паланки осаула Паралеша“ ³⁾.

Про вибори й призначення паланкових старшин од Січи роблено оповіщення „всем, кому о сем потребно видать..., а особливо оного Войска Запорожского всему товариству и посполству“. Новопризначеній старшині в особі полковника давано наказ, складений на взірець тих, що давано в височайших грамотах Гетьмана чи в гетьманських універсалах полковникам. Тут наказувано старшині „надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣть, о государственныхъ надобностяхъ по повелениямъ наблюдают и исполнят и в пограничностяхъ касающееся все вирно и радетелно предостерегат, над ворами и разбойниками поиски чинить, всякие суди и расправи словесние и писменние производить, а о криминальных яко то смертных и другихъ важностяхъ и воровскихъ дѣлахъ доносит в Кош, над козаками и посполством — чтоб они никакихъ шалостей, драк, ссору и задіору не происходило иметь смотрение, излишнихъ тягостей не налагать“ й випускати людей тільки з пашпортами. Це — загальні обов'язки паланкового начальства. Але в наказі зазначувано і обов'язки людности та підлеглих: „во всемъ делать повеление із Коша и от старшини без отрицания, возки в паланку травы, сѣна, дров и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и посылки отправлять“, про вихіднів за межі паланки „полковнику и старшини вѣдомо чинить, за его писмами отездит и ставит добріе поруки по отезжающим“, не давати притулку безпашпортним. Нарешті загальними рисами обмальовано права полкової старшини: право на „почтение и всякую

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 367, 366.

²⁾ Скальковскій, ор. с., III, 151.

³⁾ Эварницкій, Ист., II, 2089.

благосклонность по должности“ й право на „обикновение доходи безспорно“¹⁾. Такий „лист“ чи „объявление“ в порівнянні з аналогічними інструкціями для інших, не паланкових полковників, був куди ширший і докладніший, але й він не забезпечував людности від зловживань паланкових властей, бо дуже мало їх звязував. Через це й виробилося в практиці те, що паланкові старшини „не так поступали как должно, неразсмотрительно, почасту своих слуг слухались к худому, а не добромu порядку“²⁾. Полковник міг будь-якому з своїх помічників передати свої уповноваження. Для того йому досить було передати свій пернач, здобутий як *insignium* з Січи. Як видно з рапорта бугогардового полковника 1752 р., це Січ дозволяла³⁾.

§ 4-а.

Паланкова старшина виконувала те, що їй наказувала згори Січ. З інструкції — „листа“ видно, що діяльність паланкового начальства була скерована на те, щоб здійснювати поліційно-фінансові накази Коша. Отож, для цього за одне з найближчих завдань були ревізії й загальний облік людности. Це завдання накладали на посполитих отаманів, вони повинні були складати списки „подданных, наличных, тяглых и пѣших“ по всіх залюднених пунктах⁴⁾. Факт, що людність брано на облік, приводив до висновку, що неуратовані люди — сторонні даній паланці. З'ясувати це було можна, перевіряючи ознаки даної особи, позначені в паспорті. Пашпортної справи не спускала з ока паланкова влада⁵⁾.

Велике значіння мала й земельна справа. Паланкова старшина не мала тут самостійного значіння. Руки в неї не були вільні. По-при все те в період колонізації земель у полковників була директива що-до людности Вольностей. І поскільки цю директиву доводилося переводити в життя, в паланкової старшини була змога й право роздавати землі. Тому не можна добачати елементів правопорушення в акті самарського полковника К. Красовського, що надав був самарському монастиреві острів проти Половиці⁶⁾. Але остаточне закріплення права на володіння чи користання землями все-ж мало дістати санкцію од Січи. Що-до цього цікава справа між личковськими попами — Кущинським і Зеленським з одного й самарчицьким козачим отаманом — Рябим з другого боку. Самарчицький отаман під претекстом, що попівський хутір „в вершинѣ р. Килчени утѣснял отамана“, вимагав од Орельської паланки, щоб та знесла зазначений хутір. Паланка закликала до себе попів і ті довели, що не вони тіснять Рябого, а він „безъ вѣдома зачалъ сѣна косить

¹⁾ Запороз. Арх. № 116, арк. 3 і 10.

²⁾ Ibid., № 26—17, арк. 185—186. Порів. Скальковскій, I, 42.

³⁾ Андрієвскій, Матер. для ист. Запор., 112.

⁴⁾ Киев. Стар., 1882, XII, 536—537.

⁵⁾ Пор. Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 163.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 370.

и утиснять обивателей". Попи казали, що обивателі заносили скаргу й до паланки, „но от паланьки приказано ти мѣста и кои они прежде косили охранять и постороннихъ не допускать“, тоб-то попівський хутір було таки знесено. Але паланка, побоюючись, що обивателі взагалі своїми оранками „утіснятимуть“ військові дачі, дібрала способу — зарахувала „стоящихъ по р. Килченки футоровъ к сему вѣдомству“ й ухилялась від признання прав за попами-позовниками¹⁾). Неприховане „покровительство“ було наочне. Січ клопоталася тільки про козаків. Р. 1765 Кіш посилав до самарського полковника Коцюри ордер, рішуче наказуючи „козакам публиковать, даби желающие селились“ по названих в ордері річках, „о чем наказувалось всякое вспоможение чинить“, від різних кривд „защищат и охранять и покривать“, а сторонніх, не козаків, до колонізації не припускати і за цим „крѣпко смотреть“²⁾). Правда, і в центрі, і на місцях чудово знали, що напр. селянської колонізації їм не спинити і вона йтиме, не вважаючи на жадні заборони. Проте паланкова старшина мусіла все зробити, щоб найперше й найголовніше забезпечено було інтереси козацтва, а потім уже всіх інших людей. Тому паланкове начальство дбало, щоб ті, хто самовільно чи якимось инакше оселився в Вольностях взагалі й зокрема на військових дачах, „немедленно являлися в Кошъ и просили позволения“ лишитися на зайнятих місцях, подали на себе реєстри й повинились уплатою припалих на них повинностей та податків³⁾).

Отож нема дива в тому, що на паланку покладалися різні обов'язки січово-господарчого характеру. Напр., р. 1771 протовчанська паланка дістала доручення від Січи закупити в Полтаві в купця Лук'яновича червоного і зеленого адамашку для потреб січового козацтва й, „искупивши оную матерію, в Кош с нарочними надежными отправи(ла) без замедления“. Або в порядку субординації паланка р. 1772 для стайні кошового Калнишевського приставляла оброті й шлеї, а для конюхів гроші⁴⁾).

Повинності й податки з паланкової людности компенсувалися тим, що вона за це діставала можливість не тільки користуватися землями, але й володіти ними й передавати їх спадщиною, до чого паланковій старшині було мало горя. Байдужність паланкового начальства щодо цього треба пояснити величезною масою земель. Сила незалюднених і необроблених просторів не потребувала, щоб відбувались якісь оборудки на землі, бо землі не мали особливої ціни. Важлива була тільки реєстрація заволодіння даною місцевістю. Наприкінці XVIII в. М. Дій „съ дозволения новокодацкаго полковника зашелъ себе землю около Нового Кодака“⁵⁾). Досить було самої заявки, дальше оформлення визнавали за зайве. Те-ж бачимо і з вгіддями — пасовиськами та сіно-

¹⁾ Запор. Архів, № 147, арк. 3 й 6.

²⁾ Ibid., № 48, арк. 108.

³⁾ Ibid., № 56, арк. 3.

⁴⁾ Ibid., № 25, арк. 27—28.

⁵⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 45.

жателями. Бажання володіти ними на себе призводило до освоєння пасовиськ. І це провадилося з дозволу полковників. Без їхньої згоди, як свідчить справа Донця 1745 р., паланкове начальство мало конфіскувати зібране сіно¹⁾. Не дурно-ж і паланки приділяли собі певні, найкращі клапті сінокосу, де місцева людність повинна була косити на паланку сіно²⁾, залишивши всю іншу землю решті людности. Та й Корж не дарма свідчить, що паланки знали такий злочин, як спаш чи потолочення. За браком бодай фактичної власности чи хоч володіння важко було б вбачити тут злочинство. Коли-б тут не визнавали прав на володіння, не можна було-б зрозуміти, чом з'являлися хуторі. За серйозну вимогу було тільки, щоб паланка знала про те, що робилося в її межах. В Орельській паланці р. 1774 напр. запорозці знесли хутір фортечного маркітанта тільки тому, що він посадив його без дозволу паланки³⁾. Та й як-же йому було відмовити в власності чи в володінню землею, коли людність паланок було покладено в тягла й поділювано на розряди в залежності від її економічної можности.

Найбільшого значіння набувала паланка в царині судівництва. Паланковий суд був суд карний, бо справи цивільні розглядали ті громади, які мали право апелювати до Січи. Паланковий суд стосувався до категорії судів надвірного типу, бо окремих, спеціальних суддів не знав. Січ і собі надавала паланковому судові великого значіння. І цілком зрозуміло. Оскільки Кошеві було важливо підтримати військовий лад, він охоче давав право репресії паланкам. А втім, паланка навіть для суто-окружних справ не була за остаточну інстанцію. Як свідчить Корж, з паланок справа переходила в порядку ревізії до Січи — за заявою зацікавлених осіб спочатку до куреня, потім до військового судді й нарешті надходила до кошового. Порядок був дуже складний що-до осіб, але zaraz простий що-до виконання, бо зацікавлені особи до кожної дальшої інстанції прибували вкупі з суддями попередньої інстанції. Вища інстанція розглядала не саму справу, а й те, як її розглянули попередні судді. Корж дуже ідилічно обмальовує процесовий хід. Але такий порядок разом із тим є страшний, бо те, що кожна вища інстанція згоджувалася з вироком попередньої, свідчить про „безгрішність“ запорозького суду, що є ірсо визначає виродження суду. То був суд „без совісти“, аби на позвах та скаргах заробило начальство.

Паланковий суд мав суто-класові ознаки, бо йому не підлягали поміщики-феодала Вольностей, колишні й „настоящі“ старшини. Не підлягали навіть у карних справах. Пояснювати це треба тим, що паланковий полковник правив од Січи. Він приносив з собою січове право, здійснював що-до людности суворі вимоги вояцького світогляду й вимагав від людности того-ж, чого вимагали від тогочасних вояків — певної

¹⁾ Зап. Од. Об. Ист. и Др., XIV, 381.

²⁾ Ист. зап. о пуст.-никол. самар. монаст., 24.

³⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 162.

слухняності. Через це в паланках бачимо ті самі види карної репресії, що їх знала й Січ: паля, повішення, повішення за ребро, кії, то-що¹⁾. Р. 1772 була „козаком куреня Каневского Ф. Маларом опорочена не по пристойности“ самарицька жителька Перехристка. „Даби другие тако-вые непристойных худостей не отваживались“ робити, паланковий суд звелів винного „публично на базари киями наказат“²⁾. В Бугогардовій паланці практикували кару путанням: обмотували клоччям праву руку й ліву ногу, обмотку поливали смолою, відводили спутаного за 20—30 ступенів, запалювали і так-о пускали: добігши до річки, злочинець міг уратуватися. За в'язницю правила якась печера, куди на мотузі спу-скали злочинця і таким самим способом давали йому їсти³⁾. Р. 1754 двох спійманих гайдамак повісили на тому самому місці, де їх упій-мали⁴⁾. Вживали паланкові суди, випробовуючи або караючи, канчуки. Так, напр., вчинили р. 1745 — „выбили виновного при паланке по запо-рожскому обыкновению плетми“⁵⁾. А втім, траплялися випадки, коли Січ уважала за потрібне втрутитися в справу й дозволяла накласти певну кару тільки тоді, коли розгляне справу уповноважений од Січи. Так, р. 1772 військовий осаул Завезіон дістав ордер приїхати до Протовчанської паланки й розглянути скаргу козака й жителя тієї паланки Глухого на протовчанського отамана П. Самарського — „кто явится виновным, тому без всего приказать обидимую сторону удовлетворить“⁶⁾. Очевидячки, Січове начальство встрявало тоді, як у місцевій справі запутувалося так чи инакше саме паланкове начальство й т. ч. компромітувалася сама Січ і її лад.

Куди більше значіння мали не так карі на горло й на тілі, як штрафи. Паланкова старшина не дуже шкодувала за головами повішених чи посадовлених на палю. Але не могла-ж вона відмовитися від дже-рела прибутків. Тому паланковий суд частіш спинявся на інших, не кривавих карах хоч-би й у кримінальних справах. Почнімо з забойства. Мешканець с. Лебединки В. Беркут р. 1767 засуджений був до карі на горло за те, що забив якусь жінку. Беручи на увагу малих діток і Беркутову дружину, суд звільнив убійника від карі на горло, зате третину злочинцевої худоби забрав на Кіш, друга третина пішла на Протовчанського паланкового полковника й тільки решта, та й те як особлива ласка, дісталася Беркутовій жінці „на прокормление себя і дѣтей“⁷⁾. Ось випадок злодійства в р. 1747. Злодіїв завдали до в'язення й забрали в них на суд усеньке майно⁸⁾. Маркітанта Усть-Самарської фортеці Носа впіймали в Кодаку, саме як він чинив був розпусту. Кодацький паланковий полковник покарав „проступцу незбожного“, відібравши

¹⁾ Надхінъ, Пам. о Запор., 53—54.

²⁾ Киевская Старина, 1886, III, 613.

³⁾ Ibid., 1882, V, 347. ⁴⁾ Ibid., 1885, X, 285.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, II, 1621.

⁶⁾ Киев. Стар., 1886, III, 610. ⁷⁾ Ibid., 615.

⁸⁾ Андрієвській, Мат. по ист. запорож. козаковъ, 97.

в нього товари¹⁾. Поліційний вчинок. Р. 1756 побилися Новоселицький мешканець з монастирським підданім. В обвинуваченого паланкова самарська старшина відбрала 10 пар волів і корову²⁾. За двоожонство самарський мешканець Н. Донець утратив усе своє рухоме й нерухоме добро³⁾. А в р. 1774 Кодацький полковник Попович узяв 16 крб. грошей з волоха Афанаса „за то, что послѣдовала въ байракѣ шкода отъ козь“ його⁴⁾.

Отож, за все й зівсїди влати. Повинності й податки руйнували господарство, а суд добивав його. Це було корисно паланковій й січовій старшині. Вганяючи за „заробітком“, паланкове начальство не запилося перед скандалами. Р. 1754 Кальміюський паланковий писар Петруша за якийсь вчинок забрав худобу й речі Чорного. Чорний не захтів змовчати й поспитавсь з'ясувати справу. Але в паланці він не застав Петруші. Розлючений Чорний „загравив“ у Петруші худобу й різні речі. Петруша мовчав. Зминуло скількись років. Зненацька Петруша заніс скаргу до Коша, обвинувачуючи Чорного в самоправстві. Кіш викликав Чорного, розглянув його справу і визнав, що він правий. Тоді Петруша заніс скаргу на самий Кіш, обвинувативши його перед... Генеральною Канцелярією. Та запропонувала Кошеві ще раз переглянути Петрушину справу. На цей раз Кіш розсердивсь на завзятого та нетактовного паланкового писаря й рішучо став на бік його суперника⁵⁾. Хто навсправжки був правий, а хто винний тепер не важливо. Характерно инше, — що раз Січ не могла підтримати свого члена, він просто відкидав авторитет й значіння Січі. В ім'я вигоди ламалася звичайна військава регула, підлеглий чин нехтував своїм начальством і це йому „сходило съ рукъ“. Очевидячки січовий авторитет впав до краю й Запоріжжя втрачало рацію свого існування, лишаючись, як пережиток. Система здирств, що так широко „вславили“ Гетьманщину, знайшла собі місце і в запорозьких Вольностях. Ті здирства допомогли паланковій старшині зібрати чималі грошові суми. Не з останнього-ж р. 1771 кодацький паланковий полковник С. Блакитний офірував на миколаївську церкву 1000 турецьких лір „для содержанія церковной школы и шпиталя при ней“⁶⁾.

Пригноблена паланкова людність, що її визискувала старшина, не встигала придивитися до свого начальства, щоб почати з ним сяку-таку боротьбу. Рухливість, тимчасовість повноважень паланкових старшин не сприяли розвиткові протестів з боку людности. А втім, із сказаного не виходить, що „все обстояло благополучно“. Нагромаджене невдоволення шукало собі виходу. Іноді стримана енергія виливалася в заколоти. Коли

1) Зап. О. О. И. и Др., XIV, 416.

2) Ист. зап. о самар. монаст., 17.

3) Зап. О. О. И. и Др., XIV, 375.

4) Киев. Стар. 1882, III, 611. 5) Ibid., 608.

6) Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 39.

р. 1769 через татарську навалу людність почала тікати, то ті хто лишивсь в спорожнілих слободах, розпочали погром і так залякали паланкову старшину, що вона уклінно прохала від Січи „съ такими самовольцями какъ поступать милостивой резолюціи“¹⁾). Вольності знали, що в них проходила військово-січова політика. Вона-то й заважала розвиткові паланок як економічному, так і соціальному. Січ розуміла, що з диктатурою отаманії діло не витанцьовувалось. Ясно для неї було й те, що, припустивши самоврядування паланкової людности Січ собі підписувала-б смертний вирок. Доводилося-б обрати лінію, що проходила-б між двома зазначеними. Вихід позначавсь у тім, що командні висоти на місцях лишалися-б на завсіди в руках отаманії, яка вийшла-б із Січи, оселилася-б у Вольностях на постійне життя, підбила-б під себе людність, як місцеве „вище сословіє“ і витворило своєрідно-аристократичне самоврядування.

§ 5.

За нову форму життя був славнозвісний запорозький зимовник. Зимовник відграв рішальну ролю в внутрішньому житті запорозьких Вольностей.

Як влучно висловивсь проф. Рожков, з зимовника було відгалуження Січи²⁾). Проф. Рожков казав про січовий зимовник, що з нього був вид колективно військового господарства Січи чи куренів на місці. Такі військові або курінні зимовники були очевидячки в межах, приділених після новорічного жеребкування куреням земель. Бувши відгалуженнями Січи, її зимовники відбували військові (окрім господарчих) обов'язки. Напр., р. 1650 в зимовнику Суходолі козаки мали стежити за поведінкою донських козаків³⁾). Січові або курінні зимовники призначувано самим тільки січовикам і зберегалися вони до останніх днів життя Запорозького Війська. Р. 1775 на правому березі Дніпра таких зимовників нараховувано 763 і в них жило 8684 січовики⁴⁾). Тут жили озброєні люди, що не від того були, щоб будь-коли вихопити з піхви шаблю чи розрядити мушкета „проти невіри“. Не дивниця, що з боку січових зимовників вибухали кордонні непорозуміння. Дрібні завбільшки ці непорозуміння разом з тим викликали довжелезне листування і кожної хвилини готові були розгорнутися на війну. Тому, між иншим, р. 1754, щоб уникнути непорозумінь між запорозцями й татарами, й наказано було з Петербургу „имеющіеся по Конским Водам и по р. Бугу запорожских козаков зимовники разорить“⁵⁾).

В зв'язку з загальними потребами Січи, що в XVII стол. кожної хвилини могла викликати січовиків для якоїсь воєнної акції, козаки не

¹⁾ Зап. Арх. № 136, арк. 36.

²⁾ Рожковъ, Рус. ист., VI, 15.

³⁾ Сбор. статист. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

⁴⁾ Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., II, 139.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матер., 52.

могли бути десь далеко від Січи. З другого боку та-ж сама Січ була за захист для зимовників. Під її мурами (чи мурами фобургів) зимовчак й знаходили собі в разі чого притулок. Справді, коли Січ стояла напр. на Базавлуку, то по обидва боки його розкинулися поблизу зимовники, іноді не далі за одну верству¹⁾. Пояснити таку практику треба старовинною системою уходів. Це помітив вже Каманін; він доводив, що саме з зимовників січовьки „лѣтомъ ходили для промысловъ... въ уходы albo станы“²⁾. Згодом думка про уходи мусіла відпасти, бо сам зимовник став за рід уходу й провадив господарство хатнього типу. Хоч різниці між загально військовими й курінними зимовниками по суті не було, все-ж уважаючи на те, чиї власне потреби зимовники задовольняли, вони ділилися на військові й курінні. Може здаватися, що за наявності других перші були непотрібні. Проте безперечний факт, що загально-військові зимовники існували. Наказний кошовий В. Криловський прохав р. 1676 Гетьмана Самойловича наказати, „где, на котором мѣстѣ стану нашому армейскому назначити зимованье“³⁾. Зимовники згально-військового типу відомі і в XVIII стол. на р. Бритаю. Зимовники військові чи курінні мали одне завдання скотарювати й провадити подібні промисли. Як видно з одного рапорту 1754 р., в зимовниках заведено було для військової худоби особливі кошари⁴⁾, дарма що разом із тим трапляються й повідомлення на вірець Київської губерніяльної канцелярії, буцім на зиму люди кидали свої зимовники. Ці звістки мають обмежене значіння, вони стосуються до віддалених „по граничнымъ мѣстамъ“ зимовників, як от, на р. Бозі⁵⁾. Особливість військових чи курінних зимовників XVIII стол. полягала в тому, що тоді по зимовниках оселялися переважно старі січовики, вже незугарні відбувати військову службу. Р. 1706 в балках Кобиній й Крутоярці „сидѣли зимовниками пристарѣлые запорожцы, занимавшіеся скотоводствомъ, пчеловодствомъ и рыбной ловлей“⁶⁾. Те-ж було і в Кам'яному Яру, і в Вербці, і по Гнилуші й ин. місцевостях⁷⁾. Старим і досвідченим козакам по військових зимовниках давано молодих, на допомогу й для навчання⁸⁾. Практичне навчання протягом довгих років і давало привід запорозцям самим себе звати зимовчакми; вказівки на це трапляються, напр., за часів Виговського⁹⁾.

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 264.

²⁾ Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣтописца, VIII, 95.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., XII, 821.

⁴⁾ Андріевскій, Мат. по ист. Запор., 133.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 573.

⁶⁾ Эварницкій, Вольности, 186.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., II, 114, 76; I, 492 й ин.

⁸⁾ Ї., I, 533; Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 298; Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 132.

⁹⁾ Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши, 20.

Говорячи про зимовник, вважаємо його за постійний пункт. Т. Биков, однак, висловлюється за те, що запорозькі військові зимовники не мали постійного місця¹⁾. Такий погляд хибний. Як можна припустити, щоб, напр., постійна запорозька берегова охорона не мала постійного-ж житла? І вона таки мала його в вигляді військових зимовників по р. Вовчій²⁾. Про це-ж свідчить добре обізнаний з запорозьким життям Нікіфоров³⁾. Відомо, що січовики-зимовчаки іноді по кілька років не покидали своїх „обиталищ“⁴⁾ й не показувалися до Січи, так що „на счеть нѣкоторыхъ... и сама старшина находилась въ невѣдѣніи“⁵⁾. З теорією блукання зимовників не в'яжеться факт, що його визнає й сам Биков, а саме, що „зимовники были причислены къ куренямъ“. Як постійні згадуються р. 1770 зимовники донського й калниболотського куренів⁶⁾. Інша річ, що склад військових зимовників змінювався. У них траплялися козаки різних куренів. Але це промовляє як-раз проти думки про блукання зимовника.

Чи військовий чи курінний зимовник являв собою національно-військове добро, що цілком відповідало порядкові козацького панування над усією територією Запорозьких Вольностей. Територія не тільки знала про Січ, її фобурги й слободи, вона лишалася в повному розпорядженні козацтва та його старшини. Та разом з цим помічались вже в цій твердині розколини. Козацтво припустило в Вольностях певний виїняток з цього загального порядку. Воно припустило на території Вольностей іншу, чужу своєму укладові, юрисдикцію, відступивши під ню частину своєї території. Той виїняток зроблено було на користь ченців. Припустили йому тому, що з Самарського монастиря було щось на зразок військового шпиталю і, таким чином, був він продовженням Січи. З останньої часом вступали до монастиря в ченці й старі запорозці. Ченці, що правда, не встигли зрости в поважну незалежну від Січи організацію. Можливо, тут не перебувалося без дуже впливу сусідньої Січи, що від неї ченці залежали. Вона, напр., призначала й усувала негодних їй ченців, присланих до Січи, затверджувала духівництво на посадах, то-що. Січ знала ціну церкві і не шкодувала для неї грошей, дарунків та всяких милостей⁷⁾, дарма що й не припускала ченців до політики. Свої монастирі запорозці пристосували під фортеці і сильно встаткували їх⁸⁾, визнавши за свою власність⁹⁾. Ось звідси й виходила можливість приписувати

¹⁾ Лѣтоп. Екатер. уч. арх. ком., I, 95.

²⁾ Сбор. стат. свѣд. по Екатер. губ., II, 21.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., XXVII, 24.

⁴⁾ Ibid., XXXII, 29—30.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 194.

⁶⁾ Лѣт. зап. Екатер. уч. арх. ком., V, 5.

⁷⁾ Пор. Эварницкій, Ист. запор. коз., I, 65; він-же: Запорожье, I, 72—73; II, 49; він-же: Источники, I, 476; Скальковскій, оп. с., I, 140; Levesque, Hist. de Russie, IV, 190 й ин.

⁸⁾ Самар. екатер. Пустынно-Никол. мон., 7.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 843.

до монастирів різні вгіддя й передавати частину прав на нерухомість, осаджувати посілости й володіти „обивателями“¹⁾. Так, р. 1735 Кіш дозволив самарському монастиреві осадити в сл. Чернечій 50 і в Орловщині 100 дворів²⁾, дозволив завести хуторі, приділивши для цього „землю пахатную, для вигона скота и сѣнокосную“³⁾, і назвав це пожалованням. Приділювано монастиреві „на потомные времена“ й рибні озера, річки, ліси, гаї, греблі, то-що⁴⁾. З надань дозволяли ченцям „какъ пахотною землею, сѣнокосы, лѣсомъ, водою... противъ прочихъ подданныхъ довольствоватись“⁵⁾. Окрім земельних надань мала ще більше значіння придача монастирям людности. А саме, Кіш дозволяв монастиреві „подданных до всяких монастырских тягостей притягати, також и з шинкуючихъ горилкою и прочимъ напиткомъ обывателей и запорожскихъ козаковъ покуховное на монастыръ взимати безпрепятственно“, місцева-ж старшина не мала права „до монастырскихъ сель к тамошнимъ обывателямъ никакого дѣла, кроме по силе войсковыхъ приказовъ на какое войсковое дило востребуется повод или другого чего, не мати и покуховного не взимать“. До монастирських підданих паланки не мали жадних стосунків; вийняток являли лиш карні вчинки⁶⁾. Само собою, коли-б ченці попрохали допомоги, щоб оборонила їхні маєтності або щоб підтримала „порядок“, то паланкове начальство не могло їм відмовити⁷⁾. Монастир діставав право „употреблять поселенцевъ, къ монастырю приписавшихся, какъ подвласныхъ своихъ во всякие монастырские работы, только чтобы ни обидь, ни притѣсненій имъ дѣлаемо не было“. В тому випадкові, коли-б монастирський підданиць „впалъ въ шкоду“, зробив якесь лихо козакам чи слобожанам, або навпаки, — начальник монастиря виступав в оборону чи сам, чи виряджав „кого опредѣлить от себя зъ своихъ людей“. А втім, практика иноді розходила ся з подібними вимогами. Самарський полковник Тарануха, напр., р. 1755 за те, що монастирський підданиць покрав сіно, узяв 4 пари волів, а за те, що другий підданиць (монастирський) не з'явивсь до суду, відібрав у нього кожуха⁸⁾. За свої привилеї монастирі мали для Коша „выполняти повинности хлѣбную и подводную“, надсилати на вимогу січового начальства пшоно, то-що. В звязку з цим монастирські піддані „пахали для себя хлѣбъ, косили сѣно, рубили лѣсъ, ловили рыбу и содержали скотъ во всѣхъ мѣстахъ, гдѣ кто хотѣлъ, такъ, какъ и другіе обыватели“⁹⁾. Робилося це на підставі й за силою надісланого з Січи ордера, хоч згадана „приписка“ ніби натякає на договірні начала. Та з останніми

¹⁾ Самар. Екат. еп. мон., 101.

²⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп.,⁵ 1, 382.

³⁾ Истор. зап. о Самар. мон., 40.

⁴⁾ Самар. Екатер. еп. Пуст.-Никол. мон., 27, 100.

⁵⁾ Истор. зап. о Пустынно-Никол. самар. мон., 9.

⁶⁾ Ibid., 14—15. ⁷⁾ Ibid., 11.

⁸⁾ Ibid., 6, 16—17, 13. ⁹⁾ Ibid., 21, 42.

важко погодити, напр., факт, що був р. 1759. Десятеро козаків, що жили в с. Чернечому, були занадто вбогі, щоб одбувати козацьку повинність. Тим-то Кіш і наказав, щоб вони „по скудості конними й оружейними смотрѣли вкруг монастыря самарского войскового лѣса и в нужные посылки монастырские употреблялись“. Очевидячки, саме січове начальство не від того було, щоб попереводити козацьку людність на підданих. Отже про договірні начала тут годі говорити. Манастирські підданці підлягали своїм манастирям, як своїм володільцям. Користуючись різними добрами й вгіддями, підданці ближче перебували з господарчого погляду в віданні манастирських титарів¹⁾. Обов'язкова праця на манастир свідчить, що Запорозька Січ знала інститут напіввільних (Halbfrei). (В такому становищі вони лишилися й по тому, як скасовано Січ, коли арх. Гавриїл клопотався перед Потьомкіним про затвердження за манастирем давніх земель, „чтобы подданные монастырские хлѣбъ пахали, сѣно косили, лѣсъ рубили, рыбу ловили и скоть содержали, гдѣ кто хотѣлъ“)²⁾.

Такий лад згодом поширився на окремих отаманів й абшитованих запорозців (з'явилися в XVIII в. і такі), що їм менш корисно було лишатися в Січі й які почали своє життя звязувати з перебуванням у Вольностях, а не в столиці. Тут одбувалася справжня революція, що її викликало утворення внутрішнього ринку й припинення та затамування ринку зовнішнього. Внутрішнього ринку не було в Вольностях аж до того часу, поки запорозці не прийняли російського підданства в 1734 р. Перед тим січовики знали війну, яка в XVIII в. виродилася в дрібні очайдушні наскоки на сусідні держави, звідки теж налітали вояки й не давали січовикам змоги спокійно господарювати. Після 1734 р. військові потреби, отже й військово право ще панують і кладуть свою печать на уклад Вольностей, але бойовий подвиг відходить у царину старечих спогадів і запорожець-воjak перероджується в мирного господаря. Помалу злізши з коня, запорожець, може, вперше побачив перед собою безконечність полів. Неомірність їхня надзвичайно гальмувала економічний розвиток. Треба було їх подолати, покрити вже не вражим трупом, а живим людом. І що швидше, то краще. - До того-ж так, щоб перше місце належало козакові не тільки *au nom de loi*, але й *de facto*. Раніш могла дати щось здобич, тепер продукти господарювання давали більше. Без клопоту, без жадного риску запорозький писар заробляв на рік не менш як 2000—2500 крб. самою тільки приставкою борошна: р. 1774 Глоба приставив 1000 чт³⁾. Давніш хліб возили тільки до Січі, де, напр., р. 1674 було так багато бочок, що за ними легко сховався лже-Симеон і його не могли знайти. В XVIII в. повелося инше. Тепер везти й продавати хліб можна було

¹⁾ Самарській Екат. еп. Пуст.-Никол. мон., 31.

²⁾ Сборн. стат. Екатер. научн. о-ва; 215.

³⁾ Запор. Арх., № 26—17, арк. 137—138.

куди ближче. Мешканці байрака Тритузного наготовляли різні припаси й возили їх, напр., на продаж до Бахмута, де жителі шанця охоче закупували продукти найпершої потреби. Мешканці Чернушиного Байрака робили те-ж саме ¹⁾, Починного — також. Працівники на господарчому фронті „произведеніями сельскаго хозяйства немало обогащали рынки и базары торговой Новоселицы“ ²⁾. Десь у XVIII в. зведений до Січи хліб стояв, не даючи користи своїм власникам. Р. 1687 той хліб ішов на викуп полонених. Та й скільки його міг зібрати запорожець? Один запорожець, викупляючись з неволі, міг запропонувати кримському ханові за себе 2 бочки борошна та 1 бочку пшона. Його товариші в неволі запропонували випустити полонених турків чи внести гроші ³⁾. В XVIII в. тут-же в Вольностях легко знаходився споживач і хліб не залежувався. Отож запорозці в 1750 р. свідомо говорили неправду, доводячи російській цариці, буцім вони не знали хліборобства ⁴⁾. Катерина II слухала їх і не йняла віри. В маніфесті про зруйнування Січи прямо названо „поселянь, въ земледѣліи упражняющихся“ до 50 тис. господарств ⁵⁾. Інша річ, що внутрішній ринок не був широкий та великий. Часом він, може, не перевищував звичайного ярмарку, куді сходилися представники редутів, шанців, новосербських осад, то-що, з одного боку, й звозилися продукти місцевого виробництва — з другого. Р. 1740 крутоярці „обогачали предметами своихъ производствъ и издѣлій“ навкругні місцевості ⁶⁾. С. Козир р. 1745 „пріѣзжалъ въ Новоселицу на базаръ для сбыта своихъ хозяйственныхъ произведеній“ ⁷⁾. Господарі по Орелі, Бритаю, Терновці й Самарі „свои продукты возили на продажу въ Новоселицу“ ⁸⁾. Людність з околиць навкруг Микитиноного Рогу звозила свої продукти до ближчого містечка, де „промышленныхъ людей паче въ лѣтнее время быва(ло) весьма много“ ⁹⁾. Сл. Саксагань ще від 30-х рр. XVIII в. вславилася як „многолюдная, торговая и промышленная“ одиниця ¹⁰⁾. Виникають нечувані для Січи ярмарки. В Самарському монастирєві звісні дві ярмарки на весняного й зимового Миколи ¹¹⁾. Такий самий ярмарок відомий і в Н. Кодакові, і в Домоткані, і в Щурівці, Кам'янці, Соколах, Доломанівці, то-що ¹²⁾. Внутрішні торговельні пункти росли коштом центрального — Січи, де гуртовий збут

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 198.

²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 414—415; Сборн. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., III, 56.

⁴⁾ Сенат. Арх., VIII, 99.

⁵⁾ Маркевичъ, Ист. Малор., IV, 450. Болтинъ, Замѣч. на Леклерка, II, 131; П. С. Зак., XX № 14354.

⁶⁾ Эварницкій, Вольности, 194.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 369.

⁸⁾ Ibid., I, 514—515.

⁹⁾ Ibid., I, 65.

¹⁰⁾ Ibid., I, 268.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 371.

¹²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 27, 278, 91, 225; II, 210; Эварницкій, Запорожье, I, 30, 32, 240; Стороженко, Укр. оповід., II, 113 й ин.

усе знижується, дрібніє покупець, довезені товари не пересовуються масами далі, а розпродуються на місці по дрібницях¹⁾, товари залежуються на довший час, так що господарі публікують „о сиску охотника“ на покупку²⁾, торговець силкується яко мога не вкладати великих капіталів і воліє торгувати при іншому десь „с третою копейки“³⁾, навіть військовий кантаржей оддає на схованку до військового судді частину своїх мір, що для нього вже втратили своє значіння⁴⁾. Корисніш було торгувати в містечках, слободах, зимовниках. Більш виправдувала себе витрата енергії й капіталів на сільське господарство; сюди й кидається з запалом запорозька отаманія.

Але самого бажання господарювати було замало. Доводилося раніш, ніж мати прибутки, вкласти гроші в землю, що її Січ охоче почала в XVIII стол. роздавати своїм представникам. Гроші для такої справи знаходилися. І їх було зібрано в XVII в. від воен та здобичництва і в XVIII стол. від чималої зовнішньої торгівлі, що її підтяв російський уряд від половини XVIII в.

Але задовго перед тим Січ нагромаджувала капітали від усякої торгівлі, що провадила була віддавна⁵⁾. Торгували ті січовики, що за ними визнано було цей вигідний привилей. Торгували січовики всякого достатку. Серед них траплялися такі, що „волів по 6, по 8 у дорогу снаряжали“ і так віддавалися господарчій діяльності, що в них важко було впізнати вояка (козаки: Сохач або Дій)⁶⁾. У таких купців — січовиків бувало й наймитів по кілька чоловіків⁷⁾. Та поруч були й невеличкі собі торговці. Розміри їхньої економічної сили легко можна встановити. Протягом 1733—1749 рр. низка польських „губернаторів“ повішала з різних причин 230 січовиків — купців, конфіскувавши в них товар, воли, коні, харч і зброю. Все пограбоване оцінювано в 27513 крб.⁸⁾; це на одного купця пересічно дає мало не 120 крб., що з них на товар може припадати десь крб. 80—90. Великі купці з січовиків становили, здається, в Січі особливу корпорацію, що до її компетенції належало розв'язувати різні справи, сполучені з торгівлею. Так, р. 1756 найбільші січові купці — запорозці Бобир, Крамар, Васюринський, Лата й ин. розглядали претенсію купця Тарана до Руденка й Кованька (Таран торгував сіллю й продав її 1200 пуд.) й чинили „справедливий суд“⁹⁾. Великі купці торгували, очевидно, на власну руч і тим одрізнялися від т. зв. односумів,

¹⁾ Запор. Арх., № 46—71, арк. 45.

²⁾ Ibid., № 26, арк. 100. ³⁾ Ibid., № 83, арк. 20—21.

⁴⁾ Ibid., № 80—2, арк. 77.

⁵⁾ Кулишъ, Ист. возсоед., I 138.

⁶⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 44, 45.

⁷⁾ А. А., Истор. матер., VI, 177.

⁸⁾ Киев. Стар., X, 163.

⁹⁾ Зап. Арх. № 20—6, арк. 5.

тоб-то січових купців, що складали спілку з стороннім Січі купцем, наражаючись разом з ним на ризик і ділячись прибутками¹⁾.

Січ як могла силкувалася підтримати своїх купців і полегшити їм діставання торговельних прибутків. Давано їм лоцманів, коли вони були потрібні²⁾, дозволювано широко торгувати в Гасан-Баші³⁾, будовано мости й перевози⁴⁾, переслідувано дорожніх розбійників, що заважали правильним торговельним операціям⁵⁾, давано варту⁶⁾ й, найголовніше, визнавано право безмитно торгувати не тільки в Січі, але й на всенькій простороні Вольностей. Що правда, різні агенти царського уряду й торговельного капіталу намагалися по змозі обмежити різні привилеї запорозьких купців, вимагаючи від них якихось незазначених у законі пашпортів і виплат⁷⁾, скеровуючи торговців на нові шляхи⁸⁾, завертаючи вози з чужоземними товарами та трусячи їх⁹⁾; щоб коли не припинити, то змалити довіз з Криму, Гетьманщини, то-що¹⁰⁾. Січ допоминалася, щоб усякі видатки десь у Гетьманщині принаймні не зменшували оборотового капіталу січових купців. Тому Кіш без кінця й краю випрохує в царського уряду всякі полегкості. Російський уряд неохоче робив поступки. Будь-що-будь, грамотою 1742 р. запорозьким купцям дозволено в Гетьманщині не платити мостового й погребельного зборів¹¹⁾. Р. 1753 вийшла нова грамота, що звільняла січових купців від портових і внутрішніх мит на продукти, які йшли на вжиток самої Січі¹²⁾, хоч число довезених до Січі і вивезених звідти суто-запорозьких продуктів пильно обчисляли російські митниці¹³⁾; це, правда, не визначало, що російські урядовці чинили купцям усякі прикрості¹⁴⁾. Щоб підтримати своїх купців,

¹⁾ Ibid., № 169, арк. 54. Відомі січові односуми запорозці Кумпан і Шамрай проти полтавського Котляревського й польського Зажарського, або запорожець Ус проти миргородського купця Перебийноса, то-що. Див. Ibid. № 3, арк. 34 й 36; № 33—7, арк. 16—17.

²⁾ Лѣт. Екатер. уч. арх. ком., V, 62, 84.

³⁾ Полунинъ, Географ. лексиконъ, 378.

⁴⁾ Зап. Арх., № 22, арк. 125; № 75, арк. 4.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, I, 897. 12; Судієнко Матер., II, 77; Щербина, Оч. южно-рус. артелей, 139 й ин.

⁶⁾ Эварницкій, Источ., II, 1074; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 410; Арх. Госуд. Совѣта, I, в. 1, 41.

⁷⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. Запорожья, 128, 138, 146; Зап. Архив № 8, арк. 221; № 59, арк. 20.

⁸⁾ Зап. Арх., № 18—36, арк. 119; № 22, арк. 103 й 119.

⁹⁾ Ibid., № 8, арк. 199, 298—299, 226, 203 й т. д.

¹⁰⁾ Ibid., № 23, арк. 55—56; № 20—32, арк. 5, 69; № 4, арк. 25.

¹¹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, II, 123.

¹²⁾ П. С. З., XIV, № 10400, ¹³⁾ Зап. Арх., № 46—71, арк. 300.

¹⁴⁾ Ibid., № 81—3, арк. 56—57; № 52, арк. 69—71; № 58, арк. 1—3, 10. Подобиці про торговельну російську що-до Січової торгівлі політику див.: П. С. З., XV, № 11024, 11025, 11388; Андрієвскій, Мат. по ист. Зап., 142; Эварницкій, Сбор. мат., 163; Сенат. Архивъ, XIII, 8, 9, 399. Пор. також Эварницкій, Ист. зап. коз., II, 452; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 305; Флоровскій, Деп. Войска Зап., 33—34; Сбор. Рус. Ист. О-ва, VIII, 208.

Січ не відмовлялася позичати їм гроші, коли січові Меркурії того потрібували. З Запорозького Архіву довідуємося, що р. 1770 Кіш позичив „із войскової сумми“ одному купцеві 600 крб., другому 400 крб., в 1771 р. третьому 140 крб.¹⁾ В торгівлі щоб забезпечити її, Січ суворо доглядала за тим, щоб дебітори точно додержували зобов'язаннів²⁾ і щоб точно брано відсотки на позичений капітал, причім, як видно з однієї справи 1759 р., за нормальне визнавали 12 $\frac{1}{2}$ %³⁾. Здебільшого вимагали брати „на всякий тиждень по рублю без всяких отговорок“⁴⁾. Дача грошей в оборот не тільки в Січі, але й у Вольностях була досить розвинена. Козак Дядьківського куреня Л. Великий, ідучи в похід, лишив Новокодацькій попаді 500 крб. „чтоб людям в займы давать“⁵⁾. Військовий старшина Лук'янович позичив для торговельних операцій козакові Шерстюкові 1300 крб.⁶⁾ Калнишевський позичив В. Перехрестові 1765 р. якусь суму грошей, в р. 1768 він-же козакові Караванцеві на три роки по облігу дав 2400 крб., невідомому козакові 188 крб., купцеві Кнескову 900 крб. й т. и.⁶⁾ Наскільки-ж гроші ці мали значіння, видно з того, що навіть у заможних людей їх було обмаль: один з запорозьких попів з околиць Бахмута за закуплені товари міг грошима заплатити тільки частину боргу, а на иншу суму запропонував 40 чт. хліба⁷⁾, а людність за браком грошових знаків частенько попросту міняла продукт на продукт⁸⁾. Участь старшини в прямій чи в посередній підтримці січових купців призводила до того, що покупця з головою видавано крамареві. Збереглися записи, буцім ціни на спродуваний товар залежали від примхи січових споживачів. Вино, напр., пили козаки, не торгуючись про ціну, випивши-ж, сами щедро платили⁹⁾. Така ідилічна картина не відповідає дійсності, на багато суворішій, але нескромній що-до продажних цін. Ціни, що правда, збереглися уривчасті й випадкові, але їх досить для того, щоб робити висновки про можливі заробітки січових купців. Р. 1764 в Січі продавалося око мигдалю за 60 коп., рижу за 35 коп., маслин — 25 коп., цитринового соку — 25 коп.¹⁰⁾ сіна 4 коп. за пуд¹¹⁾, вола 10 крб., коня 20 крб.¹²⁾, тимчасом як хліб коштував 30 коп. за чт. Ціни, отож, були лихварські: купцям треба було покрити свої видатки й ще щось заробити. Звичайний споживач, природня річ, не міг досягнути до предметів продажу. Отож проти високих цін боролися

¹⁾ Зап. Арх. № 26—17, арк. 222; № 171, арк. 130; № 79, арк. 209; № 31, арк. 88.

²⁾ Ibid., № 169, арк. 31, 88; № 131, арк. 19 й 28.

³⁾ Ibid., № 20, арк. 111. ⁴⁾ Київ. Стар. 1886, III, 610.

⁵⁾ Зап. Арх. № 22, арк. 95.

⁶⁾ Ibid., арк. 82; № 26—17, арк. 248; № 75—15, арк. 27.

⁷⁾ Сенат. Арх. X, 459. ⁸⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 571.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Юж. Руси, I, 156.

¹⁰⁾ Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣт., XVIII, в. 3, 33.

¹¹⁾ Зап. Арх., № 115, арк. 101.

¹²⁾ Терновскій, 61.

споживачі за допомогою... погромів¹⁾. Старшина теж не регулювала цін. Насамперед вона брала певний ралець з торговців — на новий рік і від кожного каравана²⁾. З другого боку сами старшини (напр. Калнишевський) торгували³⁾. Нарешті, від торгівлі старшина мала великі прибутки: один Переволочанський перевіз давав на рік 12000 крб.⁴⁾, дарма що в XVIII в. прибутки з нього впали до 1670 крб., з Самарського до 250 крб., прибутки з Кодацького, Микитинського, Каменського, Кизикерменського, Мертвоводського невідомі⁵⁾. Коли р. 1716 в Запоріжжі зроблено було спробу націоналізувати торгівлю, то „оть вѣку небувалою“ операції Січа заробила 9130 тал.⁶⁾. Загалом беручи, прибутки Коша з усяких зборів дорівнювали принаймні 10 тис. крб. Коли взяти, напр., а) шинковий збір (його ділили на старшину, включаючи й курінну), то в 1770 р. пай від нього дорівнював 4 крб., 1771 р. — 14 крб., 1774 р. — 15 крб. 65 коп.⁷⁾; б) від двох тільки перевозів по 42 крб. 60 коп.⁷⁾. Узявши-ж усю кількість прибутків і поділивши її свідомо неправильно (з розрахунку на 45 паїв, з яких 38 припадало на курені й тільки 7 на військову старшину, що її пайка фактично була незрівнянно вища), матимемо для кошового, судді, писаря й осавула по 222 крб. пересічно, а для довбиша й пушкаря по 111 крб. Виходячи-ж з поправнішого обчислення, а саме, що прибутки ділено на чотири частини, з яких одна йшла на старшину⁸⁾, знайдемо, що загальна сума кожного з військових старшин дорівнювала 500 крб. чистого заробітку. Сюди не входили ні підвищена платня старшині, ні судові мита, ні ральці, ні законні чи незаконні датки.

Отож у міру того, як зовнішня торгівля почала скорочуватися, отаманії, що була за тенета на гроші, лишалося кинути їх у Вольності й у землю. Полк. Потапенко почав набувати землі, й завів зимовник. Полк. Гук, ставши за володільця землі, коли зруйновано Січ, втратив майна у своєму зимовникові на 1632 крб. 66 коп.⁹⁾. С. Білий, як видно з його тестаменту, лишив у своїй земельній маєтності-зимовникові на 15 тис. крб. готівки та 10432 крб. борговими розписками¹⁰⁾. Полк. Велегура, як об'їздив свою дільницю, то продавав місцевій людині горілку власного виробу¹¹⁾. До маєтностей на зимов-

¹⁾ Мышецкій, Ист. о запор. коз., 58—59.

²⁾ Ригельманъ, ч. III, 79. ³⁾ Запор. Архів, № 24, арк. 122.

⁴⁾ Эварницкій, Зап., I, 18; він же: Ист. зап. коз., III, 124, 131; Маркевичъ, Ист. Малорос., II, 324.

⁵⁾ Щекатовъ, II, 538; Эварницкій, Источники, II, 1506, 1361, 1406.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., II, 1090.

⁷⁾ Зап. Арх. № 83, арк. 9, 17—18, 46. Скальковський прибуток дорівнював 24 крб. 51 коп. ●

⁸⁾ Пор. Зап. Арх., № 57, арк. 7.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, II, 2090—2091.

¹⁰⁾ Зап. О. О. И. и Др. X, 48/. Пор. Терновскій, Къ ист. зап. края, 60, 87.

¹¹⁾ Зап. Арх. № 106, арк. 60.

ники приїздили ті, кому треба було закупити багато продуктів сільського господарства ¹⁾). Ставало очевидним, що збережені від торгівлі прибутки старшина може з великим успіхом вкладати в сільське господарство; витрати оплачувалися з лихвою і новий зиск був цілком забезпечений.

§ 5-а.

Перехід на землю на зимовники відомий був Січі віддавна. Костомаров відносив початки їх до часів перед Хмельниччиною ²⁾), кн. Голіцин до Сигізмунда ³⁾), Каманін на кінець XVI—початок XVII в. ⁴⁾). Але то були виняткові випадки, в XVIII-ж в. вони стали масовим явищем. Виходила, на землю осідаючи, найзаможніша частина, що, маючи гроші, могла відразу господарювати. Довга козацька практика підказала одному з найбільших російських істориків думку визнати запорозців за природніх озброєних колоністів ⁵⁾), що, до певної міри, таки справедливо ⁶⁾). Але виразно старшинського вигляду набрали приватні зимовники тільки від часів кошових: Гусака, Гордієнка й Сорочинського. Ось р. 1704 абшитовий запорозький старшина Губа чи Губин закладає зимовник Губаниху ⁷⁾), що з нього згодом виросла ціла слобода тієї-ж назви. Р. 1734 Неплюй засновує Алферівку, р. 1737 Карнаух — Карнаухівку, р. 1749 Лещина — Аннівку, Тарас — Тарасівку, Тритуз — Тритузне, р. 1770 Сохач — Сохачівку й т. д. ⁸⁾). Те, що говорено про Чаплинку 1680 р.: „нѣкоторые изъ войсковыхъ старшинъ имѣли наилучшія свои маетности“ ⁹⁾), для XVIII в. було вже загальне правило. Гаврило Блакитний, старшина Бородай, П. Колпак, Лях, Дій, Гараджа, Калнишевський й ин. січові багатії одночасно були фундатори великих маєтків ¹⁰⁾). За великими грошовими людьми тяглася й дрібнота. Вона, виходячи з Січі, тільки й мала, що частку, яка припадала з курінної карнавки, і гадала на гріш закупити п'ятаків. Коли в XVII в. вони тільки номінально зараховували себе до шляхти ¹¹⁾),

¹⁾ Зап. Арх. № 7, арк. 28; № 26, арк. 29 і 36.

²⁾ Богданъ Хмельницкій, I, 78.

³⁾ Рус. воен. історія, II, 401.

⁴⁾ Чт. въ О-вѣ Нест. Лѣтоп., VIII, 87.

⁵⁾ Соловьевъ, Історія Росіи, III, 1684.

⁶⁾ Пор., напр., саме заселення Січі за Самовидцем. — Лѣтоп., 330, 331.

⁷⁾ Мат. для ист. стат. оп. Екатер. епарх., I, 397.

⁸⁾ Ibid., I, 221—222, 82, 229—230, 100, 154, 139 й инш. Для XVII в. див. *ibid.*, I, 411, 427; Эварницкій, Вольности, 194; Новицкій, Народн. память, 6, 11, 20; Сб. стат. свѣд. по Екат. губ., III, 4; Сб. статей Екат. научн. О-ва, 218; Киев. Стар., 1886, III, 605, 607 й ин.

⁹⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 418—419.

¹⁰⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, I, 23, 27; в и н - ж е: Источники, II, 1709; Ист. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. губ., 68 й ин.

¹¹⁾ Malinowski, Źródła do dziejów Polski, II, 166—167; Величко, I, 35 й ин.

то тепер ставали вже справжнім шляхетством, таким, що могло вже й не вважати на якийсь там просте козацтво. Виходячи з Січи до Вольностей, старшина відривавсь від свого куреня, ба й самого Війська. Їхні інтереси вже не ставлено на чільне місце. Тепер відмовлялися від військового майна в інтересах отих, що повиходили до Вольностей, абшитових вояків. Курінна карнавка перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок учасників. До якого ступеня дійшов відрив від колишніх понять, видно з того, що, як свідчать сучасники: „въ зимовникахъ живутъ по нѣскольку лѣтъ и только тогда, когда захочется, приходятъ въ Сѣчу“¹⁾. О. Єфименкова тонко постерегла новий стан речей, підкреслюючи, що „положительная часть запорожскаго общества, обзаведшись зимовниками и разными сельско-хозяйственными приспособлениями, предпочитала спокойно и безъ риска пользоваться милостями русскаго правительства и увеличивать свое состояніе“²⁾. Колишня військова рівність обернулася в порожню декламацію. Безособове вояцьке право Січи в зимовниках перетворилося в привилей, з публічного стало індивідуально-приватним, бо з давніх-давен власне приватне право було привилеем. Так зовсім справедливо висловивсь проф. Покровський на адресу нових дідичів, назвавши їх „запорожской аристократией“³⁾. Влада куреня стала фікцією. За законом курінні отамани мали, між иншим, стежити за козаками, „состоящими въ куреняхъ, такожъ... и по зимовникамъ“⁴⁾. Дужки над таким правилом розкрив Корж, оповівши, що „козаки, що сиділи зимовниками... одбували повинності“ разом із своїми малюками та джурами⁵⁾. Отож, влада куреня означала насправжки владу господаря зимовника. Товариство, як говорено, так і писано⁶⁾, виродилося в залежність багатьох від небагатьох. Тепер це звучало вже по иншому: „як вірний товариш — борщику, каші зварись“⁷⁾. Жити десь у запорозців стали висловлювати формулою: „служити в дейках“⁸⁾.

Але щоб так відірватись і перевернути уклад, що утворювався віками, треба було мати таке чи инше право на землю, належну цілій вояцькій державі. Коли придивитися до земельних справ у Вольностях, то можна добачити, що гніздюки мали землю за умовою відбувати військову службу. Землю давано воякам, отже чоловікам, що зараз-же мусіли служити. Недолітків, отож, або жінок виклю-

¹⁾ Соч. и переводы за 1760 г., V, 432.

²⁾ Єфименко, Южн. Русь, II, 43.

³⁾ Покровський, Рус. ист., II, 160.

⁴⁾ Сенат. Архивъ, VI, 129.

⁵⁾ Стороженко, Україн. оповід., II, 191.

⁶⁾ Пор., напр., Эварницкій, Источники, I, 1005.

⁷⁾ Новицькій, Малорус. пѣсни, 79.

⁸⁾ Ibid., 81.

чали з числа осіб, що могли володіти землею на своєму праві. Але розміри ділянок, даваних за службу, не фіксовано. В даному разі все залежало від конкретних умов. Та й вимога що-до розмірів ділянки, тимчасом як земель було сила-силенна, не мала серйозного, ділового значіння. Разом з наданням землі за відбування військової служби відомо користання землею за вже відбуту службу. Так, у половині XVIII в. колишній старшина Горб дістав землю за свою минулу службу. Надану землю вже не відбирали. Принаймні дотепер відомий матеріал не підпирає думки про можливість відбирання раз наданої земельної частки. Коли запорожець хотів дістати в Вольностях землю, він про це прохав Січ. Прохали усно, згоду Кіш давав у писаній формі, надання виходило від ім'я юридичної особи — Січи. Діставши землю, певен старшина міг одступати частину її в користання иншим, кому тоді доводилося прохати фізичного володільця (Корж). За користування землею здебільшого треба було виконати різні умови, що ставила Січ, напр., обробити сад на здобутій землі, то-що. Цікаво, що для того, хто діставав як ласку або поступку землю, військова служба не була обов'язкова. Очевидячки її або вже відбували (й за неї на иншому титулі діставалась земля), або не мала справжньої цінності. Писаний акт з боку Коша потрібний був на те, щоб відступлене від Січи право не заперечували инші особи чи й сама Січ. Брак писаних актів у випадкові, коли землю відступав фізичний володільець, треба пояснювати тим, що тоді легше наставала залежність од відступника, у кожному разі володіння чи користування землею в Вольностях на зимовниках неодмінно зв'язувало, тим чи иншим способом, з військовим званням володільців. Володільці зимовників були обов'язково військовики, як не тепер, то в недавньому минулому. Зимовники не козацько-старшинські в принципі були неможливі. Підпирають такі думки згадки та ономастика місцевостів¹⁾. У даному разі перед нами тип мусульманського феодалізму, що так докладно описав західній дослідник²⁾ і *de facto* перевели виходні з отаманії³⁾. Справді. Знаємо, що володільцям зимовників давала Січ наряди, напр., що-до косовиці сіна на потреби Війська⁴⁾, що-до відбування військових обов'язків у паланці, від чого могла звільнити та-ж сама Січ⁵⁾, судова залежність володільців — була від Січи, як видно з справи 1771 р. старшини Білого, де говорено, що в усяких справах що-до зимовницьких господарів, на них чи від них, належало вдаватися „по командѣ в здѣшний Кош, гдѣ-б по справедливости без учиненія надлежащего не оставлено“ всяку

¹⁾ Новицький, Малорус. и запорож. старина, 10, 21.

²⁾ Hammer, Histoire des Musulmans, VI, 268.

³⁾ Київ. Старина, 1882, XII, 530.

⁴⁾ Запор. Архів, № 25, арк. 74, 122.

⁵⁾ Ibid., арк. 35; № 48, арк. 142.

справу¹⁾, відбували й бекетну повинність²⁾, відбувалася й боротьба з великими та малими татарськими загонами³⁾.

Можливість дістати землю означала право використовувати її за допомогою якихось робочих рук, отже право заселяти надані землі. За перших посельців отаманських маєтків був ясир. Почавшись у XVI в., ясир зберігсь, аж поки існувало Запоріжжя. Правдоподібно, що попервах ясир зберегали, щоб продавати полонених або щоб вимінювати їх. Згодом-же, в міру того, як розвивалися сільські промисли в Вольностях, ясир почали використовувати на іншу мету, полоненими стали залюднювати степи. Ганчарова Балка чи Могила, Миколаївка чи Волоські хуторі виникли по тому, як осаджено там ясир⁴⁾. Ясир, набраний з представників ісламу, звиклий десь від часів Сулеймана II залежати від своїх дідичів, природньо заніс з собою до Вольностей практику внесків на користь нових своїх володільців від приплоду отар, бджіл, млива на млинах, виводу, то-що. До практики обов'язкових відносин на мусульманському праві схилились, мусіли перейти й виходні з сусідніх з Запорозькою державою країн. „Распространявшееся вокруг Запорожья крѣпостное право, — каже один з описувачів Запоріжжя (Твердохлебов), — гнало къ нему со всѣхъ сторонъ поселенцевъ на его обширныя пустыя земли и давало толчокъ и готовый матеріаль для такой (?) жизни“. Це життя автор звав „новим“, що йому Запоріжжя „инстинктивно шло навстрѣчу“⁵⁾. Такі втікачі не випадком кидалися в запорозькі степи. Вони зовсім не належали до очайдушних, що махали рукою на все й наосліп ішли, аби-б тільки йти. Ні, в степи рушали здебільшого ті люди, що мали на оці „зачепитись“ біля якогось земляка або родича. Проф. Буцинський казав те саме, здогадуючись, що „первыми поселенцами (Вольностей) были семьи запорожскихъ козаковъ и ихъ родственниковъ, а потомъ къ нимъ присоединились и другіе обитатели Украины“⁶⁾. Подібну-ж думку ще задовго перед ним висловив єпископ Теодосій. До виходнів приєднувалася група так зв. молодиків або малюків, молодих козаків, що їм давали старшинам у науку й що мусіли дурно на тих старшин працювати. За допомогою малюків старшина міг робити наскоки на татар, брати в них ясир і заселявати ним землі. Так робив напр. володілець зимовника Рудь, що від Коша здобув у нагороду

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 139, арк. 3 й 23.

²⁾ Зап. О. О. И. и Др., VII, 260.

³⁾ Бантышъ-Каменскій, Ист. Малор., 245, Beschreib. aller Nat., 529, 527; Соч. и пер. за 1760 г., V, 432; Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, II, 476.

⁴⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатерин. еп., I, 526, 527, 522—524, 86—87; Истор. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. губ., 51, 58; Скальковскій, ор. с., III, 61; Киев. Стар., 1884, I, 163; Новицкій, Матеріалы, 46; Fletcher, Hist. de Pologne, I, 90; Нурел, Von den Kosaken, 222.

⁵⁾ Киевская Старина, 1886, XII, 749—750.

⁶⁾ Сборн. статей Екатер. научн. О-ва, 240.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., I, 259.

землі на власність¹⁾. Старовинна практика, про яку згадував Боплан, а саме, що полонені лишалися „въ услуженіи“ у переможців²⁾, знаходила собі повне визнання і в умовах XVIII в., хоч служила іншим завданням. Кіш дозволяв її, як видно з наказів Січі 1755 й 1770 рр., коли січове начальство прямо показало на службу в старшинських зимовниках³⁾.

Попервах перерахованих груп людности для колонізаційно-господарчих потреб було досить. Адже-ж зимовники, навіть тоді, коли вже склалися досить широко, переважно скотарювали, та були не від того, щоб і пограбувати татарську худобу; протягом 1758 р. від татар було відігнано 1774 коня, з них після довгих прикрих пересправ, повернуто було тільки 645 штук⁴⁾. Протягом 1743—1748 рр. так само здобуто 1175 коней, 250 голів рогатої худоби, 903 вівці⁵⁾. Розміри власного скотарства не можна обчислити. Що-до цього маємо випадкові цифрові дані. Так, за р. 1765 знаходимо, що було:

ПАЛАНКИ	Вівці	Рогата худоба	Коні
Протовчанська	6489	333	100
Бугогардова	75	92	152
Самарська	31919	3517	1878
Кодацька	13365	1401	1129
Інгульська	—	4761	— ⁶⁾

Це все дуже зменшені цифри, що впадає в вічі, коли порівняємо їх з кількістю утрат підчас татарських наскоків. Р. 1769 татари в Самарській паланці захопили 6266 овець, 1680 коней и 2605 голів рогатої худоби⁷⁾. Скотарство в зимовниках було розвинено так, що дехто з сучасників називав запорозців „скотопасами“⁸⁾. Худобу тут дуже цінували. На неї старшина позирала ласим оком. Тому, напр., прибудна худобина за три дні після того, як її затримано, переходила в розпорядження старшини⁹⁾. Коли скотарському господарству хтось чимось шкодив, то з цього приводу порушували голосну справу. Р. 1741—1742

¹⁾ Багалій, Заселення південної України, 42.

²⁾ Мемуары, II, 301.

³⁾ Скальковській, Секрет. переписка Коша Зап., 12; Новицькій. Матеріали, 64.

⁴⁾ Сенат. Архивъ, XI, 54, 347.

⁵⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 44.

⁶⁾ Запор. Архив, № 74—4, арк. 18, 27, 67, 101.

⁷⁾ Ibid., № 40, арк. 23.

⁸⁾ Зуевъ, Путешеств. записки, 236.

⁹⁾ Соч. и перев. за 1760 р., V, 451.

в Завали, Бобола, Чуба, Горба, Павла, Олекси, Шалимовця татари побрали коней і Кіш на це як-найенергічніше протестував¹⁾. Запорозці завсіди намагалися здобути широку можливість продавати з своїх зимовників коні²⁾. Мінімум для експорту, що його вимагали володільці зимовників в р. 1757, виражавсь у цифрах: 1000 коней, стільки-ж рогатої худоби й 4000 шт. шкур³⁾. Зацікавлені в збуті своєї худоби, володільці зимовників ладні були виплачувати за них чималі мита; коли продаж ішов до Криму, мита дорівнювали для коня 30 тал. і для рогатої худоби 10 тал.⁴⁾.

За такої системи скотарювання, коли більшість земель забирали під випас, січове начальство не дуже потребувало людности. Володільць зимовника міг зовсім перебути своїми малюками та ясирем. Нарешті, до його послуг були т. зв. аргати. Аргат — найманий робітник з січових козаків. Їх бачимо вже наприкінці XVIII стол.⁵⁾. Січовик, не знаходячи собі місця через абсолютне перелюднення в Січі й не маючи спромоги за браком грошей сісти власним зимовником, шукав собі засобів до життя в Вольностях або по-за їх межами. Здебільшого січовий аргат вирушав на Дін чи до Криму та турецьких міст, і тут ставав до кого-небудь на роботу⁶⁾. De jure він не міг стати до праці в свого-ж брата січовика: один одному вони були рівні, а не підлеглі на основі приватної умови. Рівний становищем січовик не міг бути за надто бажаного робітника. Володільці зимовників теж не пропонували аргатам роботи, а брали їх мором у своїх зимовниках, де за козацькою регулою, не могли не дати притулку. У записках Новицького сказано, що, прибувши до котрогось зимовника, січові аргати на початку тільки вилежувалися та прудили воші. Знищивши „внутрішнього ворога“, аргат починав міркувати над дальшим своїм перебуванням у зимовнику й просивсь на роботу. Маючи себе за вільного, аргат не зобов'язувався службою на певний строк й не оформлював свого становища. Він удовольнявсь і користавсь малим. На Мігії, прим., у 60 роках XVIII стол. аргати жили в брудних і аби-як поставлених халупах. Аргатове становище утруднювалося ще й тому й тоді, коли зимовник належав якомусь начальникові. Тоді аргат опинявсь в умовах військової дисципліни⁷⁾. За аргатом пильно наглядало військово право, що по зимовниках у Вольностях зосереджувалося в руках того, хто володів зимовником. Отож, належачи до зимовника, аргат-січовик підлягав нормам вояцького права. Володільць зимовника „щитив“ аргата так само, як

¹⁾ Эварницкій, Источн., II, 1324—1325.

²⁾ Пор. Сб. Рус. Ист. О-ва, CIV, 353.

³⁾ Скальковскій, II, 157.

⁴⁾ Эварницкій, Ист., 1114.

⁵⁾ Сб. статей Екатерин. Научн. о-ва, 225.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., I, 876; Брунъ, Крымъ въ половинѣ XVIII в., 3.

⁷⁾ Сб. статист. свѣд. по Екатер. губ. I, 5; Андріевскій, Мат. по ист. Зап.,

„щитив“ своїх малюків та джур. За приклад може бути Марченкова справа в 1747 р., коли татари полонили Марченкового сина й слугу; на захист покритого стала вся Січ. В умовах небезпеки це не аби-що важило. По зимовниках, що скотарювали, січовик-аргат ще міг щось робити. Що-ж до гречкосіїв, то він ставивсь до них з презирством і вигукував на їхню адресу: „ей, мужик-ворона, чи є в тебе оборона?“, не вагаючись при нагоді і побити бідолашного хлібороба ¹⁾).

Але господарство зимовників почало мужичіти. Зимовник почав переходити на хліборобство, дарма що й не міг розлучитися з колишніми промислами ²⁾). Акад. Багалій постеріг, що „запорожці, як виходці з хліборобів, не кидали зайняття своїх батьків“ ³⁾). Корж свідчить, що всі асцеденти його хліборобили та й іншими промислами промишляли ⁴⁾). Круг зимовника Коржів „був посіяний ячмінь“ ⁵⁾). Запорожець Сагайдак в 69-х рр. мав „за землянкою стожок гречаної соломи“ ⁶⁾). Запорожець Трута дійшов до того, що „въ запорожскія дѣла не вкидался, а вель хлѣбопашество, работая на Войско“ ⁷⁾), як і запорозці Половиці й т. д. ⁸⁾). У казці Сайка переказується, що заможний запорожець добре господарює, землю оре плугом, впрягаючи до нього 6 волів, хліб жне серпом ⁹⁾), є вказівки на те, що незадовго перед тим, як скасовано Січ, запорозці знали залізний плуг ¹⁰⁾ й т. д.

Зимовницьке хліборобство проти слобідського стояло вище. По зимовниках хліборобство провадили на три поля: найдальший клапоть землі лежав уперек дачі й призначали його на постійний сінокіс, двоє інших по черезно засівали хлібними рослинами ¹¹⁾). Панувала система перелогу, така раціональна в умовах негустої людности. На неї знаходимо вказівки і в разуразних згадках у піснях про тирсу, що росте саме по старих перелогах. Межа сільського господарства в зимовнику, як і взагалі в Вольностях була недовга, а тому й сільсько-господарча техніка тут стояла невисоко. Механічні процеси були прості: з переробок продуктів бачимо хіба борошняну й горілчану. У кожному разі тільки одного промисла без домішки інших зимовники не знали. В господарстві зимовника відразу маємо всі види господарства. Тут стояла жила хата, коло неї була стайня на худобу, город, що давав щоденну харч мешканцям, левада, ліс і поле. Все збивалося в кулак. Речі найпершої потреби завсіди були під рукою. Невеличке, на татарський кшталт, місто було, природня річ, за найближчу властивість зимовниць-

¹⁾ Мартинович, Українські записи, 229.

²⁾ Шмидт, Мат. для географ. и стат. Рос., I, 25.

³⁾ Багалій, Засел. півден. Укр., 89.

⁴⁾ Устное повѣств., 2.

⁵⁾ Стороженко, Україн. оповід., II, 119.

⁶⁾ Сбор. стат. Екат. науч. о-ва, 177. ⁷⁾ Ibid., 65.

⁸⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 54.

⁹⁾ Мартинович, Укр. записи, 79.

¹⁰⁾ Лѣт. Екат. уч. архив. ком., II, 78.

¹¹⁾ Шмидт, Мат., II, 17.

кого господарства: продукти городництва швидко псуються, отож далеко від обійстя тримати їх не можна. Потрібуючи дров на опал, зимовчаки мусіли оселятися біля гаїв. Але що дерево псується не швидко і потрібне тільки в певний сезон, то гай стояв від зимовника оддалеки. По другий бік — лан, де господар працює, а за смугою ланів — пасовисько.

Коли в скотарському зимовнику господарство будується за лінією кіл, то в хліборобському бачимо площинні відношення, обчислені на руки. За типовий цією стороною можна вважати зимовник Колпака на річці Багатій. В ньому було 3 хати, 2 комори, льох, стайні, 4 під барканом двори, млин на 2 кола. Переховувалося в Колпака 13 бочок борошна, 4 — пшона, 2 засіки жита; було 1299 овець, 127 коней, 85 кобил, 129 волів, 129 биків, 54 корови¹⁾. На другому зимовникові того-таки Колпака по р. Кам'янці р. 1747 татари наскочивши захопили: 12 чт. борошна, 19 неводів, 7 човнів, 59 пуд. соли, 9 коней і 2 воли²⁾. Отже в зимовниках полк. Колпака бачимо: хліборобство, скотарство, рибальство, млинарство й, можна припустити, торгівлю, до того-ж деякі промисли поставлено було широченько, настільки широко, що сами малюки не спромоглися-б із ними впоратися: акад. Багалій уважає, що суто-козацький зимовник складався тахітум із 19 чоловіка³⁾. За мінімальним-же підрахунком, необхідних людей у Колпаковому зимовнику треба було: від 4 до 8 чол. робітників на польові роботи (з розрахунку 2 плуги); 12 чабанів, 5 неводничих і рибалок, 1 мірошника, 1 возія, 20 для догляду за товаром та рогатою худобою, усього від 43 до 47 чол., не беручи на увагу кухарів і домашньої служби.

Отож треба було десь дістати решту необхідних людей. Як вже знаємо, частину покривали ясирем. Але робітників цієї категорії не могло бути багато. Доводилося підсилювати їх із сторони. Тут могли стати в пригоді ті особи, що заборгувалися, однаково з якої причини. Січовики, коли їхні торговельні контрагенти банкрутували, описували майно банкрутів і „старших и малих дітей таксовали“. Так було, прим., з збанкрутованим правобережним купцем Новицьким, що дітей його з наказу Калнишевського потаксував військовий осавул⁴⁾. Або 1766 р., коли збанкрутував Краведь, запорожець Лебединський вимагав, щоб передано йому дебітора „з женою и со всею его семьею в службу“⁵⁾. Проф. Флоровський доводив, що взагалі торговельні об'єкти для запорозців могли закінчуватися віддачею їх на відслужування за борги⁶⁾. Але не тільки по торговельних операціях траплялося таке. Низка полковників якось сповіщали Кіш, що їхні козаки, не дістаючи платні з Січі, „принуждени будут свои лошади

¹⁾ Скальковській, *op. c.*, I, 199.

²⁾ Андрієвській, *Мат. по ист. Запор.*, 75.

³⁾ Багалій, *Засел. півден. України*, 25.

⁴⁾ *Зап. Арх.* № 9, арк. 15.

⁵⁾ *Ibid.*, № 169, арк. 35—36.

⁶⁾ Флоровській, *Деп. Запор. Войска*, 36.

продавати и хозьяевам сплачиваться за хлѣб и сѣно, а в кого недостаточно будет деньги, то и самому в службу хозяину оставаться“¹⁾. Самарський монастир у кримінальних справах виступав у ролі „печальника“ за засуджених — приклад маємо в 1759 р. з конокрадом Шульгою — випрохував їх собі в роботу²⁾. Очевидна річ, що й таких людей не могло-б бути стільки, щоб вони цілком удовольнили потребу на робітничі руки. Тоді повстала необхідність у вільнонайманих робітниках. Наймитів було чимало. У 12, напр., зимовниках Самарської паланки в 70-х рр. XVIII стол. було:

Козаків . . .	379	88	28	36	54	29	90	84	60	70	80	11
Наймитів . . .	236	63	27	34	37	40	71	67	80	81	70	8

а разом перших 1546 і других 1801 д. У зимовниках Личківської паланки було козаків 41 — 1 — 12 і наймитів 374 — 1 — 37, а в цілому перших 54 і других 412. Господарство в зимовниках Самарської паланки було безперечно трудове (на 1,5 господарів припадало 1,8 наймитів). У Личківській про безпосередню працю самих господарів, пересічно беручи, говорити не доводиться. Цікаво тут іще те, що окрім наймитів по зимовниках бувала домішка постійних хліборобів. Напр., у Протовчанській паланці в трьох зимовниках (з сімох) на 69 козаків і 16 наймитів припадало 92 хлібороби. Те саме було і в негусто залюдненій Барвинковостінківській паланці, де на 10 козаків і 13 наймитів припадало 6 селян хліборобів. Наймитів у Вольностях взагалі було чимало. В самій Новоселиці їх рахували на 3447 л., у Богородицькому 99, в Каманці 58. За дзими 2-го випуску „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссії“ можна виснувати, що наймитів у Вольностях було по-над 5 тис., але насправжки цю кількість можна принаймні подвоїти. Сюди не ввіходили сезонні робітники, що про них р. 1766 писав Воейков: „весною приходят (до зимовчан) свойственники и знакомие изъ мзлой Россіи и польской Украины, которые до зимы у нихъ живутъ, помогая работою, а на зиму возвращаются въ дома съ работными деньгами или запасомъ“.

Скільки-ж здобував отой бурлака — наймит? З однієї справи 1743 р. довідуємося, що в Січі річна заробітна платня дорівнювала 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах³⁾. І такого заробітку — за це свідчать народні пісні⁴⁾, було досить, щоб спромогтися навіть на власне господарство. В Вольностях, на зимовниках, суто-грошової заробітної платні, здається, не знали. Мартинович у своїх записках свідчить, що гроші видавали наймитові тільки тоді, як він відходив. Наймит, відбуваючи всяку роботу, діставав за це частину продуктів і приплоду, ще й трохи грошей.

¹⁾ Зап. Арх. № 80, арк. 14 й 22.

²⁾ Скальковській, ор. с., I, 165.

³⁾ Эварницкій, Источники, II, 1597.

⁴⁾ Новицкій, Малорус. пѣсни, 70.

Внутрішній ринок ще не так зріс, щоб, напр., брало на увагу момент віддалености. На нього в скотарстві по-просту не вважали. Хліборобство, знов, аж надто не скрізь було таке розвинене, щоб „пахатаря“ особливо цінували. Робітника знайти було не важко, а крім того аргати, хоч би були з них і аби-які робітники, все-ж мусіли знижувати заробітну платню. Нарешті, не могло навіть повставати серйозного питання про вимоги саме грошового заробітку. З наймита був не робітник, а тільки павпер, що дякував за дану роботу й будь-яку платню. Володільць зимовника давав йому змогу існувати, а тому найми вважав за добродійність. Це визначало, що наймити-павпери віддавано володільцеві зимовника головою. Оскільки-ж це був акт добродійности, говорити про договір наймів не доводиться. Наймита мали не так за найняту людину, як за члена зимовника, що господар його давав йому свій „щит“. Та це була лиш порожня фраза. Господар зимовника частенько переховував у себе різних утікачів. У Вольностях не дурно була така приказка: „хочеш бути багатий, не будуй доброї хати — над границею живи, передержія держи“. Не дурно-ж і російський уряд р. 1743 наказував, щоб запорозці „бѣглыхъ малороссійскихъ людей отнюдь не пріймали и нашедшихъ отъ платежа указанныхъ податей не защищали“¹⁾. Передержіїв було, очевидячки, не так мало, коли звернув на них увагу Сенат. Останньому не раз доводилось обізнаватися з справами про втікачів з Гетьманщини²⁾, з Криму³⁾, то-що. Через те втікачі мусіли сидіти тихо й згодом „мало по малу селиться (в зимовниках) на в с е г д а“⁴⁾, підпадаючи під владу зимовницького володільця.

Влада останнього ширилася на тільки на тих, хто в даний момент фактично перебував під дахом зимовника, але під нею були всі, хто працював у межах господарства (напр., чабани) чи й по-за межами зимовника, але відім'я зимовницького володільця (чумаки) і оті хлібороби, що фігурують самостійно в описах різних паланок. Отож, зимовник являв собою своєрідну організацію підвладних стосунків. Січ визнавала таке становище речей, бо воно не ущерблювало її влади й ні трохи не обмежувало її суверенітету. Одне слово, влада володільця зимовника в правному розумінні може бути наближена до влади куреня. Подекуди була більша, бо в зимовниках жили не самі козаки, а й посполиті, не тільки чоловіки, але жінки й діти й т. д.⁵⁾.

Зимовчаки своїм складом і залежністю від володільця зимовника перебували в фаміліятних стосунках. Фаміліятами новосербські посельці в запорозьких Вольностях звали людей, „кои (за військових і їхніх заступників), есть ли (цим останнім) не достаетъ времени, должны

¹⁾ Эварницкій, Сборн. матер., 5, 7.

²⁾ Зап. Арх. № 111, арк. 19 й 29. ³⁾ Ibid., № 31, арк. 54.

⁴⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 16.

⁵⁾ Описание всѣхъ обитающихъ въ рос. государствѣ народовъ, IV, 358—359; Fletcher, Hist. de Pologne, I, 77; Levesque, IV, 189 й д.

обробляють їх землі и Їсполнять домашнія надобности“¹⁾ й перебували в особистій залежності від них, сидячи на призначених їм земельних клаптиках²⁾. Фаміліятні стосунки впливали з системи домоводства й господарчих послуг³⁾. Фаміліяти комплектувалися з самітних і вбогих, що не мали власного господарства⁴⁾. Тут знаходимо ознаки мусулманського феодалізму, який фаміліятні стосунки вважав за такі, що впливають з підлеглости військовому домовладці і доти, аж поки даний вояк носить військове звання. Втративши звання, володілець зимовника мусів вступати з своїми колишніми фаміліятами в звичайні договірні стосунки. Стосунки фаміліятного типу повставали ще за однієї умови — коли держава давала воякові землю, свою владу над фаміліятами зимовницький дідич міг переводити в життя особисто. Але він міг і не бути на місці. Фаміліяти-ж мали неодмінно працювати в його господарстві. Скільки й як працювати, залежало від розмірів і стану господарства та ще від звичаїв даної місцевости. Остання обумовлювала й розмір влади над фаміліятами. У кожному разі владу над трудящими було звязано з вимогами військового характеру і вона мала на собі відзнаки дисциплінарних стосунків. Саме цим треба з'ясувати, чом домовладика міг передати владу третій особі, яка мала від нього делегацію. Справді, старшинськими зимовниками звичайно керували особливі довірені домовладки, що звалися господарями і мали як господарчі, так широко адміністративні функції. „За отсутствіемъ (напр. полк. Колпака в його зимовнику Опанасівці) справами завѣдывалъ хлопецъ — малецъ С. Лоть, человекъ грамотный и благонадежный“⁵⁾. Але карні справи не виходили в сферу повноважень як господаря, так і самого зимовникового володільця. Коли козак Платнирівського куреня Пастрида р. 1767 побив був зимовницького служника десь з Чорного Ташлика так, що той вмер, то „сходка“ в Січі загадала побити винного „жестоко киями и пустить на покаяние“. Коли наймит козака Кумпана того-ж-таки 1767 р. поранив ножом запорозця, то злочинцеві паланковий суд наказав „уломити ногу“⁶⁾.

Фаміліяти, як і взагалі вся людина зимовників без кінця й краю працювала, мовляв російський історіограф, „единственно къ обогащенію старшинъ“⁷⁾. Мужика безсоромно визискували⁸⁾, бо володільці зимовників де-далі, то все більше готували продуктів для продажу як на зовнішній, так і надто на внутрішній ринок⁹⁾. Отже з передержія вимагали все більшої роботи. Вважаючи на негустість людности й мож-

¹⁾ Зябловскій, Землеописаніе, ч. V, 310.

²⁾ Пор. Писаревскій, Изъ ист. иностр. колониз., 70.

³⁾ Пор. Эварницкій, Источники, II, 1880, 1896, 1918, 2025, 2026, 2067, 2069.

⁴⁾ Терновскій, 45. ⁵⁾ Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XII, 463.

⁶⁾ Киевская Старина, 1886, III, 614, 615.

⁷⁾ Миллеръ, Историч. сочиненія, 54.

⁸⁾ Пор. Гильденштейнъ, Путешеств., 21.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Южн. Руси, I, 92.

ливі втечі, володільці зимовників не снігалися й перед такими заходами, як запровадження в Запорозьких Вольностях кріпацького права. Прямих випадків його маємо два. Один зв'язується з ім'ям кол. запорозця Барана, другий з ім'ям володільця зимовника Сіромахи, що охоче приймав до себе втікачів, але зобов'язував їх працювати на нього „по одному дню на тиждень“¹⁾. Маємо ще свідчення сучасника Запорозької республіки, що писав: „звѣроловство и паствушество были нижайшія степени запорожскихъ упражненій, коими занимались токмо бѣдные и изъ коихъ никто не достигалъ до вольной жизни, какъ только по духовной хозяина“²⁾. В XVII в. могли бути знайти притулок у Січі цілком зубожілі десь на Україні³⁾. Ображене чуття справедливості „бездомныхъ бродягъ и сиромы“, як називав втікачів Костомаров, власне в Запоріжжі об'єднувало купи людей, що їх так боялися Виговський і сам Мазепа⁴⁾. Инколи і в XVIII в. біднота робила наскоки на татар, як ото було в 1743 р., коли забрала в них якісь 6 казанів, 5 сокир, 4 свердел, 32 одяги, 14 сорочок, 31 пару штанів, 13 кожухів, 16 пар чобіт⁵⁾. Опиняючись у лещатах володільців зимовників, ці бідаки, що не мали „ниже одежды для прикрытія тѣла“⁶⁾, не могли миритися з своїм скрутним становищем, зимовникам чинилось „разореніе отъ подлаго легкомысленнаго народа“⁷⁾, загрожувано колишнім поборникам волі⁸⁾. І загрози, що правда, дуже рідко, таки переходили від слова до діла. Так, р. 1773 під Кінбурном мобілізована й виведена на бій проти турків маса злидарів мало не до смерті була побита великих володільців зимовників полк. Колпака й Дубового⁹⁾.

Коло було замкнене. „Абсолютна воля“ Запоріжжя розвинулася в свою діалектичну протилежність. Разом із цим замкнулося коло й політичної майна. Державність дібр і собі перейшла в свою протилежність — індивідуальну земельну власність. В Вольностях народилося право власності. Ось кілька доводів. Запорозький полковник Попатенко позичив І. Золотаревському 4700 крб., а щоб забезпечити цю позичку, взяв в нього його маєток-зимовник; цей зимовник за Попатенком і лишився¹⁰⁾. Чернець Івістіон витратив на Г. Ромуса 679 крб. 50 коп. грошей, а за це дістав у власність половину Ромусевого двору¹¹⁾. Калнишевський визнавав факт власності на зимовники за „запорожского

¹⁾ Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 133.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2, т. I, 549.

³⁾ М а с е ј о w s k i, Hist. włościan, 188.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. запор. козаковъ, II, 271; в и н - ж е: Источники, I, 404 й ин.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матеріаловъ, 45.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, II, 1779.

⁷⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 104.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, I, 973.

⁹⁾ Скальковскій, ор. с., II, 138.

¹⁰⁾ Лѣт. Екхатер. учен. архив. Ком., II, 53.

¹¹⁾ А. А. Андріевскій, Историч. матеріалы, IX, 52 - 53.

войска разными чинами" ¹⁾). Про це-ж знаходимо вказівки і в справах російського Сенату ²⁾). З права-ж власности впливало й право тестаментування. Кол. військовий старшина Качалов відписав у духівниці свій зимовник небожеві. Старшина Литвин те саме зробив із своїм зимовником ³⁾).

Зміна зайшла дуже далеко. Тимчасом як десь перед першим зруйнуванням Січи навіть у дрібницях помітна перевага військових начал, після 1709 р. й надто після прийняття російського підданства на перший план висуваються моменти індивідуальної власности. Рубиться хата. На сволокові її неодмінно вирізьблюють ім'я її власника. Офіруючи до церкви ікону чи якусь там богослужбову книгу, ставлять на ній жертводавцеве ім'я. Така асигнація речей стає законним і широко розвинутим побутовим явищем. Асигнації свідчать про належність речей даній особі, підкреслюють правильність індивідуального володіння, про що оголошується відповідними записами *urbi et orbi*. Контрасигнації з боку Війська не дається місця. Військо не оповіщають навіть у поважніших випадках і про деякі факти та події дізнається воно десь „кружним шляхом“: оповістив-же кримський хан Січ у 1747 р. про появу зимовників і цілих слобід на Конських Водах ⁴⁾).

Підстави життя в Вольностях радикально змінилися. Це не могло не вплинути на переродження організації влади в паланках. Йдучи за старовиною, тут ніби все про людське око лишалося без змін. Та насправжки отамани побачили біля себе „стариків“ — заможних хазяїв, що допомагали отаманам правити, виступаючи в ролі дорадчого органа ⁵⁾). Проф. Яворницький ладен визнати новий орган за „сходку“, де розглядувано, що правда, „мелкіе вопросы“ ⁶⁾). Без „стариків“ не перебувається паланка. Р. 1747 бугогардовий полковник, у зв'язку з пропозицією Коша, скликає справжню раду з лисицьких отаманів, „базарныхъ и степенныхъ добрыхъ козаковъ“ ⁷⁾). Вони, „нові козаки“, починають висловлювати свої бажання, підносять перед Січчю голос у справах паланкового управління, доводять до відома Коша про свою довіру чи недовіру паланковій старшині, виступають з системою рекомендації своїх кандидатів на посади, вже не коряться мовчки призначеному од Коша начальству. Перед нами така справа. 1758 р. лисичники й базарники Бугогардової паланки повідомили Січ, що паланковий полковник продав офіровані на гардову церкву перли й уторговані гроші „не знат гдѣ подѣл“, так само, як і срібні келіхи, штофну на ризи тканину й три копи гро-

¹⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 26.

²⁾ Сенат. Арх., VII, 197.

³⁾ Арх. херсон. Духовн. Консистеріи за 1792 г.

⁴⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 399.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 41, 48, 65.

⁶⁾ Ист. запорож. коз., I, 216.

⁷⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 62.

шей. Бугогардові лисичники прохали зняти полковника з посади і на місце його рекомендували „из своей команды“ Т. Щербиновського ¹⁾. „А писар и асаул“, писали вони, „нам угодні“. Разом із тим поставлено було й таку вимогу: „кто станет полковником, то нехай сему полковнику не дасть ничего, пока счету с себе не здасть“ ²⁾. Так говорити могли ті люди, що почували під собою ґрунт. При чім, мовляв, Військо, коли окружна влада мусить керувати власне в окружних інтересах, інтересах лисичників і „степенних“ козаків-стариків? Паланку й її інтереси рішуче протиставлювано Січі й її інтересам. Але на кого-ж старалися „паланкові старики“? Не на наймитів, натуральнѣ, чи аргатів, не на передержіїв чи зимовецьких селян. Останні чудово знали ціну запорозьким господарям і воліли краще йти під поляка, як те було з Д. Красноперичем, що втік до Крилова з сином і незісткою ³⁾.

Мужик і запорожець у Вольностях жили „на ножах“. Обидві сторони ворогували одна з одною. Коли, напр., сіювики сиділи в Олешках і частина їх пішла до черкеського походу, то другу вирізали мужики Самарської та Кодацької паланки; повернувшись з походу на черкесів, запорозці й собі вирізали мужиків по р. Самарі й житла їх спалили. Виходить, „старики“ мали підпору в якійсь іншій групі.

За таку групу були волбдільці дрібних зимовників. Їх було скрізь розкидано чимало — пересічно в кожній паланці було їх сотні ⁴⁾. Достатки отаких дрібних зимовницьких володільців більше-менше відомі. Про них можна скласти уявлення на підставі реєстру збитків, що завдав татарський наскок у 1743 р., коли дрібний зимовницький володілець коз. Лисий втратив 42 крб. грошей, 100 пуд. соли, невода й завод; козак Бауман, — що в нього татари захопили 50 крб. грошей, човен, бурку, 3 кожухи, бочку жита, 4 бочки соли й ин.; козак Ключенко, — що в нього було взято бочку жита, бочку пшона, 100 пуд. соли, або козак Шульга, що в нього пропала скриня з 137 крб. грошей, 2 мідяні казани, 10 чт. житнього борошна, 2 пари чобіт, 2 коси, 3 свердла, то-що ⁵⁾.

Проф. Рожков писав: „едвали можно признать верным мнение, что в зимовниках было особое запорожское посольство — такового классового расчленения в Запорожьи не было и не могло быть“ ⁶⁾. З попереднього видко, що класові начала в Запорозьких Вольностях таки були. Класові відзнаки зблизили нарешті Запоріжжя з Гетьманщиною. Отож доводиться відкинути й думку О. Лазаревського, що гадав, буцім на

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 129, арк. 26.

²⁾ Скальковській, оп. с., I, 134.

³⁾ Эварницкій, Источники, II, 1147.

⁴⁾ Пор. Запорозьк. Архів, № 139, арк. 46—52.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, II, 1570, 1576.

⁶⁾ Рожков, Рус. история, VI, 35.

Запоріжжі існували порядки відмінні від порядків Гетьманщини¹⁾. Куди ближче до справжнього становища речей стоїть акад. Грушевський і покійний І. Каманін, що правда тотожність устрою добачали віддавна²⁾. Класовими початками, що утворилися в Вольностях, треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити. Володільці зимовників від того, що скасовано Січ, нічого не програвали, паланкова людність нічого не вигравала.

Проф. Михайло Слабченко.

¹⁾ Чтенія въ О-вѣ Нестора Лѣтоп., X, 21.

²⁾ Грушевській, Оч. ист. украин. нар., 218—219; Чт. в О-вѣ Нест. Лѣт., кн. 9. Погляди Malte Brun'a в Dictionnaire Universelle zu Balbi в Geographie, Лубенського в „Świat we wszystkich swoich częściach" або автора Beschreibung des ganzen Welt Kreises — значіння в піднесеній справі, розуміється, не мають.

Додатки.

№ 1.

Е. И. В. В. З. Н. велможному и високородному Е. М. г. атаману Кошовому П. И. Калнишевскому з войсковою старшиною

покорнѣйшее доношение.

При ордерѣ войсковому сообщенія переписки с камисиею, находящеюся в Кременчуке, командующим обер-комендантом и бригадиром В. Черѣтковимъ в 13 день сего генваря нами при постах Тарасовском, Бѣленком и Голой Пристани полученно и по разсмотрению, что де оная комиссия отписуется в Кош, что она, не соизволяя вступить черезъ повеление его високографское сиятельство главнокомандующаго 2 арміею г. генерала-аншефа, сенатора и кавалера, графа П. И. Панина посланы к ей ордера с расположением отъ учрежденных по сутяхъ (постахъ ?) для защищенія Російскихъ по Днепру и в гору Самари состоящимъ командамъ выдават фуражъ по статской цѣнѣ денежною суммою по 3 коп. на одну лошадь на сутки, а за овесь 2 четверти на 2 лошади, на мѣсяць 2 руб., муки четверичокъ 25 коп., гарнецъ крупъ 1 коп. съ полушкою. Но Кошъ, в томъ не соблагоизволясь з оною комиссіею, в резиденціи состоитъ, но требуется болшою цѣною выдачи за оній фуражъ и где подлежало вишшимъ Командамъ о томъ съ прошеніемъ внесено и дожидатся той резолюціи, а намъ подтверждается на крѣпко в сохраненіи, чтобъ содержовали государственній интересъ и нигде не розездились и единъ другого вспомошествовали хлѣбомъ и лошадей сѣномъ. Рѣдко жъ находится могущественнѣйшихъ господарствъ на хлѣбъ и на сѣно, нежели немогущественнейшихъ козаковъ, что толко имѣютъ себѣ по парѣ лошадей. По нинешнѣму ж де сему времю забрата справка съ козаками, что нѣкоторые по немогуществу своему за что купить сѣна на подножномъ кормѣ лошадей держали и такъ безвѣстно пропали, что не могутъ і зискать. І притвержено ж нинѣ общественно, чтобъ не пускали лошадей на подножной кормъ, при имущественнѣйшихъ козакахъ находилися и от тѣхъ хозяевъ поставленна цѣна сѣну и хлѣбу, в разсмотрение жъ к войсковимъ дѣламъ пришлется опосля экстракт. Того ради Вашей Велможности з войсковою старшиною покорнѣйше донося, просимъ милостивое разсмотрение учинѣть и опредѣление, буди откудова оная сумма денежная пришлется в Кошъ для роздачи стоящимъ командамъ по постахъ за мѣсяци недоемніи подлежащаго фуражу, муки, крупъ, за сѣно и за овесь, въ томъ из здешнихъ командъ Тарасовского, Бѣленкого и Голой Пристани не оставте, даби они крайней нужди себѣ не узнавали въ томъ недоемѣ, как то прошедшую зиму послѣдовало. Буди-ж і нинѣ за сѣно деньги не возвратите, въ которыхъ они оцѣнкою в боргъ забрали і поставленно, то козаки принужденни будутъ свои

лошадѣ продавать і хозяевамъ сплачиваться за хлѣбъ и за сѣно, а в кого недостаточно будет денег, то и самому в службу хозяину остаются, а в войско поліовое вступит государству нѣчимъ будетъ служить, но отдать же (?) Ваша Велиможность по своему великодушію и милосердствованію покажѣть щедроту с-тимъ над онимъ козакам і в отмѣну опредѣлять иную резолюцію, по чему б они могли обрадоваться своею мужественною храбростию против вѣроломного врага креста господня оказатся, за церковь Божію и всероссійскій престоль. Когда жъ они тѣмъ предметомъ являются в ревности непоколебимой подъ Вашимъ предводительствомъ, то і къ вѣчно достойному имени вашего во всей подсолнечной на вѣки прославление Вашей Велиможности прославится.

О семъ донося просимъ

Полковникъ Голой Пристани Я. Артеменко

Полковникъ Бѣленкого поста Г. Глоба

Тарасовского поста полковой Старшина Н. Гавриловъ

1771 г. Генваря 27.

(Зап. Архив № 8) арк. 14—22).

№ 2.

Из Кременчуковской пограничной таможи в Кошъ В. З. Н.

С о о б щ е н і е.

Прошлыхъ 1767 и 1768 г.г. по поданным здешнюю кременчуковскую пограничную таможду Войска Запорожского от козаковъ в разные мѣсяцы и числа объявлением отпущены в Сечь Запорожскую для тамошнего употреблення, а не для продажи за границу товары, т. е. въ 767 ивонѣвского съ К. Свистуномъ 200 пуд. табаку, уманского с Ф. Великимъ 1700 п. железа тянутого в прутьях, дяковского с А. Машенскимъ, 768 г. шкуринского куреней съ Н. Апостоловымъ разныя товары безъ взятія со оныхъ въ казну пошлинь, въ чемъ данъ имъ изъ оной таможи ярликъ с темъ, чтобъ имъ те отпущенные с ними товары продавать во оной Сечи Запорожской, а не за границу и что они подлинно те товары в Сечи Запорожской проданы будутъ, в томъ привести имъ в здешнюю таможду от тамошнего главного Командира именное свидетелство на срокъ. Точию оные козаки о выше предписанных товарехъ, где оныя ими проданы и до Сечи доведены были никакого писменного свидетелства в здешнюю таможду и по поныне не представили. Того ради в Кременчуковской пограничной таможи разсуждено во оной Кош В. З. Н. послать сие сообщеніе и требовать: выше помянутые козаки Свистун с товарищи отпущенныя с ними по поданнымъ объявленіямъ товары в Сечь Запорожскую были л доведены и в Коше явлены ль, не было ль из оных товаров отпуску за границу. Об оном ученя верную справку, в здешнюю таможду благоволит сообщить письменно в непродолжительном времени.

Цолнер М. Замятин.

Мая 5 дня 1770.

(Зап. Архив № 46—71, арк. 300).

№ 3.

Панамъ полковникамъ кодацкому и самарскому з старшиною крѣпкий приказъ.

Нинѣ по учинившомусь в Кошу общему старшинѣ, стариковъ и курѣныхъ отамановъ и всего Войска опредѣленію приговорили: ради посланки къ височайшему е. і. в. двору по испрошенію на запорожскихъ земляхъ в вѣчность височайшой милостивой новой опредѣленной грамоти и о пожалованіи разныхъ войсковыхъ нуждъ войсковую сумму усугубить, а взискат оную съ подданства войскового козаковъ, також с посполитыхъ дѣленныхъ и недѣленныхъ всѣхъ тяголь и пѣшихъ, кои необходимо з давнихъ лѣтъ землями и лѣсами войсковыми безпрепятственно владѣютъ и користуются. Для чего по всеконечно собранію подлежащей суммы приговорили въ 756 и 757 г. дворовому числу учинено на описаніи козакамъ, посполитимъ, тяглимъ и пѣшимъ раздѣленными и нераздѣленными порознь. Кодаку и всѣмъ принадлежащимъ селамъ росписанію учинено и сумма, подлежащая противъ числа дворowego, расположена яко zde в оригиналѣ прилагается. И предлагается вамъ за получениемъ сего, заразъ учиня выписать каждому с приложенного росписанія, при своихъ причахъ козацкому и посполитому городовимъ и селскимъ отаманамъ з громадъ сами ви з писаремъ, обехавъ, и вчитавъ сей приказъ публично, всѣмъ вручить имѣете и притвердитъ срого, даби они сами в каждомъ селѣ промежду собою, смотря по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницамъ, по промыслу и другимъ состояніямъ, кто чего достоинъ, положили реестромъ и собрали такую росписанную сумму, подлежащую за нинѣшній 757 годъ, не отлагая далѣе, какъ в единъ мѣсяць, и по собраніи ту сумму, порознь каждого села собранную, паланскую печать запечатать и, не отбирая, черезъ тѣхъ же отамановъ при своихъ рапортахъ не иначе, какъ воскресенскими святыми, когда ехать будутъ в Сѣчь, вмѣстѣ прислать. И то число і вамъ самимъ, езда с писаремъ часто по селамъ и в Кодаку, отамановъ и громаду къ скорѣйшему той суммы собранію понуждать и крѣпко приказывать. Ежели ж въ скорости до того срока собрать не могутъ, то сискать с нихъ 1 или 2, кто б такую сумму заложилъ, а они опосля поволно, промежду собою собравши, отдади с тѣмъ, а даби бедныхъ пѣшихъ, неимущественныхъ, к излишней дачи промежду собою не привлекали и лишнего не накладывали, а смотрѣли по состоянію — имущественный хотя и то руб. 5 и болше, по болшому имѣнію и промыслу достоенъ положить, с такихъ безъ послаби взимали бы. И ви в томъ крѣпко наблюдайте и к обидѣ бедныхъ неимущественныхъ не допускайте. А поступали бы они по самой сущей справедливости, понеже для ихъ ползи на ихъ самихъ преданно, чтобъ они, зная другъ друга состояние и имущество, сложили і правезъ собрали и привезли, не послаая изъ Коша нарочныхъ, даби те нарочные прожитиемъ в харчахъ и напиткахъ народа не отяготили или обидѣ не приводили. А буди тѣ обиватели той суммы сборъ продолжатимуть и не старатимуться, то неотмѣнно нарочно от Коша к нимъ на ихъ же Кошѣ отправлены быть имеютъ в болшіи убитокъ имъ на несутъ. А даби они, не оставляя више писанного повеленного по приложенному росписанію збора в Кошѣ для испрошенія милости и помилованія отнюдь не ехали, а чинили в самой скорости не отягая и малѣйшого времени неотменное исполненіе, ибо ни на кого уже сему учиненному отмѣни отнюдь не вчинится и не отставится. И уже мало имъ всѣмъ сие об'явитъ, ибо

и вперед з тѣхъ обивателей по учинившомусь приговору за другіе слѣдующіе года, також окладъ безъ отмѣни взискиванъ будетъ всегда. И что они самоскорѣйше расположенную сумму всю в селахъ своихъ каждой отаманъ з громадою и в городѣ Кодаку такожъ и кодацкой соберутъ и на святкахъ воскреснихъ до Коша привезутъ, взятъ с нихъ обязательніе заразъ же росписки, при репорте обстоятельномъ своемъ в Кошъ немедля прислатъ. А городовому кодацкому громадскому правленію и отаману взисканіемъ по селамъ сего и нѣ до чего дѣла безъ опредѣленія нашего не имѣтъ, но в тѣхъ селахъ, якъ више писано, сами обиватели должны поступатъ. И вамъ по сему учинитъ неотмѣнное исполненіе, опасаясь за нескорую исправку тяжкого отвѣта.

З Коша, Марта 16 дня, 1758 г.

(Зап. Арх. № 136, арх. 1—2).

№ 4.

Е. І. В. З. Н. отаманъ кошовій Д. Стефановъ з войсковою старшиною, курѣнными отаманами и со всѣмъ войскомъ всемъ, кому о семъ будетъ потребно вѣдать, всякого звания и чина людемъ, а особливо оного В. Н. З. всему товариству і посполству объявляется.

Сего 1758 г. Генваря в 1 день в общемъ войсковомъ собраніи по древнему узаконенію на мѣсто находящихъ в Самарѣ поставленнихъ прошлаго 757 г. Іюня в 24 день полковника Я. Гаврилова з старшиною вновъ обикновенно в оную Самаръ З. В. товарищи куреней Джереловского полковникомъ І. Гордѣевъ, писаремъ Г. Слюра, Шкуринского асауломъ К. Донъ избрани и определенни и в Команду точную все више писанной паланки Самарской вѣдомство имъ вручено от насъ і войсковымъ клейнотомъ — пірначемъ полковника з старшиною снабденъ, коихъ с томъ чину всему В. З. Н. и поданству и кому принадлежитъ, принятъ и почитатъ и повиноватся, а имъ, будучи в той должности, поступать по ниже писанному. По силѣ височайшихъ е. і. в. грамотъ его ясноречивости високоповелительного г. Малыя Росіи обоихъ сторонъ Днѣпра и В. З. гетмана и разнихъ ординовъ кавалера Кирила Григоровича его сиятельства Разумовского ордеровъ надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣтъ і о государственныхъ надобностяхъ по повѣленіямъ наблюдать и исполнять и в пограничностяхъ касающееся все вѣрно и радѣтельно предостерегать и ісправлять, надъ ворами и разбойниками всякими удобными способами поиски чинитъ, для чего частіе розезди з тамошними запорожскими сидящими в Самарѣ и другихъ мѣстахъ и поженившимися козаками употребляемы били, а за сискомъ виновнихъ безъ пощади наказивать, даби впередъ никому изъ нихъ обиди и воровства чинить било не повадно; каковы жъ вори явилися бѣ по важнымъ дѣламъ онимъ в Кошъ к надлежащему разсмотренію и допросу присилать і в томъ во всемъ рачить і смотрѣть накрѣпко і по всѣмъ войсковымъ приказамъ исполнять имъ до малѣйшихъ дѣлъ порядочно и неосвателно (?); в командѣ жъ своей козакамъ и народу всякіе суди и расправи словесніе и письменніе производить и правду по вѣрности своей всѣмъ іщущимъ доставлять, а о криминальныхъ, яко то смертныхъ и другихъ важностяхъ и воровскихъ дѣлахъ доносить къ намъ в Кошъ. Казакамъ же тамошнимъ и посполству симъ войсковымъ листомъ притверждаемъ за прибитіемъ реченного полковника з старшиною, яко командировъ со всякимъ должнымъ почтеніемъ принять и всакую благосклонность по должности оказиватъ и такъ по нашимъ войсковымъ, яко і ихъ полковника и старшини

приказамъ безъотрицателно битъ послушнимъ и во всемъ по онимъ дѣйствовать. Они жъ, полковник и старшина, должны себе вестъ честно і постоянно, как звание их требуетъ и добримъ старшинамъ приличествуетъ, не причиняя никому ни малѣйшой обиди, а надъ козаками і посполством, чтоб оних никакихъ шалостей, драк, ссору і задіору не происходило, имѣть смотрѣніе крѣпкое и отъ того воздерживать. Обикновенніе же доходи, каковы і за прежнихъ били, то і онимъ полковнику и старшине отдавать всѣ безспорно. А они тѣм между собою по равной части безобидно довольствоватся имѣють. Для исправленія же всякихъ войсковыхъ и паланскихъ потребностей, находящихся въ вѣдомствѣ самарской паланки разнымъ майстерством і... они ни били, всѣм, такожъ и остальним людямъ отъ десятковъ и вновь приходящимъ в особливомъ полковника и старшины и вѣденію битъ и во всемъ дѣлать повеленное изъ Коша и от нихъ безъ отрицанія, а излишнихъ тягостей на нихъ полковнику і старшинѣ отнюдь не налагать вимогателства і взятковъ никакихъ не брать і не требовать до опредѣленія объ онихъ войскового. А для возки в паланку травы, сѣна, дровъ и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и на посланки обще всему посполству битъ должнимъ і отправлять по прежнему. Куда жъ с козаков и посполства отлучку кто имѣтиметь, о том полковнику и старшинѣ вѣдомо чинить и за его писмами отъездить и ставить добріе поруки на отезжающихъ, а самимъ собою безъ вѣдома полковника и старшины и безъ писма оних отнюдь никуда отезду в силѣ е. і. в. указов не имѣть, яко чрезъ самовольніе отезди происходятъ воровства и разніе к воровству и прикритію воровъ и воровскихъ вещей причины слѣдуютъ. Буди жъ хто нашему, яко главной команди, повѣленію в томъ противенъ покажется хотя с козаков іли мужиков, с таковыми, яко с презрителми своей команди, ему, полковнику и старшинѣ, не смотря ни на что, повелѣваемъ поступать. Для того сей имъ, полковнику и старшинѣ при подписаніи командующего съ присутствующими имени і с утвержденіемъ войсковой обикновенной печати листь виданъ з войска и они в опредѣленное мѣсто з божіею помощію отправлены з Коша.

1758 г. Генваря 2.

е. і. в. В. Н. З. атаманъ кошовый Д. Стефановъ з старшиною и товариствомъ

(Зап. Арх. № 116, арх. 3—10).

№ 5.

Вельможный Пане и премилосерднѣйший патроне, Николай Тимофѣевич.

Вельможности Вашей свой всенижайший уклонъ чрезъ сіе поднося, желаю всенижайше лѣта вашей велможности всякого благополучія и добраго поведенія. При чемъ велможности вашей приношу свою жалобу, что я панами старшинами і войсковыми товаришами, крайне разорився, терплю немалую бѣдность, что не так поступаютъ, какъ должно старшинамъ смотрѣть паланки, крайне неразсмотрительніе по части своихъ слугъ слушаются, а все к худому, а не доброму порядку, с чего крайнее в паланки безстрашіе дѣлается. Видя я ихъ таковыя очень чудные порядки, крайне дрожу и опасаюся, чтоб не быть в отвѣтъ. Нижайше прошу, вельможный пане, особо к вашей велможности ордеромъ притвердить строго, чтобы они оцувствовались и паланки смотрѣли. Осауль

кажется человекъ и хороший, да какъ видно паланки не обходитъ смотрѣть и своей должности, какъ до его принадлежитъ, но в частяхъ отлучкахъ с паланки по горячихъ борщахъ находится. А на мене все звали самую послѣднѣйшую голословную росправу, чемъ мене приводятъ к немалой обидѣ, ибо эхо таковое ходитъ, что писал полковникъ и асаул, почему я висказался сумнителствомъ и опасности нахожуся. Нижайше прошу, вельможный пане, мене отъ сего свобода учинить. По ордеру вельможности вашей с села войскового деревня потребная к мелницамъ вельможности вашей совсѣмъ вывезена и отправлена. Нижайше прошу, вельможный пане, и за нашъ трудъ з Головкого имущества наградить, ибо Головко отправился до Коша, имущество ж его до резолюціи в паланки находится. Я же, предавая себе под несомненную високую милость вашей вельможности, з давнишнимъ упокорениемъ и всегдашнимъ почитаниемъ пребывать имѣю Вельможности вашей, премилосердѣйшого патрона, всенижайшій слуга

С. Роменскій

1770 г. Авг. 4 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арк. 185—186).

№ 6.

До полковника самарского Мандра зъ старшиною ордеръ.

Оженившися и жителство въ слободѣ Бригадировки имѣющии куреня Канѣвского козакъ Г. Каракой за своею сего числа в Кош явкою представил, что онъ за тестемъ своимъ М. Пѣсоцкимъ, кой прежде в с. Бригадировцѣ в хате десятку куреня ведмедивского находился, а нине с нимъ, Каракоемъ, в одной его, Каракоя, хатѣ жителствуетъ, желаютъ, аби заедино службу козачую отправлять, и просить в томъ нашего разсмотрения. Ми в разсужденіи его, Каракоя, убожества и что реченной его тесть Пѣсоцкій по выходе своемъ з десяtkовой куреня ведмедивского хати в томъ и ни в какомъ другомъ десятку не состоить, опредѣлили имъ в отправленіи заедино козачей службы битъ, вследствие чего вамъ и предлагаемъ, кому надлежитъ, приказать какъ реченого Пѣсоцкого к подданымъ ведмедивского и другихъ куреней десятковъ не причислять и не взискивать с него никакихъ податей и повинностей, до посполства надлежащихъ, так и показаного Каракоя в число посполитихъ самарского вѣдомства людей не привлекаетъ и онихъ обоихъ в реестръ козаковъ женатихъ для совмѣстного по више писанному козачей службы отправленію вписать.

1771 г. Февраля . . . дня.

(Запор. Арх. № 104, арк. 102).

№ 7.

Г. Полковнику Кодацкому Поповичу зъ старшиною ордеръ.

Новокодацкий переяславского десятка житель А. Скетенко zde, в Коше, являся, объявилъ желание, чтобъ ему было въ козачомъ вѣдомства вашего званіи и потому о исключеніи съ посполитого курѣного переяславского десятка, просилъ нашего разсмотрения. Что уважая, паче жъ необходимую в теперешнее военное время у казакахъ надоб-

ность призная и по сему его Метенка в козаки опредѣлить повелѣваемъ вамъ вѣдомства вашего къ прочимъ козакамъ причислить, с ними надлежащие козачие повинности поочередно козачому атаману приказать употреблять, громадскому ж запретить, чтоб ни в чемъ к служенію дѣла не силилъ.

1772 г. 7 Генваря.

(Зап. Арх. № 104, арк. 148).

№ 8.

Борговое реестръ, коликое число какимъ именно старшинамъ в проезде ихъ издержано на харчъ з кодацкой суммы денег и каких мѣсяцей по симъ явствуеть, учинено 1772 г. Ген. 9.

Август, В проезд асаула Качалова	1 р. 86 коп.
Сентябрь " " "	2 р. 99 ¹ / ₂ к.
Октябрь " " "	5 р. 48 ¹ / ₂ к.
Декабрь " " "	1 р. 49 — к.
В проезд довбиша Соколовского	
Август "	0 р. 71 — к.
Сентябрь "	1 р. 53 ¹ / ₂ к.
В проезд Пишмича — Октябрь	0 р. 87 — к.
" козака Дупича — Сент.	1 р. 19 — к.
" Гараджи — Октябрь	1 р. 83 — к.
" Колпака — "	0 р. 50 — к.
" Хижняковского — Ноябрь	0 р. 38 — к.
" Бистрицкого — Август	0 р. 95 — к.
" кн. Долгорукова —	8 р. 27 — к.
" Мандра полковника	0 р. 35 — к.
" полковника Бута	1 р. 02 — к.
" отамана донского Ляха — сент.	0 р. 30 — к.
" М. Попатенка	0 р. 12 ¹ / ₂ к.

(Зап. Арх. № 104, арк. 115).

№ 9.

С В Ъ Д Ы Т Е Л С Т В О .

Сего 756 года декабря 15 дня В. З. Н. куреня поповичевского козак П. Таран в Коше былъ намъ челомъ, представляя, что в прошлом 755 г. полтавский житель М. Кованко взял в него, Тарана, в борг соли 1200 пудъ ценою за 360 руб. за словесными поруками полтавских жителей и купцов П. Руденка, М. Кованки да Н. Нѣжинця и тѣхъ денег за ту соль не отдалъ, онъ, Кованко, безвѣстно бежал. Для чего онъ, Таранъ, с виш писаних Руденка, Кованки да Нѣжинця, яко споручников, отдачи денег тѣхъ требовал и просить в томъ его дѣлѣ разсмотрения учинить. Но, оногo дѣла ми не разбирая, сѣчевому купечеству велели разобрать и учинить справедливый судъ. Почему оное купечество, а именно: запорожские козаки И. Бобирь, И. Крамарь, М. Васюринский, Л. Шербиновский, П. Лата, г. Путивля М. Лощевъ, роменский грек О. Кантаржей, сѣчовий К. Старий, грек Х. Иванович, грек А. Демонтович приговорили тѣ деньги, яко с поручников с тех

полтавских купцов взыскать в удовольствие его, Тарана. Из коихъ еденъ именованъ Нѣжинецъ, приехавши в Сѣчь запорожскую, в силу того купеческого приговору, нашимъ повелѣниемъ 140 рубл. ему, Тарану, уплатилъ с тымъ договоромъ, чтоб онъ, Таранъ, какъ по нему, Нѣжинцю, такъ по Руденку и М. Кованцѣ остальныхъ денегъ 220 руб. впредь не искалъ, а искалъ бы на реченному М. Кованцѣ. Да и ему, Нѣжинцю, на оному ж М. Кованцѣ заплачених за его, Кованку, ему, Тарану, 140 руб. гдѣ его, Кованку, взищеть, искать позволилы. Кои денги 140 р. доправит на ему, Кованцѣ, онъ, Таран, позволилъ то, чтоб свободно ему, Нѣжинцю, было, гдѣ его, Кованку, сищеть в Малой Россіи или в слободскихъ полкахъ, оние денги с него, Кованки, доправитъ и въ томъ бы ни от кого никакова препятствія не слѣдовало, оба они, Таранъ и Нѣжинецъ, просили в Кошѣ свѣдытелства. Того ради г.г. командующие, гдѣ его, Кованку, реченій Нѣжинецъ можетъ сискать, в доправки на нем означенныхъ денегъ 140 р., такожъ протори и убытки да благоволятъ никакихъ препятствій не дѣлать, но еще в прошении его всякое вспоможение оказивать, во вѣрность чего сие свѣдытелство обикновенною войсковою печатю утверждено и ему, Нѣжинцю дано.

З Коша. 1756 г. Декабря 19 дня.

Кошовій отаман Г. Федоров з старшиною.

(Зап. Арх. № 20—6, арк. 5).

№ 10.

1768 г. Мая 13 дня.

Я, ниже подписавшійся, даль сей облѣгъ Войска Запорожского г. кошовому отаману П. И. Калнишевскому в томъ, что занялъ въ его, г. отамана кошевого, въ позіку денегъ серебряной монети числомъ 2400 р. ровно, которые денги повиненъ я ему, г. атаману кошовому, уплатитъ російскою сребранною монетою прийдучего 1771 г. мая выше писанное число всѣ сполна. В томъ и подписуюся своеручно.

Козак Сѣчи запорожской куреня полтавского

Ів. Караванецъ.

(Зап. Арх. № 22, арк. 82).

№ 11.

Велможній пане, високомилостивѣйший патроне и батьку.

Ф. Кнесковъ самарчицкій, состоящий должнимъ по облѣку 900 руб., из Крима воротился. Ваша Велможность изволили ордеромъ 774 г. октября от „ „ дня самарской паланкѣ повелѣть, даби сторонние кредиторы, естли кому найдется должникъ, не могли его арестоват, не допустит к тому нѣкого, с тѣмъ притомъ изьясненіемъ, что в поворотѣ его, Кнескова, будет от вашей велможности присланъ с облѣкомъ за доправкою онихъ денегъ. А в сій поворотъ Кнескова с кредиторей маіор Резанцевъ, являсь в паланки, ищеть по векселю данному в 772 г. должных 550 р. денегъ съверхъ процента взискания. Паланка самарская, над таково запрещение не смѣя приступитъ къ аресту его, Кнескова, за тотъ Резанцева домъ, нашла за прилично, не выпуская з Новоселицы самого Кнескова и его товаровъ в сторону, доложит о томъ вашей

велможности подь высокую волю и резолюцию с тѣмъ дополненіемъ, что оногo Кнескова по его объявленію остается в Сѣчи вивезенного с Крима 27 бочекъ. И пребиваемъ со всеглубочайшимъ синовнимъ послушенствомъ и повиновеніемъ вѣчно вашей велможности С. Кобезча з старшиною

1775 г. Генваря. 7.

(Зап. Арх. № 75—15, арк. 27).

№ 12.

Велможный Государь мой Иванъ Григоровичъ.

Письмо Ваше я марта 5 числа получилъ, в которомъ вы изясняете, что, хотя вы от полтавского купца Макухи приняли 600 руб., но то де денги тѣ, что ви ему визичали из войсковой суммы, в которую і возвратъ какъ по писму вашему значить і на томъ облѣги помѣчено уплата 600 руб., такъ точно і ест. Что же в томъ писмѣ напоминаете, яко за бунтовщицкіе овци ви в него не получали 382 р. 93 коп., то за призывомъ Макухи и за спросом его онъ и самъ показиваетъ, что онъ не платилъ своими руками, а заплатилъ прикажчикъ его П. Роменский, якій пред мною і имъ, Макухою, персонално показалъ да и помѣта о уплатѣ тѣхъ денегъ на облѣгу сего году Генваря 2 дня написана, которой облѣкъ и передранъ уже у меня находится. А войсковой сумми еще за нимъ остается незаплаченных 400 руб. Но какъ онъ нинѣ ѣдетъ къ вамъ самъ, такъ для росправи между вами о вишеписанномъ к вамъ адресуясь, отдаю мой уклонъ и желаю всякого благополучія и здравія. Пребываю всегда с моимъ доброжелательствомъ и почтениемъ.

Вашего высокородія, милостивого государя моего, покорный слуга

1770 г. Сент. 2 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арк. 222).

№ 13.

Ордер г. полковникамъ з старшиною в Кодакъ, Самаръ, в Протовчу і Орѣль до Колпака и Хорвата.

По причини открывающеися весни уже время приближается к паханю хлѣба, по наспѣтти которого надлежитъ всякому хлѣба пахатарю и такожь благоугодному дѣлу, и на пыщу всякому человѣку завсегда потребному, призвавши бога въ помощь, со всякимъ старательствомъ і попечениемъ безлѣностно. Того рады вамъ, г. полковнику з старшиною, черезъ сие предлагаемъ по получении сего всѣмъ подчиненнымъ Войска Запорожского Низового вашего вѣдомства обивателемъ і пожившимся козакамъ выше писанное обявит с тѣмъ, даби оние, не забирая никакова ни в чем сумнителства и лености, принимались за хлѣбопашество і орали б в царинахъ. И такъ би оногo насѣвали, чтоб не толко самимъ хлѣбопахатарямъ достаточно было, но еще чтобъ могло в продажу завести доволное число. А ежели из тамошнего народу в кого воловъ не имееся, то могут они себѣ прозбою іли наймомъ доставать и у холостихъ козаковъ знакомихъ себѣ и тѣмъ себѣ і козакамъ приобрѣсти немалую користь, а прочимъ ползу, ибо по возвра-

шении с похода многие запорожские козаки, не имѣющие покупать, будутъ для себе хлѣбъ і для коней овесъ. И что при граничномъ мѣстѣ жытелствуютъ вѣдомства вашего люде, то всякъ мужска полу имѣль бы оружье запас и оному и спис. Кто ж имѣетъ спроможность і лошади с кульбакою и какъ женатіе козаки всѣ были воинскимъ приговоромъ, лошадами і запасною харчю і справниие, так холостіе запорожскіе козаки воинскимъ приборомъ и лошадами к походу готови были би і харчами запасивалися и ожидали в своих зимовникахъ и по командах на постахъ повелѣнія, когда и кому именно надобно будетъ заступать, за получениемъ повелѣнія будетъ объявлено. А дабы в будущую весну в празности никто ізъ обивателей не проживал и не пустобячилъ, но повеленное хлебопашество для ползи собѣ и прочим дѣлалъ, о томъ крѣпко вамъ, г. полковникъ, з старшиною смотрѣть и наблюдать, дабы, как выше писано, не толко для себе призапасено, но и возвратившимся с походу запорожскимъ козакамъ, кои за денги в нихъ покупать должны будутъ, хлѣба достаточно (закреслено: на сей сторони р. Днепра находящиися по зимовникам запорожские пѣшиіе козаки нинѣ уже от Коша отправляются всѣ на низ р. Днепра для поиску над неприятелемъ. А понеже уповательно, что і в вашемъ вѣдомствѣ таковіе козаки пѣшиіе в празности находятца помежду обивателями, для того вамъ повелѣваемъ по получении сего зараз всѣмъ вѣдомствамъ вашего козакамъ і посполитимъ отаманамъ по селамъ строжайше учинить притвержение и обязать тѣхъ отамановъ подписками, кои чтобъ таковыхъ находящихя по селамъ празнопешихъ запорожскихъ козаков на 2-ой седмици сего поста всенепременно всѣхъ до Сѣчи повысилали для отправленія оныхъ отсель с прочими козаками судами на низъ р. Днепра за поискомъ над неприятелемъ. А если б могли оне пѣшиіе казаки оттол на 2-ой седмицѣ сего поста в Сѣчь не выслать, то неминуемо за то всѣ сѣлскыіе, козачіе і посполитіе отамани наказани быт имѣют і вы за оплошности без штрафованія не останетесь.

Февраля 16 дня 1770 г.

(Зап. Арх. № 68—12. арк. 4—6).

№ 14.

Благородній и достойнопочтеный г. сараджинской губерни губернаторъ, сосѣдственный пріятель нашъ.

Проживающий в здешнемъ войски при куренѣ титаровскомъ малоросіянинъ І. Лебединскій, являсь в Коше, сего году Генваря 21 дня представилъ, яко де полской области брацлавского воеводства сараджинской губерни с. Бурсуков житель П. Кравецъ прошлого 756 г. априля послѣднихъ числъ в его, Лебединского, взялъ в боргъ волов 14 ценою 150 руб., готовыхъ денегъ 90 руб. Заплатилъ же онъ, Лебединскій, должныхъ нимъ, Кравцемъ, г. Курска купцу И. Свечникову за набратое в него, Свечникова, житное борошно 173 р., всѣхъ числом 413 руб. денегъ. Для доправки же оних онъ, Лебединскій, хотя прошлого 765 г. июня 13 к означенному Кравцю и ездилъ. И что де онъ, Кравецъ, прописанныхъ денегъ отдать тогда явился несостоятельнымъ, о томъ к вашему благородію жалобу заносилъ и об отдачи ему, Лебединскому, оного Кравця з женою и со всею его семею в службу в вашего благородія просил. Точию де Ваше благородіе его, Кравця, ему, Лебединскому, в службу не вдано, черезъ что онъ, Лебединскій,

в немалой обидѣ остается и просиль о томъ в Коше нашего рассмотрения. И для того ваше благородие по соседственной дружбе не оставте прилежно више прописанного Кравця, буди онъ к уплате означенному Лебединскому више прописанныхъ денегъ совсемъ явится несостоятельнымъ, з женою и со всею его семьею ему, Лебединскому, в службу отдать. Ежели ж за чемъ отданъ не будетъ в зависающій на немъ долгъ жалобливого Лебединского удовлетворять, даби онъ болше напрасной обиди и убитковъ поносить не могль, напротивъ чего и от здешней стороны въ требованияхъ вашего благородія дружелюбно взаимствованно імееть битъ. В прочемъ мы с нашимъ почтениемъ пребываемъ.

1766 г. Генваря 22 дня.

(Запор. Арх. № 169, арк. 35—36).

Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.ст.

„А въ войску Запорожскомъ, то здавна,
Рада силна и всѣмъ явна“.

Літопис Величка, т. II, с. 16.

В с т у п.

Праця про генеральну раду на Україні є спроба юридично схарактеризувати цей інститут. Звичай розв'язувати справи на раді — звичай, що здавна, з XVI ст., практикувався в Запорозькому Військуві. Але ці збори для історика-юриста набирають зовсім іншого характеру з 1648 р., коли Україна стає державою й рада козацька чи генеральна стає державним органом. До цього-ж часу це орган певної військової одиниці й військової групи польської держави. Автора цієї розвідки, як історика-юриста, цікавить рада, як орган держави, як певний правний інститут з державними функціями. Юридичній характеристиці його й присвячено більшу частину роботи. При цій найголовнішу увагу звертається на раду після 1654 р., коли з неї стає виразний і узаконений орган васальної української держави, і на раду України Лівобережної — тоб-то тієї частини території українського народу, що найдовше зберегла українську державність і окремий автономний устрій.

Вищенаведене не виключає характеристики ради до 1648 р. і характеристики генеральних рад на Правобережній Україні. Автор, пам'ятаючи, що генеза цього державного органу йде з часів організації козацтва, як певного виду польського війська з одного боку й певного стану з другого, весь час намагається провести лінію розвитку інституту й тих чи інших сторін його форми й компетенції, починаючи від цих, переддержавних, так-би сказати, часів. І порядки правобережні ані на хвилину не випускаються з ока: адже, на авторів погляд, інститут не має тут одмін від лівобережного.

Поруч-же з таким висвітленням інституту можливі й інші. Отже наша робота є дослід юридичний. Але інститути державного права розглядаються не тільки в роботах істориків-юристів, але й у працях представників суто-історичної науки. Маємо цьому приклади хоч-би в відомих працях про Боярську Думу Загоскіна (й Сергєєвіча) та Ключевського чи про сойми в Великому Князівстві Литовському Любавського та Максимейка.

Праці істориків права дають юридичний опис інститутів державного права. Роботи-ж Ключевського і Любавського є загальне широке історичне висвітлення історії держав і народів за допомогою опису історичного розвитку певної установи. Ці роботи належать до галузи історичної науки й з погляду історії права мають низку недоговореностів та хиб. Але, як ми вже сказали, є це цінна вкладка в загальну історичну науку. Наша робота є, як вище зазначено, дослід юридичний. Як такий його написано на підставі догматичної аналізи юридичних даних, що дають нам наші матеріяли. Але в стереотипну систему історично-юридичних дослідів вносимо ми й певні корективи. Це — історичний нарис розвитку нашої установи — генеральної ради (розділ II роботи), що дає можливість побачити й динаміку його зростання та занепаду. З другого боку за такий додаток-коректив є й розділи присвячені соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту. Їх запроваджено, бо автор переконаний, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та звязати їх із цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння. В цілому-ж ці розділи, мабуть, дадуть діалектику розвитку й оцінку ваги в тогочаснім житті інституту генеральних рад. Цей погляд ми вже не один раз висловлювали. Звичайно, ці корективи й додатки не повинні позбавити роботу юридичного характеру.

Ми вже зазначили, що раду до 1648 р. ми не характеризуємо спеціально. Вона має для нашої теми — схарактеризувати раду, як державний орган, — явно підсобний характер. Цим пояснюється й несаможиттєвість матеріялів, що їх наводимо за нею: беремо їх здебільшого з монографій та курсів. Тут зазначимо також, що й ця установа потребує докладного й всебічного висвітлення й треба думати, що зрештою й це завдання буде виконане.

Зазначеним вступом автор хотів підкреслити основну тему й основні завдання роботи.

I.

Назва інституту.

Інститут, що ми досліджуємо, по-різному зветься в актах (ми навмисне здебільшого вибираємо з основної для нас доби — другої половини XVII ст.). Інколи його звать козацька рада¹⁾.

Ми цієї назви прийняти не могли, оскільки в раді, як це буде видно з нашого викладу про її склад, брали участь не тільки козаки, але й представники міщан. А втім, оскільки саме з козаків здебільшого складалася рада, в тексті іноді звемо її радою козацькою.

¹⁾ В документі 1673 р. A. Grabowski, Ojczyście Spominki, t. II, s. 238.

Польські комісари, що в травні 1673 р. були на раді на Росаві, звуть раду „вальною“. Як видно, вводять вони тут польський термін (за аналогією з соймом).

Боярин Бутурлін зве раду 1654 р. радою „явною“, тоб-то відкритою¹⁾. Цим характеризується одна із рис установи — прилюдність її зборів. Але на Україні, скільки знаємо, такого терміна не вживали.

Инколи акти називають нашу установу радою „болшою“²⁾, „великою“³⁾.

Ще є назва — рада повна, „полная“ (в московських документах)⁴⁾, зуполная, (в українських актах)⁵⁾. Цей термін має відтінок повноти зборів, їх численности. Рада з невеликою кількістю учасників є рада неповна⁶⁾, але все-таки це збори нашого інститута, що його досліджуємо.

Рада чорна⁷⁾, чернецька⁸⁾, чернева⁹⁾. Це термін також вузький, що визначає раду широку, з широкою участю рядового козацтва, „черни“, що під нього вже не можна підвести раду з участю лиш „виборних“ козаків. Отже не скористали і з нього.

Низка документів звуть нашу установу рада військова¹⁰⁾, а в польських джерелах „waleszna“¹¹⁾. Цей термін ми вважаємо за найзручніший. Справді-бо, він добре пасує до назви самої держави „Військо Запорозьке“, а звідти й її державний орган — військова рада. Але ми не рискнули ставити цей термін як назву нашої роботи, бо в осіб не близько обізнаних з організацією української васальної держави XVII ст., могла повстати помилкова думка, що дослід присвячено організації воєнного характеру. А як-раз зміст інститута в другій половині XVII ст. є в тім, що з органа воєнного він став органом держави. Це міркування примусило нас відмовитися від думки саме цим терміном назвати нашу роботу.

І нарешті ще рада генеральна¹²⁾. Цей термін має свої слабкі сторони. Річ у тім, що в XVIII ст. цим терміном хотіли визначити й раду старшини. Адже статті Орлика 1710 р. кажуть про утворення „генеральної ради“, що по суті є розвиток широких зборів ради старшини.

¹⁾ П. С. З., т. I, с. 3:8.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 197. Книги Разрядныя, т. II, с. 985.

³⁾ Політичні пісні українського народу XVIII—XIX в.в., ч. I Р. II с. I. Женева 1885.

⁴⁾ Рукоп. збірка Судівка № 96 ч. I, с. 583. А. Ю. и З. Р. т. V, с. 105—107. Дод. до т. VII, с. 349.

⁵⁾ Акты Зап. Россіи, т. V, с. 101; Лѣтопись Самовидца, с. 65. К. 1878.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 49—50.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 72—73; А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103, т. XII, с. 728, Краткое Описаніе Малороссіи с. 280; Лѣтопись Гр. Грабянки, с. 220. К. 1854.

⁸⁾ Volumina Legum, t. III с. 404, A. Grabowski, Ojczyzste spominki, т. II, с. 71—73, с.с. 305—307. А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 82.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50, т. VII, с. 622.

¹⁰⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 56; А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50, т. IX, с. 661, т. XII, с. 513.

¹¹⁾ П. К. К. для разб. др. актовъ, т. I (вид. 1-ше). Відд. 3, № 17, с. 90.

¹²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 99.

Плутає з цим терміном і Гр. Полетика в своїм „Историческомъ Извѣстіи“, розуміючи під ним і старшинську і козацьку ради¹⁾. А втім, зрештою довелося зупинитися саме на ній, бо позитивна риса його — те, що він ширший й охоплює всі відтинки зборів нашої установи — і повні, і великі, й неспвні, і чорні ради.

До цього розділу треба додати, що в актовім матеріалі найчастіше наша установа просто зветься радою. Але й рада старшини також раз-у-раз зветься просто рада. До того-ж це слово має спеціальне значіння наради, „совѣту“.

Отже треба було взяти його з терміном, що відтіняв-би зміст і характер інституту.

II.

Рада в кінці XVI ст. Діяльність козацької ради до 1648 р. Рада часів Б. Хмельницького. Генеральна рада Гетьманщини у XVII ст. Занепад генеральної ради у XVIII в.

„Зовнішній устрій країни, що здобув потім книжну назву Малоросії, є ніби-то уламок суспільного ладу Запоріжжя, чому й сама країна здобуває назву „Війська Запорозького“, що надається їй вже з самого початку XVII віку, коли не раніш“²⁾, писав О. Лазаревський. Отже й рада генеральна, як одна з помітніших форм цього зовнішнього устрою Запоріжжя, переходить на Україну городового козацтва звідти. На нашу думку, цей погляд треба прийняти. Але з тим обмеженням, що запорозьке походження ради козацької треба пояснити лиш тим, що це правдиво остільки, оскільки найперша організація козацтва, а не козакування як промисел, мали мабуть місце не в городській Україні, а на Дніпровім Низу. Часи ці за браком матеріялу відповідно ще не висвітлено. Та в кожному разі-ж гіпотетично можна думати, що на Низовім Дніпрі у вільнішій і незалежнішій від польської адміністрації громаді козацтва швидше й повніше могли розвинути свої істинні інститути та форми його організації. Думки висловлювані про походження козацтва й його організацію, оскільки вони стосуються й до ради, автор розгляне в розділі про літературу питання.

Одна з найдавніших звісток про раду на Запоріжжі є в щоденнику Еріха Лясоти — дипломатичного агента Рудольфа II. Року 1594 цісар доручив йому цікаве й важке на той час завдання — поїхати на Запоріжжя й запрохати січовиків, щоб узяли участь у війні з турками. Після вельми цікавих для науки нотаток щоденника Лясоти, що малюють окремі етапи його подорожи, автор щоденника 9 червня 1594 р. приїхав на острів Базавлук, де на той час перебувала Запорозька Січ. Кілька

¹⁾ Збірка матеріялів акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 161.

²⁾ А. М. Лазаревській, „Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ“, стор. 10—11.

представників січової старшини зустріли цісарського посланця й провели на коло козацьке. Тут Лясоту відрекомендовано козакам. Переговорів не провадилося, бо частина козацтва з ватажком Б. Микошинським була в поході. Допіру 18 червня повернувся Микошинський і 19-го коло козацьке приймало посла московського. 20-ж червня записує Лясота: „ми мали авдієнцію й подали на письмі в колі наше доручення про вербування війська. Після цього козаки, запросивши нас вийти з круга, прочитали прилюдно нашу грамоту й вимагали, щоб кожен про ню висловився. Коли-ж, після двохразового закликун ватажка, всі мовчали, то присутні поділилися, як це буває, коли вони обмірковують важливі справи, та зробили двоє кіл: одне, що складалося з старшин, і друге з простого народу, який зветься у них чернь. Після довгих нарад, чернь нарешті звичайними викликами виявила свою згоду, стати на службу до його величності, на ознаку чого кидали шапки догори. Після цього натовп кинувсь до іншого кола — старшини, загрожуючи покидати у воду і втопити кожного, хто буде проти цієї думки. Через це старшини одразу-ж погодилися на все, не насмілюючись суперечити черні, такій дужій та могутній, коли вона розлютується, і тільки вимагали переговорити з нами про умову. Обрано було 20 депутатів і нас знов запросили в коло. Тоді оці депутати, посідавши на землі, серед великого кола, зробили маленьке коло і після довгих нарад, запросили нас до себе; ми прийшли й сіли поміж них. Вони заявили нам про свою згоду, стати на службу до його величності, не шкодуючи свого життя“¹⁾. „Слідом за цим, коли осавули (начальники, що їх можна прирівняти до поручників) обійшли навкруги велике коло і про все сказане розповіли решті козаків, чернь знов відокремилася, зробила окреме коло і після нових нарад знов виявила згоду голосними викликами, що супроводилося киданням шапок догори“²⁾. Але агітація деяких козаків проти походу призвела до того, „що ті, зібравшись знов до кола, на ранок дальшого дня, 21 червня, зробили цілком протилежний висновок, а саме: що за таких невизначених умов вони ніяк не можуть і не бажають виступити в похід“³⁾. Коли-ж Лясота передав їм нові запевнення і делегати кола „повернулися в коло з його відповіддю, а чернь не вважаючи на це, і далі вперто трималася своєї постанови, то ватажок і деякі з старшин, зокрема Лобода, колишній гетьман, що за його гетьманування зруйновано Білгород, усяково просили і вмовляли добре обміркувати, що вони роблять, і не одкидати ласкавих цісаревих пропозицій, які мали-б вони вважати за велике щастя. Инакше-бо ризкують вони принаймні наразитися на загальну ганьбу та посміховисько, коли відмовляться тепер брати участь у такій добрій справі, що йде супроти запеклого ворога християнства, та не забажають виступити в похід, не вважаючи на ласкаву пропозицію, яку їм зробив такий могутній монарх.

¹⁾ Мемуары, относящиеся къ истории южной Руси. В. I. К. 1890, с. 168.

²⁾ Ibid., стор. 171.

³⁾ Ibid., стор. 172.

А втім, коли вони і після всіх цих доводів настоювали на давній постанові, то ватажок тут-же посеред кола, з-пересердя відмовився від своєї посади і склав свій уряд, мотивуючи відмовлення тим, що він не може та й не хоче бути ватажком людей, що так мало цінують свою славу, честь та добре ім'я. Після цього коло розійшлося. Після обід осавули знов скликали в коло весь народ, деяких навіть заганяли киями. Передусім збори прохали Микошинського прийняти знов владу, що він і зробив¹⁾.

„23 червня. Козаки зранку зішлися в коло і надіслали до нас на помешкання кількох депутатів, які вмовляли нас не думати, ніби вони не бажають служби й. і. в., але що головна перешкода до цього є добре відомий нам самим брак коней; коли-б не це, вони знали-б що робити. У відповідь на це, я запропонував скласти й передати до кола ті умови, на яких міг-би договоритися з ними. Після цього вони знов повернулися на збори передати товаришам мою пропозицію і потім розійшлися... А по обіді, зібравшись знов у коло, вони не захтіли чекати, аж поки я не подам їм свої пункти, і поспішилися надіслати до мене декількох з-поміж себе з своїми умовами на письмі“²⁾.

„24 червня. Я передав їм 8.000 дукатів золотом у чистому полі, що посеред його маяла встромена в землю корогва й. і. в. Вони одразу-ж розіслали на землі декілька татарських кобеняків чи плащів, що їх вони звичайно носять, висипали в них гроші і наказали деяким з старшин підрахувати їх. Після цього я знов вийшов із кола і повернувся до свого куреня, але збори ще довго не розходилися. Наступними днями вони дуже ретельно сходилися в коло...“³⁾. „1 липня я попрощався на повних зборах з начальником і всім запорозьким рицарством; вони-ж і собі дякували мені за мою працю й подарували куничу шубу та шапку з чорних лисиць; тоді дали своїм послам лист до цїсаря й повноваження“⁴⁾.

Довгі цитати з щоденника ми подали на те, щоб одразу-ж показати на самовидцевих свідченнях інститут ради (його Лясота називає колом) у чинності наприкінці XVI ст. Інші свідоцтва й дані про раду на Запоріжжі ми наводити не гадаємо. В наше завдання не входить спеціальна й самостійна характеристика Січової ради. Запоріжжя згодом стало стояти окремо, мало й своєрідну організацію.

Тут про цей інститут можемо сказати, що рада на Запоріжжі існує вже в кінці XVI ст. і складається з наявного січового козацтва; за компетенцію має вибори старшини, політичні й судові справи. Її дальший розвиток, який намалював проф. Слабченко (в розвідці „Соціально-правний устрій Січи Запорозької“), що в звязку з економічним розшаруванням січового козацтва призвів Січову раду до того, що з неї став орган найзаможнішого січового козацтва, безпосередньо для нас вже нецікавий.

¹⁾ Ibid., стор. 172—173.

²⁾ Ibid., стор. 174.

³⁾ Ibid., стор. 179.

⁴⁾ Ibid., стор. 180.

Після 1648—1654 рр. Україна-Гетьманщина йде своїм особним шляхом і її установи — установи нової держави, — мають інший шлях розвитку. Становище Гетьманщини та Запоріжжя економічне й політичне було аж надто не тотожне. З цього часу (1648—54 рр.) Січова рада для нас може бути цікава лиш для порівнянь за аналогією.

Військова рада в Україні городового козацтва інститут відомий, як і на Запоріжжі. Описуючи її треба пам'ятати, що вона з першою була тісно звязана як своїм походженням, так і тим, що рада на Україні раз-у-раз була похідною радою відділів січового козацтва, що в даний момент перебували на городовій Україні. Це не дозволяє в цій періоді цілком відокремити раду на городовій Україні від ради січової, бо раз-у-раз склад їх був тотожний. Відокремлення це можна провести допіру з часів Богдана Хмельницького й зокрема після його, коли Січ виразно відокремлюється в особну організацію.

Не претендуючи на повний перелік усіх рад на Україні до 1648 р., що не виходить у наше завдання та й навряд чи можливе, ані навіть, на повний перелік найважливіших рад, бо це поняття відносне, наведемо деякі з них, щоб зафіксувати їхнє існування. Так року 1596 перед повстанням Наливайка, „козацька рада замість зосередити всі думки на одним, сварилася; табір розпавсь на дві партії — запорозців і вольниць, Лободи та Наливайка. Остання, дужча, взяла гору, Лободу забито, а замість нього обрано на отамана Кремпського“¹⁾. Так 15 липня р. 1621 була рада козацька в Сухій Діброві. „Рада розпочалася 15-го липня за новим стилем та тривала три дні. Опріч козаків, що серед них були гетьман Бородавка і Сагайдачний, в раді брали участь мітрополіт Іов Борецький, єпископ Єзекііль Курцевич, 300 священників та 50 ченців“²⁾. 22 квітня р. 1622 козацька рада на р. Росаві вибрала на гетьмана Оліфера Голуба³⁾. На початку 1627 р. повна козацька рада в Переяславі виряджає посольство від Війська Запорозького до короля⁴⁾. Року-ж 1627 „питання (одмова взяти участь у шведській війні) розв'язано, як повідомляє московський інформатор Гладкий, за мітрополітовими словами, на козацькій раді в Каневі“⁵⁾. В липні 1630 р. рада в Черкасах обирає послів до короля⁶⁾. 23 серпня того-ж року збирається рада на Масло-вім Ставі. Обмірковує вона питання, чи йти з наказу Конецпольського на сторожу від татар⁷⁾. „Перед Різдвом Богородиці 1632 р. маємо раду

¹⁾ А. Ефименко, Очерки истории правоб. Украины... К. Стар. 1894, IX., с. 304, т. XLVI.

²⁾ Акад. Н. П. Василенко, Очерки по истории Запад. Руси и Украины, с. 291.

³⁾ Ibid., с. 304.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, История Украины-Руси, т. VIII, ч. I, стор. 37—38.

⁵⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 335.

⁶⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. I, стор. 124.

⁷⁾ Ibid., стор. 125.

на Масловім Ставі, що скинула гетьмана Кулагу й обрала нового гетьмана А. Дідченка та нову старшину¹⁾. За три дні до Покрови того-ж року була рада в Корсуню²⁾. Р. 1633 рада в двох милях від Переяслава розв'язувала питання про участь у війні з Московщиною³⁾. В серпні 1636 р. рада на Росаві обмірковувала справу морського походу⁴⁾. В травні 1637 р. була рада над Росавою, на ній козаки присягали виконувати постанови Куруківської умови⁵⁾. Далі йдуть рада в липні того-ж року на Росаві⁶⁾, в листопаді — в Корсуню⁷⁾, в листопаді-ж — у Переяславі⁸⁾; в лютому р. 1638 в Переяславі-ж⁹⁾. Р. 1638 в вересні — рада в Києві. „На раду були скликані полковники. Вони мали привести з собою по декілька десятків козаків від кожного полку“¹⁰⁾.

Підчас переговорів гетьмана Гуні з поляками коло Старця, після того, як прибули послы „даль знати Гуня, аби были до ради готови козаки; потомъ, впровадивши ихъ посередь кола, где бубонъ и бунчукъ былъ, казалъ Гуня вязанку сѣна принести и по земли розислати и посадилъ близъ себе пановъ пословъ“. Читано конституції: „але на тое своевоство и чернь велце скрикнула и розрухъ великій учинила; отповѣдь отложили (до завтраго), прето Гуня реклъ до пословъ: гди ся зъ собою розмовимо, дамо знати...“¹¹⁾.

Рада ж 1638 р. на Масловому Ставі ухвалила змінити козацький устрій¹²⁾.

Оце короткі вказівки на практику рад на Україні перед Б. Хмельницьким. Шлях розвитку цього інститута простежити в цім періоді важко. Як на початку його ми бачимо в свідченнях Лясоти й Боплана її існування в вигляді зборів козацтва, що розв'язують адміністративні, судові й політичні справи, то як такі-ж збори виступає рада і у 1638 р.¹³⁾. Але є й одміни. Вони зв'язані з поширенням сили й впливу козацької класи. І організація цієї класи — військова рада з організації місцевої запорозької громади стає організацією численної й раз-у-раз впливовішої економічно й політично класи. Цим шириться, цим зростає й її значіння. З місцевого інституту, про який як про цікаву оригінальність згадують спостережники, рада стає зборами, що на них вирішується до певної міри доля польської держави. І справді, не перебільшуючи можна

¹⁾ Ibid., стор. 152; акад. Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 371.

²⁾ Акад. М. Грушевський, *op. cit.*, VIII, ч. I, стор. 153.

³⁾ Ibid., стор. 202.

⁴⁾ Ibid., VIII, I стор. 230.

⁵⁾ Ibid., стор. 240—241.

⁶⁾ Ibid., стор. 249.

⁷⁾ Ibid., стор. 261.

⁸⁾ Ibid., стор. 263.

⁹⁾ Ibid., стор. 281.

¹⁰⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, 436; М. Грушевський, *op. cit.*, 310.

¹¹⁾ Лѣтопись С. Величка, т. IV. Дод.: Дневникъ Симеона Оскольскаго 1638 г., с.с. 247—248. Київ 1864.

¹²⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 438.

¹³⁾ Очевидно в кінці XVI ст., коли ми маємо перші про ню звістки, козацька рада була вже оформлений інститут.

сказати, що зрештою цю долю вирішила Запорозька рада, яка обрала на гетьманство Хмельницького й у пожежі повстання змінила соціальний стан України.

За перших часів гетьманування Богдана Хмельницького маємо також численні звістки про військову раду. Так р. 1648, за Ласком — польським посланцем, в червні того-ж року в першій зустрічі з Хмельницьким він потрапив був у „великий огонь“, потім відбулася грандіозна рада, що в ній взяло участь 70.000 козаків. Вона розглянула лист А. Киселя й ухвалила низку постанов¹⁾. Очевидно, саме про ню говорить Кисіль у своїм листі до архієпископа Гнезненського „tandem była rada waleczna, w ktorey 70.000 kozakow było. Czytano tedy list moy i po długich hałasach y burzach sam Chmielnicki począł przypominać moię confidentią, dopomogli mu tego i drudzy z starszyny kozacy, sprawił te dedyconclusia u nich... słuchać rady moiej y dufać mi, y poslow wyprawić, supersedere ad omni hostilitate, y Ordę zatrzymać, a czekać, ne rezolucią dalszą; Ordy iednak nieodpuszczać, ale ią w polach koczuiąca zatrzymać“²⁾. В реляції про свою другу подорож Ласко оповідає, що в день Петра й Павла р. 1648 була військова „рада і на ній передав він лист і дарунки від Киселя військові Запорозькому; козаки казали те саме, що й Хмельницький у листі: вони готові у всім слухати Киселя, просять тільки не зрадити їх, після того-ж вони завернули татар, грозили навіть Орді, що будуть битися з нею, як-би вона хотіла далі йти „в землі“. На тій-же раді приймано також послів черкеських і московських“³⁾. Тоді-ж з нагоди приїзду Киселя й інших: „За для которихъ приходу зложилъ раду гетман Хмелницкій в Переяславлю и тамъ по Рождествѣ Христовомъ приѣхалъ зо всѣми полковниками и сотниками. И тамъ въ Переясловлю в той радѣ отдавали панове послове королевскіе при поселствѣ привилей на волности и булаву, и бунчукъ, короговъ, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоити тую войну. Там же и послове от короля венгерского на той же радѣ были...“⁴⁾.

Року 1649, каже „отписка“ Путивельських воевод, „Черкасской гетманъ Богданъ Хмельницкой ноября въ 1 число былъ в городѣ въ Корсунѣ, приѣзжал для рады къ Черкасомъ на съѣздъ; а рада де, государь, у него съ Черкасы была въ Корсуні до ихъ приѣзду; а о чомъ была

¹⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розв'язі, с. 17.

²⁾ Памятники, изд. вр. комиссіей для разбора др. актовъ, т. I (В 1-е). Відд. 3, № 17, с. 90—91. „Зрештою була військова рада, що в ній було 70.000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків та хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати мовє обнадіювання, допомогли йому в цім і інші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради мовє й довіряти мені та послів виправити, одмовитися від усякої ворожости; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію; орди проте не відпускати, але затримати її кочуючу у степах“.

³⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розв'язі (1648—1650). 1922 р., с. 18.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 17—18. Київ 1878.

рада про то де, государь, они не слышали“¹⁾). Визнаючи значіння ради й широких мас нового козацтва, що на ній брало участь, гетьман Богдан Хмельницький казав у жовтні 1650 р. царському дворянинові В. Унковському, що коли-б він видав Московщині самозванця Т. Акундінова, „вѣдаю то я, что мнѣ отъ войска даромъ не пробыть, а вѣдаешь самъ: съ чернью кто сговорить, коли встануть“²⁾). У 1651 р. в листі Бичинського — королівського секретаря — з Сокаля 8 червня 1651 р. він пише, що „kozak dobry rejestrowy, przyprowadzony, to powiedział: że Chmielnicki uderzywszy w bębny na czernicką radę powiedział iż Król imć skłania się do pokoju, ile tak z Tatarzyna wolnością darowanego, jako i tłumacza naszego do Sultan-Gazy perekopskiego umyślnie wysłanych wyczerpać mógł, jeżeliby i oni nań nie pozwolili? Co czerń, między się rozebrawczy, krzyknęli: „Panie Hetmanie! Bóg i wojsko tak chce, abyśmy się za odnym sposobem z Królem nie jednali, bo na toś my się odważyli i na tośmy tu przyšli, że luboby też i Orda nas odstąpiła, tedy my przy dostojenstwie twojem wszyscy ginąć będziemy i, albo wszyscy zginiemy, або wszystkich Lachów wygubimy“³⁾). Того-ж числа маємо запис у щоденнику Освецима. Він (за викладом В. Антоновича) каже, що, „Хмельницький скликав раду спочатку по полках, а потім генеральну. На раді, щоб ще більше роздратувати чернь супроти нас і підбурити її енергію, він оголосив козакам, ніби король погодивсь з султаном і поступився йому всіма українськими краями: Київським, Білоцерківським, Чигиринським, Черкаським і іншими, що турки пограбують усі ці краї і візьмуть усю людність у ясир. Чернь, цілком повіривши цій вигадці, хоч абсолютно неправдивій, дуже розхвилювалася; на раді стали кричати: „король замирюється з султаном на лихо нам, отже підемо битися з ляхами“. Тоді Хмельницький і полковники стали говорити:... „треба буде міцно постояти, щоб не втратити слави козацької і душ ваших не запагубити“ і так ин.⁴⁾). Того-ж року, коли українське військо зазнало побиванки під Берестечком, на радах у козацькім таборі обирали наказних гетьманів. Так 21. IX. 1651 р. Семен Савич оповідав у Москві про Берестечко, що після того, як від'їхав Богдан Хмельницький, „в обозѣ выбрали гетмана полковника Джерджалы, а потомъ де его отставили за

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, с. 377.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VIII, с. 338.

³⁾ А. Grabowski, Ojcz. zrominki, т. II, с. 72. „Козак добрий rejestrowий, що його привели, так розповів: що Хмельницький, вдаривши в бубни на чорну раду, розповів, що король його милость схиляється до миру, наскільки від звільненого татарина та від перекладача нашого, до Султан-Гази Перекопського навмисно делегованих, почерпнути міг, чи би й вони на нього не погодилися? Чернь, обміркувавши це поміж собою, крикнула: „Пане гетьмане! Бог і військо так хоче, щоб ми жадною мірою з королем не мирилися, бо на те ми зважилися й те тут вирішили, що коли-б і Орда від нас відступила, — ми при гідності твоїй всі голови класти будемо і або всі загинемо, або всіх ляхів знищемо“.

⁴⁾ Щоденник Освецима у викладі Антоновича. Київск. Старина. 1882, № 5, с. 269. Запис 4 червня 1651 р.

нѣкоторую причину... а выбрали де на гетманство полковника Гладково" ¹⁾). На радах цих шукали виходу з важкого, катастрофічного становища в війську. Так, у записці в серпні 1651 р. подьячий Г. Богданов оповідав про Берестечко (за словами полковників): „Полковники де и войско Запорожское учинили раду, и прирадили было противъ ихъ, поляковъ, стоять, и хотѣли было всѣмъ войскомъ на нихъ итти. И потом де на другой день учинили другую раду, и прирадили, что имъ отойти на Украину оборонною рукою... потому что у нихъ гетмана нѣтъ и войскомъ править некому" ²⁾... І що „полковники де и козаки учали радить, что они безъ гетмана учинились безглавны и войском править некому и имъ де какъ учинить лутче: противъ короля стоять ли, или миръ учинить, или отойтись оборонною рукою на Украину" ³⁾. Після поразки під Берестечком „Маса хвилювалася, вважала, що в поразці під Берестечком винен Хмельницький, збиралася чорна (всенародня) рада на Масловім Ставі і вимагала, щоб гетьман пояснив на ній свою поведінку; висувалися інші кандидати на гетьманство" ⁴⁾. Року 1651 була бурхлива рада в Білій Церкві, що затвердила нову умову з Польщею (її виробила рада старшин). Року 1654 славнозвісна рада в Переяславі ухвалила приєднання до Москви.

Але часті й впливові в державно-політичному житті України Богдана Хмельницького військові ради бували тільки в перші роки після повстання. Далі гетьман потрапив встановити диктаторську владу. Це йому, між іншим, радили з польського табору. Отже в листі до Богдана Хмельницького без дати, воевода Київський, кажучи, що, як він гадає, Хмельницький і старшина хочуть миру з Польщею, але в цій їм заважає поспільство, радить гетьманові не скликати ради. „Ponieważ sciągnąć wszystko wojsko do rady i tabory jest pewny tumult i spes nulla pokoju“. Окремо по полках записати козаків у реєстр, не записуючи туди поспільство. Або-ж „złoż W. M. radę za włością w polach, u Czehryna albo Kryłowa, lub Czerkas, a same tylko obeślij po Ukrainie kozaki, uniwersałów swoich za włość nie wypuszczając, i tam W. M. sporządaj wojsko zaporożskie... Tedy i tym sposobem oddystiluje się gmin prostego pospółstwa od wojska zaporożskiego" ⁵⁾. В. Липинський, покликаючися на рукописне джерело, наводить вказівки приватного польського листа ще 1648 р., який помітив, що гетьман прагне самовладности: „Chmiel zgody sobie

¹⁾ А. Ю. и Э. Р., т. III, с. 479.

²⁾ Ibid., т. III, ст. 467.

³⁾ Ibid., т. III, с.с. 466—467.

⁴⁾ Очерки истории правобережной Украины по I. Ролле. А. Ефименко. Киев. Стар. 1894. VIII, с. 81.

⁵⁾ Амбр. Грабовський. „Ojez. spominki“, т. II, № 16, с. 31. 1845 „Бо стягнути все військо до ради й табору в певний шум і не дає надії на спокій“. Окремо по полках записати козаків у реєстр, не записуючи туди поспільства. Або-ж „склади, ваша милість, раду за волостю в степах, коло Чигирина або Крилова, чи Черкас, і тільки повідом козаків на Україні, універсалів своїх не надсилаючи за волость, і там, ваша милість, упорядкуй військо Запорозьке... Тоді й таким способом очиститься чернь — просте поспільство від війська Запорозького“.

życzy. Czerń zaś przeciwko temu. To nie mała, że z czernią rady nie miewa, czego przed tem nie było, bo zawsze czerń domagała się tego, że z niemż in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko starzyzną rady miewa“¹⁾. В. Липинський одзначає, що „гетьман Війська Запорозького (після 1648 р. Л. О.) це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді Козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той поход не вдався“²⁾. Він вказує, що за Богдана Хмельницького „Всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січі крикливою юрбою „молодців“, що готується до походу „на волость“, чи на море, або ділить поміж собою уходи, а призначаються і змінюються (підкреслення авторове) вони самодержавною владою гетьманською і виключно від гетьмана, а не від влади народньої залежать, так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні органи, що яко генеральна старшина при гетьмані, і яко старшина полкова й сотенна при кожному полковнику й сотнику урядують“³⁾. Але ці твердження можна прийняти тільки що-до другої половини гетьманування Богдана Хмельницького. Так само тільки до другої половини гетьманування Богдана Хмельницького можна застосувати твердження Т. Корзона, що „Chmiel... nadał rzekomo wyzwolonej Ukrainie rząd wojskowy, najbardziej od wolności swobód społecznych daleki. Nie zamierzał też bynajmniej przyznać czarnej radzie praktykowanego dawniej prawa czy zwyczaju obierania hetmanów (koszowych). Zapragnął dla siebie władzy książęcej, a nawet ufundowania dynastji, miał bowiem trzy córki i dwóch synów“⁴⁾.

Переломний момент в історії ради за Богдана Хмельницького настає 1652—53 рр. й остаточно після 1654 р. Після цього вже до смерті Богдана Хмельницького рада не збирається. Треба взагалі вказати, що рада після цього вже ніколи не має тієї сили й ваги, які вона мала перед Богданом Хмельницьким і в перші роки його гетьманування. Це справді переломний момент у розвитку інституту генеральних рад.

І треба ще раз підкреслити, що в цім періоді, коли, звільнившись від Польщі, Україна стає державою, рада військова набирає цілком нового юридичного змісту. Раніше був з неї орган самоврядування певної військової одиниці й певної класи. Тепер — це орган держави, що вирішує державні справи.

¹⁾ Липинський. Україна на переломі с.с. 272—273, прим. 116-а. „Хмель хоче згоди. Чернь-же проти цього. То не мало, що з чєрню ради не має, чого перед тим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з ними раду мали, а тепер має він ради а самою тільки своєю старшиною“.

²⁾ Ibid., с. 119. ³⁾ Ibid., с. 120.

⁴⁾ Т. Корзон. Dzieje wojen. т. II, с. 335. „Хмель... дав ніби звільненій Україні устрій військовий як найбільш од волі і свобід суспільних далекий, зовсім не мав на увазі теж визнати за чорною радою давнього права чи звичаю, що його давніше практиковано, обирати гетьманів (кошових). Бажав для себе князівської влади, й навіть заснування династji, бо мав три дочки й двох синів“.

Рада генеральна по смерті Хмельницького має довгу й цікаву еволюцію. Власне кажучи, вона відроджується після деякої (вельми короткої) перерви за останні роки Богдана Хмельницького. Річ у тім, що перед смертю Богдана Хмельницького на старшинській раді обрано було на нового носія гетьманського уряду Юрка Хмельниченка, з тим щоб він вступив на цей уряд після батькової смерті. Так 16 серпня р. 1657 генеральний писар Іван Виговський писав до Путивельського воеводи. „А что хочешъ Ваша милость вѣдать, хто нынѣ гетманомъ Запорожскимъ обранъ есть, вѣдомо, чаю тебѣ есть, какъ еще за живота на гетманство вся старшина обрала сына покойного, его милость пана Юрья Хмельницкого, которій і нынѣ гетманомъ прѣбываетъ, а впредь какъ будетъ не вѣдаю, но скоро по погребеніи тѣла будетъ рада всей старшины и нѣкоторой черни, на которой что усовѣтують не вѣдаю“¹⁾. Це прелімінарне обрання мала все-ж-таки ствердити військова рада. Так ще в червні р. 1657 Ф. Бутурлін писав, що „у гетмана де, государь, рады войсковые о томъ не было, что онъ гетманъ, за старостью, гетманство свое сдаетъ сыну своему Юрью; а только де, государь, пріѣзжали къ нему гетману по присылкѣ его, полковники не всѣ, и гетманъ де съ ними поговорилъ: толко будетъ гетману смерть случитца, и они бѣ, помятуя его войсковою промысль и радѣнье, по смерти его обрала гетманомъ быти сыну его Юрью. И полковники говорили, что они помятуя его войсковый промысль и радѣнье, по смерти его, обирати гетманомъ сына его будутъ“²⁾. А втім, що-до цього були певні сумніви. Приміром, Павло Тетеря свідчив, що „какъ слышатъ, что царское величество пошлетъ своихъ царского величества ближнего боярина съ товарищи великихъ людей и про раду свѣдаютъ, что при нихъ быть радѣ, и при немъ де гетмановъ сынъ есть такіе многіе люди, которые ему дружны, а съ полковники не въ совѣтѣ, и учнутъ де ему говорить, чтобъ онъ, гетмановъ сынъ, рады не сбиралъ, для того, чтобъ ему своего владѣнья не убавить, также, какъ и отецъ его рады не сбиралъ, а владѣлъ всѣмъ одинъ, что роскажетъ, то всѣмъ войскомъ и дѣлаютъ. А толко де рада ему собрать, и на радѣ де безъ бунту не пробудутъ: у всякого будетъ своя мысль, иной де похочетъ въ гетманы его, гетманова сына, а иной иного, а иной де похочетъ того, чтобъ владѣлъ всѣмъ царское величество, а хотя и гетманъ кто будетъ, и владѣнье де гетманово передъ прежнимъ будетъ не таково силно“³⁾. Рада все-ж-таки зібралася (в своїм місці ми окремо будемо говорити про її склад і про склад наступних рад). „И августа въ 26 день была у полковниковъ и у всего Войска Запорожского рада, и выбрали быть гетманомъ надъ Войскомъ Запорожскимъ писарю Ивану Выговскому, и булаву ему царского величества дали и говорили чтобъ он великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, № 3, с. 3.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до XI т. стор. 682.

³⁾ Ibid., с. 767.

и Бѣлая Росіи самодержцу, служилъ вѣрно и надъ Войскомъ Запорожскимъ былъ гетманомъ и добрую имъ справу чинилъ. И, принявъ царского величества булаву, гетманъ Иванъ Выговской говорилъ въ войско: ся царского величества булава доброму на ласку, а злomu на карность, а манить я въ Войску никому не буду, коли вы меня въ гетманы обрали; а Войско Запорожское безъ страха быть не можетъ... И выслушавъ царского величества жаловальную грамоту (що її прочитав Виговський), полковники и сотники и отаманы и войты и буймистры на милости государской челомъ ударили¹⁾... Обрано Виговського було ніби-то тимчасово, бо, як каже инше джерело, „Да того жъ числа не расходясь изъ рады, выбрали всѣмъ войскомъ на гетманство писаря Ивана Выговского, и булаву гетманскую дали ему писарю и приговорили на томъ: покамѣсть возмужаетъ прежнего гетмана Богдана Хмельницкого сынъ Юрья Хмельницкой и будетъ в возрастѣ и до тѣхъ мѣсть войско вѣдать и росправа всякая чинить ему новообранному гетману Ивану Выговскому; а писатца гетманомъ ему жъ Ивану Выговскому. Да тутъ же въ радѣ приговорили, что у нихъ въ войску Запорожскомъ волно всѣмъ козакамъ торговать виномъ и всякимъ питьемъ безпенно и безошлинно“²⁾. В жовтні 1657 р. була рада в Корсуню, де вирішили низку політичних справ³⁾. Р. 1658 на раді в Переяславі було стверджено Виговського на гетьманському уряді. Наприкінці 1658 р. рада обрала на гетьмана І. Безпалого. А втім, це була рада обмеженого складу й тому з Безпалого був лиш наказний тимчасовий гетьман⁴⁾. Року 1655 на військовій раді Виговський зрікся свого уряду й обрано Юрка Хмельницького. Року-ж 1659 Юрка Хмельницького обрано вдруге й складено нову умову з Москвою в Переяславі. Року 1660 рада в Корсуню обрала Юрка Хмельницького знов на гетьмана (вже на Правобережній Україні). На Лівобережній-же за наказного гетьмана був Яким Сомко. З його ім'ям звязано кілька рад. Рада 1661 р. під Ніже-нем⁵⁾. Рада в Козельці р. 1662 обрала на гетьмана Сомка, але її неповний склад (не всі полки навіть були) дав право конкурентам наказного гетьмана оспорити правильність виборів „Тихъ же святъ, пише Самовидецъ (це було на Великдень 1662 р.), Сомко учинилъ раду въ Козельцю и тамъ гетманомъ его козаки учинивши, присягали; тилко ж тое не трвало, бо тая рада стала неслухне для того, же послали до его царского величества, просячи о позволеніе зуполной рады, на которой бы и войско з Запорожя было, жебы одностайне гетмана обрали и одного слухали; бо запорозцѣ собѣ гетмана Бруховецкого звали, а полковник Нѣжинскій Васюта собѣ гетманство хотѣлъ и не слухалъ Сомка гетмана. На що юже царское величество позволилъ, жебы рада была

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. IV, с. 11.

²⁾ Ibid., т. XI, с. 802.

³⁾ Липинський, *Op. cit.* с. 230 та А. Ю. и З. Р. т. IV, с. 57.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Малор. Приказа № 5849, а. 10.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 50.

и гетмана собѣ настановили; аже тая Козельская рада стала не слушна, и гнѣвъ царскій сталь. А до того епископъ Мефтодій, которій на той радѣ былъ и до присяги приводилъ, также и Васюта Нѣжинскій полковник, описали Сомка, гетмана, же конче по орду посилает, хотячи измѣнити“¹⁾... Те, що Сомко сам уважав, що його тут „упросили на совершенное гетманство“²⁾, справи не вратувало. В січні р. 1663 була рада в Ніжені й знов неповна. Вона обрала Сомка на „совершене гетьманство“. Тоді-ж була рада і в Ічні³⁾. Улітку р. 1663 маємо славнозвісну, прославлену в Куліша „Чорну раду“ під Ніженем, що обрала на гетьманство кандидата од Запоріжжя Івана Бруховецького. Додаток № 9 до цієї нашої роботи очевидно дає можливість говорити про раду 1668 р. біля села Будищ, що на ній забито Бруховецького⁴⁾. Далі ще обрано 1669 р. Многогрішного в Новгородку й Глухові. Р. 1671 в Козацькій-Діброві обирають на гетьманство Івана Самойловича, р. 1674 його обрано на гетьманство на обох сторонах Дніпра. Ця рада 1674 р., хоч зібралася на лівому березі, в Переяславі, але складом своїм була

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 65. Київ 1878.

²⁾ Рукоп. Судівка. № 97, с. 789—790.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгородськ. Стола № 499, а.а. 209—210.

⁴⁾ Що рада ця справді відбувалася, кажуть нам такі дані. Про неї говорять полонені українці — „Опошенські черкаси“, що сами могли її бачити. Вони називають низку конкретних подій на раді і низку її ухвал. За цю-ж раду говорять і такі факти. 20 травня 1668 р. полонений козак з війська гетьмана Бруховецького казав, що „рада имѣла быть съ Дорошенком на Солонице, а що то не вѣдает будет ли самъ Брюховецкой на раде или нѣтъ“. Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгор. Стола № 613, а. 17. Це свідчення говорить, що рада з Дорошенком провктувалася. За це-ж каже й инше свідчення иншого „черкашенина“, що полонило його російське військо 9 червня того-ж року: „в скорыхъ де дняхъ Дорошенко и Брюховецкой съ полки сойдутся и у козаков де будет рада, и после рады пѣдутъ вони на російське військо. Ibid., а. 51. Росіянин—служник Миргородського воеводи М. Приклонського (йому після повстання Бруховецького довелося бути за сурмача Миргородського полку) оповідав згодом, як забито Бруховецького: коли зблизилися війська Дорошенка й Бруховецького „и Петрушка Дорошенка къ Ивашку Брюховецкому присылалъ чтобъ онъ съ нимъ для рады съѣхался“. Що правда, за цим оповіданням, „Ивашко де Брюховецкой к нему Петрушке не поѣхал, і отшедъ отъ Дорошенка 20 верст стал обозом. И Дорошенка де пришил поблиску ево Івашкова обоза и присылал к нему Івашку в обоз ясаула, чтоб из Івашкова полку Брюховецкого черкасы шли к нему в полк. І Івашкова полку черкасы из обоза по той присылке к нему Дорошенку поѣхали. А Івашка де Брюховецкого Дорошенкова полку черкасы взяли к Дорошенку и по приказу Дорошенкова Івашка Брюховецкого убили“. Ар. 93—94. Тут виходить, що Бруховецький на раду не поїхав, рада не відбулася. Думаємо, що більше значіння доводиться надавати оповіданням Опішнянських українців, як стверджує і свідчення козаків з війська Бруховецького, що рада з Дорошенком провктувалася й мала відбутися. Росіянин полонений міг не все зрозуміти в швидких подіях того дня, коли відбулася рада, йому в війську козацькому могли не цілком довіряти й на раду не взяти й про неї йому не переказувати. Що рада таки відбулася, свідчить і лист Переяславського полковника Дмитрашка-Райча до кн. Г. Ромодановського від 9 лютого 1669 р., де він згадує, що „смерть небошика Брюховецького з гетманства извергла, а Дорошенка с обеих сторон Гетманом учинено было“. Книга № 3 Малор. Приказа а. 234. „Учинить“ гетьманом могла очевидно тільки козацька рада.

„Задніпрская“ — правобережна¹⁾). Нарешті рада 1687 р. обирає Мазепу.

Це на Лівобережній Україні. На правім-же березі обрано на радах Тетерю й Дорошенка та відбулося кілька рад за Дорошенкових часів, що вирішували здебільшого справи міжнародної політики.

На правому-ж березі після Руїни наш інститут був чинний. Так, тут р. 1648 в Немирові козаки „закинули гетьманові (Могилі) участь у... шахрайстві (що їм мало давали поляки платні. Л. О.) і стали по містечку „за шию его, Могиленка, волочити“. Нещасливий гетьман ледві втік до польської залоги в замок; тоді козаки склали раду й вирішили покинути польську службу та й повинитися перед Самойловичем“²⁾. Та тоді-ж року 1684 „Козаки склали на початку 1684 р. в Могилеві раду, закликали на суд Куницького (гетьмана) і, докоряючи йому за невдачу, витрачання здобичи й у соромітській втечі з табору, покарали на горло; замість нього окликнуто було гетьманом козака, що перебіг з лівого берега Дніпра — Могилу“³⁾. Відомі й дальші ради за Палієвих часів на Правобережжі. А втім, треба пам'ятати, що тут рада знов утрачає своє значіння державної установи й стає зборами козацтва, як певної групи й військової одиниці.

В розділі про склад ради генеральної ми будемо докладніше говорити про її взаємовідносини з радою старшини. Тут-же лиш зазначимо, що вся еволюція нашого інституту з 1654 до кінця XVII в. є поступінне зменшення значіння генеральної ради й поширення компетенції та впливу ради старшини. Далі ми говоритимемо про причини цього явища. Тут-же констатуємо лиш самий факт (одзначений вже в нашій замітці про раду старшинську на Гетьманщині)⁴⁾. І справді, вже Богдан Хмельницький, як ми бачили, скликає тільки старшинську раду, щоб забезпечити обрання на гетьманство свого сина. Виговський ставленник старшини — з нею тільки й радиться. Далі її значіння все збільшується. За чорну раду невдало б'ються Пушкар і Довгаль, потім Сірко. Її зраджує Бруховецький. Так, за Бруховецького найбільшого удара завдано генеральній раді! Адже р. 1663 на раді старшинській затверджено нові статті з Москвою⁵⁾. Нову умову з Москвою р. 1665 виробила на Москві старшинська рада Бруховецького, що з ним туди приїхала. Цим узято було з компетенції генеральної ради її найважливішу функцію — визначення міжнародної політики.

Далі генеральні ради вже не мають активного значіння. Вони поволі набирають характеру лиш урочистого акту. Сами-ж справи вирішує до неї рада старшинська. Так було, приміром, перед обранням Самой-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. справи з фонду Міністерства Закорд. Справ, 1674 р., № 15, а.а. 11—18.

²⁾ Антоновичъ, Послѣднія времена козачества, стор. 37.

³⁾ Ibid., стор. 35.

⁴⁾ Україна, 1921. № 4, стор. 23.

⁵⁾ Книги Розрядныя, т. II, стор. 931—993.

ловича, коли справи вирішала старшинська рада¹⁾. На Коломаці р. 1687 обрання Мазепи й умову з Москвою вирішила рада старшинська, що зібралася в палаці князя Голіцина.

Коли вже наприкінці XVII ст. генеральна рада є свого роду вочиста окраса, що санкціонувала вирішення, що їх *de facto* встановляла рада старшинська, то в XVIII ст. рада військова в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією. В листопаді р. 1708 Скоропадського обрано на юридично незаконній неповній раді. Відомо до того-ж, який вплив на вибори мав Петро I. Під статтями гетьманового обрання підписалися лиш „Иванъ Сулима, хорунжий генеральной (його, здається, на самій раді не було. Л. О.), - полковники: Черниговской Павелъ Полуботокъ, Переяславской Степанъ Томара, Нѣженской Лукьянъ Жураковской, Миргородской Данило Апостоль, Полтавской Иванъ Левенець, Лубенской Наказной Василій Савичъ, конной охотной Игнатъ Галаганъ“²⁾, та й те, як відомо, не всі з них були присутні на раді.

Українські емігранти, обираючи р. 1710 на гетьманство Орлика, ухвалили й нову конституцію Гетьманщини, відому під назвою „Бендерської умови“. Сили закону вона не здобула, як не здобув фактичної влади і сам обранець „мазепинців“. А втім, з цим вільним від чужоземного впливу актом правотворчості треба дуже рахуватися. Для нас вельми цікаво, що й ця рада емігрантів, що складалася в значній мірі із запорозців, у своїх побажаннях вже не називає генеральної ради. Це, правда, не зовсім так. В умові говориться про те, що генеральна старшина й полковники є гетьманські радники. Вони й по одному виборному з полків складають генеральну раду, про членів якої сказано, що „ничого безъ ихъ соизволенья и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити. Для чого теперъ, при елекції Гетманской единоголасною всѣхъ обрадою и ухвалою, назначаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣючіея въ резиденції Гетманской отпраовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы, на которые не тылко панове полковники з Старшиною своею и сотниками, не тылко зо всѣхъ полков енеральными совѣтниками, лечъ и от войска Запорожского Низового, для прислухованья ея и совѣтованья, послы мѣють и повинны будутъ, за присланьемъ к себѣ от гетмана ординансу прибувати“³⁾. Та звичайно, цей новий інститут, що мав-би бути заведеним на Гетьманщині, не є в звязку з старою військовою, генеральною радою. Він тісно звязаний з иншим, а саме — з з'їздами членів ради старшинської (там був і виборний елемент) на свята до гетьмана, з широкими пленумами ради старшинської. Справді, старшина

¹⁾ Эйнгорнъ, О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства, стор. 845, 846.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники малор. исторіи, ч. II, стор. 182. 1858.

³⁾ Ibid., ч. II, с.с. 242—254. 1858.

з'їздилася на великі свята, в обмеженім складі, на з'їздах її присутній й деякий виборний елемент (таким за Мазепи були представники міст). Отже, цей новий інститут Бендерських статтів, що з нього, коли він був-би введений, міг-би розвинутися український парламентаризм, oprіч назви з старими радами військовими спільного слів не має.

У „Виводі прав України“ (*Deduction des droits de l'Ukraine*) П. Орлика, що його нещодавно опублікував у „Старій Україні“ І. Борщак, гетьман-емігрант кілька разів говорить про „les Etats“ України. І. Борщак перекладає це словом „стани“. У цім документі Орлик каже: 1) „les Etats de la Dite Principauté continuèrent après sa mort d'élir leurs Princes sans aucune Puissance prétendit être en droit de s'y opposer¹⁾. 2) „Les Etats ont en liberté de s'élir de Ducs, comme bon leur sembloit²⁾. 3) Умова 1654 р.—„Le Traite d'Alliance solennel conclu entre le Czar Alexei Mikailovitch et la Duc Chmielnicki et les Etats de l'Ukraine³⁾. 4) Après la mort du Duc Chmielnicki le Czar en d'elivra l'an 1658 un Diplôme aux Etats de l'Ukraine⁴⁾. 5) Гетьман Бруховецький зрікся суверенности України. „Mais il est certain que cette Renonciation ne deroge rien aux Droits de l'Ucrain, le Duc n'agant pas pu donner ce qui appartenoit aux Etats⁵⁾. 6) Все це доводить „Ce Droit incontestable des Etats de l'Ukraine“⁶⁾. 7) „Le prince Mazepa et les Etats de l'Ukraine usèrent ainsi l'an 1708 de leur pouvoir pour se metre en Possession de ce qui leur appartenoit⁷⁾. 8) В умові України з Карлом, витяги з якої подає Орлик, є такі вказівки на стани: а) Шведчина даватиме своє військо на допомогу Україні „lorsque Elle en sera rechercheé par le Prince et les Etats“⁸⁾ в) Le prince et les Etats de l'Ukraine seront conservéz et maintenus en vertu du Droit dont ils ont joui jusqu'a présent dans toute l'étendue de la Principauté et des parties qui y sont annexés,⁹⁾ с) По смерті Мазепи „la liberté sera conservée aux Etats de l'Ukraine conformément a leurs Droits et Anciencs

¹⁾ „Стани названого князівства по смерті його (Б. Хмельницького. Л. О.) обирали далі своїх князів (в ориг. prince, що має значіння й господарів взагалі, словом господар і ліпше було-б передати його) і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому“ (переклад повсюди І. Борщака).

²⁾ „Стани вільно обирали гетьманів по своїй уподобі“.

³⁾ „Урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого“.

⁴⁾ „по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України“ (Переясл. рада? Л. О.)

⁵⁾ „Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам“.

⁶⁾ „безперечне право Станів України на право й вольности“.

⁷⁾ Князь (господар. Л. О.) Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало“.

⁸⁾ „коли помочи цієї проситимуть князь (господар) і Стани“.

⁹⁾ „Князь (господар) і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства (господарства) і частин прилучених до нього“.

Lois¹⁾). Князь і Стани для забезпечення умови мають передати шведському військові міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч, на час війни. 9) Треба думати, що ті хто читатимуть це „seront persuadéz du Droit incontestable, que les Etats de l'Ukraine ont eu d'élire le sr Philippe Orlik pour leur Duc²⁾. 10) Орлик — „a été librement élu et proclamé par les Etats de l'Ukraine“³⁾. Без сумніву, з викладу не ясно, про який саме інститут казав Орлик. Можна лиш припустити, що перші 6 артикулів стосуються до генеральної ради. Якщо-ж шукати поясіння в самім терміні „Стани — les Etats“, то, очевидно, що кажучи, за les Etats, він міг мати на увазі щось подібне до французького інституту генеральних станів. Там, як відомо, був це рід станово-представницької установи, орган станової держави часів ліквідації феодальних відносин. Якщо шукати аналогії йому на Гетьманщині, то її можна, як видно, знайти лиш у раді старшинській, розвиток якої, думаємо ми, так само йшов до станово-представницької установи, станової української держави й при нормальній еволюції України до цього прийшов-би. Тимчасом з наведеного документу видно, що він говорить або про генеральну раду, або ще скоріше про ті групи людности Гетьманщини, що мали політичні права. Можливо-ж, що П. Орлик міг і не знати справжнього значіння французької установи: при ньому вона не функціонувала вже давно (з р. 1626). До того-ж і артикул 7 і умова з шведами скорше стосуються до ради старшинської, бо, як відомо, р. 1708 генеральна рада не збиралася.

Обрання р. 1722 П. Полуботка на наказне гетьманство відбулося не на раді. Було призначення зверху, з Росії, а до нього генеральна старшина пише, що, оскільки гетьман Скоропадський, від'їжджаючи до Петербургу, лишив заступником своїм П. Полуботка, то й вона „обще согласно всѣ просили его милость пана полковника Чернѣговского, дабы его милость въ нынѣшнее между гетьманством время, не оставляя польщенного себѣ того правленія, оное по прежнему содержалъ до далшаго монаршого указу“⁴⁾.

Далі „обрання“ на раді Апостола. Це вже, як і обрання Розумовського, справжня фікція. Річ у тім, що ще в березні р. 1723 Апостол писав до Петра I, прохаючи „пожаловати“ його на гетьманство⁵⁾. А в серпні р. 1727 Як. Маркович записує до свого щоденника „Приехалъ канцеляристъ Романовичъ зъ С. П. Бурху, обехавшій г. Наумова в Москвѣ, которій сказивалъ, что Наумовъ будетъ сюда жъ въ септевр. и гетма-

¹⁾ „Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами“.

²⁾ „переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана“.

³⁾ „вільно обрали (на гетьманство. Л. О.) й проголосили Стани України“. Стара Україна. 1925, кн. I—II, стор. 5—9.

⁴⁾ Колекція Судієнка в рукоп. відд. 6. К. Ун-та, № 101. Копії указів Ген. Військ. Канцел., т. I, а. 6.

⁵⁾ А. Лазаревскій, Павель Полуботокъ. Р. Архивъ, 1880, № 1, стор. 194.

ном устроєнь будетъ въ Глуховѣ панъ полковникъ Миргородскій и старшина вся¹⁾). У своїм місці ми опишемо цю „елекцію“ „вольными голосы“. Козаки на ній виступають лиш як на параді. Навіть рада старшинська нічого вже не важить у цій справі. Так само було з радою, що „обрала“ Розумовського. Це була остання генеральна рада, що звичайно була справжньою фікцією, в рахунок данини давнім звичаям „Війська Запорозького“. Що правда Д. Міллер вважав за генеральну раду ще Глухівський з'їзд старшини та бунчукових і військових товаришів у 1763 р., що встановив подкоморські, гродські й земські суди²⁾). Але, звичайно, склад її, що в ній не було представників рядового козацтва, свідчить за те, що це була рада старшинська. В останній раз про генеральну раду говорить „Прошеніє малоросійского шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ II-й въ 1764“³⁾). Так в ній читаємо: „О вольномъ избраніи гетмана“ (як видно на раді): „хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкаго статьями, какъ скоро гетманъ умретъ, вольное малоросійскому народу избраніе другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извѣщать о томъ велѣно, и тожь самое всѣхъ другихъ гетмановъ статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось послѣ смерти гетмановъ Скоропадскаго и Апостола, а между тѣмъ введены были новые уряды гетманскаго правленія, съ вольностями и прежними малоросійскаго народа обыкновениями несходныя, того ради всеподданнѣйше вашего императорскаго величества просимъ подтвердить вновь вышепомянутыя прежнихъ гетмановъ статьи, чтобъ, когда волею Божією гетману нашему смерть случится, — вольно было намъ того жъ времени, по древнему обыкновению нашему, избрать новаго гетмана, и чтобъ помянутый новоизбранный гетманъ на томъ своемъ урядѣ отъ вашего императорскаго величества подтвержденъ былъ во всемъ противъ того какъ гетманъ Богданъ Хмельницкій при принятіи своемъ въ подданство всеросійскихъ монарховъ“⁴⁾).

А спеціальний артикул „прошенія“ говорить і про генеральну раду: „новыя дѣла рѣшены и установленія узаконяемы были во время польскаго владѣнія сперва на сеймикахъ нашихъ, а потомъ подтверждаемы были на главныхъ сеймахъ общимъ короля и всей республики согласіемъ. Послѣ же подданства Малыя Россіи подъ Россійскую державу на генеральныхъ гетмана и всѣхъ малоросійскихъ чиновъ радахъ, на которыя собирались обыкновенно къ новому году, а въ чрезвычайныхъ случаяхъ, когда нужда потребуєть, какъ то явствуєть изъ пунктовъ данныхъ прежнимъ гетманамъ и другихъ документовъ; почему и нынѣ всеподданнѣйше вашего императорскаго величества просимъ дозволить намъ одинажды

¹⁾ Дневникъ Як. Марковича. Вид. К. Стар., ч. II, стор. 170. К. 1895.

²⁾ Очерки изъ истор. и юрид. быта Ст. Малороссіи. Суды земск., гродск. и подк. в. XVIII в., с. 42. V. 1895 г.

³⁾ К. Старина, 1883 р., червень, стор. 325.

⁴⁾ К. Старина, 1883, № VI, стор. 325.

въ годъ въ такое время, которое мы къ тому за способное изберемъ и поставимъ, а въ чрезвычайныхъ случаяхъ, когда нужда потребуеть, имѣть сеймы или генеральныя рады, какъ для общихъ нашихъ постановленій и дѣлъ, такъ и для совѣтовъ въ нуждахъ малороссійскаго народа случающихся къ вашему императорскому величеству; на которыхъ сеймахъ или радахъ всѣ таковыя новыя постановленія и дѣла должны заключаемы и рѣшены быть по большинству голосовъ, но силы и дѣйствія своего до того времени имѣть не должны, пока гетманъ и прочіе малороссійскіе чины не представятъ вашему императорскому величеству черезъ своихъ депутатовъ и не испросятъ на оныя всемилостивѣйшей конфирмаціи¹⁾. Тут говориться про генеральну раду, яка зближається з соймом. Все говорить за те, що уявленія про старі військові ради цілком вже затемнилися у нового ще не визнаного шляхетства. Бо збори у гетьмана на новий рік практикувалися лиш як рада старшинська, причому під „чинами“ в такім разі дійсно треба буквально розуміти козацьку старшину, як урядовців, а не стани Гетьманщини. Отже про раду старшинську і говорить „прошеніє“.

На цім закінчимо наш короткий нарис еволюції інститута генеральної ради. В нім ми бачили, як сходка запорозького „лицарства“, яку бачив Лясота, стає згодом за орган певної воєнної класи цілої України. Як ці органи козацтва набирають значіння й ваги в загальнім житті України й цілої Речі Посполитої. Як стає рада військова органом нової української держави Богдана Хмельницького. Бачимо розвиток ради в XVII ст. й поступінну заміну її в житті (не пояснюючи поки-що причин цього) иншою установою — радою старшин. Бачимо, що в XVIII в. були зрештою своєрідні військові паради, на яких козацтво мусіло за командою, возгласити ім'я призначеного з Петербургу на посаду гетьмана урядовця з „Малороссіянь“.

Тепер переходимо до основної теми роботи — юридичної характеристики й розгляду нашого інституту.

III.

Склад генеральної ради. Постійна участь на ній козацтва; участь Запоріжжя. Участь і роля на раді козацької старшини. Міщанство на раді. Участь і роля на раді духівництва. Особи й групи, що не могли брати активної участі в раді.

Перед тим, як говорити про склад генеральної ради, треба з'ясувати два питання: чим відрізняється ця рада від інституту ради старшинської та чим була рада „чорна“? Що-до першого питання, то можна було-б встановити кілька критеріїв для одміни поміж генеральною радою й радою старшинською. На наш погляд, за такий критерій треба взяти класову ознаку: вона найбільше дає для другої половини XVII ст.,

¹⁾ К. Старина, 1883, № VI, стор. 327—28.

тоб-то головного для нашої теми періоду. Якщо йти цим шляхом, то можна вважати звістки про раду, що відбувалася за участю лиш членів старшинської класи, за раду старшинську. До неї-ж треба, думаємо ми, зарахувати й всі ради, що відбувалися за участю старшини й значного товариства. Остання група — це шар заможнішого козацтва, який тісно був зв'язаний з старшинською класою, що з нього ця старшинська класа виходила. Наприкінці XVII й XVIII ст. ця група козацтва оформилася й юридично (скоріш виразно оформилася, бо в звичаєвім праві, як видно, вона певне оформлення й раніш мала) й стала *de jure* в особі „товаришів“ бунчукових, військових та значкових — органічною частиною класи старшини. Натомість участь класи рядового козацтва і при цім в кількості, що переважала членів інших груп, характерна для ради генеральної.

Отож звістки про раду з рядовим козацтвом у ролі її учасників застосовуємо до ради генеральної — інституту як по суті иншого ніж рада старшинська, так і одмінного тією ролею, що він відгравав у житті й історії Гетьманщини. Опріч цього основного критерія для визначення, з якою установою ми в кожному конкретнім разі маємо діло, існує й низка допоміжних. Так відрізняється місце зборів (рада генеральна здебільшого в полі, таборі, старшинська в світлиці), час (збори старшинської ради регулярні — по певних святах, а в обмеженім складі дуже часті, тимчасом як генеральна рада це явище більш-менш екстраординарне), порядок обмірковування був різний; збори ради генеральної були прилюдні, ради старшинської закриті і т. инш.

Що-ж до питання про „чорну“ раду, то тут зазначимо, що за таку раду вважаємо загальну козацьку (в одміну від старшинської) й до самого існування загально-народньої, з участю селянства, ради ставимось скептично. Правда, в тогочасних документах раз-у-раз говорилося, що на раді брали участь „гетьман, старшина і чернь“. Але, на наш погляд, ця термінологія, — якої дотримуються головне московські акти, — каже лиш за те, що під „черню“ розуміли рядове, нечиновне, незнатне козацтво. З дальшого викладу це буде ясно видно.

В літературі висловлювано думку, що рада чорна є рада своєвільна, складена по-за згодою старшини. Опираються при цім, здається, переважно на конституцію сойму р. 1635 про „*Pohamowanie inksusyi morskich od woyska Zaporowskiego*“, яка каже: „*ktoryby z tych rejestrowych kozakow pokazal sie bydz buntownikiem, y lub Hetmanom naszym, lub ich Namiestnikom, badz tez swey starszyznie nieposlusznym, abo autorem Czernieckiey Rady, ten nie tylko ma bydz z rejestry sluzby wymazany, ale y na gardle karany*“¹⁾. Нам здається, що „*autora Czernieckiey Rady*“ тут карається не стільки тому, що рада ця своєвільна, а головне через

¹⁾ *Volumina Legum*, t. III, s. 404 „*хто-б з тих реєстрових козаків виявив-би себе як бунтівник і чи гетьманам нашим чи їх заступникам, чи теж своїй старшині неслухняним, або ініціатором чорної ради, той не тільки мав бути викреслений з службових реєстрів, але й на горло скараний*“.

те, що польський уряд тут побоювався, що широка рада може ухвалити похід на Туреччину. Отже в це скорше обмеження кола осіб, що мали скликати ради, групою старшини. До того-ж з пізнішої практики чорних рад ясно видно, що шерэг їх скликається саме з дозволу від уряду¹⁾. „Бунтівничою“ радою зве чорну раду А. Кисіль, коли р. 1636 пише про раду на Росаві, що „неприпущені до ради козаки вхопили корогву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду“²⁾. Але тут можливо, що не припущено було виписчиків з реєстру, а можливо й те, що засідала рада старшини, на яку простих козаків не пустили.

Що рада до Богдана Хмельницького складалася лиш з козаків, це, здається, ясно для кожного знавця української історії. Бо коли звістки про військову раду тих часів завжди говорять про раду козацьку і не дають вказівок на участь інших груп людности, то ясно, що це звільнить нас від обов'язку доводити це на фактичнім матеріалі. Про раду з козаків за Богдана Хмельницького маємо, приміром, такі вказівки. Так, уважаючи, як видно, козацтво за менш революційний елемент, воевода Київський у листі до гетьмана (на жаль, не датованім) турбується, щоб гетьман не скликав ради. Треба окремо по полках записувати козаків до реєстру, не записуючи туди поспільства³⁾. Виписка (наведена вже вище); на наш погляд, не говорить за те, що бували ради з поспільством. Ні, як видно, мова мовиться за нове козацтво, за покозачені революцією шари поспільства. Їх польська суспільність за козаків не визнавала. От звідси й Киселеві поради не припускати їх до ради, отже й до козацького війська. Як каже Ласко (червень 1648) лист А. Киселя читано на раді з козацтва, де брало участь аж до 70 тисяч козаків⁴⁾. У жовтні р. 1650 гетьман Богдан Хмельницький казав царському дворянинові В. Унковському, що коли-б він видав самозванця Т. Акундинова, то „вѣдаю то я, что мнѣ отъ войска даромъ не пробыть; а вѣдаешь самъ: съ чернью кто сговорить, коли встануть?“⁵⁾ Тут ясно, що мова мовиться за „чернь“, що була у війську, отже рядове козацтво. А ось освідомство Освицима: „Хмельницький... скликав раду спочатку по полках, а потім генеральну. На раді, бажаючи ще більше роздратувати чернь супроти нас і розбурити її енергію, він оголосив козакам, ніби король увійшов у погодження з султаном і поступився йому всіма українськими краями: Київським, Білоцерківським, Чигиринським, Черкаським і іншими, що турки пограбують усі ці краї й візьмуть усю людність у ясир. Чернь, цілком повіривши цій вигадці, хоч абсолютно неправдивій, сильно розхвилювалася; на раді стали кричати: ‚король замирюється з султаном на лихо нам, отже підемо битися з ляхами‘. Тоді Хмельницький і полковники

¹⁾ Корсунська 1650 р., Ніженська 1663 р.

²⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, с. 230.

³⁾ Амб. Грабовацький, „Ojczyzste spominki“, т. II, № 16, с. 31, 1845.

⁴⁾ Хмельниччина в розцвіті, с. 17.

⁵⁾ А. Ю. и Э. Р. дод. до т. VIII, с. 338.

стали говорити:... треба буде кріпко постояти, щоб не загубити слави козацької і душ ваших не загубити і т. ин.“¹⁾ Тут також розуміння „черни“ ототожнюється з козацтвом.

У серпні р. 1651 російський „подьячий“ оповідає про раду під Берестечком. Вона, певна річ, складалася з козаків²⁾. Про низку рад стисненого від польського війська козацького табору під Берестечком кажуть і інші джерела. Звичайно в таборі були тільки козаки.

Рада 1654 р. Про неї боярин Бутурлін пише „и того числа (тоб-то 7 січня 1654 р. Л. О.) отъ гетмана Богдана Хмельницкого приходилъ писарь Иванъ Выговской и сказывалъ боярину Василью Васильевичю съ товарищи: была де у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы; и полковники де и судьи и ясаулы подъ государеву высокую руку поклонилися. И по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковники своими, и съ утра того жъ дни, во второй часъ дни, бито въ барабанъ съ часъ времени на собранія всего народа слышати совѣтъ о дѣлѣ хотящемъ совершитися. И как собралось великое множество всякихъ чиновъ людей, учинили кругъ просторный про гетмана и про полковниковъ, а потомъ и самъ гетманъ вышелъ подъ бунчукомъ, а съ нимъ судьи и ясаулы, писарь и всѣ полковники“. Далі відома промова Богдана Хмельницького, між иншим: „Для того нынѣ собралъ есмь раду явную всему народу, чтобъ есте съ нами обрала государя“³⁾... Прохаємо читача звернути увагу на підкреслене місце про „раду явную всему народу“. Якщо боярин правильно передав слова Богдана Хмельницького, то мова йде лиш про відкрите засідання козацької ради. Можливо, що так і було. За це свідчить і те, що Ракушка-Самовидець за „общенародність“ цієї ради не говорить, а каже про неї як про звичайну козацьку раду: „зложилъ гетманъ Хмельницкій з'ездъ в Переяславлю усѣмъ, полковникомъ, сотникомъ и атаманимъ, и самъ приехалъ в Переяславль на день Богоявленія Господня, и тамъ рада была, где усѣ полковники и сотники с товариствомъ при нихъ будучихъ, позволилися zostавати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болшъ жаднимъ способомъ быти подданными королю полскому и давнимъ паномъ, а нѣ тежъ примати к себѣ татаръ; на чомъ на той-то радѣ в томъ мѣсяцю генварѣ и присягу виконалъ гетманъ Хмельницкій зо всѣми полковниками, сотниками и атаманею и усею старшиною войсковою“⁴⁾.

З цієї ради починається доба Гетьманщини в залежності від Москви. Далі йде низка козацьких рад. Така рада в жовтні 1659 під Германівкою, про яку є таке в листі обозного коронного Андрія Потоцького до польського короля, що Виговський, „chcąc wspanić te buntу

¹⁾ Київск. Старина. 1882, № 5, с. 269.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 467.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, № 4, с. 217—218.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 35—36. 1878. Київ.

zebrał radę Czernecką pod Hermanuwką, gdzie przy czytaniu przywileiów, od W. K. Mści nadanych Wojsku, mało niē był obrutus od czerni; intrepide iednak wyszedł z rady, sekundowany od towarzystwa“ (польського). Він відіслав бунчук і булаву козакам; „gdy... wniesiony był Bunczuk i Buława w czernecką radę ich, natychmiast te insignia oddało Wojsko P. Jerzemu Chmielnickiemu cum fausta appreciatione szczęśliwego regimentu. Przyiąwszy tedy w Radzie ten urząd P. Chmielnicki pytał się, kogo chcą mieć za pana: czy W. K. Mśc czyli cara moskiewskiego“. Козаки ніби-то захотіли першого¹⁾. Тут так само „чернецька“ рада є рада козаків. Так само про цю-ж раду р. 1659, вже звучи її „супольною“, писав у вересні 1659 р. Київський воєвода В. Шереметьєв до Москви, що у нього од „торговых людей“ є відомості, що у Германівці „сентября... въ 11 день была у казаковъ рада, и Ивашка де Выговской къ нимъ на раду приѣзжалъ“... умовляючи бути під королем. „Да сентября жъ, государь, въ 13 день Юрья Хмельницкой со всѣмъ своимъ козацкимъ войскомъ пошоль на Расаву... а сказывали де... козаки, что на Расовѣ будетъ суполная рада и оберуть де козаки гетманомъ Юрья Хмелницкого“²⁾. Рада 1659 в Переяславі. Під статтями напис, що до цих статтів „гетманъ Юрій Хмельницкой, и обозный и ясаулы войсковые, и судьи, и полковники и вся старшина, и козаки изо всѣхъ полковъ руки свои приложили“... А під деякими статтями: „И гетманъ и полковники и вся старшина, и чернь, на радѣ, выслушавъ сю статью, приговорили: „быть сей статьѣ такъ, какъ написана“³⁾. Рада чорна була в Корсуні в листопаді 1660 р. Вона ствердила на гетьманстві Ю. Хмельницького. З реляцій польського комісара С. Бенъовського ясно, що була рада козацька (а перед нею старшинська)⁴⁾. Козацька рада в Чигирині обрала на гетьманство в січні р. 1663 на Правобережжі П. Тетерю⁵⁾. Рада 1663 року. Славетна „чорна“ рада. Про неї ще говоритимемо, але тут скажемо лиш, що законну лінію на ній провадив Сомко, який за старим правом, звичаєм був на раді з козаками підлеглих йому полків⁶⁾.

Звичайно далеко не все рядове козацтво бувало присутне на радах. Це було-б і неможливо фактично. Очевидно, найбільша повнота

¹⁾ Пам. изд. вр. ком. для разбора др. актовъ, т. III, в. III. № LXXXVI, с.с. 377, 378, 381 „бажаючи втишити оті бунти, зібрав чорну раду під Германівкою, де, підчас читання привилеїв наданих від Вашої Королівської Милости Військові, мало не скинула його чернь; проте сміливо вийшов з ради в супроводі товариства“ (польського). Він надіслав бунчук і булаву козакам; „коли... внесено було в чорну раду їхню бунчук і булаву, одразу-ж оті знаки віддало Військо п. Юркові Хмельницькому з добрим побажанням щасливого правління. Тоді, прийнявши в раді той уряд, п. Хмельницький питавсь, кого хочуть мати за пана: чи Вашу Королівську Милость чи Московського царя“.

²⁾ А. Ю. и З. Р. дод. до т. VII, с. 307.

³⁾ Собр. Гос. Грам. і Дог., т. IV, с. 51.

⁴⁾ Пам. т. IV, с.с. 37—38.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгор. Стола № 499, а. 126.

⁶⁾ Самовидецъ, с.с. 72—76. А. Гордонъ, Дневникъ... Чтенія въ о-въ ист. и др. Рос. 1892. III, с.с. 35—38.

досягалася при зборах ради підчас військового походу в козацькім таборі. В інших-же випадках, як видно, ще здавна практикувалося представництво. „Звичайно, пише акад. Василенко про раду до Богдана Хмельницького, на раді здається брало участь по кілька чоловіка від полку“¹⁾. І справді, рада, що р. 1637 обрала на Росаві на гетьмана Томиленка, була надто нечисленна, отже можна думати, що складалася з представників²⁾. Так само було і з радою в 1638 р. у Києві, де було по кілька чоловіка козаків з кожного полку³⁾. Таку раду з представників хотіли скликати московські представники на Україні і пропонували гетьманові Виговському, „И тебѣ бѣ къ его (кн. Трубецького) приѣзду послати отъ себя къ полковникомъ и велѣть имъ съѣхатца въ Кіевъ и изо всякого полку и изо всѣхъ чиновъ по пяти человекъ изъ чину для царского величества великихъ дѣлъ“⁴⁾. Така неповна рада мала обрати на гетьманство Ів. Виговського, бо, як він сповіщав Путивельських воевод, „скоро по погребеніи тѣла будетъ рада всей старшини и нѣкоторой черни“⁵⁾. І *de facto*—про обрання Виговського Самовидець каже, що „будто учинивши раду часть козаковъ зобравши в дворъ Хмельницкого, а найбільше тихъ людей превратнихъ, а тымъ зичливыхъ, которыхъ на тотъ урядъ гетманства прягнули, а в остатку дворъ замкнули, не пускаючи никого“⁶⁾. І на другий день (26 серпня) „знову козаковъ раду и знову в тотъ же дворъ Хмельницкого збралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти чернѣ, знову о тоє гетманство трактовати“⁷⁾. Чернѣ тут—ясно козаки. Тут вже видні елементи незадоволення за цієї нечисленної ради навіть такого оборонця старшини й „значного“ козацтва, як Ракушка-Самовидець. Звичайно, Виговський писав неправду, кажучи, що по смерті Хмельницького „добровольною и общею радою пановъ полковниковъ и всея старшини и черни, дано мнѣ начало всего войска Запорожского, гетманство“⁸⁾. Були незадоволення й з ради в Переяславі, що на ній вдруге при окольничому

¹⁾ *Op. cit.*, с. 383. ²⁾ *Ibid.*, с. 407.

³⁾ М. Грушевський, *Історія Укр.-Руси*, VIII, I, с. 310. На раді перед Покровою 1632 р. в Корсуні були „изо всѣхъ украинскихъ городовъ выборныхъ черкасъ по пяти человекъ“. М. Грушевський, *Історія Укр.-Руси*, VIII, I, с. 153.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 23. ⁵⁾ *Ibid.*, т. IV; с. 3.

⁶⁾ „Лѣтопись Самовидца“ с.с. 48—51. Київ 1878.

⁷⁾ *Ibid.*

У своїй статті „До історії Руїни“ (Записки Ніж. ІН.О., кн. VIII) М. Петровський переглядав оповідання Самовидця про події на цій раді і доводить помилковість певних сторін цього оповідання. Тимчасом ми все-ж-таки їм у нашій роботі користуємося. Адже український діяч XVII ст. не міг писати речей неймовірних, навіть коли-б свідомо писав неправду. З другого боку нам здається, що М. Петровський занадто тут довіряє свідченням московських агентів. Не слід забувати, що вони в цей час ще не так добре розбиралися в українських справах. І окрім того рада відбувалася підчас значних політичних розходжень України з Росією. Російських агентів могли свідомо неправильно інформувати.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII с. 181.

Б. Хитрово обрано І. Виговського. Отож посланці полковника Пушкаря казали в Москві в квітні р. 1658, що „та де рада, что была в Переяславѣ, была неполная, а были на радѣ тѣ полковники которые съ Иваномъ Выговскимъ въ одной мысли, а съ ними сотниковъ и черни у полковника человекъ по десяти и менши, а заднѣпрскихъ полковъ никого не было, и на гетманство де ево Ивана обрали не всѣмъ войскомъ и булаву ему не даывали, а даль ему Ивану Выговскому булаву околничей и оружейничей Богданъ Матвѣевичъ самъ, а не полковники и не чернь“¹⁾... А Самовидецъ просто каже: „Которая рада в Переяславлю была, тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною з'ѣхалися, опричь чернѣ; и Выговскій боярина такъ словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернулъ, же оному гетманство подтвердилъ в Переяславлю, любо на тое войско и не позволяло“²⁾ („Не позволяло“ — думаето хоче сказати Самовидецъ, що не голосувало). Але московський уряд уважав (як видно, помилково) що на цій раді були старшина „и козаки и чернь многіе люди“ й „чернь многіе тысячи“³⁾. На раді в Корсуню за Виговського „были на той радѣ полковники и сотники всѣхъ полковъ, а со всякимъ де сотникомъ было черни человекъ по 20“⁴⁾.

Пізніше на Лівобережжі бачимо незадоволення⁵⁾, що „нынѣ Сомко... себя учинилъ гетманомъ безъ обиранья всей черни, и печать войсковую сдѣлалъ“⁶⁾. Раду в Козельці р. 1662 московський уряд зве „неполной“⁷⁾. Про неї свідчив у Москві київський протопоп В. Прокоф'єв, що „черни і всі его посполства на той раде не было; а для де того наказной гетманъ Яким Сомко на той раде всему посполству и черни быть не велѣлъ, чтоб тому мѣсту великихъ убытковъ не было“⁸⁾.

Як свідчить О. Лазаревський, було на ній лиш 2 полки⁹⁾. Коректив до цього вносить свідчення єпископа Методія, який повідомляє, що до Козельця „съѣхались въ Козелецъ не съ большими людьми, человекъ по десяти съ собою имѣючи“¹⁰⁾. Таку раду при неповнім складі представників від полків і при малій кількості в цих представництвах не вважали за законну. Так само не вважали за законну раду в Ніжені, що була обрала Сомка „совершеннымъ гетманомъ“. Про ню маємо таке свідчення „а на нынѣшней де потаенной радѣ въ Нѣжинѣ (що вибрала Сомка „совершеннымъ гетманомъ“. Л. О.) не многіе были полковники: Нѣжинской Василій Золотаренко, да Черниговской Аникій Силинѣ.

¹⁾ Ibid., т. XV, с.с. 49—50.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 52—53. 1878.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 16 та 48—49.

⁴⁾ Ibid., т. IV, с. 57. ⁵⁾ р. 1661.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. дод. до т. VII, с. 334.

⁷⁾ Востоковъ, Козелецкая рада 1662 г. К. Стар. 1887, № 2, с. 283.

⁸⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5959. Малор. Приказа, а. 76.

⁹⁾ Описание Ст. Малор. т. II, с. 6.

¹⁰⁾ Востоковъ, Op. cit., с. 277.

А не были де полковники на радѣ. Платавской — Демьянъ Гунжель, Зинковской — Василій Шимонъ. Миргородской Павелъ Царенковъ; тѣми де полками Екіма Сомка въ совершенные гетманы не обирали и не хотятъ его въ гетманы; какая жъ де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якіма Сомка въ гетманы¹⁾. Так само в статейному спискові Ф. Ладиженського є думка запорозького полковника Д. Песоцького при цю Ніженську раду. Він лиш збільшує кількість присутніх полковників — отже й полків чи полкових делегацій, що були з ними, — „в Нѣжинѣ де у Василья Золотаренка була рада, только не со всѣми полковники, половина де полковниковъ на раду не поѣхали, а были де на радѣ толко Нѣжинской онъ Василій, да Прилуцкой, да Черниговской, да Стародубской въ своемъ (пром.) къ нимъ посылаѣ наказного своего козака. А не поѣхали де (пром.) на тоє раду полковники Лубенской, да Миргородской, да Полтавской, да Зинковской, и Екіма Сомка не хотятъ на гетманство; толко де они одною своею половиною выбрали въ гетманы Екіма Сомка“²⁾. За постановою ради в неповнім складі полків чи представництв од них не вважали правної сили. На цім спираєсь у своїй боротьбі з Сомком І. Бруховецький. Але і сам Сомко, пишучи 12 жовтня р. 1662 цареві, що всі полковники не зможуть бути на проектованій раді в Зінькові, завважив, що треба „всемъ войскомъ, а не полувойскомъ гетмана обратъ“³⁾. І справді, ця проектована Зіньківська рада, на яку прибуло лиш „полувійсько“ — полковники Ніженський В. Золотаренко, Київський В. Дворецький, полковники Миргородський, Кременчуцький та Полтавський⁴⁾, — ця рада не відбулася.

Рада року 1663, що обрала на гетьманство Бруховецького, була рада, на яку зійшлися полки в повнім складі. За свідченням Великого-Гагіна „по смѣте... людей пришли на раду сорокъ тысячъ и болши“⁵⁾. Кількість, звичайно, дуже значна.

Вже до неї, коли р. 1662 російський уряд хотів скликати чорну раду в Зінькові його уповноважений кн. Г. Ромодановський посилав за прошення на ню до полковників. Якщо-ж комусь з них „не мочно“ було приїхати „і они б в свое мѣсто прислали знатных людей и ис черни, кому им в той раде мочно будет вѣрить“⁶⁾. Отже ця рада мала бути далеко не в повнім складі полків. Як видно, в повнім складі полки козацькі були на раді під с. Будищами р. 1668. До того-ж тут були полки і лівобережні і правобережні. А далі вже завсіди присутні лиш полкові делегації. Так на виборах у Глухові в березні 1669 р. Д. Многогрішного

¹⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 349.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 345.

³⁾ Столб. № 5861/50 Мелор. Приказа а. 91 Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а.а. 465-4.9.

⁵⁾ Додаток № 6.

⁶⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда а. 18.

були присутні „гетманъ Демьянъ Игнатовъ и вся старшина и выборные войска Запорожского казаки и мѣщане“¹⁾. В іншому місці вони тут називаються „выборные всѣ люди войска Запорожского“ і „выборные люди войска Запорожского казаки“²⁾. Що це було за „виборне“ козацтво? Цілком можливо, що під цим розуміли полкові делегації. Інша річ, хто їх обирав. Найшвидше „обирав“ полковник з старшиною, тоб-то було це в порядку призначення. Бо коли-б відбувалися вибори представників, мали-б ми без сумніву за це численний матеріал. Про наявність групи козаків, що мали репрезентувати свій полк на радах, є деякі натяки. Отже 6 червня р. 1661 кн. Ромодановський пише до Москви, що 19 травня „пріѣзжалъ къ нему на дорогу на рѣку на Грунь Платавской новой полковникъ Демьянъ Гуджуль, а съ нимъ Платавского полку всѣ совѣтники и полковой есаулъ да и Сенжаровской и Китевской сотники и присягу тебѣ великому государю вновь у него въ полку учинили“³⁾. Що це були за „всѣ совѣтники“? Можливо, що полкова старшина *in corpore*, а можливо, що „радні“, так-би сказати, козаки. Ось 4 липня 1665 р. гетьман Бруховецький пише до Москви, що він має туди їхати „съ старшиною и съ товариствомъ, со всякого полку приданными и съ совѣту назначенными“⁴⁾. Про цю групу, мабуть, каже лист гетьмана П. Дорошенка до переяславського полковника Дмитрашка-Райчі під час колотнеч у липні 1669 р. „Разсуждаючи я, — пише гетьман, — что полкъ Переясловской старинной и сверхъ того разумѣючи быти въ немъ товарищевъ въ раду годныхъ много, де хотѣлъ есмь препамятовать (переяславський полк тоді був за Многогрішного. Л. О.), найпаче о своемъ намѣреніи съ войскомъ, вѣдомо чиню, что взявъ Бога на помочъ, своими войски конными и пѣшими для утоленья чрезъ не постоянныхъ людей въ отчижнѣ нашей учиненныхъ раздоровъ и внутреннихъ мятежи, въ радъ (?) на Расаву идемъ, гдѣ всякому доброму молотцу, а паче во общемъ добрѣ соблюдающимся, належитъ быть и свое о добромъ дѣлѣ являти намѣреніе, для чего и ты буде не самъ, тогда товарищество дѣло гораздо знающихъ, и къ радѣ способныхъ къ намъ изволь прислать, которые видѣти будутъ и слышати, на чемъ отъ всего войска Запорожского старшого и меншого товариства постановленіе учинитца и какъ договорять дѣла“⁵⁾. Повторюємо, що ці дані є лиш натяки на можливість такої групи. Можливо, що колись нові дослідники за новими даними дадуть відповідь на це цікаве питання. Як гіпотезу можна дискутувати думку про те, чи не були ці „радники“ з групи значного товариства, з якої вийшли потім бунчукові, військові й значкові товариші. Дещо ніби-то за це говорить. Отже 16 березня р. 1669 в Київі київські козаки Ст. Єремеєнко й Вас. Глу-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 89.

²⁾ Ibid., т. VIII, стор. 83.

³⁾ Ibid., т. V, стор. 65.

⁴⁾ Ibid., т. V, стор. 300.

⁵⁾ Ibid., т. VIII, стор. 262.

шенко казали воеводі: „Рада де у Дорошенка в Корсуне кончалась 14 числа, а старшины де козацкихъ было на раде Киевской стороны малоросійскихъ городовъ человекъ с пятьсотъ, а заднѣпровской переславской стороны старшинъ же было человекъ з двадцать... да изъ Запорогъ де было с ясаулом казаковъ одинадцать человекъ; и на радѣ обрали де старшина гетманомъ совершеннымъ Петра Дорошенка, что быть ему на обоихъ сторонахъ рѣки Днѣпра одному гетману“¹⁾. Що це за старшина? Можливо, хоч і сумнівно, що стільки було полкової й сотенної старшини. Можливо-ж, що це могло бути й „значне“ товариство, яке вже тоді рядові козаки могли ототожнювати з старшиною, оскільки це була одна класа.

Про раду 1674 р., яка обрала на гетьманство обох боків Дніпра І. Самойловича, каже Самовидець, що „в постъ великій зобралъ (гетьман) усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на раду в Переяславль, и Ханенко здалъ гетманство, и по Дорошенка посылали, але Дорошенко не поехалъ, жалуючи утратити гетманства. И так совершенно з обохъ сторонъ Днѣпра подтвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радѣ в Переяславль, ажъ по самый Днѣстръ“²⁾. Що це за „чолнѣйшіє“ козаки? Чи це було своєю чергою значне козацтво? Ці питання за нашими матеріялами вирішити не можна. Ми персонально думаємо, що виборні козаки й „чолнѣйшіє“ це не те саме. І коли участь значних, „чолнѣйшихъ“ — членів класи козацької старшини робила й сами збори — зборами ради старшинської, то участь товариства „в роду годного чи здатного“ — свідчить лиш, що це було не все козацтво, а виборні, чи призначені, з заслужених чи найдосвідченіших козаків з полкового товариства в цілому.

Рада, що року 1672 обрала на гетьманство Самойловича. Про ню є вказівки, що були на ній опріч старшини й козаки „тисячи съ четыре и болши“³⁾. Оце „и болши“ вказує, що хотілося цим підкреслити великий склад ради; втім, звичайно, 4 тисячі кількість зовсім невеличка. Офіційний документ про акт обрання Самойловича дипломатично каже про обозного П. Забілу „съ товарищи (тоб-то з ген. старшиною) и полковниковъ и при нихъ — будучаго войска Запорожскаго“⁴⁾. Очевидно, і тут є натяк, що кількість козаків, що зібралася на раду, була обмежена. Соловйов-же наводить інтересний факт, що на раді в Козацькій Діброві старшина спочатку зійшлася до шатра кн. Ромодановського „потім відібрала половину козаків, що були при старшині, й наказала їм іти на раду“⁵⁾. Якщо так було в дійсності, то це вельми й вельми

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 145. За свідченням козака, що був на цій раді, у Малоросійському приказі, було на ній „человѣхъ с восемь сотъ“. Додаток № 10.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 122. К. 1878.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935.

⁴⁾ Собр. гос. грамотъ и дог., ч. IV, стор. 266—267.

⁵⁾ Соловьевъ, Истор. Россіи, т. VII, стор. 124.

характерне явище. І офіційний „статейний список“ князя Ромодановського каже, що рада 1672 р. почалася (16. VI) так — московські уповноважені „съ генеральнымъ обознымъ съ Петромъ Забѣлою съ товарищи, и полковники и со всею войсковою старшиною, въ государевъ шатеръ пришли, и отобравъ у шатра полы, казаковъ, будучихъ при старшинѣ, велѣли призвать; а какъ казаки въ шатеръ и къ шатру все собрались...“, почалася рада ¹⁾. Цей опис далекий від того, що було в 1663 р. Справді-бо, козацька делегація, що ввійшов у шатро й, стоячи біля нього, чує й бачить, що робиться всередині, — то мусіла бути делегація нечисленна. Рада-ж старшинська; що була в квітні р. 1672 в Батурині, ухвалила, що при майбутніх виборах „на радѣ быть полковникомъ, сотникомъ и старшинѣ войсковою и начальнымъ людемъ, всего войска не собирая, такъ постановили“ ²⁾.

Рада 1687 р., що обрала Мазепу. На ній, як свідчить генерал П. Гордон у своїм щоденнику, який у данім разі є очевидно дуже авторитетне й цінне джерело, було до 2000 козаків (800 кінноти та 1200 пішого козацтва). А тимчасом у поході з Самойловичем було звичайно в багато разів більше козацтва. На цій раді вперше окремо позначено „всѣхъ знатныхъ особъ, которые урядовъ не имѣють, и знатныхъ же войсковыхъ товарищей и все посольство“ ³⁾. Посольство тут козаки, бо селяни в поході звичайно не були.

Рада 1708 р., що на ній обрано Скоропадського, навряд чи є законна з погляду норми старого українського звичаю. Адже на ній були присутні що-найбільше 4—6 полковників, та й то частина з них наказних „да полковъ ихъ сотники и знатное товариство и рядовые казаки“ ⁴⁾. Отож, неповна кількість полків говорить проти законности ради. Адже вибори Сомка саме через це й заперечували, між иншим, і сама Москва, яка в данім разі стояла, на сторожі українського права-звичаю.

Про дальші „ради“ — вибори Апостола й Розумовського не можна говорити з погляду присутности чи неприсутности на них козацтва. Адже й сама старшина тут вже нічого не важила. І коли з нею ще так чи инакше рахувалися, скликаючи її, то козацькі полки збиралися, очевидно, вже тільки для надання більшої урочистости моментові „обрання“ — пожалування. Отже, в 3-му розділі інструкції Наумову, що мав перевести обрання, сказано: „И ему, тайному совѣтнику, прибывъ въ Глуховъ, тамо будучимъ старшинѣ Его Императорского величества всеилости-вѣйшее соизволеніе объявить, и ко всѣмъ полкамъ послать указы со объявленіемъ, чтобъ изо всѣхъ полковъ полковники и старшина полковая и бунчуковые и значковые казаки съѣзжались въ Глуховъ для обра-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935.

²⁾ Ibid., т. IX, стор. 849.

³⁾ Д. Б. - Каменскій, Источн., ч. I, стор. 323.

⁴⁾ Источники, ч. II, стор. 177.

нія гетьмана; и назначить имъ къ тому съѣзду терминъ въ двѣ или кончае въ три недѣли" ¹⁾). Отож на цю раду російський уряд навіть не мав на увазі рядових козаків запрохувати. Так само й царева грамота від 25 липня 1727 р. про дозвіл обрати гетьмана каже: „быть изво всѣхъ полковъ полковникомъ и старшинъ полковой и бунчуковымъ и значковымъ козакамъ“ ²⁾).

Яке було в XVIII столітті уявлення про „Генеральну“ й „Генеральну черневу“ раду, видно з записки „Историческаго извѣстія“ Гр. Полетики, опублікованої в збірці матеріалів акад. Н. П. Василенка. Полетика пише: „Но всѣмъ таковымъ злоупотребленіямъ и Гетманской безпредѣльной власти оставалось еще одно помѣшательство. Это было древнее и, съ самого начала козацкаго имени въ войскѣ Запорожскомъ, употребляемое обыкновеніе, чтобъ никакихъ новыхъ и важныхъ дѣлъ гетману не дѣлать, безъ общаго войскового совѣта, который козаки, по малороссійскому нарѣчію, называли иногда Войсковою Генеральною, а иногда Генеральною Черневою Радою. На оную Раду, въ случаѣ важнѣйшихъ дѣлъ должны они были собирать не токмо Генеральную Старшину и полковниковъ, но и прочую старшину, а особливо старыхъ и заслуженныхъ людей; а въ случаѣ дѣлъ, не столько важныхъ, одну генеральную старшину и полковниковъ; въ случаѣ же Гетманскаго избранія собиравлось вмѣстѣ и все войско (отже генеральна рада тільки для обрання. Л. О.). Въ которыхъ радахъ постановляли они все то, что до общества касалось, а именно, въ случаяхъ крайней нужды, налагали новыя подати, награждали деревнями, производили въ чины по общему выбору, требовали отъ зборщикова отчета и проч.“ ³⁾). Тут автор каже головне за раду старшинську, неслухно називаючи її „генеральною“ й „генеральною черневою“. Сюди-ж він долучає і малий пленум її — генеральну старшину й полковників. Раду-ж генеральну за участю козацтва Полетика знає лиш про обрання гетьмана. Звичайно в його добу, коли козацтво, як класа, втратила вже рештки свого впливу, за ним вже не визнавано давніх прав його, про них вже забували.

Складне — питання про участь запорозців, січовиків у генеральних радах після 1648 р. З одного боку звичайно доводиться думати, що за перших часів повстання Богдана Хмельницького на військових радах брали участь і січовики, оскільки головний і перший загін цього війська з них складався. Але згодом Запоріжжя відокремлюється в певну осібну одиницю. І ми бачимо запорозців лиш зрідка на радах. Згодом лиш на еміграції мазепинців у Бендерах бачимо участь січовиків у раді

¹⁾ Моск. Дрвлехранилище. Фонд Малор. Екпед. Сенату, кн. № 79/1806, а.з. 7—19.

²⁾ Ibid.

³⁾ Историч. извѣстіе Гр. Полетики. Збірка матеріалів акад. Василенка. Укр. Археогр. Збірн., т. I, стор. 161.

спільно з городовим козацтвом. А втім, ця рада не була вже органом держави, оскільки влади над територією України мазепинці не мали. Тепер є думка, що таке відокремлене становище запорозців слід пояснювати тим, що Запоріжжя було державою, що на аналогічних підставах з Гетьманською Україною залежала від Москви¹⁾. Це питання, здається нам, ще не достатньо з'ясовано. Думається, що залежність Запоріжжя від Гетьманщини в XVII столітті була. А постійні намагання січовиків брати участь у радах (тоб-то органах влади) на Гетьманській Україні, про які ми зараз писатимемо, свідчать за те, що вони себе й Січ не вважали за цілком відокремлену від Гетьманщини, незалежну від неї державу.

Вперше ці намагання січовиків виявилися в 1657 р., коли було обрано на гетьманство (чи на тимчасове гетьманування) І. Виговського. Запорозців на раді, що обрала Виговського, не було. Правда, посланці Виговського в Москві в листопаді 1657 р. казали: „на первой де радѣ въ Чигиринѣ были полковники и чернь немногіе, да изъ Запорогѣ де козаки на той радѣ были жъ, а рокшу де никакова у нихъ не было“²⁾. Але це не відповідало дійсності. Проти цього говорять численні скарги запорозців. Так, в артикулі 4-му інструкції січовим посланцям до Москви в листопаді-ж 1657 р.: „по смерти Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, какъ поставили гетманомъ Ивана Выговского войска Запорожского полковники и вся старшина городова, а чернь и все войско Запорожское о томъ рады и совѣту не имѣли и про то не вѣдали“³⁾. Вони, хотіли, щоб гетьмана було обрано на новій раді в Лубнях, а ще краще на Запоріжжі. Москва ніби-то на це приставала (називаючи тільки як місце ради Київ)⁴⁾.

Полковники Пушкар і Довгаль, які боролися за права широкої „супольної“ ради, теж вказували, що обрання Виговського в Чигирині й Переяславі відбулося без участі Запоріжжя, й визнавали його за ненормальне. Отже, миргородський полковник С. Довгаль у листі від 21 травня р. 1658 пише „...Ивана Выговского безъ кошевого войска и безъ всей черни днѣпровые и городовой въ мѣстѣ въ Переяславлѣ на церковномъ мѣстѣ святыя Пречистые на гетманство оберано было, а въ прежніе лѣта въ войскѣ запорожскомъ въ полѣ всѣмъ совѣтомъ, всею чернью, полною радюю гетмановъ и полковниковъ и иныхъ старшихъ по любви войсковою обирали“⁵⁾. А ось лист Мартина Пушкаря до Київського мітрополіта Д. Балабана. Він у відповідь на заклик визнати за гетьмана І. Виговського пише: „Тылько, гды станеть зуполная рада, и вся чернь Днѣпровая единомысльна будетъ съ чернью городовою всего войска

¹⁾ Проф. М. Слабченко,

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, стор. 57.

³⁾ Ibid., дод. до т. VII, стор. 185.

⁴⁾ Ibid., дод. до т. VII, стор. 188.

⁵⁾ Ibid., т. XV, стор. 83—84.

Запорозкого, тогды вже ведлугъ жаловалныхъ грамотъ отъ его царского величества всему войску запорожскому наданыхъ, вольно будетъ войску Запорозкому всей черни такожъ его милость пана Ивана Выговского улюбивши, на гетманство принять“¹⁾. А представник самих запорозців кошовий отаман Я. Барабаш у листі до Білгородського воеводи Хілкова писав, що „с коша вышлисмо з войском Запорозким, з арматою и з бунчуком и зо всѣмы Клейнотами войска Запорозжского, для совѣту доброго, для рады посполитой“²⁾. Як бачимо, сами січовики й їх прихильники — представники демократичної москвофільської течії на півдні Лівобережжя визнавали за запорозцями право участі на генеральних радах України-Гетьманщини. Це мабуть не визнавали прихильники Виговського. Що правда, у Величка маємо лист цього гетьмана до запорозців від 16 вересня 1657 р., де він пише про своє обрання на гетьманство й одзначає, що „однакъ безъ волѣ и консенсу Васѣ братѣ нашой, всего войска Низового Запорозжского, цале утверждатися на томѣ Гетманскомѣ урадѣ не хошу; бо... Вы, войско Низовое Запорозжское, естесте корень и утверждение чести и вѣкопомной славы прочимъ войскамъ Украинно-Малоросійскимъ, и съ той братіи своей, такъ и власть Ваша во избирании и постановлении себѣ гетмана нехай первентвуетъ и силу имѣетъ. Волно Вамъ братѣ нашой, мене отъ того ураду отмѣнити, а иного по своему хотѣнію на тое достоинство усмотрѣти и утвердити“. Далі він каже, що як Богдан Хмельницький керував країною „за вѣдомомъ и порадою“ Запоріжжя, так гадає зробити й він. У відповіді запорозців від 25 вересня вони пишуть про свою згоду на обрання, одзначаючи, проте, що „...тоє избраніє і елекція Ваша неповинна была безъ волѣ и совѣту нашего, всего войска Низового Запорозжского, чрезъ братю нашу пановъ старшину енеральную (такого терміну тоді ще не було. Л. О.), полковниковъ и войска городского Украинского, зачатися и вершитися; поневажъ и небожчикъ Богданъ Хмельницкій не въ Чигринѣ, але на Кошу нашомъ Сѣчевомъ, не отъ городского, но отъ насъ Низового войска Запорозжского начало своего пріяль гетманство“. Не вважаючи на це „...поневажъ уже свершилося, то и ми для посполитого добра отчизни нашой Малоросійской, оной елекції нарушати и разоряти не хошемъ“³⁾. Ми в автентичність цього листа не віримо. Адже відповідь січовиків написано надто вже швидко після написання листа в Чигирині. Але й зміст його сумнівний, бо як видно з вищенаведених виписок, запорозці обрання Виговського не визнавали.

Січовики були на раді, що обрала на гетьманство р. 1658 І. Безпалого, вони на цій раді грали, очевидно, головну роль, оскільки саме з запорозців здебільшого складався загін Безпалого. Проте, як відомо,

¹⁾ Акты Э. России, т. V, стор. 401.

²⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 399 Білгородськ. Стола Розряда, в. 25.

³⁾ Т. I, стор. 306–312. К. 1848.

Безпалій був *de facto* „наказний“ гетьман, якого незабаром, після Переяславської ради 1659 р., поставлено було генеральним суддею¹⁾:

На раді 1663 р. в Ніжені були, як відомо, присутні й січовики. Ще перед цим їх чекали на раду р. 1662 в Зіньків. Отже в липні 1662 р. єпископ Методій писав в Москву, що „обраніе государь совершенного гетмана для того продолжилось, что нѣтъ из Запорог от гетмана кошевого Івана Брюховецкого по се время вѣдомости никакие“²⁾. Тоді-ж і кн. Г. Ромодановський писав, що „рады Государь по се число еще не было, для того что из Запорожья не бывали. А как Государь из Запорожья будут и мы холопи твои раду учиним... И буде Государь на раду из Запорожья не будут и раду Государь без Запорожского кошевого Гетмана и без казаков учинить ты великій Государь укажешь ли или нѣтъ? О том вели нам холопом своим свой великого Государя указ учинить“³⁾. Рада ця не відбулася, бо, зазнавши тоді-ж поразки од Ю. Хмельницького та татар, Ромодановський пішов з України⁴⁾. Проте російський уряд наказав йому писати до українських полковників, що відходить „на малое время, а на раду к ним однолично будешь; да к Брюховецкому (тоб-то до запорозців. Л. О.) писал бы еси, чтоб онъ на раду шоль; а какъ они на раду на уреченное мѣсто съѣдутца, и ты к нимъ будешь незамешкав“⁵⁾. В складній тодішній політичній ситуації Москва, як бачимо, дуже дбала за присутність запорозців. На цій присутності настоювала тоді й ніженська партія В. Золотаренка. Як каже Ромодановський, „Василей Золотаренко и полку его старшина и всѣ казаки нам холопом твоим сказали, что им без Запорожскихъ казаков рады чинить некоторыми мѣрами нѣ мочно“⁶⁾. Як відомо, ця ніби-то принципова позиція ніженців за кілька місяців кардинально змінилася, скоро тільки з'ясувалося, що Брюховецький виставлятиме свою кандидатуру на гетьманство. Сомко-ж, неприхильник до кандидата запорозців Брюховецького, давав таке юридичне обґрунтування своїй позиції проти участі їх у раді: „у насъ всегда по своих стародавнихъ правах гетманов обирано в городѣх без Запорожцовъ, для того что войско царского величества Запорожское — одно; из Запорожья, пришед, должны в свои полки розойтитца“⁷⁾. Помилка наказного гетьмана в цій твердженні була в тому, що військо Запорозьке за його часів вже не було настільки „одно“ як він думав. Січове козацтво почало відокремлюватися в окрему організацію і хоч у XVII ст. цей процес відокремлення цілком не оформився, все-ж-таки Запоріжжя у внутрішнім житті України виступає як єдина організація, січовики вже не погоджувалися з тим, що вони „должны в свои полки розойтитца“.

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Малор. Приказа. № 5849, а. 10.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а. 311.

³⁾ Ibid., а. 320. ⁴⁾ Ibid., а. 392.

⁵⁾ Ibid., а. 393. ⁶⁾ Ibid., а. 360.

⁷⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5861/50 Малоросійськ. Приказа, а. 26.

„Лѣтопись о началѣ свѣта, особливо о Польщѣ и Малой Росіи“ сповіщає, що в 1668 р. „Дорошенко пришолю подѣ Полтаву въ чернецкую раду а Брюховецкій з Гадячого ишолю в туюжъ раду и тамъ его запорожцы забили... а Дорошенко обоихъ сторонѣ Днѣпра zostалъ гетманомъ“¹⁾. У звістці про цю раду 1668 р., що її ми друкуємо як додаток № 9, ця участь запорозців на цій раді стверджується. Адже очевидно це їх розуміє документ як козаків, „которые были в Опшне с Кошевымъ с. Ъвашком Берковским“.

Як гетьманував П. Дорошенко, раз-у-раз підносилося за ініціативою то його, то запорозців, то його спільно з запорозцями (великим прихильником цієї думки був І. Сірко) питання про чорну, широку раду, де-б, опріч городової „черни“, взяло-б участь і січове козацтво. Так, у жовтні 1668 р. шляхтич Ян Білкевич свідчив у Києві, що на Запоріжжі обрали на гетьмана Ст. Вдовиченка. Цей „прислалъ къ Дорошенку пословъ своихъ трижды, а въ листахъ де съ ними писано: ты Дорошенко, гетманъ Татарского обранья, и тебѣ бѣ ийти на черную раду въ Запорожье, и кого войско обереть, и бунчюкъ и булаву дадутъ, тотъ у насъ будетъ и гетманомъ“... „И Дорошенко де писалъ и съ послами приказывалъ, что на раду поидеть, и послалъ въ Запороги отъ себя лазутчиковъ. И лазутчики, пришедъ, ему сказали: есть ли де онъ Дорошенко поидеть на раду и его убьютъ“²⁾. Року-ж 1668 П. Дорошенко казав економові Києво-Печерської лаври Єзекієлеві, що частина запорозців іде за Суховієм „А къ нему Дорошенку Запорожская другая половина козаки, которые не хотятъ быть при Суховеенку, писали, что бѣ онъ Дорошенко шолъ за Днѣпръ в поле на Чернетцкую раду, а они де Суховенка и тѣ стрѣлы (нова печатка Суховієва. Л. О.) мушкетами своими поломають“³⁾. В червні 1669 р. в Київській „приказной избѣ“ рейтар, що повертався з полону, доповідав, що в Чигирині „іюня въ 4 числѣ пріѣзжало въ Чигиринъ къ Дорошенку изъ Запорогъ отъ Суховѣя козаковъ восемь человекъ для того, чтобъ Дорошенко шолъ на раду къ нимъ, запорожцамъ, под Крыловъ, на урочища Цыбульникъ, и Дорошенокъ де на раду на Цыбульникъ со всѣми козаками, которые были при немъ, изъ Чигирина пошолъ, іюня въ 6 день, а пошолъ де онъ на раду для того чтобъ гетманство сдать, а Суховѣй де на раду изъ Запорогъ не бывалъ“⁴⁾... „Краткое описаніе Малороссіи“ оповідає під 1675 р., що Дорошенко „...хотячи гетманства Малороссійского, подводилъ на бунты запорожцевъ дарами и малороссійцовъ, дабы чорною радою избрала гетмана“⁵⁾... Про це-ж пише й Граб'янка: Дорошенко „хотячи быти Гетманомъ Малороссійскимъ, началъ Запорожцевъ дарами прелщати, такожде и подѣ реементомъ

¹⁾ Рукоп. Судівка, № 56, с. 72.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103.

³⁾ Ibid., т. VII, с. 82.

⁴⁾ Ibid., т. VIII, с. 250.

⁵⁾ Кратк. опис. Малорос., с. 280. Дод. до літопису Самовидця К. 1878.

Самуйловича Гетмана старшину побуждалъ противу Гетмана на бунти, даби Чорную Раду обравши, яко за Бруховецького и Сомка гетмановъ, волними голосами избрали себѣ Гетмана; но и къ сему мало кого привель" ¹⁾... 15 березня р. 1676 в Київській „Приказной избѣ“ Ставищенський протопоп Ів. Дзеня свідчив, що Сірко писав Дорошенкові, щоб цей не віддавав клейнодів Самойловичеві, бо „гетманъ Иванъ Самойловичъ учиненъ гетманомъ на Переяславской сторонѣ; и на той де радѣ запорожскихъ и иныхъ многихъ старшинъ и козаковъ не было“ ²⁾. В квітні р. 1676 гоголівський священник Ісакій казав, що Дорошенко хоче скликати раду на Росаві, „а на той радѣ чторѣ были гетманъ Иванъ Самойловичъ и переяславскіе стороны всѣ полковники и чернь, и изъ Запорожья Сѣрикъ и казаки, обирають гетмана черневою радою, а не такъ какъ обирали Ивана Самойловича... А буде на той радѣ гетманъ Иванъ Самойловичъ и полковники съ казаками не будутъ, и онъ де съ татары и съ казаками конечно пойдеть на раду къ нимъ на переяславскую сторону“ ³⁾.

Чорної ради скликати не пощастило. Але р. 1675 під Чигирином запорозці взяли участь у вузькій раді (коло Дорошкових прихильників було вже нечисленне), що переобрала Дорошенка як гетьмана залежного від Росії ⁴⁾.

Проти участі запорозців заперечував гетьман Самойлович, що писав на Запоріжжя в 1675 р.: „извѣщаю вамъ, что не надобно въ этихъ городахъ нашихъ никакихъ радъ собирать и ничего у царского величества добывать; были уже в четыре года двѣ рады“ ⁵⁾. 4 березня 1676 р. маємо царську грамоту до Сірка й січових козаків з наказом, щоб не влаштовували „своевольныхъ радъ“ ⁶⁾.

Є підстава думати, що січовики поволі схилялися до думки, що раду чинити й вирішати державні справи городової України має городове козацтво без них. Адже року 1669, коли Суховій з запорозцями й більшою частиною правобережних полків чекав Дорошенка на Росаві для ради, посланець Суховія запевняв Дорошенка, що „мѣжь себя городовые гетмана оберут“ ⁷⁾. Січовики, отже, мали ухилитися від участі в цій раді, як справі городової України.

По тому як скинено Дорошенка, запорозці участі на радах Гетьманської України не беруть (окрім ради в Бендерах, за яку ми вже згадували).

Лиш Петро I у грамоті до запорозців від 30 жовтня 1708 р. запрохував їх узяти участь у Глухівській раді, що згодом обрала Скоро-

¹⁾ Лѣтопись Гр. Грабянки К. 1854 с. 220.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 566.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 622, теж с. 627.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

⁵⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XII, М. 1862, с. 192.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с.с. 537—541.

⁷⁾ Додаток № 11.

падського¹⁾). Але, як відомо, вони пішли за Мазепою й на раді 1708 р. не були.

М. Драгоманів гадав, що „Палій хотів скликати „Велику Раду“, які скликались в XVII в. — тоб-то з козаків і черни обох боків України і запорозців, — раду, якої завсіди бажали запорозці. Прихід лівобічного війська на правий бік Дніпра і сполучення правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликання такої ради, котра-б мусіла ствердити поновлення спільности обобічних Україн, яка була за часи Б. Хмельницького“²⁾). Але це лиш гіпотеза.

Участь старшини в генеральній раді й її вплив і значіння й активна роля на ній позначалися впливом посад і значінням цієї економічно-впливовішої групи. Цей вплив і це значіння старшини на раді бачимо ще за часів Лясоти, коли, щоб обміркувати справу, „присутні, як це у них прийнято при обміркуванні важливих справ, поділилися й зробили два кола: одне складалося з старшин, а друге з простого народу, що зветься у них черню“³⁾). Акад. М. Грушевський зве таке окреме коло старшини — тіснішою радою. На нашу думку, був це зародок спеціального інституту ради старшинської. Акад. Н. Василенко пише, що керували на раді гетьман і старшини⁴⁾). Як приклад значіння старшини на раді акад. М. Грушевський наводить „оповідання польських комісарів 1619 р. про те, як рада, з огляду на неможливість вести дебати в повній радї, дозволила, щоб гетьман з кілька десятма иньшими старшинами вийшов з ради і вів переговори з комісарами осібно“⁵⁾). На Запоріжжі це значіння старшини на раді загальній збереглося й розвинулося в XVII—XVIII ст.ст. (про це докладніше пише проф. М. Слабченко в своїй новій розвідці: Про соціяльний устрій Січи Запорозької).

За Богдана Хмельницького старшина активно виступає на загальній радї. Так було, приміром на радї 1648 р., коли віддавано клейноди від польського короля⁶⁾). Підчас приєднання до Москви 7 січня 1654 р. „была де у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы; и полковники де и судьи и ясаулы, подъ государеву высокую руку поклонилися“⁷⁾). Отже вона наперед вирішила ухвалу генеральної ради. І звичайно сама обстановка генеральної ради, спосіб її провадити, говорить за те, що всі більш-менш складні політичні

¹⁾ Д. Эварницкій, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ. т. I, с.с. 1011—1013.

²⁾ Політичні пісні українськ. народу XVIII—XIX, ст. з уваг. М. Драгоманова ч. I, Р. II. Женева 1885, с. 10.

³⁾ Мемуары относящіеся къ исторіи Южной Руси, т. I, с. 168.

⁴⁾ Акад. Василенко, *Op. cit.*, с. 3⁷⁴.

⁵⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 286, прим. 3.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 17—18.

⁷⁾ Акты Ю. и З Р., т. X, с. 217; П. С. З. т. I, с. 318.

справи мали бути до цього підготовані в вужчій колі осіб. Як-раз за це коло осіб стала рада старшини — збори осіб об'єднаних своїм службовим становищем та однаковими економічними й політичними інтересами.

За важливу прерогативу генеральної ради було обрання гетьмана. Навіть у XVIII ст. за це пам'ятали, влаштовуючи належні церемонії підчас „виборів“ гетьмана. Але рано це фактично вирішає перед генеральною радою — рада старшинська. Так у травні 1657 р. царські посланці окольничий Ф. Бутурлін і дяк В. Михайлов говорили з Б. Хмельницьким про те, що вони чули, неначе-б він хоче здати гетьманство Юркові. Гетьман сказав „я о томъ поговорилъ съ полковники, чтобъ попомнили мою службу и промыслъ и радѣнье, по смерти бѣ моей обрали на Запорожское гетманство сына моего Юрья“¹⁾. Тут гетьман чудово характеризує, що *de facto* обрання залежить від старшини і зокрема від найвпливовіших представників її — полковників. І Ів. Виговський 28 серпня 1657 р. пише по тому, як помер Хмельницький, Київському воєводі А. Бутурлінові, що кого „старшина обереть за начальника себѣ в войскѣ, не вѣдаю“²⁾. Російський стольник Кікін, що підчас обрання був у Чигирині, цю старшину тільки й помітив на раді. „И августа жъ, пише він, въ 25 день гетманской сынъ Юрья Хмельницкой, и писарь Иванъ Выговской, и судьи войсковые, и полковники, и ясаулы, и сотники, и иные начальныя люди, собрався всѣ, прислали къ стольнику къ Василью Кикину на дворъ ясаула войскового Ивана Ковалевского, и велѣли ему ѣхать царского величества съ грамотою на дворъ къ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому“³⁾. І Ракушка-Самовидець підкреслює вплив старшини підчас обрання Виговського в Чигирині. Хоч „з посполитыхъ козаковъ тые голоса призывають молодого Хмельницкого и просятъ оного, жебы тотъ урядъ справоваль на мѣстцу отцевскомъ“⁴⁾, а втім прибічники Виговського з старшини зробили по іншому. От чому запорозці писали, що „поставили гетманомъ Ивана Выговского войска Запорожского полковники и вся старшина городовая“⁵⁾. Про раду, що обрала вдруге Виговського в Переяславі, також ми вже наводили скарги на те, що переважну ролю на ній грала старшина. На наступних радах, бачимо цікаве явище. Умови — статті з Московщиною — постанови генеральних рад підписують представники старшини; визнавали їх, виходить, за найактивніших і найвпливовіших членів козацької ради. Отже на раді в Переяславі 1659 р. статті підписали генеральна старшина й полковники⁶⁾.

Про раду 1660 р. в Корсуню, що поновила Ю. Хмельницького вже як гетьмана залежного від короля польського, є цікаві звістки польського

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 579.

²⁾ Ibid., т. IV, с. 6. ³⁾ Ibid., дод. до т. XI, с. 797.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 48—51.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 185.

⁶⁾ С. г. грам. и дог. ч. IV, с. 51.

уповноваженого на ній Стан. Бенъовського. Він пише, що рада почалася 20 листопада „Racie dla których przedłużona Rada, pierwsza że Pułkownicy dla persecutiei Hordy nie mogli się wszyscy ad diema dictam stawić, a u kozaków zwyczajnie unius z Pułkownikow obstat absentia, y iesli który chory, tenetur posłać na swoim miescu“¹⁾). Тут бачимо, що без полковників рада не починалася. Але це була рада старшинська. „Чернь“ була обурена, „że się Rada odprawiła w izbie contra morem antiquum, że suspicantur zradę na siebie y na wszystko woysko“²⁾), тоб-то не хотіла вирішати таку важливу справу як обрання гетьмана, що мало відбутися, на раді чорній, козацькій. Це був справді давній звичай, що рада генеральна обирала гетьманів. З пропозиції Бенъовського відбулася чорна рада³⁾).

В 1673 р. маємо польське свідоцтво, що певні справи міжнародного характеру переносяться з козацької ради на раду старшинську. „W Ukrainie była pod Rusawą kozacka rada, na której nie chciał być Doroszenko s tej przyczyny, że in maxima quantitatis takowa u ludzi kozackich nie dobra bywa, i tak do niego pod Czehryn skupiwszy się pošli, a jednak i tam do nich nie szedł, ale przyzwawszy Półkowników, Assawulow i innych do siebie, których rozumiał sobie być przychylniejszymi, wywodził...“ образи, що робили їм поляки. Вони „Tak poruszeni jego mową... ulegli jego życzeniom i przysięgli mu na powtórki, że go nie odstąpią“⁴⁾).

На Лівобережній Україні навіть перед чорною радою 1663 р. сотник з Ніженського полку казав Великому Гагінюві, „чтоб быть на раде однимъ полковником и начальным людем; а толко де будет чернь, и они де учнут в городе грабить. И окольничей де сказал, что по указу великого Государя быть раде полной, черневой; а грабежу де быть нельзя: будут козаки стоять за городом в обозах, а не в городъ“⁵⁾).

Року 1669 гетьман Многогрішний був спочатку обраний на раді старшинській. Так, у січні того року С. Адамович писав до Москви, що в Новгороді-Сіверському: „по совѣту архієпископа Лазаря, учинился Демьян Игнатович совершенным гетманом над тремя полками, точь

¹⁾ Пам. изд. вр. ком. для разб. др. актовъ, т. IV. Відд. III, с. 31—32. 1859. „Причина, що з них рада затягнулася, перша що полковники за переслідуванням орди не змогли всі з'явитися в призначений день, а в козаків звичайно якщо завважає відсутність одного з полковників, або котрий хорий — має послати кого замість себе“.

²⁾ „Що рада відбулася в хаті супроти старого звичаю, що підозрівали зради себе й всього Війська“...

³⁾ Ibid., т. IV, відд. III, с.с. 37—38.

⁴⁾ А. Грабовський, Ојсз. зротинкі, т. II, с. 238. Краків 1845. „На Україні була на Росаві козацька рада, що на ній не хотів бути Дорошенко, з тієї причини, що така при великій кількості (присутніх) не добра бував у людей козацьких; отже зібравшись пішли до нього під Чигирин, а втім і там до них не вийшов, а закликавши полковників, осаулів та інших, що їх мав за прихильніших до себе, навів“... образи, що їм робили поляки. Вони „так зворушені його мовою... поступилися його бажанням і знову присягли йому, що його не залишать“.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столп. № 6672 Сибірськ. Приказу, а.в. 269—273.

в точь как покойник Сомко в Козельцѣ“¹⁾). Про це яскраво оповідає Самовидець: „Демко Многогрѣшный, будучи наказнымъ гетманомъ от Дорошенка... избравши усю старшину поблиз себе заднѣпровскую до Новгородка и приказалъ онимъ, жеби собѣ цалого гетмана настановили, несподѣваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинена, которыхъ было омаль, а при Многогрѣшномъ немало его компанѣи, и боячися що болше мовити, але пишовши гуртом, просили его Многогрѣшного, жеби онъ над ними гетманомъ былъ, чего онъ отмовлялся як старая дѣвка хорошего жениха; бо того самъ потребовалъ и позволился на тое; которому и присягу виконали на послушенство.. и знову рада была в Глуховѣ, на которой князь Ромодановскій былъ, и стати новіе постановили“²⁾). І хоч А. Матвеев уважав, що обрання Многогрѣшного „по суті нічого не передрішало й не мало жадної законної сили“³⁾, то як-раз *de facto* це передрішило обрання саме Многогрѣшного. При цім прибічники наказного гетьмана прохали в Москві дозволу „чтобъ де черневой радѣ не быть, а быть бы на радѣ полковникомъ и старшинѣ; а черневой радѣ не быть бы для того, что мѣста разореные, и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будутъ нечѣмъ“⁴⁾, тоб-то знов хотіли обрання на раді старшинській. Статті-умови з Москвою 1669 р. підписали численні представники старшини, що були на раді⁵⁾. Перед обранням Самойловича, як каже, покликуючися на листи Лазаря Барановича В. Ейнгорн, у старшини була попередня перед загальною рада⁶⁾. І в статтях генеральної старшини, що урядувала після Многогрѣшного, від 3 травня р. 1672, є прохання: „Хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакож на том обраніи гетмана въ радѣ от посполства не повстало, для великого совокупленія, въ людехъ смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ

¹⁾ Соловьѣвъ, Исторія Россіи, т. XII, стор. 48—49. М. 1862.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, стор. 102—103. 1878. Київ.

³⁾ Батуринск. переворотъ 13 марта 1672 г. Р. Старина. 1903. IX, стор. 679.

⁴⁾ Ак. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 50.

⁵⁾ С. Г. Грам. и Дог. ч. IV, стор. 230—231. Що правда, в цей-же рік маємо й свідство про те, що старшинська рада не визнала себе за компетентну в якихось справах і перенесла їх саме на раду військову. За це свідчив у лютому 1669 р. київський міщанин Сасімович: „Да на той же де недѣли пріѣхалъ изъ Чигирина Лодыженской сотникъ, которой поѣхалъ было къ Дорошенку на раду, а сказывасть что Дорошенко собралъ было къ себѣ на раду однихъ козацкихъ старшинъ, и старшины де на радѣ Дорошенку отказали, что безъ черни рады чинить не хотятъ, а отложили, что быть радѣ черневой по травѣ, а о чемъ быть радѣ, того онъ не вѣдаетъ“. А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 120. І в иншій місці: „Да Дорошенко же де призывалъ къ себѣ на раду однихъ козацкихъ старшинъ, и старшины де ему отказали, что безъ черни рады чиниць не хотятъ, а отложили до травы; а о чемъ быть радѣ, того невѣдомо“. А. Ю. и З. Р. т. VII, стор. 173. 1669, березень. А втім, очевидно це явище пояснюється тільки тим, що мала вирішити ця рада якусь важливу справу політичного характеру, що вимагала оформлення на генеральній раді.

⁶⁾ *Op. cit.*, стор. 845—848, пр. 218.

быти войсковою на радѣ, не призывая общаго посполства. Тогда до лица земли упая, милосердною отеческою великою государя нашего его царского пресвѣтлого величества, боярину и воеводѣ и намѣстнику бѣлогородскому ко князю Григорью Ромодановскому Стародубскому и къ думному дворянину и воеводѣ нѣжинскому Ивану Ивановичу Ржевскому просимъ указу: естли бы на той радѣ и обираиіи гетмана къ какому имѣло склоняться нестатку и бунтомъ, дабы заодно съ нами несогласного къ вѣрнымъ его царскому величеству и всему сигклиту глася услугамъ обороняють (?) пребывали и ни къ какой не допускали своей воли“¹⁾. Делегация козацької старшини на цій раді була чимала. Адже статті-умови підписало 163 представники генеральної, полкової старшини й сотників²⁾. Коли припустити, що була присутня ще й сотенна старшина, яка умови не підписала, це число треба ще збільшити. При обмеженій кількості козаків на цій раді, це делегация впливова не тільки своєю вагою й значінням, але й просто кількісно. Про раду 1674 р. ми вже писали. На ній присутня старшина й „чолнѣйшіє“ козаки.

Рада 1687 р. на Коломаці. Про ню є докладний опис у щоденникові П. Гордона, що в данім разі був за самовидця цих подій. Скинула й заарештувала Самойловича, як відомо, старшина. А ось запис під 24 липнем р. 1687 в щоденникові Гордона: „Den 24 ten versammleten sich die Vornehmsten von den Kosaken bei dem Generalissimus und horten die Artikel vorlesen, welche die vorigen Hetmane beschworen hatten. Die meisten davon waren in dem Gluchower Tractate bewiligt einige hinzugehan und andere erweitert worden, die Ehre, Macht und Ansehen der zarischen Oberherrschaft über die Kosaken mehr auszubreiten, zu welchem allen die Kosaken ihre Einwilligung gaben. Hierauf wurde wegen des Vermögens des gewesenen Hetman gesprochen. Nach einigen Bedenklichkeiten sagte der Generalissimus nach der ihm gewöhnlichen und natürlichen Lebhaftigkeit ganz kurz: „ohnerachtet alles, was dem Verräther zugehörte, vermöge der Gesetze den Zaren anheim siele, so wolle er dennoch, selbst mit Gesahr, sich die Ungange der Zaren zu zuziehen, es auf sich nehmen, dass die Kosakische Armee die eine Hälfte von dem Vermögen des Verräthers erhalten und die andere Hälfte in dem zarischen Schatz kommen solle, womit alle zufrieden waren. Die Vornehmsten unter den Kosaken erkundigten sich ganz insgeheim, wen wohl der Generalissimus am libsten zum Hetman haben wolle. Und als sie einem Wink bekamen, dass Maseppa dieser Mann wäre, so unterschrieben sie alle insgeheim noch denselben Abend in dieser Absicht eine Schrift. Zugleich verheilten die Häupter dieser Partei die Obristen = une andere vornehme Stellen unter sich und beschlossen alle diejenigen abzusetzen, welche Creatures des vorigen Hetman gewesen waren“³⁾. А 25 липня відбулося обрання на генеральній

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, стор. 855.

²⁾ Ibid., т. XI, стор. 907—911.

³⁾ „24-го зібралися знатні (die Vornehmsten) з козаків до генералісимуса, та слухали, як читали пункти, на яких попередні гетьмани присягали. Більшість з них були умовлені в Глухівськiм трактаті, декілька додано, а інші поширені, щоб честь, силу та вагу цар-

раді; опис його ми ще подамо. Кандидатуру на нового гетьмана Мазепи, вирішену в шатрі Голіцина, було проведено. І цікаво, що старшину окремо й на самій раді питав кн. Голіцин про те, кого вона хоче мати за гетьмана.

6 листопада 1708 р. відбулося обрання Скоропадського. На раді присутні були „полковники, старшини й багато козаків“. Ось як відбулося обрання. „Ближній Стольникъ говорилъ всѣмъ, собраннымъ въ радѣ, дабы всѣ войско Малороссійское и народъ на избраніе новаго гетмана съѣхавшейся, по древнему своему обыкновенію, издали голоса свои кому быть Гетманом. И помолчавъ всѣ мало, полковники и другая старшина, совѣтуя между собою, говорили: Стародубовскому Полковнику, Ивану Скоропадскому, дабы онъ урядъ Гетманства принялъ, понеже человекъ есть Царскому Величеству вѣрный, и въ войску Малороссійскомъ заслуженый, и въ дѣлѣхъ искусной; а онъ отрицаяся, говорилъ, что онъ старъ и такого тяжестного уряду снести не можетъ, а достоить, де, обрану быть въ Гетманы молодому и заслуженому человеку, а имянно, указывая на Черниговского Полковника, Господина Полуботка. А Старшина вся и войско говорили, что бѣ быть Гетманомъ Господину Скоропадскому. При том же нѣкоторые немногіе козаки говорили, чтобъ быть Гетманомъ Черниговскому Полковнику Полуботку. И не по многимъ спорамъ, согласясь всѣ, какъ старшина, так и рядовые козаки и посполитый народъ единогласно обрали Гетманомъ Господина Скоропадского“¹⁾... І тут ми бачимо, що рішальне значіння було за ухвалою наради старшини. А бажання „декількох“ козаків мати за гетьмана Полуботка не здійснилося.

Отже за 2 дні перед радою в Глухові 1708 р. „Полковники... у Ближнего Стольника... были. А как они, полковники, къ нему пришли, тогда имѣлъ онъ, Ближній Стольникъ, съ тѣми полковники конференцію“²⁾.

Цифрове співвідношення сил на цій раді було таке: рядових козаків на ній було з Чернігівського полку 215, Переяславського — 240, Ніженського — 320 та Стародубського — кількість не названа. Отже,

ської зверхньої влади поширити; до чого на всіх них козаки свої згоди дали. Після цього говорили про майно колишнього гетьмана. Після деякої роздуми сказав генералісімус з властивою йому природньою жвавістю дуже коротко; не вважаючи на те, що все, що зрадникові належало, за силою законів припадав царям, хоче він усе-ж сам, з небезпечністю підпасти царській неласці, взяти на себе, що козацьке військо здобуде половину майна зрадника, а друга частина мусить піти до царського скарбу, з чого всі були задоволені. Знатніші з козаків (тоб-то старшина. Л. О.) спитали цілком таємно, кого найбільше хотів-би генералісімус мати за гетьмана. І коли вони здобули натяк, що така людина Мазепа, то підписали всі вони у такому напрямі ще цього вечора лист. Після цього розподілили ватажки цієї партії полковницькі та інші знатні посади поміж собою й ухвалили з усіх них усунути креатури попереднього гетьмана, які до цього часу їх посідали“.

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 178.

приймаючи навіть, що Стародубського полку було стільки-ж, скільки й Ніженського — 320, матимемо в цілому близько 1100 рядових козаків. А старшини було (за підписами під присягою) 95 осіб. Це численна група; до неї, мабуть, треба долучити ще й 29 військових товаришів — очевидно знатне товариство, що поруч з нею підписалося під присягою ¹⁾).

Цій групі старшини, а не козацтву, надавав головного значіння й Петро I. В грамоті до запорозців від 21 листопада р. 1708 він, описуючи їм обрання Скоропадського, за козацтво сливе й не згадує. Він пише, що було запропоновано, щоб „сѣзжалась бы вся старшина къ Глухову на избраніе нового гетмана по правамъ и вольностямъ“. І „полковники и другая полковая старшина и козаки суды для того обранія сѣхались“. Далі „помянутыя духовныя особы и полковники и полковая старшина, для обранія нового гетмана сюда сѣхавшіеся (козацтва знов нема), сего ноября 6 дня по обыкновенію и по правамъ и волностямъ своимъ единогласно обрали волными голосами в гетманы нашего войска Запорожского бывшаго полковника Стародубовского Ивана Ильича Скоропацкаго“ ²⁾).

„Обрання“ Апостола й Розумовського були простою фікцією. Цікаво те, що тут хоч деякого значіння надавали раді старшинській. Так було, коли обирали Апостола, бо, як ми вже казали, її мав лиш запрохати на раду Наумов. 30 вересня 1727 р. відбувалася рада старшини, що передрішила ухвалу генеральної ради. Наумов описує її так: „в 30-м числѣ какъ духовные такъ и свѣтские, полковники и старшина для общаго согласія о выборе гетмана прибыли в домъ ево тайного совѣтника и министра. И по собраніи о всемъ Его Императорского Величества всемилостивѣйшее соизволение и презрение к нимъ онъ тайной совѣтникъ и министръ паки имъ объявил, что указаль Его Императорское Величество быть у нихъ в Малой Росіи Гетману по прежнему; которого б они выбрали из Малоросійского Народа волными голосами по прежнему обыкновенію. А зборы, кои положены со определения Малоросійской Колегіи по доношениям генерала-мазора Вельяминова вновь, — тѣ Его Императорское Величество указал отставить вовсе, и впредь с нихъ не збирать; а збирать тѣ, кои збирывались при прежних Гетманах по пунктамъ Богдана Хмельницкаго. И спрашиваль он господинъ тайной совѣтникъ и министр у них, кого похотять выбрать себѣ гетмана? Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ свѣтские, просили о томъ же Миргородскомъ полковнике“ ³⁾). Після цього 1 жовтня звичайно обрали одноголосно Апостола. А в „Журналѣ, какимъ образомъ произошло обраніе гетмана войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра 1750 году февраля“, читаємо: „За прибытіємъ

¹⁾ Древлехр. Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи Міністерства Закорд. Справ 1708 № 69 а.а. 3—6.

²⁾ Эварниковій, Источники для исторіи запор. козаковъ, т. I, с. 1034.

³⁾ Додаток № 12.

в Глуховъ на 15 день сего февраля ясне в Богу преосвященѣйшаго архиепископа митрополита Киевского, Галицкаго і Малія Россіи, господина Тимофея, преосвященного епископа Черніговскаго господина Амвросія, такожъ архимандрита Лаври Киевопечерскіе господина Юсифа и других обитателей архимандритовъ и разныхъ духовнихъ знатнихъ особъ, за собраніемъ Малороссійскихъ Полковниковъ, Бунчуковыхъ Товарищей, старшихъ полковихъ сотниковъ з сотенными старшинами, Значковыми Товарищами, многими рядовыми козаками, а особливо войсковихъ Товарищей и протчого шляхетства малороссійскаго, учинена была отъ минѣстра его сиятельства господина генерала-маіора, Ея Императорскаго Величества лейбъ-копанѣй подпоруччика и Ея Императорскаго Высочества Государинѣ Великой княгинѣ камеръ-гера графа Ивана Симоновича Гендрикова, ко всѣмъ онимъ чинамъ повѣстка, даби оніе всѣ чиновніе персони собралися на 18 того жъ февраля поутру въ домъ, гдѣ имѣется канцелярія по комисіи его сиятельства о избраніи гетмана, и когда оніе духовніе, тако жъ всѣ мірскіе чины, какъ Генеральная Старшина, Полковники, Бунчукові товарищи, старшини полковіе и сотники и протчое малороссійское шляхетство, якихъ всѣхъ персонъ було до тысячи в тотъ домъ собралися, то его сиятельство изволилъ словесно объявлять, яко онимъ всѣмъ чинамъ уже извѣстно, что онъ, по Высочайшему Ея Императорскаго Величества указу прибылъ для избранія въ Малой Россіи гетмана волними голосами по прежнимъ обикновеніямъ, и требовалъ ихъ ведать мнѣніе, кого они быть гетманомъ в Малой Россіи обще желаютъ. На что всѣ оніе, какъ духовніе, такъ и мирскіе чины объявили единогласно, яко желаютъ быть в Малой Россіи гетманомъ его сиятельству графу Кирилу Григоріевичу господину Разумовскому, о чемъ и на трекратной его сиятельства господина минѣстра вопросъ тожъ всѣ велегласно объявили, а по совершеніи того опредѣлили публично с надлежащею церемоніею избранію быть того жъ февраля 22. И для того февраля 21 отправленъ отъ его сиятельства Глуховскаго гарнізону адютантъ и при немъ войсковая музика, которой, езда по городу Глухову и за городомъ с играющею музикою, объявлялъ о будущей завтрашняго дни публичной церемоніи благополучнаго гетманскаго избранія, и къ полковникамъ ихъ для такового объявленія ездилъ¹⁾. Отже деяке значіння ще було за радою старшинською, а рада генеральна, це вже була лиш „публичная церемонія благополучнаго гетманскаго избранія“.

З цього викладу про участь старшини в генеральній раді видно, що вплив і значіння її і в цім випадкові були чималі. Протягом цілої історії Гетьманщини в залежності від Росії бачимо, що старшина має свої ради перед радами генеральними, *de facto* підготовлює й попереджає майбутні ухвали генеральної ради. Бачимо, що й на самих генеральних радах їй належить і перше слово, і перше значіння. Так було і на першій раді в цій добі — р. 1654 в Переяславі, де фактично вирішала діло

¹⁾ Основа 1862, № 2, с.с. 47—48.

„таємна“ рада з старшини і в останній „раді“ Гетьманщини — де запитували про згоду на царського кандидата лиш у старшини (що правда, й цю згоду тепер було передрішено). І лиш на раді 1663 р. справу вирішила „чернь“.

Участь міщанства помітна на радах, про неї раз-у-раз згадується. І при цім як-раз після повстання Богдана Хмельницького (перед тим, як видно, міщанство не бере участі в радах). Політичне-ж і економічне значіння міста в пореволюційний період на Україні-Гетьманщині призводило й до участі міщанства — як державного елементу — в діяльності українських державних установ. Про участь міщан у раді старшинській ми колись скажемо ширше. Що-ж до участі в генеральній раді, то можемо подати такі дані.

Рада 1654 р. в Переяславі. Статейний список московських бояр каже, що на раді було „великое множество всяких чинов людей“ та що рада була „явная всему народу“¹⁾. Очевидно саме на підставі цих звісток Д. Одинець каже: „sešlo se velice mnozstvo lidi vseh wrstv“²⁾. А втім, ще питання чи було це „велике множество“. Найшвидше тут могли бути поруч з козаками переяславські міщани.

Далі міщан бачимо на раді, що обрала р. 1657 Виговського, „войтів і буймістрів“, отже представників міщанства, що брали в ній активну участь³⁾.

Після цього міщанство бачимо на раді 1663 р., що під Ніженем обрала на гетьмана І. Бруховецького. Про це дбала ще царська грамота від 13 травня р. 1662 ки. Ромодановському, що наказує йому йти з військом на Гетьманщину й „учинить“ „полную раду“ для обрання гетьмана. На цю раду мали з'їхатися запорозці, городові — „полковники, и ясаулы, и старшины и чернь“⁴⁾, и мѣщане“⁵⁾... В звістках про обрання Бруховецького є також, „И іюня въ 17 день по указу великого Государя и великого князя Алексѣя Михайловича, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца, его царского пресвѣтлого величества, окольничий и намѣстникъ Галицкой князь Данило Степановичъ Великого-Гагинъ съ товарищи учинили черневую енеральную раду у Нѣжина подъ городомъ; а на радѣ были Мефодій, епископъ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополіи Киевской, и наказной и кошевой гетманы Якимъ Сомко, Иванъ Брюховецкій и полковники, и сотники, вся старшина и все войско запорожское и мѣщане... И іюня жъ въ 18 день обрала въ совершенные гетманы всѣмъ войскомъ Запорожскимъ какъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 219.

²⁾ Sborník věd právních a státních, XXVI, с. 339. „Зійшлося дуже багато народу всіх верстов“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. II.

⁴⁾ Цей факт, що чернь поставив перед міщанами московський уряд, який ніколи не міг помилитися в порядку, свідчить що було це козацтво.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. с. V. 105—107.

старшина и чернь всіми волними гласы, кошевого гетмана Ивана Брюховецкого“¹⁾. Поруч із цими звістками стоять свідоцтва й іншого характеру. Так в акті обрання Брюховецького сказано: „А на той радѣ указали мы Великій Государь быги богомольцу нашему Меводию Епископу Мстиславскому и Оршанскому, и наказному гетману Якиму Сомку и кошевому гетману Ивану Брюховецкому и вамъ полковникамъ полковъ, которые намъ Великому Государю служатъ“²⁾. І Ракушка – Самовидець свідчить, що перед радою Брюховецький „розсилаєть по всѣхъ полкахъ с писмами, жеби усе посполство стяглося под Нѣжинъ у раду и Нѣжинъ рабовати; на которіи писма що живо рушили з домовъ не тилко козацтво, але усз посполство купами, а не полками“³⁾. З усіх наведених даних про раду 1669 р. видно, що міщани на ній в усякім разі безперечно брали участь.

Що-до ради 1669 р. для обрання Многогрішного, то 24 січня 1669 р. боярин „оружейничій“ Б. М. Хитрово оголосив посланцям Многогрішного про раду для виборів гетьмана. „А быги радѣ неотмѣнно у гетмана въ Бутуринѣ и всей войсковой и мѣщанской, а черневой радѣ не быть и на томъ мѣстѣ постановити и укрѣпити безъ отволоки“⁴⁾. І дійсно кн. Г. Ромодановський доносив, що на раді 3 березня 1669 р. в Глухові зібралися й брали участь „гетманъ Демьянъ Игнатовъ и вся старшина и выборные войска Запорожского козаки и мѣщане“⁵⁾.

Ціх міщан спеціально скликано на раду. Так запрошуючи Переяславського полковника Дмитрашка-Райчу, кн. Г. Ромодановський писав, що йому „на раду к намъ в Глухов со всею Переяславского полку старшиною и с Переяславскими выборными мѣщаны для войсковыхъ и всяких своихъ градскихъ дѣл к постановлению статей ѣхать“⁶⁾. Коли ми звернемо увагу на те, що Ромодановський забувся тут згадати за козацтво, а спеціально називає поруч старшини представників міщанства, то це ясно покаже, що цій присутності надавали не аби-якого значіння. Офіційний акт обрання, вказує на таких представників міщанства на цій раді. З Ніжня – вїйт, бурмистр, писар та ще 3 особи, з Чернігова – вїйт, райця й ще 2 міщанина, з Переяслава – райця, писар та ще 2, з Стародуба – вїйт, 2 бурмистри, 2 райців, писар. З Новгорода-Сіверського – вїйт, писар та 2 чоловіки, з Погара – вїйт, бурмистр, 2 райців та ще 1, з Почапа – вїйт, з Глухова вїйт та бурмистр, з Мени були – вїйт, бурмистр та 1 міщанин, з Коропа – вїйт та 1 чоловік, та з Кролевця вїйт та 2 бурмистри⁷⁾. Коли цими міщанськими представниками участь класи міщанства й обмежувалася, то все-таки в цілому це була порівнюючи

1) А. Ю. и Э. Р. т. V, с. 173.

2) С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 83.

3) Лѣтопись Самовидца, с.с. 72–76.

4) А. Ю. и Э. Р., т. VIII, с. 50.

5) Ibid., т. VIII, 89.

6) Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Книга 3 Малорос. Приказа, в. 247.

7) С. Г. Гр. и Дог. ч. IV, с. 230–231.

численна й впливова делегація. Що міщани брали при цьому й активну участь в обмірковуванні умови — статтів з Москвою, видно з того, що під артикулом 3-м до стереотипної формули „и Гетманъ и вся старшина и козаки приговорили сей статья быть такъ“ додано „и мѣщане“. Цей артикул каже про московських воевод в українських містах.

На раді, що р. 1672 обрала на гетьманство І. Самойловича, підписалися між иншим й 4 ніженських міщан (війт, 2 бурмистри та писар)¹⁾. Звичайно, треба думати що це не була єдина делегація міщанської класи на цій генеральній раді. Про міщач на цій раді говорить статейний список кн. Г. Ромодановського. Він каже, що були присутні „генеральные обозной Петръ Забѣла съ товарищи и полковники, и вся войсковая старшина, и козаки, и мѣщане, которые при них были“²⁾. А активна роля міщанства на цій раді виступає з того, що в найголовнішим її акті вони взяли участь — в обранні гетьмана: „И обозной Петръ Забѣла со всею старшиною и съ козаки и съ мѣщанѣ говорили „великому государю... съ нимъ гетманомъ служить въ вѣчномъ подданствѣ они готовы; а онъ бы Иванъ булаву и знамя у нихъ принялъ и гетманомъ былъ“³⁾. Ще участь міщанства на раді бачимо р. 1674 в Чигирині у П. Дорошенка. В грамоті царя Олексія Михайловича від 15 серпня р. 1674 до Дорошенка читаємо „и ты де тое нашу царского величества грамоту велѣлъ честь, собравъ всѣхъ чигиринскихъ жителей, вслухъ. И чигиринские жители, выслушавъ нашу царского величества грамоту, говорили всѣ единогласно, что они слыша къ себе нашу царскую премногую милость, ради всѣ быти у Нашего царского величества въ подданствѣ; и ты де, въ то время будучи на радѣ, ту нашу царского величества грамоту оспорилъ“⁴⁾... Тут можна подумати, що на раді були самі міщани. А втім певна річ не треба забувати що були тут старшина, що мешкала в Чигирині й козаки з залоги Чигиринської фортеці. Про це забули в далекій Москві. Але й що-до участі „чигиринскихъ жителей“ — міщанства в цій раді не доводиться сумніватися. Це є остання вказівка на участь міщанства в генеральній раді. Очевидно, погіршення економічного стану українських міст у кінці XVII ст. призвело й до зменшення політичної ваги класи міщанства.

Селянства на радах не видно. До Богдана Хмельницького, якщо й говориться про участь поспільства на радах, то мова мовиться про нерєєстрове козацтво. З погляду польського закону це було так. Але не можемо забувати, що й це було козацьке військо, а не селянство, як таке. Є підстава лиш гадати про те, що на чорній раді 1663 р. могли бути й селяни. Річ у тім, що людність вільних сіл не

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 911.

²⁾ Ibid., т. IX, стор. 944. ³⁾ Ibid., стор. 946.

⁴⁾ Ibid., т. XI, стор. 629.

відокремлювалася різко від міщанства невеличких міст та містечок. Оскільки на раду 1663 р. сходилися „купами“, а не в порядку організованого представництва, як це було р. 1669 в Глухові, — певна річ могли прийти й селяни з вільних військових сіл. За це свідчить вищенаведене свідоцтво Самовидця й те, що вважає він це за „новое лихо, чого за инихъ гетмановъ не бивало“. І Гордон каже, що з Бруховецьким прибула чернь (the czerna or common people) пішки й без зброї¹⁾. Оце свідоцтво про „common people“ та наведена в нас трохи вище заява боярина Хитрова, де відрізняються (в 1669 р.) міщанська від „черневої“ ради, дають можливість гадати, що під Ніженем з Бруховецьким справді було селянство.

З опису ради 1663 р. Великого-Гагіна теж є натяки на „чернь“ — селянство. Це — коли він наказав бути на раді без зброї „...и козаком, и черни, и мещаном“. Але в інших місцях його повідомлення мова мовиться лиш про козаків та чернь, в одному місці говориться про „всю чернь всѣхъ городовъ“. Називається чернь і в військовій Сомка — отже його й полковників відступили.. „и козаки, и чернь, которые были при нихъ“²⁾. Тимчасом за селянство у військовій Сомка не чути (тут могли бути міщани). В кожному разі натяки на участь селянства й тут є, але ясно видно, що російські люди того часу вельми плуталися з терміном української „черни“. Ця присутність селянства була річ не звичайна, і через це Самовидець вважає цю раду за незаконну.

Між иншим і в полках сподвижників Бруховецького було поспільство. Перед радою Великому-Гагіну казали полковники Ніженський та Чернігівський, що Бруховецького „полку полковники Винтовка да Тишко бывали преж сего холопи (?), а ныне в полковниках, и избирають к себѣ въ полкъ, дорогою ѣдучи, вольныхъ людей“³⁾. Але тут це лиш незвичайне для городової України поповнення козацького війська, цілком, звичайно, закономірне для запорозьких загонів Бруховецького.

Після 1663 р. участі селянства в раді й припускати не можна.

21 січня р. 1663 наказний гетьман І. Сомко казав стольникові Лодженському, що „николи де ихъ и митрополиты на раду не ѣзживали и въ гетманы не выбиравали, не токмо что епископы“⁴⁾, заперечуючи проти участі на раді єпископа Методія. Наказний гетьман не був правий — вище духовництво (тільки вище) постійний і повноправний член ради. Ще перед державними часами воно присутнє, хоч і не постійно, на козацьких радах. От, приміром, на раді 1632 р. присутній митрополіт Ісайя Копинський та луцький єпископ І. Борискович⁵⁾. Ще давніше —

¹⁾ Дневникъ. Чт. М. О-ва 1892, III, стор. 38.

²⁾ Додаток № 6.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Стояп. № 6672 Сибірськ. Приказа а.а. 269—273.

⁴⁾ А. Ю. и Э. Р., дод. до т. VII, стор. 358.

⁵⁾ А. к. Н. Василенко, ор. с., стор. 371; акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, стор. 151.

в червні 1621 р. була козацька рада в Сухій Діброві „на раду прибув митрополіт Іов Борецький, єпископ Єзекііль Курцевич, колишній ігумен козацького Трахтомирівського монастиря, коло 100 священників та 50 ченців. Гетьман Конашевич-Сагайдачний прочитав листа патріярха Теофана. Всі присягли, що оборонятимуть стару віру аж до горла, тоб-то до смерти. До короля на раді було обрано посольство з гетьмана Сагайдачного, єпископа Курцевича та ще двох осіб“¹⁾. За Гетьманщини вище духовництво oprіч участі в раді на загальних підставах мало ще й особне завдання — приводити до присяги новообраного гетьмана й нову старшину. Отже в Переяславі 1658 р. „гетманъ (І. Виговський) и полковники вновь учинились на вѣчное подданство, въ соборной церкви при новообранномъ митрополитѣ и при всемъ освященномъ соборѣ вѣру учинили“²⁾. Р. 1662 на раді в Козельці згадує Самовидець „єпископъ Мефодій... на той радѣ былъ и до присяги приводилъ“³⁾. При цім авторитетне його становище на раді характеризується тим, що він спочатку був відмовився приводити до присяги гетьмана й старшину, яких мала обрати ця рада. Лиш другого дня він благословив вибирати⁴⁾.

Сомко, що заперечував саме право присутності вищого духовництва на козацьких радах, сам-же за рік перед тим — на початку 1662 р. писав до полковників, запрошуючи їх „учинить рада в Києве перед єпископом Мефодием, и на чом де у них договор будет и тобъ де вѣдал єпископъ“⁵⁾. Счевидно, що присутності єпископа на раді надавано великого значіння. А наказний гетьман, який через рік казав, що ніколи вище духовництво не було учасником козацьких рад, ясна річ мав коротку пам'ять чи, швидше, був нещирий у данім разі.

На Ніженській раді 1663 р. Московщина наказувала „быти, богомолцу нашему Мефодію, Епископу Мстиславскому и Оршанскому“⁶⁾. А в звідомленні про обрання Бруховецького читаємо, що „на радѣ были Мефодій, єпископ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополіи Кіевской“⁷⁾. На раді, що в Глухові 1669 р. обрала Многогрішного, „были и къ статьямъ руки приложили“ — „преосвященный архієпископъ“ Лазар Баранович та ігумен Максаковського монастиря Яремій Ширкович⁸⁾. При цім, коли становили статті, Л. Баранович 3 березня рекомендував встановити митрополію в Чернігові, а 5 березня заперечував проти воевод в українських містах. Отже виступав активно. В акті обрання на гетьманство І. Самойловича написано, що государ „пожаловаль — велѣль

¹⁾ Акад. Н. Василенко, *op. c.*, стор. 77.

²⁾ А. Ю. и З. Р. т. XV, стор. 16—17.

³⁾ Літопис Самовидця, стор. 65. К. 1878.

⁴⁾ А. Востоковъ, *Козел. рада 1662 г.* К. Стар. 1887 г., стор. 276—277.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгор. Стола Розрядъ а. 195.

⁶⁾ С. Г. Гр. и Дог. т. IV, стор. 83.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, стор. 173.

⁸⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 230—231.

учинить въ Конотопѣ раду; а на радѣ велѣлъ быти преосвященному Архієпископу Лазарю Барановичу Черниговському и Новгородскому“¹⁾). Фактично на цій раді були — Лазар Баранович, архімандрит Спаського Новгород-Сіверського монастиря Мих. Лежайський та Ніженський протопоп С. Адамович²⁾). Вага й роля участі в цій раді архієпископа Барановича характеризується тим, що його приїзду чекали й не починали ради. Що правда, козаки хтіли були починати, але московські уповноважені воліли чекати архієпископа. В день обрання гетьмана — 17 червня, коли вже приїхав Л. Баранович — перед початком ради кн. Г. Ромодановський робив йому окреме привітання і архієпископ „выслушав у боярина рѣчь, говорилъ, чтобъ ему вычестъ новыя статьи“ (статті вже 16 червня були ухвалили без нього). І тепер їх удруге прилюдно читалося вже спеціально для Л. Барановича³⁾).

Хоч в акті ради 1687 р. на Коломаці й згадується в російськiм документі „духовные особы на сію раду призванные“⁴⁾), але в дійсності вищого духовництва, як видно, на ній не було, хоч спочатку й передбачали їх запросити. Адже в царській грамоті кн. В. Голіцинові від 31 липня р. 1687, що в ній санкціонується скинення Самойловича, є, що старшина казала Голіцинові, що раду „о обраніи инога Гетмана учинят тотчас; і в ближне городаы по духовные особы, которым быть на той раде, пошлют без замедления“⁵⁾). І хоч духовництва й не було, а втім постанови ради *post factum* скріпили й вони; як видно, цьому надавалося не аби-якого значіння. Акта підписали мітрополіт київський — Гедеон, Лазар Баранович, архімандрит Київо-Печерського монастиря, ігумен Свято-Микольського пустинного київського монастиря, Київо-Видубецького, Михайлівського Золотоверхого Київського, Кирило — Київський ректор і ігумен братського монастиря, ігумен межигірського монастиря, намісник Свято-Софійського собору, еромонах Паїсій, намісник печерський, еромонах Йосафат, старець соборний печерський, префект колегіума київського, протопоп Ушицький⁶⁾). В 1708-ж році в описі Глухівської ради є, що „изъ духовныхъ особъ были у привода его новообранного гетмана к вѣрѣ (отже й на обранні Л. О.) Глуховскій протопопъ, прозваніємъ Борзаковскій, да діякоу въ облаченіи“⁷⁾). Але згодом приїхали до Глухова й акт обрання підписали архієпископ чернігівський, єпископ переяславський, 3 архімандрити, 2 еромонахи, єродиякін, архідиякін київського мітрополіта⁸⁾).

¹⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 266—267.

²⁾ Ibid., стор. 268—271.

³⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, стор. 943—944.

⁴⁾ Собр. гос. грам. и дог. т. IV, стор. 558—561.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 1275 Білгород. Стола Розряда а. 630

⁶⁾ Собр. госуд. грамотъ и дог. ч. IV, № 107, стор. 558—561.

⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, „Источники Мал. исторіи“, ч. II, сто., 110—182. 1858.

⁸⁾ Ibid.

З сказаного видно, що на нараді присутнє вище духовництво. Самий круг осіб цієї категорії встановити важко. Найвизначніших представників церкви запрошено, як видно, персонально. При цім найбільше настоювала на участі духовництва побожна Московщина.

Ми досі, пишучи про склад ради військової, говорили про ті категорії осіб, що брали в ній участь, що мали на це право. А втім, треба сказати й про тих, що цього права не мали. Не мали його хоч-би й були присутні на раді особи не належні до української держави, до Війська Запорозького. Відомо, що трохи не на всіх генеральних радах були присутні російські уповноважені й російські війська. Ці уповноважені мали величезний фактичний вплив, а в кінці XVII ст. й у XVIII ст. просто диктували свою волю в формі наказу. De jure-ж це були особи до ради неналежні. Вони ніби-то присутні лиш у порядку догляду і уповноважений Росії грає активну роль на раді, лиш санкціонуючи від імени вищої влади — російського царя — її ухвали¹⁾. В юридичнім значінні і він, звичайно, не є член ради. Зокрема це ясно видно з того, що в переговорах, в ухвалі нових пактів-статтів, він є одна сторона, тимчасом як українська рада є друга сторона, ці сторони умовляються поміж себе на рівних підставах.

Московське військо, як видно, присутнє вперше на раді 1659 р. в Переяславі. „Чорна рада, каже Корзон, що зібралася в Переяславі, оточена 40.000 Московського війська, обрала Юрка на гетьмана“²⁾. Кількість війська тут очевидно перебільшена, але війська московські на раді були. Про цю раду московські джерела пишуть, що її „оберегалъ“ „сходный воевода, окольничий“ кн. П. Долгоруков з військом³⁾. На раді 1661 р. в Бикові під Ніженем був присутній кн. Г. Г. Ромодановський „и государевы ратные люди, всѣ полки, которые съ нимъ“⁴⁾. Присутність і діяльність московських військ на раді 1663 р. відома з описів цієї ради в Самовидця й П. Гордона, що їх ми вже наводили. Гордон пише, що „всім полковникам та офіцерам було наказано з'явитися з кращим своїм військом на обрання гетьмана. Окольничий князь Данило Степанович Великого-Гагін, та полковники Інгліс, Штрасбург, Воронін, Полянський, Шепелев та Скрыбін були виряджені з їх полками охороняти місце обрання“⁵⁾... На раді 1669 р. були „ратные конные и пѣшіе люди съ бояриномъ со княземъ Григорьемъ Григорьевичемъ: его полку столники, стряпчіе, дворяне московскіе и жилцы і рейтарскіе полковники: столникъ и полковникъ Венедиктъ Змѣевъ и иные полков-

¹⁾ Так, прим., він конфірмує обрання гетьмана.

²⁾ *Op. cit.*, т. II, с. 360.

³⁾ А. Ю. и Э. Р., т. IV, с. 262. - ⁴⁾ *Ibid.*, т. V, с. 56.

⁵⁾ Дневникъ Гордона. Чтеніе въ С-вѣ исторіи и древностей... 1892, кн. III, с. 35.

ники съ рейтары; да солдатскіе полковники: Агей Шепелевъ, Матвѣй Кровковъ съ полки; і головы московскихъ стрѣльцовъ съ приказы“¹⁾).

В. Ейнгори пише: „З часу нещасливої Ніженської ради 1663 року московський уряд уважав за необхідне виряджати для охорони порядку при обранні гетьмана чималі військові сили; на раду, що мала відбутися біля Конотопу (1672 р. Л. О.), Ромодановський привів Білгородський та Сівський полки. Про кількість ратних людей, що були з боярином, можна судити з того, що тільки частина мобілізованого для присутности на раді Білгородського полка складалася з 2.000 кінноти“²⁾. Наступну раду Мазепи так само оточувала московська кіннота³⁾).

А на раді 1708 р. в Глухові був „драгунской полкъ, что именуется Бѣлозерской“⁴⁾).

Ми бачили, що Ейнгори вважає, що лиш з „нещасливої Ніженської ради московський уряд визнавав за потрібне виряджати для охорони порядку при обранні гетьмана чималі військові сили“. Тут невірне положення, що це робилося з 1663 р., бо й на спокійній раді 1659 р. були московські війська. А поясіння, що це робилося для охорони ладу, взяв Ейнгори з московських джерел.

Погляд Московщини був такий-же: „во время Брюховецкаго измѣни царского величества околничей князь Данила Степановичъ Великого-Гагинъ съ войскомъ на раду высланъ былъ не для чего, потому что у нихъ и никогда рада совершенья своего царского величества безъ ратныхъ людей не воспримала. И выговаривано ему (Многогрѣшному) о прежнихъ радахъ, и о обраніи гетмановъ, и какъ было у нихъ на радѣ между собой бой учинился, если бѣ царского величества войска на радѣ не были“⁵⁾. Звичайно, що охорона ладу займала другорядне місце. А втім, і вона инколи мала місце. Так було на раді 1663 р., коли, щоб припинити бійку поміж козаками, московське військо вжило ручних гранат, які, як оповідає Гордон, „очистили місце перед шатром, де залишилися тільки вбиті та поранені“⁶⁾. Головне-ж важила присутність військової сили для надання більшої ваги московським уповноваженим та для того, щоб „черкаси“-українці більше поступилися з своїх прав і автономістичних тенденцій підчас ради оточеної московським військом⁷⁾).

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 72.

²⁾ О снош. малор. духовенства М. 1899, с. 848, прим. 227.

³⁾ Гордон, Tagebuch. II, с. 189.

⁴⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 177.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 764.

⁶⁾ Дн. Гордона. Чт. М. О-ва. 1892, III, с. 37.

⁷⁾ Цього засобу — присутністю збройної сили впливати на хід ради — жив р. 1662 і наказний гетьман Сомко. Стрілецький голова М. Батюшков свідчив: „введено пѣшихъ людей сотъ съ шесть и больше и велѣлъ по городу, в которую пору выбирали гетмана и договоръ былъ, поставитъ по воротамъ караулъ человекъ по сту и больше и выпускать никого изъ города не велѣлъ“. Ці „піші люди“ — мабуть відділ компанійського війська. А. Востоковъ, „Козелецкая рада 1662 г.“ Киевская Старина. 1887 г. № 2, с. 277.

Певна річ, що в українських колах ця присутність московського війська зустрічала різкий осуд. Так, у лютому 1669 р. — перед Глухівською радою — Київський воевода П. Шереметев сповіщав, „что Черкасы велми имѣють оскорбленіе, что на радѣ будутъ великого Государя ратные многие люди“¹⁾... І. Сірко бажав у 1676 р. „чтобъ на радѣ великого государя ратныхъ людей не было“²⁾. А П. Дорошенко казав про обрання Самойловича, „что не по волности и правамъ войска Запорожского подѣ бердышами и мушкетами обранъ“³⁾.

Проте інколи певні групи українські настоювали на цій присутності. Отже, приміром, року 1663 „апрѣля в розных числах“ писав до кн. Великого-Гагіна з Гадяча єпископ Методій, прохаючи від свого і від імени Бруховецького, щоб була на раді чимала кількість російського війська⁴⁾. Прохала й р. 1672 перед радою в Козацькій Діброві старшина про присутність російських „ратныхъ людей“⁵⁾.

Звичайно, московські „ратные люди“ не брали участі в голосуванні й вирішенні справ на раді. Такого права вони не мали і таких випадків ми не знаємо. Лиш один раз на раді взяли участь безпосередні піддані московського царя. Це було на раді 1661 р. в Бихові, на одній з численних рад, що відбувалися підчас боротьби Золотаренка з Сомком. Тут були присутні й брали активну участь у раді „Ахтырцы, Сумскіе, и Рыбенскіе Черкасы“⁶⁾. Це були українці з Слобожанщини. Оскільки Слобідська Україна була під безпосереднім керівництвом Москви, не належала до „гетьманського регіменту“, то участь слобідського козацтва в раді на Гетьманщині треба визнати за безперечне формальне порушення норми, що на раді активну участь беруть лиш українці з Гетьманщини.

Ще знаємо раду 1675 р. під Чигирином, де в присутності січовиків і донців переобирано Дорошенка. Січовики брали активну участь у раді, вони „сырно, сырно давали“ — обираючи Дорошенка знов на гетьманство. Про ролю-ж відділу донського козацтва на цій раді акти говорять мало — вони лиш констатують його присутність⁷⁾.

Отже в раді мають брати участь лиш українські громадяни. За це свідчить такий випадок. На переговорах у Посольськім приказі з посланцями І. Виговського в квітні 1658 р. між иншим зайшла мова про Немирича, питали за те чи був він на переяславській раді. Посланці сказали, що гетьман „ево изъ рады выслалъ вонъ“. Це ствердив і окольничий Б. М. Хитрово. Цей сказав: „какъ де увидѣлъ того Немирича гетманъ Иванъ Выговской и ему говорилъ, что де тому Немиричу на радѣ быть не пригоже, и велѣлъ его изъ рады выслать, а тово де онъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 123.

²⁾ Ibid., т. XII, с. 513—514.

³⁾ Ibid., т. IX, с. 563.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. Сибірськ. Приказа № 6672, а. 264.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 855.

⁶⁾ Ibid., т. V, 56.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

на радѣ войску не говариваль же, чтобъ ево приняли за товарища¹⁾. За це питання говорить стаття 5 з Жердевських статтів: щоб до „елекції“ гетьмана „прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ“²⁾. Тут, як видно, це є випад супроти присутности московського війська, але є це й постава принципового питання. Лиш на раді 1661 р. в Бихові взяли участь і слобідські козаки³⁾. Було це, як ми вже вказали, формальним порушенням норми українського звичаю, бо це були безпосередні піддані московського царя.

Цікаво, що практикувалося й позбавлення права брати участь у радах і в формі кари. Так р. 1648 при переговорах під Замостям із Смяровським гетьман Б. Хмельницький сказав про полковника Кривоноса, що він „до ради йому ходити заборонив“⁴⁾. Тут, правда, неясно, про яку саме раду мова мовиться. Але в листопаді 1659 р. посланці гетьмана І. Виговського казали на Москві, що миргородський полковник Гр. Лісницький розголошував „ссорные слова“ „гетманъ де Иванъ Выговской... на полковника на Грицка за то гнѣваетца и ни въ какую раду ево пушать не велѣлъ... Да какъ де и гетмана Ивана Выговского на радѣ въ гетманы обирали, и его, Грицка, и въ то время въ раду не припушали“⁵⁾. Так, у статтях 1659 р. було обумовлено: „Которые были въ совѣтъ съ измѣнникомъ съ Ивашкомъ Выговскимъ: Гришка Гуляницкой, Гришка Лясницкой, Самошка Богдановъ, Онтошка Ждановъ, Германъ Лобода, и тѣмъ по вѣкъ живота въ радѣ въ войсковой и въ секретной и въ урядѣ ни въ какомъ не быть; а если кто не противъ сей статьи и учинить, въ раду будетъ призывать и урядъ какой на нихъ положить, и тѣ будутъ караны смертию. И гетманъ и полковники и вся старшина и чернь, на радѣ выслушавъ сю статью, приговорили: быть сей статьѣ такъ, какъ написано“⁶⁾.

Певна річ, що брали участь на раді самі чоловіки, жіноцтво в ті часи політичних прав не мало. Без сумніву, що не мали політичних прав і неповнолітні, хоч стислого терміну повнолітності встановити й важко.

IV.

Питання про місце генеральної ради. Долина р. Росави, як нормальне місце її зборів. Збори її по інших місцях. М. Переяслав, як місце ради Лівобережної України. Господарчі й політичні міркування, що визначали місце зборів.

Про місце генеральної ради висловилися в січні 1676 р. запорозькі курінні отамани в своїм листі до гетьмана Самойловича. Натякаючи, що обрано його з порушенням давніх норм-звичаїв, вони пишуть, що для

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 109—110.

²⁾ Д. Б. Каменській, Источники, ч. I, с. 102.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 57.

⁴⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті, стор. 117.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. IV, стор. 53.

⁶⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 56.

ради „особое мѣсто есть — Росава, а нынѣшними времени подѣ Стародубъ забрело“¹⁾ (недалеко від Стародуба в Козацькій Діброві обрано було Самойловича). Курінні отамани мали рацію — маємо справді дані, які кажуть за те, що з давніх часів на р. Росаві (допливу Роси) збиралися козацькі ради. Отож „московський агент, путивлець Гладкий, повідомляє, що рада збиралася звичайно в урочищі Маслів Став над р. Росавою“²⁾. Справді, приміром, у квітні 1622 р. тут козацька рада обирає на гетьмана Оліфера Голуба³⁾. Р. 1637 тут рада скинула з гетьманства Томиленка й обрала на його місце С. Кононовича⁴⁾. Тут, як побачимо, купчилося, збиралося в похід козацьке військо й тут найзручніше було при цих зборах організувати й зібрання військової класи — козацтва.

Що саме тут збиралося козацьке військо перед походом, свідчить така звістка р. 1651: „Stał na ten czas Chmiel na Rusawie... Chłopi niesporo się do niego kupili, bo polki we 100 albo 200 tylko ludzi przychodzili“⁵⁾.

Також у травні р. 1662 грек Іван Іллін „с товарищи“ свідчив у Переяславі, що правобережне військо для походу зійшлося на Росаві⁶⁾.

На Росаві скликалося раз-у-раз і генеральні ради Правобережної Гетьманщини по 1648 р. Так, Ю. Хмельницького було обрано на гетьманство на раді на Росаві⁷⁾. Так, у листі до короля від 8 жовтня 1661 р. Юрко Хмельницький пише, що він надіслав своїх посланців Ф. Коробку й Остапа Тецкевича з генеральної ради „z tabogu pod Rosawą“⁸⁾.

У листі до Москви від 13 травня 1662 р. наказного гетьмана Я. Сомка є звістка, що Ю. Хмельницький „с ханом самъ на Росави сими времяны раду имѣет имѣти“⁹⁾. У вересні р. 1662 наказний гетьман Я. Сомко писав до Москви, що правобережний гетьман Юрко „Хмельницкой ко мнѣ присылал из войска из Росавы своего человекъ, прося меня о прощени. А сам имѣет волю, как войско ево собрав вмѣсто, гетманство с себя здать і в монастыр пойтить“¹⁰⁾. Гетьманство він здав

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, стор. 524.

²⁾ Акад. Н. Василенко, ор. с., стор. 383.

³⁾ Ibid., стор. 304.

⁴⁾ Ibid., стор. 407.

⁵⁾ A. Grabowski, Starożytności historyczne Polskie, стор. 280. „На той час став Хмель на Русаві... Хлопи не добре до нього приєднувалися, бо полки тільки по 100 чи 200 людей приходили“.

⁶⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 468 Білгородськ. Стола Розрядя, а. а. 483—485.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 307. У вересні р. 1659 про цю раду казав київським воеводам старець Федір: „августа въ 25 день пришоу в Васиакон Юрас Хмельницкой и судья Самойла Богдановъ; и казаки съ Юрасомъ соединились. І из Васиакон пошли со всѣм козацкимъ войскомъ на Росаву для рады; а после де рады хотят войскомъ Юрасу дать гетманство і булаву“. Дрєвлєхранилище РСФСР Столб. № 308. Приказн. Стола Розрядя, а. 470.

⁸⁾ Пам. К. Ком., т. IV, отд. III, стор. 129—132.

⁹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. Малор. Приказа № 5859, а. 34.

¹⁰⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 5861 Малор. Приказа, а. а. 11—12.

згодом і, здається, не на Росаві, але наведена вказівка дозволяє думати, що він хотів зробити це на раді на Росаві. Року 1665 на Росаві проектував скликати раду Овруцький полковник Децик¹⁾. У Києві в кінці травня р. 1669 „выходцы“ з дурецького полону свідчили в „Приказной избѣ“ київського російського воеводи, що „Дорошенкова войска казаки во всѣхъ городѣхъ и мѣстечкахъ въ сборѣ, и хотять итти на раду на рѣку Росаву для обранія нового гетьмана, а Дорошенко... на раду ѣхать не хочеть“²⁾. Того-ж 1669 р. в недатованім універсалі до Прилуцького полку гетьман П. Дорошенко закликав на раду товариство того полку. Він висловлюється тут про Росаву цілком категорично, тут „от вѣков войсковыя порядковъ своих рады отбирали“³⁾. Так само в листі Леплявського сотника до наказного Переяславського полковника від 5 травня р. 1672 маємо звістку, що Ханенко закликає Дорошенка „жебы ішовъ на Росаву у раду“⁴⁾. В липні 1673 р. маємо звістку, що „w Ukrainie była pod Rusawą kozacka rada“⁵⁾. Це, як видно, було перед військовим походом, бо в листі з Кам'янця в серпні того-ж року говориться, що „prędko (Дорошенко) się kupi na Rusawie i prędko do nich (турків) idzie“⁶⁾. Р. 1676 двоє мешканців м. Коломиї свідчили в травні в Києві, що Дорошенко, щоб обрати одного гетьмана на всю Україну, хоче скликати раду на Росаві⁷⁾. За це свідчить і гоголівський піп Ісакій у квітні того-ж року, що „Дорошенокъ де велѣлъ своихъ полковъ полковникомъ и всей старшинѣ съ козаками быть готовымъ на раду, и въ Чигиринѣ для походу итти на раду готовятъ многіе пушки и всякіе пушечные запасы; а радѣ быть на Росавѣ, отъ Канева 3 мили“⁸⁾. Нарешті, в березні 1676 р. про Росаву, як про нормальне місце виборів гетьмана писав оборонець давніх звичаїв І. Сірко, що „гетманъ Иванъ Самойловичъ учиненъ гетманомъ на переяславской сторонѣ; и на той де радѣ запорожскихъ и иныхъ многихъ старшинъ и козаковъ не было; а гетмановъ де прежь сего обирали... (прогалина) сторонѣ, на урочищѣ Росавѣ, а не на переяславской сторонѣ“⁹⁾.

Ми наводили вказівку Гладкого, що рада на Росаві збиралася в конкретнім місці — в урочищі Маслів Став. Справді на Масловім Ставу на Росаві (тепер, як вказує акад. Василенко, с. Маслівка на Канівщині) було кілька ад. Так рада на Масловому Ставі була в серпні р. 1630¹⁰⁾.

¹⁾ Додаток № 7.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 214. Див. також дод. № 11.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Книга № 1. Малор. Приказа, а.а. 305—306.

⁴⁾ Малорос. подлинныя акты в Дрєвлєхран. РСФСР, № 246.

⁵⁾ А. Grabowski, Ojcz. spominki, II, стор. 238.

⁶⁾ Ibid., т. II, стор. 244. Краків 1845. „Спішно збирається (Дорошенко) на Русаві, спішно йде до них (турків)“.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 627.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 622, а також стор. 627.

⁹⁾ Ibid., т. XII, стор. 566.

¹⁰⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 125.

Перед Різдвом Богородиці 1632 р. була також на Масловім Ставі рада, що скинула гетьмана Кулагу й обрала нового гетьмана й нову старшину¹⁾. Тут відбулася козацька рада в 1638 р.²⁾. Так за Ролле й О. Єфименковою тут збиралася рада чорна після поразки Хмельницького під Берестечком³⁾. У вересні 1662 р. шляхтич Ф. Бобрович писав цареві з Київа, що на Правобережжі „козаки збираюца на Масловом Стане над Росавою, і в Бѣлой Церкви будет у них рада“⁴⁾. Тут Маслів Став виступає як місце зборів для походу, але швидше й як місце проєктованої ради, бо Біла Церква на той час цьому не відповідала. Цілком можливо, що Маслів Став давав добрі природні умови для зборів війська для виправи та для нарад і в зв'язку з цим тут було більш-менш постійне місце для ради.

А втім, не тільки в Масловому Ставі на Росаві збиралися ради козацькі. Відбувалися вони раз-у-раз і в м. Корсуню, що стоїть на Росі, куди вливається Росава. Так за 3 дні до Покрови року 1632 була козацька рада в Корсуню⁵⁾. Тут-же в Корсуню була рада козацька в листопаді 1637 р.⁶⁾. В „отписці“ путивельських воевод у листопаді 1649 р. вони пишуть про козацьку раду, яка відбулася 1 листопада в м. Корсуню. Вони пишуть: „Черкаской гетманъ Богданъ Хмельницкой ноябрь въ 1 число былъ въ городѣ въ Корсунѣ, приѣзжалъ для рады къ Черкасамъ на съѣздъ; а рада де, государь, у него съ Черкасы была въ Корсуні до ихъ приѣзду, а о чомъ была рада, про то де, государь, они не слышали“⁷⁾. Р. 1658 була рада в Корсуню, де, зрікаючися гетьманства, Виговський клав булаву⁸⁾. Р. 1660 знаємо чорну козацьку раду в Корсуню, що поновила на гетьманстві Ю. Хмельницького. Про неї в січні 1661 р. кн. Ромодановському оповідав „черкашенин“ з Кременчука, що „о Михайлове дни в черкаском городе Корсуне была рада“⁹⁾... Про раду в березні 1669 р. в Корсуні ми вже наводили свідчення київських козаків Ст. Єремеєнка й Глущенка¹⁰⁾. Очевидно, про ню-ж пише до царя І. Гизель, що „сего жъ мѣсяца марта 12 дня в городѣ Корсунѣ Дорошенко гетманъ съ своими единомысленики козаками творилъ совѣтъ или раду, на которой радѣ съ Турки приговорили дружбу держать“¹¹⁾. Про цю-ж раду поручник Т. Кромін, що втік з полону у Дорошенка, свідчив, що рада відбулася в Корсуню на р. Росаві (?)¹²⁾.

¹⁾ Ibid., с. 152.

²⁾ Акад. Н. Василенко, *op. cit.*, с. 433.

³⁾ Очерки історії Прав. України по І. Ролле. А. Єфименко, К. Стар. 1894, № 8, с. 81.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 468. Білгор. Стола Розряда, а. 59.

⁵⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси VIII, ч. I, с. 153.

⁶⁾ Ibid., с. 261.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 377.

⁸⁾ Ibid., т. VII, с. 229; т. IV, с. 36.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315, Моск. Стола Разряда а. 486.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 145. ¹¹⁾ Ibid., т. VIII, с. 130.

¹²⁾ Ibid., т. VIII, с. 137; пор. Самовидець, с. 103. Дод. до цієї праці № 10.

Ще в Каневі збиралася козацька рада. Канів од Росави — за 3 милі, як свідчать тогочасні джерела. Рада в Каневі була р. 1627¹⁾. 9 травня 1663 р. сумський „черкашенин“, що їздив розвідати за правобережні вісті, оповідав у Білгороді, що „при нем де, государь в Каневе у полковников і у казаков была рада, чтоб им, собрався и дождался татар, итить на сю сторону Днепра“²⁾. А 27 червня р. 1673 священник Ісакій доводив, що „слышаль онъ... что на Росавъ, от Канева три мили, по приказу Петра Дорошенка, у казаковъ была рада, а былъ на той радѣ наказной гетманъ Яковъ Лизогубъ, а Дорошенокъ не былъ, а прислалъ съ братомъ своимъ съ Андрушкою войсковые знамена. А рада де была, что имъ у султана Турского въ подданствѣ не быть, а быть въ вѣчномъ подданствѣ у великого государя, или у короля полского; и та де рада не кончилась. А казаки, которые были на Росавѣ, розпущены по домамъ. А полковникамъ де и всей козацкой старшинѣ Дорошенокъ приказалъ быть къ себѣ въ Чигиринь для той же рады, послѣ Петрова дни и Павла спустя недѣлю, нынѣшняго 181 году“³⁾. Отже це була рада близько Канева на Росаві.

З наведених даних, очевидно, можна зробити висновок, що долина р. Росави була справді за нормальне, звичайне місце для козацьких рад. Ради збиралися й по інших місцях і були в цім випадкові законні; звичай збирати ради в долині Росави на Масловім Ставу, в Корсуню, Каневі — не набув ще безумовно обов'язкової сили. Але справа як видно, до цього йшла; за це свідчать наведені вище вказівки на те, що законне місце для рад — на річці Росаві.

Рада збиралася й по інших місцях. Отож у 1632 р. бачимо раду в Прилуці⁴⁾, р. 1637 — під Боровицею⁵⁾, р. 1638 в Києві⁶⁾. Раду в Києві називає в своїй нотатці 1663 р., що її я друкую тут як додаток № 4, і Київський полковник В. Дворецький⁷⁾. У травні 1649 р. грек

¹⁾ Акад. Н. Василенко, *op. cit.*, с. 335.

²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Розряду, а. 532.

³⁾ А. Ю. и Э. Р., т. XI, с. 271.

⁴⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, с. 100; Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, с. 142.

⁵⁾ Арх. Ю.-Э. Р., ч. III, т. I, с. 366.

⁶⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, с. 436; М. Грушевський, т. VIII, с. 310.

⁷⁾ Про цю раду (вона відбулася в лютому 1662 р.) наводить такі дані В. Ейнгорн: „...Методій надіслав декому з полковників запрошення прибути до нього у Київ. 20 лютого приїхали до Києва полковники: Ніженський Василь Золотаренко та Чернігівський Онукій Силін з сотниками своїх полків та з козаками; не приїхав полковник Переяславський, він-же й наказний гетьман, а надіслав замість себе сотників Баришпільського Григора Горкушу й Воронківського Данила Кирилова. Старшини й козаки, що зїхалися до Методія, прожили у Києві чотири дні і була в них рада. На цій раді, що відбулася в присутності Київського воеводи Олексія Меттерінова, ухвалено надіслати до великого государя посольство прохати, щоб було незабаром делеговано боярина для присутності на раді, де мають обирати „совершенного“ гетьмана“. О сношеніяхъ малор. духовенства. *Чтевія Моск. О-ва*, 1893, кн. II. с. с. 171—172.

Ів. Петров наказував у Путивлі, що гетьман Б. Хмельницький йде до Ст. Костянтинова „тут де у него будеть весь скоп и рада“¹⁾). У липні 1630 р. була козацька рада в Черкасах²⁾. Року 1659 Виговського скинуто на раді під Германівкою³⁾. 1660 р. в серпні згадується рада „под Васильковом на Кодачку“⁴⁾, в липні р. 1666 гетьман П. Дорошенко в листі до Канівського полковника писав, що „притягнувши з войском под Черкасы зо всею старшиною о добры всѣхъ васъ посполу там радимо“ (це було підчас заколоту Переяславського полку на Лівобережжі, який визнав владу Дорошенка. Останній хотів використати цей рух)⁵⁾. Отже тут маємо раду під Черкасами. А раніш р. 1663 місцем ради виступає Чигирин: тут зрікся гетьманувати Ю. Хмельницький і було обрано П. Тетерю⁶⁾. Очевидно, трохи пізніше „нѣкоторый Чарковскій от Короля пришол і привез Тетере булаву і иные знаки. Которые самъ митрополит в Чигирине посвящал. Гдѣ и рада учинилась“⁷⁾ (лист Я. Сомка до В. Золотаренка). Року 1669 була рада під Гуманем, що обрала на гетьманство Ханенка⁸⁾. Звичайно підчас походу, підчас оборонної війни збиралися ради в таборі козацького війська. Так знаємо раду в обложеному таборі Лободи й Наливайка⁹⁾, в обложеному таборі Гуні. І за Хмельницького в 1651 р. в обложеному таборі під Берестечком відбувалися козацькі ради¹⁰⁾.

Певна річ, що на Лівобережній Гетьманщині, що в швидкім часі по смерті Богдана Хмельницького стала осібним державним організмом, ео ірсо стали й окремі ради, що збиралися на її території. Тут бачимо ради 1662 року в Козельці, року 1661 та 1663 в Ніжені. Перед останньою радою в Ніжені намічалось кілька місць для ради підчас боротьби партій Сомка-Золотаренка-Бруховецького. Отож на початку р. 1662 писав до Москви Переяславський воевода кн. Волконський, що наказний гетьман Я. Сомко писав „во всѣ полки к полковником, что им всѣм учинить рада в Киеве“¹¹⁾. Тоді-ж року 1662 кн. Ромодановський проектував раду в м. Зінькові. Вона не відбулася, бо не прибули туди ані Сомко, ані Бруховецький¹²⁾. Раніш у жовтні 1661 р. до кн. Ромодановського писали „полковникъ вѣрного войска Его Пресвѣтлого Царского Величества Низового Славного Запорожя“ І. Бруховецький, При-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 59.

²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, VIII, I, с. 124.

³⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 307; Пам. К. К. т. III. Відд. III, с.с. 377—381.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 414. Білгор. Стола Разряда, а.а: 449—450.

⁵⁾ *Ibid.*, Столб. № 588, а. 677.

⁶⁾ *Ibid.*, Столб. № 499, а. 126.

⁷⁾ *Ibid.*, Столб. № 6672. Сибірськ. Приказу, а. 539.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 65.

⁹⁾ А. Ефименко, *Очерки истории Прав. Украины по І. Ролле*. К. Стар. 1849. № 7, с. 3.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 479, с. 467.

¹¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Розряда, а. 195.

¹²⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 82 „Разных Столов“ Розряда, а.а. 2—3.

луцький полковник Л. Горленко, „Степан Чарнець посол Запорожской со всѣм товариством“, Андрій Пільський — Лубенський полковник та Іван Мозиря „полковникъ пехотной Нѣжинской“ про те, між иншим, що „для всякого постановления порядку Его Пресвѣтлому Царскому Величеству нашему Милостивому Добродѣю і всему вѣрному Его... войску Запорожскому для обранія гетмана со всѣмъ войскомъ своимъ прийти; гдѣ и иные полки будутъ вмѣсто собирагца над Сулу под Жовни или гдѣ милость ваша мѣсто намъ назначишь...“¹⁾. У травні р. 1662 є царський наказ кн. Ромодановському надіслати гінців до кошового гетьмана І. Бруховецького, щоб цей „шол к ним на раду“ до Полтави²⁾. У жовтні 1662 р. писав до кн. Ромодановського стряпчий Гр. Косачов, що полки південні, що при Бруховецькому, хочуть, щоб раду скликано було в Лохвиці³⁾. Все це лиш проєктовані місця рад, рад, що фактично не відбулися. З рад, що відбулися, можна назвати раду в м. Ічні⁴⁾. Року 1669 передбачалася рада в Батурині⁵⁾, але відбулася *de facto* в Глухові. Року 1672 — недалеко від Конотопа — в Козацькій Діброві; р. 1687 — в козацькім таборі на Коломаці.

Намічалося й тут одне певне місце для рад. Це м. Переяслав. Тут відбулася рада 1654 р., що ухвалила приєднатися до Московщини. Тут відбулася рада 1658 р., де вдруге обрано Виговського. В Переяславі обрано 1659 р. Ю. Хмельниченка (вдруге; вперше його обрали на Рясаві). В Переяславі-ж р. 1674 обраний був І. Самойлович гетьманом обох сторін Дніпра. Переяслав, як місце для ради, одного разу ніби-то ладен був визнати й І. Сірко. Це свідчить гоголівський священник Ісакій у Київській „Приказной Избѣ“ 24 лютого 1674 р. Він казав, що Сірко писав Дорошенкові, щоб цей „изъ Чигирина къ Москвѣ без войсковой рады не ѣздить, а рада де будетъ подъ Переяславлем“⁶⁾. Юридично обґрунтовує визначення Переяслава як нормального місця на ради в березні 1676 р. гетьман І. Самойлович в листі до запорозців, де він, виправдуючись од закидів, що обрання його р. 1674 — незаконне, пише, що не слід було „и людей на нихъ (радах. Л. О.) будучихъ такъ легко почитати, власне будто не было уже людей честныхъ, была по истиннѣ всѣхъ полковъ старшина и чернь, а нигдѣ индѣ наиболши радъ войска запорожского исправлялося, и гетманы обираны были, и житіе свое имѣли ажъ въ Переяславлѣ; не скажетъ никто изъ межъ васъ, хотя бъ и найдавнѣйшій товарищъ, чтобъ за давныхъ и нынѣшнихъ временъ на Рясавіи какогo гетмана обирано; а въ Переяславлѣ не токмо я, или передо мною будучего гетманами Юрьи Хмельниченко, а прежде сего

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгор. Стола Разряда, а. 41.

²⁾ Ibid., а.а. 395—397, 507—508.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгор. Стола Разряда, а. 46.

⁴⁾ Ibidem, а.а. 209—210.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 50. А потім українська влада називала ще Новгород-Сіверський. Кн. № 3 Малор. Приказа, а. 233.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 513—514.

Выговській былъ тамъ подтвержденъ, но и самъ Хмельницькій покойний, будучи гетьманомъ, договаривался съ царскимъ величествомъ о задержаніи цѣлости отчизны нашей и подтвердилъ свою честь“¹⁾. Гетьман не має рації лиш у тім, що каже, буцім на Росаві не обирали гетьманів. Це не так. Але доводи за Переяслав він подає. До них він міг-би додати, що й за часів перед Богданом Хмельницьким ради козацькі дуже часто збиралися саме в Переяславі. Отже тут збиралася повна козацька рада р. 1627, що вирядила посольство до короля²⁾. Року 1633 рада за дві милі від Переяслава вирішала питання про участь у війні з Росією³⁾. Тут-же збиралися ради в листопаді 1637 р.⁴⁾ й 11 лютого 1638 р.⁵⁾. Одної, очевидно, думки з Самойловичем був р. 1662 і наказний гетьман Я. Сомко, кажучи, що слід „бити раде генеральной под Переяславлем на звыклом мѣстѣ“⁶⁾.

А втім практика рад на лівім березі на Переяславі, як ми бачимо, не зупинилася й ради відбувалися по різних місцях. Між иншим є ще вказівки, що за нормальне місце для ради була Солониця. Отже влітку 1662 р. кн. Ромодановський писав цареві, що з військом московським піде він „к Лубням июля въ 2 день, и станемъ стоять на Солонице, где преж сего Гетманское обирање бывало“⁷⁾. В тім останнім твердженні московський воевода мав певну рацію, бо, прим., 4 червня р. 1658 кошовий гетьман Я. Барабаш писав йому-ж — Г. Ромодановському, що „ис Плотавы де хотѣл он Яков и полковник Мартинъ Пушкарь с войском Запорожским ити на Солоницу и в Переясловль, для того что де ты великій государь указал обратъ войску Запорожскому Гетмана опричь Ивана Выговского...“⁸⁾. А 20 травня 1668 р. полонений козак з війська гетьмана І. Бруховецького казав, що „рада имѣла быть с Дорошенком на Солонице, а про то не вѣдает будет ли сам Брюховецкой на раде или нѣтъ“⁹⁾. Ці дані говорять за те, що Солоницю вважали за можливе й нормальне місце для ради, можливо, що тут инколи бували козацькі ради з часів перед Богданом Хмельницьким. В XVIII-ж столітті всі 3 ради (обрання Скоропадського, Апостола й Розумовського) сталися в Глухові — тодішній гетьманській резиденції.

Запоріжжя иноді висловлювало бажання, щоб ради відбувалися в Січі або в околицях її. Так, у жовтні р. 1668 шляхтич Ян Білкевич оповідав, що на Запоріжжі обрали на гетьмана Ст. Вдовиченка й ніби-то цей Вдовиченко пропонував П. Дорошенкові, щоб той ішов „на чорную раду въ Запорожье“¹⁰⁾. Р. 1669 в червні рейтар, що вийшов з полону, свідчив у Києві, що Суховій писав до Дорошенка, щоб цей „шел на

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, стор. 594.

²⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VIII, ч. I, стор. 37—38.

³⁾ Ibid., стор. 202.

⁴⁾ Ibid., стор. 263.

⁵⁾ Ibid., стор. 281.

⁶⁾ Дрєвлєхранилище Столб. № 5861/50 Малор. Приказа, а. а. 5—7.

⁷⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а. 272.

⁸⁾ Ibid., Столб. № 399, а. 79.

⁹⁾ Ibid., Столб. № 613, а. 17.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р. т. VII, стор. 103.

раду къ нимъ, запорозцамъ, подъ Крыловъ, на урочище Цыбульникъ“¹⁾. У вересні р. 1670 посланці гетьмана Многогрішного оповідали на Москві, що у відповідь на заклики Ю. Хмельницького запорозці відповіли „будет де ему Хмелницкому до них какое дѣло, і он бы ѣхал к нимъ на Запороже. А они де на Запороже учинят о томъ раду“²⁾.

На городовій Україні цієї претенсії запорозців не визнавали. Так р. 1668, як свідчив на Москві посланець від єпископа Л. Барановича, „Суховеенко къ Дорошенку писалъ же, чтобъ пришолъ на раду для выбиранья гетманства, чтобъ Запорожцамъ съ обѣихъ сторонъ Днѣпра выбрать одного гетмана. И Дорошенко де свѣдавъ, то что хотятъ его на радѣ убить, писалъ къ нимъ: всегда де бываетъ рада въ городѣхъ и выбиранье гетману на радѣ а не на Запорожьи. И какъ де Орда и Запорожцы увидѣли, что Дорошенко на раду къ нимъ не будетъ, — выбрали из радѣ Татаровя и Запорожцы гетмана Суховеенка“³⁾. За часів Гетьманщини ці претенсії справді були безпідставні; отже після Богдана Хмельницького жадного з гетьманів не обрано на Запоріжжі, коли, звичайно, не рахувати таких тимчасових і випадкових гетьманів, як допіру згадуваний Суховій чи „кошових гетьманів“, тоб-то кандидатів на гетьманство, що їх підтримувало Запоріжжя (як от Барабаш, Бруховецький). До таких-же кандидатів на гетьманство обраних на Запоріжжі слід, як видно, однести й Петрика, який в універсалі від 29 липня р. 1692 писав, що „зышлисмо... подъ Сѣчу, учинили все войско Запорозкое при Атаманѣ Курѣнной войсковую раду. Теде утвердили з панством Кримскимъ вѣчній миръ, зъ обохъ сторонъ присягли. А напотомъ в другой радѣ з волѣ Бога всемогущаго обобрано мене Гетманом“⁴⁾. Але гетьманами ці „кошові гетьмани“ могли стати (як це й було з Бруховецьким) лиш тоді, коли обрано їх на городовій Україні. Ми свідомо обминаємо дані й документи, що їх наводить С. Величко (хоч деякі з них, як от листування Виговського з запорозцями, що його ми вже наводили на початку розвідки, прямо кажуть за претенсії запорозців, щоб саме на Січі відбувалося гетьманське обрання). Адже автентичність їхня, як формою, так і змістом, для нас сумнівна.

Хто визначав місце ради? За це говорить такий, приміром, акт. У статтях перед обранням І. Самойловича надісланих до Москви є: „хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы, для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакожь (щоб) на томъ обраніи гетмана въ радѣ отъ посполства не повстало, для великого совокупленія въ людехъ, смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ быти войсковою на радѣ, не призывая общаго посполства“⁵⁾. І тоді-ж:

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 250.

²⁾ Древлекранилище РСФСР. Кн. № 9, Малор. Приказа, а. 3.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 154.

⁴⁾ Древлекранилище РСФСР. Московськ. Стола Разряда. Столб. 949, стовпик 2 а. 948.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 855.

„во время нынѣшнихъ праздниковъ воскресныхъ, полковники, сотники, атаманы і вся старшина войсковая, въ Батуринѣ будучи, приговорили, чтобъ быть радѣ въ Конотопѣ“¹⁾. Тут рада старшинська визначає місце генеральній раді. Як видно, так було й найчастіше, бо саме цьому інституту було просто найзручніше це робити. А втім не треба забувати й залежності Гетьманщини (лівобережної) від зверхньої російської влади. Тут у питанні про місце ради чимало важила думка й згода Москви. От чому перед радою в Глухові 1669 р. генеральний осаул М. Гвинтовка був делегований до кн. Ромодановського — командувача московського війська — умовитися про місце на майбутню раду для обрання гетьмана²⁾.

Деякі ради, як ми бачили, збиралися в містах — Корсуню, Каневі, Козельці, Ніжені, Переяславі, то-що. Треба сказати, що, коли вони були в тісному, обмеженому приміщенні, куди не могли пройти всі, що мали право бути на раді, вони визнавалися за ненормальні, це викликало заперечення й нарікання. Так, обрання на тимчасове гетьманування Виговського р. 1657 в Чигирині відбулося в подвір'ї Ю. Хмельницького. Самовидець докірливо каже, що „и такъ, будто учинивши раду, часть козаковъ зобравши в дворъ Хмельницкого, а наиболее тихъ людей превратныхъ, а тымъ зичливыхъ, которыхъ на тотъ урядъ гетманства прягнули, а в'остатку дворъ замкнули не пушаючи никого“³⁾. Другого дня „знову козаковъ на раду й знову въ тотъ же дворъ Хмельницкого зобралося козацтво, полковники й сотники, и що могло увойти чернь, — знову о тое гетманство трактовати“⁴⁾.

Далі Виговського вдруге обрано в Переяславі. І в травні р. 1658 миргородський полковник С. Довгаль писав, що його „в мѣстѣ въ Переяславѣ на церковномъ мѣстѣ святыя Пречистые на гетманство обрано было, а въ прежніе лѣта въ войсткѣ Запорожскомъ въ полѣ... обирали“⁵⁾.

Року 1660 Ю. Хмельницького переобрано в Корсуню. Тут була 20 листопада „Rada we dworze Hetmańskim“. Чернь була обурена „że się Rada odprawiła w izbie, contra morem antiquum“. Другого дня мусіли скликати широку раду, вже не в подвір'ї гетьмана⁶⁾. В листі до Москви в квітні р. 1662 єпископ Методій, заперечуючи законність ради в Козельці, радив скликати нову раду „гдѣ в поли, а не в городе“⁷⁾. В 1668 р. Ніженський протопоп С. Адамович свідчив у Москві, що після того, як помер Бруховецький, „посылали Запорожцы къ Дорошенку: учинилъ де онъ не добро, что Бруховецкого велѣла убить безъ рады и онъ бы шоль на раду въ поле, и Дорошенко де въ радѣ имъ оказалъ“⁸⁾.

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 849. ²⁾ Ibid., т. VIII, с. 75.

³⁾ Літопис Самовидця, с.с. 48—51. Київ 1878. ⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с.с. 83—84.

⁶⁾ П. К. К., т. IV, Від. III, с.с. 37—38. Вид. 1859.

⁷⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. Малор. Приказа № 5859, а. 5.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 98.

Тоді-ж 1668 року П. Дорошенко казав, що до нього писала частина з тих запорозців, що підтримувала Суховія, щоб він „шоль за Днѣпръ въ поле на чернецкую раду“¹⁾. Улітку на початку червня 1672 р. (тоб-то до ради в Козацькій Діброві) до Батурина з'явилося, каже Соловйов, чоловіка 400 козаків, стали за містом і казали: „Прежняго гетмана вы невѣдомо гдѣ дѣли, другого гетмана нѣтъ; мы под Батуриным стояли для гетманского обиранья долгое время, испроѣлися, выходите с войсковыми клейнотами с города въ полѣ на раду“. Старшина одмовилася²⁾. Про цей-же випадок каже й „одписка“ ніженського воеводи кн. Ржевського, що козаки, зібравшись в Батурині, вимагали, щоб для обрання гетьмана „они старшина съ войсковыми клейноты изъ города шли въ полѣ на раду. И они де старшина имъ Черкасомъ въ томъ отказали, что де они, безъ твоего великого государя указа, не дождался меня холопа твоего, къ нимъ въ поле на раду не поѣдутъ“³⁾.

De facto ряд рад, що збиралися в містах, відбувалися, коли це були широкі, козацькі ради, в полі, під містом. Так, рада в жовтні в Переяславі 1659 р. була „на полѣ“⁴⁾. Прим., на полі коло Ніженя була чорна рада 1663 р.⁵⁾. А перед нею в 1661 р. рада „подъ Нѣжиномъ въ полѣ, отъ Нѣжина съ милю“⁶⁾. Року 1657 в Корсуню перші збори відбулися в полі коло міста і лиш другі — в подвір'ї. В документі, що додається за № 10, теж говориться, що рада 1663 р. в Корсуню була по суті „под Корсуномъ въ поле на Богуславскомъ гостинце“.

Скажемо ще, що на місце ради могли впливати й всякі інші міркування. Річ у тім, що великі збори вимагали певної організації постачання, зокрема фуражу для коней (це господарче питання найгостріше в ту добу стояло). Господарчими труднощами пояснював у квітні р. 1662 київський протопоп В. Прокоф'єв обмежений склад Козелецької ради. Було це, говорив він, „чтоб тому мѣсту великих убытков не было“⁷⁾. Року 1662 єпископ Методій, агітуючи перед російським урядом за Прилуку, як місце для ради, аргументує це тим, ніби це „мѣсто крѣпкое и хлѣбное“⁸⁾. Міцне — це добре тому, що під той час була небезпека від татар, хлібне — аргумент за те, що тут легше буде дістати провіанту. Отже, в січні 1669 р. генеральний обозний П. Забіла, допоминаючись, щоб не було „черневої“ ради, казав, „что мѣста разоренные и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будутъ нечѣмъ“⁹⁾. Так само було й перед обранням Самойловича, коли старшина прохала влаштувати раду в Козацькій Діброві; „для того: подъ Конотопомъ стояли

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 82.

²⁾ Соловьевъ, т. XII, с. 123.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898. ⁴⁾ Ibid., т. IV, с. 262.

⁵⁾ „За Московскими вороты“, Додаток № 6.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 56.

⁷⁾ Древлекранилище РСФСР. Столб. № 5859 Малорос. Приказа, а. 76.

⁸⁾ Додаток № 3.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, с. 50.

козацькі войска, и конські корми потравлены, около Конотопа версть по десяти и болши“¹⁾).

В січні 1669 р. українські посли на чолі з генеральним обозним П. Забілою прохали на Москві, „чтобъ де назначить мѣста два или три, а лучше де радѣ быть въ тихомъ боку, а мнится де имъ чтобъ быть около Десны..“²⁾. „Тихий“ бік-сторона певна річ, тому тут згадується, що не хотіли скликати численної, чорної ради й тихе місце вважали за зручніше. А за близькість великої річки казали, мабуть, знов такі міркування господарчого характеру — в її долині-луках було мабуть багато паші для козацьких коней. Нашу думку, що „тихий“ бік“ фігурує тут просто тому, що не хотіли скликати широкої ради, стверджує один вислів з листа Миргородського полковника Г. Гладкого до наказного гетьмана Я. Сомка від 11 вересня 1662 р. Він, повідомляючи, що Ромодановський і Бруховецький кличуть його на раду в Полтаву, пише, що дивується з того, „чего никогда не бывало в войске Запорожскомъ — для таких великих дѣлъ, а ищем себѣ сокровенных мѣст“³⁾. Тут, натякаючи на безлюдність Полтавського краю, Миргородський полковник висловлюється за практику рад у залюдненім районі, де могла бути ширша, численніша рада. І єпископ Методій у листі в вересні 1662 р. до Москви вказує, що „городовые полковники и сотники, такъ Переяславского, Нѣжинского, Лубенского полков, отнюд нехотят в Полтаву ити (на раду. Л. О.), потому что далеко от всѣхъ тѣх городов. А просят милости через мене в околничего, чтобы раду учинить посеред городов: в Прилуки либо где недалеко от Прилуки, чтобы всѣмъ съѣхатися мощно“. І далі: слід щоб „тамъ учинили раду, где бы мочно всѣм со всѣхъ городовъ съѣхатися“⁴⁾.

V.

Час зборів ради. Терміни деяких рад. Неперіодичність зборів цього інституту. Міркування, що визначали час її зборів.

В „Прошеніи малороссійскаго шляхетства и старшинъ, вмѣстѣ съ гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ II-ой въ 1764“⁵⁾, є вказівка, що генеральні ради на Україні „собирались обыкновенно къ новому году“. Чи було це „старинне право“? Ні, періодичности в зборах генеральних рад не було. Що правда, в статтях Орлика 1710 р. є теж про встановлення „генеральних рад“, що мали збиратися тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на Покрову (1 жовтня), та мова мовилася в данім разі про раду старшинську, що їй дано лиш невірну назву. Тільки на Запоріжжі, як

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 934. ²⁾ Ibid., т. VIII, с. 50.

³⁾ Древлекранилище РСФСР. Столб. № 5861/50 Малор. Приказа, а. 95.

⁴⁾ Додаток № 3.

⁵⁾ К. Стар. 1883 р., № VI, с. 327—328.

свідчить Д. Яворницький, саме в ці терміни збиралися січові ради. „Загальні чи військові ради відбувалися у запорозьких козаків звичайно в певні дні — 1-го січня кожного нового року, 1-го жовтня, в храмове свято Січи — Покрову, на 2-й чи на 3-й день „Великодня“, тоб-то св. Пасхи, а крім того в усякий день та в усякий час, коли побажає товариство або проста „сірома“¹⁾. На Гетьманщині-ж, де скликати раду козацьку було справою вельми складною вже з чисто технічного боку, бо це була держава з чималою територією, таких точних термінів для рад генеральних — не помітно. І коли-б вони були, то безперечно про них мали-б ми численні вказівки й свідоцтва, бо різні групи й партії, без сумніву покликаючися на давній звичай, старе право вимагали-б скликання в певний, визначений термін. Цього на Гетьманщині не було.

Ось терміни деяких рад. Року 1649 в Корсуню була рада 1 листопада²⁾. Рада 1654 р. в Переяславі була в січні. Рада, що в Чигирині обрала на гетьманство І. Виговського, була в серпні³⁾. Рада під Германівкою, що скинула Виговського, була в вересні⁴⁾. Рада, що в Переяславі обрала Ю. Хмельницького, була в жовтні 1659 р.⁵⁾ Рада, що його-ж обрала вже як гетьмана залежного від Польщі, була р. 1660 в листопаді⁶⁾. Рада 1661 р. під Ніженем відбулася „по Пасцѣ въ третье воскресенье“⁷⁾. Року 1662 в Козельці рада була на Великдень⁸⁾. Рада, що р. 1663 обрала на гетьманство П. Тетерю, на якій Ю. Хмельницький поклав булаву, була „генваря... въ 1 и въ 2 числѣхъ“⁹⁾. Рада в Ніжені 1663 р., що обрала Бруховецького, була в червні¹⁰⁾. Рада, що р. 1665 обрала П. Дорошенка, була на Різдво¹¹⁾. В липні 1666 р. знаємо раду під Черкасами¹²⁾. Року 1669 Дорошенко мав раду в Корсуню в березні¹³⁾. Того-ж року Многогрішного в Глухові обрано в березні. Р. 1674 Самойловича в Переяславі обрано на гетьманство обох сторін Дніпра, в березні-ж, „в постѣ великій“ як додає Самовидець¹⁴⁾. Року 1687 обрано Мазепу на раді в липні й року 1708 — Скоропадського — в листопаді.

З цього переліку важко встановити якийсь виразний, певний термін для генеральних рад. Помітна лиш деяка тенденція їх збирати, або на-весні, або в-осени. Сприяли цьому, звичайно, міркування господарчого

¹⁾ Яворницький, Історія запорозькихъ козаковъ, т. I, М. 1900, с. 207—208.

²⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, с. 377.

³⁾ Ibid., дод. до т. XI, с. 797.

⁴⁾ Ibid., дод. до т. VII, с. 307. Столб. № 308 Прик. Стола Разряда, а. 470.

⁵⁾ Ibid., т. IV, с. 262.

⁶⁾ П. К. К. т. IV. Від. III, с. 37. Вид. 1859 р.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 56.

⁸⁾ Літ. Самовидця, с. 65. К. 1878.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда, а. 126.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 173.

¹¹⁾ Уманецъ, Гетманъ Мазепа, с. 32.

¹²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 588 Білгород. Стола Разряда, а. 677.

¹³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 130; див. також додаток № 10.

¹⁴⁾ Літ. Самовидця, 122.

характеру. Зокрема взимку сутужно було з фуражем для коней. От чому в однім випадкові ясно вказується, що рада має бути на-весні „по травѣ“¹⁾, тоб-то коли наросте трава, щоб нею можна було годувати козацькі коні. Народня пісня говорить про те, що й харч учасники ради мали привозити з собою. Отже, каже вона, Богдан Хмельницький з генеральним писарем:

„Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували —
Ей козаки, діти, друзі!
Прошу вас добре дбайте,
Борошно зсипайте
До Загребельної могили прибувайте,
Мене Хмельницького к собі на пораду ожидайте.
Оттоді ж то козаки добре дбали,
Борошно зсипали
До Загребельної могили прибували“²⁾.

І в універсалі Київського полковника В. Дворецького від 13 червня р. 1662 говориться: „в десятку кождомъ имѣйте себѣ возки з борошномъ. А хто из вас осадных людей борошно имѣти не будет, мы имъ дать обѣщаем“³⁾. Це-ж, певна річ, впливало на час зборів.

Отож збори генеральних рад були не періодичні. Періодичність зборів мав инший інститут — рада старшинська. Йому, звичайно, не перешкоджали ці міркування технічного й господарчого характеру. Адже рада старшинська відбувалася в зачиненому приміщенні, а її обмежений склад і те, що учасники її були люди заможні, сприяло тому, що міркування господарчого характеру для неї не були такі вже важливі.

VI.

Порядок зборів козацької ради. Описи деяких рад. Спосіб скликання. Порядок розміщення. Головування на ній. Розпорядчі функції старшини. Порядок голосування.

Ми вже наводили Лясотин опис ради на Запоріжжі за ранніх часів. Там ми бачили козацьке коло, коло січової старшини; порядок обміркування (голосні вигуки черни) і те, що згоду свою виявляла вона тим, що кидала догори шапки, розпорядчі функції на ній осавулів, то-що.

Порядок ради на городовій Україні в 1638 р. бачимо з щоденника С. Оскольського. Це було підчас переговорів гетьмана Гуни з поляками коло Старця. Після того, як прибули польські послы, „далъ знати Гуня, аби были до ради готови козаки, потомъ, впровадивши ихъ посередь

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 120.

²⁾ Костомаровъ, Ист. моногр., т. IX—X. Додаток.

³⁾ Додаток № 1.

кола, где бубонь и бунчукъ былъ, казалъ Гуня, вязанку сѣна принести и по землі розислати и посадилъ близь себя пановъ пословъ“... Читано конституції: „але на тое своевоство и чернь велце скрикнула и роздрухъ великій учинила; отповѣдь отложили (до завтрого), прето Гуня рекль до пословъ: gdy ся зъ собою розмовимо, дамо знати“¹⁾...

Року 1651 за Хмельницького бачимо як скликано раду. Для цього вдаряли „W bębny na czernicką radę“²⁾.

Року 1654 переяславська рада: „по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковники своими, и съ утра того ж дни, во второй часъ дни, бито въ барабанъ съ часъ времени на собранія всего народа слышати совѣтъ о дѣлѣхъ хотящемъ совершиться. И какъ собралось великое множество всякихъ чиновъ людей, учинили кругъ пространный про гетмана и про полковниковъ, а потомъ и самъ гетманъ, вышелъ подъ бунчукомъ, а съ нимъ судьи и ясаулы, писарь и всѣ полковники“. Підчас ради „полковникъ переяславской — Тетеря, ходячи въ кругу, на всѣ стороны спрашивалъ: вси ли тако соизволяете? Рекли весь народъ: вси единодушно“³⁾.

Раду Чигиринську 1657 р. описав Самовидець. Ми вже наводили цей опис. Тут повторимо, що рада тривала кілька днів, що 25 серпня була рада в дворі Ю. Хмельницького. Що на ній „пытано по килка кротъ през асауловъ войска на чомъ бы воля їхъ была“... „Посполитое войско“ — рядове козацтво „одними голосами кричало“, що хоче Ю. Хмельницького. На третій день (27?) знов зібралася військова рада. Вона ухвалила обов'язки Виговського, як заступника молодого гетьмана й вирішила, як має він підписуватися під універсалами.

Рада 1660 в Корсуню. Тут цікаво, як описав її Бенъовський. „Dię 21 9 bris w Niedzelę Rada Czerniecka. Jest area przy Cerkwi Spaskiey wielka, tam się zeszło ze dwadziesiąt tysięcy czerni. Chmielnicki (o czym ja nie wiedziałem) z Pułkownikami zatrzymał się we dworze u siebie“ (боючись черни. Л. О.). Бенъовський послав по гетьмана і він „przyszedł s Pułkownikami more solito operto, capito na tę y owę stronę kłaniając się, wszedł w ciruś. Tamże, położywszy na Czapce na ziemi Buławę, co iest Signum u nich obrenuntiationis, rzekł kilka słow do Czerni...“ про надіслання королівського комісара, щоб скасував московські накази. Потім була промова Бенъовського, що наприкінці її „Scassowawszy Carskie Rzady, Buławę, wziawszy ją z ziemi oddałem Imieniem IE Kr Mci P. M. Mlgo Chmielnickiemu y drugą Nossaczowi na Oboznostwo. Gratisime et cum applausu przyęli Chmielnickiego. Potrzebowałem tandem aby Czerń wierności swey poparła przysięgą zarazem w Cerkwi“. Це було виконано, потім був обід у гетьмана, де „Sami się dziwowali y przyznali,

¹⁾ Лѣтопись С. Величка, т. IV. Дод. Дневникъ Симеона Оскольскаго 1638 г., стор. 247—248. К. 1864.

²⁾ Ojczyście srominki, т. II, стор. 71—73: „в бубни на чорну раду“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 219.

że się nie spodziewali tak zgodney rady Czernieckiey u że się ieу obawili“¹⁾.

Чорну раду 1663 р. так описує Самовидець: „Итакъ зложили часъ радѣ юня 17, заразъ уступивши в постъ петровъ, на которую раду такъ постановили были, жеби в тую раду ити пѣшо, безъ всякого оружжа. И за мѣстомъ разбито наметъ великій, на тое присланній от его царского величества, при которомъ наметѣ и войско московское стало з оружемъ за-для унимания своеволѣ, але тое мало що помогло. Як вдарено в бубни на раду“... Бруховецький прийшов пішки, без зброї, Сомко озброений, з гарматами. Після промови В. Гагіна „заразъ крикъ стался з обохъ сторонъ о гетманство: одни кричать „Бруховецького гетманомъ“, а другіе кричать: „Сомка гетманомъ“ и на столецъ обоихъ сажають, а далѣй жеби собою узяли битися и бунчукъ Сомковъ зламали“. Далі „сторона Сомкова мусѣла уступати до табору своего, а сторона Бруховецького на столецъ всадили Бруховецького, зопхнувши князя, и гетманомъ окрикнули, давши оному булаву и бунчукъ в руки... Але того часу князь Великогагинъ не потвержалъ гетманства Бруховецькому, бо и до себе прити не могъ за великимъ шумомъ жеби народомъ“. Лиш на третій день була рада (коли Сомка відступили козаки), коли Бруховецькому „князь здавалъ з своихъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство, и припроводилъ въ соборную церковь святого Николая, где присягу виконалъ Бруховецькій зо всѣмъ войскомъ“. При цім був такій момент, коли Великого-Гагін наказував „жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіе положилъ, жеби уся старшина уступила до ради до намету, а чернь войско жеби гетмана настановляли кого улюблять“²⁾. Про цю-ж раду 1663 р. маємо опис і П. Гордона, що оповідає за неї, як видно, з слів кого-небудь із своїх товаришів — західньо-європейських офіцерів на службі в Московській державі. „17 (червня) годин в 10 ранку окольничий з'явився з військом до царського шатра. Після того як було розставлено варту, Сомко з зброєю і розпущеними корогвами виступив з свого табору; те-ж зробив і Бруховецький. Хоч окольничий і наказав сказати їм, що вони мали з'явитися без зброї,

¹⁾ П. К. К., т. IV. Від. III, стор. 39—42. „Дня 9 листопаду в неділю чорна рада. Ї майдан великий коло Спаської церкви, там зібралось з двадцять тисяч черни. Хмельницький (про що я не знав) з полковниками затримався у себе (побоюючися черни)“. Беньовський послав по гетьмана і він „пришов з полковниками за звичаєм з непокритою головою, кланяючися на той й инший бік, увійшов у коло. Там-же, поклавши на шпкку на землю булаву, що у них в за ознаку зречення, сказав кілька слів до черни“ про надіслання королівського комісара, щоб скасував московські накази. Потім була промова Беньовського, що наприкінці її „скасувавши царські уряди, взявши з землі булаву, віддав її від імени Його Королівської милости Хмельницькому, а другу — Носачеві на обозначтво. З великою подякою і з оплесками прийняли Хмельницького. Поставив тоді вимогу, щоб чернь одразу-ж ствердила свою вірність присягою в церкві“. Це було виконано, потім був обід у гетьмана, де „сами дивувалися й визнали, що не сподівалися на таку згідливу чорну раду і що її боялися“.

²⁾ Літопис Самовидця, стор. 72—76. К. 1878.

проте вони не звернули на це уваги. Як прибув єпископ, окольнічий, узявши з собою царську грамоту і вийшовши з шатра, надіслав Сомкові і Бруховецькому наказ підійти без зброї з усіма старшинами і кращими козаками до шатра. Всі наказа виконали опріч Сомка, що залишив при собі шаблю і сагайдак. Коли піхота стала з обох боків, а окольнічий, єпископ, стольники і дяки стали на лави, прочитано царську грамоту, що в ній козакам наказувано обрати собі гетьмана та вказувано, як слід переводити це обрання. Грамоту ще не дочитано ще й до половини, як поміж козаками почався великий галас: одні кричали „Сомко!“, інші „Бруховецький!“. Коли ці крики було повторено при знятих шапках, піхота Сомка, прийшовши з його бунчуком і корогвами вперед, накрила його корогвами й оклинула гетьманом. Підчас цього замішання окольнічий та інші мусіли були зійти з лав та були вельми щасливі дійшовши до шатра. Тимчасом козаки з партії Бруховецького принесли його бунчук та корогви на те місце, де був Сомко з своїм бунчуком, та відгіснивши його з прихильниками від цього місця зламали древо бунчука та забили того, хто держав його. Хвилювання було таке велике, що, коли-б не було з наказу полковника Штрасбурга кинуті кілька ручних гранат, то козаки напевне зламали-б шатро; гранати-ж розчистили місце перед шатром, де залишилися тільки забиті та поранені. Сомко скочив на коня і повернувся з своїм розладнаним загоном назад до табору, його начальницьке берло й литаври захопив відділ Бруховецького. Бруховецький прийшов потім з єпископом, та окольнічим у шатро, щоб обміркувати становище Сомко-ж надіслав до окольнічого вимогу видати тіло бунчучного та поранених, на що одразу-ж було дано наказу. Сомко вимагав також суду над особами, що забили й поранили декого з його козаків. Але окольнічий наказав відповісти на це, що козаки Сомка сами подали привід до цієї сутички, з'явившись озброєними обирати його на гетьмана. Окольнічий делегував до Сомка і його полковників якогось Василя Непшіна, вимагаючи, щоб вони мирно з'явилися до шатра, але вони відмовилися це виконати, бо побоювалися, що їх заб'ють, як Сомкового зятя бунчучного; окрім того вони сказали, що гетьмана вони вже обрали. Тоді загін рейтарів провів Бруховецького до його табору. 18-го червня окольнічий з єпископом і полками прийшов до шатра. До Сомка і Бруховецького надіслано двох старшин з наказом їм з'явитися з своїми старшинами до шатра, а решті козаків без зброї зібратися на полі; вони обіцяли це виконати. Під цей час більша частина людей Сомка перейшла на бік Бруховецького; побачивши це, Сомко намагався біжати з небагатьма козаками, але, оскільки його переслідували його-ж люди, вратувався в російський табір, куди впустили його вкупі з його полковниками. Незадовго перед цим Васюта, здобувши дозвіл, поїхав до міста, де й передав дружину та діти в замок під охорону Михайла Михайловича Дмитрієва. Бачучи, що Сомко мав при собі тільки небагатьох людей і боючися, що козаки, зібравшись всі вкупі, вимагатимуть видачі його з його прихильниками і заб'ють його, окольнічий,

за їх-же вимогою, надіслав їх у кількості 150 чоловіка, частково панів, частково слуг, до замку під прикриттям кінноти та піхоти. Бруховецький досить довго був зайнятий розподілом козаків, що перейшли до нього. Одержавши наказа з'явитися з своїми козаками до шатра, він наказав спитати: чи йти йому з зброєю, чи без неї; на це йому було дано відповідь, що і він сам, і його козаки мусять з'явитися без зброї. Спочатку прибула його кіннота з старшинами, верхи і з корогвами але без зброї і вишикувалася в формі півмісяця, що кінці його притулялися до шатра; потім прибула чернь пішки і без зброї і була розміщена поміж кіннотою. Коли все було налагоджено, Бруховецький сповістив про це окольничого, що пішов з єпископом й товаришами до центра козацького війська; до нього назустріч пішов Бруховецький, його супроводили всі полковники, сотники, отамани, осавули та инш., які заявили, що обрали на свого гетьмана Бруховецького. Тоді окольничий наказав останньому пройти з своїм бунчуком перед козаками, що схилили корогви до його бунчука і скидали шапки, визнаючи його таким чином за гетьмана. Після цього окольничий та єпископ повернулися до шатра. Коли туди прийшов і Бруховецький, окольничий наказав йому йти з полковниками, сотниками й иншими до собору, щоб присягнути і здобути царське жалування. Бруховецький відповів, що виконає це, скоро тільки заспокоїть своїх козаків, які вимагали видачі Сомка й Золотаренка з їх прихильниками. Незабаром після цього вони всі пішли до міста і гетьман у соборі присягнув на вірність та поцілував Євангелію. В цей день і в наступні дні присягнули також полковники та инші старшини. Після цього гетьман здобув від окольничого царську грамоту, написану на пергамені золотими літерами, при цім стріляли з усіх гармат, що були в замку та в місті¹⁾.

Тут між иншим інтересні для порядку ради відомості про те, що рада „розмістилася в формі півмісяця, що кінці його притулялися до шатра“ і те що козаки, призначаючи гетьмана Бруховецького, скидали шапки²⁾.

Раду 1672 р. так малює кн. Ромодановський: 17 червня по другім зачитанні статтів: „генеральные обозной Петръ Забѣла съ товарищи и полковники и вся войсковая старшина и козаки и мѣщане сказали, что они гетмана обирати готовы. И бояринь... князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской съ товарищи перед шатромъ въ обозѣ велѣли для обирания гетмана и рады устроить мѣсто. И устроя мѣсто, поставити на налоѣ Спасовъ образъ, а булаву положить на столъ, а знамя и бунчюкъ поставили у стола“. Всі, „изъ шатра на уготованное мѣсто на раду вышли; и перед Спасовымъ образомъ архієпископъ говорилъ молитву. А по молитвѣ, бояринь генералнымъ и войсковой старшинѣ и всему

¹⁾ Дневникъ Гордона. Чт. в О-вѣ ист. и древн. 1892. III, с. 36—38.

²⁾ Ми не наводимо тут за браком місця опису цієї ради Великого-Гагіна, одсилаючи читача до додатку № 6 до нашої роботи.

войску на всѣ четыре стороны говорилъ“ — про дозвіл царя обрати гетьмана. „И, зговоря бояринъ рѣчь, отступилъ съ товарищи отъ стола прочь. И обозной и судья, писарь, полковники и вся старшина и все войско сеѣ стороны Днѣпра волными своими гласы обрали гетманомъ генералного судью Ивана Самойлова. И какъ обрали, что ему Ивану Самойлову быть гетманомъ, и полковники переяславскій Дмитряшко Райча, кievской Костянтинъ Солонина, взявъ его Ивана подъ руки, поставили на столъ; и обозной Петръ Забѣла съ полковники, взявъ булаву, гетману поднесли и укрывали его знамены и бунчукомъ“. Самойлович казав, що він гетьманства не хоче, а втім мусить прийняти його з умовою, що військо буде вірним цареві. „И обозной Петръ Забѣла со всею старшиною и съ козаки и съ мѣщаны, говорили: великому государю... и его государскимъ наслѣдникомъ съ нимъ гетманомъ служить въ вѣчномъ подданствѣ они готовы; а онъ бы Иванъ булаву и знамя у нихъ принялъ и гетманомъ былъ. И Иванъ Самойловъ булаву и знамя и бунчукъ у обозного и у всей старшины и у войска принялъ и учинился гетманомъ“. Далі молебінъ у боярськiм шатрі; присяга гетьмана й новобраних старшин і підписування статтів і Ромодановський передав ствердну грамоту на гетьманство „и у старшинъ взяв войсковую печать (гетьманові) отдали“. Далі — бенъкет ¹⁾.

Рада 1687 р. „Da von den Kosaken etwa 800 Mann zu Pferde und 1200 zu Fusze eine Stunde lang auf der Ebene gestanden hatten, wurden sie in den Kreis gerufen. Sobald sie daselbst angekommen waren, traten die Vornehmsten von ihm näher und begaben sich mit den Bojaren in die Kirche, wohin ihm die Zeichen Viertelstunde lang Gebete waren verichtet worden, kamen sie alle wieder heraus, und die gedachten Insignien wurden wieder auf den Tisch gelegt. Darauf trat der Generalissimus auf eine Bank und sagte zu den Kosaken dasz ihnen die Zaren crlaubten sich nach ihrem alten Gebrauche einem Hetman zu wahlen, und dasz ein jeder von ihnen bei der Wahl frei seine Stimme geben könne. Er verlangte also, dasz sie sich erklären sollten. Anfänglich herrschte eine kleine Stille worauf einige von den Nechsten den Maseppa nannten. Dieses verbreitete sich immer weiter, bis alle auf gewisse Art schrien, sie verlangten den Maseppa zum Hetmann. Einige nannten zwar einen gewissen Borkowski, sie wurden aber bald zum Stilschweigen gebracht, da der erste Ausruf wiederholt wurde. Der Generalissimus fragte sodann die vornehmsten Kosaken, wen sie zu ihrem Hetman haben wollten, und alle antworteten einmüthig, den Maseppa. Darauf stieg der Dumnoj Djak auf eine Bank und las mit lauter Stimme den Eid, vor den sie schwören sollten, deszgleichen wurde das Buch den Artikeln herbeigebracht, welches sie zu unterschreiben versprochen, sowie der Hetman, den Eid zu leisten. Nachdem dieses letzere auf die gewöhnliche Art, da nämlich der Hetman dem Diak die Eidesformel nachsprach, geschehen war, so wurde das Buch mit den Artikeln gebracht,

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

welches der Hetman und alle die vornehmsten Personen, welche zugegen waren, unterschrieben. Eben dieses Buch wurde nach allen ansennlichen Städten gebracht und von der Geistlichkeit, den Magistraten und den vornehmen Kosaken, welche bei der Wahl nicht zugegen gewesen waren, unterschrieben. Darauf nahm der Bojarin den Gommando-Stab (Bulawa) den Buntchug und die zarichen Fahnen, welches die Insignien der Hetmanswürde waren und übergab selbige dem neunten Hetman, der sie an einige welche bei ihm standen abgab. Nach abgestatteten Glüchwünschen setzen sie sich zu Pferde und ritten nach dem Lager zurück, und der Hetman begleitete den Bojarin bis auf den halben Weg“¹⁾.

Що-ж дають нам ці описи й інші відомості, щоб визначити порядок скликання й переведення генеральної ради?

Скликав раду гетьман або вища старшина, що урядувала в період міжгетьманія. Для цього розсилалися універсали по полках. До нас дійшли універсали полковника й опікуна (наказного гетьмана?) Скидана з 1637 р. Перед тим р. 1636 універсали розсилав гетьман²⁾. На початку р. 1662 писав до Москви Переяславський воевода кн. Волконський, що наказний гетьман Сомко писав „во всѣ полки и полковником, что им всѣм учинить рада в Киеве...“³⁾. В липні 1669 р. московський уряд дорікав Дорошенкові, що цей „листы и универсалы свои на сю сторону Днепра к полковником: к Переяславскому и к Прилуцкому прислал, и призываетъ ихъ на раду единого ради Гетманского начала

¹⁾ Коли коло 800 чоловіка кінноти та 1200 піших з козаків з годину стояли в долині, закликано їх у коло. Як тільки вони сюди прийшли — знатніші з них виступили ближче й пішли з боярами до церкви, куди перед ними несли ознаки гетьманської гідності. Після того, як коло чверти години відправлявано молитви, вийшли вони всі знов і згадані інсигнії було знову покладено на стіл. Після цього став Генералісимум на лаву і сказав козакам, що царі їм дозволили обрати за своїм стародавнім звичаєм гетьмана та що кожний з них на обрання може вільно подати свій голос. Він бажав, щоб вони їх заявили. Спочатку панувала коротка тиша, потім деякі з ближчих назвали Мазепу. Це поширювалося все далі, аж всі на певний спосіб кричали, бажаючи Мазепу гетьманом. Деякі, що правда, назвали такого Борковського, але були швидко змушені замовчати, тому що перший викрик повторювався. Тоді Генералісимум запитав знатніших козаків, кого-б вони хотіли мати за свого гетьмана, і всі однодушно відповіли — Мазепу. Після цього думний дяк став на лаву й голосно прочитав присягу, за якою вони повинні присягати; також було принесено книгу з статтями, яку вони обіцяли підписати; так само, як і гетьмана, приведено щоб виконав присягу. Це останнє відбулося звичайним способом, бо за думним дяком гетьман повторив формулу присяги; було принесено книгу з статтями, яку гетьман і всі знатніші особи, що при цьому були, підписали. Саме цю книгу було надіслано до значніших міст і там підписали її духовництво, магістрати та знатні козаки, що не були при обранні. Після цього взяв боярин булаву (den Gommando-Stab), бунчук і царські корогви, які були за ознаку гетьманської гідності й передав їх новому гетьманові; той віддав їх кільком з тих, що стояли біля нього. Після поздоровлень посідали вони на коней і поїхали назад до табору, а гетьман проводив боярина аж до половини дороги“. Tagebuch, II, стор. 190–191.

²⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VIII, стор. 228.

³⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Розряда, а. 195.

и волностей“¹⁾). Маємо один із цих універсалів гетьмана Дорошенка, а саме — до полку Прилуцького. В нім він „4 дня, мѣсяца не написано“, завважує російський перекладач, закликає на раду такими словами: „прошу чтоб вы—конныи, пѣшии, такъ полковникъ, судьи, есаулы, сотники, атаманы і все купно того полку товариство, кто толко отчины своей Украине добру общему і волностямъ, за которые кровь свою разливаемъ, есть желательные“ (прибували)²⁾.

Народня пісня, згадуючи за раду, теж каже, що гетьман з генеральним писарем (Богдан Хмельницький з І. Выговським), скликаючи раду:

„Од своїх рук листи писали,
По городах, по полкових, по сотенних розсилали“.

Або ще докладніше:

„Зажурилася Хмельницького сѣдая голова,
Що при ему ни сотниковъ ни полковниковъ нема;
Часъ приходитъ умирати,
Нѣкому порады дати.
Покликне вонъ на Ивана Выговського,
Писаря войскового:
„Иване Выговський
Писарю войсковый.
Скорѣйше бѣжи,
Да листы пиши,
Щобъ сотники, полковникъ до мене прибували
Хоть мало пораду давали“.
То Иванъ Выговський,
Писарь войсковый
Листы писавъ,
До всѣхъ розсылавъ.
То сотники, полковники, якъ ихъ прочитали,
Усе покидали,
До Гетьмана Хмельницького скорѣйшъ прибували“³⁾.

Це все універсали центральної влади України. Очевидно, як правило скликала на раду вона. Інколи-ж могли передавати цей заклик у своїх універсалах окремі полковники. Отже в листі до воеводи І. Чадаєва 13 червня р. 1662 Київський полковник В. Дворецький каже про те, що він „писал до своих казаков универсалъ, которые в замку Киевскомъ есть, оба миѣ по (sic!) могли вмѣсте со мною ѣхать на тую раду для обранія гетмана...“⁴⁾. В додаткові-ж № 1 до цієї роботи подаємо цей універсал В. Дворецького. Він писаний того-ж 13 червня 1662 р. Мова в нім, очевидно, мовиться про раду в Зінькові, що проектував

¹⁾ Книга № 1 Малорос. Приказа, а. 524.

²⁾ Ibid., а.а. 305—306.

³⁾ Максимовичъ, т. I, стор. 481.

⁴⁾ Додаток № 2.

скликати російський уряд. В данім разі універсал передає наказ не української влади — владу наказного гетьмана Я. Сомка не визнавала низка полковників, — а влади російської — „против указу его Государского Величества“.

Инколи-ж запрошення на раду розсилали представники влади російської. Отже у вересні 1662 р. кн. Г. Ромодановський сповіщав Москву про те, що він надіслав до всіх полковників запрошення йти на раду до Зінькова¹⁾. Про отримання такого запрошення писав до Москви наказний гетьман Я. Сомко: „князь Ромодановский з Зѣнкова прислал к намъ, чтоб есмь в Зѣнков в раду с полковниками ѣхали на обрание гетмана“²⁾. Тут запрошення надсилає російський головний командувач, бо Зіньківську раду хотіла скликати російська влада всупереч бажанню репрезентанта української влади наказного гетьмана Сомка, через його голову звертався Ромодановський до української місцевої влади, до полковників. Отже цей факт не є характерний (він характеризує лиш певний, короткий час) і не є нормальний. Складніша є справа з запрошенням, що його той-же Ромодановський надіслав у лютому 1669 р. Переяславському полковникові Дмитрашкові-Райчу, на Глухівську раду³⁾. Тут неясно, чому на раду скликає й запрошує не наказний гетьман Многогрішний, а кн. Ромодановський. Можна проте припустити, що запрошував останній лиш одного Дмитрашку-Райчу й лиш самий Переяславський полк — це були прихильники Суховія й їх могли кликати й росіяни, підкреслюючи цим бажаність їх участі в раді⁴⁾.

Порядок розміщення — такий. У Лясоти козаки роблять коло. І на раді 1638 р. в таборі у Старця бачимо, що польських посланців ставлять „посередь кола“ козацького. На раді 1654 р. в Переяславі „учинили кругъ пространный про гетмана и про полковниковъ“⁵⁾. За С. Бензовським на раді 1660 р. в Корсуню Ю. Хмельницький „wszedł w sircuł“⁶⁾. 14 січня 1663 р. у Бруховецького, тоді ще „кошового гетьмана“, була рада „на радѣ в кругу Иванъ Брюховецкой государеву грамоту чоль всѣмъ козакамъ“⁶⁾. „Кругъ“ же, як форму ради, називає й акт обрання 1708 р. Скоропадського⁷⁾. Року 1727, коли обирали Апостола, був наготований на майдані поміст, який „окруженъ был солдатами и народомъ“⁸⁾. Це звістки з різних часів. Всі вони говорять за коло, як форму зборів ради. Тільки Гордон каже про Ніженську раду 1663 р., що була вона „в формі півмісяця, що кінці його притулялися

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499, Білгор. Стола Розряда, а. 18; столб. № 769, а.а. 191—192.

²⁾ Ibid., Столб. № 82, „Разных Столов“, Розряда а.а. 2—3.

³⁾ Ibid., Книга № 3, Малор. Приказа, а. 247.

⁴⁾ Те що на раду 1662 р. у Києві скликав єп. Методій (В. Ейнгорн, ор. сит. Чтенія... 1893 р. кн. II, с.с. 171—172), явище так само цілком екстраординарне.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с.с. 217—218.

⁶⁾ Ibid., дод. до т. VII, с. 351.

⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники. Ч. II, с. 179.

⁸⁾ Б.-Кам., Исторія Мал. Рос. ч. III, с. 438, Вид. Іогансона.

до шатра“. А втім оскільки тут кінці притулялися до шатра — певна річ також було коло і тільки, можливо, великий розмір намету московських представників робив вигляд, що збори стоять у формі півмісяця. Біля шатра стояли козаки й на раді 1672 р. в Козацькій Діброві. Отже й тут разом із шатром було коло.

На раду скликали, б'ючи в бубни чи в котли. Такий бубон ми бачимо на раді 1638 р. у Старця. Такі бубни згадуються в червні 1651 р.¹⁾ А в листі з-під Берестечка в червні-ж 1651 р. про козаків сказано, що „kotły takie mają, ogromne, jakoby w Majdanie naszym na robudkę bijące kto słyszał“²⁾. І на раді 1654 р. „бито въ барабанъ“³⁾. На раді 1663 р. „вдарено в бубни на раду“⁴⁾... Це лишилося і в XVIII ст., хоч і в іншій вже, офіційнішій і врочистішій формі: „посыланъ определенной аницеръ с трубачем и с литаврами и данъ ему объявительной Указъ, чтоб, какъ духовной такъ и свѣтские, собрались всѣ и были готовы в помянутомъ числѣ“⁵⁾... Отже бубнами й котлами скликалося на раду⁶⁾.

Присутність на генеральній раді це було, як ми бачили, право певних груп української людности. А втім, чи був з неї обов'язок? Відповісти на це важко. Скоріше треба відповісти позитивно. Адже Лясота оповідає про кінець XVI ст., що 20 червня р. 1594 „після обіду осавули знов скликали в коло весь народ, деяких навіть заганяли туди княми“⁷⁾. З Скиданових універсалів р. 1637 можна вивести, що за нез'явлення на раду карали. Отже в універсалі 24 жовтня Скидан закликає козаків збиратися з зброєю й припасами. „Там, у раді зібравшись, будемо радити, щоб з доброю славою і пожитком нашим усе було“. Мають козаки з'явитися „під ласкою військовою і каранням військовим“⁸⁾. В іншому універсалі від 4 листопада він наказує „під горлом“ збиратися на раду в Мошни. Але в першому універсалі мета зборів — виправа „проти того ворога нашої грецької віри“. А в другому мають зійтися „аби ми тим бездушникам і неприятелям віри нашої відправу дали“⁹⁾. Отже справжня загроза каранням — не за нез'явлення на раду, а за уникання участі в поході. Звичайно, треба припустити, що у XVII ст., де на радах бачимо полкові делегації — присутність козацтва, що спеціально з'їздилося на раду, була обов'язкова. Це між іншим доводить універсал Київського

¹⁾ Ojczyste spominki, т. II, с. 71.

²⁾ А. Grabowski, Starożytności... с. 326, т. II, „Котли мають такі великі, як такі що у нас б'ють на місці паради на військову зорю“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 217.

⁴⁾ Літ. Самовидця, с. 72—76. ⁵⁾ Додаток № 12.

⁶⁾ Окрім функції котлів при скликанні ради їх вживалося й щоденно. Адже в таємному указі р. 1734 ки. Шаховському читаємо: „в котлы бить і войсковою музыке пред войсковым двором іграть ежедневно по утру і в вечеру і в другие случаи, по прежнему ихъ обыкновенію“. Кн. № 79/1806, Малор. Експед. Сената, а. 323.

⁷⁾ Op. cit., с. 173.

⁸⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 259.

⁹⁾ Ibid., с. 262.

полковника В. Дворецького 13 червня 1662 р., що про нього ми вже згадували. В нім полковник повторює: „еще і вторицею вамъ приказываю, чтоб есте, никакими недосугами домашними не отговариваючи, яко скорѣе до нас приѣзжали, инако не чинячи“¹⁾.

Чи мала рада свій сталий, заздальгидь оголошений порядок денний? Категорично не можна казати за це, маючи на увазі значну неорганізованість зборів установ такого типу. Але, очевидно, у загальних рисах уявлення про ненормальність ламати оголошений порядок дня про порушення при цім звичаєвого права, що на нім базувалася ця установа — було. От приміром у травні 1662 р. писав до кн. Ромодановського Ніженський полковник В. Золотаренко, що єпископ Методій „говорил какъ де их Яким Сомко обманул, ево и полковников в Козелце; что они съѣхались не о той раде что гетмана обратъ, (а) чтоб съѣхатца об ыных войсковых дѣлах и о мѣдных денгах твоих великого Государя. И, заманя де их в Козелецъ, завел вночи пехоты тысячи с три и почал де им говорить о обирање гетманском“²⁾. Єпископ казав правду. Дійсно 11 квітня 1662 р. наказний гетьман Я. Сомко писав йому, що рада в Козельці має бути „для порядку, а не на обранье гетмана, и о казнѣ Его Царского Величества мѣдной, чтоб она въ людех не ходила, но во всѣхъ полкѣх была достойною ценою до Его Царского Величества воли вперед имано“³⁾. Це листування й свідчення доводять, що український діяч єпископ Методій різко реагував проти постави непередбаченого в порядку дня питання. Адже рада мала відбутися на те, щоб вирішити справи поточного управління („для порядку“, „об ыных войсковых дѣлах“). Здебільшого-ж в універсалах, що закликали на раду, говорить досить невиразно про порядок дня ради, її скликається „для порядку и обрання гетмана“⁴⁾, „о добром посовѣтовати и достойного человекa начальным обратити“⁵⁾. Тут ясно тільки те, що мова мовиться про обрання гетьмана. „Порядок“ же та нарада „о добром“ — поняття вельми невиразні й широкі.

Хто відкривав раду і головував на ній? На раді 1638 р. — гетьман Гуня. Раду, що про ню оповідається в листі Бічинського 8 червня р. 1651, відкрив Богдан Хмельницький і розповів про згоду короля помириться. На раді 1654 р. виразно грає головну роль Богдан Хмельницький. Коли він прийшов, почалася рада. Він на ній промовляв і запропонував приєднатися до Москви. Раду 1660 року відкрив Ю. Хмельницький — „rzekł kilka słów do czerni“. В січні р. 1663 у Бруховецького була рада, де він читав царську грамоту козакам⁶⁾.

Гетьман, отже, головує на генеральних радах. А втім не завсіди. Більшість рад, що відбувалися на Лівобережній Гетьманщині, відбува-

¹⁾ Додаток № 1.

²⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475, Білгор. Стола Розряда, а. 491.

³⁾ Столб. № 5859 Малор. Приказа, а. 8.

⁴⁾ Додаток № 1. ⁵⁾ Додаток № 7.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, стор. 351.

лися за згодою московської влади і в присутності її уповноважених. Ці уповноважені відкривають раду, читаючи царську грамоту з дозволом обрати нового гетьмана (більшість рад вже звязувалася з цим актом). Але неясно як, за чиїм проводом відбувалося саме обрання. Про нього завсіди говориться, що козаки „вольними голосами вибрали“. Думається, що тут головувала старшина — або колективно (це на таких широких зборах цілком припустимо) або її найстарший рангою чи найвпливовіший представник. Таку, мабуть, роль грав на раді 1669 р. П. Забіла — генеральний обозний, бо згодом він казав, що статті на цій раді „ставиль онъ“ — тоб-то він од імени козацтва виступав в переговорах на раді з московськими уповноваженими.

За розпорядчиків ради була козацька старшина. Певна річ, що такі широкі збори потребували розпорядчиків. Адже, як видно, навіть не всі могли чути усні переговори на раді, то-що. Не могли всі водно-раз і заявляти про свою думку. Ось чого підчас ради 1654 р. в Переяславі „полковникъ переяславской — Тетеря, ходячи въ кругу, на всѣ стороны спрашивалъ: вси ли тако соизволяете?“¹⁾ Переяславський полковник був у даному разі в ролі розпорядчика певно як людина, що у підвладнім їй місті одбувалася рада. В інших випадках в ролі розпорядчиків здебільшого виступають осавули. Ми бачили, як Лясота оповідав про те, що вони скликали на раду козацтво. В іншому місці він оповідає, що „осавули (начальники, що їх можна прирівняти до поручників) обійшли навкруги велике коло й про все сказане розповіли іншим козакам“²⁾. І на раді 1654 р. в Переяславі після того, як вийшов гетьман, „Ясауль войсковой велѣлъ всѣмъ молчать“³⁾. Граб'янка каже про Чигиринську раду 1657 р., що „настроилися согласно вси, приводомъ асауловъ генералнихъ и иннихъ йтти къ Юрію“, прохати, щоб він узяв булаву⁴⁾. А Самовидець додає, що на цій раді „пытано по колка кротъ през асауловъ войска, на чомъ бы воля ихъ была...“⁵⁾. Все це акти розпорядчого характеру, що доводять певні функції осавулів генеральних на козацьких радах. Як далекий відгомін оцих функцій було мабуть те, що на „обранні“ р. 1750 в Глухові К. Розумовського козацькими „полками командировалъ Асауль Войсковій-Генеральній господинъ Якубовичъ на лошады“⁶⁾. Певні функції мав на генеральній раді й генеральний писар. Адже раз-у-раз точилися на радах XVII ст. складні переговори політичного характеру. В Лівобережній Гетьманщині встановлялося на раді нові статті-умови з Московією. Тут необхідна була участь найближчого помічника гетьмана в справах дипломатичного характеру — генерального писаря. І справді р. 1672, коли читалося статті поперед-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 219.

²⁾ стор. 171.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 217.

⁴⁾ стор. 156.

⁵⁾ стор. 72—76.

⁶⁾ „Основа“ 1862, № 2, стор. 49.

ньої Глухівської ради, „писарь Карпъ Мокрѣвъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотрилъ по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“¹⁾.

Порядок обмірковування й голосування на радях характеризує Тетеря в грудні 1662 р. в листі до польського короля „Non nego zem był od wielu requisitus Pulkowników, abym się podiał attendere Buławię, lecz nie iest to fundamentalis ratio, zwyczajui y prawa Woysk Zaporozkich, które za nauprednieyszy Wolności, Praw, y Swobod swoich mają Kleynot, Artykuł liberae Electionis Hetmana, którego non per uota obierać zwykli, ale kogo, lubo non requisitum, swemi hurmen okrzykną głosami. Ten invitus musi się podiać sin secus pertinaciter stawiając woli ich fatis cedere trzeba, secundum solitam humorow Kozackich methodum“²⁾. Отже голосування правильного не було, але були вигуки натовпу, що вирішували справу. Але, звичайно, голоси могли й розділитися. В таким разі вирішувала справу позиція явної більшості присутніх. Так було, приміром, на раді 1687 р. Частина присутніх кричала ім'я Мазепи, бажаючи його мати гетьманом, інша — менша частина — називала ім'я генерального обозного Борковського. Про це так оповідає П. Гордон: „Anfänglich herrschte eine kleine Stille, worauf einige von den Nächten den Maseppa nannten. Dieses verbreitete sich immer weiter, bis alle auf gewisse Art schien, sie verlangten den Maseppa zum Hetman. Einige nannten zwar einen gewissen Borkowski, sie wurden aber bald zum Stilschweigen gebracht, da der erste Ausruf wiederholt wurde“³⁾. Так було й на раді 1708 р., де нечисленні (чи такі, що боялися виявити свою волю) прихильники Полуботка мусіли замовчати, бо більшість кричала ім'я Скоропадського⁴⁾. Якщо-ж меншість вперто трималася свого погляду, рада не могла ухвалити певної постанови. Так було на раді 1661 р. під Ніженем. Про неї маємо таку звістку: „была у нихъ по Пасцѣ въ третьее воскресенье, подъ Нѣжиномъ въ полѣ, отъ Нѣжина съ милію (рада); а на той радѣ были околничей князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской съ товарищи и государевы ратные люди, всѣ полки, которые съ нимъ; а въ Нѣжинѣ околничей князь Григорей Григорьевичъ пришелъ съ ратными людьми

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935—940.

²⁾ П. К. К., т. IV, стор. 240. Вид. 1859.

„Не заперечую, що мене просили багато з полковників, щоб узявся керувати булавою, але це не в основна причина, що виходить із звичаю й права Військ Запорозьких, які з прав вільностей своїх і свободи за вищу дорожцінність мають право вільного обрання гетьмана, що його за їх звичаєм обирається не голосуванням; якщо-б кого, хоч і не запропонованого, назве загальний голос, той невільно мав погодитися; і хоч-би вперто пішов супроти їхньої волі, мав поступитися необхідності, згідно з відомим настроєм козацьких умов“.

³⁾ Гордон, Tagebuch, II, стор. 190.

„Спочатку панувала коротка тиша, потім деякі з ближчих назвали Мазепу. Це поширювалося все далі, аж усі певним способом кричали, бажаючи за гетьмана Мазепу. Деякі, що правда, назвали такого Борковського, але незабаром мусіли замовчати, тому що перший викрик повторювався“.

⁴⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, стор. 179.

напередь ради за три дни. Да на радѣ жъ былъ столникъ Семень Змѣевъ, а приѣзжалъ отъ Чернигова изъ за Десны рѣки безъ войска, а войско его стояло за Десною. Да на радѣ жъ были наказной гетманъ Якимъ Сомко, да Нѣжинской полковникъ Василей Золотаренко, да Прилуцкой Лазарь, Лубенской Щамрицкій, Миргородцкой Павелъ Житовицкій, Полтавского полку сотники тѣхъ городовъ, которые великому государю доби́ли челомъ, и все войско тѣхъ полковъ, которые при Якимѣ Сомкѣ. И на радѣ гозрѣли войскомъ о гетманскомъ обира́ньѣ и о войсковомъ о всякомъ порядкѣ; и которые полки поблизку къ Переяславлю, Лубенской, Миргородцкой, Прилуцкой, и Ахтырцы, и Сумскіе, и Рыбенскіе Черкасы обирали гетманомъ Сомка, и Черниговцы хотѣли на гетманство его же; а Нѣжинцы одни обирали на гетманство полковника Васи́ля Золотаренка; и приговорили на радѣ всѣмъ войскомъ о гетманскомъ обира́ньѣ положить на волю царского величества, кого онъ великій государь пожалуетъ въ гетманы¹⁾. Отже тут прихильники Золотаренка, що становили, мабу́ть, меншість на раді, але групу все-ж-таки досить, як видно, численну (бо це відбувалося на їхній ніженській території), не дали обрати на гетьмана Сомка. Очевидно лиш явна меншість мусіла підлягти ухвалі явної більшости. Порядок, як опитувано волю присутніх на раді, можна бачити з Лясотиного оповідання, де осавули розповідали козакам про те, що говорилося в кругу. Вони-ж, звичайно, на спокійній раді передавали старшині те, що кричали й говорили в колі. Це не змінилося й р. 1654, бо в Переяславі, як ми бачили, полковник П. Тетеря ходив по колу й питав присутніх за їх згоду. Инколи присутні виявляли цю згоду тим, що кидали вгору шапки. Так було ще наприкінці XVI ст., бо Лясота оповідає, що чернь „виявила згоду голосними криками, кидаючи шапки догори“²⁾. В серпні 1636 р. на раді на Росаві: „одні шапками кидали йти за гарматою на Запорожжє і потім зараз на море, інші — щоб іти на волость і там грабувати по містах“³⁾. Цей звичай не зник і на Гетьманщині, бо кидали шапки вгору обираючи П. Тетерю⁴⁾, а Гордон оповідає, що кидали шапки викрикуючи імена Сомка й Бруховецького на раді 1663 р.⁵⁾

Як-же було за рівної приблизно кількості представників двох партій чи двох, чи більше поглядів на дану справу? Ми знаємо, що на Січі в таких випадках раз-у-раз доходило до бійки. На Гетьманщині, де ради, що стали не за ординарне постійне явище, а відбувалися з певною урочистістю, таких бійок ми не бачимо. Але й тут лиш вона могла вирішити справу, коли було двоє більше-менше рівних партій. Так і було на раді 1663 р. під Ніженем, куди військо наказного гетьмана Сомка прийшло з зброєю, з гарматами й готувалося до справжнього бою.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 56. ²⁾ стор. 171.

³⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 230.

⁴⁾ Корзон, Op. cit., т. II, с. 372.

⁵⁾ Дневникъ Гордона, Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37. Також додаток № 6.

Тільки через присутність московського війська та зраду Сомкових козаків рішучої баталії не було, хоч і були окремі дрібні бійки й були забиті та поранені.

У квітні 1662 р. в Козельці у Я. Сомка був посланець від правобережного гетьмана Ю. Хмельницького. Він оповідав „что была де в Заднепръских полкъх у него Юраса рада. И на той де раде многие говорили, что им от татар и от ляхов насилство и разорение великое, а обороны к себѣ ни откуда не чают. И та де у них рада разорвалась, что Гетман Хмелницкой перенял на себя: что то все он расправлять по розказанью будет Королевскому и Хана Крымского“¹⁾. Рада тут „разорвалась“, як свідчив Хмельниченків посланець, або як висловивсь перекладач на російську мову. Це визначає, що не ухвалила вона жадної постанови. Гетьман „перенял на себя“ цю справу, думаємо тому, що на раді не з'ясувалося певного виходу з складного становища, або накреслювалися виходи різні, протилежні. Маємо тут справу також з способом погодити суперечності чи вирішити складну проблему, передавши її на волю влади виконавчої.

Взагалі-ж кажучи про порядок обмірковування й вирішення справ на радах генеральних, завжди треба пам'ятати про активну ролю на них старшини, що ще за Лясоти робила своє окреме коло, слово якого найбільше важило. Такий вплив був і далі. Приміром, складне питання про статті-умови з Москвою обмірковувала старшина. Звичайно, це мало свої позитивні сторони з чисто технічного боку; адже довго обмірковувати й погоджувати складні справи не було зручно на таких численних зборах, як генеральна рада. Але звідси випливало й те, що вирішення цих справ було в інтересах групи (згодом класи, а далі й стану) старшини.

Як довго одбувалися ради? Більшість — не більше як протягом одного дня, кількох годин. Але раз-у-раз зустрічаємо, що на першій раді справи не вирішується, вона є занадто складна для цього. Тоді збираються другі збори другого дня, або за кілька днів. Отже рада в Чигирині 1657 р. збиралася двічі — за московським свідченням 25 та 26 серпня, за Самовидцем другі збори відбулися третього дня. Рада в Корсуню 1660 р. тяглася три дні — 20—21 й 22 листопада²⁾. Чигиринська рада 1663 р., де було обрано на гетьмана П. Тетерю, як свідчив Я. Сомко, тяглася 2 дні — 1 та 2 січня³⁾. Рада в Глухові р. 1669 збиралася двічі — 3 та 6 березня. В проміжні дні старшина козацька договорювалася з московськими представниками про умови-статті⁴⁾; рада

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5859 Малор. Приказа, а. 80.

²⁾ П. К. К., т. IV, 3, с. 39—45.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгор. Стола Розряда, а. 126.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 83—96.

в Козацькій Діброві р. 1672 тяглася два дні 16 та 17 червня¹⁾. Рада в Корсуню, за Дорошенка, як свідчить московський полонений, тяглася „день з десять“²⁾. Отже, з цього виходить, що не неодмінно треба було закінчувати раду в один день. Звичайно, повторні збори не доводиться визнавати за раду самостійну. Адже обмірковувалося й вирішувалося в них той самий, так-би мовити, порядок денний. З другого боку і склад їх був тотожній. Таким чином правильніше буде вважати повторні збори за продовження ради.

VII.

Компетенція генеральної ради. справи зовнішньої політики України. Статті-умови з Москвою й порядок їх ухвалення.

Рада як орган держави вирішує найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики:

Ця її функція не новина після 1648 р. І давніше на раді ухвалювано важливі політичні справи. Ще одна з старіших звісток про раду — Лясотине свідчення — саме про компетенцію ради в справах зовнішньої політики говорить. Адже рада обмірковувала питання про участь у війні цесаря з Туреччиною. Але це були здебільшого справи класи козацтва українського і коли инколи набирали вони трохи не загально-державного значіння для всенької Польщі, то залежало це від впливу і ваги цієї класи в польській державі. Як приклад можемо назвати раду 1627 р. в Каневі, що вирішила відмовитися від участі в польсько-шведській війні³⁾ — безсумнівно важливий для Польщі політичний акт. Сюди-ж треба однести й всі ради козацькі, що ухвалювали повстання проти поляків та протягом цього повстання обмірковували й вирішували проблеми війни та миру, й умови цього миру з польською державою. Отже, приміром, якщо вірити свідченню „О войнѣ Остриановой зъ ляхами на Украинѣ Малороссійской“, в універсалі від 20 березня 1638 р. гетьман Острянин пише, що почувши про утиски народу українського „не тилко ми новообраній гетманъ, лечъ и все войско запорожское жалостію великою взрушени будучи, постановилисмо згодною нарадою и совѣтомъ рушити зъ Коша Запорожского зъ войскомъ на Украину Малороссійскую для освобожденія народа“⁴⁾. Отже, приміром, у 1638 р. в окопах коло Старця договорювалася рада козацька про умови миру з поляками. А того-ж 1638 року на Масловім Ставу козацька рада змінила правні форми устрою козацького війська.

За Богдана Хмельницького рада генеральна раз-у-раз вирішала важливі питання зовнішньої політики нової української держави. Отже,

¹⁾ Ibid., т. IX, стор. 935—940.

²⁾ Ibid., т. VIII, стор. 137.

³⁾ Акад. В а с и л е н к о, *op. cit.*, стор. 375.

⁴⁾ Львѣт. Величка, т. IV, стор. 139.

р. 1648 на ній провадяться переговори з польськими комісарами на чолі з А. Киселем¹⁾. Це було на Різдво, а перед тим у червні 1648 р. „była rada waleczna“ пише А. Кисель до Гнезненського архієпископа в листі, що його тут наводимо вдруге „w ktorey 70.000 kozakow było. Czytano tedy list moy i po długich hałasach y burzach sam Chmielnicki począł przypominać moię confidentią, dopomogli mu tego i drudzy z starszyny kozacy, sprawił te dedyconclusia u nich... słuchać rady moiej y dufać mi, y poslow wyprawić, supersedere ad omni hostilitate, y Ordę zatrzymać, a czekać, na rezolutią dalszą; Ordy iednak nieodpuszczać, ale ią w polach kocziąca zatrzymać...“²⁾. Це було тоді, коли Петроній Ласко віддав лист і дарунки Киселя військові запорозькому. На тій-же раді приймано також послів черкеських і московських³⁾. В червні р. 1651 під Берестечком козаки на раді ухвалюють не миритися з поляками⁴⁾. Нарешті, рада 1654 р. ухвалила такий важливий в історії української нації акт як приєднання до Москви.

„При цьому в часи Б. Хмельницького бачимо різкі протести супроти порушення *usus* у вирішати справи зовнішньої політики на генеральній раді. Про такий випадок оповідає в грудні 1649 р. (тоб-то швидко після Зборівської умови) московський дяк Гр. Кунаков „къ Богдану Хмельницкому приходили хлопи, собрався болши 50000 ч., и хотѣли его убить: „для чего безъ нашего совѣту съ королемъ помирился“. І ще про це: „приходили де къ нему въ Чигиринъ Запорожского войска козаки и гультайство многіе люди шумомъ и говорили ему, что онъ Богданъ съ Польскимъ королемъ помирился безъ ихъ войскового совѣту (дослівний переклад військової ради. Л. О.), да что де его и миръ, на чомъ король договорился и присягаль, и то все не крепко и нарушено..., и если де онъ не учнетъ съ ними за вѣру христіянскую противъ короля и ляховъ стоять, и они себѣ оберутъ иного гетмана, а онъ Богданъ какъ хочеть“⁵⁾. Тут козаки вельми виразно вказують, що компетентна ухвалити умову міжнароднього характеру лиш генеральна рада.

В жовтні р. 1657 в Корсуню рада обмірковувала питання спілки з Шведчиною⁶⁾. Тут шведського короля „съ посланцы у нихъ укрѣплень... будетъ кто на нихъ козаковъ наступить и ему Шведу, имъ по-

¹⁾ Літ. Самовидця, стор. 17—18.

²⁾ Памятники, изд. вр. комиссіей для разбора др. актовъ, т. I (В. 1-е). Відд. 3, № 17, с. 90—91. „Зрештою була військова рада, що в ній було 70.000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків та хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати мое обнадіювання, допомогли йому в цім і інші козаки з старшини; досягнув того висновку від них .. слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправити, одмовитися від усякої ворожости; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію; орди проте не відпускати, але затримати її кочуючу у степах“.

³⁾ М. Грушевський, Хм-на в розцвіті, стор. 18.

⁴⁾ А. Grabowski, Ojcz. zrominki, т. II, стор. 72.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, стор. 401, 404.

⁶⁾ Липинський, Україна на переломі, стор. 230.

могати и съ ними заодно стоять“¹⁾). В червні 1658 р. царському посланцеві стольнику Ів. Алфімьеву гетьман Виговський казав, що турки й татари пропонують йому йти з ними на Угорщину. „И я де мышлю дати имъ волныхъ людей, кто похочетъ итти волею; толко де и о томъ будетъ въ войскѣ Запорожскомъ рада“²⁾). В листі до Війська Запорозького від 2 січня р. 1659 київський воевода боярин В. Шереметьєв вказує, що гетьман Виговський „без ради вашей призвалъ къ себѣ въ Малую Росію враговъ Божіихъ и христіянскихъ непріятелей“³⁾). Отже й представник Москви розумів, що саме козацька рада має вирішати питання зовнішньої політики. На чорній раді 1660 р. 22 листопада за С. Бенковським „W tey że Radzie było Consilium iako Moskwę wyprowadzić z Horodów, non deerant, ktorzy obiecywali osobliwie s Pereasławia wyrznąć ich Ale conclusum ruszyć zarazem Pułku Czchrynskiego y Kaniowskiego część y Przyłucki, y Poltawski, y Mirhorodzki wszystek pod Pereasław. Do Nizyców także y Czernichowców wskazali y posłali, aby wszelekim sposobem starali się o wyprowadzenie Moskwy. Upraszałi mie abym persuadował I. O. Mci Panu Marszałkowi Wiel. Koronnemu, żeby Horde zarazem disponował za Dniepr pod Pereasław, y żeby kawalerij Polskiej posłano Chorągwi ze 20. Nosacza też zarazem uprosili aby iachał do J. Mci Pana Marszałka dla locowania Woyska y dali mu Informatią aby upraszał o uwolnienie samego traktu Korsuńskiego... Zlecili mu też aby się uskorzył na Horde, którzy polą scinają y cale hostiliter postępują, przez niegoż declarowali y dali in scriptis ze ut promissum est, Pułki ruszają pod Pereasław... Tak się rada skończyła szczęśliwie y dobrze“⁴⁾). Про цю-ж раду в січні 1661 р. кн. Ромодановському оповідав „черкашенин“ з Кременчука, що „О Ми-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, стор. 36. Можливо, що до рад, на яких вирішувалося питання зовнішньої політики, треба однести й раду 13 грудня р. 1658 у Глухові: „черкасы, оповідав Сівський воевода Куракін, раду чинили и на раде приговорили, что имъ всѣмъ совокупно быть подъ... великого Государя высокою рукою“. Столб. № 429 Білгородськ. Стола Разряда, а. 265. Склад цієї ради був вузький, обмежений, але були на ній Гомельський сотник і козаки. Гомельська сотня була у білоруському Чаусовському полку. Отже ця Глухівська рада була не тільки радою Ніженського полку чи його частини, але скорше вузька генеральна рада.

²⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 243.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, стор. 272.

⁴⁾ Пам. К. Ком., т. IV. Відд. 3, стор. 45–46. „З тої-ж ради написано було й до Переяслава, щоб вирізали москалів. На тій-же раді була нарада, як-би випровадити Москву з городів; знайшлися такі, що сами обіцяли вирізати їх у Переяславі; але ухвалили рушити до Переяслава одразу частини полків Чернігівського й Канівського, полки Прилуцький, Полтавський і Миргородський. Також послали наказ до ніженців і переяславців, щоб вони всяко намагалися випровадити Москву. Прохали мене, щоб переконав пана Великого Коронного Маршалка, щоб поруч з цим Орду розташував за Дніпром під Переяслав і щоб надіслано польської кінноти хоругв з 20. Також упросили обозного Носача їхати до пана Маршалка, для розташування війська і дали йому інформацію, щоб просив про звільнення Корсунського шляху... Теж доручили йому (просити), щоб прискорив з ордою, що пустошить поля й поводить ся цілком вороже, через нього обіцяли й дали на письмі, що, як обіцяно, полки вирушують під Переяслав... Так рада скінчилася щасливо й добре“.

хайлове дни в черкаском городе Корсуне была рада у гетмана у Юрія Хмелницкого с ляхи и с татары. И на той де раде гетман і всѣ казаки, договорясь, присягу учинили королю Полскому Яну Казимеру на том что им быть всѣмъ под королевскою рукою по прежнему. А как де будет весна и имъ гетману Юрью Хмелницкому и ляхом и татаром, собрався, итти войною на твои великого Государя города“¹⁾. Це справи зовнішньої політики. 8 квітня 1662 р. в листі до наказного Лівобережного гетьмана Я. Сомка Правобережний гетьман Ю. Хмельницький писав, що „от пана полковника Каневского услышал, что ваша милость не инако противъ своего писма збираешь раду, но слышу ни для чего иного, чтоб с нами посполу быть и раде той перестать“²⁾. Російський перекладач цього документа, як видно, зле переклав кінець листа. Але все-ж-таки здається ясно з акту, що Ю. Хмельницький гадав, що на проєктованій раді може повстати питання про перехід Лівобережжя під його владу, або про погодження зовнішньої політики обох частин України — питання політичного характеру. В березні р. 1669 в Корсуню була старшинська рада, що обмірковувала питання про підданство Туреччині³⁾. Але вона перетворилася в раду генеральну, бо „в той радѣ, подишовши козаковъ, яко простихъ людей, и из позволеніемъ у сей тоей ради, принялъ (Дорошенко) того чауса, посла турецкого, и що хотѣлъ, тое з нимъ трактовалъ“⁴⁾. „Распросные рѣчи“ українського козака, що був на цій раді, 12 квітня 1669 р. в Приказі „Малыя Росіи“ говорять нам, що на цій раді ухвалили підданство турецькому султанові, ухвалили надіслати посольство до нього: „а до салтана Турсково в раде постановили послать послом Белоцерковского казака Половца“. На цій раді були послі турецького султана й волоського господаря⁵⁾. Отже й тут рада генеральна вирішує надто важливу справу міжнародної політики. А коли р. 1673 московський уряд пропонував Дорошкові надіслати своїх посланців, то він відповідає про неможливість їх у швидкім часі делегувати „...понеже не об насъ самихъ гетманахъ, но о все войско запорожское и не о одинъ городъ Чигиринъ, но о всю Украину и о все посполство идетъ — без совету всехъ невозможно вскоре учинить“⁶⁾.

Звичайно, поступінно справи державної зовнішньої політики України-Гетьманщини переходять до ради старшини. Ми писали про це в нашій статті про „Раду Старшинську на Гетьманщині“⁷⁾. Тут треба нагадати, що ще на раді 1654 р. рада старшини *de facto* вирішує справу, що повстання Бруховецького ухвалила рада старшинська⁸⁾, що артикул 4-й статтів 1672 р. забезпечив і в писаному законі за радою старшин-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315 Московск. Стола Разряда, а. 486.

²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5859 Малорос. Приказа, а. 12.

³⁾ Самов., стор. 103; А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 130, 145.

⁴⁾ Літоп. Самовидця, стор. 104.

⁵⁾ Додаток № 10.

⁶⁾ Рук. Судієнка № 97, ч. IV, стор. 544. ⁷⁾ стор. 16.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, стор. 39, 90.

ською право участі в справах зовнішньої політики, що повстання Мазепи й спілку з шведами ухвалила рада старшинська...¹⁾

В зв'язку з тим, що фактично в другій половині XVII ст. при поступіннім занепаді інституту генеральних рад такі основні справи її компетенції переходили до ради старшинської, — важко сказати, про яку саме установу говорить Орлик у своїм „Виводі прав України“. У кожному разі розділ 7 та умова з шведами кажуть швидше за раду старшинську, а розділ 3 та можливо 5 говорять про права ради генеральної в галузі справ політичного характеру.

Тісно зв'язані з цією компетенцією в справах зовнішньої політики були статті-„пакти“ — умови з Москвою, що в другій половині XVII ст. ухвалювалися на генеральній раді при обранні нового гетьмана. Тісно зв'язані — тому що головна їх мета це було визначення правного становища України в її відношенні до московського царя. Це була головна мета умов з Москвою. А oprіч того визначали вони й внутрішню організацію Гетьманщини й вирішували низку конкретних справ поточної політики й поточних потреб Гетьманщини. Статті-умови були з одного боку писаною конституцією Гетьманщини, з другого боку ніколи не втрачали вони (в XVII в.) характеру умови з Російською державою. Це функція генеральної ради є по своїй суті також і законодавча і навіть установча.

Тільки перші пакти 1654 р. були встановлені не на раді, а пізніше в Москві, в переговорах українських послів з московськими боярами. А втім і на раді 1654 р., як свідчив згодом Богдан Хмельницький, провадив він „трактати“ з царським боярином В. Бутурліним²⁾. Цілком можливо, що основні ідеї сполучення, його головні підстави оформилися ще в січні підчас переговорів Бутурліна з старшинською радою України. Будь-що-будь, на генеральній раді в Переяславі не обговорювалося й не встановлювалося умови з Москвою.

Згодом на Чигиринській раді 1657 р. після того, як помер Богдан Хмельницький, „августа жъ въ 26 день, какъ собрались начальныя люди, обозной и судьи войсковые и полковники и ясаулы и сотники и все посполство, в другіе, въ раду на дворъ къ гетманскому жъ сыну к Юрью Хмельницкому и тѣ статьи, что, по гетманскому и всего войска челобитью, прислааны отъ царского величества съ судьєю Самойломъ да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею, передъ ними въ радѣ чтены, и они тѣхъ статей всѣхъ выслушевъ, царского величества милости и своимъ волностямъ обрадовались, что великій государь, его царское величество, ихъ войсковыхъ волностей, наданыхъ отъ прежнихъ великихъ

¹⁾ Ще в грудні 1675 р. Дорошенків посланець до Москви Ів. Сенкевич говорив там „у турского де салтана въ подданствѣ и съ крымскимъ ханомъ въ дружбѣ былъ онъ, и санжаки турскіе принялъ съ общіе рады всей старшины“. А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 375.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 569.

князей рускихъ и отъ королей полскихъ ни въ чемъ не уменшилъ, но еще и умножилъ свою государскую къ нимъ войску запорожскому милость“¹⁾). Тут, таким чином, це читання статтів мало інформаційний характер. Але й тут були ухвали в питаннях внутрішньої політики Гетьманщини — а це було й значною мірою й за зміст статтів-умов на генеральних радах — приміром „туть же въ радѣ приговорили, что у нихъ пѣ войску Запорожскомъ волно всѣмъ козакамъ торговать виномъ и всякимъ питьемъ безпенно и безпошлинно“²⁾). Далі на Переяславській раді 1659 р. potwierджено статті Богдана Хмельницького й додано низку нових. Встановлювалося статті-умови з Московською державою в XVII ст. ще на радах 1669, 1672, 1674 та 1687 рр.

За часів-же І. Бруховецького статті-умови з Росією встановлює рада старшини. На Москві спочатку цього не передбачали. Там гадали, що на Ніженській раді 1663 р. мають постановити нові статті³⁾). Про це спеціально говорилося в інструкції представникові Росії на цій раді кн. Д. Великого-Гагіну, якому давалося вказівки як йому при встановленні їх поводитися⁴⁾), а для орієнтації його йому було надіслано й копію з договірних статтів 1659 р.⁵⁾). Але на бурхливій чорній раді було не до статтів і в листопаді р. 1663 московські посланці — думний дяк Д. Башмаков та дяк Флоров договорювалися про статті умови з широкими зборами ради старшини — її „з'їздом“. Тут було встановлено низку нових статтів. Тут цікаво, що представники російського уряду відрізняли ці збори від ради „болшої“ — генеральної, і визнавали їх ніби-то за менш компетентні в такій справі. Так було, коли, провадячи пересправи, старшина почала суперечити супроти 2-го й 6-го артикулів з умови 1659 р. „а говорили тѣ рѣчи съ гетманомъ вся старшина, а всѣхъ пуше упорно о томъ стояли судья пойсковой Юрья Незамай да Стародубской полковникъ Иванъ Плогникъ“. Московські посланці, заперечуючи між иншим вказали, що статті ці ухвалено — „въ совершенье приведены на болшой радѣ“⁶⁾). (Отже з'їзд старшини не правосильний касувати їх). А втім це не завадило московським посланцям самим договорюватися не з генеральною радою, що в компетенції її вони буцім-то визнають цей рід справ, а з радою старшини. І року 1665 в Москві рада старшини України ухвалила низку нових статтів, змінивши умови сполучення з Московською державою. Цікаво, що ще в XVIII ст. ніби-то визнають це за незаконне явище. Адже П. Орлик у „Виводі прав України“ в артикулі 5-му пише, що гетьман Бруховецький зрікся суверенности України. „Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало станам“⁷⁾). В цім бачимо

¹⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. XI, с. 802. ²⁾ Ibid.

³⁾ Дрелехранилище РСФСР, Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а.а. 376—379.

⁴⁾ Ibid, а.а. 536—537. ⁵⁾ Ibid., а. 474.

⁶⁾ Книги Разрядныя, т. II, с. 985.

⁷⁾ Стара Україна, 1925, кн. I—II, с.с. 5—9.

натяк на те, що лиш за радою генеральною визнавав цей гетьман цю компетенцію.

З опису рад Глухівської 1669 р. й Козацько-Дібровської 1672 р. маємо поняття про те, як обмірковувалося й ухвалювалося статті-договори з Москвою. З статтями на Глухівській раді було так: 2. III таємно був у боярина наказний гетьман Д. Многогрішний з генеральним осавулом М. Гвинтовкою й провадили пересправи з боярином про статті. 3. III. обрали гетьмана. Після того читали статті, що запропонувала Москва. При цім „какъ учели честь статью, въ которой написано: въ Переяславѣ, въ Нѣжинѣ и въ иныхъ городѣхъ воеводамъ и ратнымъ людемъ быть, и ту статью оспорили“... Боярин настоював. Тоді гетьман сказав, що „о той статьѣ они подумаютъ и объ ней межъ себя, какъ той статьѣ быть, поговорятъ“. Була мова й про становище Київа; Л. Баранович запропонував перенести мітрополію не до Переяслава, а до Чернігова. Після цього гетьман і старшина прохали дати їм почитати ці статті на дворі у гетьмана. 4. III. низка старшин прийшла до московських уповноважених й заявили, що вони обмірковували статті, заперечують проти воевод і внесли низку нових побажань. 5. III знов, „сѣѣзжались“ уповноважені з гетьманом, архієпіскопом і старшиною. Бояри настоювали на тім, щоб воеводи були. Тоді гетьман сказав, що він „сошедшись нынѣшняго вечера со всею старшиною и съ выборными козаки, о томъ гораздо подумаетъ“. 6. III козаки ухвалили московські статті всі (а свої не провели) й обрали (вдруге) Д. Многогрішного¹⁾. А на раді 1672 р. в перший день (16 червня) боярин, відкривши раду, оголосив царську грамоту з дозволом обрати нового гетьмана. Потім запропонував нові статті (в додаток до Глухівських). Частина з них ухвалено, частину відкинуто. При цім читалося голосно Глухівські й нові статті, „а писарь Карпъ Мокрѣевъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотрилъ по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“²⁾. З опису ради 1669 р. видна активна роля козацької старшини, що в дні між радами обмірковує й провадить пересправи про зміст статтів. З опису обох генеральних рад видно, що на них можна було, й це практикувалося, ту чи иншу статтю „оспорить“. Але вперті уповноважені російської держави рідко *de facto* йшли на те, щоб статтю було „отставлено“, хіба-що вона була для них не важлива, як це й було з 22 статтею Глухівської умови про компанійців та з статтею про полонених воевод на раді 1672 р. Російський центральний уряд визнавав за можливе запроваджувати нові статті з ініціативи українців. Отже в наказі кн. Г. Ромодановському перед радою 1672 р. читаємо: „А буде о какихъ дѣлѣхъ учнутъ бити челомъ на радѣ чернь, и обявятъ любо какіе статьи, и имъ тѣ статьи выслушавъ, у нихъ принять; и буде ихъ мочно на радѣ становить, — и имъ боярину съ товарищи ихъ становить; а буде

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с.с. 86—96.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с.с. 935—940.

за чѣмъ не мочно становить, и имъ съ товарищи писать о томъ къ великому государю о указѣ“¹⁾). Таким чином важливіші зміни умови за тверджувати мала Москва, менш важливі і ґрунтовні — її представники на раді. На практиці-ж московський уряд вперто обстоював свої централістські позиції й слівце ніколи не робив поступок українцям.

Звичайно, той факт, що деякі статті минулих умов на генеральних радах ніколи касувалося (як це було в допіру наведеном факті з Глухівською 22-ю статтею) і те що ставилося нові статті, які змінювали раз-у-раз характер постанов попередніх рад, це вказує на те, що генеральна рада могла це робити. Це, звичайно, ясно й без спеціальної вказівки.

Статті, певна річ, записувалося, була з них писана умова. Року 1669 під Корсунем договорювалася Правобережна Україна про підданство турецькому султанові. Тут було ухвалено деякі пункти умови. Як оповідає учасник зборів: „о войске постановили: буде хто станет наступать и он (султан? Л. О.) учнет помоч чинить. А буде Турской салтан отпишетъ, — и он бы дал войска против Канди. И они отказали — когда будетъ в прежних своих силах і в то время станут давать“. Але оповідач підкреслює характерний для нього факт вийняткового характеру, що „поддались на словах, а не на письмѣ“²⁾).

Статті 1687 р. вироблено вже не на раді генеральній, а на раді старшинській, що зібралася в наметі кн. В. Голіцина 24 липня³⁾). Ось як це малює П. Гордон: „Den 24-ten versammelten sich die Vornehmsten von den Kosaken bei dem Generalissimus und hörten die Artikel vorlesen, welche die vorigen Hetmane beschworen hatten. Die meisten davon waren in dem Gluchower Tractate bewilligt, einige hinzugethan und andere erweitert worden, die Ehre, Macht und Ansehen der zarischen Oberherrschaft über die Kosaken mehr auszubreiten, zu welchem allen die Kosaken ihre Einwilligung gaben“⁴⁾). Другого дня на генеральній раді статті лиш підписувалося⁵⁾). Отже тут було вже порушення норми договорюватися про умови з Московщиною на генеральній раді; її вже тут виразно заступає рада старшини.

З актового матеріялу видна активна роля деяких генеральних старшин при встановленні статтів. Отож на раді в Козацькій Діброві, коли читалося глухівські й нові статті, „писарь Карпъ Мокрѣвъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотрилъ по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“⁶⁾). А в березні 1672 р. на таємній нараді з московськими послан-

¹⁾ Ibid., с. 877. ²⁾ Додаток № 10.

³⁾ Соловьевъ, т. XIV, стор. 1014. Вид. „Общая Польза“.

⁴⁾ Tagebuch, ч. II, стор. 188—189. „24-го зібралися знатні з козаків до генералісимуса та слухали як читали пункти, на яких присягали попередні гетьмани. Більшість з них були умовлені в Глухівськїм трактаті, декілька додано, а інші поширені, щоб честь, силу та вагу царської зверхньої влади поширити; до того на всіх них козаки дали свої згоди“.

⁵⁾ Ibid., стор. 190.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935—940.

цями, що її робили готуючи *сoup's d'états* генеральний обозний й генеральні судді, генеральний обозний Петро Забіла, протестуючи проти того, що ніженський протопоп їздить як посланець до Москви, говорив „Глуховськіє де статьи становиль онъ обозной Петръ Забѣла, и въ тѣхъ статьяхъ написано: духовного чину въ посолствѣ не посылать и не принимать, а имянно, нѣжинского протопопа Симеона Адамова“¹⁾. Тут він, як видно, вказує на свою активну роль при обмірковуванні статтів, можливо на зборах старшини та 5 березня 1669 р.

Закінчуючи цей розділ, мусимо ще вказати, що oprіч встановлення статтів на генеральних радах бували ще подорожі послів Війська Запорозького до Москви, куди возили вони статті присвячені як юридичному становищу України що-до Московщини, так і, здебільшого, внутрішнім справам Гетьманщини, що залежали від сюзерена — московського царя. З найважливіших таких переговорів можна назвати переговори в 1659 р. Одинця й інших у Москві з приводу змін низки постанов переяславської ради 1659 р. Московський уряд на зміни не погодився й завсіди вказує: „быть по Переяславскому договору“²⁾. Але те, що він розпочав обговорювати ці накази, свідчить, що переяславського договору тримався він лиш тому, що був той вигідніший, а не тому, що вважав ухвалу статтів за привилей генеральної ради. Звичайно, здебільшого справи поточної політики встановлювалися за таких делегувань українських посланців до Москви, а справи важливіші й принциповіші розглядалися на радах. Але по суті можна говорити лиш за тенденцію до такої постанови питання, бо з одного боку й на генеральних радах раз-у-раз встановлювалося статті в справах поточної політики, а з другого — декотрі важливіші справи не могли чекати ради, яка не відомо коли мала й відбутися, а вирішували її українські уповноважені в Москві.

VIII.

Обрання гетьмана на генеральній раді. Постанови про це статтів з Московщиною. Роль попередньої ради старшини. Порядок обрання. Гетьманські клейноди. Роль уповноваженого зверхньої влади. Дозвіл і затвердження обрання од сюзеренної влади. Зречення від гетьманського уряду на генеральній раді.

Гетьмана обирали на козацьких радах за старим звичаєм; його обрання на генеральній раді декретують і писані закони Гетьманської України — статті з московською державою. Але й до того стару звичаєву норму — обрання гетьма на накозацькій раді — бувало, що заносили й до писаних документів. Отже в умові в жовтні 1617 р. козаків з гетьманом Жолкевським „козаки настояли на тому, щоб старший їх оби-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 677.

²⁾ Ibid., т. V, стор. 1—7.

рався військом й уряд тільки — затверджував його“¹⁾. Далі умова 17 жовтня р. 1619 встановлює, що „старший має призначатися з раменя королівського й коронного гетьмана“²⁾. Далі Куруківська умова дозволяє обирати гетьмана, якого мав затверджувати король³⁾, це-ж дозволяє Переяславська умова р. 1630.⁴⁾ Скасувала це право лиш конституція Варшавського сойму 1638 р. Скасувала лиш ненадовго, бо революція 1648 р. це право поновила. Про нього говорять статті-умови з Москвою. Розділ 5 статтів 14 березня 1654 р. говорить про обрання гетьмана: „Сохрани Боже смерти на пана Гетмана, понежъ всякъ человекъ смертенъ, безъ чего немочно быти, — чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали, чтобъ то Его Царскому Величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковый. Государь указалъ и Бояре приговорили быти по ихъ челобитью“⁵⁾. Про це саме каже й жалувана грамота 27 березня 1654 р.: „а будетъ судомъ Божиимъ смерть случится гетману, и намъ бы Великому Государю поволить войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межъ себя гетмана обирати, а кого оберуть, и про то намъ Великому Государю объявляти“⁶⁾. Отож у договірних статтях 1654 р., що були за правну підставу всіх дальших статтів-умов з Росією гетьманів наступників Богдана Хмельницького — питання це не викликало жадних непорозумінь і російський уряд ухвалив порядок „старого військового звичаю“, що його пропонувало козацтво. Підчас обрання на гетьманство І. Виговського нових статтів не встановлено й лишилися в силі статті 1654 р., але-ж на короткий час, бо Україна під кермою гетьмана Виговського відійшла від Москви, повернулася під владу короля польського. Державний устрій країни визначали під цей час *de jure* норми Гадяцького трактату 18 вересня 1658 р. з Польщею. Розділ 10-й цього трактату стосується й до обрання гетьмана: „имѣють обратъ четырехъ на гетманство и объявлять королю его милости, изъ которыхъ единого король его милость имѣеть подтвердить“⁷⁾. Не можна що-до цього пакту не погодитися з М. Стадником, що писав „скільки при сім акті було би сервілізму, скільки підхлібств і уступок з принципіального становища. Беньовський, як бачили ми, багато собі обіцявав з того. З сього погляду далеко вигідніша була умова з Москвою, бо тут цар мусів потвердити, кого вибрано на раді козацькій“⁸⁾. Цікаво, що й артикул 21 інструкції польським послам на Острозьку комісію каже, що козаки, „обравши чтирохъ кандидатівъ, мають для потверженя послать до Его Королевской Мосцѣ“⁹⁾.

¹⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, стор. 264.

²⁾ *Ibid.*, стор. 269.

³⁾ *Ibid.*, стор. 319.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 355.

⁵⁾ П. С. З., т. I, стор. 9 (в додатках).

⁶⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. III, стор. 512.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 252.

⁸⁾ Зап. Н. Т-ва у Київі, кн. VIII, стор. 22—23.

⁹⁾ Літ. Величка, т. II, стор. 248. К. 1851.

Статті Жердевської ради 1659 р. (артикул 5) виразно кажуть, що обрання має бути на раді генеральній (за це свідчить згадка за „меньших“): „Въ обиранью Гетмана абы намъ самимъ, такъ старшимъ, яко и меньшимъ, вольная была, кого войско улюбитъ, элекція, до которой прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ; а новообранный Гетманъ съ вѣдомомъ, всѣ Старшины и чернь, до Его Царского Величества о подтвержденіи маєть высылати своихъ Пословъ, что не маєть отъ Его Царского Величества заборонено“¹⁾. Тут опріч того зокрема звертає на себе увагу вислів „что не маєть отъ Его Царского Величества заборонено“. Очевидно, мова тут про те, що Москва не має права касувати виборів на генеральній раді, бо про заборону надсилати посланців навряд щоб тут говорилося, адже ніколи надсилати посланців Москва не забороняла. Але статті оці не здобули санкції. Далі, покликуючися на „давний обычай войсковый“ дають право обирати гетьмана на раді Переяславські статті 1659 р.²⁾ Статті року 1665, що встановив Бруховецький у Москві, кажуть, „Естьли судомъ Божиимъ нынѣ и впредь будущему гетману смерть случитца, чтобъ промежъ войска Запорожскаго козацкаго а не изъ инаго какого народа и войска истинного казака гетмана по стародавнымъ правамъ войсковымъ обирать на гетманство, по указу великого Государя Его Царского Пресвѣтлого Величества, при особѣ отъ престола Его Государского присланной, вольно войску Запорожскому было, а обранный гетманъ къ Москвѣ ѣздитъ и великаго государя пресвѣтлые очи видѣти долженъ будетъ такъ, какъ нынѣ гетманъ нынѣшній по своему обѣщанію учинилъ“³⁾. Ця вимога, щоб гетьман їздив для конфірмації до Москви, — не новина, за ню говорить одна з редакцій статтів Богдана Хмельницького, що потверджують її статті Ю. Хмельницького⁴⁾. Про обрання гетьмана говорить і артикул 11-й статтів 1669 р. — „Бити челомъ Великому Государю, Его Царскому Пресвѣтлому Величеству, когда изволеніемъ Божиимъ случится Гетману смерть, или ино что, чтобъ Великій Государь пожаловалъ, велѣлъ имъ обирати Гетмана по ихъ праву“⁵⁾. Цей артикул нічого не додає до давніх норм. Не змінено їх і на раді 1672 р. в Козацькій Діброві, коли обирали на гетьманство І. Самойловича. В статтях 1674 р. при обранні Самойловича на гетьманство обох боків Дніпра розділ 7-й каже про право „Війська Запорозького“ обирати гетьмана, коли помре попередник⁶⁾.

Статті 1687 р. про обрання гетьмана (в артикулі 6-му) кажуть „Били челомъ Великимъ Государемъ, Ихъ Царскому Величеству, Старшина и войско запорожское, когда изволеніемъ Божиимъ случитца Гетману

¹⁾ Б а н т ы ш ь-К а м е н с к і й, Источники Мал. Исторіи, ч. I, стор. 102. 1858.

²⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, стор. 52.

³⁾ Ibid., стор. 160.

⁴⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, стор. 52; Б.-К а м., Ист., ч. I, стор. 2.

⁵⁾ Д. Б а н т ы ш ь-К а м е н с к і й, Источники малор. исторіи, ч. I, стор. 222.

⁶⁾ Ibid., ч. I, стор. 253.

смерть или ино что, чтобъ Великіе Государи пожаловали ихъ обирати Гетмана по ихъ правамъ, и чтобъ съ ихъ Государскаго милосердія даны были въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булава, печать и литавры. И великіе Государи, и Великая Государыня, ихъ царское пресвѣтлое Величество, пожаловали велѣли о обираіи Гетмана быть по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ, съ вѣдома ихъ великихъ Государей, Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества; а безъ челобитья и безъ указа Великихъ Государей, Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества, имъ, Старшинѣ и всему войску Запорожскому, Гетмана не обирать¹⁾. Нарешті в XVIII ст. мземо про обрання гетьмана в артикулі 2-му статтів-прохань 1728 р., що викликали відомі „рѣшительные пункты“. У 2 статті „Рішительних пунктів“ на це відповідь: „Обраніе гетмана вольными голосы быть по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ, съ воли и съ соизволенія Его Императорскаго Величества, какъ и прежде было; а безъ указа Его Императорскаго Величества въ Гетманы не обирать и не отставлять. И кто обранъ будетъ въ Гетманы, тому приѣзжать къ Его Императорскому Величеству для конфирмаціи, и Его Императорское Величество пожалуетъ ему Гетману клейноты и на Гетманство жалованную грамоту“²⁾.

Каже про вільне обрання гетьмана й Орлик у „Виводі прав України“: „les Etats de la Dite Principauté continuèrent après sa mort d'élir leurs Princes sans aucune Puissance prétendit être en droit de s'y opposer“, і далі „les Etats ont eu liberté de s'élir des Ducs, comme bon leur sembloit“³⁾. Нарешті про потвердження норм умови Богдана Хмельницького в „Прошеніи малороссійскаго шляхетства“ 1764 р.: „О вольномъ избраніи гетмана. Хотя договорными гетманѣ Богдана Хмельницкаго статьями, какъ скоро гетманъ умретъ, вольное малороссійскому народу избраніе другаго гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извѣщать о томъ велѣно, и тожъ самое всѣхъ другихъ гетмановъ статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось послѣ смерти гетмановъ Скоропадскаго и Апостола, а между тѣмъ введены были новые уряды гетманскаго правленія, съ вольностями и прежними малороссійскаго народа обыкновениями несходныя, того ради всеподданнѣйше Вашего императорскаго величества просимъ подтвердить вновь вышепомянутыя прежнихъ гетмановъ статьи, чтобъ когда волею Божією гетману нашему смерть случится, вольно было намъ того жъ времени, по древнему обыкновению нашему избрать новаго гетмана, и чтобъ помянутый новоизбранный гетманъ на томъ своемъ урядѣ отъ вашего императорскаго величества подтвержденъ былъ во всемъ противъ того,

¹⁾ Ibid., ч. I, стор. 311—312. 1858.

²⁾ П. С. З. (1-е), т. VIII, стор. 76.

³⁾ „Стани названого князівства по смерті його (Б. Хмельницького. Л. О.) обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі право противитися цьому“, і далі: „Стани вільно обирали гетьманів по своїй уподобі“. Стара Україна. 1925, кн. I—II, стор. 5—9.

какъ гетманъ Богданъ Хмельницкій при принятїи своемъ въ подданство всероссійскихъ монарховъ“¹⁾). Але це „прошеніє“ жадної санкції, як відомо, не здобуло.

Ми навели норми писаного закону що-до обрання гетьмана. Всі вони з 1648 р. це обрання декретували. Але повстає питання, яка саме установа обирала гетьмана. Матеріал і міркування, що їх ми наводили в попередніх розділах, не дають підстави сумніватися в тім, що такою установою була рада генеральна. Було-б зайвою й непотрібною справою повторювати наш виклад про склад ради генеральної, бо він трохи не в цілому відповідає й на питання про склад ради для обрання гетьмана, оскільки за головну компетенцію генеральних рад по 1648 р. саме обрання гетьмана й було.

В коротких і стислих рисах повторимо й вкажемо тільки на те, що раз-у-раз передрїшала справу рада старшини. Було це, як каже Брп-лан, ще з давніх часів, бо гетьмана обирала старшина й старі козаки. Як видно, в цю звістку треба внести той коректив, що й за тих часів фактично найбільше важила на козацькій раді ця найвпливовіша група. Окреме-ж обрання на раді старшини важко припустити, бо не було його й пізніше на Гетьманщині. Отже рада старшини перед смертю Богдана Хмельницького прелементарно обрала на гетьманство Ю. Хмельницького²⁾. Ось як про це оповідає народня українська думэ:

„Зажурилася Хмельницкого сѣдая голова,
 Що при ему ни сотниковъ ни полковниковъ нема;
 Час проходить умирати,
 Нѣкому порады дати.
 Покликне вонъ на Ивана Выговського,
 Писаря войськового:
 „Иване Выговській,
 Писарю войсковый,
 Скорѣйше бѣжи,
 Да листы пиши,
 Щобъ сотники, полковники до мене прибували,
 Хоть мало пораду давали“.
 То Иванъ Выговській,
 Писарь войсковый,
 Листы писавъ,
 До всѣхъ розсылавъ.
 То сотники, полковники, икъ ихъ прочитали,
 Усе покидали,
 До гетьмана Хмельницкого скорѣйшъ прибували.
 То гетьманъ добре ихъ прїймае,
 Словами промовляє:
 „Панове молодци, добре вы дбайте,
 Собѣ гетьмана наставляйте,

¹⁾ К. Старина. 1883, т. VI, с. 325.

²⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. XI, с. 682; т. IV, с. 3.

Бо я старъ, болѣю,
 Більше гетьманомъ не здолѣю.
 Коли хочете, панове Антона Волочая Кіевського,
 Або Грицька Костыря Миргородського,
 Або Хвилона Джджеля Кропивянського,
 Або Мартина Пушкаря Полтавського".
 То козаки тее зачували,
 Смутно себе мали,
 Тяжко вдыхали,
 Словами промовляли:
 „Не треба намъ Антона Волочая Кіевського,
 Ни Грицька Костыря Миргородського,
 Ни Хвилона Джджеля Кропивянського,
 Ни Мартына Пушкаря Полтавського;
 А хочемъ мы сына твого, Юруся, молодого,
 Козака лейстрового".
 „Винъ, панове молодци, молодой розумъ має,
 Звычайъ козацькихъ не знає"
 „Будемъ мы старыхъ людей біля его держати,
 Будуть вони его научати,
 Будемъ его добре поважати,
 Тебе, батька нашого, гетьмана, споминати".
 То Хмельницькій тее зачувавъ,
 Великую радість мав,
 Слезы проливавъ
 Сѣдою головою поклонъ отдававъ" ¹⁾.

Року 1660 в Корсуню спочатку Ю. Хмельницького було переобрано на раді старшини і тільки після протестів „черни" — на чорній раді ²⁾.

Року 1666 Дорошенка спочатку обрано на старшинській раді й тільки згодом на генеральній ³⁾. В грудні р. 1668 Многогрішного обрано на раді старшини (ми подавали вже цікавий опис цієї ради з Самовидця) і згодом 1669 р. на генеральній раді в Глухові. Року 1672 у старшини теж була перед генеральною своя прелімінарна рада ⁴⁾. Рада старшини мала свої попередні збори, що de facto вирішили справу й р. 1687 (в наметі кн. Голіцина). Про ролю старшини в гетьманських виборах у XVIII ст. ми вже казали. А втім і тут завжди потребували фікції генеральної ради й „вільного" обрання гетьмана саме на цій установі.

Дослідник Батуринського перевороту 13 березня 1672 р. Матвеев визнавав, що обрання Д. Многогрішного в грудні 1668 р. у Новгороді-Сіверському на раді старшини „по суті нічого не передрішало й не мало жадної законної сили" ⁵⁾. Цей вчений безумовно мав рацію, бо, як ми

¹⁾ Максимовичъ, Собр. Соч. т. I, с. 481—482.

²⁾ Пам. Кіевс. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, В. III, с.с. 37—38.

³⁾ Корзон. Op. cit., т. II, с. 397.

⁴⁾ В. Эйнгорнъ, О снош. малор. духовенства, с. 845—846, та прим. 218.

⁵⁾ Р. Стар. 1903, № 9, с. 679.

бачили, хоч завсіди обрання обмірковувалося й раз-у-раз передрішалося на раді старшини, все ж-таки завсіди інститутом, що обирав гетьмана, була рада генеральна. Чим можна пояснити це, за фактично більшого впливу й ваги старшинської ради? Як видно, тільки давнім юридичним консерватизмом, нормою „старого військового звичаю“, нормою на той час дуже обов'язковою, і настільки дужою в поглядах тогочасного суспільства, що навіть у XVIII ст., за доби, коли виразно панувала козацька старшина й економічно занепали інші класи Гетьманщини (а значить і політична вага їхня виразно зменшилася) все-таки витягався цей давній український звичай і під команду російських царедворців і майбутніх російських царедворців з нового українського панства козацькі полки одноголосно вигукували ім'я бажаного Петербургові кандидата.

Не можна не сказати про протести, наведені вже в нас у розділі про склад генеральної ради, проти тих виборів гетьмана, що відбувалися на неповних з перевагою козацької старшини радах. Такі заперечення й протести були проти обрання Виговського, Сомка, Самойловича...

На широкій козацькій Росаві з додержанням усіх правил давнього звичаю обрано самого лиш Ю. Хмельницького. На широкій раді обрано й Бруховецького. Але тут чимала кількість не-козацьких елементів давала підставу заперечувати проти правильності й законності обрання (Самовидець).

Нарешті ще на широкій раді козацькій під Будищами в Гадяцькому полку року 1668 в червні обрано на гетьманство обох боків П. Дорошенка ¹⁾.

Кого мала обирати генеральна рада? На це відповідають статті з Московщиною. Так артикул 5-й статтів 14 березня р. 1654 каже, що військо має обирати гетьмана „само межъ себя“ ²⁾. Це потверджує р. 1659 розділ 4-й статтів Ю. Хмельницького ³⁾. Ясніше тлумачать це правило московські статті 1665 р.; вони вимагають „чтобъ промежъ войска Запорожскаго козацкаго, а не инаго какога народа войска, истинного козака гетмана по стародавнымъ правамъ войсковымъ обирать на гетманство“ ⁴⁾. Ця норма не була порожнім звуком. Так у статтях, що подали в листопаді 1657 р. січові посланці, вони прохають дозволу на нову раду, бо Виговського обрала старшина „напередъ сего у насъ въ войско обирали гетмановъ изъ Запорожья, съ природныхъ и заслуженныхъ козаковъ“. А Виговський „литвинъ“ (білорус?) ⁵⁾. Цим звичаєм треба пояснювати й слова гетьмана П. Дорошенка, що він з „прадіда козак“. Вони цілком зрозумілі, бо цим він підкреслював свою правоспроможність гетьманувати (натякаючи, що його суперники її не мали;

¹⁾ Додаток № 9. ²⁾ П. С. З. 1-е, дод. до т. I, с. 9.

³⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 52. ⁴⁾ Ibid., с. 160.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 192.

адже Самойлович був поповичем і Дорошенко мав право сумніватися, чи був з нього „истинный козак“, як це вимагав закон у статтях 1665 р.).

Цю умову пам'ятали в Росії досить довго, навіть у XVIII ст. В листі від 3 червня 1733 р. кн. Ол. Шаховського до Остермана й кн. Черкаського він радить не обирати нового гетьмана. Головний його довід той, що в пунктах Б. Хмельницького сказано, що гетьман має бути з козаків. Проте це, каже Шаховской, раз-у-раз порушувалося: Мазепа й Скоропадський були з поляків, Апостол — з волохів. Урядування ліпше передати „одной персоне“, „какъ ныне генерал и кавалеръ Нарышкинъ, которого назвать наместником гетманства“. Ця особа має правити за „малоросійськими правами“¹⁾. Нормі статтів Б. Хмельницького Мазепа, Скоропадський та Апостол проте відповідали; адже вони були в складі козацького війська, воно обрало їх „межь себя“. А ось чи відповідали вони складному положенню „истинного казака“ — справа складніша. Якщо йти за прикладом П. Дорошенка, то справжнім кандидатом був той, хто „з прадіда козак“.

В маніфесті Петра I від 1 листопада 1708 р. пропонується обрати гетьмана „изъ вѣрныхъ, знатныхъ и искусныхъ особъ“²⁾. Отже тут звернено вже увагу й на „знатність“ кандидата. Але нормою правовою це звичайно не було.

Повстає питання, як саме обирали гетьмана. На це нам вже доводилося давати відповідь у тім розділі, де говорили ми про порядок голосування на радах. В принципі вимагалось обрання „вольными голосами“, тоб-то не під тиском сторонньої сили та обрання одноголосне. Так одноголосно за московськими джерелами обрано в Переяславі І. Виговського³⁾. Як свідчив Тетеря, гетьмана „non per uota obieracъ zwykly, ale kogo, lubo non requisitum, swemi hurmem okrzykną glosami“⁴⁾. Так „okrzyknięty“ був П. Дорошенко р. 1666⁵⁾. Кричали при цім визнаючи свою згоду на певного кандидата „сирно“⁶⁾, чи кидали шапки вгору⁷⁾. І на раді 1663 р. козаки „скидали шапки, визнаючи його (Бруховецького) таким чином за гетьмана“, а перед тим (17 червня) називали імена Сомка й Бруховецького „при зніманні шапок“⁸⁾. Цей звичай не зник і в XVIII ст. Підчас обрання Апостола присутні, виявляючи свою згоду, „шапками на него махали“⁹⁾. Коли погляди що-до кандидатур були роз-

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Кн. № 79/1806. Малор. Експедиції, в. а. 269—278.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 176.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. с. 16—17.

⁴⁾ Пам. Київ. Ком., т. IV, Відд. III, с. 240, Вид. 1859.

⁵⁾ Корзон, Ор. cit., II, с. 397.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

⁷⁾ Корзон, Ор. cit., II, с. 372.

⁸⁾ Днев. Гордона. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37—38; див. також додаток № 6.

⁹⁾ Додаток № 12.

біжні, перемагала та кандидатура, яку виставляла більшість присутніх, що своїми криками заглушала крики меншости, прихильників іншого кандидата. Так було, коли обирали Мазепу¹⁾ та Скоропадського²⁾. Коли прихильників різних кандидатур була більше-менше рівна кількість, справу могла розв'язати бійка — боротьба між присутніми (Ніженська рада 1663 р.). Як описував Самовидець, „заразъ крикъ стался з обохъ сторонъ о гетманство: одни кричать: „Бруховецького гетманомъ“, а другіє кричать: „Сомка гетманомъ... а далѣй межи собою узяли битися“, а далі Бруховецького — „гетманомъ окрикнули“³⁾. Або рада могла не дати наслідків й обрання гетьмана не відбувалося (Ніженська рада 1661 р.).

На Глухівській раді 1727 р. міністр Наумов тричі запитував присутніх, кого вони хотять мати за гетьмана. Цілком можливо, що цим поновлювалося відповідну норму звичаєвого права.

На раді 1669 р. в Глухові гетьмана обирали двічі — 3 та 6 березня⁴⁾. Счевидно, обрання стояло в зв'язку з погодженням статтів-умов з Московщиною. Адже ці умови були за своєрідну конституцію Гетьманщини й гетьман, що обсяг його влади ця конституція визначала, міг обраний бути тільки по остаточнім погодженні статтів-умови поміж сторонами, що умовлялися.

Кандидат за давнім звичаєм міг відмовлятися від уряду (Бопланове оповідання, буцім того, хто відмовлявся від гетьманського уряду, вбивали на раді, безперечно, казка). В „информации“ посланцям Я. Сомка до Москви по Козелецькій раді читаємо: „Его Царскому Величеству объявить имѣють: Гетман не насильемъ самъ себя учинил Гетманом, какъ епископъ і Васюта вмещает, но всѣ вмѣстѣ мы полковники его на то упросили на совершенное гетманство; любо его на тот час по избылю милых сынов, что вскоре померли, и смутно видели, какъ с плачем просился что его от того уволили. Но имѣл на прошение всѣх полковников и черни на то позволить“⁵⁾. Одмовлявся р. 1668 в Новгородку-Сіверській Д. Многогрішний за дотепним висловом Самовидця „якъ старая дѣвка хорошого жениха“. Одмовлявся і визнавав себе за негідного гетьманського уряду і Скоропадський р. 1708⁶⁾, а так само Апостол р. 1727⁷⁾. А то кандидат на гетьмана ставив свою згоду в залежність від тої чи іншої умови. Отже Многогрішний 1669 та Самойлович 1672 р. обумовлювали свою згоду обіцянкою виборців бути вірними московському урядові.

¹⁾ Gordon, Tagebuch, II, с. 190.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

³⁾ Літопис Самовидця, с. 75—76.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 86—96.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5844/33 Малорос. Приказа, а.а. 43—44.

⁶⁾ Д. Б.-Каменскій, Источники, ч. II, стор. 179.

⁷⁾ Додаток № 12.

Рішальний момент в обранні гетьмана на генеральній раді — це, коли приймав він військові клейноди, символ своєї влади, зокрема булаву. Так у Чигирині р. 1657 Виговському дано булаву¹⁾, йому-ж дано булаву й р. 1658 в Переяславі²⁾, булаву здобув р. 1660 Ю. Хмельницький³⁾, р. 1663 в Чигирині П. Тетеря⁴⁾ і т. ин., і т. ин. Момент прийняття булави означав, що даний кандидат „учинился гетманомъ“⁵⁾. Передавала булаву гетьманові вища старшина. Так Многогрішний „булаву и знамя у обозного и у полковниковъ принялъ“⁶⁾. Року 1672 „обозной Петръ Забѣла съ полковники, взявъ булаву гетману поднесли“⁷⁾. Але з другого боку раз-у-раз передавав булаву й інші клейноди уповноважений від сюзерена. Отже р. 1658 в Переяславі булаву царський уповноважений „отдалъ Ивану Выговскому, а сказалъ де ему, что великій государь... жалуеть тою булавою и гетманствомъ войска запорожского ево Ивана Выговского“⁸⁾. Року 1660 в Корсуню, як оповідає уповноважений польського короля Ст. Бенъовський, „Buławę, wziąwszy ją z ziemi, oddałem Imieniem I. E. Kr. Mści P. M. Młgo Chmielnickiemu“⁹⁾. На чорній раді 1663 р. „князь здавалъ з своихъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство“¹⁰⁾. Року 1687 на раді під Коломаком, як свідчить П. Гордон, „nahm der Bojarin den Commodo-Stab (Bulawa), den Buntschug und die zarischen Fahnen, welches die Insignien der Hetmanswürde waren und übergab selbige dem neuen Hetman, der sie an einige, welche bei ihm standen, abgab“¹¹⁾. І року 1708 „князь Долгорукий вручалъ Скоропадскому войсковые клейноды“, в тім числі й булаву¹²⁾.

Року 1657 на Чигиринській раді „булава часъ немалій лежала в той радѣ“¹³⁾. Року 1672, коли обирали Самойловича, вона лежала на столі. Коли ухвалено кандидатуру Самойловича, його поставили на цей стіл і тут піднесли йому булаву¹⁴⁾. На раді 1687 р. булава й інші знаки були „auf einem kleinen mit einem reichen Teppiche bedecken Tische nie-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 11. ²⁾ Ibid., т. XV, с. 269.

³⁾ П. К. К., т. IV. Вид. III, с. 39—42.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а. 539.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁶⁾ Ibid., т. VIII, с. 97. ⁷⁾ Ibid., т. IX, с. 944—950.

⁸⁾ Ibid., т. XV, с. 269.

⁹⁾ П. К. Ком., т. IV. Вид. III, с. 39—42. Вид. 1859. „Взявши з землі булаву, від імени його Королівської Милости Пана Мого Милостивого віддав Хмельницькому“.

¹⁰⁾ Літ. Самовидця, с. 75—76. Це могла бути булава Сомка, бо Великого-Гагін казав Бруховецькому „что булава и знамя дана ему будетъ в то время, какъ онъ, Гетманъ, увидить твои великого Государя Царские пресвѣтлые очи“. Додаток № 6.

¹¹⁾ Tagebuch, II, с. 191. „взяв боярин булаву (den Commando-Stab), бунчук і царські корогви, що були за ознаку гетьманської гідности й передав їх новому гетьманові, який їх віддав кільком з тих, що стояли біля нього“.

¹²⁾ Б.-Каменискій, Исторія Малой Россіи, ч. III, с. 400.

¹³⁾ Літ. Самовидця, с. 48—51.

¹⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

derlegen“¹⁾). Року 1708 на Глухівській раді на стіл поставлено Скоропадського й тут передано йому булаву²⁾). На такий стіл садовили обох кандидатів на раді 1663 р., нарешті „на столець всадили Бруховецького, зопхнувши князя, и гетьманомъ окрикнули, давши оному булаву и бунчукъ в руки“³⁾). Лиш на раді 1660 р. булаву поклав ІО. Хмельницький на шапку на землю⁴⁾). Опріч булави передавали гетьманові й інші клейноди. За такий атрибут гетьманської влади був насамперед бунчук. Отже р. 1668 в жовтні запорозці кликали П. Дорошенка на чорну раду на Запоріжжя, кажучи „кого войско обереть, и бунчюкъ и булаву дадутъ, тотъ у насъ будетъ и гетьманомъ“⁵⁾). Бунчук був даний, серед інших клейнодів, Д. Многогрішному⁶⁾, р. 1671 — Ханенкові⁷⁾). На раді 1672 р. Самойловича „укривали“ „знамены и бунчукомъ“⁸⁾). Року 1708 бунчук на раді передано Скоропадському⁹⁾. „Краткое описаніе Малороссіи“ свідчить, що бунчук дано підчас виборів і Апостолові¹⁰⁾). На раді 1663 р., як оповідає Самовидець, рішальний момент був, коли в Сомка віднято булаву. А П. Гордон оповідає, що бійка зчинилася за бунчук і при цьому вбито бунчужного Сомка¹¹⁾). Як видно, має рацію Гордон — хоч він і не був тут „самовидцем“ — бо й В. Ейнгори доводить, що булаву для нового гетьмана надіслано з Москви тільки 2 серпня року 1663, себ-то за 1½ місяці після ради¹²⁾). Перед бунчуком після обрання Бруховецького „схияляли стяги“ козацькі полки¹³⁾).

Опріч того гетьманові давали військову корогву, його вкривали цією корогвою. Отже корогву дано Многогрішному¹⁴⁾). Корогвами на раді 1663 р. вкривали Сомка¹⁵⁾ і на раді 1672 р. корогвою військовою й бунчуком вкривали Самойловича. Року 1675, коли перебрано Дорошенка в присутності запорозців, його вкривали корогвами¹⁶⁾). Нарешті корогву здобув і Скоропадський р. 1708¹⁷⁾).

¹⁾ Gordon, II, с. 190: „покладені були на маленькому, вкритому цінним килимом столі“.

²⁾ Б.-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

³⁾ Самовидець, 75—76. І в XVIII ст. при обранні Апостола полковники його „поставили на... столець“. Додаток № 12.

⁴⁾ П. К. К., т. IV. Відд. III, с. 39—42.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103. ⁶⁾ Ibid., т. VIII, с. 100.

⁷⁾ Літ. Самовидця, с. 111.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁹⁾ Д. Бантышъ-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

¹⁰⁾ Дод. до Літсп. Самовидця, с. 312. Також додаток № 12 до нашої праці.

¹¹⁾ Дневникъ Гордона. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37.

¹²⁾ „О сношеніяхъ малор. духовенств. Чт. въ М. О-вѣ 1913, II, с. 218, прим. 527.

¹³⁾ Дневникъ Гордона, с. 38. А втім могла бути й булава (Сомкова) на раді, бо може її розумів Гордон під тим „предводительскимъ жезломъ“, що його захопили козаки Бруховецького.

¹⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 97 та 100.

¹⁵⁾ Гордон, *Дневникъ*, с. 37.

¹⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

¹⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

М. Ханенко здобув ще бубни ¹⁾, Д. Многогрішний — шаблю ²⁾. Давали серед інших клейнодів-атрибутів гетьманської влади — ще й військовою печатку. Так її дано було р. 1672 гетьманові І. Самойловичу ³⁾, Скоропадському р. 1708 ⁴⁾, р. 1727 на генеральній раді — в Глухові — Д. Апостолові ⁵⁾.

Ці клейноди давала сюзеренна влада. Повелося це з тих часів, коли козацький старший був лиш начальником певної військової частини польської держави. От чому на пересправах до остаточної поразки козацького війська під Берестечком король міг вимагати (спираючися, як видно, на умову 1638 р) „*horągiew, co miał Chmielnicki od króla Imci, buńczuk hetmański i bębny aby oddali, które I. K. M. odda zaś temu Hetmanowie, którego im z ramienia swego naznaczu, gdyż I. K. M. zostawuje sobie podawanie hetmanów*“ ⁶⁾. І з переходом України під зверхність московського царя цареві як сюзеренові належало право давати клейноди. Робилося це, очевидно, на те, щоб одзначити залежне становище української держави. Отже ще на раді 1654 р. боярин В. Бутурлін, стверджуючи Богдана Хмельницького на гетьманстві, дав йому корогву, булаву, одяг і шапку ⁷⁾. Видавання військових клейнодів обумовлювали й статті з Московщиною. Отже, приміром, 11 розділ статтів глухівської ради 1669 р. каже: „*чтобъ съ своего Царскаго милосердія, пожаловаль, велѣль дать въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булаву, печать, литавры. Великій Государь, Его Царское Пресвѣтлое Величество, пожаловаль, велѣль быти по ихъ челобитью; присланные клейноты, знамя, булаву, печать, литавры, держать въ береженьи; а буде случится истеря, и въ то мѣсто будетъ присланъ отъ Царскаго Величества*“ ⁸⁾. Так і стаття 6 Коломацької ради 1687 р. каже, „*чтобъ съ Ихъ Государскаго милосердія даны были въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булава, печать и литавры*“ й од імени царів дано обіцянку: „*а клейноты, знамя и булаву, и печать, и литавры держать въ береженьи; а буде случитца тому истеря, и въ то мѣсто присланы будутъ отъ Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества новые войсковые клейноты. И гетманъ, и старшина, и все войско Запорожское на милости Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества били челомъ и приняли то съ радостью*“ ⁹⁾. Найповніше ж визначають справу з клейнодами — булавою

¹⁾ Літ. Самовидця, с. 111.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 100.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 950.

⁴⁾ Д. Б.-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

⁵⁾ Крат. опис. Малороссіи, с. 312. Дод. до Літ. Самовидця. Також додаток № 12.

⁶⁾ A Grabowski, Starożytności historyczne Polskie, ч. I, с. 323. „Корогву, що мав Хмельницький од короля його милости, бунчук гетьманський і бубни щоб віддав; їх король його милість віддасть тому гетьманові, що його від себе призначить, бо-ж його королівська милість залишає собі право давати їм гетьманів“.

⁷⁾ П. С. З., 1-е, т. I, с.с. 319—321.

⁸⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, „Источники Малор. исторіи“, ч. I, с. 222.

⁹⁾ Ibid., т. I, с.с. 311—312, 1858.

й корогвою статті Бруховецького в Москві р. 1665: „по смерти гетмановъ булаву и знамя большое и булаву жъ и знамя меньшее и бунчукъ и пушки до гетманскаго обиранья и для шатости малоросійскихъ жителей долженъ взять обозной войсковою и отвести къ боярину и воеводамъ, которые в то время будутъ въ Кіевѣ или въ иномъ въ которомъ малоросійскомъ городѣ. И великій государь сей статьи слушавъ указаль быть такъ какъ написана; а боярину и воеводамъ изъ Кіева булаву и знамя большое присылать къ нему великому государю къ Москвѣ“¹⁾. Очевидно, з Москви надсилалося нові клейноди, в ознаку ствердження нового гетьмана васальної української держави. Коли на раді не було надісланих для нового гетьмана нових клейнодів з Москви, українці прохали зверхню владу, щоб надіслала, ствердивши цим законність виборів і санкціонувавши їх. Отже в січні р. 1669 посланці Многогрішного „объявляли про гетмана про Демьяна, что сего боку козаки обрали его совершеннымъ гетманомъ, и били челомъ, чтобъ великій Государь пожаловаль его гетмана, какъ и прежнихъ гетмановъ, велѣль ему дати булаву и знамя“²⁾. Року 1663 після ради надіслано булаву з Москви³⁾. На раду 1669 р. корогву й булаву надіслано з Москви⁴⁾. Року 1674 на раду в Переславі булаву й корогву так само надіслали з Москви. Булава ця була „серебрянная, золочена съ чернью и съ каменья и съ бирюзы, цѣна 15 рублевъ. Великому государю челомъ удариль грузинского царевича Николая Давыдовича митрополить Епифаній, во 173 году“ (1665)⁵⁾.

Коли зверхньою владою для України була влада турецька — вона давала й свої клейноди гетьманові, що був її підданим. Так було за Дорошенка, що мав „санжаки“ — клейноди від турецького султана. Наприкінці XVII ст. претендент на українське гетьманство Петрик дістав клейноди від татар. Йому р. 1692 „Ханъ... на Коломаку даль санжак и інші знаки дари Петр (кінець документу відірвано) и говорилъ к нему такие слова: Петрѣ, даемъ тебѣ сие знаки нѣсти до войска Запорожского и городового; сие кого захочет войско все учинити гетманом, чи старого гетмана подтвердити чили теж кошевого, або тебѣ Петра брати і тот будетъ Гетманомъ“⁶⁾.

Велике значіння клейнодів, що їм надавали козаки, треба пояснювати символізмом давнього права. Клейноди означали верховну владу. От чому од Сомка одразу одступилися його козаки, скоро тільки в нього віднято бунчук чи булаву. Це видно і з того, що р. 1675 запорозці нарікали на Сірка, що той не взяв у Дорошенка клейнодів (бо це

¹⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 160.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50.

³⁾ В. Эйнгорнъ, Ор. cit. Чтенія въ М. О-вѣ. 1893, II, с. 218, пр. 527.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 101.

⁵⁾ Ibid., т. VI, с. 383–385.

⁶⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 949 Моск. Стола Розряда. Стовпик 2, а. 72.

дало-б їм можливість зробити раду для обрання гетьмана)¹⁾. Року 1672 козаки, що були під Батуриним вимагали, щоб старшина з клейнодами йшла на раду обирати нового гетьмана²⁾. З цього факту наявність клейнодів є ніби-то ознака законності ради. Це доводить і такий факт: року 1673, „на Росавѣ, отъ Канева три мили, по приказу Петра Дорошенка у козаковъ была рада, а былъ на той радѣ наказной гетманъ Яковъ Лизогубъ, а Дорошенко не былъ; а прислалъ съ братомъ своимъ съ Андрюшкою войсковые знамена“³⁾. Отже наявність корогов визначала законність ради. Так було і в попередній добі. Отже р. 1636 — „неприпущені до ради козаки (виписчики. Л. О.) вхопили корогву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду“⁴⁾.

В акті обрання гетьмана українського важливу роль відіграв уповноважений зверхньої влади, що, як ми вже говорили були, раз-у-раз передавав гетьманові булаву й інші військові клейноди, санкціонуючи таким чином обрання. Присутності уповноваженого на генеральній раді при обранні гетьмана вимагають з писаних законів лиш статті 1665 р., які за умову обрання ставлять, щоб рада відбулася „при особѣ отъ престола Его Государского присланной“⁵⁾. Хто-ж були ці особи від престола? Року 1658 в Переяславі це був окольничий і оружейничий Б. Хитрово⁶⁾. Року 1659 в Переяславі на раді, що обрала Ю. Хмельницького, уповноважені від московського уряду — „ближній бояринъ и намѣстникъ Казанскій князь Алексѣй Никитичъ Трубевкой, бояринъ и намѣстникъ Бѣлоозерскій Василій Борисовичъ Шереметьевъ, окольничій и намѣстникъ Бѣлогородскій князь Григорій Григорьевичъ Ромодановской, діаки думный Ларіонъ Лопухинъ да Федоръ Грибоѣдовъ“⁷⁾. На раді 1663 р. під Ніженем уповноваженим од Москви був окольничий князь Данило Великого-Гагін, а „въ товарищахъ“ стольник Кирило Хлопов та дяк І. Фомін. На раді 1669 р. був кн. Г. Г. Ромодановський, боярин і намісник Білгородський, стольник і полковник і намісник Серпуховський А. С. Матвеев та дяк Г. Богданов⁸⁾. Року 1672 на генеральній раді був той-же боярин і намісник Білгородський кн. Г. Г. Ромодановський і А. С. Матвеев — на цей раз вже в ранзі думного дворянина й намісника Мединського та дяк І. Євстафьев⁹⁾. На раді 1687 р. московський уряд офіційно репрезентували — „ближній бояринъ и большаго полка

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

²⁾ Ibid., т. IX, с. 898. ³⁾ Ibid., т. XI, с. 271.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, с. 230. Про військові клейноди згадано навіть в таємному указі кн. Шаховському р. 1734: „Клейноты, данные прежнимъ гетманомъ і особливо Гетману Апостолу содержатъ так какъ нынѣ оныя по указу нашему содержатся“. Кн. № 79/1805, Малор. Експед. Сената, а. 323.

⁵⁾ Собр. Г. Гр. и Дол., т. IV, с. 160.

⁶⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источ. ч. I, с. 90.

⁷⁾ С. Г. Гр. и Дол., т. IV, с.с. 49—50.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 72.

⁹⁾ Ibid., т. IX, с. 860—61.

дворовый воевода и Царственныя большія печати и Государственные великихъ и посольскихъ дѣлъ оберегатель и намѣстникъ Новгородской князь Василій Васильевичъ Голицынъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Псковской Алексѣй Семеновичъ Шейнъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Черниговской князь Володиміръ Дмитріевичъ Долгоруковъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Бѣлогородской князь Костянтинъ Осиповичъ Щербатово, окольничій и воевода... князь Данила Аѳанасьевичъ Борятинской, ближній окольничій и воевода и намѣстникъ Серпуховской Ведениктъ Андреевичъ Змѣевъ, думный дворянинъ и воевода Иванъ Юрьевичъ Левонтьевъ, думный генераль Агей Алексѣевичъ Шепелевъ, стольникъ и воевода князь Борисъ Евѳимьевичъ Мышецкой, думный дьякъ Емельянъ Игнатъевичъ Украинцовъ и дьяки тѣхъ розрядовъ, полковъ своихъ ихъ Царского пресвѣтлого Величества со многочисленными конными и пѣшими людьми“¹⁾. Нарешті року 1708 був од російського уряду „Ближній бояринъ и намѣстникъ Ростовскій, князь Григорій Ѳедоровичъ Долгоруковъ... да при немъ, ближнемъ стольникѣ, посланы посольскаго приказу Дьякъ Михаилъ Родостамовъ, да для письма два человекъ подъячихъ“²⁾. При обраннях-же Апостола і Розумовського російський уряд репрезентували видатні тогочасні урядовці — Наумов та Гендриков. І від Польщі на радах Правобережної України за представників уповноважених були особи високих рангів. Отже коли переобирано р. 1660 Ю. Хмельницького, ми бачили Ст. Бенъовського воеводу Чернігівського. А року 1671 Ханенкові дає клейноди великий коронний гетьман Ян Собеський³⁾. Отже й тут і там бачимо поміж представників зверхньої влади осіб найвищих рангів тогочасних держав — адже саме такою була на Московщині ранга боярина. А дальшу — також високу рангу — окольничого бачимо лиш двічі поміж московських уповноважених на українських генеральних радах. Треба вказати, що, коли ранга уповноваженого була невисока, Військо Запорозьке могло не визнати його й зрозуміти надіслання його як образу собі. Саме так було року 1663, коли гетьманові Тетері мав передати булаву молодий покоєвий польського короля Ів. Мазепа. Старшина козацька й гетьман відмовлялися прийняти клейноди від особи такого малого рангу⁴⁾. При цім треба вказати, що уповноважений зверхньої влади виступав на раді як спеціально для даної справи делегована людина, з дорученням її — зверхню владу — на даній раді репрезентувати. В иншій разі, як це було, приміром, на раді під Ніженем в квітні р. 1661, коли був присутній той-же князь Г. Г. Ромодановський, що був на радах 1669 та 1672 р.р. та стольник С. Змеев — але ці особи не були спеці-

¹⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, с. 546.

²⁾ Б.-Каменскій, „Источники“, ч. II, с. 177. 1858.

³⁾ Т. Корзон, Op. cit., т. II, с. 419.

⁴⁾ Уманець, Гетманъ Мазепа, с. 11.

яльно делеговані на дану раду — рада ухвалила — „уśовѣтовали есмо о томъ, что намъ самѣмъ безъ вѣдома вашего царского пресвѣтлого величества не мошно гетмана между собою обрати“. Через це прохали „милость показать“ „и намъ противъ обычаю давного нашего, того гетмана обратъ, кого все войско любить, и к намъ на избраніе гетмана прислати отъ боку своего того, кого ваше царское.. величество изволить, и чтобъ войску объявилъ премногую милость“¹⁾. Року 1662 влітку мала відбутися рада в Зінькові. На ню прибула лиш частина козацьких полків. Наказний гетьман Сомко, що не приїхав на цю раду, між иншим пояснював своє небажання приїхати на раду тим, що в царськiм указі говорилося за те, що раду переведуть кн. Куракін та кн. Волконський (тодішній Переяславський воевода), а прибув на ню кн. Ромодановський²⁾. Цим вказував він на те, що уповноваження Ромодановського перевести раду — сумнівні. І року 1672 старшина не наважилася робити раду, якої вимагали рядові козаки, не дочекавшись кн. Ромодановського³⁾.

Уповноважений на раді оголошував про дозвіл царя обрати нового гетьмана. Так було, приміром, на раді в Переяславі 1658 р.⁴⁾, р. 1660 в Корсуню⁵⁾, на раді 1672 р.⁶⁾, р. 1687⁷⁾.

Він від імени московського уряду провадив пересправи з українською державою, що репрезентував її зверхній орган — генеральна рада, — про зміст статтів-умов України-Гетьманщини з російською державою. Про це ми вже вище писали.

Звичайно, цей уповноважений представник мав великий фактичний вплив на обрання й визначення кандидата на гетьманство. От чому р. 1662 скаржився Яким Сомко „А окольничей де и воевода князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской, стакався съ Меѳодіємъ епискупомъ и съ полковникомъ Нѣжинскимъ Васильемъ Золотаренкомъ, хотять обратъ въ гетманы хто имъ любъ; а кого чернь въ гетманы обираеть, того окольничей на гетманство не обираеть“⁸⁾. Той-же Я. Сомко влітку того-ж року скаржився, що „нынѣ де намъ стало не до рад, хотя окольничей і воевода Григорей Григорьевичъ Ромодановской со всею радою выбери кого-нибудь, и он ихъ выбору не прочъ; і в гетманех быть нехочет“⁹⁾. Року 1672 був царський наказ кн. Г. Ромодановському не до-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 56, 58.

²⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 475 Білгородськ. Стола Розряда, в.в. 465—469.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 16.

⁵⁾ П. К. Ком. т. IV. 3, с.с. 37—38.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁷⁾ Gordon, Tagebuch, II, с. 190.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 126.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 468 Білгородськ. Стола Розряда, в.в. 500—501.

пускати, щоб на гетьманство обрали Ів. Сірка ¹⁾. А в XVIII ст. в секретнім наказі Наумову це вже російський уряд пише цілком отверто: „Хотя въ Его Императорского величества грамотѣ, с ним Федором посланной къ Малороссійскому народу, и в данной ему инструкціи во 2-м пункте написано, что Его Императорское величество указаль в Малой Россіи гетмана выбрать по прежнему обыкновенію, однако ж сіе от того Малороссійского народа избрание написано для лица. А в самом дѣле Его Императорскаго величества соизволение быть гетманомъ Миргородскому полковнику Данилу Апостолу; і чаемо, что от народу не іной кто, но онъ Апостоль по старшенству і по заслугамъ і ради имѣющаго ево у нихъ кредиту избранъ будетъ. 2. І ему Федору Наумову, прибывъ в Глуховъ, і объявля о семъ указъ і разославъ для объявленія того ж по полкамъ, смотрѣть і развѣдывать, — ево ль Данила Апостола в гетманы народ будет избирать. Ежели ж бы нѣкоторые із того народа о іномъ комъ намереніе імѣли в гетманы обирать, въ такомъ случаѣ ему Наумову того предостерегать, і путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево Данила Апостола, а не іного кого в гетманы народ избрал. І какъ ево ізберуть, і то избрание, яко по воли Его Императорского величества учиненное, принять і в том поступать против інструкціи 5 да 6 пунктевъ. 3. А какъ приѣдет в Глухов Миргородской полковникъ Данило Апостоль, і ему объявить секретно, что Его Императорское величество, по высокой своей милости, указаль его Апостола, а не іного кого в гетманы обирать; і что б онъ служиль Его Императорскому величеству вѣрно і непоколѣбимо. 4. Ежели (паче чаянія) старшина і народъ Малороссійской Миргородского полковника Данила Апостола в гетманы обирать не стануть, а будутъ выбирать іного кого по своей воли, і ему Наумову того учинить не допустить, і то обраніе под каким пристойным претекстомъ остановать: і писать къ Его Императорскому величеству в Коллегию Иностранныхъ дѣл“ ²⁾.

Після того як кандидат на гетьманство здобував військові, державні регалії й таким чином ставав гетьманом, відбувалася присяга його на вірність сюзеренній владі, за спеціальним текстом, що-разу надсиланим з Москви (більшість текстів присяги гетьмана українського додавалося в акті обрання до тексту статтів-умов з Московщиною). Ми не будемо тут наводити даних за текст присяги гетьмана. Зазначимо лиш, що присяги новообраного гетьмана вимагала й Острозька умова з Польщею ³⁾. До присяги приводило присутне на раді вище українське духовництво. Його відмовлення привести до присяги могло значно ускладнити хід подій на раді. Так було на Козелецькій раді 1662 р., коли єпископ Методій був одмовився „привести къ вѣрѣ“ й лиш на другий

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 892.

²⁾ Моск. Древлехранилище кн. 79—1806 Малорос. экспед. Сенату, а.а. 20—23.

³⁾ Літоп. С. Величка, т. II, с. 267. К. 1851.

день, після умовлянь, погодився на це ¹⁾. Инколи присягали й новообраному гетьманові — приміром, коли вірити Самовидцеві, Я. Сомкові в Козельці 1662 р. ²⁾.

Обрання затверджувала царська жалувана грамота з затвердженням на гетьманстві новообраного гетьмана. Инколи таку царську грамоту-санкцію виборів читано потім по різних містах України-Гетьманщини. Так було після обрання Мазепи. Царську грамоту читали в Чернігові „при собраніи старшины полковой і всего собранного всенародного товаришства и городского чину людей“, потім у Переяславі й по інших містах та селах України ³⁾. А втім мабуть це оголошування санкції зверхньої влади є очевидно новина запроваджена 1687 р., до цього про це даних немає. Низка статтів вимагають, щоб новообраний гетьман їздив до Москви „видѣти его Государскіе пресвѣтлые очи“ й тут здобував собі затвердження — царську жалувану грамоту на гетьманство (розділ 4-й статтів Богдана Хмельницького, 4-й статтів Ю. Хмельницького; це говорять статті 1665 р. Бруховецькому в Москві... Аж останні статті „рѣшительные пункты“ 1728 р. кажуть, що гетьманові „пріѣзжать къ Его Императорскому Величеству для конфирмаціи и Его Императорское Величество пожалуетъ ему Гетману клейноты и на Гетманство жалованную грамоту“ ⁴⁾). А втім *de facto* ніхто з гетьманів до Москви по потвердження не їздив. Навіть подорож Бруховецького в 1665 р. до Москви мала іншу мету, бо в день обрання на раді 1663 р. „гетьман здобув від окольничого царську грамоту, написану на пергаменті золотими літерами“ ⁵⁾... І при інших обраннях тут-же читалося царську жалувану грамоту на гетьманство. Отже р. 1658 на раді в Переяславі „наша царского величества на подтверженъе его гетманства и на всякіе войсковые права жалованная грамота дана“ ⁶⁾. Року 1672 після обрання Г. Г. Ромодановський передав Самойловичу жалувану грамоту на гетманство ⁷⁾...; і статті Острозької Комісії з Польщею містять постанову „чтобы новоизбранный гетманъ на будущія времена всегда былъ Его Королевскою милостію утверждаемъ, и получалъ благословеніе по учиненіи присяги на вѣрность“ ⁸⁾. І лиш жердевські статті 1659 р. — про-

¹⁾ А. Востоковъ, „Козелецкая рада 1662 г.“, К. Стар. 1887 р. № 2, с.с. 276—277. Про це писали в „информации“ до Москви — „присягли есмя (після обрання Сомка) вашему царскому величеству на вѣрную службу пред святымъ евангелиемъ; которой присяги епископъ самъ слуша и з другимъ духовенством. С которой присяги и списки вашему царскому величеству с протопопом Киевским послали“... Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5844/33, Малор. Приказа, а. 43—44.

²⁾ Літопис Самовидця, с. 65.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ 1688 р. № 2.

⁴⁾ П. С. З., т. VIII, с. 76.

⁵⁾ П. Гордон, Дневникъ. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 38.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 17. ⁷⁾ Ibid., т. IX, стор. 950.

⁸⁾ Літопись Величка, т. II, с. 267. К. 1851.

ект закону, що його не прийняла Росія й що сили закону не здобув, в артикулі 5 кажуть: „Въ обиранью Гетмана абы намъ самимъ, такъ старшимъ, яко и меньшимъ, вольная была, кого войско улюбить, элекція, до которой прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ, а новообранный Гетманъ съ вѣдомомъ, всѣ старшины и чернь, до Его Царского Величества о подтвержденіи маеть высылати своихъ пословъ, что не маеть отъ Его Царскаго Величества заборонено“¹⁾. Тут, як видно „заборонено“, скасовано не могло бути обрання. Московщина, як гадали складачі Жердевських статтів, не мала права скасувати наслідки обрання. Звичайно, вона на це не пішла.

Законність обрання гетьмана ставилася в зв'язок з тим, чи давав дозвіл на обрання московський уряд. Право козацької держави обирати гетьмана стверджують усі статті-умови з Росією. А втім на організацію цього обрання в кожному конкретному випадкові треба було мати дозвіл Москви. Ще в-осени 1658 р. наказний гетьман Виговського Скоробагатко, Переяславський полковник Т. Цецура... казали кн. Ромодановському, що добре було-б, коли-б цар „изволил прислать к ним бояр и учинить имъ суполную раду о гетмане и о своих великого Государя дѣлах“²⁾... Мова тут, певна річ, про дозвіл на таку раду.

В листі до царя 31 травня 1658 р. кошовий гетьман Я. Барабаш писав між иншим, що стольник Алфімов казав йому „чтоб я радъ самъ не чинилъ и бунтовъ никаких не всчинал без воли Вашего Царского Величества. И я того дѣла, убей меня Боже з душою и с тѣломъ, не хочу всчинить“³⁾. Що Барабаш дуже й дуже хтів „всчинати“ цю справу, що він бився за чорну раду — ми добре знаємо. Але тут він мусів рахуватися з російським поглядом на цю справу. 8 квітня р. 1661 наказний гетьман Я. Сомко писав: „А что ваше царское пресвѣтлое величество пожаловалъ насъ грамотою, чтобъ мы обрали межъ собою гетмана, учинивъ раду и договоръ о всякихъ добрыхъ дѣлѣхъ вашего царского пресвѣтлого величества, и о томъ бы къ вашему царскому пресвѣтлому величеству отписать, и та рада еще не стала, потому что близко праздникъ пресвѣтлого Воскресенія Христова пришелъ“⁴⁾. Таким чином цар „пожаловалъ.. грамотою“, дозволив обирати гетьмана. От чому на раді 1661 р. під Ніженем „усовѣтовали.. о томъ, что намъ самѣмъ безъ вѣдома вашего царского пресвѣтлого величества не можно гетмана между собою обрати“⁵⁾. А московський уряд відповів, що „о обраніи гетманскомъ и при комъ вамъ гетмана обирать, нашъ... указъ будетъ къ вамъ впредь“⁶⁾. 3 квітня 1662 р. писав до Москви Переяславський воевода Б. Мишецький, що наказний гетьман Я. Сомко

¹⁾ Д. Б. - Каменскій, „Источники Мал. исторіи“, ч. I, с. 102. 1858.

²⁾ Древлекранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 429 Білгородськ. Стола Розряда, а. 167.

³⁾ Древлекранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 407 Білгор. Стола Розряда, а. 96.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 50.

⁵⁾ Ibid., т. V, с. 58. ⁶⁾ Ibid., с. 62.

писав до полковників „чтоб имъ по совѣту учинить меж себя на семь боку Днепра раду и с'ѣхатца всѣмъ в Козелець. А учинити б имъ раду на том, чтоб у них быть на семь боку Днепра кому одному старшиною и одново б имъ ково слушать“. Воевода „гетману Якиму Сомку говорил, чтоб он без твоево великого Государя указу на раду полковников и старшины и черни не збирал и о радѣ б писал к тебѣ великому Государю. И он Яким мнѣ холопу твоему говорил, что имъ рады на семь боку меж собою не учинить нелзя, потому что инья полки цѣлыя, а инья выбиты. А в приход де неприятельской никто никово не слушает а друг другу не помагает. А как де учинят раду и на раде оберут меж себя старшину и меж ими де будетъ совѣтъ и единодушно тебѣ великому Государю служить и другъ другу помогать будутъ, а непослушания ни от ково небудеть. А какъ де Государь они раду меж себя учинят и ково старшиною оберутъ и они де об указе к тебѣ великому Государю писать станут“¹⁾. Сомко тут підносить важливу принципову справу. Москва має лиш санкціонувати („указъ“ після обрання є лиш санкція), це є позиція Жердевських статтів, позиція, що її Москва не прийняла. В Козельці зустрілися протилежні погляди на можливість скликати раду без згоди й дозволу російського уряду: „епискуп (Методій) говорил ему Яким Самку, что (о) обирање гетманском послали они битъ челом к тебѣ великому Государю и чтоб до твоего великого Государя указу совершенного гетмана им не выбирать, и тѣм бы тебя великого Государя не прогнѣвать. И Яким де Самко ему епископу сказал: хотя де ты великій Государь и гнѣвайся, а без гетмана быть не мочно, что всѣ не слушают; и они де высвободят себя изъ неволи“²⁾... У Сомка й тут яскрава тенденція тлумачити раду й обрання гетьмана як внутрішню справу Гетьманщини. Але сила була на боці Росії, вона гнівалася, що Сомко скликав раду, не попередивши московський уряд. Цей останній писав: „А нынѣ ты, гетманъ, не дожидаясь, против челобитья своего (як видно після ніженської ради 1661 р., що його ми допіру цитували) отъ насъ великаго государя милостивого указу... смѣль дерзнуть учинился гетманомъ... самоизволомъ, забывъ нашу великаго государя милость и жалованье“³⁾. Як відомо, наказний гетьман мусів поступитися, обрання його у „совершенні“ гетьмани не набуло правної сили й йому довелося їхати на раду в Ніжені, що її в наступнім році вже й дозволила й скликала Москва. Росія й далі стежить за тим, щоб ради не збиралися по-за її дозволом. В грамоті від 7 липня р. 1667 цар пише українській старшині „хотите Раду чинить без нашего, Великого Государя, Указу, а съ какою мыслию, и бояре наши и Гетманъ, и воеводы, того Вашего совѣту къ намъ, Великому Государю, не пишутъ, и отъ

¹⁾ Древлекранилище Р. С. Ф. С. Р. Столб. № 440 Білгородськ. Стола Разряда, в. а. 216–217.

²⁾ Ibid., Столб. № 475, в. 491.

³⁾ А. Востоковъ, Козелецкая рада 1662 г. К. Стар. 1887 р., № 2, с. 283; див. також літ. Самовидця, с. 65.

васъ самихъ вѣдомости нѣтъ“¹⁾). Через це в червні 1672 р. на вимогу козаків розпочати обрання гетьмана старшина відповіла, що „безъ... великого государя указу... къ нимъ въ поле на раду не поѣдутъ“²⁾). Року-ж 1676 в березні маємо грамоту до кошового отамана І. Сірка й запорозців, щоб вони не гадали обирати нового гетьмана без згоди Москви, не влаштовували „свосвольныхъ радъ“³⁾). Це було відгуком на переобрання 1675 р. Дорошенка в присутності запорозців і донців, як гетьмана підвладного Росії. На цю раду й на це переобрання Росія згоди не давала.

Опріч обрання гетьмана на козацьких радах відбувалося й зречення його від свого уряду, або його примусово скидала з уряду рада. Отже приміром на раді на Росаві 1637 р. гетьман Тимиленко „положив булаву і комишину, ударив чолом всьому війську... і пішов з ради“⁴⁾). Але його було знов тут-же обрано. Року 1657 в листопаді в розділі 5-му статтів, що їх подали в Москві січові посланці є вимога „чтобъ тотъ Иванъ Выговскій передъ вашими царского величества присланными въ войско Запорожское въ радѣ положилъ всѣ sprawy войсковые, привілія прежніе и нынѣшніе вашего царского величества и пунта, также булавы, знамена, бунчуки, бубны, также пушки, и все, что принадлежитъ войску Запорожскому, чѣмъ владѣлъ небожикъ гетманъ Богданъ Хмельницкій. Также и иные полковники по тому жъ бы положили знаки и всѣ принадлежности войсковые“⁵⁾). Року 1658 зрікався гетьманування І. Виговський на раді в Корсуню⁶⁾). В жовтні 1659 р. Виговському таки довелося скласти з себе гетьманський уряд на чорній-козацькій раді під Германівкою й віддати булаву та бунчук⁷⁾). „Co gdy, писав Виговський польському королеві, у w generalney ich przy obieraniu nowego Hetmana proclamatum est radzie: Insignia to iest булаву у бунчук przez przybyłą do mnie oddałem starszyne“⁸⁾). На раді 1660 р. в Корсуню зрікався гетьманства Ю. Хмельницький „położywszy na czapce na siemi булавę, со iest signum u nich abrenuntiationis, rzekł kilka słow do Czerni“⁹⁾). Року 1666 в лютому клав, зрікаючися гетьманства, булаву П. Дорошенко¹⁰⁾). Юри-

¹⁾ Д. Б. - Каменскій, „Источники“, ч. I, с. 182.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898.

³⁾ Ibid., т. XII, с. 537—541.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 240—241.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 193.

⁶⁾ Ibid., дод. до VII, с. 206, 229; т. IV, с. 36.

⁷⁾ П. К. К., т. III, 3, с.с. 377—378—381.

⁸⁾ Ibid., т. III, 3, с. 352. „Коли було оголошено і в генеральній їх при обранні нового гетьмана раді, знаки тоб-то булаву і бунчук, віддав через прибувшу до мене старшину“.

⁹⁾ Ibid., т. IV, 3, с. 39—42. „Поклавши на шапку на землю булаву, що є у них ознакою зречення, сказав кілька слів до черни“.

¹⁰⁾ Соловьевъ, Ист. Росіи, т. XI, с. 247.

дичний момент, що рішав справу, був той, коли гетьман клав булаву. Так зробив Ю. Хмельницький у Корсуню, і Беньовський зазначив, що це є „у них ознакою зречення“, так зробив був той-же Ю. Хмельницький у Чигирині 1657 р. При цім гетьман вклонявся й дякував військові за честь гетьманування. Отже в Чигирині 1657 р. Ю. Хмельницький прелімінарно обраний на старшинській раді — на раді генеральній „учинилъ подякуван'я от родича своего за урядъ гетманства и поклонилъся усему войску, и положилъ булаву и бунчукъ в той радѣ и, поклонившися, отойшолъ в свѣтлицю“¹⁾. Року 1663 в Чигирині „на той де, Государь, раде Юрас Хмелницкой гетманство здал“ писав в січні того-ж року до Москви Я. Сомко²⁾. Року 1669 „за урядъ поклонилъся“ Суховій, зрікаючися гетьманування³⁾. У 1674 р. в Переяславі „билъ челомъ“ військові й поклав, зрікаючися влади, клейноди надані від короля польського гетьман М. Ханенко⁴⁾. Вже в кінці XVII ст. претендент на гетьманство Петрик писав на Запоріжжя, що „какъ ханъ с ордами і онъ Петрушка будут в Каменном Затоне, и он де Петрушка тогда войску булаву і клейноты войсковые положить і имъ де волно кого хотять Гетманом, опричь ево Петрушки, іного наставить“⁵⁾.

Рада могла зречення й не прийняти й знову потвердити гетьмана на його уряді. Де їге було це переобранням його. Так перебрано було р. 1637 Томиленка в Переяславі, в Корсуню 1658 р. І. Виговського, оскільки булаву знову повернуто було йому (а могли-б назвати й інші кандидатури), в Корсуню 1660 р. Ю. Хмельницького...

Як було-б у такому випадкові, коли-б гетьман на вимогу ради одмовився покласти булаву — зречтися гетьманування? На шумливій запорозькій раді його одразу скидали. У васальній, залежній від сторонньої сюзеренної влади — Україні-Гетьманщині гетьман був не тільки обранець ради, — з нього був ще представник української влади, що його затвердила Російська держава. Москва затверджувала вибори ради, вона давала згоду на даного кандидата, з ним мала вона складні й важливі політичні стосунки, — тому не в її інтересах було дозволяти часті зміни гетьманів, які можливі були-б при праві генеральної ради скидати з уряду гетьманського. От чому трохи не в усіх статтях умов з Гетьманщиною проводила вона заборону скидати гетьмана без її згоди. От чому ряд артикулів „пактів“ з Московією кажуть про заборону змінити гетьмана без згоди Московщини. Отже розділ 7 статтів Ю. Хмельницького 1659 р. каже: „который гетманъ, по указу Царского Величества, а по обранію всего войска учинится в войскѣ гетманомъ; а послѣ того учинится в какой проступкѣ и войску, без указа Царскаго величества,

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 48—51, К. 1878.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 499 Білгор. Стола Розряда, в. 126.

³⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, с. 44.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи фонду Міністерства Закорд. Справ. 1874 р. № 15, а.а. 11—18.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 949 Московськ. Стола Розряда. Словпєцъ 2, а. 763.

самим гетмана не перемѣнять“¹⁾. Значить царський уповноважений на раді 1659 р. виконав наказ, що мав він од зверхньої влади — коли „черкаси“ прохатимуть дозволу „перемѣнять гетмана“ за „какую проступку“, — слід „говорить накрѣпко“, що „однолично безъ указу царского величества не перемѣнять“²⁾. Стаття 20 1669 р. каже: „Буде гетманъ какую проступку учинить, опричь измѣны, а его безъ указа Великаго Государя Его Царскаго пресвѣтлаго Величества не перемѣнять, а укажетъ великій Государь сыскать и по сыску указъ учинить по ихъ праву. И гетманъ и старшина, и козаки приговорили сей статѣ бытъ такъ“³⁾. Артикул 6-й 1674 р. повторює дослівно статтю 20-ту 1669 р.⁴⁾. У статтях Мазепи 1687 р. розділ 14-й каже „Буде гетманъ какую проступку учинить, опричь измѣны, и его безъ указу великих Государей ихъ Царскаго Величества неперемѣнять, а укажутъ великіе Государи о томъ сыскать, и по сыску указъ учинить по ихъ правамъ; какъ же и Гетману старшины Генеральной без воли и указу ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества не описавъ бы о томъ къ нимъ Великимъ Государемъ съ уряду не перемѣнять же, а естли которая старшина предъ великими Государи предъ ихъ Царскимъ Пресвѣтлымъ Величествомъ обявитца в какой винности, такъ же и к нему Гетману в какомъ непослушаніи, и о томъ ему Гетману писать к нимъ Великимъ Государямъ и къ великой Государынѣ къ ихъ Царскому Пресвѣтлому Величеству и ихъ Царскаго Величества указъ о томъ присланъ к нему будетъ. И гетманъ и старшина и все войско Запорожское тотъ ихъ Государской указъ приняли и обѣщались содержать твердо“⁵⁾. Навіть в артикулі 2-му „рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р., коли досить важко було уявити собі, що на Україні може статися якийсь важливий державний акт без згоди петербурзького уряду, застерѣжено спеціально, що гетьмана „не отставливать“⁶⁾. De facto гетьманів на Україні таки „отставливали“, але робили це не на демократичній відкритій генеральній раді, а шляхом таємних змов старшини, причому за casus для перевороту була „зрада“ гетьмана цареві московському. Таку „зраду“ знайшли року 1672 в поведінці гетьмана Многогрішного, таку „зраду“ знайшли 1687 р. і в поведінці гетьмана Самойловича, винного перед російським урядом хіба в тім, що дуже чутливо ставився до втручання його у внутрішні справи України — Гетьманщини.

Знаємо проекти того, щоб рада генеральна обирала гетьмана на якийсь певний, більше-менше коротенький термін. Автором одного з таких проектів був Ю. Крижанич. Він у своїм „Путномъ Описаніи“ писав

¹⁾ Собр. Гос. Гр. и Дог., т. IV, стор. 55–56.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 329.

³⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, с. 239.

⁴⁾ Ibid., с. 306.

⁵⁾ Д. Б.-Каменскій, „Источники“, ч. I, 314.

⁶⁾ П. С. З., 1-е т. VIII, с. 76.

„потребно есть стеречи, чтобъ отселе ни единый гетманъ до смерти не поставлялся, но токмо на три или два лѣта“... Царський боярин на раді (1659 р.) має говорити: „Царское величество узналъ есть, что сего всего преминувшего смятения примѣръ і вина есть до смерти гетманства, понеже когда гетманство не бы б было по смерть, никогда б Выговской не начал бы с царским величествомъ о царство борити. Того ради, чтоб и отселе прежде не нашол се кто-нибудь, которому б похотѣлось царствовать и он ради того почал народ громити, землю пустошити и крестьянство искореняти, како Выговской чинил есть. Ради того, реку, гетманы уже не будутъ по смерть, но трилѣтныє“¹⁾.

Так само має говорити за Крижаничем на майбутній раді царський представник, що „Ивана паки Беспалого царское величество имянуеть и поставляет гетманом на сия три годы.. Вы паки, которые первые прегрешили и ныне покаялися есте, не за тяжко примите, что не с вашей стороны гетман обираетца, понеже, а если б то учинили, сия другая сторона, еще пуше и слушнее тужила бы. Немошно есть всѣмъ на едино время угодити. Имѣйте терпѣніе: придет и ваше время по сихъ трех лѣтах“²⁾. Тут досить курйозно Крижанич розуміє обрання; адже цар „имянуеть и поотавляет гетманом“. І інструкція польським послам на Острозьку Комісію датована 30 березня р. 1670 в артикулі 21-му каже „И то слушне, абы Гетманъ Запорожскій не былъ тилко до трохъ лѣтъ, которого маеть обѣрати само-жь войско“³⁾.

Були, як видно, спроби й зовсім позбавити генеральну раду права обирати гетьмана. Отже року 1669 прапорщик Осип Соболев свідчив, що за умовою з турецькими послами вирішено: „Дорошенку быть гетманомъ по смерть, а по немъ сыну и внуку ево безперемени и никаких радъ безъ вѣдома турецкого царя не заводитъ“⁴⁾. А в листі від 26 серпня 1669 р. до Многогрішного гетьман М. Ханенко пише, скаржучися на П. Дорошенка: „Самъ милость твоя розсудити можешь і возможно ли то, чего никогда въ войскѣ запорожскомъ не бывало, чтобъ гетманы на вѣчное себѣ панство у окрестныхъ монарховъ выправляли“⁵⁾ (як видно, натяк на умову з Туреччиною). Спроби зробити уряд гетьманський дідичним (їх робив ще перед смертю Б. Хмельницький, а р. 1764 невдало хотів повторити К. Розумовський) успіху не мали.

Чи міг без ради генеральної московський уряд скинути гетьмана? В грамоті до Многогрішного від 28. II. 1672 р. він це категорично заперечує — „того мы великій государь, наше царское величество, никогда

¹⁾ Б ъ л о к у р о в ъ, Ю. Крижаничъ въ Россіи. Чт. въ М. О-въ 1903, III, с. 37. Далі Крижанич каже про користь цього для українських „служилихъ людей“, багато з яких т. ч. здобудуть гетьманський уряд.

²⁾ Ibid., с. 38. ³⁾ Лѣт. С. Величка, т. II, с. 248.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 138.

⁵⁾ Ibid., т. IX, с. 45.

не учинимъ, щобъ безъ челобиття и безъ прошенія всего войска запорожского и безъ рады войсковою учинили кого гетманомъ и по смерти твоей, не толко при животъ твоємъ“¹⁾. В березні 1673 р. гетьман Самойлович у розмові з подьячим Семеном Щоголевым казав: „Что онъ гетманъ не вѣчной: до указу великого государя и до ласки войсковою“²⁾. Друге — неласка військова — могла виявитися юридично на генеральних радах, яких не скликалося й фактично — від старшини козацької. Перше — указ царський — ніколи *de jure* не був за підставу для скинення гетьмана, Тільки в кінці автономії української Розумовського звільнено царським указом. Але це були вже часи, коли не треба було рахуватися з можливістю протесту супроти втручань в українські „права й вольності“. Фактично-ж і в XVII ст. всяке скинення з уряду гетьмана відбувалося, якщо не за указом, так за мовчазною згодою Москви. В своїм внутрішнім листуванні московські державні люди могли ставити питання отвертіше й цілком припускати примусове скинення гетьмана. Отже в листі до Шакловітого після скинення Самойловича Голіцин, виправдуючися, що скинуто гетьмана без розиску, писав: „Коли ужъ разсудить не могутъ (на Москві. Л. О.) и они бѣ взяли себе в примѣръ Турскаго султана, который то учинилъ назадъ тому два года: однимъ лѣтомъ перемѣнилъ двухъ хановъ по татарскому челобиттю, не розыскивая; только тому радъ былъ, что они были у него въ послушаніи и бунта никакого не учинили. Не мудро бѣ и намъ перемѣнить, только посмотрѣли бѣ что изъ того родилось“³⁾.

IX.

Обрання на генеральній раді вищої старшини. Право цього інститута скидати старшину з урядів.

Опріч гетьмана на генеральних радах раз-у-раз вибиралося й вищу старшину Війська Запорозького. Так було на раді 15 липня 1621 р. в Сухій Діброві, де було обрано низку військових старшин⁴⁾. Р. 1632 „на місце Кулаги гетьманом обрали малопомітного Андрія Дідченка. Разом з гетьманом козаки змінили й старшину⁵⁾. Так було і тоді, коли Військо Запорозьке стало державним організмом. Отож на Чигиринській раді 1657 р. „Выговскій писарь за писарство подякованне чинилъ, а обозній Носачъ корсунскій за урядъ обозництва“⁶⁾. Низку нової генеральної старшини обрала генеральна рада 1659 р. в Переяславі⁷⁾. На раді 1660 р. в Корсуню було переобрано генерального обозного

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 661.

²⁾ Ibid., т. XI, с. 193.

³⁾ Соловьевъ, Ист. Рос., т. XIV, с. 1015. Вид. Общ. Пользы.

⁴⁾ Акад. Н. Василенко, Очерки, с. 291. ⁵⁾ Ibid., с. 371.

⁶⁾ Самовидецъ, с. 48—51.

⁷⁾ Собр. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 59.

Носача¹⁾. На тій-же раді 22 листопада „uczyniwszy, пише С. Беньовський, *wprzod cointelligentią z Pułkownikami, znowu wszedłem do Rady, gdzie emissary z namowy moiey upominali się aby Semen (Голухівський генер. писар. Л. О.) zarazem położył pieczęć y żeby P. Teterze była oddana... musiał ją tedy zarazem położyć, a ja za prosbą Hetmańską y wszystkich Pułkownikow oddałem ją in speciem repuenti P. Teterze*“²⁾. Року 1661 свідчив стряпчий В Строев, що їздив до наказного гетьмана Я. Сомка: „а писарь при гетманѣ новой, послѣ рады“³⁾; отже його було обрано на раді. Російський уряд думав, що можлива зміна старшини й на Ніженській раді 1663 р. Адже в наказі Великого-Гагінові сказано: „А буде войском похотят которых полковников отставить и в ихъ мѣсто оберут иных...,— в том войску поволить“ і лиш „привести къ вѣре“ їх⁴⁾. Року 1669 в вересні канцелярист І. Єремїєвич свідчив у Малоросійському Приказі, що „Суховай съ Татары отступая отъ Дорошенка, никакого промыслу не учинивъ, учинили съ уманскимъ, съ калницкимъ, паволотцкимъ съ корсунскимъ и съ иными полками раду подъ Уманемъ и обрали гетманомъ уманского полковника Ханенка; а писаремъ учинили у него Суховай“⁵⁾. На раді-ж 1669 року в Глухові також наставляли нову старшину, між иншим „поставленъ и.. Самойлович судією войсковимъ енеральнимъ“⁶⁾. Про раду генеральну 1672 р. в Козацькій Дїброві Самовидець-Ракушка пише, що „тамъ же и усю старшину козацкую настановляли“⁷⁾. Статейний списокъ-звѣдомлення кн. Г. Ромодановського каже нам, що „на той же радѣ выбрали генеральные в судьи на Иваново мѣсто Домонтова, Павла Животовского; а Ивана Домонтова на Иваново мѣсто Самойлова; въ писари, на Карпово мѣсто Мокрѣва, Саву Прокопова; въ ясаулы Ивана Лысенка, Леска Черняка; въ хоронжіе Григорья Карпова; въ бунчюжные Леонтья Полуботка; въ гадицкой полкъ въ полковники Семена Остренка“⁸⁾. Підчас ради 1687 р. під Коломаком було також обрано низку генеральних старшин і полковників, але інститутом що їх обирав, була вже, як видно, рада старшинська. Як каже О. Лазаревський, „Попередня рада, що зібралася 24 липня в шатрі Голіцина перед обранням Мазепи, обрала в полковники: Лизогуба — в Чернігів, Гамалію — в Лубні, Дмитрашка — в Переяслав, Солонину — в Козелець, Забілу — в Ніжень, Олексієва — в Стародуб. Генеральний реєнт Кочубей був обраний генеральним писарем,

¹⁾ П. К. Ком., т. IV, 3, с.с. 39—42.

²⁾ Ibid., т. IV, 3, с. 42—45. „Зговорившись спочатку з полковниками, знову ввійшов у раду, де емісари з моєї намови домагалися, щоб Семен разом з цим поклав печатку і щоб віддана була п. Тетері... мусів її покласти тоді-ж, а я на прохання гетьмана і всіх полковників оддав її їй з мнимим запереченням п. Тетері“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 73.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а. 522.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 63.

⁶⁾ Лѣт. Величка, т. II, с. 306. К. 1851.

⁷⁾ Лѣт. Самовидца, с. 116, 1878.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 946.

генеральний писар Сава Прокопович — 2-м генеральним суддею¹⁾. А втім можна припустити й оформлення цього обрання, — виборами, затвердженням і на генеральній раді (хоч джерела за це й не говорять). На генеральній раді 1727 р. „вольними голосы“ було обрано ряд кандидатів на генеральних старшин. Але російський уряд, що мав вже тепер право затверджувати обраних, затвердив-призначив здебільшого інші кандидатури, що їх висували полковники й старшина, які були р. 1728 в Москві, та рекомендував сам гетьман²⁾. А втім, О. Лазаревський уважав, що й у цій разі цих кандидатів „вольними голосы“ обрано не на раді генеральній, а „обрали в Глухові полковники слідом за наставленням Апостола на гетьмана“³⁾. З „доношенія“-ж Наумова про Глухівську раду не видно, як саме відбулося це обрання генеральної старшини. В нім лиш глухо сказано, що в „чины обираль Гетманъ общими голосами“⁴⁾. Треба мати на увазі, що й у XVII ст. рада старшинська поступінно одбирала цю компетенцію генеральної ради й низка обрань генеральної старшини й полковників відбулася саме на ній.

Норма закону тільки в статтях 1659 р. фіксує обрання вищої старшини на генеральній раді: „и гетману безъ рады и безъ совѣта всей черни, в полковники и въ иные начальныя люди никого не выбирать, а чтобъ выбирать въ войско полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать; также тѣхъ полковниковъ гетманъ безъ рады неповиненъ отставливать“⁵⁾. Це питання докладніше перед тим з'ясовано в наказі кн. Трубецькому. Мав він на раді казати: „какъ къ великому государю, къ его царскому величеству, Иванъ Выговской прислалъ посланцовъ своихъ бѣлоруского (білоцерківського?) полковника Ивана Кравченка съ товарищи, и тѣ посланцы ото всего войска великому государю, его царскому величеству, били челомъ: какъ де по царского величества указу будетъ на радѣ все посполство, и въ то бѣ де время о полковникахъ войска Запорожского учинить вѣчной пунктъ, чтобъ впредь войска Запорожского гетманы полковниковъ собою однѣ безъ рады въ войско не выбирали, а выбирали бѣ гетманы полковниковъ созвавъ раду и... (пропущено) быть тому, ково всѣмъ войскомъ межъ собою выберутъ; также тѣхъ полковниковъ гетманы безъ рады однѣ собою не отставливали и не карали. И онъ бы гетманъ въ войскѣ о томъ на радѣ учинилъ вѣчной пунктъ, чтобъ впредь выбирать въ войско полковниковъ на радѣ, ково въ войскѣ межъ собою излюбятъ“⁶⁾. Тут тільки неясно, на якій

¹⁾ А. Лазаревскій, „Замѣтки о Мазепѣ“. К. Стар. 1898, т. LX, с.с. 479—480.

²⁾ Докладніше про це див. нашу розвідку про генеральну старшину, с. 19 (окрем. відб.).

³⁾ Люди ст. Малор. і Лизогубы. К. Стар. 1882. № 1, с. 117.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Ки. № 53/1780, Малор. Експед. Сената а. 154.

⁵⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 56.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 328.

раді мали обирати полковників, на генеральній чи полковій. Але оскільки мова мовиться про обрання „всѣмъ войскомъ“, оскільки мали на раді обирати і „иныхъ начальныхъ людей“ (можливо генеральну старшину, яку й обрала рада 1659 р.), — скоріше тут мова за раду генеральну.

Певна річ, що рада генеральна могла й скидати з урядів і обрання нових носіїв урядів визначало те, що давніх скидали. Ми вже наводили факти — як клали знаки свої Носач і Виговський 1657 р., як було скинуто Семена Голухівського в Корсуню 1660 р. Про це право генеральної ради відав і московський уряд, що настоював на фіксації його в статтях 1659 р. В наказі кн. Ромодановському перед радою 1672 р. сказано: „А буде которые полковники на радѣ вновь учинены будутъ, а къ вѣрѣ они, какъ учинились на полковничествѣ, не приведены, и тѣхъ новыхъ полковниковъ потому жъ къ вѣрѣ привести. А буде войскомъ похотятъ которыхъ полковниковъ отставить, а въ ихъ мѣсто оберутъ иныхъ полковниковъ, и боярину и намѣстнику бѣлогородцкому съ товарищи въ томъ войску дать, по ихъ правамъ на волю. И какъ новыхъ полковниковъ оберутъ и тѣхъ новообранныхъ полковниковъ потому жъ на вѣрное и вѣчное подданство привести къ вѣрѣ“¹⁾.

Х.

Інші справи компетенції ради. Справи воєнні. Натяки на судову компетенцію її. Справи поточної внутрішньої політики.

Окрім цих справ — сталої компетенції генеральної ради — бачимо на її розгляді інколи й справи іншого характеру. Головним чином — справи воєнні, підчас баталії, війни та справи суду. Справи воєнні раз-у-раз повставали на радах до 1648 р. — радах, що їх скликалося легко й часто. Ось приміром 23 серпня р. 1630 рада козацька на Масловім Ставу обмірковувала питання чи йти з наказу Конєцпольського на сторожу від татар²⁾. Або рада 1633 р. під Переяславом вирішувала питання про участь у війні з Московщиною³⁾. Бачимо ми ради в таких справах і в перші часи повстання супроти поляків 1648 р. Ради, що розглядали такого характеру справи, були, приміром, під Берестечком 1651 р. От як оповідає подьячий Г. Богданов про події під Берестечком (15 червня?): „Полковники де й Войско Запорожское учинили раду и прирадили было противъ ихъ поляковъ, стоять, и хотѣли было всѣмъ войскомъ на нихъ итти. И потомъ де на другой день учинили другую раду, и прирадили, что имъ отойти на Украину оборонною рукою и мосты черезъ рѣку подѣлали, потому что у нихъ гетмана нѣтъ и войскомъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 882.

²⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 125.

³⁾ Ibid., с. 202.

править некому" ¹⁾. Року 1650 на Переяславській раді було встановлено розмір козацького реєстру — це теж стосується до справ воєнних ²⁾. В цілому-ж треба сказати, що з ради генеральної на Гетьманській Україні утворився урочистий, екстраординарний інститут, що збирався головне для виборів гетьмана й визначення писаної конституції Гетьманщини — умови з Московією на низку років його гетьманування. Поточні воєнні справи став вирішувати гетьман, або рада старшинська. По Б. Хмельницькому ми пригадуємо лиш нечисленні згадки про раду в воєнних справах. Так знаємо, що в серпні 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький писав до Москви, що „з бояриномъ і воеводою і намѣстником Белозерским с Василем Борисовичем Шереметьевым на всей раде под Васильковом на Кодачку постановили против ляхов полкомъ итти: Переяславскому, Киевскому, Прилуцкому, Миргородскому, Лубенскому, а с нами против хана Крымского полком быть Чигиринскому, Корсунскому, Белоцерковскому, Уманскому, Браславскому и инымъ а полком Каневскому и Черкаскому — на Запороги, чтоб в Запорогах татарам мешали злые их замыслы. А Нѣжинскому и Черниговскому, тѣмъ дву полкамъ отъ Литовской стороны приказали мы быть в зборе і во всякой до войны готовности против тѣхъ неприятелей" ³⁾. Тут, як ми бачимо, „на всій раді“ ухвалено дислокацію українського війська. У вересні 1662 р. шляхтич Ф. Бобрович писав цареві, що рада під Білою Церквою має ухвалити похід на Київ ⁴⁾. Згодом р. 1663 в Чигирині „рада учинилась, чтоб против коңведератов с ордою помочи дать" ⁵⁾. Це все на правому березі. А на лівому — на раді в Козельці, за свідченням єпископа Методія ухвалили „собрався с полками своими, итти до войска против неприятелей и збиратца бы всѣм вмѣсте къ Днепру" ⁶⁾... Воєнні питання вирішила й рада під Будищами, що в червні 1668 р. обрала П. Дорошенка на гетьмана об'єднаної України. „Договорились Государь на раде, сповіщає Гр. Ромодановський, что Дорошенку со всѣмъ войскомъ козацкимъ и татарамъ, которые пришли на раду з Брюховецкимъ, и которые были при Дорошенку ити на сю сторону реки Ворскль для выручки Котелвы на нас хлопей твоих и на твоих великого Государя ратных людей" ⁷⁾. Ще в січні р. 1675 охотницький полковник Ан. Черкес, доповідаючи в приказі „Малые Росіи" про обставини, за яких турки взяли були Лодижен, казав, що війська козацькі хтіли вийти з міста перед приходом турецького війська „и мѣщане ихъ изъ города не пустили,

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 467.

²⁾ Костомаровъ, Б. Хмельницький, т. II, с.с. 33—34, 1859.

³⁾ Древлекранилище Р.С.Ф.С.Р., Столб. № 414 Білгородськ. Стола Разряда, а.а. 449—450.

⁴⁾ Ibid., Столб. № 468, Білгородськ. Стола, а. 59.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 6672, Сибірського Приказа, а. 539.

⁶⁾ Ibid., Столб. № 5859, Малоросс. Приказа, а. 5.

⁷⁾ Додаток № 9.

и учинили межъ собою съ мѣщаны раду¹⁾, на якій мѣщани вговорили залишитися¹⁾. А втім, ці збори за генеральну раду визнати важко — була ця сходка в місті, яке було під великою небезпекою, це об'єднало в данім разі козацтво й мѣщанство, на раді головну ролю грали мѣщани — отже за їх сходку треба визнати ці збори. До того-ж незначна кількість козацького війська в Лодижені говорить проти того, щоб ці збори визнати за генеральну раду, оскільки остання була зборами всеукраїнськими, чи принаймні представників усього українського козацтва.

Судова компетенція ради не рідко виявлялася на Запоріжжі й на радах до 1648 р.²⁾ Після 1648 р. бачимо певні судові функції ради в недержавних частинах України — полках — ватагах на Правобережжі в кінці XVII ст. Отже „козаки (на правобережжі. Л. О.) скликали на початку 1684 р. в Могилеві раду, закликали на суд Куницького (гетьмана) і, докоряючи йому в невдачі, в траті здобичі і в ганебній втечі з табору, покарали на горло“³⁾. На Гетьманщині — державі бачимо лиш такі натяки на судові функції генеральної ради. 1660 р. „в Переясловле... обозной, судя (sic!) Федка Лобода при измѣннике при Івашке Выговском чинил всякие злости. И как де полковникъ Тимоѳѣй Цецура учал измѣнничьих совѣтниковъ и ляхов и нѣмецъ побивать и ево де Федку, поймав, сковал и хотѣл послать в Киев к боярину і воеводе к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи. И Переяславцы де, пришед к полковнику к Цецуре, учинили за него Федку ропот большой и говорили чтоб ево до рады в Киев не отсылать, а держать бы ево в Переяславле сковав. И ево Федку полковник Цецура для того в Киев и не послал“⁴⁾. З змісту документа можна зрозуміти, що розібрати його провини, судити Лободу мала, на думку переяславців, майбутня генеральна рада. В травні 1662 р. маємо царський наказ Г. Ромодановському, щоб полковника Р. Бувайла, який „почал было збирати своевольниковъ“ (цього Бувайла командировав Я. Сомко до Кишенки й Переволочної з „голою“, щоб він не пропускав запасів на Запоріжжя, де тоді був Бруховецький й якого до Білгороду надіслав Полтавський полковник Д. Гуджол, йому взяти з собою на Україну й віддати його на проєктованій раді гетьманові Сомкові⁵⁾). І тут російський уряд гадає, що має розслідувати справу рада. Р. 1668 Ніженський протопоп С. Адамович свідчив в Москві, що після смерті Бруховецького: „посылали запорозцы къ Дорошенку: учинилъ де онъ не добро, что Брюховецкого велѣлъ убить безъ рады, и онъ бы шель на раду въ поле; и Дорошенко де въ радѣ имъ отказалъ“⁶⁾. Як видно, січовики вважали, що Брухо-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 7.

²⁾ Хоч постійне явище в лиш судова компетенція січових рад, суд ради козацької на Городовій Україні це — суд екстраординарний.

³⁾ Антоновичъ, „Послѣднія времена козачества...“, с. 36.

⁴⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5843/32, Малор. Приказа, а. 124.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 475, Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 555—556.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 98.

вещького слід було спочатку судити на раді. Документ, що його ми додаємо до цієї роботи під № 9, говорить за те, що Бруховецького й його сподвижників — ніженського полковника з запорозців та бунчужного було забито на раді. Можливо, проте, що забито без суду. А втім, не можна забувати, що казали це саме запорозці, в яких рада справді мала постійні судові функції. Ще натяк на судові функції генеральної ради: 2 травня 1672 р. генеральна старшина писала до Москви, що „в Малоросийских городах голоси всюди носятся, яко бы того зрадцу и измѣнника Демка Игнатенка, бывшаго Гетьмана, сюда до рады от вас великого Государя нашего для якогось виводу и з иншими его помощниками провадятъ. Що ежели бы так мѣло быть, чого нѣкгда не сподѣваемся и вѣрцти не хотим, tedy на Украинѣ мусимо б щось нового показатися и много бы ростирковъ mezi посполитым народом было“¹⁾. А втім, усі наведені в нас дані є лиш натяки на судову компетенцію козацьких рад. Даних цілком певних, що категорично доводять існування за наш період такої компетенції, ми не маємо. Тут судочинство переводили сталі суди й лиш деякі важливі політичні справи потрапляли на розгляд ради; але ради не генеральної, а старшинської.

Окрім цього треба сказати про вирішення низки важливих справ внутрішньої політики на генеральних радах. Було це, коли ухвалювано статті-пакти з сюзеренною владою. Про ці статті, що їх встановленню було для Гетьманщини актом зовнішньої політики, ми докладніше писали у відповіднім розділі про компетенцію ради в справах зовнішньої політики. Але й тут одзначимо, що ухвалення цих різноманітних питань саме на козацькій раді свідчить про звичаєву норму на ній їх вирішувати. А втім, здебільшого вирішувалося такі питання внутрішнього управління на раді старшинській — на її з'їздах чи в її обмеженім складі — раді генеральної старшини. Здебільшого таке ухвалення й розгляд цих питань бували на генеральній раді, коли встановлювано статті-умови з зверхньою владою. В ці статті намагалися внести, окрім визначення правного взаємовідношення держав, що умовлялися, всі проблеми поточної політики, що вимагали розгляду й ухвали. Рідше такі питання ставилося не в залежності від статтів. Так на Чигиринській раді 1657 р. ухвалено було безмитну торгівлю вином²⁾, на Козелецькій раді 1662 року наказний гетьман Сомко хотів поставити питання про порядок приймання мідяної російської монети³⁾. Але в останньому разі, скільки видно з документів, це питання не було вирішене — рада мусіла обрати гетьмана. На раді 1669 р. на Росаві, що її скликав Суховій „серденят чтоб болши меж ими козаками не были, на том конечно постановили“⁴⁾.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. Подлинные Акты, № 250.

²⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. XI, с. 802.

³⁾ Столб. № 5859 Малор. Приказа; Столб. № 475. Білгородськ. Стола Розряда.

⁴⁾ Додаток № 11.

XI.

Аналогічні інститути — установи у інших народів. Апела у Спарті. Центуріятні Коміції Риму. Вічові збори у германців і східних слов'ян. Конфедерації польських жовнірів. Рада на Запоріжжі. Військові Круги у Донських і Уральських козаків.

У стародавній Спарті „Апела чи зібрання складалася з усіх громадян (тоб-то з усіх спартіятів), що мали вже трицять років. Питання, що мали вирішатися тут, були: питання при наслідування престолу, призначення полководців, обрання урядових осіб на найстарших, питання про мир чи війну, умови з іншими державами та, цілком можливо, всякі зміни в законодавстві. Я сказав, що ці питання мали „вирішуватися“ на зборах, тому що вони зовсім не мали обмірковуватися. Справжньому обміркуванню на цих зборах не було місця: тільки царі, ефори та геронти могли вносити тут пропозиції, чи брати участь у дебатах. Справжнє обміркування мало знала Спарта; тут навчали з презирством ставитися до промовців та захоплюватися тим, що згодом визначалося словом „лаконічний“. Промови на зборах урядових осіб та старшин були найшвидше не інше що як точні думки, що їх висловлювали кількома короткими реченнями. Підрахунку голосів не було: справи ухвалювано простим криком: *viva voce* ¹⁾. Тут бачимо низку схожих рис з українською козацькою радою. Адже компетенція схожа трохи не буквально: наслідуванню трона (що його затверджувала Апела) відповідає обрання гетьмана, обрання урядових осіб відбувалося і на Апелі й на генеральній раді, питання війни і миру та договори з іншими державами — теж; законодавчу компетенцію мала і генеральна рада. Адже саме до неї треба застосувати ті артикули в статтях-умовах, що кажуть про внутрішню організацію та питання внутрішнього порядку України-Гетьманщини. Простим криком *viva voce* вирішувано справи й на генеральній раді. І промови гетьмана чи старшини навряд чи на таких широких і непорядкованих зборах могли бути довгі; очевидно й тут, були вони „лаконічні“.

В давнім Римі центуріятні коміції „скликані трубним звуком, озброєні, з розпущеними корогвами, — ніби йдучи в похід, — центурії збиралися по-за мурами міста, на Марсовому полі. Тут були кращі виборні люди з усіх, як плебейських, так і патриціянських клас громади. Від них, людей вільних, не чекали, щоб вони без попередньої наради йшли на війну, і сам Сервій (Тулій) не суперечив їх впливу на громадські справи. Він хотів, щоб ця нова організація дала плебеям можливість бути не тільки вояками, але й громадянами, та, звичайно, передбачав, що згодом центурії складуть збори, стануть державною установою з правом голосу. Так воно й сталося. З центурій зробилася необхідна частина виборчого

¹⁾ Вильсонъ, Государство, М. 1905, с.с. 51—52.

та законодавчого механізму. Збори центурій чи *comitia centuriata* дуже швидко привласнили собі різні немаловажні права: обрання урядових осіб, оголошення війни та замирення; й силу питань, що вирішували доти старшини — аристократичне зібрання по куріях¹⁾... Тут теж велика подібність у багатьох рисах до генеральної ради. Адже з корогами, раз-у-раз озброєні (Ніженська рада) збиралися козаки десь у полі, недалеко від міста. Раз-у-раз тут були присутні кращі, виборні козаки в складі полкових делегацій. Компетенція схожа. Тут аналогія дає нам право і на певну гіпотезу. Річ у тім, що центуріянтні збори мали вирішити похід чи війну. Цілком можливо, що в польську добу за головний мотив зборів козацького війська на раду на Росаві було так само питання згоди чи незгоди йти в певний похід, виправу. Адже саме на Росаві було збірне місце козацького війська перед походом. Цілком можливо, що для цього походу обирали ватажка, а з цього пішло вже обрання старшого, гетьмана — вже на довгий час „до ласки військової“.

У стародавніх германців народні збори раз-у-раз зветься „колом“ — *hring, ring, circulus*. Збираються на них вільні люди. Тацит каже, що приходили на ці збори озброєні. Згоду виявляли, брязкаючи зброєю, вигукуючи. „Що-же це, каже Сергєєвич, за спосіб ухвалювати? Це ухвала без голосування. Голоси не підраховуються, як і у нас, вирішують за загальним настроєм. Є, звичайно, і такі, що думають инакше, але за голосною згодою чи незгодою сили людей, їх голосів не чути. А якщо їх не багато, вони й рота не розтуляють. Це як і в нас на вічі, — одногосна ухвала“²⁾. „Коли поділяються думки, партії починають боротьбу; дужча перемагає й примушує кволішу скоритися своїй ухвалі. Примусове переведення своїх поглядів є світове явище, властиве всім часам та народам“³⁾. „Опріч описаних загальних нарад, у германців були ще попередні, за Тацитом, вони склалися з начальників (*principes*) і відбувалися перед загальними. На них обмірковувано справи, що їх мали подати на розгляд загальних народніх зборів“⁴⁾. Це все — і форма зборів — коло, вигуки, збройні сутички, коли думки розходяться, попередні засідання наради старшин — усе це дуже й дуже подібне до українського інституту генеральних рад. І то тим більше, що й у германців народні збори відбувалися „у вигляді зборів війська“⁵⁾, яке вирішує не тільки військові, але й усі „важливі, що стосуються до всієї народньої громади, справи“⁶⁾.

Давне віче східньо-слов'янських земель складається з громадян старшого міста землі та представників від пригородів. Постанови ухвалювала явна більшість присутніх. „При рівнім розподілі партій, від-

¹⁾ Ibid, с. 82.

²⁾ В. Сергєєвичъ, Древности русскаго права, т. II. СПб 1908, с. 126.

³⁾ Ibid., с. 131. ⁴⁾ Ibid., с. 134.

⁵⁾ Г. Єлінек, Общее учение о государствѣ, Птб. 1908, с. 420.

⁶⁾ Ibid; с. 235.

бувається фізична боротьба й повторюваня зборів, аж поки дійдено буде згоди¹⁾. Віче вирішує справи війни та миру, обирає князя, робить „рядъ“ з ним, творить політичний суд. Збори віча — екстраординарні²⁾. Керують зборами „лутчіше люди“. І тут є аналогічні риси з генеральною радою Гетьманської України.

Ми навели низку аналогій. Шерег формальних ознак у цих інститутів стародавнього права скидається на ознаки генеральної ради. Це дає право історикові-юристові на аналогію, на порівняння. Але не більше. Бо юриста в данім разі має корегувати соціолог. А для останнього мусить бути ясним те, що це є установи не тотожні своїм змістом та аналогічні тільки формою. Бо вічові установи притаманні певному економічному типові народнього господарства, відповідають певному ступеневі економічного й соціального розвитку даної країни, чи країн. Є це установи держави, громади, здебільшого в періоді „феодальної революції“ чи раннього феодалізму. Генеральна рада козацької України відрізняється від них тим, що це установа доби пофеодальної, доби, коли бачимо розвиток господарства грошового, доби, коли розвивається торговельний капіталізм. Це різко відрізняє її та її соціально-політичну роль від старого віча періоду раннього феодалізму. Навіть перші ради-сходки, перших ватаг козаків-промисловців не можемо ототожнити з вічем. Адже ці ловецькі ватаги не були економічно обмежені, економічно самостійні, а звязані були з своєю країною, що перебувала вже на вищій щаблі господарчого розвитку. От чому не має рації В. Синайський, коли ототожнює запорозькі ради з куріятними зборами Риму³⁾. Схожість устрою та організації їх давала йому право тільки на формальне порівняння — соціальна суть і основа цих установ, як і основа економічно-соціального ладу цих держав, була одмінна.

Акад. М. Грушевський порівнює козацьку раду з інститутом її-ж доби, з „конфедераційними практиками жовнірськими“, які, на думку шановного вченого, могли впливати на саме утворення інституту рад⁴⁾. Акад. Грушевський каже в данім разі про „związki“, конфедерації регулярного польського війська. Беремо опис одного такого „związku“ — 1661 р., що його залишив у своїм „Pamiętniku“ Ян Паск — на той час польський жовнір. Конфедерація, що в ній брало участь саме лиш військо, повстала в питаннях, що торкнулися тільки війська — виплата платні (основна причина конфедерацій польських жовнірів). Військо зійшлося в генеральне коло. „W kole... generalnem wielki hołas pro i kontra“. Обрали маршалка, що керував „związkiem“ і його зборами та „consiliarzów“. Перед засіданнями генерального кола справи обмірковувано на колах „partycularnych“ (по хоронгах). Від імени окремих військових

¹⁾ М. Владимірській-Будановъ. Обзоръ... Вид. 1900, с. 63.

²⁾ Сергѣевичъ, Op. cit., т. II, с. 55.

³⁾ в розвідці: „Древне-римская община въ сравненіи съ козацьей общиной“, К. 1915.

⁴⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 287.

частин промовляли в генеральному колі їх командири-поручники чи їх заступники (таку промову держав і Паск, заступаючи свого поручника). Конфедерація мала свої виборні уряди; єдність поміж учасниками її забезпечувано взаємною присягою їх¹⁾. Деякі аналогічні риси у генерального кола з українською генеральною радою без сумніву є. Але ще більше, мабуть, одмін. Аджэ генеральне коло „związku“ є орган надзвичайний і тимчасовий, генеральна рада є орган постійний до 1648 р. і обов'язковий у певних державних справах — по 1648 р. На раді міг виступити кожний — на генеральнім колі говорили начальники окремих частин. Тут обирали маршалка, що його не знала козацька рада. Тут засідання було регулярне, з головою, з довгими промовами по черзі, — цього не було в українській раді. Справи платні жовнірам — головне цікавили генеральне коло „związku“ — справи всієї козацької організації та важливі політичні справи цілої України до 1648 р. й найважливіші державні справи України-Гетьманщини — по 1648 р. є компетенція генеральної ради. Отже важко говорити про вплив жовнірських конфедерацій; до того-ж козацькі організації в Росії, на які жовнірські конфедерації вже жадного впливу мати не могли, — теж мали організації подібні до генеральної ради на Україні. Все це спростовує висловлену мимохідь думку акад. М. Грушевського.

Можливо, що більше спільного мають з радою українською польські „елекції“ королів. Насамперед тут спільна головна мета зборів. Для ради, в розглядуваному періоді, це було обрання гетьмана, у Польщі елекція короля на надзвичайнім соймі. Обранню короля у Польщі присвячено розділ у старім творі Готфрида Ленгніха „Prawo polspolite Krolewstwa Polskiego“²⁾. Є це ніби публічне дослідження цього інституту. Передусім звертає на себе увагу, що обрання королівське було в писаному праві не регламентоване, а тільки в звичаї³⁾. Це — аналогія генеральній раді. Обиралося королів польських „у полі під Варшавою“⁴⁾. В полі відбувалася й рада. Приїздила на обрання вся шляхта, що цього бажала. Були на елекційнім соймі й представники найважливіших міст⁵⁾. Але війська (в тім числі й військо козацьке) до участі в елекції не допускали⁶⁾. Забороняли ставати у полі з зброєю⁷⁾ (згадаймо й чорну раду 1663 р.). Порядок розміщення такий: робилося окопане валом коло, в нім містився постійний будинок для сенату, перед ним сиділи шляхетські послы. Інша шляхта розташовувалася по воєводствах, зовні кола. „До неї тільки належить дати свої голоси на кандидатів до королювання, все-ж, що перед і після елекції чиниться, те роблять сенатори й послы“⁸⁾. Обирається розпорядчика сойму — маршалка. Його звичайно обирали послы⁹⁾. Ухвалювалося на цім соймі умову

¹⁾ Pamiętniki Paska, 1898, с.с. 130—143.

²⁾ Т. I, 1761 р., с.с. 118—234. ³⁾ с. 127. ⁴⁾ с. 128.

⁵⁾ с. 130. ⁶⁾ с. 136. ⁷⁾ с. 140. ⁸⁾ с. 142.

⁹⁾ с. 143.

з королем, т. зв. *raeta conventa*. Перед елекцією виступали з промовами послы й представники на королівський престол¹⁾, їм відповідає голова елекційного сойму — примас королівства. Він же своєю промовою відкривав сойм. У принципі вимагалось обрання одноголосне²⁾.

Спільних рис, як бачимо, багато. Не менше й одмін. Адже шляхта, яку можна більше-менше порівняти з козаками на генеральній раді, є ніби-то другорядна частина сойму. Перше значіння є за послами шляхетськими й сенатом. На Україні цього не було. Мала рада й ширшу компетенцію, тимчасом як сойм елекційний лиш обирає короля. Маршалка — спеціального розпорядчика — рада не знала. Не знала вона й промов з вихвалюванням кандидатів на гетьмана. По-за всім цим цілком можливий певний вплив польських королівських елекцій на ті чи інші форми організації ради. Але його не можна перебільшувати. Адже аналогічні установи були у багатьох народів.

Велику і зрозумілу подібність з генеральною радою Гетьманщини мали ради на Запоріжжі. Це цілком зрозуміло. Адже генеза обох організацій — спільна. Тільки поступінно після 1648 р. Запоріжжя відокремлюється в окрему організацію. З цієї доби її вищий орган — рада — має характер інституту суто-січового. З цього часу можна і порівнювати його з генеральною радою Гетьманщини. Головну одміну між ними вдало підкреслив Н. Сементовський, вказавши, що січова рада була „трохи простіша“³⁾. І справді тут вона явище ординарне й не таке урочисте. За Мишецьким⁴⁾ рада збирається в Січі не менш як тричі на рік: 1-го січня, 1-го жовтня (свято Покрова) та на Великдень. На раді розподілюють військові землі й вгіддя, обирають й скидають старшину, приймають чужоземних посланців⁵⁾. Як каже проф. М. Слабченко, січова рада вирішувала ще справи війни та миру, судила старшину, виряджала посланців⁶⁾.

Мишецький так описує січову раду. „Рада у них відбувається за всіди за своїм звичаєм після полудня таким чином. Кошовий та вся старшина наказуть політаврщикові чи довбишеві взяти політаври та бити в установленім місці, посеред замку та церкви; і як цей довбиш почне в політаври бити, тоді осавул увійде в церкву та візьме одну корогву, поставить її на певному місці біля церкви; а козаки, як це почують, як мога швидко на той заклик сходяться. А як проб'є тричі дрібно, то Кошовий з палицею, що в ній Кошового вся гідність, а суддя з військовою печаткою, писар з каламарем, осавул з малою палічкою прий-

¹⁾ с. 172. ²⁾ с. 201.

²⁾ Старина Малороссійская, Запорожская и Донская, с. 26, Птб. 1846.

⁴⁾ Исторія о козакахъ Запорожскихъ, с. 39. О. 1852.

⁵⁾ Д. Яворницькій, „Исторія Запорожскихъ козаковъ“, т. I, М. 1900, с.с. 216—217; треба вказати, що шановний вчений надто узагальнює тут конкретні епізоди прийому Лясоти.

⁶⁾ Соціально-правова організація Січі Запорозької. Праці Комісії історії західно-руського та українського права, в. III, с.с. 329—340.

дуть; їм тоді дається пошана політавреним боем; прийшовши стануть вони посеред народу без шапок та вклоняться на всі чотири сторони. Потім скаже Кошовий* всьому військові: що нині, молодці? У нас новий рік, треба нам, за стародавнім нашим звичаєм, розподіл у війську річкам та врочищам зробити. І потім кидають жеребки, кому що по жеребку дістанеться, то тими річками та вгіддями володітимуть. І по розподілі, всі Отамани та інші старі добрі Козаки розійдуться, а найдурніший простий народ залишиться. Отоді їм Кошовий говоритиме: що нині, молодці, новий рік настав? може будете ви нову старшину обирати, а старих кого скидати, вашим звичаєм. І якщо вони захтять, щоб ця Старшина у них була, то скажуть всенародньо: ви ще пани добрі, треба вам над нами панувати; після цього Кошовий та вся Старшина вклонячись усьому військові підуть по своїх куренях. А коли-ж захочуть Кошового та иншу Старшину змінити, то робиться у них так. Скажуть Кошовому, щоб він поклав своє кошев'я, і цей мусить палицю свою принести до корогви, покласти на свою шапку, і потім, вклонячись всьому військові, має подякувати та піде до свого куреня; і після нього суддя, писар та осавул те-ж роблять. І коли з них не захотять кого скидати, то всі закричать, щоб свого старшинства не складав; через це він мусить стояти на своїм місці. По скиненню-ж тої Старшини, обирається у них нова Старшина, отаким чином. По вигнанні тої Старшини, багато з того грубого простонародства мають поміж себе суперечні та грубі розмови, з котрого куреня і кого саме обрати Старшиною; і як договоряться та вирішать, хто їм потрібний за кошового, то й підуть чоловіка десять та й більш, найгрубших п'яниць у той курінь, де він живе, і будуть прохати його, щоб він прийняв на себе таку честь. Якщо він своєю охотою не піде, то його по двоє чоловіка ведуть попід руки, а два чи три з-заду пхають, та в шию штовхають, та „ругательно бранять“: йди, скурвий сину, нам-бо тебе треба, ти наш батько, будь нам паном. Цьому хоч і не дуже хочеться, проте має йти; і як прийде в раду та всьому військові буде до вподоби, то і палицю йому в руки давати будуть. Тільки той новообраний Кошовий, їх давнім звичаєм, двічі не бере палиці в руки і як утрете йому подадуть та казатимуть йому, щоб він був їм за старшину, і політаврщиків накажуть бити в політаври на честь його, то він мусить прийняти, і тоді знов його вшановують. Деякі з цього народу, старі Козаки, землею, якщо-ж у той час бував дощ чи яка негода, то і гряззю, його голову мажуть; а потім суддю, писаря та осавула приведуть, якщо старих нікого немає і вони всьому війську будуть до вподоби, то і їм таку честь роблять як Кошовому¹⁾. Скинення старшин з урядів відбувалося так: „стануть курені з куренями зговорюватися, кого треба їм скинути за яку-нибудь провину, чи по злості своїй, геть з старшинства, і як умовляться куренів з десять, кого їм скинути треба, Кошового, чи суддю, чи писаря,

¹⁾ Мишецький, *Op. cit.*, с. 37—39.

чи-ж осавула, то навчать п'яниць, щоб вони пішли та взяли літаври та вдарили-б у раду. П'яниць декілька чоловіка підуть по літаври, а ці політаври лежать на базарі, де у них зорю б'ють, по два стовпи, щобіля них злодіїв прив'язують, і як ці п'яниці ці політаври візьмуть та принесуть до церкви, де у них рада завсіди буває, та ті-ж п'яниці в ті політаври ударять раду, та б'ють в політаври поліном чи будь-якою іншою палицею, бо політаврени палиці завсіди у довбиша бувають. Як цей політаврени бій почує довбиш, то прибіжить до своїх політавр і почне у цих п'яниць питати: нащо вони б'ють? І вони йому скажуть: бий раду, скурвий сину, — то цей довбиш буде бити, а якщо не буде, то його тут-же поліном прибіють мало не до смерти. І як ця рада почне збиратися та людей збільшуватися, то прийде військовий суддя, писар та осавул, і стануть посеред ради і вклоняться на всі боки; а стоять на раді без шапок. І почне Кошовий говорити: нині, молодці, нащо рада у вас скликана? То п'яниці скажуть: на те, батьку, щоб поклав-би своє Кошов'я, ти бо нам нездатний, чи яка невинність велика — тим доводять, та скажуть: що треба суддю, чи писаря, чи осавула скинути, бо вони, не гідні діти, військового хліба наїлися. І на цю раду та незвичайний крик зберуться всі Козаки. Вони-ж мають у військові своїм на дві частині розподіл та зветься одні курені верхні, а інші нижчі. Инколи буває всяко, що одна сторона бажає, щоб Кошового чи Старшину скинути, — а друга не бажає; і за це у них поміж себе зчиниться сварка та бійка, і як бійку почнуть, то Старшина вся піде з ради, по куренях, а в цей час бійка буває поміж ними велика, де й до смерти один одного вбивають; як надто розійдуться, то не тільки людей, але сильна сторона почне курені ламати, та інші їм великі образи та руйнування чинити; і яка сторона пересилить, чи переспорить, то з тої сторони Кошового та іншу Старшину вибирають чи знов старих наставляють. На цій-же раді буває так. Хоч у цього війська і бійки поміж себе не буде, тільки велика суперечка та сварка буває, то за ці їх сварки Кошовий та вся Старшина покладуть своє начальство та йдуть до своїх куренів; а у них між цією сваркою, суперечкою з одного боку приведуть Кошового, чи яку іншу Старшину, нового кого настановляти, а противна сторона не буде того хтіти, то ті в раду його не впускають; а інші, які його в раду привели, з-заду в шию пхають, як у них і завсіди робиться. Отож буває, що йому роздеруть убрання, і волосся все вищипають, а ні старшинство й не настановлять, бо та сторона, що не бажає, може бути, що й дужча буде; і чия сторона буде дужча, з того боку будуть Кошового і іншу Старшину обирати. А якщо в цих радах обидві сторони погодяться, то все їх військо закричить: покинь, негідний сину, своє кошов'я, вже ти кошового хліба наївся. Або скажуть: „що ти, скурвий сину, нам не придатний“. Чи яку знають невинність, то тим і дорікають; отже цей Кошовий мусить на свою шапку покласти палицю та принести до корогви, і вклонитися всьому військові, й подякувати та йти до свого куреня скоріше, боючися, щоб його не забили, і казати

тоді нічого не наважується. А потім суддя свою печатку, писар каламар, осавули маленьку палічку, поклавши на свої шапки та принісши до корогви, теж поклоняться всьому військові та роблять отак само як Кошовий, якщо їм хто потрібний, чи хоч і всі непотрібні будуть, то теж усе чиниться, як вище наведено¹⁾.

Еволюцію соціального характеру й ролі січової ради нещодавно докладно та яскраво схарактеризував проф. М. Слабченко в монографії про „Соціально-правову організацію Січи Запорозької“. З неї ми бачимо і на Запоріжжі зрештою зростання соціальних нерівностей та противенств і поступінний занепад впливу й значіння Запорозької ради, бо значні козаки і старшина й тут „в XVIII в. відсунули раду на другий план. Напр., р. 1760 на виборчій раді вибирали в військові судді тільки старики й отаманія. Траплялися випадки, коли рада залежала від самісінької лиш отаманії й стариків. Так р. 1745 справу „о границах“ військова рада могла сяк-так розв'язати тільки „по обыкновенію войсковому, куренныхъ отамановъ и стариковъ избравши“, а сама на те була незугарна. З отаманією й стариками зайшло так далеко, що 1767 р. в виборці по всіх куренях пройшли отамани, а до Комісії, як виявилось, обрано тільки старшин²⁾).

У січовій раді, в її компетенції й порядкові зборів є звичайно багато спільного з військовою радою Гетьманщини. Адже справи зовнішньої політики, обрання вищих урядів притаманні обом установам. Знов-же й сила побутових дрібниць порядку зборів — бити в літаври (чи бубни), класти одмовляючись від уряду клейноди на шапку на землю, кількакrotnie одмовлятися від уряду... усе це — риси спільні. Але є й багато одмін. Отже рада на Гетьманщині — явище екстраординарне, на Запоріжжі — регулярне, обов'язкове в певні терміни. Компетенція Січової ради охоплює й господарчі справи запорозької організації, й судові. І порядок її зборів „простіший“ не такий урочистий, більш демократичний. Таке поводження з старшиною, як на Запоріжжі, на Україні-Гетьманщині, певна річ, було неможливе.

Дуже подібним до української козацької ради був у Донських російських козаків інститут відомий під назвою „Войскового Круга“. Розповімо про нього виписками з спеціальної роботи про цю установу С. Сватікова³⁾. „Місцем зборів Військового Круга, пише автор (з 1549 до 1917 р.) був головний майдан столиці Війська, біля каплиці, а згодом коло церкви. З отаманового наказу скликали („сбивали“) Круги військові „есаули“, їхній-же обов'язок був підтримувати лад на Крузі, наказувати, карати тих, кого було визнано в Крузі за винного та взагалі виконувати доручення отамана й Круга в справах поліції й юстиції.

¹⁾ *Op. cit.*, с.с. 40—42. Аналогічно Миллеръ, *Извѣстіе о Запорожскихъ козакахъ*, с.с. 420—427.

²⁾ М. Слабченко, *Op. cit.*, с. 340.

³⁾ *Донская Лѣтопись*. № 1, с.с. 169—265. „Донской войсковой кругъ“.

Вони-ж на вимогу Круга приводили туди осіб, що їх Круг хотів бачити перед собою. Ставши в коло, Військо звільняло посередині вільну площу, т. зв. „майдан“, на який урочисто виходила вся військова влада з отаманом на чолі, що ставав під військовою корогвою посеред майдану. Есаули військові наказували всім мовчати (повна подібність з українською генеральною радою; згадаймо за оповідання російських послів про раду 1654 р., де також військовий есаул наказував усім мовчати. Л. О.). Потім отаман викладав у короткій промові головні обставини справи. У кінці її він або пропонував певну постанову, якщо її було підготовлено попередньою згодою з отаманами (старшинами), або-ж, якщо справа була сумнівна, пропонував обміркувати. (Нотуємо попередню нараду з старшиною. Л. О.). Запропонувавши пропозицію ухвали, отаман питав: „любо-ль, не любо?“ Круг звичайно відповідав „любо“. Взагалі-ж бували короткі формули для відповідів, які й пропонувалися: „любо“, „не любо“, „въ куль да въ воду“, „Богъ помочь“, „Съ Богомъ“, то-що. Але в важливіших і сумнівних випадках есаули перевіряли голосування, питаючи голосно на всі боки: „все ли так соизволяют“. (Знов-же так було й на раді 1654 р., де це робив Переяславський полковник П. Тетеря. Л. О.). І Круг стверджував свою ухвалу. Формула звертання до Кругу була така: „Атаманы — молодцы и все великое Войско“, або „Господа атаманы и казаки и все войско Донское“. Учасники Круга стояли на ногах і поскидавши шапки з пошани до місця й часу. Говорити міг кожен, хто забажає, але для цього мав він вийти на майдан¹⁾.

Компетенція Круга, як каже Сватіков, була така: „Військовий Круг вирішував усі справи, що стосувалися до Донської республіки. Справами закордонними були і оголошення війни й замирення, надіслання допоміжного війська на службу цареві, спілка з суміжними народами, приймання послів й відправлення посольств і грамот до Москви і до сусідніх народів, видавання закордонних паспортів („войсковыхъ проѣзжихъ грамотъ“) і уповноважень та наказів („войсковыхъ правыхъ писемъ“)²⁾.

Круг Війська Донського справді ухвалював військові походи. Отже р. 1637 „Старшини та Атамани Донські з'їхалися на Манастирськім Яру з силою свого війська, та зібравшись в круг прирадили, щоб іти спільно з Запорозькими Козаками на Озів і його здобути“³⁾... Ще така діяльність круга: у вересні 1670 р. посланець од гетьмана Д. Многогрішного козак М. Самуйленко оповідав у Приказі „Малые Росіи“ про обставини й події його перебування у Донських козаків підчас повстання. „В Панщине, казав він, у... Стенки с козаками был круг, а в кругу де

¹⁾ Ibid., с. 175. ²⁾ с. 180.

³⁾ Ригельманъ, Исторія о донскихъ козкахъ. Чтенія въ О-въ ист. и дрезн.-російск. 1846. № 3, с. 47.

он Стенка всѣмъ вслух говориль: атаманы де молодцы. Куда мы пойдём отсюда, на море ли по Волге или к иному царю служить? І в кругу старшина сказали ему Стенке і всѣм казакам, что они иному царю служить не хотят, а пойдём де мы всѣ на Волгу, на бояр і воевод“. Це й ухвалив козацький круг¹⁾. Обмірковується р. 1705 справа повстання проти царського уряду²⁾. Приймаються посольства. При цім у наказах московським посланцям середини XVII ст. російський уряд вказував, що не вони мають іти на круг, але вимагати, щоб козаки йшли до них і тут зробили круг. Це, приміром, мав вимагати московський посланець у квітні 1649 р. Ст. Карцев. Йому наказувалося „стояти о томъ горздо“ і не слухати донських отаманів, якщо вони покликуватимуться на „прежній обычай“³⁾. Те-ж саме бачимо й в березні 1653 р. в наказі Парамону Золотарьову⁴⁾. „Найважливіші зовнішні відносини Війська були відносини до Московської держави і в цьому питанні Круг не раз вирішував, які будуть взаємовідносини колонії до метрополії“⁵⁾. Так само — аналогія генеральній раді хоч проте в Донському Крузі були це випадки конкретнішої, поточної політики, бо писаної умови з Росією Дін не знав і Круг ніколи такої не розглядав і не ухвалював.

„Суверенний у справах закордонних Круг у рівній мірі був зверхнім органом Війська у галузі внутрішнього управління й суду. Круг обирав усю адміністрацію війська: військового отамана, військових есаулів, „військового дьяка“, „військового толмача“ й „подтолмача“⁶⁾... (тоб-то вищу старшину; це, як ми бачили, робила й генеральна українська рада. Л. О.). „Терміну для посад не було. Зокрема військові отамани раз-у-раз переобиралися чимало років поспіль, але що-року бувала церемонія переобрання, щоб отаман відчував свою залежність од Круга“⁷⁾. (Це вже одміна від порядків українських на Гетьманщині й норма аналогічна порядкам ради Запорозької). „При обранні отаманів, що-року, здебільшого на новий рік, старий отаман клав свою „наську“ на землю чи на стіл (теж подібність. Л. О.) по середині Круга й, вклонившись на всі чотири боки, відходив геть. Обраний на отамана знову брав „наську“ з рук військових есаулів і, теж уклонившись на всі чотири боки, ставав під військову корогву. Тоді почесні старики, старшини накривали його своїми шапками і потім піднявши його на руки, козацьким звичаєм, підкидали“⁸⁾.

Інші справи компетенції Донського Круга були такі: зносини з Московським патріархом у справах церковних, дозвіл на будівництво церков, дозвіл на заснування нових станиць, розподіл субсидії — платні

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Книга № 9, Малор. Приказа, а. 170.

²⁾ Чтенія... 1846, № 4, с. 81.

³⁾ Руск. Ист. Библиотека, т. XXIX, с. 84 й слід.

⁴⁾ Ibid., с. 614.

⁵⁾ С. Святиковъ, *op. cit.*, с. 182.

⁶⁾ Ibid., с. 183.

⁷⁾ Ibid., с. 184.

⁸⁾ Ibid., с. 185.

козацтву від центрального Російського уряду¹⁾... „Зрештою Круг був не тільки законодавчим та вищим адміністративним органом, він також і судив громадян Війська за політичні злочини, усі без винятку, і найголовніші з карних“... „Суд по найважливіших карних злочинах належав Кругові й до нього на суд звідусіль надсилали обвинувачуваних у зраді, полохливості, забороні, грабінництві та насильстві“²⁾.

Рисою одмінною від козацької ради України-Гетьманщини було те, що збори Круга (часті у XVII ст.) відбувалися завжди у певному місці — столиці Донського Війська. Отже був передусім Круг „зборами Головного Війська, тоб-то мешканців головного міста“³⁾. Це більше скидається на січову раду. Та й взагалі треба сказати, що до останнього інституту Донський Круг більш подібний. Як він, це інститут „простіший“ за генеральну раду, збори його часті, постійні, не такі екстраординарні, коло компетенції ширше й охоплює питання поточного управління й суду краю.

Шляхи історії цього інституту в XVIII ст. аналогічні українській генеральній раді й раді Запоріжжя. С. Сватіков, автор праці про Донський Круг, учений цілком не марксістського типу (саме слово марксист він зневажливо бере у лапки), все-ж-таки примушений визнати, що за причину занепаду Кругу були економічні суперечності серед Донського козацтва і „соціальний антагонізм різко виявився в останній чверті XVII ст. Ця доба насичена боротьбою двох партій, що визначилися у Військові й його висловникові — Крузі. Це була партія т. зв. Московська; друга партія здобула випадкову назву „раскольничьей“. Остання чималою мірою складалася з „голодьбы“, з пролетарського „нового“ козацтва з „молотчихъ людей“. Ця група Донської людности складалася з „новоприходцевъ“, утікачів-невільників, стрільців, старовірів, з тих, кого примусили тікати на Діп кріпацтво, „лихіе бояре“, приказна неправда та релігійні утиски“⁴⁾. Соціально-економічні інтереси старшини „починали вже відокремлюватися від інтересів Донської громади. Перехід від ловецтва до скотарства, а згодом до хліборобства; накопичення багатств у руках старшини, користування з невольної й найманої праці для охорони табунів і отар, для оброблення землі, для персональних послуг; захоплення земель військових та станичних; брання відсотків за позичений рядовим козакам капітал, — усе це утворювало для старшини особливе становище серед колись єдиного козацтва. Намагання старшини стати незалежною від козацької маси, бажання забезпечити оброблення своїх земель примусовою працею кріпаків, бажання чести відповідно до соціального становища, — усе це примушувало козачу старшину мимоволі оглядатися на Москву, зідхати по дворянській гідності, по титулах, по праві володіти кріпаками“⁵⁾.

¹⁾ Ibid., с.с. 185—186.

²⁾ Ibid., с. 187—188.

³⁾ Ibid., с. 171.

⁴⁾ Ibid., с. 191.

⁵⁾ Ibid., с.с. 191—192.

Через усе це рада старшини („Совѣтъ Старшинъ“) зміцнювалася і тут. Юридично ця установа укріпилася р. 1722 в формі „Сбора старшинъ“ у Військовій Канцелярії¹⁾. Круг збирається все рідше. Усі обрання у Крузі в XVIII ст. були справжньою фікцією, бо все наперед вирішували отаман і „Сборъ старшинъ“²⁾. Наприкінці XVIII ст. „Кругові... нічого було робити... З Круга ставав лиш символ народоправства“³⁾.

Давня Донська установа існує і в XIX ст. Року 1810 наказано, щоб „Військо Донське на спомин високомонарших милостів йому наданих і далі робило давнім своїм звичаєм церемонію один раз на рік, у день Св. Олександра Невського, збираючи військовий Круг (виносячи регалії) та читаючи у цьому Крузі височайші грамоти-привилеї за добру службу Військові надані“⁴⁾. Увесь цей час — XIX і XX в.в., перед революцією, що скасувала військовий устрій Донщини, Круг мав характер звичайного військового параду⁵⁾.

Про круг уральських козаків маємо свідцтво в книзі А. Левшина „Историческое и статистическое обозрѣніе Уральскихъ казаковъ“. Птб 1823⁶⁾. Автор покликається на свідчення старих козаків, що за його часів пам'ятали ще давні порядки. Уральські козаки в XVII, XVIII ст. „у внутрішньому управлінні довго являли собою рід республіки: сами обирали й скидали отаманів та старшин своїх; сами карали смертю обвинувачених та всі справи розв'язували на майдані на зборах всього війська чи „въ кругахъ“, що на них, як на віче, скликано їх дзвонячи у дзвін, і що без їхньої згоди отаман нічого важливого чи громадського розпочати не наслідювався. Ось що оповідають про ці круги старики. Скоро лиш бувало надійде який-небудь наказ, чи повстане яка-небудь спільна військова справа, то на дзвіниці соборної церкви б'ють на сполох або повістку, щоб усі козаки сходилися на збірне місце до Військової „Избы“ чи Приказу..., де чекає їх військовий „атаманъ“. Коли збереться чимало народу, то отаман виходить до нього з ізби на ганок з срібною позолоченою булавою; за ним з жезлами в руках „ясаулы“, які одразу-ж ідуть на середину зборів, кладуть жезли та шапки на землю, читають молитву та вклоняються спочатку отаманові, а потім на всі боки козакам, що їх оточують. Після цього беруть вони жезли та шапки знову у руки, підходять до отамана, одержують від нього накази, повертаються до народу і голосно вітають його такими словами: „помолчите, Атаманы молодцы и все великое войско Яицкое“. Нарешті, оголосивши справу, що для неї скликано збори, питають: „любо ль атаманы молодцы?“ Тоді з усіх боків або кричать „любо“, або починається ремствування та крики „не любо“. В останньому разі отаман сам починав вмовляти незгідних, пояснюючи справу та перераховуючи користь від неї. Коли козаки були їм задоволені, то вмовляння його

¹⁾ Ibid., с. 199.

²⁾ Ibid., с. 200.

³⁾ Ibid., с. 205.

⁴⁾ Ibid., с. 209.

⁵⁾ Ibid., с.с. 231, 237.

⁶⁾ с.с. 19–23, 31–32.

часто впливало; в противному разі ніхто не слухав його і воля народу виконувалася" ¹⁾). Тут опис вельми подібний до опису Донського військового круга. Це мабуть тому, що уральські козаки є галузь козаків донських і порядки їх могли бути тотожні. Не дурно Рігельман завважує, що козаки всіх російських військ (Донські, Уральські, Сибірські, Терські, то-що) „между собою весьма сходно о себѣ разсказывают" ²⁾). Проіснував військовий круг в уральських козаків до повстання Пугачова; після чого круг було скасовано.

Без сумніву, військовий круг російських козаків має багато спільних рис з радою на Гетьманщині. Але ще більше з радою січовою, бо, як і вона, це інститут, за виразом Сементовського, „простіший“.

Треба гадати, що всі названі організації мають багато спільного і в причинах походження і в причинах аналогічної структури з українською генеральною радою. Адже в своїй генезі це є органи степових вільних здобичників, згодом своєрідної демократичної військової класи. Рада і в городовій Україні і на Січі, і в російських козаків — вищий орган козачої організації.

Шляхи розвитку цього інститута в XVII—XVIII ст.ст. були аналогічні. На Україні він швидше виродився. Докладніше про причини занепаду генеральних рад говоримо далі. Тут-же зазначимо лиш, що цьому в однину від радій Запоріжжя й кругу російських козаків, сприяло державне становище України-Гетьманщини, що вимагало складної зовнішньої політики, до якої рада козацька була нездатна. Це була держава з чималою територією, отже збирати раду було важко. Економіка Гетьманщини була складніша й ступінь економічного розвитку вищий за степові Січ і Дін. До того-ж тут були міцніші рештки давніх клас, феодалських інститутів — монастирське та шляхетське землеволодіння. Адже перше з них не знало навіть, хоч-би тимчасового, розкріпачення селянства. Все це призвело до ранішого й різкішого соціального розгалуження, різкішої класової боротьби... Все це відбилося на ранішій занепаді козачої ради на Україні-Гетьманщині. Але аналогічний процес, тільки повільніше, тільки не так помітно йшов і на Запоріжжі, де кінець-кінцем наприкінці XVIII ст. радою керує група заможнішого козацтва, й на Дону, де круг заступає правління старшини.

Чимала кількість однакових рис ради з кругом донських козаків ставить питання про можливість того, що та чи інша сторона запозичила цей інститут. Категорично твердити це неможливо, не можна мабуть навіть гіпотетично це припустити, оскільки жадних доводів немає. Можна, мабуть, казати лиш про можливість запозичення окремих рис інституту. Це — цілком припустимо, бо всі російські війська походять від козаків донських, а ці були в постійних зносинах з українським козацтвом,

¹⁾ с.с. 19--23.

²⁾ История о донскихъ козакахъ. Чт. М. О-ва 1846, № 3, с. 1.

та були й певні українські елементи на самім Дону. Запозичення таке могло бути обопільне, але найпевніше, що йшло воно з України, з її давнішою й міцнішою козацькою організацією¹⁾.

XII.

Юридична природа інституту генеральних рад. Рада генеральна, як установа права звичаєвого.

Повстає питання про юридичну природу такої організації й таких організацій, як генеральна рада на Україні-Гетьманщині. В праці, присвяченій історії державного права, це питання має повстати як проблема — чи була з генеральної ради установа, чи був з неї узаконений державний орган? Чи генеральна козацька рада є явище суто фактичного порядку в історії України, чи навпаки є це унормована правна організація?

Нам здається, що попередній наш виклад вже дав почасти відповідь на це питання. Адже ми бачили в нім і цілком певну організацію (для установ такого типу) й певну компетенцію цього інституту. Ми бачили, що рада козацька є явище нормальне в житті України. Для певної галузи справ (прим. для обрання гетьмана, статті з Росією) визнавалося за обов'язкове вирішувати їх саме в цій установі. І всі обрання гетьмана проходять на генеральних радах. Навіть в XVIII ст., добі, коли дуже змінилося співвідношення соціальних сил, причім змінилося не на користь класи козацтва, ми бачимо, що правний консерватизм примушує для обрання гетьмана воскрешувати юридичну фікцію генеральної ради. Так само стоїть справа і з статтями-умовою з Росією, що, як ми бачили, завсіди розглядалися на генеральних радах. А коли й бувало порушення цього правила, то це визнавала навіть Росія (справа з статтями 1663 р.). Так було і з іншими категоріями державних справ, що виходили в компетенцію генеральної ради.

Коли-ж норму — розглядати певні державні справи на генеральній раді — порушувалося — проти цього були протести. Приміром у лютому р. 1666 на старшинській раді під Лисянкою у Дорошенка старшина

¹⁾ Розділ про аналогічні організації в інших народів і державах додали ми передусім на те, щоб зілюструвати, що генеральна рада є не цілком одмінна установа, установа, що не мала собі подібних. Інша річ справа про те, чи були аналогічні причини походження таких інститутів. Тут ми цілком одрізнили вікові установи держави-громади від установ пізнішого часу типу генеральної ради. Народні збори були в різних формах ще раніше од класово-державних організацій, хоч-би за родово-племінного укладу життя. Ясно, що аналогічні причини походження з генеральною радою могли мати лиш установи її часу, однакового соціально-економічного типу суспільства. Думається, що основна причина встановлення саме такої демократичної, типу вікових установ, форми генеральної ради є в своєрідній гуртовій організації козацьких степових ватаг-здобичників. Простежити-ж самий шлях, як зародилися отакі організації, важко, для цього бракує докладніших даних за устрій цих ватаг.

сердюків „кричали на Дорошенка з болшим шумом и называли ево татарским гетманом, потому что де поставлен он в Гетманы от татар, а не войском обран“¹⁾). В цім бачимо протест супроти порушення права-звичаю. В тексті нашої роботи ми наводили низку протестів супроти порушення тих чи інших звичаєвих форм діяльності ради — її складу, порядку зборів, компетенції. Це тому, що їх унормовував військовий звичай.

Отже на питання тут поставлене треба відповісти, що з генеральної ради був виразний державний орган, установа в юридичнім розумінні цього слова.

Це не визначає, що козацьку раду слід уявляти собі як установу тотожню й подібну установам наших часів. Наш час є доба, коли панує писаний закон. Органи держави, їх права й функції фіксуються в писаних конституціях і тих чи інших формах писаних законів. Організація їх є точна, функції, склад, порядок діяння точно визначені в зафіксованій юридичній нормі.

XVII ст. для України є доба звичаєвого права. Пам'ятки писаного закону вже є, але вони до державної організації України мало стосуються. І органи державного управління України під цей час базуються на праві звичаєвим. Що правда, дещо говорили статті з Росією. Але цей сурогат писаної конституції Гетьманщини мало торкається організації діяльності державних українських установ. Зокрема генеральної ради статті торкаються тільки тоді, коли говорять загальними словами про „обрання“ гетьмана. Вся організація державних установ і генеральної ради в тім числі ґрунтується на праві звичаєвому. Установи звичаєвого права не мають тієї стисло окресленої компетенції й організації як установи писаного права, їх функції раз-у-раз не такі виразні й не так ясно відмежовуються вони від функцій інших установ. В основі організації таких установ лежить факт, але такий факт, що незмінно певним способом повторюється й що порушення його викликає протести. З такого факту поступінно повстає звичаєва норма, поступінно утворюється певна установа звичаєвого права й фіксуються, хоч і не так точно як тепер, ті чи інші сторони її організації та діяльності. Фіксацію, незмінне повторення тих чи інших сторін організації й порядку переведення генеральної ради ми бачили в нашій викладі. Так було з складом ради — не знаємо жадної ради без участі козацької класи. Так було з формою її зборів, порядком голосування й обмірковування справ... Намічалось й певне місце зборів цього інститута (р. Росава), то-що. Але установи такого типу як генеральна рада є установи *sui generis*, установи відмінні від державних органів нашого часу. В нашій викладі раз-у-раз можна було помітити неабсолютну точність її організації, боротьбу за склад її, боротьбу за поширення й зменшення

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5872/61. Малор. Приказу, а.а. 190—193.

її компетенції. Це все не суперечить кваліфікації генеральної ради як установи в юридичнім розумінні цього слова, бо є це установа звичаєвого права. От чому розглядові й характеристиці її й присвячено цю працю історика-юриста.

XIII.

Роля генеральної ради в історії України. Боротьба за генеральну раду. Класи, що за неї змагалися. Економічна й політична перемога козацької старшини й занепад генеральних рад.

Ми подали докладний формальний огляд юридичних рис нашого інституту, ми навели низку порівнянь-аналогій з інститутами схожими на генеральну раду формою або суттю. Але безперечно нарис наш був-би далеко не повний, нарис наш не відповідав-би вимогам нової науки, коли-б обмежився самим цим формальним оглядом структури військової ради. Ми не можемо забути того, що цей інститут грав певну роль в тогочаснім житті, що він мав певне значіння, що навколо нього боролися певні групи й класи... Отже мусимо спробувати дати посильну оцінку й тлумачення цієї ролі й цього значіння генеральної ради на Україні-Гетьманщині.

Для цього маємо ми згадати за криваву соціяльну боротьбу, що на Україні в XVI—XVII ст.ст. точилася. Була це боротьба національна, але була це боротьба й соціяльна, — боротьба дрібного й середнього (згадаймо самого Богдана Хмельницького) землеволодіння з великим в умовах зростання грошового господарства й ліквідації економіки феодалських часів. На Україні, країні порівнюючи невеликих і нечисленних, економічно несильних міст, головну роль в цій боротьбі насамперед грала дрібна хуторянська буржуазія — козацтво. В завзятій боротьбі, що кінець-кінцем принесла соціяльний і політичний переворот 1648 р., козацтво веде перед. Козацтво є та класа, що цей переворот зробила, та класа, що стоїть тепер на чолі нової української державної організації.

Який-же орган, що ним виявляє свою владу нова класа-переможець? Цей орган бере вона з своєї давньої організації в складі польської держави. Вже тоді в нім, у козацькій раді виявляє свою волю нова класа — ще організована в своєрідну військову верству — козацтво. На бурхливих козацьких радах раз-у-раз підносить ця класа гасло повстання супроти старого соціяльного й політичного ладу. Раз-у-раз ухвалюється тут це гасло й за постановою ради лється кров у невдалих тимчасом повстаннях.

І при повстанні Б. Хмельницького, при своєрідній революції 1648 р. переможна вже козацька класа має за орган своєї влади свої військові ради. В першій частині роботи ми навели низку даних про раду, як впливовий орган козацтва за перших років гетьманування Б. Хмельницького.

А втім революція 1648 р., що поставила коло влади хуторян-козаків, принесла низку передумов для соціального розвитку країни. Цей розвиток обумовлювався зростанням торговельного капіталізму й поширенням грошового господарства. Цим обумовлюється поступінне зростання великого землеволодіння, „а маса селянства й козацтва виявляється погано пристосованою й мала здатною пристосуватися до нових складних умов господарства, що потребувало великих грошових засобів“¹⁾. Властиво кажучи, цей процес концентрації великого землеволодіння почавсь у більш-менш значних розмірах допіру з Самойловичевих часів. Але ще й за часів повстання Богдана Хмельницького бачимо в лавах нових переможців і рештки давніх землевласницьких груп (шляхетство українське). Бачимо й те, що нові переможці не ризкують цілком ліквідувати велике землеволодіння (монастирське й рештки шляхетського землеволодіння). Частина українського шляхетства оточує самого ватажка української революції — Богдана Хмельницького, вона в особі Виговського й інших посідає вищі українські уряди і в особі Виговського претендує на спадщину по Богдані Хмельницькому.

Все це обумовлює ту класову боротьбу, що яскраво виявлялася на Україні-Гетьманщині в другій половині XVII ст. Спочатку класова боротьба не має ще виразної соціальної програми, це поки-що боротьба тільки політична. Це — тому, що „боротьба пригніченої класи проти класи, що пригнічує, неодмінно є передусім боротьба політична, боротьба супроти політичної зверхності гнобителів. Розуміння звязку цієї політичної боротьби з її економічною підвалиною слабшає, а инколи й до краю зникає“²⁾. От чому орган, за який часто йде ця боротьба, є генеральна рада — орган, що через нього претендувало правити Гетьманщиною рядове козацтво — дрібна, хуторянська буржуазія, що в цім лиш інституті мала кількісну більшість, у цім лиш інституті могла виявляти свої політичні претенсії.

Хід цієї боротьби ми уявляємо так. На початку повстання, в дні перемог української революції, перемог хуторян-козаків генеральна рада є *de facto* зверхній орган держави, що з ним рахується й популярний гетьман. Але дні перемог змінюються днями воєнних поразок, днями переходу в залежність од сусідньої держави (умова 1654 р.). Це й правління групи шляхетства, що оточувала Б. Хмельницького, яка базувалася на рештках економіки давнього ладу й ідеологічно з ним була звязана — обумовило тимчасовий занепад активності рядового козацтва, а разом із тим і занепад військових рад, що після 1654 р. не збираються.

Смерть Богдана Хмельницького й обрання на неповній, на нечисленній раді в Чигирині найвиразнішого представника українського шляхетства, що було при Богдані Хмельницькому — І. Виговського, лю-

¹⁾ Рожков, История России, т. VI, с. 25.

²⁾ Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах, с. 54, 1919 р.

дини не чужої тенденціям повороту до давнього ладу, — розв'язало руки представникам козацтва й поспільства. Представниками цих груп з'явилися запорозці з кошовим гетьманом Барабашем, полтавський полковник М. Пушкар та миргородський С. Довгаль. І цікаво, що головним лозунгом їхньої боротьби з Виговським була козацька широка рада — чорна рада. Отже 14 квітня р. 1658 Пушкар пише до Москви: „Известить Его Царскому величеству — изволил бы полную раду, противъ грамотъ на-данныхъ, на подлинномъ месте учинить всемъ войскомъ и всею чернью войска Запорожского“¹⁾. А Барабаш писав Білгородському воеводі, що вийшло січове військо „для рады посполитой“²⁾. Про раду в Переяславі ця група казала, що „та де рада, что была въ Переяславлѣ, была неполная, а были на радѣ тѣ полковники, которые съ Иваномъ Выговскимъ въ одной мысли, а съ ними сотниковъ и черни у полковника чело-вѣкъ по десяти и менши, а заднѣпрскихъ полковъ никого не было, и на гетманство де ево Ивана обрали не всѣмъ войскомъ и булаву ему не даывали, а даль ему Ивану Выговскому булаву околничей и оружейничей Богданъ Матвѣевичъ самъ, а не полковники и не чернь“³⁾. Цікава велика одміна поглядів у представників цих двох груп. 31 травня 1658 р. в листі до російського стольника Алферьева гетьман Виговський писав, що Пушкар добре б зробив „чтоб самъ с товарищи до войска з Барабашем приѣхал и тамо всѣм от нас объявилъ обиды. И мы б есмя при всей старшине, вину в себе узная, естли б какая была, ему доволно учинили, не хотячи христьянского кровопролития“⁴⁾... Пушкар і Барабаш билися за чорну козацьку раду. А Виговський пропонує інший вихід: всі непорозуміння він хоче розв'язати „при всей старшине“, тоб-то на раді старшини. Цікаво й те, що найактивнішу роль в рухові Пушкаря грало тогочасне робітництво, група завсіди найрадикальніше настроєна. Так 8 червня р. 1658 р. Київський воевода В. Шереметьєв писав до Москви про події на Україні між іншим таке „которыя были воры въ сборѣ, Пушкаревъ полку сотникъ Зеленской да дьякъ, а съ ними была собрана гуляйства съ винокурень и съ будъ съ полторы тысячи чело-вѣкъ, и приходили они подъ Глуховъ для грабежу, а сотника и войту и иныхъ людей хотѣли побить до смерти“⁵⁾ (бажанням грабіжництва раз-у-раз пояснювали владущі верстви революційні рухи).

Виговського-ж підтримували інші. Ми звичайно знаємо його найближчих співробітників: вони походили з української православної шляхти чи з старого рангового козацтва, що вершки його і економічно й юридично були недалекі від рядової шляхти. Але в однім акті мова мовиться й за інші групи. Це акт про старшинську раду у Виговського.

¹⁾ Рук. Судівка № 97. Збірка Грамот, ч. I, стор. 583.

²⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 399 Білгородськ. Стола Розряда, а. 25.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 49—50.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 407 Білгор. Стола Розряда, а. 76.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, стор. 175.

В травні 1659 р. „черкашенин“ — „виходець“ оповідав кн. Куракінові, що: „Какъ де он был в Чигирине і елышел, что до него была рада у Выговского с полковники, чтоб де будут ли они чинить войну с твоими великого Государя ратными людьми или не будут? І полковники де Уманской да Белоцерковской сказали ему Выговскому, что де они болши того кровопролития чинить не учнут. І он де Выговской за то на них кричал і велѣл их посажать на пушки і велѣл было их порубить. І черни де тѣх полковников рубить не далі. І Выговской де на раде покинул булаву і пошел с рады в город в Чигирин. І Чигиринские де черкасы — козаки и рендары пошли за ним і стали ему говорить, чтоб он булаву взял. І он де Выговской булаву взял“¹⁾. Тут ми бачимо, що вельми за владу Виговського дбають „рендары“, тоб-то в умовах того часу найзаможніша й найміцніша група української буржуазії. Ці „рендары“ повертають Виговському булаву.

Але і в лавах співробітників Виговського були різні течії. І у деякого з них бувала думка про чорну козацьку раду. Отже коли в листопаді 1658 р. кн. Ромодановський „приводилъ к вѣрѣ“ наказного гетьмана Виговського — Скоробагатька й його старшину, — ці казали про потребу „учинить имъ супольную раду о гетмане и своих великого Государя дѣлах“²⁾. А трохи згодом полонений писар наказного гетьмана Скоробагатька — Захар Шикієвич свідчив у російському таборі між іншим таке: „повѣрился мнѣ панъ Цецура, пол(ковник) Переяславской, что имѣет в раду чернецкую ударить, усмотря время, и тут вскоре до князя Григорія Григорьевича о том давать знать, чтоб о том вѣдая давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошене земли через Выговского от орды и от ляхов, и что от Его Царскаго Величества отступил без всякие крѣпкие причины Выговской. Хочет і всѣх до своего умыслу привести и подлинно бы до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробагатко не приѣхал. Однакож и ныне времени смотрит; до которого умыслу и нѣкоторые люди правду любячие пристають“³⁾.

Чи мав успіх цей рух за чорну раду? Виговський загубив булаву, широка козацька рада (що правда, без її найактивніших оборонців, що обрали собі на наказного гетьмана І. Безпалого, очевидно на дуже нечисленних зборах) зібралася на Росаві й обрала на гетьмана Ю. Хмельницького. Але соціальні здобутки класи козацтва на ній не були великі, хоч дещо й важив той факт, що найвиразніша група українського шляхетства втратила владу.

Згодом рух за чорну раду підноситься р. 1662 підчас боротьби за гетьманську булаву Сомка, Золотаренка й Бруховецького. Прибічники останнього вимагали широкої чорної ради. Росія уявляла спочатку склад

¹⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 308 Приказн. Стола Разряда, а. 372.

²⁾ Ibid., № 429 Білгор. Стола, а. 167.

³⁾ Ibid., Столб. Приказн. Стола № 308, а. 420.

цієї ради не вельми широким. Отже, запрошуючи у вересні року 1662 полковників на раду, кн. Ромодановський рекомендував узяти на раду „и ис черни, кому им в той раде мочно будет вѣрить“¹⁾. Це ще не говорить про раду широку. Мабуть тому й міг писати йому Ніженський полковник В. Золотаренко, що „они... милости зело обрадовались, что ты великій Государь изволилъ имъ учинить суполную чернецкую раду“²⁾... Але далекозоріша група старшини вже передчувала народження в звязку з цією радою нового соціального руху. Не дарма в червні 1662 р. Чернігівський воевода сповіщав Москву, що „приходя ко мнѣ, холопу твоему, Черниговской полковникъ Аникѣй Силич и ево начальные люди и говорят, что де начинаетца у нас быть другая Пушкаревщина“³⁾. Чернігівські „начальные люди“ бачили піднесення класової боротьби. Причини її пояснював у лютому 1663 р. на Москві Київський полковник В. Дворецький: „драли по мѣстам и селам убогих людей незносными податками: стаціѣ берут вшелякими пашнями, а тое ратным людем в грошах дают; а скарбы собѣ з людей бѣдных збирают Сомко и Васюта. А войску Запорожскому и хлѣба на Запороже не пропускают возить, и ратные люде голодом помирают по мѣстах. А они нѣкому жадной речи дармо не дадут. Тилко у них все купить потреба. И то заказали всюды абы грошей люде мѣдных не брали не за що. И нынѣ стацію на Осударскія люде збирают и собѣ на пожиток оборочают, на грошѣ продают и обогащаются“⁴⁾. Дворецький — сучасник цих подій вказує лиш на конкретні причини незадоволення старшиною. Але є натяк і на основну. Старшина „обогачалася“, збагачувалася коштом козацтва й селянства, зростала соціальна нерівність, зростала в звязку з цим класова ворожнеча. Це стверджують свідчення в червні 1663 р. на Москві драгунського капітана М. Мостікова, що був з Великого-Гагіним на Україні: „Чернь в розговорех говорят, что имѣ годеи бы Гетманом Брюховецкой, потому что де он человекъ смирной и не гордой. А Сомко де и полковники люде гордые и им чинят налоги, а сами обогатѣли“⁵⁾.

Не довіряли навіть і Брюховецькому. Той-же Мостіков оповідав, що „чернь де говорят, что Сомка и Брюховецкого имѣ на совершенное гетманство не надобно, а оберут они на раде опричь ихъ кого излюбят всею чернью“⁶⁾. Великого-Гагін писав, що „намѣ же... в Нѣжинѣ сѣзывали козаки и мѣщанѣ, что на раде хотятъ де Государь выбрать въ Гетманы Полтавского полку казака Костянтина Суличича или Нѣжинского казака Григорья Кобылецкого“⁷⁾ — себ-то людей своєї класи для рядового козацтва — „черни“.

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда, в. 18.

²⁾ Ibid., Столб. № 475 Білгор. Стола, а. 501.

³⁾ Ibid., Столб. № 468 Білгор. Стола, а. 700.

⁴⁾ Додаток № 4.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а.а. 269—273.

⁶⁾ Ibid., а.а. 274—275.

⁷⁾ Додаток № 5.

Чорна рада з доміантною ролею рядового козацтва зібралася р. 1663 під Ніженем. Тут пройшов на гетьманство кандидат Запоріжжя й південних полків — Бруховецький. Слід взагалі сказати, що в боротьбі за чорну раду на Лівобережжі завсіди головну ролю грали південні полки. Можливо, що це пояснюється соціалним складом їх козацтва й умовами їхньої економіки. Річ у тім, що полки „литовські“ (північні) — мали рештки шляхетського стану й його землеволодіння, землеволодіння монастирів, більшу залежність від них і від нового старшинського землеволодіння груп рядового козацтва й селянства. Це все — в XVII в. — менше відчувалося в полках степових — південних, де велике старшинське землеволодіння з'являється згодом і де бачимо одноріднішу козацьку масу. От чому, коли Великого-Гагін ішов на чорну раду в Ніжень, — він побачив, що „которые де Государь города близко к Переяславию и к Нѣжину, и тѣхъ городов полковники и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь, и мѣщанѣ хотят в гетманы обратъ Якима Самка. А которые де Государь города близка Полтавы и Гадича, — и тѣхъ городов полковники и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь („чернь“ — тут ясно видно значить рядове козацтво. Л. О.), и мѣщаня хотят в Гетманы vybrать Івана Брюховецкого“¹⁾.

Як відомо, й чорна рада 1663 р. не внесла радикальних змін у соціалний устрій України. А втім, рух за широку козацьку раду не припиняється. Року 1665 її хоче скликати відомий Децик. „Выразумѣш что имѣет быть, как увидимся на назначенном мѣсте?“, питає він Браславського полковника Дрозда. Мали вони „о добром посовѣтовати“²⁾. Широка козацька рада збирається в червні 1668 р. під селом Будищами. На ній забито Бруховецького й обрано Дорошенка³⁾. Року 1669 хоче зібрати широку раду на Росаві Дорошенко⁴⁾. Мають на ній, за його універсалом, бути всі козаки „кто толко отчины своей Украине добру общему і волностямъ, за которые кровь свою разливаемъ есть желательные“⁵⁾. Але на Росаві був Суховій з полками, що стояли за нього. Спільної з військом Дорошенка ради не відбулося, справа закінчилася баталією⁶⁾.

Далі боротьбу за чорну раду бачимо в середині 70 р.р. Її репрезентантом і на цей раз було Запоріжжя в особі кошового отамана І. Сірка. Ворогом такої ради був ставленик лівобережної старшини гетьман Самойлович. До чорної ради ніби-то знов схилявся правобережний гетьман П. Дорошенко. Але на цій позиції він не був твердий. Р. 1671 в листі до великого коронного гетьмана Яна Собеського він пише, що до нього дісталися універсали, які закликають „aby się za poradą tej łysej obludnej, u nas żadnej powagi nie mającej (lubo z wielką brodą)

¹⁾ Додаток № 5.

²⁾ Додаток № 7.

³⁾ Додаток № 9.

⁴⁾ Додаток № 11.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Кн. № 1, Малор. Приказа а.а. 305—306.

⁶⁾ Додаток № 11.

głowy (Ханенка, Сірка? Л. О.) czernicka rada stać miała, co u nas za łaską Bożą dawno jest ona (jako szkodliwa) z wojska wywołana, i do wszystkich rzeczy złych wiodąca¹⁾. Чорної ради на цей раз скликати не пощастило. Адже важко визнати за ню раду, що р. 1675 під Чигирином переобрала Дорошенка. Склад її був вузький. Опріч запорозців (і дончаків, що в раді могли й не брати участі) було на ній тільки нечисленне Дорошенкове козацтво. Під цей час рядове козацтво вже не було господарем становища. Яскрава перемога 1663 р. була „Пірровою перемогою“. Влада поволі переходить цілком до нової групи великих землевласників — до старшини. Цікаво те, що, саме лідер південної партії — рядового козацтва й запорозців І. Бруховецький, коли стає гетьманом, завдає тяжкого вдару генеральній раді. Адже за головний привилей — право військової ради було встановлення умови з Московською державою в формі договірних статтів. За Бруховецького 1663 р. ці статті встановлює з'їзд старшинської ради²⁾. Старшина навчена досвідом ради 1663 р. вже рішуче бореться й заперечує супроти чорних, козацьких рад. Цією стороною дуже цікаве оповідання капітана російського салдатського полку М. Мартинова в липні 1667 р. в Київській „Приказной избѣ“. Даємо слово оригіналові: „Слышал де он Михайло от Черниговского бывшего полковника Івана Аврамова, что полковник де Демко Ігнатьевъ по писму боярина и гетмана Івана Мартыновича почал де полку своево козаком говорить (полк стояв „за рѣкою Десною от города в пяти верстах“), чтоб от приходу неприятелских людей стать бы гдѣ въ крѣпких мѣстех. И Пѣсоцкой де атаман Сава Орловской при всем полку ему полковнику почал говорить: идем де мы в раду, а не против неприятелских людей. И полковник де Демко атамана Саву Орловского за тѣ его слова бил ослопьем и говорил де ему атаману і всѣм козакам: пора де вашим козацкимъ радамъ перестать, а о войсковых де дѣлах боярин и гетман Іван Мартыновичъ, буде что надобно, станет де думать с одними полковники без вашей козацкой рады“³⁾. Факт вельми цікавий. За згадку про широку, про козацьку раду вже б'ють „ослопьем“ (це часи Бруховецького!). Многогрішний — майбутній гетьман — уважав що їм вже час „перестать“, що її може й повинна заступити рада старшини. Многогрішний тут трохи помилився: як ми вже казали, рада з козаків зібралася 1668 р. Але, очевидно, на ній за обставинами військового часу не ухвалювалося постанов в справі внутрішнього ладу України. А далі він вірно намітив процес поступінної заміни генеральної ради радою старшини.

¹⁾ А. Grabowski, Ojczyst. Spominki, т. II, с.с. 305—307. Краків. 1845. „Щоб за порадою тієї лисої, лицемірної, що жадної не має у нас поваги (хоч і з великою бородою), голови чорна рада мала відбутися; що у нас з Божої ласки її давно (як шкідливу) у військові знесено, як таку, що призводить до всяких негарних справ“.

²⁾ Кн. Розрядныя, т. II, с. 981.

³⁾ Додаток № 8.

23 січня 1669 р. генеральний обозний П. Забіла від імени Лівобережного уряду прохав, „чтобъ де черневой радѣ не быть, а быть бы на радѣ полковникомъ и старшинѣ; а черневой радѣ не быть бы для того, что мѣста рзоренные и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будетъ нечѣмъ“¹⁾. З цим вже рахувався й боярсько-дворянський російський уряд, представник якого боярин і оружейничий Б. М. Хітрово оголосив на другий день посланцям Многогрішного, що „быти радѣ неотмѣнно у гетмана въ Батуринѣ старшинѣ и всей войсковой и мѣщанской, а черневой радѣ не быти, и на томъ мѣстѣ все постановити и укрѣпити безъ отволоки“²⁾. І р. 1672 рада старшини, яка в квітні 1672 р. зібралася в Батурині, ухвалила, що при обранні гетьмана „на радѣ быть полковникомъ, сотникомъ и старшинѣ войсковой и начальнымъ людемъ, всего войска не собирая, такъ постановили“³⁾. В статтях ради старшини, що правила тоді Лівобережною Україною, в травні 1672 р. є таке: „хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы, для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакожь (щоб) на томъ обраніи гетмана въ радѣ отъ посполства не повстало, для великого совокупленія въ людехъ смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ быти войсковой на радѣ, не призывая общаго посполства. Тогда до лица земли упаяя, милосердія отеческой великого государя нашего, его царского пресвѣтлого величества, боярину и воеводѣ и намѣстнику бѣлгородцкому ко князю Григорью Ромодановскому стародубскому и къ думному дворянину и воеводѣ нѣжинскому Ивану Ивановичю Ржевскому просимъ указу: естли бы на той радѣ и обраніи гетмана къ какому имѣло склонятись нестатку и бунтамъ, дабы за одно съ нами несогласного къ вѣрнымъ его царскому пресвѣтлому величеству и всему сигклиту глася услугамъ обороняють (?) пребывали и ни къ какой не допускали своей воли“⁴⁾. А в другому акті вона боїться, щоб на Україні не „мусило б щось нового показатися и много бы ростирковъ межи посполытым народом (не) было“⁵⁾ на тій раді. Тут дуже яскраво бачимо побоювання „общого посполства“ — рядового козацтва. Старшина йому не вірить і боїться його. Вона прохає допомоги — втручання у внутрішні українські справи — московського уряду. Цей останній справді не допустив тут жадної „своєї воли“. А коли в 1676 р. Дорошенко і Сірко проектували чорну раду, то стародубський полковник П. Рославець так виправдував свою свавільну поїздку до Москви з доносом на Самойловича, — він, мовляв, „поѣхалъ безъ его гетманского вѣдома и отпуску къ царскому величеству къ Москвѣ, убоясь черной ради, чтобъ его Петра безъ его гетманского вѣдома не убили“⁶⁾. І хоч справжня мета подорожи П. Рославця

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibid., т. IX, с. 849. ⁴⁾ Ibid., т. IX, с. 855.

⁵⁾ Древлехранилище РСФСР. Малорос. Подлин. Акты, № 250.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 728.

була інша — для нас важливо те, що він уважав за цілком доцільне обороняючись покликатися на своє побоювання чорної ради — побоювання, як видно, спільне багатьом представникам старшинської класи. І таки далеко не безпідставне, бо чутки тоді ходили, що запорозці „умысля съ Дорошенкомъ, гетмана Ивана Самойловича и старшину побьютъ“ на проєктованій чорній раді¹⁾.

7 серпня 1682 р. гетьман Самойлович писав до думного дворянина Л. Неплюева скаргу на Путивльця Біляєва, що цей розголошував у Конотопі „будто войска ихъ Царского Пресвѣтлого Величества, тѣ, что по моему прошению с вашей милостию под Путивлем по указу ихъ монаршескому имѣли стать, втай меня придут под Путивль и учнутъ чинить раду. А будут меня Гетмана къ себѣ звать; естли к нимъ итти непохочю, то силою возмут. И учинят такъ, что вся старшина наша войсковая, арендари были вырублены“. В іншому листі, до кн. Голіцина гетьман завважує, що вплинув на це „тот случай, который... в Москвѣ... учинился“ (натяк на Московські бунти). І в цьому разі хотіли провести „подушение той же черни“. Московський уряд уважно став розглядати справу Біляєва, гадаючи, що „от такихъ злохитренных людей Малороскому (!) краю чинитца вредительство великое и вносятца расколы“²⁾. Це листування показує нам, що на раду тепер виразно дивляться як на шкідливий, революційний рух черни, „той же черни“ — що з нею змагаються й на Москві й на Україні. Показує воно нам й те, що російська „чернь“ також чогось чекає від української ради. Вона чекає соціальної зміни, адже мають тут забити старшину й орендарів. А далі, думалося можливо, рух перейде й в Росію. На Україні чорній раді — широким вільним зборам рядового козацтва за участю міщанства — вже не пощастило відбутися. Обрання Мазепи відбувалося вже при малій кількості козаків й не вони вже грали рішальну роль в обранні. А генеральна рада XVIII ст. є справжня фікція, коли від цього інституту брано лиш давню форму, але в ню вкладався вже новий зміст урочистого параду, де жадної волі обмірковування і розбіжності поглядів бути вже не могло.

Поволі зневірилися в раді й українські трудові маси. Вже в допіру наведенім у нас листуванні Самойловича 1682 р. справу про чорну раду ставлять росіяни. На Україні за неї не говорять. Мовчать за ню й згодом, підчас повстання Петрика. Що-правда останній і татари обіцяють скликати раду для обрання гетьмана³⁾. Але це між іншим. А головний зміст універсалів Петрика й документів Петрикiніяни вже

¹⁾ Ibid., т. XII, с. 513—514.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи Міністерства Закорд. Справ. 1682 р., № 38.

³⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 949 Московськ. Стола Розряда. Столпик 2, а. 72. Цей столпик містить силу матеріалу про рух Петрика. На підставі його і інших документів про Петрика і робимо ми свій висновок про відношення його до ради.

инший. Закликається вже не до боротьби за чорну раду, боротьба за ню нічого не дала українському козацтву й селянству, вже отверто ставляться соціальні проблеми, треба вже „розбивати орендарів“...

Так виродився інститут генеральних рад. Ми вже наводили причини цього виродження й занепаду. За цю причину був економічний занепад рядового козацтва й вільного поспільства, віланізація міст, і народження великого землеволодіння козацької старшини, що в економічній залежності від неї опинилося рядове козацтво, в економічну й юридичну залежність потрапило селянство. За таких умов влада переходить до органу старшинської класи — ради старшини. В іншій праці ми вже розглядали були розвиток компетенції й поширення політичного впливу цієї установи¹⁾.

Епіграфом до нашої роботи ми поставили вірш з літопису С. Величка про раду. Треба сказати, що в ті часи, коли скинено Самойловича, генеральна рада вже не була „сильна“. „Сильна“ була вже рада старшини, вона й підготувала й перевела переворот. Отже вірш у Величка або характеризує вплив військової ради за давніших часів, або каже вже про раду старшинську.

Певна річ, що oprіч наведених вище були й інші причини занепаду генеральних рад. Річ у тім, що подібні установи прямого народоправства притаманні лиш для держав з невеличкою територією, держав-громад (або при повній гегемонії одного міста над рештою території, як це було в республіканськiм Римі). На великій Україні-Гетьманщині цей інститут був явно технічно незручний. Пряме народоправство для держав з великою територією можливо лиш у формі референдума, формі, яку ті часи не знали.

XIV.

Література питання. Погляди на раду народницько-общинної школи. Погляди на раду М. Грушевського й Н. Василенка. Дослід М. Слабченка. Розвідка І. Крип'якевича.

Ми не маємо на увазі подати тут усі без винятку згадки про генеральну раду на Гетьманщині. Спеціально цьому інституті не присвячено жадної праці. Але побіжно про ради часто згадувалося. Тут ми маємо навести лиш найцікавіші з нашого погляду думки й погляди на генеральну раду.

В. Антонович вже в „Моей исповѣди“ вважав, що шляхетство було формою, що її виробило польське суспільне життя; громадське самоврядування — постійна мета, що до неї прагнув український народ²⁾. Згодом у своїх дальших творах він розвинув погляд про притаманне українській нації тяжіння до „громадського самоврядування“, яке

¹⁾ „Рада Старшинська на Гетьманщині“. Україна. 1924, кн. I, с. 22—23.

²⁾ Основа. 1862, кн. I, с. 88.

в XVI й XVII ст.ст. виявилось в общиннім ладі. Раду він уважав за орган громади (общини). В своїх літографованих лекціях „Історія Юго-Западної Русі“ 1879 р. він пише таке про Запоріжжя, ототожуючи раду з общиною: „Вирішення політичних питань було в руках общини; коли Лясота вніс запорозцям свої пропозиції, Микошинський, що був на той час старшим, скликав збори; оскільки голоси в цьому питанні розділилися і важко було з'ясувати наслідки, то було обрано депутатів, що погодилися поміж собою та потім суть справи з'ясували решті членів общини“¹⁾. В передмові до ч. III т. I Архива Юго-Западної Росії він пише про місцеве походження козаків та общинний устрій України, що це доводить „зрештою, — те що козаки у внутрішнім своїм устрої є начало слов'янських общин, що цілком збереглися та підлягають, як вищій владі, присудові віча, що тепер зветься рада (розбивка авт.)“²⁾... Звичайно погляд про общинний лад на Україні XVI—XVII в.в. пізніша наука одкинула³⁾ й тепер важко полемізувати з думкою, що ототожнює козацьку раду з давнім вічем. Нам вже доводилося вказувати, що це є інститути різних епох, різних соціальних типів.

На тій-же по суті позиції, що й Антонович, стоїть І. Каманін, який присвятив раді кілька цікавих рядків у своїй розвідці „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“. Він тут пише: „Органом вищого суспільного управління була рада. Ми не маємо даних, щоб простежити в часі її народження та розвиток; але в кінці XVI в., судячи з опису її Ериха Лясоти (1594 р.), вона є інститут, що цілком склався вже в той час; без сумніву рада, як і саме козацтво, дуже давнього походження і, можливо, має тісний зв'язок з вічем великокнязівської доби. На збори ради згодом маємо вказівки у літописах та в офіційних документах XVII в.; отже, напр., у щоденнику походу проти козаків р. 1625, 12 жовтня; в універсалі гетьмана Григорія Чорного р. 1630, у 1632 р., 1634 р., за донесіннями російських людей та самих узятих у полон черкасів, і в 1638 р. за Діяріушем Окольського. В одзначені у нас роки рада збиралася з причини надзвичайних подій, хоч нема підстави думати, що її збори були постійні та скликалися у певні терміни. До складу ради ввійшли усі люди, що були у військові, якщо рада збиралася підчас самої війни, щоб вирішити питання про те, приймати чи не приймати умови миру, як було, напр., 1625 р.; або щоб прийняти пропозиції сусідньої держави, що запрохувала козаків на війну в союзники, як було в 1594 р., але козацькі ради в таких випадках швидше мали характер військової наради, можливо це були малі ради, в одміну від усенародніх, як бували раніш великі та малі віча; в мирний-же час, коли обмірковувалося справи, що стосувалися до внутрішнього управління та розпорядку, як ми бачимо 1632 р., до складу ради ввійшли

¹⁾ с. 30.

²⁾ Передмова до ч. III, т. I, арх. Ю.-З. Росії, с. XXV.

³⁾ Згодом його зрікся й сам Антонович.

„лутші люди“, полковники та „товариство“, „письменні лутші люди“ по п'ятьох чоловіка від кожного міста; oprіч козаків у раді беруть участь київський мітрополіт та луцький єпіскоп, коли обговорюється питання про боротьбу з унією. Раду, як ми бачимо з одзначених у нас джерел, міг скликати і гетьман і мітрополіт, а підчас війни і просте козацтво, ба навіть сторонні особи (напр. князь Ярема Вишневецький р. 1634). Спосіб, як скликувано ради, за браком джерел не відомий. Рада збиралася в різних місцях, як до обставин, напр., у Січі р. 1594, в Каневі р. 1625, на Стариці та в Києві рр. 1630 та 1638, у Корсуню в 1632 р., в Черніхівській Дуброві тоді ж та в Лубнях р. 1634. Порядок, як обмірковувано справи та ухвалювано постанови на загальній раді (чорній), ми вважаємо за такий, як його описано у Єриха Лясоти, хоч то була, як ми сказали, тільки воєнна рада: козаки, що зібралися на раду, після того як вислухали пропозиції гетьмана, розділяються на два круги (кола); один складався з старшин, другий з черни; остання вимагала одноголосної ухвали справи, а тих, що не погоджувалися, силоміць примушувала приєднатися до постанови більшості. До компетенції ради ввійшли найважливіші справи, що торкалися інтересів усієї „южно-руської“ людности; ухвали ради в цих справах мали обов'язкову силу закона; такі, напр., ухвали Київської ради 1638 р., постанови Черніхівської ради 1632 р. про боротьбу з Польщею за унію; компетенції ради підлягало також право скидати та обирати гетьманів та підносити питання про підлягання московському „государю“. Наскільки поширений був звичай розв'язувати громадські справи на раді, доводить вказане в нас скликання ради в Лубнях, що перевів кн. Ярема Вишневецький, а її необхідність та право на існування доводять слова Богдана Хмельницького, коли він мусів виправдувати заходи, що вжив без усенароднього відому та наради, важливістю зберегти потайні наміри та дії козацтва, бо розголошення напередодні повстання давало полякам можливість підготуватися до війни. Можливо, раді належало також право і вищої судової інстанції, але по джерелах, що збереглися, до доби Богдана Хмельницького ми не знаходимо прямих вказівок, oprіч тієї посередньої, що скидання гетьмана, яке відбулося на раді 1632 р., не могло бути без суду над скиненим (його згодом забито). З викладеного не можна не помітити великої схожості поміж козацькими радами та вічами великокнязівської доби; схожість ця, гадаємо, просто пояснюється тим, що як самі „южно-русскія“ громади, так і установи, які вони виробили, і далі існували від глибокої старовини, з тими лиш змінами, що в них зробили час та обставини“¹⁾. Тут oprіч повторення Антоновичевої помилки не можна погодитися й з деякими іншими місцями. Отже цілком, як видно, помилкове місце, де Каманін визнає козацькі ради за „малі ради“, визнаючи за великі ради, ради „загальнонародні“ (тоб-то всестанові). Але таких не бувало; рада — це інститут козацтва. Спосіб скликати раду не

¹⁾ Чтенія въ О-въ Нестора Лѣтописца, кн. VIII, с. 99—101.

відомий Каманінові. Ми вже знаємо, що це були котли та бубни. Два кола на раді мабуть були не завсіди. Коли-б було так, то цей звичай перейшов-би і в добу після Богдана Хмельницького, а тут ми його не зустрічаємо. Скидати гетьмана можна було-б звичайно і без суду. Це — позбавлення повноважень, а не суд.

Наведені думки стосуються до рад українського козацтва перед 1648 р. Про раду після Богдана Хмельницького згадує О. Кістяківський у своїй давній статті „Характеристика рускаго и польскаго законодательства о крѣпостномъ правѣ по отношенію къ Малороссіи“. Він каже: „після повстання та перевороту, що ставсь у південній Русі, за проводом Богдана Хмельницького, руйнувалися всі обмеження волі українського хлібороба, і йому відкрився вільний шлях до здобуття тих особистих та майнових прав, що з їх користувалися козаки та шляхта. Разом з іншими станами закликалося грамотами російських государів до обрання гетьманів і малоросійське поспільство. Воно брало участь на радах, а тому останні звалися чорними або черневими“¹⁾. Тут хоч і немає ототожнення з вічем, але так само хибне ставлення до ради, як до органу всестанового. Ради України-Гетьманщини з віча виводив О. Левицький, який гадав, що „стародавнє бурхливе віче відродилося в формі чорної ради з правом зверхньої влади в країні“²⁾. В російській науці з вічем і германськими общинними зборами раду ототожнював В. Сергєєвич: „Теж (як і на німецьких общинних сходках. Л. О.) було і у нас. Восьмого січня 1654 р. Богдан Хмельницький, гетьман „Малороссіи“, скликав у Переяславі раду і запропонував визнати владу московського государя. — Опріч царської високої руки, казав він, не знайдемо кращого пристановища, — на цю пропозицію з-поміж народу почалися крики: „Волим под царя восточного“. В цьому і виявилася згода присутніх. Що-ж це за спосіб ухвали? Це ухвала без голосування. Голоси не збираються, як і у нас. Вирішують за загальним настроєм. Є, звичайно, й такі, що думають инакше. Але за голосною згодою чи незгодою сили людей їх голосів не чути. А якщо їх не багато, вони й рота не розтуляють. Це як і у нас на вічі — одноголосна ухвала“³⁾.

О. Лазаревський — дослідник побуту давньої України-Гетьманщини не описав і не досліджував її державної організації. Тільки один раз довелось йому ширше зупинитися на цім інституті. Це було в його „Замѣткахъ о Мазепѣ“ — широкій рецензії на книгу про Мазепу Ф. Уманця. Уманець писав про Коломацьку раду 1687 р.: „Обрання Мазепи з сучасного погляду може показатися неправильним. — Военний табір, що випадково зібрався на берегах Коломаку і кількістю становив незначну частину людности, майже відірваний від країни, — не тільки говорить за всю Малоросію, але, за два дні після того, як скинено гетьмана, без

¹⁾ Основа 1862, № 1, с.с. 4—5.

²⁾ Очеркъ внутр. исторіи Малороссіи во втор. пол. XVII в., 1875 р., с. 11.

³⁾ Древности русск. права, т. II, Птб. 1908, с.с. 125—126.

будь-яких уповноважень, не опитуючи країну, обирає нового господаря, — але гетьманство Мазепи, як раз у цьому пункті, ніколи жаден з сучасників, не заперечував. Річ у тім, що вибори, на взірць коломацьких, цілком погоджувалися з історичними переказами „Малоросії“. Козацтво XVI та XVII віку було постійним військовим табором; воно зосереджувалося там, де був навсправжки цей табір. Коли певний час римська імперія була там, де був табір преторіянців, то нічого виняткового не було у тому, коли шляхом фатального історичного процесу, у Малоросійського народу склався погляд: козацький табір юридично репрезентує всю Малоросію. На цій підставі Запоріжжя — цей постійний справжній табір та квінт-есенція Малоросії, завсіди привласнювало собі право ставити гетьманів та говорити за всю країну. Січові казуїсти тлумачили конституцію Малоросії в тім розумінні, що всякий ватажок є „несовершенный гетманъ“, поки його не визнано Запоріжжя. Але те, що привласнювало січове братство, на рівній підставі, привласнював кожен козацький табір, що так чи инакше ставав на чолі руху; кожен з них, при нагоді, вважав себе за „всю Малоросію“, обирав гетьмана та видавав закони, провадив війну та ввіходив у зносини з чужоземними урядами. Таким ото чином козацький табір на річці Коломаці, цілком легально, стає „коломацькою радою“, пише „статті“, тоб-то мало не умову країни з московським урядом, та обирає зверхнього правителя. Логіка, не перестаючи бути козацькою, все-таки залишається логікою. Обрання Мазепи, дарма що обрали його тільки козаки, які були в поході, з тодішнього погляду цілком правильне¹⁾. Лазаревський у своїх „Замѣткахъ“ каже, що, „доводячи правильність (розбивка автора. Л. О.) виборів Мазепи, п. Уманець вказує і на значіння „козацького табору“, що юридично неначеб-то репрезентував Малоросію, і на те, що обрання Мазепи в кожному разі, мовляв, правильніше за обрання Самойловича, Многогрішного... Остання вказівка навряд чи правдива. І Самойловича й Многогрішного поставила на гетьманство своя-ж братія старшина, без того дужого стороннього впливу, що був на Коломацькій раді і що його так докладно описано в Гордоновому щоденникові. Читаючи цей опис, звичайно, не можна погодитися з п. Уманцем, щоб обрання не залежало від Голіцина“²⁾. Ми гадаємо, що наведена полеміка є непорозуміння і мають рацію обидва дослідники. Уманець має рацію тому, що *de jure* козацький табір був цілком законне місце для обрання гетьмана, адже й за давніх часів гетьманів раз-у-раз обирали на Росаві в козацькім таборі. Має рацію й Лазаревський: *de facto* при обранні Мазепи багато важив і фактично вирішив справу голос кн. Голіцина. Але це ще не робило обрання незаконним; адже всі головні формальності були додержані й формально обрала Мазепу законна козацька рада.

¹⁾ О. Уманець, Гетманъ Мазепа, с.с. 70—72, Птб. 1897.

²⁾ Киевская Старина, 1898, кн. 3, с.с. 476—477.

Уманець у своїй книзі про Мазепу ще в однім місці згадує за раду. Він каже: „саме питання — що таке правильна рада — ще (р. 1669) не було вирішене (Малоросійська республіка перестала існувати, не встигнувши його вирішити)“¹⁾. Нам здавалося, що це становище викликано тим, що тоді мало досліджувано цей інститут. Певна річ, цілком окреслених рис правильности й законности генеральна рада не мала. Але це загальна властивість установ звичаєвого права, що саме цим відрізняються від заснованих на підставі писаних законів інститутів нашого часу. Точно окреслені не були форми, скажімо, таких установ як віче, боярська дума князівської та Московської Русі, рада великого князівства Литовського, сойми цієї держави і т. ин. і т. ин.

Акад. М. Грушевський двічі згадує про раду. Про козацьку раду до 1648 р. й про раду України-Гетьманщини по 1648 р. Про першу він пише в т. VII „Історії України-Русі“: „невідмінним учасником всяких справ являється саме військо, через свою раду. Сей принцип зазначає й звичайна формула гетьманських листів, де поруч самого гетьмана згадується звичайно й військова старшина й військо („з усім військом запорозьким“)... Всі важніші справи даються на рішення загальній військовій раді. Звичайно скликає її гетьман, збираючи через своїх есаулів все військо, яке є на місці. Але вона збирається часом і з власної ініціативи. Коли виникають трудніші питання під час наради, рада для докладнішого обміркування делегує або делегатів з поміж себе, або старшину — тіснішу раду, яка результати своїх нарад прекладає загальній раді. Загальна рада розбивається таким чином на дві ради — тіснішу й ширшу раду демосу, що жде докладу тіснішої ради. Буває однак і так, що рада загальна рішає справу, не ждучи докладу тіснішої ради й накидає своє рішення їй. Взагалі на раді демос поводить ся супроти старшини вповні свobodно й безпереможно, і ся похопність війська зараз радити була трохи слабкою стороною козацької організації; вона однак з часом ослабла трохи. *Ultima ratio* — гетьман зрікається проводу, то значить ставить питання про довіру. Рішенець обявляється криком і киданням шапок. Докладнішого рахування голосів, або констатовання більшости нема — се міркується на око. „Як вибирається гетьман без порядку (*tumultuario modo*), не подачею голосів, а самим криком і киданням шапок на кандидата, так і позбавляється влади часто капризом черни“, каже пізнійший Собеський. В принципі рішення, очевидно, має бути одноголосним, і більшість силкується прихилити до своїх гадок незгідних з ними, навіть погрозами й терором. Форм представительства нема. Взагалі своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче (впливи конфедераційних практик жовнірських, теж досить правдоподібні, очевидно, пішли в тім же напрямі)“²⁾. Тут стисло, але досить виразно й яскраво сха-

¹⁾ Уманець, *op. cit.*, с. 50.

²⁾ М. Грушевський, *Історія України-Русі*, т. VII, с. 285—287.

ракетизовано козацьку раду України перед Богданом Хмельницьким. У цій характеристиці не погоджуємося тільки з вказівкою на вплив жовнірських конференцій, про що вже вище писали. Про раду української держави — Гетьманщини акад. М. Грушевський пише в своєму „Очеркѣ історіи українського народу“: „Гетьман обирається вільним обранням військової „ради“ — зборів козаків, що не знали, як і їх прототип — староруське віче, ніяких спеціальних норм представництва. В раді брали участь, голосуючи кожний за себе, усі козаки, що на неї з'явилися. Хоч згодом зверталось увагу на те, щоб, для правосильних ухвал ради, в ній брали участь представники від усіх полків (відсутність цієї умови давала привід не визнавати ухвал ради тим полкам, козаки яких у ній участі не брали), проте жадних норм пропорційного представництва, обрання депутата чи представницьких повноважень не було ні тепер, ні пізніше. Ця-ж військова рада мала вирішувати і найважливіші питання політичного життя. В принципі їй належали власне всі важливіші питання поточного управління, війни та миру. Але з того часу, як з козацтва стала така велика маса, розсіяна на такій великій території, військова рада стала важким механізмом; функціонування її ускладнювали різні формальності, що ніколи не здобували цілком певного вирішення. Через це обмірковування та вирішування питань поточного управління й політики фактично перейшло до ради старшини, а за військовою радою залишилися найкардинальніші питання: обрання та скидання гетьмана, встановлювання відносин до сюзеренної держави, визнання її зверхності, санкція форм залежності від неї“¹⁾).

Акад. Н. Василенко торкався ради в своїх „Очеркахъ по історіи Западної Русі и України“. Він пише: „Московський агент, путивлянин Гладкий повідомляє, що рада збиралася звичайно в урочищі Маслів Став над р. Росавою (тепер, приблизно, Маслівка, Канівського повіту...). Властиво певного місця для зборів ради не було. Рада збиралася і в Корсуню, і в Черкасах, і в Переяславі. Збиралася вона звичайно за універсалами, що їх по полках розсилав гетьман. В універсалах призначалося місце та час зборів ради. На раді мали право брати участь як старшина, так і всі рядові козаки. Така рада називалася загальною (вальною). Звичайно на раді, здається, брало участь по декілька чоловіка від полку. Хто їх обирав, ми не знаємо. Участь у раді, як видно, була обов'язкова. За неприбуття на раду полковник Скидан загрожував у своїм універсалі від 24 жовтня 1637 р. „військовою карою“... Рада, як видно, вважалася за законну при всякій кількості. Загальна рада відбувалася з певними формальностями. Отже для відкриття ради вимагалися, здається, корогва (прапор) та бунчук (комишина), як символ військової влади. Тому, коли незадоволені козаки робили свою раду, без старшини, то вони хапали корогву й бунчук та й ішли геть. Рада, що її збирали сами козаки, без участі старшини, називалася чернецька. Вона

¹⁾ с.с. 263—264. Вид. 1911 р.

відбувалася звичайно у випадках суперечностей та непогоджень на раді загальній (вальній). Таку раду описував Лясота у кінці XVI в. Описує її й Адам Кисіль у своїх донесіннях. Через обставини, що в них чернецька рада збиралася, вона була небезпечна для спокою держави. Чернецька рада легко могла стати за ядро для бунту. Тому на соймі 1635 р., під страхом кари на горло й заборонено було скликати чернецьку раду. На практиці ця заборона жадного значіння не мала. Приміром, Адамові Киселеві довелося бути за свідка такої чернецької ради над річкою Росавою в серпні 1636 р. Керували радою гетьман і старшина. Важливу роль грав і писар, що читав перед радою письмові документи. Правильного обмірковування питань на раді, очевидно, не було. Сучасники кажуть про крики, що бували на радах. Згоду свою учасники ради виявляли тим, що кидали шапки догори. Ті, що не погоджувалися, инколи відходили і, як ми вже казали, робили свою власну чернецьку раду¹⁾. В цій характеристиці мабуть не цілком правдиво ототожнено „чернецьку“ раду з радою без участі старшини. З пізнішої практики видно, що це не зовсім так і „чернецька“, „чорна“ рада — це рада широка з більш-менш значним складом рядового козацтва.

Ми досі наводили думки або чистих істориків, або думку історика права в суто-історичнім творі („Очерки по історії Західної Русі и України“ акад. Н. Василенка). Але ради торкається й історично-юридична робота відомого історика українського права проф. М. Слабченка. Ми маємо на увазі книгу „Центральныя учреждения Украины XVII—XVIII ст.ст.“, що вийшла р. 1918 в Одесі. „Народній раді“ тут присвячено двадцять дві сторінки друку. Що правда, частина з них каже про раду старшини, але в чималій частині звернено увагу саме на раду генеральну. Ми, на жаль, не можемо процитувати думки й доводи автора цілком і наводимо та розглядаємо думки проф. Слабченка в нашій конспекті. Автор каже нам спочатку, що революція 1648 р. перевела в життя давні українські народні ідеї про „участь народа в управлінні на місці й політичній житті країни загалом“. Це мислилося „за типом, що здавна увійшов у його (тоб-то українського народа) світогляд, тоб-то за типом, що сполучався з визнанням волі за всіма верствами, волі комунікації, слова, політичних прав, права на вільний вибір праці, придбання нерухомости, то-що“²⁾ (в цьому реченні ми вбачаємо певні відгомони Антоновичевих ідей). Далі автор, навівши погляди Кавеліна на Січову раду й акад. М. Грушевського на генеральну раду Гетьманщини, дає своє визначення ради: „під назвою ради треба розуміти збори рівноправних громадян України скликувані за певним порядком, для розгляду, обміркування та ухвали різних справ, що мали то загальне, то приватне значіння й що відбувалися в певних обставинах“³⁾. Різні класи й згодом стани мали й різні права. Про рівно-

¹⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, с. 393—395.

²⁾ с. 12. ³⁾ с. 14.

правність можна говорити лиш у межах кожної групи. Автор тут також забуває за те, що генеральна рада є орган і генетично і фактично передусім козацької організації. Ми-б визначили генеральну раду трохи инакше. Генеральна рада на Гетьманщині є, на наш погляд, збори козацького війська чи делегатів від нього, инколи за участю инших клас України¹⁾, для розгляду її ухвали найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики країни й зокрема для обрання гетьмана.

Далі проф. М. Слабченко переходить до характеристики окремих рад на Україні. Він знає кілька видів їх. Отже спочатку він каже про „повні чи виборчі“ ради. „Повними вони звалися тому, що склад їх був найповніший (представники України та Запоріжжя), виборчими-ж їх можна назвати тому, що вони здебільшого розв'язували питання про обрання гетьмана й старшини. Але виборчі „звичайні ради“ насправді могли бути і неповні, складаючися з представників однієї України, без представників Запоріжжя. А втім, від запорозців, які гадали, що без їхнього відому нічого неможливо розпочати, влада Гетьманщини намагалася здобути втрачену повноту. На повній виборчій раді були присутні представники всіх станів Гетьманщини, хоч-би в особі старшини й деякого числа козаків“²⁾. На виборчих радах після 1648 р. запорозці бувають дуже не часто. Письмову згоду давали вони лиш за непевними документами Величка. Певна річ, що „всі стани“ не вкладалися на Гетьманщині в старшину й козаків. Ці повні ради, каже проф. Слабченко, звалися ще „великими“. Від них відрізнялися ради „малі“, з обмеженим представництвом, з представників однієї партії. Ці ради були непопулярні на Гетьманщині, а втім розв'язували ту-ж категорію справ, що й великі ради. „Серед малих рад окреме значіння мали ради всенні, що збиралися для розгляду й вирішення воєнних справ. Склад їх був суворо військовий. Воєнні ради проте набували инколи значіння і в справах не воєнного характеру. До воєнних рад слід застосувати й ради ватажків, що обмірковували воєнні операції з погляду тактичного чи стратегічного. Воєнні ради Рігельман не без підстави вважав за ради суто-старшинські“³⁾. Далі рада чорна. „Назву ради „чорна“ пояснювати треба не присутністю черни, а наслідком, що супроводив раду цього виду, рада могла складатися з самої черни, але якщо на ній не відбувалося суду, її за чорну не вважали. Як карну справу вважали за чорну і книги з записами карних справ названо чорними, так на такій-же підставі і раду вважали за чорну. Побоювання кривавого кінця примушувало старшину уникати присутности на таких радах. От

¹⁾ Участь ця не була обов'язкова для законности ради, обов'язкова була лиш участь козаків, тільки без козаків не можна увити собі ради.

²⁾ с. 14. ³⁾ Ibid.

через це на них і панувала чернь¹⁾). Критерій визначення чорної ради за наслідком зборів, очевидно, неправдивий. Адже, приміром, рада 1660 р. в Корсуню була чорна, а нікого не судила й одбулася спокійно. Жадних, побудованих на конкретних фактах, доводів свого погляду проф. Слабченко тут не дає. Вже ближчий до правди погляд О. Лазаревського (М. Слабченко його одкидає), що чорна рада така, „якою буде заправляти чернь“. Ще далі називає автор раду „головну“, але каже, що „вона практикувалася здебільшого на Запоріжжі“²⁾). Це така рада, „де остаточно ухвалювано постанову в якій-небудь справі“³⁾).

Описавши ради січові, автор називає на Гетьманщині ще раду „військову генеральну“, але вважає її за тотожню раді повній. Це — так. Але й усі види рад, на які поділяє їх проф. Слабченко, є лиш різні назви одного й того самого інституту. Вони характеризують не види установи, а тільки характер конкретних випадків її зборів. Отже, коли рада була численна, — це була чорна, велика, вальна рада, нечисленна — мала, на ній більшу увагу присвячувано справам воєнним — воєнна. Все це конкретна характеристика окремих рад, а не окремих видів цієї установи.

„Для участі в раді за достатнє визнавалося бути звязаним перед усім з територією України“. „Для справжньої участі в раді можна було належати до будь-якої з українських верстов, бути на якій-завгодно службі, бути під яким-завгодно начальницьким впливом“⁴⁾). Трохи далі автор суперечить собі, кажучи що „право участі в радах відкривалося вже самою належністю до козацької верстви“⁵⁾). Нам здається, що автор має більше рації тут, в останнім твердженні.

Далі шановний вчений каже про представництво на радах, про низку осіб, що не мали права брати участі на радах. Це — неповнолітні, жінки, люди „неблагорозумні“ (як-же можна було конкретно вгадати, хто саме „благорозумний“?), мабуть — цигани й євреї. „Особи що мали на це право, брали участь у радах безпосередньо, особисто. Проте можна було подати свій голос і через уповноважених, на письмі“⁶⁾). Так, гадає автор, робили загорозці, коли надсилали свої завваження. Але, коли так і бувало, то такі завваження *post factum* вже не є подання голосу, яке можливе тільки на самих зборах, а якась своєрідна санкція. Фактично й її не бувало. Далі автор каже про те, що кожний учасник мав тільки один голос, та про умови, яким мали відповідати особи, що їх обиралися на певні уряди. „Виборці подавали свої голоси відкрито, як того й вимагало право персональної участі. Голосування відбувалося за допомогою криків, підкидування шапок, то-що. Кількість поданих голосів визначалася просто на око, коли бувала між виборцями бійка чи підкидання шапок, чи на слух, якщо викрикувано ім'я наміченого кандидата. Тенденція була така, щоб вибори були по можли-

1) с. 15.

2) Ibid.

3) Ibid.

4) с. 18.

5) Ibid.

6) с. 20.

вості одноголосні“¹⁾). Це — цілком справедливо. Сумнівні є тільки мабуть даліші ототожнення бійок на раді з „судомъ божимъ“. Сумнівно, щоб бійки та сутички мали значіння божого суду й на стародавнім вічі й тим більше на раді. „Перед початком виборів у виборців питали, кого вони намічають у кандидати. Після того, як вказано імена кандидатів, починалося балотування по групах, що вигукували ім'я кандидата, якого бажали. Вважалося за незаконне пропонувати кандидата перед тим, як почалася рада, проте вся підготовча до того робота, у вигляді, напр., підкупів, певного натиску, як письмової, так і усної агітації практикувалося так само, як і в сьогочасних державах. Попередня агітація була не тільки на Україні, але й на Січі, де вона засереджувалася в куренях: представники партії переходили з одного куреня до іншого й пояснювали вигоди чи не вигоди од тієї чи іншої ухвали, прийнятність чи неприйнятність кандидатур, то-що“²⁾). Тут автор каже здебільшого про порядки січових рад — він взагалі в своїм викладі не цілком відокремлює ради Запоріжжя від рад України-Гетьманщини.

За ради проф. Слабченко вважає й вибори вищого українського духовництва, гадаючи лиш, що при цім „виборчі ради мали деякі особливості“³⁾). Нам-же здається, що корінь цих особливостей у тім, що обиралося вище духовництво на помістних соборах, де брала участь і делегація від козацького уряду Гетьманщини. Це — установа, що з радою нічого спільного не має⁴⁾). Місце ради, каже автор, не було визначене; тривала рада один або кілька днів. Далі описує проф. М. Слабченко самий порядок засідання. Тут звертає на себе увагу твердження, що „для обмірковування справ рада поділялася на групи, які, щоб уникнути кроволиття, не могли з'являтися на раду озброєні“⁵⁾). Заборона озброєними бути на раді стосується тільки до конкретного випадку ради 1663 року.

На раді для виборів гетьмана головував генеральний обозний. Міг головувати, сказали-б ми, бо з одного тільки факту, коли головував генеральний обозний (П. Забіла), ще не можна робити цілком категоричних висновків. Певніше-ж, головування було колективне.

¹⁾ с. 21. ²⁾ Ibid. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ось, як приклад, опис одного з обрань митрополитів. „...Июня 2-го числа 7193 (1690. Л. О.) году съѣхавшіися в Киев Черниговской архиепископъ і инныя духовныя власти, також протопопъ і многіе священники і мирскіе чины, і, собравшіися в соборную церковь, при присутствіи... Гетмана і Боярина (Київського воеводи Ромодановського. Л. О.) избрали волными голосами в Киевские митрополиты Печерского архимандрита Варлаама Ясинского“, Дрєвлєхранилище РСФСР, Справа з фонду Малор. Справ Міністерства Закард. Справ 1654 р. № 32, а. 5. Де-ж тут рада? Наголос тут на присутності духовництва, гетьмана згадано наприкінці лиш як „присутнього“ на обранні (це натякає на його неактивність на цих зборах), самі збори відбуваються в соборній церкві, головує очевидно старша рангом духовна особа — Чернігівський архієпископ — перша особа названа в данім звідомленні... Це — збори церковні.

⁵⁾ с. 23.

Компетенція ради за проф. Слабченком — законодавча, установча (основні закони країни), питання адміністративного та міжнародного характеру, оборона традицій козацтва (це не ясно)... Закінчує характеристику військової ради проф. Слабченко розглядом питання про комісії й депутації, що їх обирали ради „з найдавніших часів“. З викладу-ж видно, що тільки депутації ніколи обиралися на генеральних радах. Було це по суті тільки висновком компетенції ради в міжнародніх справах. Такі депутації після 1648 р. сливе ніколи не обираються.

Таке можна сказати про сторінки присвячені козацькій раді в творі проф. М. Слабченка. Ми-б не хотіли, щоб у читача з'явився погляд, буцім ми трохи не всі висновки цього вченого заперечуємо. Це не так. Таке вражіння може бути тільки тому, що в нашій викладі ми, за браком місця, мусіли зокрема підкреслювати наші конкретні непогодження в цій питанні з українським вченим-марксистом. Але цілу низку думок автора, зокрема його економічне обґрунтування питання, ми поділяємо. До того-ж треба пам'ятати й про самий характер книги „Центральня учреждения Украины XVII—XVIII ст.ст.“. Це є конспект лекцій, читаних р. 1918 для вчителів середніх шкіл. Як така — книга має характер уривчастий, не всі твердження міг автор обґрунтувати. Більшість покликань у ній — на Костомарова й Яворницького, що ніколи не вельми критично ставляться до джерел. Треба думати, що проф. Слабченко ще вернеться до цієї теми в суто-дослідчій творі.¹

Про Генеральну Раду говориться ще в новій праці галицького вченого І. Крип'якевича „Студії над державою Богдана Хмельницького (І. рада. ІІ. генеральна старшина)“¹). Але тут власне генеральній раді присвячено тільки неповних п'ять сторінок. Автор каже про давні традиції козацької ради. Її скликав гетьман; самочинна-ж рада звалася чернецькою (ми з цим не погоджуємося). Найчастіше скликувано раду над річкою Росавою, зокрема на урочищі Маслів Став. Право участі на раді мав кожний козак, згодом відомі ради на репрезентативній основі. „Компетенції ради були дуже широкі. Рада встановлювала увесь устрій війська, давала війську закони і порядок. Вона рішала про війну й мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства й укладала інструкції для них, приймала чужих послів і давала їм відповіді. Рада вибирала гетьмана і всю старшину і по своїй волі відбирала від них уряди. Рада відбувала суд над козаками і мала право карати їх, навіть карою смерті“²). Це цілком вірне визначення ради до 1648 р.

Переходячи до ради часів Богдана Хмельницького — основної теми своєї роботи, — автор згадує такі ради. Р. 1648 в червні рада в Білій Церкві за участю 20.000 козаків, що розглядала справи перемир'я з поляками й союзу з татарами. Наприкінці червня того-ж року була повна рада в Чигирині. Але ці ради відбувалися серед „галасів і фурій“. Отже

¹) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. СXXXVIII—CXL.

²) с. 68.

гетьман намагається правити без широкої ради, а чернь з цього не вдоволенна. Далі автор називає ще раду в 1651 р., що обмірковувала питання союзу з Польщею. Року 1653 ради козацькі вирішували справу союзу з Туреччиною й справу допомоги ханові. Нарешті згадує й описує ще автор раду 1654 р. в Переяславі.

Загальну характеристику козацькій раді часів Богдана Хмельницького І. Крип'якевич дає в таких словах. „Загальна чи повна рада за гетьманства Богдана Хмельницького з формального боку не змінилася. Так само як в давні часи, скликувано її ударенням в бубни, так само чернь заявляла свою згоду криком,— тому таку раду називають чернецькою. Але чернецька рада поволі почала тратити своє значіння. Зібрати в одно місце десятки тисяч козаків, управнених до участі в раді, се була вже річ неможлива. І ніхто не змагав до сього. Інтерес до участі в раді зменшився. Загальна рада відбувається при все меншій числі учасників; в Білій Церкві 1648 р. мало бути 20.000 козаків, в Переяславі 1654 р. було їх не багато більше як 200. Рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний до легалізованя важливих справ,— але не як тіло, що рішає. Гетьман скликає повну раду тільки для справ, що вже вповні дозріли, де непотрібні ніякі довгі мірковання і наради,— рада аклямацією приймає внесення гетьмана. Але в суті речі повна рада вже віджила свій вік і стала занепадати. Справжнє вирішення державних проблемів і ведення державних справ се завдання, що переростають сили чернецької ради. Переймає їх інше тіло: рада старшини“¹⁾. Тут не можна погодитися з тим, що на раді в Переяславі 1654 р. було тільки трохи більше од 200 осіб. Це — як слушно вже зазначив М. Петровський²⁾ — була лиш кількість приведених до присяги. І справді в літопису Самовидця-Ракушки читаємо „на чомъ на той то радъ въ томъ мѣсяцю генварѣ и присягу виконалъ гетманъ Хмелницкій зо всѣми полковниками, сотниками, и атаманею и усею старшиною войсковою“³⁾. Як видно, Самовидець правий і 284 — це лиш кількість козацької старшини, а рядового козацтва могло бути (й певно було) багато більше. Загалом-же занепад ради за Богдана Хмельницького не такий повний, як малює автор, і не такий остаточний. Цей інститут справді поступивсь своїм місцем раді старшини, але сталося це геть пізніше після багатьох намагань піднести авторитет широкої козацької ради.

На статтю І. Крип'якевича є рецензія М. Петровського в кн. V „України“ за 1926 р. М. Петровський дає певні корективи деяким твердженням львівського вченого. Він цілком правильно каже, що „чернецька“ рада — це зовсім не рада своєвільна, за ініціативою черни. Він наводить низку даних про чорні ради, які скликав уряд. До того-ж, щоб скликати раду без згоди старшини, треба було „захопити в свої руки

¹⁾ с. с. 70—71.

²⁾ Україна, 1926, № 5, с. 168.

³⁾ с. с. 35—36.

головні гетьманські клейноди — корогву і булаву, або принаймні корогву“¹⁾. З цим завваженням треба цілком погодитися.

Правий М. Петровський і тоді, коли, як ми вже вище зазначили, доводить, що число 284 на раді є лиш кількість осіб, які присягли московському цареві. Цитата, яку ми вище назвали, з Самовидця свідчить, що присягала тільки старшина.

М. Петровський закидає І. Крип'якевичеві те, що він не порівняв козацької ради з стародавнім вічем та з жовнірськими конференціями. Ми думаємо, що ці закиди трохи занадто суворі. Адже розвідку Крип'якевича присвячено конкретній обмеженій добі і про раду генеральну в цілому вона не говорить.

Загалом-же коротка рецензія М. Петровського є замітка корисна й цінна для характеристики нашого інституту²⁾.

¹⁾ с. 168.

²⁾ Ми не наводимо в оцінці праць про раду статтів Востокова в К. Старині про Козелецьку й Ніженську ради. Адже зміст їх суто-описовий. Не пишемо й про вельми цінну на наш погляд брошуру М. Петровського „До історії Руїни“ (окрема відбитка з кн. VIII Ніженських Записок), де маємо розгляд Самовидцевого оповідання про Чигиринську раду 1657 року. Цей розгляд є студія з історичної критики джерел й принципових питань про раду, як про інститут правний, не ставить.

Додатки.

№ 1.

Переклад з універсалу Київськ. полковника В. Дворецького
13 червня 1662 р.

Василей Дворецкій, полковникъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Киевский.

Вамъ сотникомъ Белогородскому да моему наказному полковнику, сотнику Вышегородскому, сотнику Броварскому і всему товариству моему в тѣхъ сотняхъ пребывающимъ от Господа Бога здоровья доброго желаю вамъ. Симъ универсаломъ приказываю вамъ, чтобы есте той час до меня, до Нѣжина, хто коней имѣет, приѣзжали, а посполу со мною до рады с ыншими полковниками против указу его Государского Величества до князя Ромодановского и до ратных людей царскихъ для порядку и обранія гетмана пойдёмъ. Которые рати к намъ зближаютца для отпору неприятелского. Еще и вторицею вамъ приказываю, чтоб есте никакими недосугами домашними не отговариваючи, яко скорѣе до нас приѣзжали, иного не чинячи. А в десятку каждомъ имѣйте себѣ возки з борошномъ. А хто из вас осадных людей борошню имѣти не будет мы имъ дать обещаем; толко без мешканія приѣзжайте до нас. За тѣмъ вас Господу богу поручаю. С Нѣжина. Июня 13-го. Году 1662.

Вамъ всего добра желательный Василей Дворецкой, полковникъ
Киевский

А есть ли есте в Нѣжине нас не застанете, с полкомъ Нѣжинским к нам будте до той рады, инако не чинячи. Оставляю вам писмо свое в дому своем в Нѣжинѣ ¹⁾.

№ 2.

Лист Київського полковника В. Дворецького до воеводи І. Чаадаева
13 червня 1662 р.

(Переклад).

Благодателю моему Івану Івановичю Чаадаеву нижайшій поклон мой отдаю и благодать Бога и доброго здоровья желаю. За посещение вѣдомости листов де много милости твоей челом бью. Мы ныне с отцем Епископом и полковник Нѣжинский по указу его Царского Пресвѣтлого Величества до князя Ромодановского ѣдем для полные рады, чтоб есмь

¹⁾ Дрєвлєхранилищє РСФСР. Столб. № 82 „Разных Столов“ Розряда, а. 19.

имѣли прямого себѣ Гетмана выбрать. І вельможности вашей по заступе бью челом до князя и до всѣх бояр при нем пребывающих и до полковников войска запорожского, чтоб Киев без полковников Киевских и помочи войска запорожского не был, какъ ныне есть. А как Киев единъ будет без волности от Стрелецкой, иноземской, то на всѣ прожитки нужнеѣ будет и до розширения на том боку Днепра метшие дела будут. Что вельможность твоя высокимъ своимъ разумомъ то разсмотришь, какъ бы лутше Его Царскому Пресвѣтлому Величеству с прибылью имѣло быть. Писал до своих казаков универсалъ, которые в замку Киевскомъ есть оба мнѣ по (sic!) могли вмѣсте со мною ѣхать на тую раду для обранія гетмана, чтоб нами Переяславцы не владѣли і волостями до Киева здавна будущими, потому что и Переяславль до Киева належит со всѣмъ Заднеприем. Что Киевъ столица Малой Росіи. Одно что через моих казаков листы заступные вельможность ваша изволь прислать до князя і воевод и до войска Запорожского что ж и до своих посланцов добрых, а яз вельможности вашей отслужу. А потом вельможности вашей вѣдомо буди, что есмя писали и послали до Его Царского Пресвѣтлого Величества чтоб как скорѣе войска и рать царская наступали к Днепру для ради обранія Гетмана и отпору неприятелского. А после листа сего по указу ѣдемъ до рады. Вельможности вашей писано в Нѣжинѣ июня въ 13-го 1662.

Василей Ѡедорович Дворецкий полковникъ его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Киевский ¹⁾).

№ 3.

Лист еп. Методія у вересні р. 1662 до царя Олексія Михайловича з пропозицією скликати генеральну раду в м. Прилуці.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу. Богомолецъ твой Мефодий епископъ Мстиславский и Оршанский, блюститель митрополии Киевской бога молит и челом биет. В нынѣшнем Государь въ 169 годе (?) сентября въ 13 день по твоему великого Государя Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу въ Зѣнковъ с твоим околничим и воеводою и намѣстником Бѣлагородским с князем Григорием Григорьевичем живот свой мучу ожидая рады, которую договорилися были с Гетманом Кошевым в Полтавѣ учинить. Толко ж городовые Полковники и сотники, так Переяславского, Нѣжиньского, Лубенского полков, отнюд нехотят в Полтаву ити, потому что далеко от всѣхъ тѣх городов. А просят милости через мене в околничего, чтобы раду учинить посеред городов: в Прилуки, либо где недалеко от Прилуки, чтобы всѣмъ съѣхатися мощно. Запорожци теж бес твоих великого Государя людей не хочут ити в Полтавы, для того, чтобы межи ними самими с городовыми смущения якого не учинилося. А Сомько и самъ в Полтаву ити не хочет и другим полковником ити заказует, бо отнюд той радѣ, на которой Запорожци будут, не рад. По неже выход Гетмана кошового Івана Бруховецкого и запорожскихъ козаков вelmi ему печален. А какъ Запорожци опять в Запороже вернутся, а околничий в Бѣлгород, не вчиня совершенной рады и не обрав Гетмана, добра не чаять. Умилосердися Милостивый Великий Государь Царь

¹⁾ Столбец № 82 „Разных Столов“ Розряд а.а. 20—22.

и великий князь Алексѣй Михайлович всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росии Самодержецъ, пришли свой Государевъ указ к околничому къ князю Григорию Григорьевичу, чтоб, снятся с гетманом кошевым Иваном Бруховецким и с Запорозкими козаки и учинить раду в тѣх городѣх, в которыхъ бы мочно всѣмъ съѣхатися; а наипаче в Прилуку, где буде мощно всѣм, такъ Переяславского полку, Чернѣговского, Нѣжинского, Лубенского и инѣших, приѣхати. И Сомкови нѣчим отмовитися и ни якому полковнику. А будет не скочет поѣхати,— и та, Сомько, любо инѣший який полковникъ и козакъ, рада и обране гетмана не росорвется, а он объявится явный врагъ и противникъ богу и тебѣ великому Государю. А и в Прилуки Государь радѣ быти мощно и мѣсто крѣпкое и хлѣбное, а неприятелей боятися нѣчего; кгда ж и наперед сего и сам Сомько с полковники милости в тебе великого Государя просил, чтобы быть радѣ в Прилуки. А какъ рада, великий Государь, не состоится, отнюд никакова добра не чаяти. Повторе и подесеяте милости в тебе великого Государя прошу — пришли яко наскорѣй свой великого Государя указ къ околничому, такъ же и къ Гетману кошовому и Запорозким козаком, чтобъ, посовѣтовав с собою и со мною, богомолцем твоим, тамъ учинили раду где бы мочно всѣм со всѣхъ городовъ съѣхатися. А в Полтаву Государь либо в Зѣнков ништо з далних городов не поѣдет, потому что нынѣ татарове с Хмелницким Измѣнником за Днѣпром; а отказуют что случнѣй околничему к нам приближатися с болшими ратмы, а нежели намъ, старшинѣ, покинув города за полтораста версть, а инѣших и далей, ѣхати. А какъ Государь околничий знову в города не повернет, а городови козаки к нему в Зѣнков не пойдут певне и радѣ не быть и добру не быть.

Помітка: 171 г. сентября в 28 день с Обакумом Иевлевым¹⁾.

№ 4.

Записка Київського полковника В. Дворецького в Приказ „Малые Росии“.

В приказѣ Малоросійскомъ выписать листы, що з Киевской рады писали до Его Царского Пресвѣтлого Величества отецъ Епископъ через протопопу Нѣжинского Симеона, а Сомко, Васюта и Черниговскій через Горкушу Романовского и Карпца Писара Чернѣговского, щобы люб самый ориѣнал вынять, люб его переписать. Для того же они сами о тое били чолом и присилали просить, жебы, зуполная рада была и абы Запорозци из Запорожа зъ Бруховецким на тую раду вышли писали до них листы на Запороже и городовые абы все послуство и чернь, зкупившися под Прилукою, волными голосами выбирать могли гетмана, кого Бог позволит. А тепер не вѣдати отколя им тое прибыло, же зуполное рады не хотят чинить; толко сами ся самовластием своим обирают гетманами и полковниками. А войско Запорозкое и вся чернь и ратныя люди Царскія того нѣхто не вѣдает и на их радѣ нѣхто не бил. А то для того жебы драли по мѣстам и селам убогих людей незносными податками: стаціѣ берут вшелякими пашнями, а тое ратным людем в грошах дают; и скарбы собѣ з людей бѣдных збирают Сомко и Васюта. А войску Запорожскому и хлѣба на Запороже не пропускают возить, и ратные люде голодом помирают по мѣстах. А они

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Подлинные Акты № 128.

нѣкому жадной речи дармо не дадут; тилко у них все купить потреба. И то заказали всюды абы грошей люде мѣдяных не брали не за що. И нынѣ стацію на Осударскія люде збирают и собѣ на пожиток оборочают, на грошѣ продают и обогащаются¹⁾.

№ 5.

Одписка кн. Д. Великого-Гагіна перед радою 1663 р.

Государю Царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твои Данилко Великого-Гагин с товарищи челомъ бьютъ. Пришли Государь мы холопи твои с твоими великого Государя ратными с конными и пѣшими людми в Нѣжин майя въ 24 день. И майя ж Государь въ 23 день, по твоему великого Государя Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу, к Меѳодію епископу и къ гетманом к наказному Якиму Самку і к кошовому Івану Брюховецкому и к полковником, и к сотником, и к отаманом, и къ есаулом, и ко всей черни, и к мещаном листы мы холопи твои послали, чтоб они ѣхали в Нѣжин для обраня совершенного Гетмана не замотчав. А какъ Государь мы холопи твои ис Путивля ѣхали в Нѣжин черкасскими городами и с нами холопи твоими в черкасских городѣх сотники и отаманы и есаулы и мещанѣ говорили в разговорных речах — которые де Государь города близко к Переяславлю и к Нѣжину, и тѣх городов полковники, і сотники, і отаманы, і есаулы и чернь, и мѣщанѣ хотят в гетманы обратъ Якима Самка. А которые де Государь города близко Полтавы и Гадича, — и тѣх городов полковники, и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь, и мѣщаня хотят в Гетманы выбрать Івана Брюховецкого. І Гетман де Яким Самко и Іван Брюховецкой с обе стороны збирают войска и хотят в Нѣжин для обраня совершенного Гетмана на раду прийти з болшим собраньем. Да намъ же холопом твоим в Нѣжине сказывали казаки и мѣщанѣ, что на раде хотятъ де Государь выбрать въ Гетманы Полтавского полку казака Костянтина Суличича или Нѣжинского казака Григоря Кобылецкого²⁾.

№ 6.

Чорна рада 1663 р. під Ніженем.

Государю Царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твои Данилко Великого-Гагинѣ с товарищи челомъ бьет. В нынешнем Государь во 171 году по твоему Великому Государя і Великому князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу велено нам холопом твоимъ быть на твоей Великому Государя службе в Нѣжине для обраня совершенного Гетмана. А на раде указал ты, Великій Государь, быть для подтверждения Меѳодію Епископу Мстиславскому и Оршанскому и Блюстителю митрополіи Киевской, и для гетманскаго обраня

¹⁾ Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа а. 231.

Цю записку подав Київськ. полковник В. Дворецький, який, виходить, був перед радою 1663 р. в Москві (лютого 3 числа). Поруч з нею її переклад з „белоруского писма“. На нім помічено: „Послать с околничим с князем Данилом Степановичем Великого-Гагиным с товарищи“.

²⁾ Столб. Сибірськ. Приказа № 6672. а. 472

Гетманом Наказному Яким Самку да Кошевому Івану Брюховецькому, и полковникомъ, и казакомъ, и всей черни всѣхъ городовъ. И Юня Государь въ 17 день по твоему Великому Государя царя і великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца Указу у Нѣжина за Московскими вороты мы, холопы твоі, раду учинили. А на раде Государь был Меводій Епископ. А в обозы Государь к наказному и к кошевому Гетманомъ къ Яким Самку и к Івану Брюховецькому посылали мы, холопы твоі, говорить, чтоб оли Гетманы полковником, и сотником, и атаманом, и есауломъ, и козаком, и чернл, и мещаном приказали быть на раде без ружья, для того чтоб между ими ссоры и убивства не учинилось. И наказной і кошевой Гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и чернь на раду пришли с ружьем. И по твоему Великому Государя Указу мы, холопы твои, на раде им говорили, чтоб они ружье с себя сняли. И они ружье с себя сняли и отдали держать челядником своим. И наказному и Кошевому Гетманом и полковником и сотником, и атаманом, и есаулом, і казаком, и всей черни твою Великому Государя вѣрующую Грамоту на раде вычли. А выслушав твою Великому Государя Грамоту Наказной и Кошевой Гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы и есаулы, и казаки, и чернь на твоём Великому Государя жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж холопы твои на раде твоей Великому Государя Указ Наказному и Кошевому Гетманом, и полковником, и сотником, и атаманом, и есауломъ, и козаком, и черни против наказу учили говорить рѣчь. И не выслушав твоего Великому Государя Указу с Івановой стороны Брюховецькаво полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь обирали в Гетманы ево Івана и по своему казацкому обычаю вверхъ шапки метали. А съ Якимовой стороны Самка полковники ж, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь в Гетманы обирали ево Якима Самка. И на том, Государь, Гетманскомъ обирание полку Якима ж Самка конные люди съ ево Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пѣшие люди, в раду скочили, а пехота ево ж Самкова с ружьемъ прибежала. І в раде люди замешались. А нас холопей твоих с мѣста збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иныхъ и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы. А назавтрее Государь того числа посылали мы холопы твоі рейтарского строю Іванова полку Шепелева майора Василья Непейцына к Наказному и к Кошевому Гетманомъ говорить, чтоб они, Гетманы, на раду были, а в войскахъ своихъ приказали накрепко чтоб на раде былі без ружья и меж ими б ссоры и задору, и убивства не было. И после Государь того вскоре с маеором с Васильемъ Непейцыным к твоему Великому Государя шатру прибежал к нам холопом твоимъ из своего обозу Наказной Гетманъ Яким Самко, с полковники: с Нѣжинскимъ Васильемъ Золотаренкомъ, с Черниговскимъ Аникиемъ Силинымъ, с Переясловским с Овонасьем Шуровским, с Прилуцким з Дмитрием Чернявскимъ, с Киевским Семеном Третьяком. И били челом тебѣ Великому Государю, а нам холопом твоим сказали, что ихъ полковъ сотники и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь, которые были при ихъ, отошли в обоз к кошевому Гетману к Івану Брюховецькому, а ихъ де хотѣли побить до смерти, и чтоб ихъ Якима с товарищі черни убить не дать. И мы холопы твоі ихъ отослали в городъ к столнику і воеводе к Михаилу Дмитрееву, чтоб ихъ уберець и побить не дать. І велѣли им быть до твоего Великому Государя Указу. И того ж Государь числа прішель из обозу к твоему Великому Государя шатру

и к нам, холопом твоим, Кошевой Гетман Иванъ Брюховецкой с полковники, и сотники, и с атаманы, и с есаулы, и с казаки, и со всею чернью. А по смѣте Государь людей пришлі на раду сорок тысячъ и болши. И мы холопи твои полковником, и сотником, і старшине твой Великого Государя Указ сказали, чтоб они обрали Гетмана волными гласы кого излюбятъ. И они, выслушав твой Великого Государя Указъ, милостию Божию і твоим Великого Государя нашего Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия, и Малыя, и Бѣлыя Росіи Самодержца и детей твоихъ Государей нашихъ благовѣрного Государя нашего Царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи, і благовѣрного Государя нашего Феодора Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи счастьем обрали тихо и безмятежно всѣми волными гласы в совершенные Гетманы Ивана Брюховецкого. И того ж Государь числа в Соборной церкви о вашем Государском многолѣтним здоровье в соборне Бога молили. И совершив Государь молебное пѣние при Епископе Меѳодие, мы, холопи твои, Гетмана Ивана Брюховецкого по записи к вѣре привели, и твои Великого Государя Грамоты на подтверждения Гетманства и на булаву на староство Гадицкое отдали ему Гетману. И гетман Иванъ Брюховецкой, после вѣры, приняв твои Великого Государя Грамоты чесно бил челом тебѣ Великому Государю. А нам холопом твоим говорил, чтоб ему, гетману, дать твою Великого Государя булаву и знамя, тѣмъ бы ему в войске означить твою Великого Государя к себѣ милость. И по твоему Великого Государя Указу мы, холопи твои, Гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будетъ в то время, какъ онъ, гетманъ увидит твои Великого Государя царские Пресвѣтлыя очи. И Гетманъ Иванъ Брюховецкой сказал нам, холопом твоим, что онъ на твою Государскую милость во всем надеженъ и твои Великого Государя нашего царские пресвѣтлыя очи видети рад вседушно. А которые, Государь, полковники преж сего тебѣ, Великому Государю, креста не целовали, и мы, холопи твои, тѣхъ полковников к вѣре привели. А кого Государь имяны і тѣ имена написаны в статейномъ списке. А Яким Самко и полковники: Черниговской Аникей Силинь, Переяславской Авонасей Шуровской, по многим причинам тебѣ, Великому Государю, невѣрны. И о том Государь ихъ невѣрствіи и тебѣ, Великому Государю, писали мы, холопи твои, в Приказ Малые Росіи в особой отписке. А к тебѣ, Великому Государю, с сеунчом мы, холопи твои, послали рейтарского строю маеора Василья Непейцына июня въ 20 день. А мы, холопи твои, с твоими Великого Государя ратными людьми из Нѣжина пойдѣмъ июня въ 24 день.

На отписці помѣтка: Послать Государева Грамота с милостивым словом¹⁾.

№ 7.

Рада на Росаві, що її р. 1665 проектував скликати полковник Децик.

Список с листа белоруского писма.

Милостивый господине полковник Его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Брянславскій.

Доброго от Господа Бога желаю здоровья. А потом объявляю о нашем гетмане: когда приѣхал с войском под Бѣлую Церковь и доказал такую славу, как по сию пору сѣдя в Каневе что доброе издѣлал?

¹⁾ Столб. № 6672 Сибирск. Приказа, а.а. 125—130.

Понеже все войско по городам засадил. Как и ныне надѣлав вѣрнымъ людемъ і всѣмъ городкамъ около Бѣлой Церкви і всѣмъ городамъ на сей сторонѣ Днепра вѣруючи листамъ ево, как и ныне уневерсалы и листы ево, в которыхъ объявляетъ вамъ и намъ помочь даючи. Только онъ самъ съ москалями и съ калмыками, собрався съ подъ Мотовиловки, и тотъ часъ за Днепръ съ неславою великою пошелъ. И здѣсь насъ на семъ боку на погибель оставилъ, чтобъ намъ тожъ было что инымъ в иныхъ городкахъ. Тогда я тебѣ объявляю: потому что вся старшина Заднепрѣская ко мнѣ пришла, чтобъ я тебѣ объявлялъ; а просятъ плачючи меня и тебя, чтобы вмѣстѣ на Рясавѣ были до десятого дня. А старшина Заднепрѣская вся с полками будетъ. І выразишь что имѣетъ быть, какъ увидимся на назначенномъ мѣстѣ? О томъ и посланцы наши Иванъ Лисенко і Василь изусно скажутъ. Только немедля на назначенное мѣсто изволь поспѣшать, чтобъ о добромъ посовѣтовати и достойного человека обобрали, чтобъ поводъ добро держалъ, чтобъ болши крови христіянские не проливали, а городовъ не пустошили. Только прошу листамъ симъ непротився і на назначенное мѣсто приѣзжай. Данъ исъ подъ Мотовиловки 1 августа 1665 года.

Вашей милости желательный приятель Датко Васильевичъ, полковникъ вѣрнаго войска Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго Овручкій, со всѣми сотниками ¹⁾.

№ 8.

Свідчення капітана Головача про інцидент в зв'язку з згадкою про раду в Чернігові р. 1667.

175 году июля въ 6 день в Киеве в Приказной избѣ перед бояриномъ і воеводы передъ Петромъ Василевичемъ Шереметевымъ с товарищи элдацкого строю Яганова полку Купера капитанъ Михайло Мартынов оловачъ сказалъ: Черниговской де полковникъ Демко Игнатьевъ с полкомъ своимъ, из Чернигова вышедъ, стоитъ за рѣкою Десною от города в пяти верстахъ. А слышелъ де онъ Михайло от Черниговскаго бывшего полковника Ивана Аврамова, что полковникъ де Демко Игнатьевъ по писму боярина и гетмана Ивана Мартыновича почалъ де полку своево казакамъ говорить, чтобъ от приходу неприятельскихъ людей стать бы гдѣ в крѣпкихъ мѣстехъ. И Пѣсоцковской де атаманъ Сава Орловской при всемъ полку ему полковнику почалъ говорить: идемъ де мы в раду, а не противъ неприятельскихъ людей. И полковникъ де Демко атамана Саву Орловскаго за тѣ ево слова билъ ослопьемъ и говорилъ де ему атаману і всемъ казакамъ: пора де вашимъ казацкимъ радамъ перестать, а о войсковыхъ де дѣлахъ бояринъ и гетманъ Иванъ Мартыновичъ, буде что надобно, станетъ де думать с одними полковниками безъ вашей козацкой рады ²⁾.

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР., Столб. Мал. Прик. № 5872/61, а. 171—172. В розділі 7 „информации“ гетьмана Бруховецького до Москви з посланцемъ Ів. Биховченкомъ (безъ дати) гетьманъ такъ і розумівъ збори на Рясаві, якъ раду для обрання нового гетьмана. Вікъ пише: „Посылаетъ бояринъ и Гетманъ списокъ с листа незбожнаго Децька слово в слово; который листъ писалъ безъ бытности боярина и Гетмана на Украину изъ Мотовиловки до Дрозда, призываючи его на Рясаву в раду для обрання промежъ собою Гетмана. А на то гетманство онъ Децькъ самъ назывался, чтобъ дурное учинить надъ Государевыми ратными людьми“. Ibid., а. 176.

²⁾ Столбецъ № 656. Білгор. Стола Разряда, а. 893.

№ 9.

Рада 1668 р., що на ній забито Бруховецького.

Государю Царю и великому князю Алексію Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твоі Гришка Ромодановской с товарищи челом бьют. В нынешнем во 176 году июня въ 10 посылали мы, холопи твоі, ис под Котелвы в под'ѣздъ для языков за реку Ворскль под Апошню Ахтырского полку Богодуховой Гати сотника Герасима Яковлева, а с нимъ черкасъ тритцать человекъ да Донских казаков двадцать человекъ. И іюля Государь по 11 число в ночи сотникъ Герасимъ с послаными людьми къ намъ, холопомъ твоимъ, под Котелву привели дву человекъ взятых языков Опошенских черкас Овдюшку Сопронова да Мишка Івахнова. А сказал, что они тѣхъ черкас взяли под Апошнею от города в верстѣ на далних подволках. А взятые Государь черкасы намъ, холопомъ твоимъ, в распросе сказали. Іюня 8 числа Івашка Брюховецкой с войскомъ своимъ, которое с нимъ было, и с татарами ис под Зинкова пришел к Петрушке Дорошенку к селу Будищам. И того ж де Государь дня у казаков, которые были с Петрушкою Дорошенком и пришли с Івашкою Брюховецкимъ, и которые были в Опошне с Кошевымъ с Івашком Берковским, была рада. И на той де раде выбрали с обѣих стороны в Гетманы Петрушку Дорошенка, а Івашку Брюховецкого да нового ево бунчужного, да запорожского полковника Саху, которой былъ у Нежинского полку полковником, на той раде казаки убили. А договорились Государь на раде, что Дорошенку со всѣмъ войскомъ казацкимъ и татаромъ, которые пришли на раду з Брюховецкимъ, и которые были при Дорошенку, ити на сю сторону реки Ворскль для выручки Котелвы на нас холопей твоих и на твоих великого Государя ратных людей. А татар де з Брюховецкимъ пришло к Дорошенку шесть тысячъ человекъ; а с Дорошенкомъ пришли многие люди, и тѣ де всѣ татарове соединились вмѣсте и учили быть з Дорошенкомъ. И іюня Государь въ І Петрушка Дорошенко с черкаскимъ со всѣмъ войскомъ и с пушки и татарами от села Будищъ мимо город Опошню прошел к рекѣ Ворсклу к мосту, через которой мост ѣздять от Опошни к Котелвѣ. И того Государь дни мимо городъ Опошню слободами шли во весь день. А Крымского Хана на помочь к себѣ ожидаютъ вскоре. І июня ж Государь въ 11 через реку Ворскль на сю сторону к Котелвѣ многие неприятелские люди перенбрались и стали за переправами у реки Ворскла обозами, от нашего, холопей твоих, обозу в десяти верстах и под'ѣзды на отѣзжие сторожи были. И с тѣми их под'ѣзды у твоих великого Государя ратных людей, которые были на отѣзжих сторожах, был бой и с бою Государь тѣ их под'ѣзды пошли к своимъ обозамъ. А что Государь у нас, холопей твоих, впредь учнет чинитца и к тебе великому Государю Царю и великому князю Алексію Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи Самодержцу мы холопи твои писать станем тотчас.

Помітка: „Великому Государю чтена“ ¹⁾.

¹⁾ Столбец № 613. Білгор. Стола Розряда, а.а. 61—63.

№ 10.

Рада 1669 р. на Правобережжі, що ухвалила підданство Туреччини.

Распросные рѣчи.

177 г. апрѣля въ 15 день въ Приказѣ Малыя Росіи войска Запорожского козак, которой был на раде у Петра Дорошенка, в распросе сказал.

Рада де была у Дорошенка под Корсуномъ въ поле на Богуславскомъ гостинце. А на той раде было казаков человекъ с восемь сотъ. И турецкого салтана и волоского господаря послы были. А рада была в четвергъ на третей неделе великого поста.

И на той раде Дорошенко подлинно поддался Турскому салтану и посол чугу ему дал.

А поддались на словах, а не на писмѣ.

Да посол же говорил: буде имъ надобно знаки какие войсковые и салтан де то к ним пришлетъ.

Да Дорошенок же говорил полковником своим чтобъ ему дали по коню чѣм ему дарить посла.

И полковники коней ему дали.

А до салтана Турского в раде постановили послать послов — Белоцерковского казака Половца.

О войске постановили: буде хто станет наступать и он учнет помоч чинить. А буде Турской салтан отпишетъ и он бы дал войска против Кандіи. И они отказали — когда будетъ в прежних своих силах і в то время станут давать.

Подданство Дорошенково не всѣм начальным людям и козаком надобно.

Уманской полковник говорил чтобъ быть при великом Государе или при Полском королѣ — однако ж христіянской Государь — и за то отнял булаву и отдал иному.

Серденецкие полки всѣм велѣл разойтись.

О Полтавскомъ и о Миргородскомъ полку чают — вскорѣ быти.

А у Суховѣя з Дорошенком совѣту никаково нѣтъ, и чает меж ими войны.

Гоголь полковник Могилевской на раде не былъ.

Щербина полковникъ Торговицкой не был же.

Серко на раде не был же.

И пошли всѣ к Богу рекъ близ Очакова для языков татарских¹⁾.

№ 11.

Лист Прилуцького полковника І. Маценка до гетьмана Д. Многогрішного р. 1669.

Велможный милостивый пане Гетмане войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского, добродѣю мой милостивый.

Которого часу повелене велможности твоей ко мнѣ дошло и я того ж часу в Батуринѣ изготовился. А как поѣхаль — учинился всполох: вѣдомо намъ учинилось, что войско из-за Днѣпра идетъ от Чернух и із

¹⁾ Тоб-то, очевидно, Гоголь, Щербина и Сірко.
Кн. № 1 Малор. Приказа а. а. 48—50.

ыных тамошних мѣсть. За повелением Дорошенковым пошли было ему на посилокъ, на раду и не могли назад к нему перейти. Татаровя всѣ и Суховѣнко с войски в полутретье версть от Дорошенка; оттого они и поворотились. Ныне ихъ в Повстини за Пирятиным имянуют. И тѣмъ нас войском много всполошили, люди в полы без душъ бежали. Затѣмъ намъ и іная подлинная вѣдомость учинилась. Нашъ человекъ Прилуцкой из Дорошенкова табору в субботу пришол. Которой у Дорошенка четыре недели за караулом былъ. Есть тому болши четырех недѣль — шестеро коней у него ис дубового гаю Прилуцкого, не под'ѣздомъ, но кражею, поймали; за которыми вслѣдъ пошолъ в Пирятин. И будучи в Пирятине нашолъ свои лошади в Черкасехъ. И ево в Черкасех посадили в вязане. А потом послали к Дорошенку в Чигирин. И Дорошенко ево держалъ и до сехъ часов до тѣхъ мѣсть, какъ ему Дорошенку самому тѣсно стало; оттого какъ ево Суховеенко с татары из Чигирина вызвали на раду на Расаву. Хотя нескоро, а вышел на Расаву из Чигирина, взяв пушек 18, — четыре по шти лошадей, а иные по четыре везли. Серденят всѣхъ пехоты имѣет при себѣ полторы тысячи, а у нихъ 16 знамен. Чигиринцов і полковника ихъ при немъ нѣтъ, толко своимъ дворомъ. И иные всѣ полки от него отступили; толко Черкаского и Каневского полков по пятидесят человекъ казаков. И какъ пришол к Черкасом, — послал от себя к Суховеенку, даючи вѣдать что на Расаву идет. І тот посланник недалеко от Черкасъ с Суховѣнкомъ і с татары встретился, ідут к Чигирину, невѣдаючи того что Дорошенко ис Чигирина вышелъ. И хотел пустошить около Чигирина. А увѣдая от посланного, что Дорошенко ис Чигирина вышел, татаровя і Суховѣнко поворотились назад. І салтан Дорошенкова посланного держалъ у себя в вязане блиско недѣли. И Дорошенко, минув Мошны, в Михайловке рѣку Росъ перешолъ с своим войскомъ в Канончю. І того ж числа посланецъ ево от салтана пришол; а с ним салтан і Суховѣнко к Дорошенку писали чтоб на Расаву шел с поспешением. І Дорошенко писал ис Канончи, что он стоит, а на Расаву нейдет. А чтоб они, салтан і Суховѣнко, шли к нему къ Дорошенку. И тот посланецъ, будучи у салтана, видель что татаровя готовят сырое ремене, а говорят — везать серденять. А потомъ Суховѣнко присылалъ к Дорошенку полковника Оршанского, а с нимъ толко четырехъ человекъ казаковъ, чтоб Дорошенко шел на Расаву наспѣхъ. Да полковник же Дорошенку говорилъ: мы вчера весь день раду имѣли, чтоб он Дорошенко конечно серденят от себя отослалъ, а они де татар отошлютъ. И мѣжь себя городовые Гетмана оберут. А ево де Дорошенка войско Гетманом имѣть не хотят. А серденят чтоб болши меж ими казаками не было, на томъ конечно постановили. А какъ де тот полковникъ поѣхалъ и к Дорошенкову табору пришед многия татаровя учинили бой, Черкаского Воронченка рanelи, бунчюжного Дорошенкова сквоз насып изъ яныченки поранили и пуля ротомъ вышла. И тотъ нашъ человекъ отплакался в Канев. А какъ ис табору отпуцон і после ево вскоре всѣ войска на Дорошенка пришли, и с полудни до вечера в таборъ Дорошенков были; невѣдомо что ныне чинитца. Тот нашъ человекъ множество говорилъ об осторожности от татар. А как де учинят то з Дорошенком, — будутъ и на сю сторону. Которого человека хотѣл послать к велможности твоей, и он плакал от той нужи. И я ево подлинно распрося, обявляю тебе сим писмом. А за всполошным временем і за упрошенем тутошних жителей еще я в своем городе. А что вперед будет каких вѣдомостей, — того ж часу к велможности в нашей (?) писать буду к велможности вашей. Скоро буду для росправы

с Кияшком; которой, невидя от меня измѣны, оглашает. Неизволь велможность ваша, добродѣй мой ему вѣрить. Завсегда то бываетъ, кто на кого держит гнѣвъ. Присмотрился і вѣдаетъ про то Домонтович. А я вѣдаю, что желательство мое к велможности твоей явно будетъ. А что Хмельницкой Гетманомъ, — того еще нѣтъ. А подлинно к Суховѣнку и к татаромъ из Суботова тайно уѣхалъ. В недѣлю перед Петровымъ днемъ в Чигирине у Дорошенка былъ и обѣдалъ, а в колко дней тамъ объявился. Татаровя и чотки к Суботову привезли, показывали.

Ис Прилуки. 1669 году.

Велможности вашей, добродея моего всего добра желательной и нискій слуга Иванъ Маценко, полковникъ Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского Прилуцкій ¹⁾).

№ 12.

Записка о прибытіи в Глуховъ Тайного Совѣтника и Министра Федора Васильевича Наумова и о обраніи Гетмана.

Сентября 18 дня прибылъ оной министръ в Глуховъ, которого встречали Генеральной Канцеляріи Правители и Глуховской сотник с харнгою и с товариством верстъ за дватцать.

Под городомъ встретилъ Миргороцкой полковникъ, что ныне Гетманъ, с своею старшиною и с товариством, и проводили до квартиры.

Какъ прибыли в город. была стрелба от Малоросійских Правителей ис пушек.

В 19-м числѣ малоросійскихъ полков к полковником посланы Указы. А к архирею Черниговскому и Киево-Печерской Лавры архимандриту от него Тайного Совѣтника и министра посланы писма чрезъ нарочных Глуховского гварнизонного полку аеицеровъ, в которыхъ объявлено всемилостивѣйшее Его Императорского Величества соизволение, что в Малой Росіи указалъ быть Гетману; которого обратъ по ихъ обыкновенію волными голосами. И чтобъ к тому обранію съезжались на показанной термин. А Киевской архиерей был в Глуховѣ; которой тогожь дня прибылъ на квартиру к нему министру. И оному от него тайного советника и министра всемилостивѣйшее Его Императорского Величества соизволение обстоятельно объявлѣно, и какъ будетъ обраніе Гетману ему сказано.

Которой, благодаря Бога за милость Его Императорского Величества билъ челомъ и хотѣлъ ожидать того обранія под Глуховымъ; и стоялъ в полѣ.

І сентября зъ 25 числа начали полковники с старшиною съезжатца в Глуховъ, и бунчуковое товариство и духовенство. И приходили в домъ к нему тайному совѣтнику и министру. Которымъ от него Милостивой Его Императорского Величества Указъ, что велѣно у нихъ быть по прежнему Гетману, которого б онѣ выбирали волными голосами и о зборахъ, кои положены были на нихъ вновь, — тѣ указал Его Императорское Величество отставить, — сказывано.

И притомъ говорено, чтоб онѣ за такую Его Императорского Величества превысокую милость были в непоколебимой верности и при

¹⁾ Дрєвлєхранялицє РСФСР. Кн. № 1 Малор. Приказа, а.а. 419—421.

подданическомъ покореніи служили Его Величеству верно. Також, что и суду вельно у нихъ быть по ихъ прежнему обыкновенію, имъ говорено жъ. Которые, какъ генерално, такъ и каждой партикулярно, за Его Императорского Величества такую милость единогласно били челомъ и радостно благодарили Бога всѣ.

И о Гетману просили, чтобъ у нихъ быть Миргородскому Полковнику. А окромъ ево никого не желали до послѣдняго человѣка.

А сентября 29 отъ него тайного совѣтника и министра полковникомъ и старшинъ, и сотникомъ, и бунчуковымъ объявлено, чтобъ были къ нему для совѣту. И архиереямъ Киевскому и Черниговскому и протчимъ духовнымъ послано о томъ объявить.

В 30-м числѣ какъ духовные такъ и свѣтскіе — полковники и старшина для общаго согласія о выборе Гетмана прибыли в домъ ево тайного совѣтника и министра. И по собраніи о всемъ Его Императорского Величества всемилостивейшее соизволение и призрѣние къ нимъ онъ тайной совѣтникъ и министръ паки имъ объявилъ, что указалъ Его Императорское Величество быть у нихъ в Малой Росіи Гетману по прежнему; которого б они выбрали изъ Малоросійскаго народа волными голосами по прежнему обыкновенію.

А зборы, кои положены со опредѣленія Малоросійской Колегіи по доношеніямъ генерала-мазора Вельяминова вновь, — тѣ Его Императорское Величество указалъ отставить вовсе, и впредь съ нихъ не збирать; а збирать тѣ, кои збирывались при прежнихъ Гетманахъ по пунктамъ Богдана Хмельницкаго.

И спрашивалъ онъ господинъ тайной совѣтникъ и министръ у нихъ, кого похотятъ выбрать себѣ Гетмана. Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, просили о томъ же Миргородскомъ полковникѣ.

И къ тому обранію господинъ тайной совѣтникъ и министръ назначилъ имъ терминъ, чтобъ октября 1 числа, то есть в неделю, всѣ собрались в городъ на показанное место.

І в томъ же числѣ в Глуховѣ и по таборамъ в Малоросійскихъ полкахъ приказалъ с церемоніею публиковать; и опубликовано.

Посыланъ определенной аѳицеръ с трубачемъ и с литаврами и данъ ему объявительной Указъ, чтобъ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, собрались всѣ и были готовы в помянутомъ числѣ и слушали сигналу ис трехъ пушекъ.

И октября 1 числа Глуховской гарнизонной полкъ поставленъ в порад, и городовые пушки изготовлены по балваркамъ, а малыхъ нѣсколько мартировъ поставлены близъ Церкви, гдѣ было обраніе.

А пополуночи в седмомъ часу сигналъ ис трехъ пушекъ показанъ.

И архиерей с архимандритами и с протчими духовными съѣхались в городъ къ церкви Николая Чюдотворца.

А полковники с старшинами, приведчи полки свои, поставили на показанномъ месте; и протчіе малоросійской народъ собрались. И, учредя полки, они полковники з знатнымъ товариствомъ пришли в домъ ево господина тайного совѣтника и министра.

И изъ дому оногo министра на то мѣсто, гдѣ обраніе Гетману, было, весь Его Императорского Величества присланную къ малоросійскому народу милостивую грамоту секретарь Непейнъ в коретѣ цукомъ на серебряномъ блюде, в рукахъ, с великимъ почтениемъ, публично.

Передъ тою коретою была музыка отъ малосійскихъ полковъ: трубы и литавры. А трубачи и литаврщики ѣхали на лошедахъ в убранствѣ. Около той же кореты шло с ружьемъ гварнизонныхъ солдатъ двѣнадцать человѣкъ.

За тою грамотою шли:

З знамямъ Глуховьской сотникъ Иванъ Мануйловичъ.

З гетманскою булавою бывший полковникъ Левелець. А оная булава несена на подушке, покрытою таетою красною.

З бунчукомъ судья наказный Федоръ Гречаной.

С войсковымъ прапоромъ сотникъ Иванъ Гамалѣя.

С войсковою печатью бунчуковой товарищъ Андрей Миклашевской. А оная печать несена на серебряномъ блюде и на подушке покрытою красною таетою.

За оными клейнотами шли бунчуковые товарищи и генеральной войсковою канцелярии реэнтъ с канцелярскими служителями.

За оными ж Его Императорского Величества Грамотою и гетманскими клейнотами ѣхалъ в корете цукомъ господинъ тайной совѣтникъ и министръ, да с ним сидѣлъ по лѣвую сторону полковникъ Миргородской Даниль Апостоль, что ныне Гетманъ. И прибыли на означенное место, гдѣ обраніе Гетману было; куда и архиерей и архимандриты с протчими духовными особы из церкви пришли.

А на показанномъ мѣсте поставленъ был стол с приступами, которой покрытъ былъ сукномъ краснымъ.

И он, господинъ тайной совѣтникъ и министръ, какъ архиереом, архимандритом и протчимъ духовным, так и Малоросійских полковъ полковником и старшине і всему Малоросійскому народу объявилъ вышереченную Его Императорского Величества присланную к нимъ милостивую Грамоту о выборе Гетмана по прежнему обыкновенію волными голосами.

И приказалъ тое Грамоту всемъ вслух честь секретарю Непеину; которой, ставъ на помянутомъ столѣ, читалъ всемъ вслухъ.

И потомъ министръ, ставъ на тотъ столъ, говорилъ чтобъ весь Малоросійской народ, видя такую превысокую монаршескую Его Императорского Величества имъ милость, были б всегда в нѣпоколебимой вѣрности и при подданическомъ послушании служили Его Императорскому Величеству вѣрно.

Которые, выслушавъ, какъ духовные особы, такъ и полковники с старшиною і весь Малоросійской народ, за такую к нимъ нечаянную милость Его Императорскому Величеству всѣ били челомъ и кланялись, и о Его Императорскомъ Величестве здоровье просили Бога и обѣщались в вѣрности служить до последней капли крови своей.

Потомъ спрашивалъ министръ всехъ вслухъ: кого себѣ избираютъ Гетмана.

І все единогласно сказали что желаютъ Миргородского полку полковника Данила Апостола; и долгое время всѣ ево просили до послѣдняго человѣка. А оной Миргородской полковникъ отрекался и всемъ говорилъ, что онъ старъ и такого великого правления понести неможетъ.

И тайной совѣтникъ и министръ Федоръ Васильевичъ Наумовъ объявилъ, что по обранію Малоросійского народа Его Императорское Величество в Гетманы ево жалуеть.

И какъ то народъ услышалъ, и полковники, взявъ ево под руки, поставили на тотъ столъ и поздравляли ему всѣ собрание и шапками на него махали. Которой за Его Императорского Величества милость бил челом и народу кланялся.

И от него тайного совѣтника и министра та Его Императорского Величества Грамота ему і вышереченные приченные гетманские клейноты (віддані?)

И какъ онъ тѣ клейноты принель, то была палба из мартиров, как около того мѣста стояли, а из города из пушекъ. А потомъ всемъ полкомъ Глуховского гарнизона и казацкіе полки.

И какъ палба окончалась то архиерей и протчіе духовные пошли в церковь, а за ними слѣдовали оной новообранной Гетманъ с министромъ: Гетманъ по правую, а министръ по левую сторону. Перед Гетманомъ несена вышереченная Грамота и булава. І в церквѣ, гдѣ оной стоялъ грамота и булава держана подлѣ ево; а потомъ внесены в церковь знамя и бунчюкъ і войсковою значокъ. І все собрание в церкви было у литургіи, которую отправлялъ Киевской архиерей с протчими.

И по окончаніи Божественной литургіи Киевской архиепископъ и Черниговской епископъ и Киево-Печерской и протчіе архимандриты и священники всего города Глухова пели соборомъ благодарствѣнной молебень о здравіи Его Императорского Величества і всей его высокой фамиліи. И в то молебное пение, по окончаніи святого евангелія ис пушек і из мелкого ружья была палба.

А по окончаніи того благодарственного молѣбна было казанье Киевской епархии от казнадея иеромонаха Арсения о высокой Его Императорского Величества к Малоросійскому народу милости с начало воспріятия престола Російского, какъ призриль на нихъ милостиво; приводя многие похвалы и благодарения къ Его Императорскому Величеству и подтверждая народ, чтобъ, смотря того, были в непоколебимой верности.

А послѣ того казанья новообранной Гетманъ привоженъ к присяге всеми архиереями при присудствіи тайного совѣтника и министра Ѳедора Васильевича Наумова.

И по окончаніи того ис помянутой церкви министръ с нимъ Гетманомъ пошли в домъ Гетманской, которой былъ убранъ от бывшей Гетманши изрядно.

А какъ шли и у воротъ ево Гетманских стояла гопть-вахта и отдана ему честь обыкновенная. Полковники и протчая старшина и знатное товариство шли за нимъ Гетманом в домъ ево.

А от церкви до двора ево и на дворе до крыльца стояли малоросійские полки; и какъ шли — отдавали обычайную честь и играли на трубахъ і на литаврах били.

Потомъ пришли в домъ Гетманской архиерей и протчіе духовные особы.

И оной Гетманъ ево тайного совѣтника и министра и архиереевъ с архимандриты, такожъ и полковниковъ и старшину просиль чтоб у него абѣдать.

І во время стола была пушечная стрелба.

На другой день Гетманъ и архиереи с протчими духовными и полковники с старшиною и бунчюковые и знатные товарищи званы к нему тайному совѣтнику и министру Ѳедору Васильевичу Наумову в четвертом часу пополудни. И какъ съѣхались, на столах поставлено было кушенье; и продолжилсь до десяти часовъ.

Надпис: 1727 г. ноября въ 25 день, записав, отдать к Гетманскому повѣтью.

Скріпив: Канцеляристъ Михайло Новоторжъцовъ ¹⁾.

Лев Окиншевич.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. Малор. Экспед. Сената, № 53/1780, а.а. 123—130. У Марковича в т. III, „Исторіи Малороссіи“ (с.с. 380—382) надруковано „Доношеніе“ Наумова про обрання Апостола. Це в одмінне оповідання від оповідання „Записки“, що тут друкується: воно значно коротше за ню.

НАУКОВІ ЗВІДОМЛЕННЯ.

I.

Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927.

Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези).

1.

Відомості про використані в Харківському Центр. Іст. Арх. джерела.

В 1927 році Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права відрядила мене для праці в Харківському Історичному Архіві.

У Харківському Центральному Історичному Архіві я працював мало не три місяці, звертаючи всю свою увагу на матеріяли, що прибули з Московського Архіву кол. Міністерства Юстиції й торкаються XVII та першої чверти XVIII вв.

Для своєї майбутньої праці „Устрій та судівництво козацьких судів на Гетьманщині перед заведенням статутів судів“ я використав отакі матеріяли:

а) Крелевецького сотенного суду дві книги за рр. 1653—1670 та 1670—1724 рр.;

б) Миргородського полкового й сотенного суду одну книгу за рр. 1656—1674;

в) Остерського городового магістрату дві книги за рр. 1626—1669 (починаючи з р. 1650) та за рр. 1705—1724;

г) Лохвицького сотенного суду одну книгу за рр. 1674—1715, і

д) Стародубівського городового магістрату 6 книг поточних за рр. 1703—4, 1705, 1706, 1710, 1713 та 1714.

На превеликий жаль, книги Лохвицького Сотенного суду з р. 1653 я не використав, бо вона випадково залишилася в „Древлекранилище“ в Москві¹⁾.

Використавши зазначені книги, я приступив до справ, але, на жаль, виявилось, що жадної справи з XVII в. немає, а тільки починаючи з двадцятих років XVIII в. Зважаючи-ж на те, що справ дуже багато, я вирі-

¹⁾ Див. Є. І в а н о в, Українські фонди, перевезені з Москви, стор. 65, примітка 1.

шив використати справи, що торкаються переходового періоду від судочинства усного до писаного під впливом Малоросійської Колегії (першої) та указу Петра I про „форму“ суда. Таких справ з рр. 1722 по 1725 знайшлося коло 40, але з них цікавих для мене виявилось 13 справ, які я й використав (деякі з них мають по кількадесят, а то й сотень аркушів).

Переглянув я також 3 книги журналів Малоросійської Колегії за р. 1726, але впевнившись, що там дуже не часто трапляються постанови в судових справах, я боявся дурно згаяти час на перегляд цих журналів (їх є близько двох десятків книжок), а тому перейшов до справ харківських — так званої у них „Малоросійської Колегії“. Із них я переглянув 64 справи, використавши тільки 27 — решта не цікаві.

Нарешті я використав п'ять книг ордерів Гетьмана Розумовського за рр. 1750, 1756, 1757 та 1758.

Щоб дати уявлення, скільки пороблено виписок, треба сказати, що я списав близько 8 дестей паперу.

2.

Судоустрій: генеральний, полковий, сотенний і сільський суди; склад; участь і роля козацтва й поспільства в судах.

Після цих коротких відомостей зовнішнього характеру переходжу до коротенького (у вигляді тез) викладу судового устрою та судочинства за тими матеріалами, що я їх вивчав у Харківському Ц. І. Архіві. Покликуванні на ці матеріали тепер не роблю, бо вони у найближчому часі ввійдуть у мою спеціальну про це монографію.

Гетьман, як голова держави й зверхній суддя, здається, ніколи не виступав у ролі одноособового судді, хоча не досить ясні натяки на те, що Гетьман сам особисто судив, іноді й трапляються. Але треба гадати, що вражіння таке складається через недокладне оповідання актів, бо значно більше зустрічаємо ми відомостей про те, що Гетьман, як суддя, виступав у щільному єднанні з судом генеральним, а той звичайно діяв, докладаючи про суть справи й майбутній вирок самому ясновельможному та за його згодою.

Яскравіше роля Гетьмана, як зверхнього судді, виявлялася в тому, що він конфірмавав вирок не тільки суду Генерального, а й судів нижчих. Принаймні, в одному вирокі полкового суду, що ухвалив смертний вирок злочинцям, читаємо: „узичаючи фришту їм до приготування на смерть до повороту посланця з указом от ясновельможного е. м. п. Гетьмана... на котрого ласці, яко на зверхнім пану, живот їх есть“. Роля Гетьмана, як судді, виявлялася ще й у тому, що він від боку свого зсилав для участі в нижчих судах своїх довірених із старшини, даючи їм або спеціальне доручення взяти участь у даній справі, або загальне доручення в справах військових і міських „для всякого порядку“.

Далі, роля Гетьмана, як судді, виявлялася ще й в інструктуванні нижчих судів: він давав їм науку або безпосередньо від себе, або через Генеральний суд.

Нарешті треба згадати й про розпорядчі дії Гетьмана в судових справах, як от зіслання кого-небудь з старшини перевести на місці розиск (слідство) в справі, або пересилання до належного суду справи, що в ній зацікавлені особи безпосередньо звернулися до Гетьмана.

Як ми вище зазначили, Гетьман, як суддя, діяв у щільному єднанні з судом Генеральним, що, властиво кажучи, й був за найвищий суд на Гетьманщині. Справи до цього суду вступали або з пропозиції Гетьмана, або зважаючи на важливість справи чи на значність особи, що її треба було судити. У даному разі це був суд першого ступеня. Окрім того, Генеральний суд був за апеляційну інстанцію для судів нижчих узагалі, а не тільки для суду полкового. Надходили справи до Генерального суду через те, що зацікавлена сторона, будиши незадоволена з суду нижчого (полкового, сотенного), за дозволом од його, вдалася або безпосередньо до суду Генерального, або до найвищої влади — Гетьмана, а він такі справи передавав до суду Генерального.

Далі, Генеральний суд інструктував суди нижчі, як їм треба в тому чи іншому випадкові чинити. Інструктування це здебільшого відбувалося з ініціативи самих нижчих судів. Вони, чи сповіщаючи про важливу яку подію, чи не знаючи, як поведеться в тій чи іншій звичайній справі, прохали Генеральний суд або кого зіслати для вирішення справи, або науку їм дати, як вийти з скрутного становища.

Генеральний суд іноді виїздив на місця, щоб вирішити справи, надто коли в певній місцевості назбирувалося багато справ (виїзні сесії), або вислав кількох осіб, щоб вони вкупі з місцевим судом розв'язали справу.

Як відомо, О. М. Лазаревський гадав, що Генеральний суд складався з самих-но генеральних суддів, яких, звичайно, бувало двоє. Деякі акти, справді, дають підставу так думати, бо вироки Генерального суду починаються, напр., з такої формули: „Перед нами, суддями генеральними... Іваном Самойловичом і Іваном Домонтовичом, ставши“ зацікавлена сторона „ускаржалася“. Але, зважаючи на те, що це, з одного боку, йде всупереч з тодішнім звичаєм, коли до складу судів полкового чи сотенного, поруч з особами урядовими, ввійдуть і представники від громадянства (козацтва та суспільства), а з другого, що трапляються випадки, коли поруч з генеральним суддею акт називає якого-небудь значного військового товариша та судового писаря, або якого-небудь гостя-полковника, що на той час трапивсь у столиці і, запроханий од генерального судді, „присидів“ йому в справі, доводиться визнати вищеведену думку О. М. Лазаревського за помилкову. Присидіння чи асистування генеральному судді осіб, що з складом Генерального суду аж ніяк не були зв'язані, як от зазначені вище гість-полковник або значний військовий товариш, виразно промовляє за те, що громадський елемент

так само брав участь у Генеральному суді, як і в судах нижчих. А за часів наказного гетьманування Полуботка цей громадський елемент виліт в офіційний інститут асесорів Генерального суду; серед них поруч з бунчуковими товаришами ми бачимо військових товаришів, сотників, отаманів городових і т. ин., себ-то осіб, що їх обирали по полках до суду Генерального, як це ми бачимо згодом за Гетьмана Розумовського.

Генеральна Військова Канцелярія до другої чверти XVIII в. не мала судових функцій, а Генеральний Суд, що діяв у щільному єднанні з Гетьманом, не зносився з сторонами самотійно, а через Генеральну Канцелярію. Він їй кожного разу писав, що треба в тій чи иншій справі зробити, і Генеральна Канцелярія виконувала ці подання Генерального суду; до того вироки суду Генерального виконувалися через гетьманські універсали, а як Гетьмана не було, то через універсали Генеральної Канцелярії.

Полковий суд, як і Генеральний, був разом з тим і судом першого ступеня, куди справи надходили за скаргою скривджених або за дорученням полковника. Порівнюючи в меншій мірі полковий суд був за апеляційну інстанцію над вироками суду сотенного, що, зважаючи на незадоволення зацікавленої сторони з його вироку, одсилав справу до суду полкового.

Так само полковий суд інструктував сотенні суди або зсилаючи до них своїх зісланих, що ввійшли до складу сотенного суду для прислухання в справі, або подаючи листовну науку, по яку до нього з власної ініціативи для розв'язання тих чи інших у справі труднощів зверталися сотенні суди. Як на варіацію зсилання до сотенних судів спеціальних зісланих можна вказати на зсилання на ярмарки спеціальних суддів для розв'язання на місці, в єднанні з місцевим судом, усіх справ, що можуть повстати підчас ярмарку. У важливих справах полковий суд з'їздив на місце і в спільному засіданні з судом сотенним вирішував справу.

Що-до складу полкового суду, то підчас військового походу, в таборі до полкового суду ввійшли полковник, сотники, обозний, осавул і хоружий, полкове та просте товариство. За мирного-ж часу „чужосторонне товариство“, себ-то, звичайно, товариство з місцевости, що з неї справу розглядає полковий суд, буває не часто й випадково — з пригоди, звідки вислів „пригодилися“ такі-то. Звичайно-ж полковий суд вирішує справу „за відомом всего товариства і всего поспільства міста нашого, старшого й меншого“, як сказано в одному акті. Але здебільшого до складу полкового суду ввійшли „особи значні“, „учтиві персони“ й „статечні особи“ як з товариства (козаків), так і поспільства — переважно міщан того міста, де засідає полковий суд. Коли справа торкається духовної особи або якогось ремісника, то до складу полкового суду запрохували ще духівництво й цехмістрів.

Це що-до громадського елемента в полковому суді. Присутність його в складі полкового суду можна простежити аж до часів першої Малоросійської Колегії, закінчуючи наказним гетьмануванням Павла Полуботка, що громадський елемент за нього в складі полкового суду, відповідно до асесорів Генерального суду, вилився в установу „до справ полкових присидячих осіб“, себ-то таких самих асесорів, як і в Генеральному суді.

Що-до урядового елемента в складі полкового суду, то коли сам полковник не міг брати безпосередньої участі в справі, як голова суду, то він перебував з судом у тісному єднанні. На це вказує звичайна фраза в судових актах: „За відомом і злеценням (дорученням) полковника“. Далі йде обозний полковий, що, коли полковник був відсутній, іноді й головував у полковому суді. Ще далі йде суддя полковий, цей „первіший судів полкових правитель“, як висловлюються акти; він безпосередньо, очевидно, завідував судовими справами до поставлення їх на суд і після суду до моменту виконання вироків; іноді він, хоч і нижчий рангом за полкового обозного, головував у судовому засіданні полкового суду, а обозний „присидів“ йому. Порівнюючи рідше брали участь у засіданнях полкового суду полкові осавули, хоружі, що їх іноді акти називають прапорщиками (від слова — прапор-корогва), і дуже рідко полкові писарі. Далі, ішов сотник полкового міста, хоч бували випадки присидіння разом 4-х сотників, значить і з провінціальних сотень. Мало не за неодмінного члена полкового суду треба вважати отамана городового — цього коменданта міста, де засідав полковий суд. Іноді трапляються в складі полкового суду сотенні хоружі та сільська отаманія. Все це — представники урядового козацтва; вони являли собою обранців товариства не тільки з адміністраційними, а й, може переважно, судовими функціями: принаймні одного разу отаман городовий, за дорученням сотника, ходив до винного в завданні побою „допрошуватися, за якую вину оного (скривдженого) побив, без відома й суда старшинського, сам собі даючи суд“.

Таку-ж саму, мало не неодмінну (хоч іноді й трапляються акти, де участь у суді бере саме лиш козацтво) участь у полковому суді брав міський уряд — війти й бурмистри, іноді „з райцями, лавниками і всіми річне засілими радними“, себ-то обранці міщанського чи посполитого громадянства того міста, де засідає полковий суд. Участь міщанської громади з його урядом надавала полковому судові з представників козацтва загально-громадський характер; це виразно можна бачити з речення, що в таких випадках ми подибуємо в судових актах: „при всій лаві, зуповне засілій“. Цей міщанський елемент згодом, коли ми, порівнюючи рідко, у складі полкового суду зустрічаємо представників простого козацтва й поспільства, став трохи чи не за єдиного представника суспільства в козацькому суді.

Сотенний суд, як суд козацький, складався з сотника, отамана й при боку їхньому товариства; але рідко бувало, що суд козацький

окремо засідав од суду міського; звичайно-ж до складу сотенного суду ввійшов уряд міський — війт з річними бурмистрами й значні міщани. У цьому випадкові сотенний суд називався „зуповним урядом міським“. Так само, як і в суді полковому, громадський елемент, у вигляді присидячого „при боку“ уряду козацького й міського, становили значне товариство й міщанство, що з складу їхнього акт називає, звичайно, кілька прізвищ і додає „й інших немало“ або „з многими, котрих тут і не іменуємо“. Цей громадський елемент репрезентував „все товариство“, „все поспільство“, що повинно було брати участь у суді. Уряд, звичайно, оповіщав громадянство про справу, збирав його, але навряд чи чекав, поки збереться його чимала кількість. Звичайно він обмежувався тими, хто приходив, „згодився“ на той час.

До складу сотенного суду ввійшли й ті інструктори чи „зіслані“ від полковника, ба навіть від Гетьмана, що до них сотенний уряд удававсь по науку у важливих справах; серед цих зісланих ми бачимо навіть суддю полкового чи осавула, що засідають „при сотникові, займаючи іноді навіть друге місце, себ-то не головують на сотенному суді. Окрім цих „зісланих“, до складу сотенного суду, коли він розглядав справу з якогось села, ввійшли сільські отамани та війти, ба навіть „мужі“ громади сільської. Міг брати участь у сотенному суді й кожен, хто приїхав до сотенного міста на ярмарок, то-що.

Коли справа торкалася мешканців не лиш даної сотні, а й сусідньої, то вона зсилала до сотенного суду своїх зісланих і ми в такому разі маємо спільне засідання двох сотенних судів.

Сотенний суд, як і полковий, інструтував підлегли йому сільські суди, засилаючи до складу його з свого боку своїх представників.

Сотенний суд був переважно судом першого ступеня для справ карних і цивільних, що траплялися не тільки в сотенному місті, а й по селах даної сотні, коли зацікавлена сторона вдавалася в своїй справі до сотенного суду.

Окрім того, сотенний суд був і за апеляційну інстанцію для справ, що їх судив сільський суд, у випадках, коли зацікавлена сторона не завдовольнялася вирокom сільського суду; тоді сільський суд [одсилав справу до суду сотенного.

Нарешті, сільський суд складався з сільського чи городового (у відміну від курінного) отамана, війта і „людей“, „жителів“, що під ними акти розуміють козаків і людей „посполитих“, „тяглих“, себ-то панських підданих. Беруть іноді участь у сільському суді місцеве духівництво й панські прикажчики чи старости; брали участь у сільському суді й осавули сільські, виконуючи підчас суду судові доручення. Коли справа торкається сусідніх сіл, то беруть участь у сільському суді й представники таких сіл — отамани, війти. Сільський уряд скликає на засідання представників козацтва й поспільства — отчичів, себ-то хазяїв. У залежності від важливості й цікавості справи стоїть участь і кіль-

кість громадян, що беруть участь у сільському суді: іноді збираються всі „козаки й мужики“, вся „посполита рада й вся громада“.

До сільського суду зверталися з скаргами як у справах кримінальних, так і цивільних. Перевівши судове слідство, сільський суд іноді не визнає себе компетентним розв'язати справу й переносить її на суд сотенний через свій уряд — отамана й в'їта, що з ними часом ходять і громадяни. У таких випадках сільський суд являється в ролі наче слідчого. У дрібніших справах сільський суд ухвалює вирок. Незавдоволеній з вироку може перенести справу на суд сотенний. До сотенного сільський суд переносить також і справи, коли сторона „не слухає“ його, себ-то не стає на його суд; це буває у випадках, коли противна сторона проживає в іншому селі.

Отже, як бачимо, суд з нижчого до найвищого складався з осіб урядових стану козацького й посполитого (міщан та селян) і громади, що під нею треба розуміти рядове — просте козацтво й поспільство (міщан та селян), з яких до актів записували осіб значних, а інших і не йменували. Тому зрозумілою стане нам формула, що її іноді ми зустрічаємо в актах для зазначення станів, які беруть участь у суді: „уряд, товариство й громада посполитая“, причому під урядом треба розуміти як козацький, так міщанський і селянський, під товариством козаків узагалі, а під громадою посполитою — масу міщанську та селянську. Участь громади як козацької, так і міщанської та селянської яскравіше виступає в судах сільських, сотенних та полкових, де бере участь громада того місця, де засідає суд, хоча ніхто не боронив-би взяти участь у громаді й людям стороннім. Що-ж до суду Генерального, то роля громади помітніша буває тоді, коли Генеральний суд виїздив на місце; якщо-ж він засідав у столиці, то громаду тут заступали приїжджі полковники, бунчукові та військові товариші, що під той час перебували в столиці. Громада ця по селах та містечках була не інше що, як копа з місцевого люду, і лиш у випадках надзвичайних, коли справа торкалася багатьох околичних сіл, запрохували до „купи“ й ці села. Отже традиції громадського (копного) суду Правобережної України жили й на Гетьманській Україні, прибравши собі трохи інших форм: коли на Правобережній Україні головна роля належала масі, громаді, хоч на поверхню її іноді й виступає різного роду сільська старшина, як старці, лавники, тивуни й т. и., а загальний уряд виступав на копному суді лиш у певних випадках, — то на Лівобережній, Гетьманській Україні уряд (козацький, міщанський і сільський взагалі) бере остаточно гору над масою-громадою, відіграє в суді переважну ролю, творить собою осередок, що коло нього тільки групується, „присидить“ при „боці“ його громада; отже осередок (центр) ваги од маси перемістився до уряду.

Але цією, до деякої міри, другорядною ролею участь громади в козацькому суді не обмежувалася. Громада, як певний колектив, виступала на суді в ролі обвинувача, коли злочинні його елементи своєю

діяльністю втягували громаду в якийсь підозріння, надто політичного характеру. З другого боку громада на суді була й за винного, коли вона приймала на себе вину за якусь злочинну подію, не мігши виявити поміж собою винного.

Далі, громада виступала на суді й за свідка, даючи свої свідчення за поведінку винного.

Нарешті, громада впливала на вироки суду, всім миром прохаючи полегшити долю винного; в цьому завсіди їй щастило навіть в останній момент підчас самої езекуції. Слідом за громадою, і окремі особи, „люди зацні“ взагалі, й духівництво зокрема, не кажучи вже за дітей та родичів засудженого, часто вдавалися до суду, прохаючи змінити свій вирок на легший і суд не був глухий до такого благання, надто коли скривджений чи заступники його інтересів (родичі забитого) здавалися на благання й зрікалися далі настоювати на смертній йому карі.

На цьому ми закінчуємо своє повідомлення про судовий устрій за час до доби першої Малоросійської Колегії. Хіба що відзначити незайвим було-б, що іноді суд Генеральний, визнаючи за необхідне висвітлити справу на місці, зсилає од себе або доручав кільком особам з місцевих значних людей, щоб вони, з'їхавши на місце, вирішили справу остаточно, причому зацікавлені сторони давали наперед підписку вдовольнитися їхнім вирокком. Це був так званий комісарський, еднальний суд.

Поруч з козацькими судами, що про них ми вище говорили, існували ще суди міські для справ виключно міської людности, духовний для справ духовних і в деякій мірі родинних, панський над людністю, відданою панові в послушенство, цеховий у справах суто-ремісничих, і, нарешті, суд Ніженського грецького братства в справах грецької коловії в Ніжені.

3.

Судочинство.

„До-судове“ слідство; перевірка його на суді. Приватне розвідування скривдженого: оголошення про подію, освідчування, опит, обиск (погоня), шлякування (гоніння сліду), трус. Скарга скривдженого; припозивання противної сторони на суд; поясніння її в справі. Судове слідство: оглядання на суді й через зісланих, іноді за допомогою фахівців-експертів. Трус. Лице. Допит свідків на суді й через зісланих з суду осіб, які іноді, з доручення суду, остаточно розв'язували справу на місці; згода на допит свідків чи ганення їх од противної сторони; присяга свідків; свідчення листовне; ставлення суду до свідченнів. Заклад — викидщина. Документи на суді, як довід. Присяга як довід: поприсяження й одприсяження; присяга саомдин, саомтреть і саомчверть; текст присяги; місце присяги; ведіння до присяги; наслідки присягання й неприсягання. Присяга на лиці.

Про досудове слідство можна говорити тільки відносно: органів для переведення досудового слідства, які ми маємо тепер, тоді не було; якщо ж судові сотенному, полковому й генеральному треба було мати певні відо-

мости про подію, що сталася не в місці перебування зазначених судів, то вони зверталися до відповідного суду нижчого, доручаючи йому перевести на місці інквізицію чи розиск, або зсилали кого-небудь з свого складу чи з урядових осіб взагалі, даючи йому інструкцію, що саме він повинен зробити, що вивідати й т. д. Але й цих спеціально зсланих осіб не можна вважати за слідчих, бо й вони, прибувши на місце, розвідували справу не на власну руч, а за певною інструкцією й вкупі з місцевим судом — сільським, сотенним і т. и. Отже з цього погляду розвідування злочину, що його судить даний суд і за його дорученням, властиво кажучи, не досудове, а судове слідство з тією хіба різницею, що його переводить не сам суд, що має остаточно розв'язати справу, а суд нижчий за його вказівками, за його дорученням.

З другого боку, всякий нижчий суд — сільський чи сотенний — одержавши скаргу, не зупиняється над тим, що справу цю він може й не судитиме, що вона до присуду його може й не належати, і переводить слідство судове в складі, про який вище вже була мова, ніби він цю справу має остаточно розв'язати і, висвітливши справу, занотовує її й тоді сповіщає вищий суд про суть справи й жде науки — чи самому справу й як розв'язати, чи чекати, аж поки приїде той вищий суд, щоб укупі з ним розв'язати справу, чи одіслати її до того вищого суду. З такого погляду слідство, переведене на нижчому суді чи з його власної ініціативи, чи за скаргою зацікавленої особи, чи за дорученням суду вищого, буде слідством не досудовим, а судовим. Тому зрозумілим буде нам речення в одному з ордерів Гетьмана Розумовського: „прежде суда слідствій не проіздывает“, себ-то не може бути жадного слідства в справі без відома, доручення й вказівок належного суду, бо таке слідство буде вже слідством судовим.

Переведене таким способом слідство вищий суд на своєму суді перевіряє, апробує; а коли повстане якийсь сумнів, або коли правдивість таким способом переведеного слідства заперечує зацікавлена сторона, суд, що розглядає справу остаточно, може доручити тому самому судові, чи через своїх зісланих перевірити те слідство. Судовий характер цього слідства виявляється ще й з того, що зісланим іноді доручається, вивівши інквізицію на місці, і розв'язати там справу остаточно. Коли-ж такого доручення нема, то зіслані, часом, подають разом з виведеним на письмі слідством і свій висновок, свою думку в справі.

Коли „досудового“ слідства не було, то скривдженому проте доводиться переводити таке слідство на власну руч. Певна річ, що таке розвідування скривдженого жадного офіційного значіння не мало; наслідки такого розвідування в своїй справі зацікавлена сторона подавала судові на увагу, як доводи.

Серед цього розвідування цікаво буде відзначити деякі моменти. Сюди, по-перше, належить оголошення чи обволання — яке полягало в доведенні до відому найближчих сусідів і уряду про саму

подію злочину. Це оголошення мало подвійне значіння: 1) констатування самої події злочину, щоб потім ні в кого не міг повстати сумнів, що самої події злочину не було, 2) остерегти всякого, щоб утримався від тих чи інших стосунків, які можуть потім повстати з цієї події злочину. Сюди належить по-перше купівля чи знаходження запропащеної речі, заблуканої тварини, то-що. Остерігаючи всякого, щоб не купував краденого, чи загубленого, оголошення про подію злочину, з другого боку, тісно звязане було з оповіданням чи оголошенням із уряді всякого правничого факту: купівлі речі, тварини, то-що. Покупець цим забезпечував себе від можливих обвинуваченнів у купівлі свідомо краденого.

Але не тільки для „шкоди“ мало значіння таке оголошення чи оповіщення. Констатування чи освідчування події злочину бувало й в інших злочинах — зґвалтування, образи, умов продажу землі й т. ин. — і переслідувало иншу мету — забезпечити доводи на майбутньому суді.

Оповіщення чи освідчування чинилося перед всякими „добрими“ людьми, що трапилися під рукою, а коли була можливість, то й перед урядом. Уряд, звичайно, таке оповіщення чи освідчування не тільки зацікавленої сторони, а й свідків, як він їх ставив, вписував до книг, а освідчування чи оповіщення перед людьми добрими закріплялося „свідочним“ — певною платою, що її зацікавлена сторона давала цим „добрим людям“.

Оповіщення про подію злочину щільно звязане було з иншим актом розслідування скривдженого з опитом про те, чи не бачив хто кого або-ж не чув чого такого, що могло-б спричинитися до виявлення винного, до знайдення запропащеного. Бувало, скривджений зараз-же й одержував потрібні відомості; якщо-ж опит не давав бажаних наслідків, то справу пускали на прослух і бувало, що через деякий час поміж людьми починає ширитися звістка, важлива для викриття шкодника.

Опит звичайно робили поміж найближчими людьми, а коли шкода була на ярмарку, то й поміж ярмарковими людьми. Поруч з опитом виступав на кін і обиск-розшук, коли скривджений починає розшукувати свою шкоду. Для цього він, оглянувшись на місці, виряджає погоню, певне за допомогою сусідів, а в деяких випадках і уряду, на всі боки і, буває, часом натрапляє на слід у вигляді речі, що загубив злодій, і т. ин. Тоді по сліду „шлякує“ й приходить до певного двору і, за дозволом хазяїна, чи пана, якому належить село, чинить трус, иноді за допомогою місцевого уряду, який, будши присутнім при такому трусі, надає йому характеру трусу судового, урядового. Знайдене таким чином лице скривджений забирає з собою й подає його разом із своєю скаргою на суд.

Наведені дії скривдженого, що він їх переводить на власну руч і з власної ініціативи, в деякій мірі нагадують судочинство громадського суду, так званої гарячої копи, і свідчать ще раз за те, що правосвідомість українського народу й на Лівобережній Україні була та сама, що й на Правобережній, де громадський суд з його су-

дочинними формами був дуже поширений і вважався за ознаку народньої вільности.

Зібравши тим чи иным чином відомості про свого шкодника, скривджений заносив свою скаргу, переважно усно, судові й прохав припозвати противну сторону на оту розправу. Суд, якщо противна сторона перебувала в місці суду, посилав по нього когось з урядових нижчих осіб — осаульчика чи що. Коли-ж противна сторона проживала не на місці суду, то суд посилав листовний позов, де, зазначивши суть справи, пропонував на певний термін стати на розправу з усіма документами й іншими доводами. Якщо противна сторона не з'являлась, то суд посилав другий позов, ганячи її противність і ослушність та погрожуючи привести в колодках і покарати за неслухняність. Ставши на суд, противна сторона давала свої поясіння. Коли справу з очних розмов сторін не можна було остаточно висвітлити, суд або сам уживав заходів, або наказував сторонам доводити свої твердження, себ-то розпочинав судове слідство в справі.

До заходів, яких уживав сам суд, іноді на прохання сторони, треба застосувати оглядання на суді презентованого лица, трупа, ран, побою, спірних ґрунтів, порубу, то-що; коли-ж оглядання треба було перевести на місці, то суд з боку свого посилав своїх зісланих, іноді на винного шию, себ-то коштом винної сторони. Коли потрібні були фахові знання, то суд окрім того уживав досвідчених людей-експертів, як от мірошників, коли треба було оглядати греблю чи млин, що підтоплює ґрунта чи інший млин; старих жінок, коли треба було оглядати згвалтовану; купців, коли треба було оглядати крам, і взагалі „людей добрих“, які мали взяти для „візерунку“ — зразки сіна покраденого й т. и.

Далі йде трус, який переводив або сам суд у повному своїй складі, або через зісланих од свого боку, не кажучи вже про той випадок, коли скривджений на власну руч ще перед судом переводить трус за допомогою й у присутності представників місцевого суду-уряду.

Здобуте через трус або опізнане й одняте лице, звичайно, презентовано було судові, який наочно міг упевнитися в тому, що покрадені речі знайдено у винного; безпосередньо суд міг бачити труп забитого; міг бачити знаряддя, яким заподіяно злочин — ніж, кистень; міг бачити кошулю згвалтованої з знаками гвалту; міг бачити урізані поли осіб, зловлених на „вшетеченстві“ і т. ин. Таке лице — речові доводи мали певний вплив на суд.

Головніше місце у низці доводів мало, певна річ, свідчення. Свідків суд питав не тільки тоді, коли їх сторони ставили; він міг вимагати з обох рук свідків, коли вважав подані доводи за недостатні.

Якщо свідків на суді не було, а їх необхідно було допитати, то суд од свого боку зсилав кілька осіб, які, розпитавши свідків, поверталися й докладали про це судові або усно, або на письмі, яке вони складали там, на місці.

Допит свідків через зісланих з суду осіб іноді повертався на переведення на місці судового слідства взагалі з уповноваженням остаточно розв'язати справу на місці.

Суд приймав свідокство, здається, тільки тоді, коли свідок був дорослий — мав двадцять років. Окрім того, вимагалось, щоб противна сторона згідна була здатися на поставлених свідків, не ганила їх. Свідків допитували без присяги, але зобов'язували їх сумлінням, тоб-то, щоб вони свідчили сумлінно. Іноді свідки підписку давали на тому, що говоритимуть правду. Якщо-ж сторона вимагала, щоб свідок своє свідчення ствердив присягою, то суд наказував свідкам присягнути на тому, що вони „не за могоричами і не фольгуючи стороні“, а по істинній правді сказали. Виходить, що присяга відбувалася з вимоги зацікавленої сторони не перед свідченням, а по свідченню. Присяга відбувалася або перед образом, або перед розпяттям, з покладанням на образ чи розпяття двох пальців і цілуванням їх, перехрестившись. Іноді свідок заявляв, що на своєму свідченні він і побожитися готовий, себ-то ствердити своє свідчення присягою.

Допитували свідків поодиноці, хоча трапляються випадки, коли свідчили всі свідки разом — хором.

Коли який свідок з'явиться на суд не може, то йому дозволялося своє свідчення визнати перед місцевим судом, що має таке свідчення вписати на листі й надіслати до належного суду. Свідчення, що їх вислухує суд, повинні були збігатися одне з одним; якщо свідки розходилися, суд такому свідченню не йняв віри. Не йняв так само суд віри свідченню слуги за своїм паном, розуміється через те, що свідчення таке може бути примусове, нещире, несумлінне.

З свідченням, як доводом, тісно зв'язаний заклад чи викидщина, коли сторона, що заперечує якусь подію, хоче вплинути на суд своєю упевненістю в тому, що такої події не було, причому „викидається“ майном чи навіть горлом своїм — життям, що противна сторона цього не доведе. Сума викидщини бувала різна (півзолото, 2 копії, 10 талярів, усе майно); викидщина йшла на користь урядові. Коли-ж викидалися з здоров'я чи з горла, то терпів, очевидячки, той, хто програв заклад. Викидщина вимагала згоди противної сторони; зовнішньою ознакою згоди на викидщину було, здається, подавання руки. Іноді суперечник, ставлячи свою худобу чи й життя, оформлює свій заклад на письмі, „розписується“ на тому, що як противна сторона доведе подію, яку він заперечує, то він тратить худобу й здоров'я.

Окрім цього, суд приймав, як довід, і документи; про це вже було зазначено при позві.

Коли не було ні документів, ні свідків, які-б висвітлили справу, або їх не досить було, або коли позваний чи винний „прівся“ — заперечував певну подію, ганячи до того свідків, то вживали доводу іншого порядку — присяги. Присягати міг скривджений і позваний, чи винний (одприсягання). Питання про те, кому присягати, розв'язувано в залеж-

ності від того, хто з зацікавлених сторін заявляв бажання поприсягнути чи відприсягнутися. Коли, напр., скривджений не береться до присяги, а позваний чи винний береться одвестися присягою, питання розв'язувано просто; коли-ж обидві сторони бралися до присяги, то від суду вже залежало, кого він визнає ближчим до присяги й накаже присягати.

Присягали сторони самотин, хоч запідозреному „самому присягати право забороняло“; остаточно це залежало від згоди противної сторони. Частіше присягали самотреть, або самочверть, себ-то з двома або з трьома сторонніми людьми, що своєю присягою підсилювали присягу зацікавленої сторони й надавали їй деякої об'єктивності. Присягали по „юраменту“ (тексту), що видав суд; до юраменту заносили конкретні обставини справи, напр., що винний скривдженого не бив, не тягнув і рукою не доткнувся. Присягу суд призначав, звичайно, на третій день, щоб сторони могли розмислитися, з сумлінням поразуватися.

Присяга, звичайно, відбувалася в церкві й супроводилася цілуванням образа й покладанням руки на образ. Часто присяга не відбувалася, бо противна сторона не хтіла сторону, що мала присягати, до присяги вести. Неведіння до присяги відбувалося з різних міркувань: приходили до згоди сами, або за упрощенням людей; не хтіли душі противної сторони ображати, даруючи її присягою. Сторона, коли зречеться присяги, тратить свій позов, коли це був скривджений; а коли це винний — він цим визнає себе за винного й зазнає певної кари. Коли присяга відбувалася, то це вважалося за довід і наступали певні наслідки: коли присягав скривджений, винний платив шкоду або й горлом платився; коли присягав винний, його виправдували.

Неясною здається присяга винного „на лиці“, з яким його піймано; присягав він, очевидно, у тому випадкові, коли прохав дарувати йому вину, обіцяючи, що, як його ще піймають, милости на себе він прохати не буде.

4.

Судочинні дії, зв'язані з особою позваного — винного.

Позов і припровадження винного на суд. Ув'язнення його. Порука, як засіб забезпечити стання його на суд, і порука за добру поведінку винного в минулому й на майбутнє. Видача. Допит винного; муки: злепка, „срой“ коло слупа і розпеченою на вогні шиною (через ката); „пробували“ в присутності співучасників; скривджений, як і народ, що збирався на катування, могли не допустити до катування, простивши винного.

Звертаючися до судочинних дій, зв'язаних з особою винного, треба зазначити, що його звичайно позивали до суду, наказуючи „ставати на право“ на певний термін. Якщо він сам на суд не ставав, по нього суд посилав і силоміць припроваджував його до суду. А як позваний

ухилявся ставати на суд, то ув'язнювали, як закладня, аж поки він з'явиться когось з його родини — як от матір, дружину й т. п. З цим інститутом закладництва ми ще зустрінемося нижче.

У певних випадках — пійманого з лицем або на гарячому вчинкові — скривджений за допомогою сусід, не чекаючи позову судового, сам приводить свого шкодника на суд. Суд і собі санкціонує таке досудове ув'язнення відповідною постановою. Окрім того, з власної ініціативи, суд, до остаточного розв'язання справи, ув'язнює: явних злодіїв — пійманих з лицем, або тих, у кого витрушено лице, або переконаних свідками, якщо виводу слушного вони дати не можуть, — розбійників, забийців, у тому числі й убийць блудно прижитої дитини, пійманих на чужолозстві, надто коли їх приводять з урізаними полами, порушників посполитого покою, державних злочинців і т. п. З досудового ув'язнення можна було брати в'язня на поруки. Поручники ручилися по в'язню, що він не втече, а як буде потреба, то вони його на суд поставлять; а як-же-ж не поставлять, то зобов'язувалися або шкоду за винного заплатити, або й самим терпіти кару, якій має підпасти винний. Іноді поручники підкреслювали, що вони ручаться по персоні, а не по грошах. Бувала порука й короткотермінова — на одну ніч. Окрім того порука була й за добру поведінку ув'язненого, що він є певний, не підозрений чоловік і не міг злочину вчинити; бувала порука за добру поведінку винного й на майбутнє.

На поруку могли брати як близькі люди — батько, брат, зять, — так і чужі — „добрі люди“. Кількість поручників не була обмежена: бувало поручників один, бувало три, а то й більше.

Порука не завсіди замінювала ув'язнення: винному давалося на волю або поруку по собі дати, або залишатися в ув'язненні.

Козацькому судові доводилося рахуватися з присудами іншим групам, як от з присудами панів над їхніми підданцями, з присудами полковників над їхніми підкомандними козаками й т. и. У таких випадках козацький суд повинен був звертатися з вимогою до пана, щоб він видав судові свого підданого, або до полковника (чужого), щоб він видав свого козака. Тут ми маємо справу з відомим уже нам інститутом видачі.

Після занесення скарги, суд, звичайно, запізнавши оскаржену сторону, наказував їй на відповідь становитися, питаючи, чи всьому тому, що на нього жалують, він дійця був або що він на те відповісти може.

Стаючи на відповідь, оскаржена сторона іноді, не вдаючися в дальше право, до всього добровільно признавалася. Зізнання це іноді бувало наслідком спіймання з лицем або витрушеного лица, що з ним винного на суд приводять; бачучи винний, що йому не викрутитися з справи, мусів „добровільне“ знатися. Іноді признання було наслідком висвідчення свідків, коли винному нічим уже було вивестися. Іноді винний признавався не зразу, а під тиском обставин, будши

посаджений до в'язнення лиш, не кажучи вже за признання в наслідок мук.

Признаючися до злочину, винний іноді й сам заявляв, що він тому всьому дійця і свідків не треба. І суд, чуючи визнання, бачучи винного при лиці й більшого свідоцтва не потрібуючи, згідно з приписом Статуту, переходив до винесення вироку.

Признаючися до певного злочину, винний признавався і до тих злочинів, які він раніш заподіяв, надто коли інші люди на нього шкодували.

Певна річ, що знаючися до злочину, винний оповідав, як справа була й оговорював своїх товаришів, коли він не сам шкоду чинив.

Допитуючи винного, козакий суд уживав особливих способів, щоб примусити його правду сказати, признатися до злочину, видати помічників і взагалі висвітлити справу. Для цього вживали так званої „проби“, „мук“. Бувала проба батьківська, легка, щоб пострашити винного, разів два б'ючи різкою, або канчуками „злегка пробити“, пристрашували й киями. Бувала проба „строга“ теж киями, (паліччям, дубцями), канчуками й нагаями. Перша, можливо, відбувалася в самому судовому домі — ратуші; друга перед ратушем коло спеціального стовпа (слупа), так званого шпрингера; у цьому випадкові винного прив'язували до слупа і, б'ючи, слуга міський питає винного з доручення суду.

Найсуровіша була проба через ката, якого спеціально для того суд розшукував. Кат чи містр, прив'язавши свою жертву до стовпа, прикладав до грудей її розпечену на вогні залізну шину — іноді прикладав один раз; здебільшого-ж відбувалося трикратне прикладання розпеченої шини. Суд, здається, повинен був присутнім бути при катуванні. Кількратне припикання шиною вживалося для того, що суд вагався, чи „не з горячести болю свого“ жертва „волала“. Бувало, що винний у наслідок „мук“ признавався до злочину, але бувало, що „твердості ради натури не винився“.

Пробували винного перед очима його співучасників, щоб, очевидно, пострашити тих, кого ще не пробувано, й не дати можливості йому говорити змишлені речі.

Проби, звичайно, вживали перед винесенням вироку в справі — щоб добитися признання винного. Бувала проба й після винесення вироку на горло з метою ще висвідчити, чи нема в нього співучасників, „переводні“.

Ухвалу про видачу винного на муки катові виносив суд, але від скривдженого залежало, чи буде здійснено цю ухвалу: скривджений чи з своєї побожності, чи з свого милосердя не допускав містрові мордувати свого шкодника. Іноді сам винний звертався з своєю прозьбою о прощення до народу, що збирався на це незвичайне видовище і народ міг теж не допустити до катування винного.

Проба, як бачимо, відбувалася публічно. Допіру з часів першої Малоросійської Колегії починається вплив російських порядків і метод катування: це — биття нагаями (р. 1725), або припікання розпаленою шиною в застінкові, щоб люди не бачили й вплинути не могли.

5.

Вироки.

Одноголосність їх як наслідок ради спільної всіх до суду належних і присидячих йому осіб. Справедливість і право; зм'якшення суворости права-закону; роля скривдженого підчас судової ради: інстигування й неінстигування; наслідки відсутности на суді інстигаторів. Умовний вирок. Зарука. Ставлення сторін до вироку: апеляція до вищого суду з дозволу того суду, що вирок виніс; вибір вищого суду залежав од волі скривдженого. Значіння декретованої справи.

Закінчивши судове слідство, суд переходив до винесення вироку. Вирок виносився одноголосно, хоч голоси — воти й одбирали від усіх. До такої єдності й одностайности призводила спільна рада, на якій докладно обмірковували скаргу скривдженого, зізнання свідків, вивід винного й взагалі контрверсії сторін і т. и. У цій раді брав участь увесь склад суду, до якого, як було вже вище зазначено, входили не тільки представники уряду козацького й міського, а й товариства, міщан і взагалі всього поспільства. На раді звертали увагу попереду, на „святу справедливість“ і на право — закони. Але приписи законів — права зм'якшувалися „милосердям“, „змилюванням“ суду, до якого суд спонукали сльози винного, його каюття, добровільне до поповнення вчинку признання винного, повернення й нагородження шкод, попередня добра його поведінка (рецидив, навпаки, потяжчував кару), молодість винного й т. д. Обставини ці, певне, відбивалися на вироді, зм'якшуючи суворість кар, передбачених у праві.

Величезну ролю тут відгравав скривджений. Вище вже зазначено було, що від нього залежало звільнити винного від мук. Тепер ми відзначимо вплив його на вирок. Суд иноді питає скривдженого, що-б він хотів чинити з винним, який заробив на горло. Иноді-ж він виносить ухвалу — винного жалобливій стороні видати горлом, або „скривдженому вільно з винним що хотіти чинити“ чи „де хотіти, подіти“.

У таких випадках, коли скривджений настоював на тому, щоб суд учинив справедливість, суд виносив належний вирок.

У випадках-же, коли скривджений чи, як його убито, кривні його заявляли, що вони не настоюють на горлі чи на здоров'ї винного, то суд, за згодою скривдженого чи його кривних, визначав меншу кару або й зовсім звільняв від кари з умовою, що він відшкодує скривдженого або піде до нього на кілька років на виріб, поєднає уряд за

вину, візьме на себе видатки на похорони й одпоминання забитого, платить його довги й т. и.

Иноді, помираючи скривджений сам заявляє, що він не інстигує на винного з умовою, що він виконає його передсмертні побажання. У тих випадках, коли інстигаторів зовсім нема (забито невідомого зайшого чоловіка, злодіїв зловлено з невідомо в кого покраденими кінями й т. п.), суд з власної ініціативи, а иноді на прохання всього миру карає винного легшою карою або й зовсім звільняє від карі, але умовно, „до часу слушного“, аж поки з'являться інстигатори; тоді їм, інстигаторам, вільно буде своєї кривди в кожного права доходити.

Уже з права скривдженого інстигувати чи не інстигувати на горлі чи на здоров'ї винного виступає інститут, що ним пишається сучасне карне законодавство, як останнім словом науки, як найвищим досягненням — це умовний осуд: засудженого на горло, як побачимо, скривджений (за згодою суду) дарує горлом, але не на завсіди, а з умовою, що він своєю працею одробить заподіяну йому шкоду; якщо-ж винний цієї умови не виконає, то скривдженому надається право — „вільно буде“ — виконати вирок на горло над своїм проступцею.

Правда, цей умовний осуд не зовсім подібний до сучасного, який відкладає виконання вироку над злочинцем під умовою, що він протягом певного терміну не вчинить такого самого або однорідного злочину; але не можна заперечувати того, що ідея відкладати виконання вироку під певною умовою без сумніву в вищенаведеному є, а вона й становить суть умовного осуду. Коли тут приватні інтереси скривдженого злочинцем може затемнюють інститут, то можна вказати на інші випадки, коли головного винуватця-злодія покарано було вигнанням, а його співучасникам — переводні „заложили“ (відклали) цей вирок під умовою, що його вимагає й сучасне право, доброї поведінки надалі: „где би після цього в найменшій речі міли би бить підозрілими, — жадного доводу не винайдуочи і права, яко злочинців, з міста також вигнать“. Так само за забийство прижитої в розпусті дитини суд, за упрощенням всього миру, дарувавши винну жінку горлом і від карання звільнивши, додав: „где би ся не міла покаяти і знову в такову ж незбожність впасти..., без вшелякого суду й права на тілі срогого карання не уйдесть“.

Тут бачимо відкладання карі під умовою не впасти в той самий злочин; лиш терміну, що протягом його злочинець повинен повздержатися від злочину, не визначено.

Але иноді козацький суд, умовно звільняючи від „срогого“ карання, не випускав злочинця без жадного карання, а призначав йому легшу кару, як от за фальшування грошей суд, дарувавши злочинців горлом, „націхував“ їх і, вибивши коло стовпа, одпустив їх під умовою не чинити більше злочинів, а „если би которий з межі них у проступстві яким піткнувся, то уже конечно смертю казнен будеть, у якого кольвек права не отпустне“. Отже ми бачимо, що козацький суд „захо-

вує екзекуцію остаточную поврозовую" — під умозою не чинити більш чи такого самого, чи й всякого иншого злочину; недодержання цієї умови тягнуло за собою виконання „закладеного“ вироку.

Тодішня практика показує, що рецидив з боку такого злочинця з умовним вироком давав право кожному скривдженому „за шию взяти“ такого здрайцю.

Винісши вирок у справі, суд иноді закладав чи заручав на Гетьмана чи до шкатули військової рейментарської, чи на суд військової генеральний, а то на полковника й нарешті, на суд, що справу розв'язує, в певній сумі грошей, щоб винна сторона утрималася від певних незаконних дій: не завдавала труднощів у користуванні ґрунтами, не чинила жадних турбацій і т. и. Закладав суд не тільки сумою грошей, а й срогим каранням кийовим чи туремним в'язенням. Розмір заруки — закладу залежав від спроможности правопорушника й важливости речі: золотих 50, 100, 1000, кіп 5, 10, 20, талярів 100, 300; до того коли розв'язує справу сотенний суд, то він закладає заруки на полковника і на свій сотенний суд; коли розглядає справу полковий суд, то він призначає заруку на суд генеральний й на свій, полковий суд і, нарешті, коли розглядає справу суд генеральний, то заручає на Гетьмана чи до шкатули військової і на свій, генеральний суд, хоч цього порядку й не завсіди строго додержувано; розмір заруки, звичайно, на свій суд визначається в половинному розмірі від суми, що нею заручає він на вищий суд.

Подібно до цього й приватна особа, щоб утримати свого супротивника від неправних учинків — щоб не бив, не продавав землі, не оселяв слободи і т. и., закладала певною сумою, причому вибір уряду, на який закладали, залежав од скривдженого: на Гетьмана, чи до шкатули військової, чи на полковника.

Вислухавши вирок у справі, сторони мали виявити своє задоволення чи незадоволення з нього. Незадоволення своє сторона висловлювала иноді дуже енергійно, ображаючи суд словом і навіть ділом. Незадоволена сторона, звичайно, апелювала до вищого суду, але за згодою того суду, що вирок у справі виніс, причому цей суд видавав на руки незадоволеному або копію свого вироку або з коротким викладом справи листа свого, з якими сторона, що апелює, могла-б з'явитися перед вищий суд. Певна річ, що нижчий суд міг не дати свого дозволу на апеляцію, не „отпустити“ сторони, — не одіслати її до вищого суду, не „допустити“ вільної апеляції: керувався він тут як ясністю справи, так і тактом, щоб у дріб'язкових справах не турбувати вищого суду. Суд нижчий, не даючи згоди на апеляцію, упертого примушував в'язенням перестати на вироці, скоритися йому. Якщо-ж сторона проте на вищому суді й добивалася розгляду своєї справи, то, вона, коли була неправа, за опорочення нижчого суду діставала кари.

Що-до апеляційних інстанцій, то поруч з апеляцією від суду сільського до сотенного, од сотенного до полкового, од полкового до гене-

рального й од генерального до Гетьмана, трапляються випадки апеляцій від суду сотенного до генерального чи до самого Гетьмана, поминаючи суд полковий, як і від суду сільського, поминаючи суд сотенний, до суду полкового. Очевидячки, вибір апеляційної інстанції залежав од апелянта й згоди на це того суду, на вирок якого сторона одзивається до суду вищого. Це саме можна спостережати і з вибором суду першого ступеня: коли сторона бачить, що цього суду сторона противна, „не слухається“, на суд не стає, то-що, то вона свою справу переносить, за згодою цього суду, до вищого суду — сотенного, полкового чи генерального.

Апеляції допускали як у справах цивільних, так і в кримінальних.

Коли ніхто з сторін після виголошення декрету не заявить свого незадоволення, або коли суд заборонить апелювати, справу вважали за скінчену. Цей момент мав важливе значіння не тільки тому, що вирок повинен був бути виконаний, а й тому, що скінчену справу не можна вже було оновляти: „судженого права не пересуджували“ в тому переконанні, що „суд і декрет давній ліпшу міць має за теперішній“ і що „декретовану вже справу не можна переглядати, а лиш стверджувати“. В одному лиш випадкові можна було порушити декретовану справу — це, коли доведено буде фальшивство свідків, чи — як тоді висловлювалися — „злий перевід справи“. Але для цього треба було довести це обвинувачення й добитися вироку, який визнавав-би це фальшивство і на цій підставі скасував декретований уже вирок.

6.

Кари.

Мета їх. Кари майнові: вина; конфіскація всього майна. Кари на особі винного: сидіння коло стовпа, биття, вигнання, ревокація; окалічувальні кари — урізання носа, вуха, утяття руки; ув'язнення гарматне, туремне — кайдани й колодки; кари горлові — повішання, утяття шиї, спалення, закопання живим у землю. Єднання з наказу судового; компенсація за єднання; форма; єднання за всякі злочини.

Призначаючи кару, суд уважав за свій обов'язок, по-перше, пильно стежити за тим, щоб потаканням злочинству не образати вищої справедливості; по-друге, добитися каяття злочинці й повздержати його від нового злочину й, по-третє, пострашити інші несталі елементи суспільства й тим запобігти поширенню свавільства поміж громадянством.

Серед кар можна відрізнати кари майнові й кари на особі винного.

Майнова кара полягала в вині, під якою треба розуміти забирання судом на свою користь майна засудженого. Звідсіля вирази: „на уряд вину взяти“, „виною (панською) скарати“, „на худобі скарати“ і т. и. Вина ця — походження чужоземного; її взято з права саксон-

ського, але вона остільки ввійшла в практику судову, що її звали „виною звиклою“. На вину уряд дивився як на свій дохід, до того дохід, йому „належачий, правний“. Найчастіше вину брали з пійманих на вшетеченстві, з винних у згвалтуванні й особливо з злодія, тому й вина ця іноді звалася „злодійською“. Незалежно від того, брав чи не брав голова полкового чи сотенного суду участь у судовому засіданні, частина вини йшла на полковника, хоч би справу розглядав суд сотенний (тоді така вина звалася панською), і на сотника. Розмір вини встановлений не був; як загальне правило, вина повинна була відповідати вазі злочинів; проте на практиці залежало все від достатків винного й апетитів суду. Звичайно, це давало привід до зловживань і пристрастів. Брали, наприклад, ліс, вартість якого хто-небудь з урядових осіб, що брали участь у суді, сплачував иншим й тоді те майно „до пожитку собі підбивав слушне і пристойне, а не за яким здирством“; купував подібне майно в уряді скривджений або кожний инший. Брали худобу, що нею легше було поділитися: от, в одному випадкові шість голів товару взяли до двору полковничого, а четверо товару й шкапу на уряд сотенний, а „дванацяттеро овечок і гайок дубовий до двору п. сотника, любо і без битности (його) діялось“. Вина, звичайно, призначалася як додаткова кара, хоч іноді вона заміняла кару на горло й мала, отже, самостійний характер. Тоді, а так само у випадках, коли винні втікали від суду, вона межувала з конфіскацією не лиш „штов міло винайтися худобки“, а й „ґрунтів, котрії би власне правом прирочоним і спадковим... належати міли“ винному.

Серед кар особистих на перше місце треба поставити кари, розраховані на те, щоб засоромити злочинця: його виставляли на вселюдне видовисько, прив'язуючи посеред міста торгового дня коло особливого стовпа (слупа) чи прингера. Остання назва натякає, що кару цю позичено з Магдебурзького права. Прив'язаний до стовпа сидів, можливо, більшу половину дня.

Рідко, одначе, кара на цьому сидінні закінчувалася. Здебільшого прив'язаного до стовпа карали ще биттям на тілі — киями, нагаями, посторонками й обухами. Звалося це „дати добрую хлосту“. Екзекуцію переводили через слугу міського (підвійського). До болю від биття приєднувалося ще й те, що биття відбувалося прилюдно, серед міста в ярмарковий день. Кількість ударів не завсіди передбачалася в вироці, хоч дуже нечасто трапляються певні вказівки на „стократний киевий бій без пощадинія“, на „обухів трицять і київ сто“, але це вже в першій чверті XVIII стол.

До цього іноді приєднувалося й вигнання геть з міста чи з села через соцького, підвійського, ба навіть і через ката (містра). Коли взяти на увагу, що це робилося прилюдно, в ярмарковий день, і що кат гнав перед собою, б'ючи посторонками чи кием засудженого, то зрозумілим стане вираз одного акту про „вибитого-випудженого з міста“, „срамотне“, що він zostався „обрідженим от людей“, себ-то бридким. Іноді акти

про вигнання висловлюються м'якше: „дорогу їм (винним) з міста йти вказати“. Вигнанець рвав усякі звязки з місцевістю, звідкіля його вигнано; юридично він позбавлювався права повернутися назад на житло до того міста чи села, а мешканці під загрозою вини (штрафу) не повинні „важитися в домівці оного злочинцю переховувати“ — щось подібне до старовинного ostracismu. Нема підстав гадати, щоб вигнанець не мав права мешкати в сусідньому селі чи місті, але „публікований“, „обриджений“, „срамотне вибитий“ сам ішов світ за очі — так далеко, щоб його ніхто там не знав і не чув про його ганьбу.

Цікаву еволюцію на українському ґрунті проробила так звана ревокація. Це установа Хелминського права, як зазначають акти. Полягала вона в тому, що винний у наклепі на чинюсь честь, з наказу суду, повинен був лазити по-під лавою, на якій сиділи судді, і брехати по-собачий. Це символізувало, що винний у наклепі визнавав, що він говорив на скривдженого неправду, себе-то брехав на нього.

Це лазіння по-під лавою суддів й брехання повинно було принижувати людську гідність винного в наклепі й тому ревокація згодом набула собі іншої форми: самого лазіння по-під лавою й брехання по-собачий вже не було, але винна в наклепі сторона трикrotnie говорила такі приблизно слова: „що я мовила, що N мала вшечетницею бути, то я не говорила, а брехала; есть же вона як цнотлива, так і цнотлива“. В останніх словах є вже очистка чести скривдженої особи, визнання тієї чести з боку винного.

Як на дальшу еволюцію можна вказати на зникання й вислову „брехав“, і на вживання замість нього вислову делікатнішого: брання слів образливих назад чи, як тоді висловлювались, „нецнотливії слова во уста свої побрати“.

Потім до визнання чести скривдженого з боку винного приєднується обіцянка образливих для чести слів більш не говорити: „я тверджу, же N есть честная жона і жадного пороку такого я по ній не знаю, і так очне, як і позаочне ні перед ким о тім дерзати поносити не отважуся під виною до скарбу військового тисячі золотих“.

Нарешті, справа закінчувалася перепрошенням узагалі з нагородженням чести, себ-то заплаатою певної суми грошей за безчестя.

З карою на тілі й вигнанням тісно звязана була також окалічувальна кара. Іноді вона виступала як кара самостійна, що замінювала собою кару на горло, надто в випадках, коли не було інстигаторів, або коли, за проханням усього миру, що присутній бував підчас езекуції, злочинця звільняли від кари на горло; іноді-ж її сполучали або з биттям коло слупа, або з вигнанням. Акти дають вказівки, що окалічувальної кари вживали за забийство, злодійство й перелюб. Полягала вона в урізанні носа (надто жінкам), лівого вуха (або й обох) і в відтятті руки; часто-густо урізання вуха й носа з'єднувалося. Це звалося „націхувати“, „нашельмувати“ й „наличкувати“.

Окрім досудового ув'язнення, судова практика козацьких судів знала ув'язнення й як кару, напр., за неправу апеляцію, за непідлягання ухвалі судовій поєднати скривдженого, за неповертання краденого й узагалі за крадіж, за передержування злодіїв і за перелісб. Що до терміну, то поруч з невизначеним вироком („аж до упокори“) трапляються вказівки на 4, 6 тижнів, на „значну лічбу неділь“ і на цілий рік. Коли винний з в'язення утік або крився від суду, то брали, як закладнів, сина з невісткою, дружину, матір — взагалі близьких кривних.

Ув'язнення мало різні форми: держали на гарматі, окувавши за шию, держали в якомусь приміщенні — в тюрмі, шопі, хаті під вартою, закувавши в кайдани (цеп і заліза), в колодку, а то й просто розв'язавши. Трапляється вислів, „сільська колода“, це каже про те, що в колоду цю забивали всіх, кого треба було в селі посадити до в'язення. Щоб перевести в'язня до іншого міста чи села, робили похідну колодку на одну ногу, щоб в'язень міг іти.

В'язнів пускали вільно походити — спускали з цепу, з колоди, з кайданів: принаймні трапляються вказівки на „кріпкий неспустний арешт“, але таке ув'язнення вважалося за незаконне, „над право“.

Уживали суди й горлової кари за злочинство, забійство, в тому числі й за дітозгубство, розбій, згвалтування й за протиприродні зносини. Звичайною формою „вічного карання“ було повішення-шибениця. А втім трапляються й інші форми, як от утяття шиї мечем, палашем, то-що, та спалення вогнем і закопання живцем у землю (для цього клали забійцю живим під труп забитого в одну могилу).

Своєрідну роль на козацькому суді відгравало єднання-мирова. Своєрідність ота полягала в тому, що єднання одбувалося не тільки з ініціативи зацікавлених сторін, а й за судовим наказом. Звичайне явище — вирок, де зазначено, що суд загадав перепросити скривдженого, погодити його, поєднати. Коли-ж через упертість котроїсь сторони єднання не відбувалося, то суд з власної ініціативи або з ініціативи впертої сторони одсилав справу до вищого суду або, загрожуючи суворо покарати, а то й ув'язнюючи так довго, аж поки той погодить, примушував винну сторону погодити скривджену. Коли супротивники сами поєднатися не можуть, вони тоді, за судовим наказом або й з власної ініціативи, вдавалися до „примирительних медіаторів“ — посередників, що іноді після довгих зусиллів виробляли формулу й спосіб мирової. За медіаторів брали почесних осіб, переважно осіб духовного стану. Поєднати скривджену сторону часом бувало важко через те, що скривджений вимагав матеріальної компенсації чи то грішми, чи іншим майном, чи худобою як за саму кривду, так і за правні виклади; а коли справа йшла, напр., про забійство, то на винну сторону накладали повинність загодити духівництво за похоронні церемонії, поставити на поминальний стіл могорич, то-що; коли справа йшла про згвалтування (як от в одному випадкові, коли 13-річний хлопчик згвалтував був семилітню дівчинку), то батьки погодилися на тому, що дітей мають повінчати

й, перечекавши років п'ять, аж поки діти дійдуть літ, весілля справити, а до того діти мають кожне при своїх батьках жити; в іншому випадкові зарученій, що з нею винний обіцяв був одружитися й тим підбив її жити з ним, наказувано на страву дати (aliment'и) і т. ин.

Що-до самої форми еднання, то винна сторона, звичайно, покловившись скривдженому, прохала простити її; иноді-ж винний, поєднавшись на суді, мав іще, повернувшись додому, іти з „чесними людьми“ до господи скривдженого й повторити своє прохання, щоб той його простив; скривджений, честь віддаючи, і собі мав з тими чесними людьми піти до господи винного та й прощення одержати.

Еднатися можна було за всякі кривди, як от побій, наклеп, безчестя, злодійство, забійство всякого роду, згвалтування, то-що, пам'ятаючи на ролю скривдженого в поступкові правному, що про ню згадувалося вище.

Скривджений міг простити винного й не перед судом, ба навіть на смертній постелі, певна річ, при свідках.

Трапляються випадки, коли запідозрена особа еднається з цілою місцевою громадою.

7.

Одшкодування й виконання вироків.

Одшкодування грішми й майном; грабіж і викуп пограбленого; видавання неспроможного на виріб: взаємини виданою з скривдженням; наслідки, що повстають, коли виданий утече. Виклади правні й реєстр їх. Виконання вироків. Міські слуги й кат, що його вербували з-поміж засуджених на горло й з-поміж охочих людей. Останне зізнання засудженого на горло. Кару виконували прилюдно за листовним наказом суду, а в справах цивільних на підставі гетьманського універсалу. Умовляльний лист.

Карою винного за переступ скривджений може завдовольнити своє почуття помсти за заподіяну собі кривду, а не повернути чи поповнити свою шкоду. Тому природньо, що поруч з карою, як логічний додаток до неї, стоїть одшкодування скривдженого. Відшкодування може полягати в поверненні лиця. Але дуже часто трапляється, що лиця повернути не можна; тоді повстає потреба заплатити скривдженому ціну його запропащеного майна чи худоби.

Тут можуть бути три випадки: а) винний повертає грішми ціну шкоди, б) винний не має грошей, щоб відшкодувати скривдженого, але має майно; в) винний, не маючи жадного майна, не спроможен відшкодувати скривдженого.

Перший випадок не викликає жадних поясніннів.

Що-до другого, то скривдженому надається право пограбити винного. Грабіж цей полягав у тому, що скривджений через сторонніх людей цінував винного худобу, речі чи навіть будівлі з ґрунтом і брав

собі стільки того майна, щоб воно, за оцінкою, не перевищувало шкоди, але брав його не в свою власність, а тимчасово — неначе на те, щоб забезпечити себе, що винний йому шкоду полатить. Винному давався певний термін викупити своє пограблене майно; коли-ж він у призначений термін свого пограбованого майна не викупить, то воно обертається на власність скривдженого. Терміни бували різні: на тиждень, на 3 тижні, 6 тижнів, 8 міс. і т. ин., очевидно залежно від суми, що її винний повинен був заплатити скривдженому.

Цікаво відзначити, що тягар наслідків переступу суд иноді розкладав межі співучасниками: карали головного винного, а відшкодування суд накладав на товариша його в злочинстві.

Загодивши скривдженого, винний мав право глядіти своїх шкод на третій особі, що від неї винний набув, напр., покрадену річ (право регресу).

Коли-ж у винного жадного майна не було, то його давали скривдженому на одробіток — на виріб на певний термін. Коли цей термін закінчувався, йому вільно було або залишитися надалі на службі, вже з вільних наймів, або піти геть. Підчас виробу винний повинен бути послухним своєму господареві, а господар і собі не повинен був над ним збиткуватися чи на „члонку ображати“. Певна річ, що винному надавалося право, як-би він де спромігся на гроші, заплатити за невідроблений термін і піти від скривдженого.

Коли-ж виданий на виріб, не відслуживши скривдженому певного терміну, втікав од нього, то скривдженому надавалося право, розшукавши, взяти його як „невільного свого“, а кожен уряд повинен був скривдженому збіглого видавати. Коли-ж утікав той, кого скривдженому було видано на горло, а він горлом його дарував і взяв собі на виріб, то такого втікача скривджений мав право скарати на горло.

У тісному звязку з відшкодуванням стоять виклади правні, що сторони, правуючись, зазнали. Певна річ, що винна сторона, опріч одшкодування, повинна була повернути стороні правій всі такі видатки. Це стосується як до карних, так і цивільних справ. Окрім харчів, проїздів (проторів), то-що, у справах карних бувають витрати на розшукування запропащеного майна чи худоби. У справах цивільних, опріч того, витрати полягали в заплаті різного роду посланцям з суду по винну сторону, за виїзд судових осіб на місце для оглядання чи розвідування в справі, то-що. Усі такі витрати винна сторона повинна була нагородити за реєстром скривдженого. Чи відповідав цей реєстр дійсності, залежало од сумління скривдженого. Суд його не перевіряв і скривджений його нічим, опріч свого сумління, не підпирив.

У закінченій — декретованій справі треба було виконати судовий вирок.

Деякі з них, як ревокацію й ув'язнення, виконували зараз-таки. „Вина“ вимагала деякого часу, щоб дати відповідного наказу місцевій владі.

Кари, що виконання їх вимагало прилюдности, виконували в торговий день серед ринку: сюди належить сидіння коло стовпа, биття,

окалічувальна кара, вигнання й кара на горло. Що-до осіб, які виконували кару, то акти зазначають слуг міських і містра; коли-ж ката не було, то суд наказував винному „націхувати самому себе“, а коли їх є кілька, то це робили один одному, а так само й били один одного.

Містрів шукали, звичайно, серед засуджених на горло; якщо котрий з них згоджувався на уряд катівства, то згоду його записували до книг, сповіщали про це вищу владу, а покарання на горло скасовували. Бувало, що катами були й охочі люди не з засуджених на горло.

В останню хвилину до засудженого на горло, надто до злодіїв удавалися з пропозицією, щоб він розповів про всі злочини, які він учинив, і видав своїх помічників у справі; бувало, що засуджений одмовлявся од свого оговору, що він передніше дав у справі.

У цю останню хвилину весь мир, за діяльної участі як самого засудженого, так і родичів його, часом прохав інстигаторів дарувати горлом засудженого й часто встигав одпросити від смерти тих, над чиєю шиєю вже занесено меча або кого покладено вже в домовину разом з його жертвою, щоб живцем з нею поховати. Кара не відбувалася, замінюючись іноді биттям, або наличкуванням.

Коли справу розглядали на Генеральному суді, то виконання вироків у карних справах відбувалося за листовним наказом генерального судді, що діяв з розказання гетьманського й наказу суду Генерального. У справах цивільних, що їх розглядав Генеральний суд, звичайно, видавався гетьманський універсал, з яким посилали кого-небудь з військових канцеляристів чи значних військових товаришів на місце, і там він виконував вирок Генерального суду чи то встановлюючи границі, чи то передаючи рухоме та нерухоме майно. Іноді з гетьманським універсалом посилала зацікавлена сторона свого службника, що з місцевим урядом і виконував судовий декрет.

Коли-ж сторона ставила опір виконавцям судового декрету, то відповідний суд писав до неї через місцевий уряд умовляльного листа, де погрожував спротивних зискати до себе для знатного публічного карання.

Іноді сам суд у вирозі своєму призначав винній стороні термін, коли вона сама добровільно має виконати вирок що-до передачі майна й т. д., попереджуючи, що, як вона своєю охотою цього не вчинить, то як закінчиться термін, виконання вироку буде переведено через урядову майстратову езекуцію.

8.

Перша Малоросійська Колегія й Генеральна Канцелярія.

Взаємини їхні. Судові функції Генеральної Канцелярії. Вплив Колегії на діловодство й судочинство Генеральної Канцелярії.

Існування поруч з зверхньою владою Гетьманською Малоросійської Колегії за указом Петра I з р. 1723 неминуче повинно було викликати тертя між цими двома установами, а заарештування мало не всієї Гене-

ральної Старшини й призначення слухняних у всьому правителів Генеральної Канцелярії з невисокого рангу козацької старшини спричинилися до того, що правителі Генеральної Канцелярії зразу-ж у своєму діловодстві, а слідом за нею й Генеральний суд укупі з полковими судами стали копіювати діловодство Малоросійської Колегії. Оці обставини й спричинилися до того, що на Гетьманській Україні, яка перед тим уживала усного судочинства, запанувало судочинство канцелярське, писане. З оцієї переходною добою від давніх гетьманських порядків до порядків підо впливом Колегії, від судочинства усного до писаного, треба зазначити тут такі головні віхи.

Указ р. 1723 в п. 11 наказував Малоросійській Колегії спільно („обще“) з Наказним Гетьманом Полуботком і Генеральною Старшиною підписувати всі укази й універсали загального характеру й, між иншим, „о публікованії смертних езекуцій і публічних наказаніях“. Здавалося-б, що наведений пункт не давав Колегії жадних прав утручатися в постанови судових вироків по суті, а давав тільки підставу для Гетьманської влади вимагати підпису Колегії на оголошеннях про виконання вироків на горло чи кар на тілі. Право на розгляд справи по суті Колегія мала тільки тоді, коли зацікавлена сторона скаржилася Колегії на неправні вирокі Генерального суду, Генеральної Канцелярії, полкових і інших судів, або на їхню тяганину („волокиту“).

У що-ж на практиці вилилися наведені права Малоросійської Колегії?

Спочатку Колегія пише Наказному Гетьманові з Генеральною Старшиною запити в справі й, одержавши відповідь, неправдивого скаржника карає за „опорочення“ Суду Генерального, у повній згоді з думкою Генеральної Старшини. Так само Генеральна Старшина в кримінальних справах, де йде питання про горло, запитувала від Колегії згоди на такий вирок. Колегія й собі в таких справах, коли вона була в її діловодстві, запитувала думку Генеральної Старшини, причому іноді Генеральна Старшина давала обґрунтовану на українських законах свою думку, що суперечила думці Колегії. Щоб прискорити справу, Колегія іноді запрохувала Генеральну Старшину прибути до Колегії на спільне засідання її й укупі з нею розв'язати справу. Укази про езекуцію, надіслані з Генеральної Канцелярії, Колегія підписувала в повному складі. Коли-ж скаржилися Малоросійській Колегії на тяганину Генеральної Канцелярії, то Колегія писала промеморії до Генеральної Канцелярії, щоб вона не відтягувала справи й розв'язувала її, а про те, чому досі справи не вирішено, відповідала-б промеморією-ж. Але це було лиш на перших кроках існування Малоросійської Колегії, коли вона існувала поруч з Генеральною Канцелярією, як рівна їй установа, якій вона не могла писати указів, а зносилася з нею тільки промеморіями. Пізніш ми не зустрічаємо запросин од Малоросійської Колегії, щоб Генеральна Канцелярія прибула на спільне засідання для розв'язання справи. Навпаки, Колегія вимагає від Генеральної Канцелярії,

щоб вона подала їй тільки свою думку в справі, проробивши чорну роботу.

Користаючись із свого наглядального права, — щоб тяганини в справах не було, Малоросійська Колегія, спираючись на скаргу сторони, збирає з Генеральної Канцелярії нерозв'язані ще в ній по суті справи до свого присуду, виймаючи навіть цілі волості (як от Шептаківську) з присуду козацького.

Далі, ми помічаємо новину, що її перед тим не було — це Генеральна Канцелярія (правителі) присвоює собі судові функції, розв'язуючи справи по суті; до того-ж Генеральна Канцелярія, на подання Генерального суду лиш виконувала різні його вимоги відносно виконання вироків, викликів на суд сторони, свідків, то-що. З'ясувати, яким чином Генеральна Канцелярія дійшла до такої узурпації, не пощастило. Можна лиш гадати, що приклад самої Малоросійської Колегії, що зосереджувала в собі адміністраційні й судові функції, а надто вимоги її в численних промеморіях швидше розв'язати ту чи іншу судову справу спонукали Генеральну Канцелярію перетворюватися иноді з адміністраційної установи на судову. Що приклад Малоросійської Колегії тут відграв чималу роль, можна бачити з того, що Генеральна Канцелярія свої ухвали видавала, копіюючи форму ухвал Малоросійської Колегії: „По указу Е. І. В... согласно приговорили“. Але вплив прикладу Малоросійської Колегії на цьому не обмежувався: судочинство Малоросійської Колегії „по новоучиненій формі суда“ стала копіювати й Генеральна Канцелярія, а саме:

а) ми знаємо, що за „формою“ суду чолобитну треба було писати, поділяючи її на пункти; Малоросійська Колегія, чинячи допит сторонам, розпитувала їх по тих пунктах; на письмі це виходило так, що сторінка розділялася на дві половинки вздовж, і на лівій половинці писалися запитання, а на правій відповіді на ці запитання; як запитання, так і відповіді, нумерувалися: запитання 1, 2, 3 і т. д.; відповідно до цього й відповіді позначалися цифрами 1, 2, 3 і т. д. До кожного, хоч-би хто він був, запитання Малоросійської Колегії формулювано, вдаючись до допитуваного на ти. Це саме точнісінько ми бачимо й у діловодстві, зокрема, у допитах, переводжуваних на Генеральній Канцелярії й Генеральному суді.

б) Допитуючи винного, Малоросійська Колегія розпитувала його „в застенке“ й „пытала“. Це саме ми починаємо спостережувати й у судочинстві Генерального й полкових судів: муки, що перед тим переводилися прилюдно, під контролем, мовляв, громади, починають ховатися від людського ока й відбуваються у відсутності суддів, до того вживають уже й московських „плетей“, „кнути“ і „огня“.

в) Якщо Малоросійській Колегії потрібен був хто для допиту, то вона посилала салдата, і він приводив потрібну особу; такому посланому давали докладну інструкцію, щоб він, не зважаючи на жадні вимовки,

приставив ту особу. Докладні до дрібниць інструкції давано й зісланим на місце для слідства, огляду, то-що.

Це саме чинила й Генеральна Канцелярія, посилаючи по потрібних людей козака з інструкцією; такі самі докладні інструкції давала Генеральна Канцелярія особам, яких вона зсилала на місце для слідства.

г) Коли справу більш-менш підготовлювано до розв'язання її по суті, Малоросійська Колегія не зачитувала сама всієї справи, а вислухувала в и п и с к у з справи, що до неї заносили, по можливості докладно, суть скарги, відповідь противної сторони (допит), заперечення на відповідь скривдженого (уліка) й відповідь на заперечення позваного (оправдання) (це в справах по чоломбитних), а в справах кримінальних протоколи допитів винного, всі ухвали Колегії про додатковий допит, про катування, про викликання на суд свідків, розпитування їх, очні ставки і т. ин.; далі, до виписки виписувалися всі, що стосуються до справи, закони з Улож., указів і т. ин. Цих самих виписок стала вживати в своєму діловодстві й Генеральна Канцелярія, а за нею й Генеральний та інші суди, тим більше, що виписок цих вимагала від Генеральної Канцелярії Малоросійська Колегія в справах, що перед тим були в діловодстві Генеральної Канцелярії.

От яким шляхом і звідки прийшла в судочинство козацьких судів, що перед тим знали усне судочинство, канцелярщина, канцелярське переведення справи й ті способи його, що раніш козацьким судам були невідомі.

9.

Окремі матеріали що-до права.

Інститути цивільного права: шлюбна розлука, опіка з призначення суду, опіка-приймацтво, реєстрація продажу-купівлі коней, забезпечення кредиторського позову, ув'язнення довжника, й арешт його майна. Спродаж безгосподарних (пустих) ґрунтів. Паювання військової здобичи й „вилік“ з неї. Судова печатка Ніженської полкової канцелярії. Національність „прав“ — Статуту й Порядку. Указівки на різні історичні події й особи. Кулачки.

У матеріалах, що їх ми використовували, трапляються вказівки на інші правничі інститути з царини приватного права.

По-перше, сюди належить шлюбна розлука. Обое подружжя, а то й один із них, ставши перед судом, заявляють про звільнення другої від подружніх обов'язків, а то й про одностороннє зречення надалі мати собі другу сторону за подружжя. Суд вислухував такі заяви й записував до судових книг.

За причини до розлуки вважали: а) нездатність до подружнього життя через „недолужність члонка“, б) полон-неволю, в) злочинство (злодійство, забийство) і г) небажання надалі провадити подружнє життя.

Чи брала будь-яку участь у таких розлуках Церква, акти відомостей не дають.

Опіку над особою малолітньої сироти й над належним їй майном за згодою суду, як не було про це нічого сказано в духівниці, приймав, звичайно, ближчий родич, а як родичів не було, то суд призначав над домом сироти господаря. Здаючи опіку, опікун повинен був дати належний порахунок за реєстром, що його складали, приймаючи опіку.

Але не тільки опікувалися особою й майном сиріт. Опіка була й над особою та майном дорослого. Тут уже він сам подавався в опіку особі, що її сам собі обирав. Передаючи опікунові все своє лежаче й рухоме майно, нічого собі не залишаючи, підопічний виговорював собі, що опікун повинен буде харчувати й одіж давати йому, аж поки він помре, а по смерті поховати його християнським звичаєм і одпоминати. Треба гадати, що подавався в опіку чоловік старий, неспроможний уже самостійно господарювати.

Це, властиво кажучи, є інститут, що дожив до наших часів в ужитку селянському, — інститут приймацтва когось за сина, з обов'язком приймака-сина піклуватися прийманим батьком. Наш акт каже про подавання в опіку дядька своєму братаничеві; дядько цей мав дружину; про дітей акт мовчить.

Не зайвим буде ще відзначити реєстрацію продажу коней, яку чинили на в'язі продавці з поручниками, що коні вони продають власні, а не крадені. Така сама реєстрація продажу коней відбувалася й на Московщині на припочатку XVIII ст.

Спочатку (у першій чверті) XVIII ст. у справах цивільних можна спостерегти такі два способи стягати довг: це ув'язнення довжника й арешт його майна.

Ув'язнення довжника від кредитора практикувалося до суду — „до розправи“: кредитор, посадивши довжника, обов'язувався на певний термін стати на суд з доводами. Якщо-ж він на призначений термін на суд не ставав, довжника суд випускав з ув'язнення. Іноді, як довжника не було, ув'язнювали дружину його.

Арешт майна полягає у тому, що описувалося й цінувалося все майно довжника — рухоме й нерухоме; власник його позбавлявся права розпоряджатися описаним майном, найбільше продавати його, а кожен сторонній не мав права купувати описаного. Арешт цей тривав до розправи, до суду.

Поруч із цим ми натрапили на розпорядження Гетьмана Богдана Хмельницького про спродаж позоставших по панах (польських) „пустих ґрунтів“ з тим, щоб уторговану суму цілком було віддано до військового скарбу. Правда, розпорядження це не автентичне: на нього покликується в акті р. 1655 квітня 4 полковник Київський Антін Жданов, що продав пусте дворище з полем в с. Лутяві на Остер-

щині, яке протягом кількох літ пустувало, сотникові Острицькому Степанові Лапиці.

Подібне розпорядження відбулося пізніш р. 1680, коли гетьманським універсалом заборонено було сходити з Лохвиці й найменших своїх осілостей не продавати. Про це ми довідуємося теж з акту про продаж од Лохвицького уряду хати з плецом і городом, що належали Михайлові Бутові, який, „покинувши осілість свою... потаємне прочодійшов“.

Бачимо ми також, як козаки паювали військову здобич. За гетьманування Якіма Сомка на уряді Острицькому Яким Підріз, ватаг, зізнав, що, перейшовши під Чорнобилем коло Прип'яти Івана Табачного й інших міщан чорнобильських і купців, він з ватагами своїми, „за поєднанням“, готовими грішми взяв з них 626 золотих, 4 жупани й кунтушів 6. З цієї суми зазначений Підріз дав такий „вилік“: на Гетьмана взяв 90 зол., на полковника Чернігівського таларей 5, Чернігівському ватагові Чалому з його ватагою 240 зол., а решту тієї суми і фанти на свою ватагу поділив.

З приводу такої здобичи на Миргородському полковому суді р. 1673 точилася справа сотника Білоцерківського Івана Громенка за помову на нього Степана Ворошиленка, товариша його сотні, за якийсь здобичний жупан. Свідок Осип Булижка, даючи своє свідчення, між иншим, зазначив, що про цей жупан він довідався, як повернувся з чати „где Бруховецького забито того часу під Богодуховою гаткою“. Отож ми маємо докладну вказівку про місце, де забито Гетьмана Бруховецького.

У докірливому листі Гетьм. Скоропадського до полковника Прилуцького Гната Галагана з 9 липня р. 1721 з приводу небажання полковничого повернути покуплений млин, який родичі продавці хтіли були відкупити, зустрічаємо таку батьківську науку Гетьмана зазначеному полковникові: „вставши рано, вели собі правнії артикули для лучшего порозумлення о таких пенних і неслухних куплях прочитати“.

З часів Правління Гетьманського уряду, коли по судах запанувала канцелярщина й суди навіть стали зватися канцеляр'ями, ми зустріли печатку судової Ніженської полкової Канцелярії (р. 1733). Має вона такий вигляд: форма кругла; поле її держалном од полкової корогви згори донизу розділено на дві половини; праворуч має полотнище корогви з вирізом на кінці , а ліворуч — кінський хвіст (без держална);

в долішній половині по обох боках держална — полкові літаври. По обідковій печаті напис: „Судовая печать пол. Ніжинської Канцелярії“.

Далі, зустрічаємося з поглядом козацьких судів у другій половині XVII ст. на національність „прав“: Статут мали за руське, а „Порядок“ за польське право.

Далі, трапляються вказівки на такі події історичні й осіб: в акті р. 1665 згадується про раду „посполиту в Ніжині на обирание Гетьмана“; на Дем'яна Ігнатовича, що р. 1668 був полковником Чернігівським і „гетьманом на тот час Сіверським“; на Григорія Лісницького, „полковника війська его королів. м. Запорозького Миргородського й Гетьмана наказного (р. 1664); на Романа Ракушку, підскарбія війська Запорозького (р. 1665); на Леонтія Апостола, що „з військом московським під Говтвою був“ (про це оповідається, як про подію „часів прешлих“ для р. 1665); на Петра Костюшка, наказного полковника Турівського (р. 1659); на генеральну старшину за гетьм. Самойловича — Саву Прокоповича, писаря Єнерального, Константія Голуба, бунчучного Єнерального, Михайла Вуяхевича, Івана Мазепу, Івана Ломиківського (без зазначення урядів) — р. 1681 і т. и.

Гетьманською резиденцією р. 1676 був Гадяч.

Нарешті маємо вказівку на таке побутове явище, як кулачки — забиття на „вкулачках“ (р. 1670).

І. Черкаський.

II.

Звідомлення Л. О. Окиншевича про командировання до Москви (травень — червень 1928 р.) та до Харкова (вересень 1928 р.).

I. Командировання до Москви.

Мета командировання. Мало не два місяці 1928 р. я, відряджений од Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права при Українській Академії Наук, за її дорученням працював у кол. Архіві Міністерства Юстиції в Москві, тоб-то у теперішньому „Древлехранилище“ РСФРР ¹⁾. Завданням командировання було збирання архівних матеріалів для загальної праці про „Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.ст.“. Конкретним-же завданням було збирання матеріялу для I частини цієї праці, що під назвою „Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.ст.“ друкується у вип. VI Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Це конкретне завдання чималою мірою пощастило здійснити й праця про генеральну раду містить чимало нових архівних джерел і матеріалів, здобутих підчас цього мого командировання. Але, оскільки вона вийде, очевидно, одночасно з цим звідомленням, оскільки архівні матеріяли про козацьку раду в ній використані, в цім звідомленні не говорю про них. Казатиму лиш за інші теми.

Фонди, що над ними переводилося роботу. Але перед цим кілька слів про шляхи праці, про фонди, над якими доводилося працювати. Були це фонди стовпців Розряду, Малоросійського Приказу, Малоросійської Експедиції Сенату, Малоросійських „Подлинныхъ актовъ“ та, нарешті, Малоросійських справ з фонду Міністерства Закордонних Справ. З них фонд різних столів Розряду має друковані описи в „Описаніи документовъ и бумагъ Московскаго Архива Министерства Юстиції“. Ці докладні й цінні описи надзвичайно полегшують працю над цим фондом, що містить у собі численні документи з історії України, цінний

¹⁾ В моє завдання входила й праця над рукописною збіркою Маркевича у рукописнім відділі бібліотеки ім. Леніна (кол. Рум'янцівський Музей). На превеликий жаль це завдання здійснити не пощастило, бо завідувач цього відділу не дозволив мені користатися описом цієї збірки, а за таких умов працювати було не можна. Зовсім одмінне ставлення зустрів я в адміністрації й колективу співробітників „Древлехранилища“ й користуюся з нагоди висловити їм за це сердечну подяку.

актовий матеріал, що дослідники України використали його мало. Найбільше матеріалів з справами України містять стовпці Білгородського стола Розряду, менше, — але також у них є українські документи — стовпці столів Приказного й Московського. Сливе немає українських справ у стовпцях стола Новгородського. З фонду Розряду я переглянув 53 стовпці. Найбільше цей фонд дав до дослідів про генеральну раду на Україні. Але, як побачить читач, багато дає він і для інших тем.

Важче працювати над фондами Малоросійського Приказу. Вони мають цілком застарілий, короткий, не завжди вірний опис. А тимчасом є це надзвичайно цінне джерело, його далеко не вповні використав Костомаров, сумлінно переглянув, але використав тільки для обмеженої теми В. Ейнгорн. У цей свій приїзд я переглянув 7 стовпців справ Малоросійського Приказу й 4 книги його. Більше працював я над цим фондом під час командировання у 1926 р. (див. моє звідомлення про це відрядження у кн. III Праць). Грубі книги цього фонду дали багато цінного для моєї теми й тепер.

Інші фонди, що з ними доводилося мати діло, мають описи кращі за опис Малоросійського Приказу; що правда, не дорівнюють вони повноті друкованих описів Розряду. Це були фонди Малоросійської Експедиції Сенату, Малоросійських „Подлинныхъ актовъ“, Малоросійських Справ Міністерства Закордонних Справ. Над першим з них — Джерелами Малоросійської Експедиції Сенату я багато працював під час свого відрядження 1926 р. Тепер, ретельно переглянувши ще раз опис цього фонду, я побачив, що залишається мені зробити вже не так багато. Із справ „Малоросійських“ Міністерства Закордонних Справ я переглянув 8 зшитків. З фонду Малоросійських „Подлинныхъ актовъ“ — 7 номерів. Зрештою переглянув я ще стовпець Сибірського Приказу 6672, що містить листування 1663 р. з приводу Ніженської „чорної“ ради на Україні. Це листування, як відомо, використав для своєї статті про Ніженську раду 1663 р. А. Востоков. Але в цілому актів він не наводив. От чому до своєї роботи про „Генеральну раду на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.ст.“ я додав дещо з актів цього стовпця й зокрема цінний опис Великого-Гагіна про обставини й події на „чорній“ раді під Ніженем.

Матеріали про владу гетьмана. З матеріалів деякі говорять за владу гетьмана. Отже в „инѳормацыи“ своїм посланцям р. 1662 (після Козелецької ради) наказний гетьман Яким Сомко писав: „Его царского величества просить о присланье грамоты такие, чтоб епископ и бояре і воеводы, войска Запорожского дела не вступалися и в Запороже мимо вѳдомость Гетманскую і войсковую послов не посылали тайно и ни из Запорожья не принимали и не отпускали; толко о всякомъ добром дѣле з гетманом и с полковниками всѣми, сходяся, совѣтовали и исправляли“. І далі: „Его царскому величеству бити челом, чтоб всѣх непослушных незабороняли взяти против уряду и извычаю войскового

скарати его, тѣмъ лучшая порушится служба и послушенство Богу и его царскому величеству вѣрность сохраняется“¹⁾). Тут бачимо дбання за невтручання у компетенцію найвищої української влади, яку заступав наказний гетьман Сомко, в справі її зносин з Запоріжжям. Втручався у цю справу представник вищого українського духовництва — єпископ Методій та російські воеводи. Дбає наказний гетьман і за право карати за політичні злочини („непослушных“), право, що його ще з часів Виговського взяла під сумнів Москва. Є натяк і на діяльність старшинської ради, з якою „сходяться“ мали радитися воеводи й єпископ. Але на Україні зле визнавали владу наказного гетьмана. Бачимо центробіжні тенденції. Отже, прим., у серпні 1661 р. кн. Г. Ромодановський писав до Москви, що Полтавський полковник Гуджол з старшиною і черню писали йому, що „Плотаваские де государь города і весь Платавской полкъ ныне взят твоими Великого Государя ратными людьми. А гетман Яким Самко пишет де к ним с великою угрозою і сим черкасом бить челом тебѣ Великому Государю не о чем не велить“. Вони, полтавці, прохають, щоб цар „не велѣлъ ихъ вѣдать гетману Якому Самко, а велѣлъ бы о всяких дѣлах бити челом тебѣ Великому Государю на Москвѣ“²⁾).

Деякі справи говорять про компетенцію гетьмана у справах церковного управління. Отже, приміром, 16 січня 1671 р. гетьман Д. Многогрішний підтвердив архімандрію Новгород-Сіверську М. Лежайському³⁾. Що правда, далі справа з призначенням Лежайського перейшла до Москви і згодом ствердив його й цар⁴⁾).

Рада старшини. Більше матеріалів про раду старшини й про генеральну старшину. Але їх ми гадаємо незабаром навести в другій частині монографії про „Центральні установи України XVII—XVIII ст.ст.“. Отже тут говоритимемо за них тільки сумарно, не цитуючи, а лиш згадуючи за них.

Рада старшини й її компетенція. Маємо документи про вибори на гетьманство й наказне гетьманство цим інститутом. Отже рада старшини обирає в квітні 1657 р. перед смертю Богдана Хмельницького на гетьманство його сина Юрка⁵⁾. В січні 1671 р. — старшинська рада, що під час хвороби гетьмана Д. Многогрішного обрала наказного гетьмана його брата Василя⁶⁾. Є докладний список осіб присутніх на цій раді⁷⁾. Він дає дуже цінний матеріал для питання про склад ради старшини. Його я опублікую як додаток до роботи про раду старшини.

Інші документи говорять за компетенцію цієї ради в справах зовнішньої політики. В грудні 1658 року рада старшини укладає договір

¹⁾ Столб. № 5844/33 Малор. Приказа, а.а. 44—45.

²⁾ Столб. № 440 Білгородськ. Стола Розряда, а. 179.

³⁾ Книга № 9 Малор. Приказа, а. 519.

⁴⁾ Ibid., а. 525.

⁵⁾ Столб. № 5832/21 Малор. Приказа, а.а. 7, 14.

⁶⁾ Кн. № 9 Малор. Приказа, а.а. 230—231, 235—236.

⁷⁾ Ibid., а.а. 338—341.

з Шереметевим та Ромодановським¹⁾. В серпні 1659 р. знов є звістка про старшинську раду у Виговського, що ухвалила тимчасово замиритися з Росією²⁾. В листопаді 1670 р. рада старшини у Дорошенка обговорює підданство Туреччині³⁾. А в квітні 1671 р. з'їзд старшинської ради в Батурині, на Україні Лівобережній має обрати уповноважених від неї на переговори Росії з Польщею⁴⁾.

Рада старшини збирається в справах воєнного характеру. В лютому 1661 р. в Смілій на Правобережжі вона ухвалює йти на лівий берег⁵⁾. В жовтні 1662 р. старшинська рада Ю. Хмельницького радиться з султаном татарським про татарські загоны на Лівобережжя⁶⁾. В листопаді 1663 р. вона засідає в Білій Церкві: тут польський король радиться з „начальними людьми с ызмѣнниками“ про війну з Росією перед походом⁷⁾. Року 1670 в листопаді Дорошенко радиться з старшиною про розміщення, дислокацію серденяцьких полків⁸⁾.

На старшинській раді в Гадячі здає своє полковництво В. Дворецький; було це після повстання переяславських козаків. Там-же було зроблено Київським полковником на його місце М. Іванова⁹⁾. Отже рада старшини призначає на вищі уряди й приймає зречення від цих урядів.

Деякі документи кажуть за склад старшинської ради. Найкраще його ілюструє список присутніх на зборах її в січні 1671 р. в Батурині, за який я вже згадував. В лютому 1669 р. на раду старшини до Дорошенка запрохується взагалі „людей зацъныхъ“¹⁰⁾. Перед цим і Суховій в липні 1669 р. запрохує з Прилуцького полку людей „знатныхъ“¹¹⁾.

Про порядок засідання ради старшинської говорить вельми цікавий документ про раду старшинську весною 1671 р. у Многогрішного. Гетьман представив на ці збори низку питань зформулованих у формі „статтів“. Містили вони в собі питання поточної політики. Старшина, обміркувавши їх на раді, подала гетьманові свої відповіді-ухвали на письмі, окремо по кожному пунктові¹²⁾. В цім доводиться вбачати зачатки діловодства ради старшини. В повному вигляді я опублікую цей документ у додатках до монографії про старшинську раду.

Є ще кілька згадок про цей інститут, що з них важко з'ясувати мету зборів. Констатується самий факт цих зборів. Так були вони

¹⁾ Столб. № 429 Білгородськ. Стола Розряда, а. 264.

²⁾ Столб. Приказн. Стола Розряда № 308, а. 514.

³⁾ Кн. № 9 Малор. Приказа, а. 343.

⁴⁾ Ibid., а.а. 873, 934.

⁵⁾ Столб. № 315 Московськ. Стола Розряда, а. 536.

⁶⁾ Столб. № 540 Білгор. Стола Розряда, а.а. 243, 253.

⁷⁾ Малор. Справи М-ва Загорд. Справ 1663 р. № 12, а. 3.

⁸⁾ Кн. № 9 Малор. Приказа, а. 256.

⁹⁾ Книга № 1 Малор. Приказа, а. 423.

¹⁰⁾ Малор. Подлинн. Акты № 196.

¹¹⁾ Книга № 1 Малор. Приказа, а.а. 444—446.

¹²⁾ Книга № 9 Малор. Приказа, а.а. 899—915.

в 1659 р. в листопаді¹⁾, 12 серпня 1661 р. на Лівобережжі²⁾, на-весні 1668 р. на Лівобережжі³⁾).

Генеральна старшина.

Низка документів і виписок кажуть за генеральну старшину. З тих-же причин, що я навів їх про матеріяли до старшинської ради, характеризую її лиш побіжно.

Про колегію генеральної старшини маємо згадку р. 1687. Після скинення Самойловича й до обрання Мазепи, тоб-то в час міжгетьманя, вона править українським військом⁴⁾.

Генеральний обозний І. Цесарський р. 1664 здобуває для українського лівобережного війська від росіян гармати, взяті у Ю. Хмельницького⁵⁾. Року 1668 генеральний обозний Бруховецького є начальник Гадяцького гарнізону⁶⁾, р. 1671 генеральний обозний П. Забіла заступає гетьмана⁷⁾, то-що.

Про генерального писаря: року 1658 його місце тимчасово заступає підписок І. Груша⁸⁾, 31 грудня 1731 р. — справа про призначення з Петербургу на генерального писаря М. Турковського⁹⁾.

Є кілька справ про генеральних підскарбіїв у XVIII ст. Відомості про призначення на підскарбіїв з росіян — р. 1731 Сенявіна¹⁰⁾, р. 1741 Ушакова (він заступив Полозова)¹¹⁾; року 1745 був вже підскарбієм Постельніков¹²⁾. За указом 31 липня 1734 р. підскарбії мали давати звідомлення й здобувати інструкції від Генеральної Військової Канцелярії¹³⁾.

Генеральні осаули заступають гетьмана підчас воєнних виправ, бувають наказними гетьманами частин українського війська¹⁴⁾. Року 1667 генеральний осаул їздить посланцем до Москви¹⁵⁾. Генеральний осаул Самойловича Миклашевський був заарештований 1687 р. разом з гетьманом¹⁶⁾. Року 1718 генеральний осаул Жураковський розслідує у Стародубському полку скарги на полковника Жоравку¹⁷⁾. Р. 1733 згадується за „чин пер ва го ясаула генерального“¹⁸⁾.

¹⁾ Столб. № 5843/32 Малор. Приказа, а. 114.

²⁾ Столб. № 466 Білгородськ. Стола Розряда, а. 289.

³⁾ Малор. Справи М-ва Закорд. Справ 1688 р., а. 2.

⁴⁾ Столб. № 1275 Білгородськ. Стола Розряда, а. 640.

⁵⁾ Столб. № 539 Білгородськ. Стола Розряда, а. 15.

⁶⁾ Столб. № 613 Білгородськ. Стола Розряда, а. 44.

⁷⁾ Книга № 9 Малор. Приказа, а. 863.

⁸⁾ Столб. № 399 Білгородськ. Стола Розряда, а. 71.

⁹⁾ Кн. № 90/1817 Малор. Експед. Сенату, а.а. 315—318.

¹⁰⁾ Ibid., а.а. 270—274.

¹¹⁾ Кн. № 116/1843 Малор. Експед. Сената, а. 297 й дд.

¹²⁾ Кн. № 143/1870 Малор. Експед. Сената, а.а. 616—622.

¹³⁾ Кн. № 79/1806 Малор. Експед. Сената, а. 321.

¹⁴⁾ 1659 р. — Столб. № 5843/32 Малор. Приказа, а. 13; 1667 р. — Книга № 2 Малор. Приказа, а. 53.

¹⁵⁾ Ibid., а. 54.

¹⁶⁾ Столб. № 1275 Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 628, 636.

¹⁷⁾ Малор. Справи М-ва Закорд. Справ 1718 р., № 57.

¹⁸⁾ Кн. № 101/1828 Малор. Експед. Сената, а. 237.

В січні 1671 р. згадується за колишнього генерального хоружого гетьмана Бруховецького. Тепер він служить у П. Дорошенка ¹⁾.

Приказ „Малые
Росіи“.

Я збирав матеріяли й для своєї давнішої теми про Приказ „Малые Росіи“. Московські архівні матеріяли дали мені на цей раз такі дані. Року 1698 Приказ „Малые Росіи“ повідомляв Розряд, що йому на Україні підлягають 7 воевод. Були ці воеводи у Києві, Переяславі, Ніжені, Чернігові, Новобогородицьку на Самарі, Сергіївську на Самарі, в Орлі (також на Самарі?) ²⁾. Року 1677 маємо відомості про персональний склад службовців цього Приказу. Було тут 18 подьячих і 2 сторожів. Подьячі мали такі оклади платні на рік: 50 крб. на рік мали 2 подьячих, 38 крб. — 1, 33 крб. — 1, 26 крб. — 1, 25 крб. — 1, 21 крб. — 2, 16 крб. — 2, 14 крб. — 1, 11 крб. — 3, 10 крб. — 2, 9 крб. — 1, 4 крб. — 1. Сторожі-ж мали платню по 7 крб. на рік ³⁾. Докладніші дані про персональний склад цього Приказу містить „Выписка о подьячихъ Малороссійскаго Приказа“. Але на жаль її не датовано; а втім — оскільки в ній зазначено, з котрого року служить кожний подьячий — можна встановити, що складено її не раніш од 1697 р., бо цього року вступили до Приказу останні подьячі. „Выписка“ містить такі дані. Було під цей час у Приказі 40 подьячих. Про 18 з них є докладні відомості. З цих 18-тьох були у відрядженнях: на Україну — 10, за кордон — 8, в межах Росії — 11. При цім більшість з них були в відрядженнях по кілька разів, „многажды“ сказано про одного. Зовсім не були в відрядженнях тільки 2 подьячих. З походження було з цієї групи подьячих: синів священників — 7, синів подьячих — 3, син диякона — 1, син дьяка (служба московська ранга) — 1, син купця — 1, син посадського чоловіка — 1, син задворного конюха — 1, син істопника — 1, син „пороховыхъ дѣлъ мастера“ — 1; не вказано — про одного. Платні здобували з 17, що про них це зазначено: по 40 крб. на рік — 2 подьячих, по 32 крб. — 2, по 16 крб. — 2, по 13 крб. — 1, по 12 крб. — 2, по 11 крб. — 1, по 7 крб. — 4, по 6 крб. — 1, по 5 крб. — 1, по 2 крб. — 1. Нарешті про одного з подьячих Приказу сказано, що він „вѣдаетъ дворы посолской и малороссійской“. Звали його — Аф. Бояшев ⁴⁾. Не всі подьячі починали службу в Малоросійському Приказі. Приміром, р. 1663 (без дати) до нього надіслано двох чоловіка подьячих з Патріяршого Розряду — Ів. Светікова та Іова Макарова ⁵⁾. Що правда, було це в той рік, коли засновано Приказ „Малые Росіи“, але, очевидно, були такі переміщення й пізніше.

Документи кажуть за те, що в Приказі цьому тримали в'язнів — українців. Так у січні 1665 р. тут сидів „колодник“ — Київський міща-

¹⁾ Книга № 9 Малор. Приказа, а. 660.

²⁾ Столб. № 767 Московськ. Стола Розряда, а.а. 159—160.

³⁾ Книга № 4 Малор. Приказа, а.а. 236—237.

⁴⁾ Книга-ревстр „подлинныхъ Малор. грамотъ“. Останні сторінки.

⁵⁾ Столб. Сибірськ. Приказа, № 6672, а. 196.

нин Я. Полулях¹⁾). Приказ ніби-то збував певні українські вироби: у вересні 1676 р.; наприклад, у Малоросійському Приказі купували для Приказу Новгородського „кувшинъ чернихъ добрыхъ“²⁾). Зустрічаємо дещо й про підлеглий Приказові „Малые Росіи“ Малоросійський Двір. Приміром, р. 1676 „проданы с Малоросійского двора двѣ лошади, что были оставлены для черкасских приѣздов, на чемъ питье возить“. Всього-ж тут було до цього 3 коня³⁾). Із впливом і вагою Приказа „Малые Росіи“ на Україні дуже рахувалися. Ще року 1714 гетьман Скоропадський надсилає в подарунок суддям і подьячим його „горяче вино“⁴⁾). Це між иншим свідчить про активне функціонування цієї установи під цей час.

Окремі відомості з історії українського права і історії України. Деякі окремі відомості з історії українського права та історії України. 7 липня 1661 р. московський командуючий кн. Г. Ромодановський дає лист на полковництво Полтавському полковникові Д. Гуджолу, де пише, що забороняє полтавцям обирати иншого полковника, але слухати Гуджолу⁵⁾). Маємо тут яскраве порушення компетенції центральної української влади та втручання у внутрішнє українське управління, на що Ромодановський права не мав.

12 квітня р. 1669 подав на Москві посланець гетьмана Многогрішного генеральний суддя І. Самойлович список українських полковників, що може бути цікавий для дослідників. Він такий: „Імена сеѣ стороны Днепра будучих полковников списаны. Нѣжинскій полковникъ Филіпъ Іванович Уманецъ. Переясловскій полковник Дмитрашко Райча. Кіевскій полковникъ Костянтин Солонина. Прилуцкой полковник Іван Мазенко. Лубенскій полковник Филіп Плисенко. Полтавскій полковникъ Костянтинъ Кублицкій. Миргородцкій полковник Григорей Гладченко. Стародубскій полковникъ Петръ Рославченко. Черниговскій наказный полковникъ Костянтин Стриевскій. Конной полковникъ Михайло Кияшко. Пехотной полковникъ Сава Мищенко. Пехотный кошевой полковникъ Авонасей Савенко. Пехотной полковникъ Іванъ Берло. Кошевой полковникъ Івашко Белинковскій“⁶⁾).

Є відомості про поразку в червні 1668 р., що її зазнало військо П. Дорошенка й татари на Лівобережжі від російського війська Г. Ромодановського⁷⁾). Чи не було це основною причиною відходу на Правобережжя, а не зрада Дорошенкової дружини?

Відомості з Запоріжжя про Петрика: „с кошу войсковой писарь Петрушка, покравши великих Государей грамоты и всякие войсковые подобные писма, бежал к татаромъ в Казыкермень. А тотъ де Петрушка

¹⁾ Столб. № 5872/61, Малор. Приказа, а. 16.

²⁾ Столб. № 1054, Білгородськ. Стола Розряда, а. 19.

³⁾ Ibid., а. 153.

⁴⁾ Малор. Справи Міністерства Закорд. Справ. 1714 р. № 11.

⁵⁾ Столб. № 475. Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 9-11.

⁶⁾ Книга № 1 Малор. Приказа, а. 55.

⁷⁾ Столб. № 613 Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 64-69.

преж сего был у Гетмана у Івана Степановича Мазепы в Канцеляріи; а женат де он у Генералского (1) Писаря у Василья Кучюбья на племяннице" ¹⁾...

Року 1730 маємо цікавий для історика українського права указ кн. Шаховському, щоб у Генеральному Суді більше вважали на „Государевы законы и указы“, ніж на „малоросійськіє“ права ²⁾.

Оце могу сказати про всю роботу в „Древлехранилище“.

II. Відрядження до Харкова.

Вересень 1928 р. за дорученням Комісії я працював у Харківському Центральному Історичному Архіві ³⁾.

Характеристика фондів. У Харкові я здебільшого працював над давніми фондами Центрального Історичного Архіву — Чернігівським і Полтавським Відділами Архіву Малоросійської Колегії. З них найбільше дає Відділ Чернігівський, що містить у собі значною мірою справи центральних установ, тоб-то те, що більше стосується до моєї теми. Але надзвичайно шкодить роботі старий опис цього фонду. Він складається з 4-ох грубих рукописних книг. Записується в ньому здебільшого кожна окрема справа, книги — нечисленні. Негативний його бік це надзвичайна лаконічність. З лаконічних коротких назов справ („про поле“, „про образу“, „про гроші“)... не завсіди ясно, який саме матеріал має вона містити. Виписувати, переглядати в звязку з цим доводиться всі справи чим-небудь „підозрілі“, з яким-небудь натяком на те, що вони можуть бути цікаві. Це далеко не завсіди виправдується. А з другого боку лишається певність, що значна кількість потрібних справ не розшукана, що їх цілком зашифрував лаконічний опис. Вихід із цього був-би в систематичнім перегляді всього матеріялу, але цей вихід мабуть заважкий навіть для Харківських дослідників ⁴⁾. Ліпший вихід для українських учених, що над цим архівом працюють, був-би, коли-б було відпущено кошти, коли-б було зорганізовано працю над складанням нових описів для Харківського Архіву. Систематичне студіювання історії Лівобережної України, що тепер провадиться, напосідливо вимагає таких описів одного з найважливіших її джерелосховищ — Харківського Історичного Архіву.

У цім фонді я переглянув 160 справ. Для моєї основної теми про центральні установи України цей фонд дав порівнюючи не так багато. Він містить головним чином справи поточного управління, суду, госпо-

¹⁾ Столб. № 949 Московськ. Стола Розряда. Стовпик 2, а. 531.

²⁾ Малор. Справи М-ва Закорд. Справ. 1730 р., № 4.

³⁾ Користуюся тут з нагоди щиро подякувати адміністрації й співробітникам цього архіву, що зробили все, щоб полегшити мов завдання й допомогти мені в роботі.

⁴⁾ Адже в самому лиш Чернігівському Відділі Архіву Малор. Колегії є по-над 30.000 номерів справ.

дарчі, то-що, у XVIII ст. Але дещо, зокрема для проблеми про генеральну старшину, цей фонд дає. Значно вже більше зібрав я тут джерел для другої проблеми, що для неї збираю матеріял — про організацію української неслужбової старшини, про „товаришів“ бунчукових, військових та значкових. Теми цієї ще ніхто спеціально не опрацьовував, і матеріял для неї, що його дає Харківський Архів, — новий і цікавий.

Про фонд Полтавського Відділу Архіву Малоросійської Колегії треба, що-до опису його, сказати те, що й про попередній фонд. Опис у 3-х рукописних книгах — старий і лаконічний. До того ж деякі місця його дуже вицвіли й читати їх не так легко. Містять матеріяли цього фонду здебільшого полкові Полтавські справи. Це робило їх значно менш цікавими для мене від справ Чернігівського Відділу. Тут я переглянув 28 справ.

Нарешті працював я над фондом Чернігівської Судової Палати. Це вже матеріяли у Харківському Архіві нові, нещодавно перевезені з Московського „Древлехранилища“. Має цей фонд 17 описів у 2-х грубих книгах. Містять його матеріяли здебільшого справи судові й, почасти, фінансові. Зокрема повно представлено діловодство I-ої Малоросійської Колегії й Генерального Суду (опис 17). З цього фонду я переглянув 7 справ та 5 книг (2 з діловодством Малоросійської Колегії та 3 з діловодством Генерального Суду). Для моєї теми цей фонд давав небагато, найбільше матеріялів я здобув з книги № 81 з опису 17-го, що містить у собі різні гетьманські (К. Розумовського) ордері й універсали, що їх для відому й для виконання надсилалося до Генерального Суду.

Переходжу тепер до короткої характеристики матеріялів до окремих тем.

Матеріяли про владу гетьмана. До влади Гетьманської стосується цікаве листування про титул гетьмана, що розпочала в липні 1750 р. Похідна Гетьманська Канцелярія, яка звернулася до Академії Наук з проханням з'ясувати, як саме, по обранні його на гетьмана, має титулуватися К. Розумовський¹⁾. В липні-ж 1750 року (31 числа) маємо указ імператриці Лизавети, що гетьманові „при всѣхъ торжествахъ и публичнихъ церемонияхъ мѣсто імѣть с нашими генералами-фелт-маршалами, щитаясь между с ними по старшинству“²⁾. Цим ставиться гетьман у ряд з російськими урядовцями. Влада гетьманська здавна стала слабшати й урізуватися. Зокрема це виявилось по повстанні Мазепи, за часів Скоропадського. Як почала ставитися до неї людність, що бачила й розуміла її фактичне безсилля, свідчить скарга 22 вересня 1716 р. Пилипа Гаха. Цей посварився з священником с. Кнотів. Коли Гах сказав священникові, що місцевий сотник нічого не зможе з ним зробити, бо має він „ясневелможного пана поважний оборонний унѣверсаль“, то „попъ отказаль: осьь я тимъ унѣверсаломъ що иньшое по-

¹⁾ Черн. Відділ Архіву Малор. Колегії, № 23230.

²⁾ Ibid., № 7561, а. 1.

дотру" ¹⁾). Прийняття під гетьманську оборону й протекцію, за які говориться в данім випадкові, були за Апостола досить численні. Так за його часів у самім Гадяцькім полку було прийнято під протекцію 17 осіб. Що правда, деяких з них приймано не в цілковиту протекцію, а давано їм певні пільги й полегшення. В останньому випадкові давався їм не універсал, а лист до полковника ²⁾).

Рада старшини.

Рада старшинська, її діяльність у XVIII ст. рідка, наради з нею заступили засідання в різних Канцеляріях, Комісіях та інших установах. Тільки зрідка збирається її для якогось розгляду спеціального доручення, чи для рекомендації кандидатів на вищі уряди. З наших матеріалів вкажемо на збори її для розгляду Малоросійських Прав у липні 1763 р. ³⁾; а також на обрання року 1758 у червні на з'їзді старшини кандидатів на вакантні генеральні уряди. Під описом цієї ради й її ухвал є підписи всіх присутніх на ній ⁴⁾). Це дає цікавий матеріал про склад старшинської ради у XVIII ст. В цілому цей документ, вельми цінний для моєї роботи, я маю надрукувати в додатках до роботи про раду старшини.

Генеральна старшина.

Генеральна старшина. Обрання її цікаво ілюструє попередній документ. Маємо в додатках до тієї-ж роботи надрукувати ще два документи, що ілюструють затвердження таких обрань у Петербурзі і порядок самого призначення ⁵⁾). Що до окремих генеральних урядів, то низка виписок і документів характеризують їх діяльність і компетенцію. Зокрема різноманітна діяльність генеральних осаулів, хоружого й бунчучного.

Між иншим треба підкреслити численні вказівки й звістки про те як конкретно виконувала ця група генеральної старшини інструкцію для неї 1763 року, що її я був надрукував у додаток до своєї роботи про генеральну старшину ⁶⁾). Ряд документів Харківського архіву говорить, що ця старшина виконувала розділ за розділом цієї інструкції; покликаючися на неї, вона вимагала від місцевих органів влади різних відомостей і вказівок, розслідувала справи і т. инш. Кілька найцікавіших актів про цю її діяльність я надрукую в додатках до роботи про старшинську раду.

Діяльність генерального осаула ілюструє листування 1748 р. з приводу військових клейнотів, що їх виратував з пожежі генеральний осаул Валькевич. Другий генеральний осаул Якубович підніс справу про те, що клейнотам не місце в приватному приміщенні. Отже дбають за долю клейнотів генеральні осаули. Це листування ⁷⁾ я маю надрукувати.

Року 1764 генеральну старшину, що засідала в Малоросійській

¹⁾ Ibid., № 9825.

²⁾ Ibid., № 969.

³⁾ Ibid., № 3999.

⁴⁾ Ibid., № 27359.

⁵⁾ Ibid., № 2971, а 1; Фонд Черн. Суд. Палати. Опис XVII, кн. 81, а. 389.

⁶⁾ Праці Комісії... в. II, с.с.

⁷⁾ Черніг. Відділ Арх. Малор. Колегії № 1950.

Колегії наділено російськими чинами (чи швидше прирівняно до певних російських чинів). Це були ранги — генерал-майорів, статських совітників та полковників¹⁾. Ще далі — звільняють у відставку українських генеральних старшин з наділенням російським чином. Так р. 1781 звільнено генерального осаула Скоропадського з чином бригадира²⁾. А втім було це вже за часів повної інкорпорації Лівобережної України.

Інакше почувала себе вища українська старшина — вище українське панство в кінці XVII в. Тут наведемо характерний документ р. 1689: „Копія. Іхъ Царского Пресвѣтлаго Величества войска Запорожскаго Асауль войсковый Енералный Андрей Михайловичъ Гамалѣя. Всѣмъ кому в томъ вѣдати належит ознаймуемъ, ижъ позволилисмо нашему подданому Івану Стеблювскому в нашемъ же селѣ пофундовать Серединой Будѣ греблю его власнимъ коштомъ. В чемъ варуемъ, абы нѣхто в томъ его фундованю а нѣ жадной же не чиниль перешкоди. А ту греблю мѣеть фундовать под селомъ нашимъ на рицѣ Бобрике. І в тимъ абы в обираню мѣрки нѣ жадного не чиниль ущербку. Того варуемъ и унѣверсаломъ нашимъ ствержаемъ. В Серединой Буде (місяць незначений) 29. Року 1689-го. В подлинномъ подписъ таковъ: Звишьменованный Асауль войсковый, рукою власною“³⁾. Такий акт дуже нагадує акт влади державної. Адже зветься він так само, як і акти влади гетьманської — універсал. В межах своєї маєтності генеральний осаул дає право на збудування млина, яке дає і влада центральна. Згодом нащадки Стеблівського роблять акти розпорядження цим млином. Це все відгуки феодальних порядків, що їх була скасувала козацька шабля предків Гамалієвих за часів Б. Хмельницького, але з народженням великого землеволодіння вони знов виявляються.

Указ 7 травня В додатку до цього нашого звідомлення друкуємо указ 1751 р. про Г. В. Лизавети I до Розумовського від 7 травня 1751 року.

Канцелярію. Він теж стосується до центральних установ України, бо регулює порядок їхніх зносин з російською владою. Викликав його факт написання од Генеральної Військової Канцелярії України до Воєнної Колегії „про меморії“. На погляд російського уряду, „Войсковая Генеральная Канцелярія весьма излишно и непристойно учинила, потому что она прежде была Правленіемъ Гетманского уряду, с многими равными голосами, и никакой неподчинена персонѣ, состояла собою. А нынѣ, по учрежденіи васѣ, нашего гетмана, сія Канцелярія собствѣнно вашей персонѣ для исправленія войсковихъ дѣлъ подвласна. И тако будучи, нынѣ с нашими Коллегиями никакого сравненія не имѣеть. Для того ей, войсковой Канцеляріи, про меморіями с нашими Коллегиями и Канцеляріями сношенія имѣть неприлично. Да и никуда ни о чемъ ей в великороссійскія команди премо от себя, мимо вас, яко главного своего

¹⁾ Фонд Черніг. Суд. Палати. Опис XVII, кн. 82, в. 272.

²⁾ Черн. Відд. Арх. Малор. Колегії № 26529.

³⁾ Ibid., № 11047. Року 1729 цього млина купив у синів Стеблівського значкосий товариш Іван Стефанів. Ibid.

командира, писать неподлѣжить". І далі: „всегда бы она, хотя и в от-сутствие Ваше из Малой Россіи, къ вамъ представляла"... Далі йде вказівка, як листуватися з місцевою російською владою: тут гетьман і Канцелярія могли инколи писати безпосередньо, але не офіційно, а „партикулярними писмами" ¹⁾.

Переглядаючи деякі книги діловодства І-ої Малоросійської Колегії, я занотував, що вона в своїх вироках раз-у-раз покликується на „Уложение" ²⁾.

Матеріали про „товаришів" — бунчукових, військових та значкових.

Нарешті я знаходив чимало даних для роботи про неслужбову українську старшину — товаришів бунчукових, військових і значкових. Ці дані дають цікаві і важливі відомості про доручення, що їх виконували ті чи інші категорії „товаришів", про те, з яких саме рангів і кіл суспільства комплектувалися вони (зокрема в цій відношенні цікаві дані про товаришів значкових — найнижчу верству української старшини XVIII ст., що через неї проходили до неформленого цього стану „різничинці" того часу), про державне регламентування цього комплектування (знов-же здебільшого категорії значкових товаришів). Зокрема-ж цікаві й важливі дані про економічне становище різних категорій „товаришів", їхнє забезпечення землею і примусовою на них працею — кількість підданих. Ці дані, сполучені з даними, здобутими з збірки рукописів О. Лазаревського, а почасти й даними Московського „Древлехранилища" дають великий матеріал для монографії про „товаришів". До цієї роботи я додаю низку оригінальних документів з Харківського Центрального Історичного Архіву.

Л. Окиншевич.

¹⁾ Додаток до цього звідомлення.

²⁾ Прим. Опису XVII Фонду Черн. Суд. Палати, кн. I, а. 18; *ibid.*, кн. 15, а. 401.

Додаток.

Копія імператорського указу гетьманові К. Розумовському від 7 травня 1751 р. про порядок зносин Г. В. Канцелярії з російськими установами.

Коп'я.

Божією милостію мы Елисаветъ Первая, Императрица и самодержица всероссійская и протчая, и протчая, и протчая высоко и благоурожденному, намъ любезновѣрному подданому, Малороссійскому войска Запорожского обоихъ сторонъ Днепра гетману, нашему дѣйствителному каммеръгеру, Академіи Наукъ президенту и нашей гвардіи Измайловского полку подполковнику и кавалеру, графу Кирилу Григоріевичу Разумовскому и всему войску Запорожскому наше Императорское милостивое слово.

Въ Нашу Коллегію Иностраннихъ Дѣлъ із Военной Коллегіи промеморією от 12-го марта сего года знать дано, что въ ту Военную Коллегію Генеральная войсковая Канцелярія прислала промеморію о учрежденной в Глуховѣ Комѣссіи для разобранія и изслѣдованія происшедшихъ мѣжду малоросіянами и Глуховскаго гарнѣзона служителями другъ другу на обѣ стороны обыдѣ и продерзостей, с требованіемъ чтобъ какъ опредѣленнымъ уже в ту Коммиссію такъ и другимъ Глуховскимъ гарнѣзоннымъ штапѣ и оберъ афыцерамъ никому во оной судіями для того не быгъ, что із нихъ многія сами тому же слѣдствію принадлежать, а протчія, яко одной команды, другъ другу понаровку чинить могутъ. И по тому требованію посланнымъ із Военной Коллегіи нашимъ указомъ велѣно генералу и Киевскому генералу-губернатору Леонтыеву для произвѣденія того слѣдствія определить во оную коммиссію толикое ж число персонъ, сколко із Глуховского гарнѣзона опредѣлено было, по способности ис Киевского гарнѣзона ж, и отправить ихъ от команды прямо в Глуховъ. Что же касается до того, что Войсковая Генералная Канцелярія весьма излишно и непристойно учинила, потому что она прежде была Правленіемъ Гетманского уряду, с многими равными голосами, и никакой неподчинена персонѣ, состояла собою. А нынѣ, по учрежденіи васъ, нашего гетмана, сія Канцелярія собствѣнно вашей персонѣ для исправленія войсковихъ дѣлъ подвласна. И тако будучи нынѣ, с нашими Коллегіями никакого сравненія не имѣеть. Для того ей, войсковой Канцелярії, промеморіями с нашими Коллегіями и Канцеляріями сношенія имѣть неприлично. Да и никуда ни о чемъ ей в великороссійскія команды прямо от себя, мимо вас, яко главного своего командира, писать неподлежитъ. И о вишеписанной Крммѣссіи надобно было ей по порядку представить вамъ; а вы бы по тому имѣли от себя представлять и резолюціи требовать чрезъ нашу Коллегію Ино-

странних Дѣлъ, какъ то при прежнихъ гетманахъ было, яко же и при Скоропацкомъ, на основаніи которого ви учреждени. Чего ради впрод о всякихъ дѣлахъ надлѣжитъ вамъ, нашему гетману, от себя представлять к намъ в нашу Коллегію Иностраннихъ Дѣлъ, от которой куда надлѣжитъ писано и резолюція вамъ всегда учинена будетъ. А Генеральной Войсковой Канцеляріи собою, мимо васъ, нискакою великоросійскою командою ни о чемъ сношенія не имѣть, но всегда бы она, хотя и в отсутствіе ваше из Малой Россіи, къ вамъ представляла, а ви по вишеписанному поступать имѣете. Буди же какое дѣло случится и нужда востребуеть корреспондовать з Киевскимъ генераломъ-губернаторомъ или Бѣлогородскимъ губернаторомъ, да с находячимся при Украинскомъ корпусе нашемъ главнымъ командиромъ и протчимъ тамошнимъ генералитетомъ и командирами, то в розсужденіи дальняго разстоянія Коллегіи Иностраннихъ Дѣлъ от Украины и дабы сношеніемъ с оною время потеряно быть немогло (особливо же о какомъ-либо нужномъ дѣле), можно вамъ, нашему гетману, и прамо от себя, мимо Коллегіи Иностраннихъ Дѣлъ, к нимъ писать. Сію же корреспонденцію или сношеніе съ нашимъ великоросійскимъ генералитетомъ и протчими командирами не инако надлѣжитъ вамъ какъ формою партикулярнихъ писемъ имѣть; еже и при прежнихъ гетманахъ во употребленіи было. Когда же би вамъ случилось быть в отсутствіи из Малой Россіи к нашему двору в Санктпѣтербургъ или въ Москвѣ, то в упомянутомъ же розсужденіи дальности и непотерянія времени да и по случившейся необходимой нужде, могутъ къ тому генералитету и протчимъ командирамъ и правящія войсковую Генеральную Канцелярію (ежели от васъ позволѣно и они уполномочени будутъ без васъ что либо диспонировать) партикулярными жъ писмами от себя писать. А чтоб и оной генералитетъ и протчія к вамъ и в Генеральную войсковую Канцелярію на имя правящихъ оную такими жъ партикулярными писмами писали, — о томъ къ Киевскому и Бѣлогородскому губернаторамъ указы, а о посллкѣ указовъ же и протчему генералѣтету в Военную Коллегію промеморія із нашей Коллегіи Иностраннихъ Дѣлъ, от сего жъ числа, посланы. Упомянута жъ Генеральной Войсковой Канцеляріи промеморія (которая для возвращенія із военной Коллегіи прислана в нашу Коллегію Иностраннихъ Дѣлъ) прилагается при семъ.

В Санктпѣтербурге. Мая въ 7 д. 1751 года.

По Ея Императорскаго Величества указу
графъ Алексѣй Бестужевъ-Рюминъ.
гр. Михайло Воронцовъ.

С подлинною читаль войсковій канцеляристъ Якимъ Ястрембскій ¹⁾.

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Черн. Відділ Архіва Малор. Колегіі № 17180, з.г. 3—4.

ЗАУВАЖЕННЯ, КРИТИКА і БІБЛІОГРАФІЯ.

Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права.

Jan Adamus. *Z zagadnień prawa Litewskiego*. Lwów. 1926, стор. 56. (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego tom II).

Підчас теперішнього пожвавлення та явного плідного розвитку науки історії українського права ця невеличка праця Адамуса має підстави притягти до себе увагу істориків-правників. Самий зміст її складається з критичних уваг з приводу ось яких питань: 1) Уваги щодо видання джерел литовського права; 2) Литовський Статут у світлі нової літератури; 3) питання про чинну силу в Литві конституцій спільних соймів; 4) ув'язення в литовському праві; 5) про копний суд. Отож, випадковість обраних тем — виразна; це визнає в передмові і сам автор. Та не в цьому-ж річ. Критичні уваги в цій праці виходять по-за межі звичайної рецензії та переходять у поставлення проблем історії литовського права в цілому. „Zasadnicza praca niniejsza — каже автор — zamyka się owych trzech najważniejszych — wyznaczenia właściwego miejsca zadaniu sklasyfikowania kulturalnego zawartości prawa litewskiego, — oświetlenia problemu metod i — ustosunkowania się do niektórych tradycją uświęconych teorii“.

А втім ці проблеми не можуть бути справою тільки науки історії литовського права. Одночасно мало не всі питання, що їх висунуто в науковому осередкові проф. Домбковського, повставали в тій чи тій мірі в процесі роботи і перед дослідниками історії українського та західньо-руського права. Та це-ж цілком зрозуміло. Спільне протягом довгого часу життя литовців, українців, білорусів та поляків звязало різні національні чинники правотворчості в такий міцний заплутаний вузол, що кожне питання, поставлене в одній національній науці, ввіходить у гушавину інших наук. Отже, і в Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права при Укр. Академії Наук чимало повставало таких методологічних питань, які часто-густо загальної згоди такі й не знаходили. Очевидячки, що, розв'язуючи такі принципові питання, не можна обминути суміжного наукового дослідження історії литовського, польського і білоруського права. Треба тільки залишити шовіністичний тон, щоб налагодити спільну працю.

Наші думки, що повстали в звязку з зазначеною працею, не підуть слідом за розпорядком уміщеного в ній матеріялу. Ми-бо не вважаємо за потрібне зупинятися напр. на такій темі, як от інститут ув'язення, тому що питома вага його не така й значна, а з другого боку, час вже з'ясовувати саме принципові питання, що від вирішення їх залежить обсяг і характер науки історії українського права.

I.

Перше проблематичне питання, що повстає перед нами — це поняття самого „литовського“ права. З цього власне треба-б розпочинати всі наукові міркування, історії литовського права присвячені. Існування литовського права за автором є неначе безперечний факт і вихідний пункт для всіх його міркувань — та про це-ж свідчить і вся праця автора. А втім автор по інших місцях не має упевненості в цьому і каже про литовське право тільки умовно (с. 25). Іноді литовським правом він називає право вел. князівства Литовського, дарма що поняття це було і широке — в розумінні всієї держави, і вузьке — як Литва з деякими білоруськими землями.

Що правда, не одна правна пам'ятка передстатутової доби згадує про „литовське“ право¹⁾. Сам Статут 1529 р. називає себе тільки „Статутом, правами писаними, правом земським“, а не „Литовським“ Статутом; а втім остання назва досить швидко надається йому в тодішній загальній та правничій мові. Статут став називатися Литовським не тільки на білоруській території, але й на Україні вже після Унії 1569 р., отож і норми Статута називали правом Литовським²⁾. Але-ж було-б дуже легковажним просто покласти на термін та й говорити про литовське право, бо як-раз майбутні дослідження і мають визначити етнографічно-литовський елемент у цьому „литовському“ праві. Сучасна-ж історично-правнича література залишає це питання цілком відкритим. Перед кодифікацією 1529 р. кожна окрема земля, що з них складалася Литовська держава, мала свою систему звичаєвого права, в якому було багато спільного, та чимало й одмінного. Звичайно, і Литва у стислому розумінні мала своє звичаєве право, але-ж, 1) від цього литовського права треба відрізнити литовське-ж право Жмуди; 2) в самій Литві помічається така значна домішка білоруського елемента, що важко це право визнавати за етнографічно-литовське. Отож, поки-що можна казати тільки про право литовське з територіального, а не з етнографічного погляду.

На нашу думку, розмежування (звичайно — відносно) поміж зазначеними національними історично-правничими дисциплінами треба робити передовсім і переважно за часів перед кодифікацією 1529 р., коли традиція звичаєво-правничого сепаратизму була провідним принципом законодавчої політики литовського уряду. Ось тут і повстає принципове питання, які самостійні системи права тоді існували: чи дві — „руська“ та литовська, чи три — литовська, українська та білоруська, бо саме в цій справі відіграють роль як схожість, так і одмінність цих національних систем. Тимчасом попередня історіографія звертала увагу переважно на подібність правних норм по всіх „руських“ землях.

Намагаючись відмежувати самостійне місце литовському праву, Адамус пропонує одрізнити в проблемі про етнографічне литовське

¹⁾ Так, напр., привилей м. Волковийську р. 1517, надаючи магдебурзьке право, віддають „все иные права, Польские и Литовские и Руские и все обычаи иные, которые бы были на переказе праву тому Нѣмецкому Майтборскому“. Ак. Зап. Рос., т. II, с. 10.

²⁾ Так, у справі 1541 р. боярині господарської Гоголевської Городенський земський суд висловився так: „а так я, порозумевши въ томъ, ижъ права Литовскии то не зносят, абы на голую повесть мели кому казати присягати“ etc... Акты Виш. Ком., XVII, 30.

Р. 1581 на Луцькому гродському суді повірений панів Лашів-Стримелецьких, видраючись з присуду, сказав, що його довірители „ани з особъ своих, ани з имену своих не подлегли, ани жадное зверхности тутошнего вряду кгородского Луцкого и права Литовского не подлегли“. Київськ. Арх. давн. акт. Кн. Луцьк. гродськ. суду, ч. 2059, ч. 426 зв.

право два питання: 1) про литовсько-руське право від Рус. Правди до XVI ст., і 2) про право литовське, як партикулярне — польське право від часів злиття Литви й Польщі в єдине ціле. Але навряд чи можна ставити такі різкі межі, бо Литовський Статут — у ред. 1588 р. для Литви, а в ред. 1566 р. для України — був і пізніш за Унії за конституційну гарантію непорушності саме-іменно свого права; опріч цього, Лит. Статут був тільки класово-шляхетським кодексом, а звичаєве право інших клас найменше можна вважати за партикулярне польське право. Отже не можна прийняти думки авторової, що з єдиної досі науки історії литовського права може повстати дві самостійних дисципліни, відмінних своїми цілями та методами (с. 27). Річ не в тім, що, як гадає автор, для російських, а тепер для українських та білоруських, вчених проблема „національності“ права литовського має виключно-актуальне значіння. Тут неправильна концепція сама по собі, що не має жадних фактичних підстав.

II.

В науці історії литовського права питання про Руську Правду є кардинальним, отож ревізія наукового значіння її висовується, як чергове завдання. Адамусові погляди на це такі. Руська Правда сама по собі як джерело пізнання історії литовського права не достатня і на підставі тільки її однієї збудувати науку не можна. До того-ж норми Р. Пр. непевні або-ж неясні. Життя йшло вперед невпинним своїм розвитком і утворювало нові норми, а може й зовсім нові інституції. Ми не знаємо сути оцих змін, але-ж тільки через це заперечувати їх не можна. Не багато знаємо про територію та час чинности Рус. Правди. У кожному разі певне те, що Р. Пр. не діяла по всій території великого князівства Литовського, як і не застосовувано її до тих часів, коли видано 1-ий Статут. Нарешті Адамус рішуче каже, що треба забути про Руську Правду, як джерело литовського права.

Таку критичну програму що-до Р. Пр. цілком зрозуміло продиктувало бажання дослідників історії литовського права відмежувати своїй дисципліні самостійне місце. А втім, щоб нам не казати про неповноту Р. Пр., вона подає таки досить матеріялу, щоб намалювати правничий побут давньої Руси. Таких пам'яток обмаль і в загально-європейському масштабі. Отож, таким способом відкидати Р. Пр. не доводиться і її неповнота може тільки збуджувати інтерес та бажання прикласти такі методи як ретроспективний, то-що, або шукати додаткового матеріялу (літописи, то-що). Відомий факт розповсюдження списків Р. Пр. висуває потребу поглибленої уваги у вирішенні питання про практичне значіння Р. Пр. Сучасна література проте не дійшла в цьому одностайности; для багатьох дослідників нема сумніву, що Р. Пр. справді вживалася, як чинне право по всіх староруських землях. Меншість (Сергєєвич) цілком заперечує практичне значіння Р. Пр.

Для наукового дослідження зафіксованих у Р. Правді норм не має виключного значіння те, до якого віку стосується той чи той список, — щоб список мав усі прикмети справної копії з оригіналу. Це не значить звичайно, що пізніші списки можуть бути цілком придатні, але головна вага полягає в самому змістові пам'ятки. Але-ж такий критерій недостатній, щоб цілком розв'язати питання про практичну чинність Р. Пр. Справді. Давніша редакція Р. Пр. збереглася як-раз у пізніших пам'ятках, коли про застосування її в житті не могло бути й мови. Отож

щоб підійти до з'ясування практичного значіння Р. Пр., треба досліджувати виключно найдавніші списки і тут сама зіпсованість, вірніше, розбіжність з змісту списків може мати великий інтерес. Коли, напр., Синодальний список Р. Пр. XIII ст. містить пропуски, одміни, виправлення і взагалі має знівельований вигляд, то це свідчить не про що інше, як про наслідки пристосування первісної редакції Р. Пр. до місцевих умов, якщо взагалі припускати її практичне вживання на суді.

Що-ж до вживання Р. Правди на терені Литви, то, справді, прямих конкретних відомостей про це нема. Вірно й те, що не знайдено жадного судового вироку, що просто покликавсь-би на Р. Правду. Калачов використав лиш 50 списків із 300 йому відомих, а втім усі вони стосуються до Новгородської землі та території Московської держави. Списки Р. Пр. українського та білоруського походження сливе невідомі, що дає підставу критично ставитися до її, як джерела права Литов. князівства. Варто уваги й те, що у практичного характеру правничих збірниках XV ст., вживаних у Лит. князівстві, якраз Р. Правди немає¹⁾. Отже, на нашу думку, повстає потреба відшукати та вивчити списки Р. Пр., що вживалися на терені Литовського князівства.

З легкої руки проф. Леонтовича повелося говорити про вживання Р. Пр. в XIV і XV ст. в Литовському князівстві, як про твердження, що спирається на дані джерел. У своїй відомій праці „Русская Правда и Литовский Статутъ“ (К. 1865) він зазначає, що „в давніших пам'ятках литовських є багато безпосередніх і побічних вказівок на Правду, як на чинне литовсько-руське законодавство“²⁾. І справді, подавши в тексті та примітках чимало покликаних на джерела (с. 3—5), Леонтович знову каже: „Усі ці вказівки, безпосередні й побічні, що трапляються по всіх важливіших литовських пам'ятках, сами собою примушують визнати за безперечне те, що Руська Правда мала в Литві таке-ж саме значіння, як і в інших руських областях“.

Але спробуймо перевірити вказані в Леонтовича джерела.

Леонтович каже, що вказівки на руське право і Правду³⁾ в найдавніших договірних грамотах литовських князів і насамперед у договорі 1366 р. кн. Ольгерда з польським королем Казимиром, Белзьким князем Григором Наримунтовичем і подільським князем Олександром Коріятовичем. В ній, за текстом Даниловича, сказано:

„Ci sędziowie, zjechawszy się do Horodla na Bohu, sądzić i karać mają Polaków polskiem, a Rusinów ruskiem prawem“⁴⁾.

Проте тут згадується взагалі національне право руське, всупереч праву польському — праву чужому, що їм не-поляки судитися не могли. З цього не видно, що тут мова мовиться саме про Руську Правду, як конкретний збірник правних норм та й до того не відомо, яке сепаратне звичаєве руське право мало бути чинним.

¹⁾ Р. 1846 Мацейовський повідомляв к. Имп. Арх. Комісію про свою наукову подорож до Галичини для обізнання з архівними матеріалами. У Дзятковській бібліотеці гр. Тарновських був рукопис кінця XV ст., де вміщено багато важливих правничих документів. Вибір їх визначавсь інтересами духівництва і тому церковні документи переважають. Проте й світських актів є чимало, як от Судебник Казимира, загально земський привилей 1447 р. та інші. Руської Правди немає. Може це й не випадково. Наприкінці XV ст. місцеві звичаї окремих земель одрізнялися один од одного в такій мірі, що навряд чи більшість норм Р. Пр. була потрібна однаково скрізь. До того-ж і розвиток права пішов уперед. — Журн. Мин. Нар. Просв. 1846, окт. Огд. III, с. 17—21.

²⁾ Леонтовичъ, Рус. Пр. и Лит. Ст., с. 3.

³⁾ тоб-то — Руську Правду.

⁴⁾ Skarbiec dyplomatów, Daniłowicza, Wilno, 1860, I, с. 210—211.

Леонтович покликується на договори 1440 р. з Псковом та Новгородом.

У договірній грамоті вел. князя Казимира Ягайловича з Псковом сказано:

„Аже вчиниться пеня гостю въ Литвѣ Псковському, коньчатъ по великого князя правдѣ и по цѣлованію; аже вчиниться пеня нашымъ или Литвину, или Полочанину, или Витьбляниномъ или Смольняномъ въ Псковѣ, коньчати по Псковской правдѣ и по целованію“¹⁾.

Цей пункт встановлює право судити правопорушника чужоземця за тубільним правом. Отже в Пскові мали судити „по Псковской правде“, а в Литовській державі „по великого князя правдѣ“. Тут Руська Правда не згадується зовсім, а слова „великого князя“ мають на увазі литовського князя Казимира, як договірну сторону. Та й термін „правда“ можна розуміти не тільки як правні норми, а як і суд-установу.

У грамоті вел. кн. Казимира з Новгородом є аналогічна постанова:

„А вчиниться пеня гостю Новгородцу в Литвѣ, тамо ему и кончати, по княжой правдѣ и по хрестному целованію; или вчиниться пеня въ Новгородѣ Полочанину, или Русину зъ нашего великого княженья, кончати въ Новгородѣ, по княжой правдѣ и хрестному цѣлованію“²⁾.

Хіба є підстави з цього виводити, що і в Новгороді і в Литовській державі наприкінці XV ст. діяла однаково Руська Правда? Це-ж суперечить відомій істині, що в кожній землі за тих часів була своя система звичаєвого права, непорушність якого вел. князь Казимир potwierдив своїми привілеями. Зазначений пункт встановлює загальний принцип великокнязівського суду як на Литві, так і в Новгороді. Договірна грамота, складена в момент приєднання Вел. Новгорода до Литовської держави, в цілому встановлює автономію Новгорода, а зокрема визначає і верховні судові права литовського князя.

Леонтович вказує на єврейський привілей 1388 року, вбачаючи в „обычаях“, що в ньому згадуються, норми Руської Правди:

1. — „И тежъ, если бы хрестьянинъ жида вдарилъ такъ яко бы крови не розлилъ: маеть на немъ вина быти водлуг обычая наше земли, а вдареному и обржоному маеть дс сыть вчинити, яко шляхтичу; а если бы пѣнезей не мѣл: тогда за проступокъ, яко право найдеть, маеть быти каранъ.“

2. — Тежъ, если бы хрестьянинъ копища ихъ казилъ, аб кгвалтомъ находилъ: хочемо, ижъ бы подлугъ обычая наше земли, правъ нашихъ, былъ каранъ; а вси имѣнья ег мають на насъ спасти.

3. — Тежъ, если бы который жидъ былъ наиденъ судьи своем у вине пѣнежной або въ иной которой, котора здавна уложона, то маеть заплатити.

4. — Тежъ, если бы жидъ, черезъ вызнанье своего судьи былъ позванъ къ суду, первый и другой разъ не пришелъ бы: маеть заплатити вину за оба-два разы, которая уложона; а если бы к третьему вызванный не пришел: которая вина положона для впаметанья, судьи маеть заплатити“³⁾.

¹⁾ А. З. Р., I, № 38.

²⁾ А. З. Р., I, № 39.

³⁾ А. З. Р., I, № 10.

Нема потреби виписувати усі артикули привилея, бо скрізь трапляються загальні вислови: „подлугъ обычая наше земли“, то-що. Можна гадати, що тут мова мовиться не про „общіе законы“, а про звичаєве право самої Литви, бо Жигимонт видав цього привилея тільки за участю „боярь зъ Литвы“. А що згаданий тут „обычай земский“ або-ж вина не є цілком Руська Правда, видно з правил про способи викликати сторони до суду, — у Руській Правді їх не знайти. У всіх давньо-руських землях утворилися цілком різні норми що-до цього ¹⁾.

Леонтович каже: „Земскіе обычаи (звѣчные, давніе, стародавніе), звычайи, давность, старина, уравниваются въ нихъ съ Правдою, издавна уложеннымъ правомъ, закономъ, вообще уставомъ, противопоставляются новымъ, „чого здавна не было“ (с. 5). У примітці 1-й є покликання на джерела. Наведемо їх.

1. — Р. 1499 великий князь судив владика Полоцького з боярами й міщанами полоцькими та ухвалив:

„тою данью крылошане у каждый годъ по Князи Скиргайлѣ мають паметь дѣлати, подле давного обычая, и по нашихъ предкахъ“ ²⁾.

Як видно з тексту, Руська Правда з оцим „давнымъ обычаемъ“ нічого спільного не має.

2. — Полоцький Привилей 1499 р. У ньому справді є чимало вказівок на давній звичай, а втім нічим Леонтович не доводить, що змістом своїм ці звичаї є норми Руської Правди. Це все місцеві полоцькі звичаї.

3. — Привилей на Магдебурзьке право містам Волковийському та Новгородку Литовському ³⁾ згадує про право руське. А втім цей невизначений термін, ужитий за часів панування сепаратизму звичаєвого давньо-руського права, не доводить, що у цих містах привилеями скасовано саме Руську Правду.

4. — Лист 1540 р. волості та міщанам Свислоцьким каже:

„мають водле стародавного звычайя дань и податки на господаря и на врядниковъ тамошнихъ давати“ ⁴⁾.

Добачати тут Руську Правду навряд чи можна.

Отже покликання проф. Леонтовича на джерела не доводять, що там, де згадується терміни „стародавний обычай, руское право, правда“ то-що, треба передбачати норми Руської Правди ⁵⁾.

Ми зробили невеличку перевірку деяких визнаних у науці тверджень, щоб показати, що перегляд питання про практичне вживання Руської Правди потрібний і можливий. На нашу думку, важко заперечувати факт впливу Руської Правди, як комплексу правних норм Київської Руси, на право інших давньо-руських земель. За проводиря впливу Р. Пр. передовсім були князі — Рюриковичі, а далі й Церква. А втім Р. Пр. не могла витиснути місцевого звичаєвого права, як слушно зазначає проф. Філіпов, Руська Правда „не была составлена по приказу князей и не была ихъ „уставомъ“,... они никогда не предписы-

¹⁾ Моя праця „Звич. право Литов.-руськ. держ.“. Праці Ком. нар. права 1928, в. III, с. 79.

²⁾ А. З. Р. I, № 174.

³⁾ А. З. Р. II, 13, 71.

⁴⁾ А. З. Р. I, 20—3.

⁵⁾ Про неточні і позверховні покликання проф. Леонтовича на джерела див. критичні зауваження проф. Любовського в рецензії „Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Лит.-рус. госуд.“. Ж. М. Н. П., 1894, № 8, с. 350 та далі.

взяли судамъ примѣнять ее при рѣшеніи дѣлъ. Она примѣнялась въ силу своихъ внутрѣннихъ достоинствъ, а не въ силу свого офіціального значенія“¹⁾. Справді, Р. Правда була вигідна тим, що давала готове формулювання правовим нормам, а втім запозичувано ці норми тільки тоді, коли суть норми не суперечила своїй правосвідомості, своїй місцевій „правді“. Таким чином, право виявлене в земських привілеях зросло на місцевому рідному ґрунті, і саме через те, що Р. Пр. не було рецеговано, як суцільної пам'ятки права²⁾. Процес розвитку права, що одбувався у кожній землі, був розвитком не чужого, хоча й спорідненого права Руської Правди, а права свого місцевого.

III.

У невиразному становищі знаходиться термінологічне визначення того права, що діяло в Литовській державі. Тепер у науці вживають різних термінів, що відбивають у собі як старі історіографічні концепції, так і нові, утворені після революції. Отож проаналізуємо ці терміни.

1) Литовське право. Цей термін не може цілком характеризувати право Литовської держави. По-перше, перед виданням 1-го Статута в непорушному вигляді діяло національне право українсько-білоруських земель. По-друге, етнографічна Литва становила незначну частину ($\frac{1}{10}$) порівняльно з іншими етнографічними елементами. По-третє, невідомий поки-що є обсяг литовського й білоруського елементів у тому місцевому праві, що діяло в Литві в тісному розумінні. Про литовське право, як загально-державне право, можна було б казати починаючи тільки з кодифікації 1529 р., коли було б остаточно доведено, що за джерела його стало переважно етнографічне литовське право. Отже зазначений термін (литовське право) поки-що не має прав громадянства і може визначати тільки територіальне звичаєве право власне Литви до 1529 р., та й то без Жмуди, яка мала своє право³⁾.

2) Литовсько-українське право. Цей термін може містити в собі моменти або суто національні (литовці-українці), або державно-національні (Литва — держава, українці — нація). Прихильники цього терміну виходять з погляду, що литовське право є дальший розвиток засад виявлених у Р. Правді. А як за місце, де написано Р. Правду, вважають Київську Русь — тоб-то Україну, то й право Литовської доби є комбінація литовсько-українського права. Цілком зрозуміло, як легко було зробити такий висновок — уєя праця київської школи істориків-правників, що висвітлювали безпосередню традицію від Р. Пр. до Литовського Статута, дають цій концепції неначе безперечне обґрунтування. Але ця концепція насправжки тільки перекичує теорію Леонтовича — Влад.-Буданова, бо остання теорія вважає Р. Правду за пам'ятку, що виявляє засади не суто-українського права Київської Руси, а українсько-білоруського права в цілому або, як каже проф. Владимирський-Буданов: „Литовско-русское государство обнимаетъ собою самую коренную и древнѣйшую Русь: Киевскую, Сѣверскую, Волинскую,

¹⁾ Филипповъ, Учебникъ ист. рус. права. Ч. I. Юрьевъ, 1914, с. 96.

²⁾ Див. нашу розвідку: „Національний характер Лит. Ст. 1529 р.“ „Польмя“, Менськ, 1927, № 6, с. 143—152.

³⁾ Див. мої праці: „Національний характер Лит. Стат. 1529 р.“ — білор. мовою, „Польмя“, Менськ, 1927 р. № 6—7; „Звичаєве право Лит. держави на поч. XVI ст.“ — Праці Ком. для виуч. нар. права на Україні при У.А.Н., 1928, в. III, с. 61—68.

Полоцкую и Туровскую, т. є. територію зародження и розвитку всѣхъ правовыхъ институтовъ древней Руси (Русской Правды)¹⁾. Таким чином за Влад.-Будановим Р. Правда виявляє загальні засади давньоруського права по всіх руських землях і жадної нема мови про Р. Правду, як права виключно українського. З другого боку в повній мірі спірним залишається питання про те, яке саме етнографічне право увійшло до Статуту. Отже, термін литовсько-українське право можна застосовувати тільки до суто-українських земель і знову-таки до кодифікації 1529 р.

3) Литовсько-білоруське право. Вживання цього терміну обґрунтовується тим, що етнографічна Литва з самого початку будівництва своєї державності щільно зв'язалася з правом і культурою деяких білоруських земель (Чорна Русь). Проте, за литовсько-білоруське право можна визнати право після Унії 1569 р., бо не доведено ще, що білоруське право було цілком самостійне за раніших часів.

4) Литовсько-руське право. Цим терміном визначаються національні моменти (Литва й Русь). Безперечно, вже до 1-го Статуту рясно відзначилися одмінні риси української та білоруської народностей. А втім назва Русь за правничими джерелами охоплює як білорусів так і українців²⁾. Отож, руським правом називається право в Менську і на Волині, в Смоленську й на Київщині. Цього терміна додержуються почасти й представники Київської школи, причому термінові тодішнього „руського“ права надається іноді значіння права відмінного від „московського“ права, що мало свої особливі вихідні точки (Максимейко), або-ж і такі особливості, що визначилися ще за князівської доби (Демченко). Проте цей термін захоує в собі поставлену в науці проблему виявити домінуючу ролю одного з двох „руських“ чинників (українського чи білоруського) в правотворчому процесі Литовської держави.

5) Західньо-руське право. Цей термін цілком ігнорує момент національно-литовський, бо в ньому зазначається тільки „руське“ право, яке діяло скрізь: у Литві, на Україні, в Білорусі. З другого боку, термін „західній“ вказує, що це право є лиш якась одна частина „руського“ права, а за другу треба вважати право „східне“, тоб-то право Московської держави, що повстало на ґрунті загально-руського права князівської доби; їхні подібності такі великі, що темні місця московського права можна за аналогією освітлювати відповідними місцями з інститутів зах.-руського права.

Цей термін викликає заперечення з того боку, що як-раз концепцію „загально-руського“ права поставлено в науці під знак запитання.

Яка з зазначених вище назв завоює собі загальне визнання — покаже майбутнє. На нашу думку, за нейтральний термін можна визнати „Литовсько-руське право“, що залишає литовський етнографічний елемент, а з другого боку вказує на правотворчий чинник „руський“ в історичному розумінні Руси (Україна та Білорусь). Спільна праця істориків-правників з'ясує окреме місце кожного національного чинника.

¹⁾ Влад.-Будановъ. Очерки изъ исторіи лит.-рус. права. Помѣстья лит. госуд., К. 1899, с. 2. — Демченко, Наказаніе по Лит. Стат., К. 1891, с. 7. — Ясинскій, Закупы Р. Пр. и памятники зап.-рус. права. Сборн. ст., посв. Влад.-Буданову К. 1903, с. 439. — Максимейко, Рус. Правда и лит.-рус. право, іб., с. 382—395.

²⁾ Див. напр. Рус. Ист. Библ., т. XX, № 489, с. 1185, 1373, 1304, 904.; т. XXVII, с. 740, 429, 603, 748, 384.

IV.

Найважливіша пам'ятка литовсько-руського права є Литовський Статут. Адамус цілком слушно визначає значіння його, як найвидатнішого та певного джерела, поруч з іншими пам'ятками законодавства та актами судової практики. Разом з тим автор пробує накреслити певні методи вивчення Статута з боку його походження. За автором огульної рецепції руського права в Литві не було. Панування Руси над Литвою в мові та культурі ще не обумовлює панування правного. Взаємне правне просякнення відбувалося по-різному в різних інституціях. Були чотири можливості: 1) певне положення існувало як у Литві, так і на Русі; тоді вел. князівство тільки затверджувало таку схожість; 2) з різних положень рецеповано або руське, або литовське правне положення; 3) за такої протилежності могла утворитися зовсім нова норма; 4) норма могла бути витвором самої Литви, за відсутністю її в складових частинах держави. Подаючи оці методологічні міркування, автор додає, що підшукування метод праці коло Литовського Статута є взагалі питання майбутнього.

Литовський Статут потребує значно більше праці, ніж досі на нього покладено. Цілком слушно, що Леонтовичеве дослідження треба перевірити. Важлива праця проф. Максимейка що-до джерел карних законів Лит. Статута не повна, бо проходить повз джерела пізніші за Р. Правду. Праця проф. Лашенка через компілятивність нічого науці не дає. Профес. Еренкрайц підсумовує здобутки науки і дає літературний огляд. Наші власні дослідження коло Лит. Статута 1529 р. виходять: 1) з визнання існування місцевого територіяльного литовського права поруч з територіяльними правними системами інших білоруських та українських земель, 2) з визнання загально-державного литовського права, що обсяг його перед кодифікацією 1529 р. проте не був значний. Єдиною правильною методою вивчення Лит. Статута 1529 р. може бути як-найширше дослідження судової практики (центральної та місцевої) XV та початку XVI століть. Складність проблеми відшукати етнографічне литовське право підсилюється тим, що є певні підстави припускати давніший вплив більш-менш зформованого білоруського права на звичаєве право литовських племен. А проводирем цього впливу була як-раз руська мова. Недооцінювати цього чинника аж ніяк не можна. Що правда, акти залишили і деякі литовські правничі терміни, а втім не вони панували. Культурна за раніших часів перевага Руси над Литвою тягла за собою і правне панування. Це взагалі цікавий хоч і нерідкий в історії факт культурної перемоги переможеного народу над народом-переможцем. Право й мова руська не нав'язувались литовським племенам і тому не могли викликати такої ненависти як за часів русифікаторської політики кол. Російської імперії. Неясно тільки, яким способом, тоб-то безпосередньо чи ні, вживалася руська мова на суді, бо навряд чи головна маса литовців, а особливо жмуди, володіла руською мовою. Вивчення розмірів руської колонізації, проте, може висвітлити це питанчя. Отже, якщо визнати життєздатність звичаєвого права як білоруських, так і литовських племен, то тоді висунеться серед джерел Лит. Статуту 1529 р. значіння саме місцевого звичаєвого права, а не Р. Правди, як цілої пам'ятки, тим більш, що такі невідомо, в якому вигляді вживалася в практиці Р. Правда.

У справі наукового вивчення Лит. Статута висувається невідкладна потреба перевидати Статуту. На Адамусову думку, найлегше це зробити з Статутом 1588 року, просто передрукувавши текста „Временника“.

Складніша справа з перевиданням Статута 1566 р. Що-ж до Статута 1529 р., то негайне критичне видання його неможливе. Треба раніш перевести попередню працю, а саме науково видати Литовську Метрику, що їй Адамус цілком слушно надає найважливішого значіння, не тільки щоб вивчити Статут, але й щоб узагалі самостійно дослідити мало не всі питання історії литовського права. А втім видання Литовської Метрики в усьому обсязі є справа надто грандіозна, а тому й нереальна. Отож обумовлювати працю коло Лит. Статута виданням Лит. Метрики немає жадної рації.

Сучасне становище дослідів над Лит. Статутом висуває найважче завдання — дослідити як-раз Лит. Статут 1529 р., що дасть змогу розв'язати питання про відмежування науки історії литовського права від конкурентних історично-правничих дисциплін. Короткочасний що-до своєї практичної чинності, бідніший змістом — Статут 1529 р. є важливіший за інші Статуту з історичного боку. Отже головна праця коло Лит. Статута 1529 р. повинна полягати в тім, щоб: 1) критично порівняти відомі в науці рукописи Статута, перевірити судову (господарську та місцеву) практику, щоб з'ясувати — який з відомих списків є найближчий до автентичного списку Статута 1529 р.; 2) дослідити судові акти до 1529 р. (переважно Лит. Метрику) та виявити норми звичаєвого права, судові прецеденти або-ж законодавчі акти, що стали за безпосередні джерела Статута; тим самим з'ясується національний характер Лит. Статута.

Коли з Статутом 1529 р. зв'язано вирішення проблеми про перевагу в праві Лит. держави того чи того з етнографічних її елементів, то III-й Статут відкриває широке поле для суперечок що-до правничого становища Лит. князівства після унії 1569 р. Останні роки виявили з цього боку жваве зацікавлення Лит. Статутом 1588 р. (Лаппо, Еренкрайц, Пташицький), а так само щільно зв'язаного з цим питання про чинність соймових конституцій — на Литві після 1569 р. Лаппо в праці своїй „Litowsky Statut a jeho sankce w r. 1588“ розвинув відому думку Пташицького, що III-й Статут здобув своє потвердження через привилей короля Сигізмунда Вази, а не через сойм. Як зазначає Адамус, заслуга Лаппа полягає в тому, що він тезу Пташицького про спосіб затвердження III-го Статута поглибив, влучно зв'язавши різні політичні проблеми Речі Посполитої XVI ст. Проте Адамус гадає, що дослідження Лаппа не позбавлено публіцистично-політичних тенденцій. Адамус не згоджується з думкою Лаппа, що розбіжність між Короною й Литвою зачіпала саму істоту Люблинської Унії та підозріливо ставиться до федеративної конструкції Унії. Видання ствердного привилея Адамус вважає за акцію легальну, оскільки історія не занотувала жадних пізніших даних що-до чинності Статута. Аналізуючи тодішні конституції, Адамус каже, що той спосіб, яким запроваджено Статута в життя, був передбачений вже на Люблинському соймі 1569 р.

V.

З приводу праць присвячених копному судові, Адамус порушує низку методологічних питань, що справді мають принципове значіння в науці історії Литовського права. Цілком зрозуміло, що всі авторові міркування базуються на критичному ставленні до пануючих у науці метод.

Адамус розглядає методи, яких ужив Цишевський, що порівнює „отарицу“ Руської Правди з південнослов'янською „sprzązka“ та „купу“

Р. Правди з „копою“ за часів Литовської держави, і називає такі методи філологічною аналізою неясних термінів та методою порівняльною. Звукова подібність може бути випадкова і тому треба виявити їх органічний зв'язок. Окрім заглиблення філологічного треба вимагати ширшого й глибшого дослідження самої інституції. Так само треба обережно вживати й етнологічні методи. Останню-ж методу Адамус вважає за часткове застосування методи ретроспективної. Всі ці методи він називає конструктивними, оскільки вони базуються на наперед установлених передумовах і оперують надто тонкими конструкціями. Свої методичні погляди Адамус висловлює з приводу копного суду, вважаючи за недостатню теорію Іванішева про давніший зв'язок копного суду з певною територією. Причини-ж популярності цієї теорії Адамус убачає в живому бажанні відшукати підстави, щоб пояснити темне руське правниче минуле, а так само в політично-тенденційній рефлексії, що проф. Лашенко довів до абсурду. Якщо останню тенденцію Адамус одкидає як ворожу, то перша йому не бажана, як і всяка інша тенденція.

Не вдовольняючись всіма методами, що їх тепер застосовують, Адамус проте не вказує, що-ж на їхнє місце треба покласти. Тимчасом порівняльна філологічна метода в науці історії литовського права має не аби-яку вагу. Відома річ, що руська правнича термінологія, що панувала в литовській державі, мала невеличку домішку і етнографічно-литовських термінів. Але-ж це є незначна частина правничої литовської мови, що взагалі повинна була існувати. Не можна забувати й того, що литовська мова вже давно звернула увагу європейських лінгвістів, які вважають її за одну із найдавніших індоєвропейських мов (Грім, Шляйхер). Отже, чи не можна було-б за допомогою даних порівняльного мовознавства виявити спільне коріння назов литовських і руських правничих інститутів і тим установити самостійні вихідні пункти їх розвитку? А втім ця метода не може відкрити конкретного змісту правничих інститутів за ту чи ту історичну добу, особливо за часів перших взаємин між литовськими та руськими племенами.

Можна гадати, що поглиблене вивчення сучасного литовського звичаєвого права відкриє чимало фактів переживань. Етнографія давно оцінювала багатство литовського фольклору. Отож правничі звичаї, символічні обряди, формули, прислів'я та пісні, одсіяні здоровою науковою критикою від пізніших нашарувань, зможуть напевне виявити деякі риси правного життя і, зіставивши з іншими джерелами, внести відповідні корективи до теперішніх наукових концепцій. Особливо цікавим здається нам зіставлення фольклорного матеріалу з правничими пам'ятками перед виданням Статута 1529 р., перед уніфікацією окремих територіяльних систем звичаєвого права в лит. князівстві, коли ще можна схопити деякі одміни звичаєвого права Литви та Жмуди.

Відомо, яке певне місце знайшла метода переживань у галузі дослідів над найважливішими пам'ятками історії литовсько-руського права, а саме Руської Правди та Лит. Статута. Напр., як каже проф. Максимейко, його метода полягає в тім, щоб іти „від литовсько-руського права до Р. Правди і в першому шукати світла щоб пояснити другу“. За проф. Ясинським також порівняльне вивчення давнього руського й західньо-руського права може з'ясувати темні місця Р. Правди¹⁾.

Вже свого часу ця метода викликала з боку деяких російських вчених цілком скептичне ставлення (Сергеевіч, Удінцов, Дьяконов).

¹⁾ Сборн. ст. посв. пр. Вл.-Буданову, с. 384, 439.

Було завважено, що метода переживань непевна, бо немає меж, у яких її можна було-б застосовувати. Проф. Удінцов не тільки не вбачає жадних гарантій того, щоб у XVI ст. правні інститути зберегли свої архаїчні риси, а ще гадає, що за-для змін, що утворилися у суспільстві, архаїчним слідам важко було затриматися. За другу хибу оцієї методи вважають ігнорування територіяльних одмін, бо право Руської Правди треба вважати, в одміну від загального староруського права, за місцеве, що неминуче відчувало на собі вплив різних місцевих умов, чи то в вигляді внутрішніх соціально-економічних змін, чи то з боку сусідів, що з ними зав'язувалися ділові стосунки¹⁾. Що-ж до подібності термінології, то, щоб зіставити терміни з різних джерел, потрібна певна їх однорідність, близькість локальна та часова, що попереджує і усуває можливість перенести термін з одного інститута на інший. У кожному разі критика не вважає методу переживань за такий засіб, що за допомогою його ідею засвідчену в пам'ятках XVI ст. можна було-б надати пам'ятці XIII ст.

Свого часу оця гостра критика практичних наслідків не викликала. Але тепер вона дає деяку методологічну зброю бажанням накреслити передумови самостійного розвитку литовського права. Очевидно, що тепер пройти просто повз оці міркування не можна і метода переживань через це здобуде тільки потрібної чіткості. Тільки за сучасного становища переоцінки давніх історичних концепцій, обережніше було-б застосовувати методу переживань до місцевих правних систем і не торкатися Статутів, поки ще не з'ясовано, яке звичаєве право дісталось туди. Отож, коли визнавати, що Р. Правда є витвір місцевої правотворчості Київської Руси, то очевидно методологічно правильно буде притягати правничі пам'ятки тільки українського права передстатутової доби. Коли-ж уважати Р. Пр. за пам'ятку, що зафіксувала загальні засади права всіх давньоруських земель, що увійшли до складу Литовської держави, то й тоді не можна забувати про правний сепаратизм окремих земель, про чималі одміни, що спостерегаються в звичаєвому праві XV—XVI ст. Очевидно, що розбіжність переживань правничих інститутів заважатиме пояснити темні місця Руської Правди. Отже перед тим, як відшукувати архаїчні риси в якому правничому інституті XVI ст., треба впевнитися, що в усіх місцевих нормах звичаєвого права окремих земель немає значної одміни, та що правна традиція від Р. Правди не могла перерватися. Що-ж до потреби не забувати про розвиток суспільних форм, який іноді накладав грубі нашарування на давній правничий інститут, то це завваження залишається слухним і обов'язковим. Отож примітивні схематичні засоби Леонтовича з цього погляду принаймні недостатні.

VI.

У розділі: „Ув'язання в литовському праві“ Адамус заперечує проти думки, яку висловив проф. Еренкрайц, а саме, що ув'язання є тільки реалізація вже набутого права власності і в такому значінні одрізняється від ув'язання за польським правом. Питання це залишається спірним, бо навряд чи можна на кількох сторінках подати переконливі доводи. Цікавіше те питання, що зняв Адамус про методу, яку застосовував Еренкрайц у своїй розвідці. Метода ця полягає в надто скрупулезному використанні Статута, дуже докладній та вникливій інтерпретації

¹⁾ У д и н ц е в ь, Історія зйма, К. 1908, с. 19—20, 154—156.

цього джерела. Інші, незаконодавчі, джерела не притягнуто зовсім. Про це Адамус завважує, що тогочасні законодавчі джерела взагалі не визначаються високо розвиненою кодифікаційною технікою. Закон часто-густо виявляє свою думку не найпростішим способом, а казуїстично, іноді-ж висловлює в деталях зовсім не те, що хотів. Сама інтерпретація закону, як джерела історично-правничого усвідомлення, має свої межі, поза якими доводиться шукати незаконодавчих джерел. Отож Адамус вважає вжиту в проф. Еренкрайца методу за недостатню.

Оця думка, правильна в основі, потребує проте більшої виразності. За тих часів розвитку правничого життя, коли закон набуває значіння переважного джерела права, до нього передовсім і треба звертатися, щоб виявити, які-ж саме тверді правні норми визначили як конструкцію правничого інституту, так і напрямок його застосування в житті. Отже законодавчі норми є провідний критерій вивчення будь-якого інституту, а тим самим метода тлумачення норм самого Статута, хоча-б і як найдокладнішим способом, є доцільна й цілком потрібна. Не можна забувати й того, що як-раз сучасники Статута широко вживали цієї методи. Невисока кодифікаційна техніка закону, на що вказує Адамус, призводила тільки до того, що Статут ставав неприступним для широких обивательських кіл. Потрібно, іноді блискучу, аналізу Статутових норм подавав суд, а здебільшого професійні адвокати. І треба тільки уважно придивитися до судових актів XVI—XVII ст., щоб переконатися, як тонко й уміло розбиралися в Статутовій казуїстиці й робили узагальнені логічні висновки. Очевидно, що така сама аналіза Статута повинна знайти перше місце і в кожному досліді литовського права. І коли дослідник ставить собі завдання дати картину, як розвивався інститут тільки за законом, а законодавчого матеріалу в Статуті є досить, то навряд чи можна закидати щось проти такої методи. Це буде, може й неповна, але точна картина інституту в тому вигляді, в якому утворив його законодавець, і якого повинен був додержуватися суд. Але-ж законодавча норма є людський витвір і, як такий, має властиві йому хиби. Якщо законодавча норма тільки підсумовувала попередній розвиток правничого життя, то вона вже була недостатньою, щоб іти за новими потребами, і якщо вона випереджала життя, то й тоді ще невідомо, чи підходила вона до реальних умов суспільного життя, чи не могла вона залишитися докучливою насильною вимогою, яку треба було будь-що-будь формально обійти. У Статутах отакі норми, і фіксувального і реформаторського характеру, переплутані, хоча й не в однаковій мірі в кожній редакції. Статут 1529 р. переважно тільки зафіксує той ступінь правного розвитку, що прийшло до нього звичаєве право. Статут 1588 р. стоїть вище од правосвідомости, що панувала в шляхетській масі. Очевидно, що правника історика не може задовольняти тільки законодавчий матеріал, оскільки він не може виявити застосованости норми у житті. Ось тут виступає інший матеріал, що вносить корективи до уявлень, які утворив законодавець; найважливіший матеріал це судова практика.

Звичайно, суд в своїй діяльності не мав права, та й не намагався ігнорувати Статута — авторитет цього в очах тодішнього шляхетського суспільства є безперечний. Отож, у неясних і непевних стосунках Польщі й Литви після 1569 р., Статут 1588 р. можна вважати за конституційну гарантію для Литви. Але-ж Статут не охоплював усіх моментів та взаємин правного життя; через це залишилося місце правотворчій діяльності у формі судового прецеденту. Але-ж за наявности регулятивної норми закону судова практика примушує дослідника

зіставляти її з законодавчою нормою, щоб не загубити провідної лінії в гущавині судової практики.

В деяких питаннях судова практика набуває такого значіння, що інакше й не можна розв'язати поставленої проблеми. Така проблема — чинність соймових конституцій на Литві після унії 1569 р. Розв'язати цю проблему остаточно можна, тільки уважно перевіривши застосування окремих конституцій у судовій практиці. Той-же проф. Еренкрайц у своїй другій праці: „Ustawa o ważności zapisów a praktyka sądowa litewska“ як-раз використовує судову практику, щоб довести тезу, що соймову конституцію, яка не має вказівок — де саме вона мала діяти, треба вважати за видану тільки для Корони, хоча-б пізніш її було рецесповано в Литві.

Таке, на наш погляд, співвідношення між законом та судовою практикою, як джерелами історично-правничого дослідження. Чимало є таких правних явищ, що про них Статут згадує коротко й позверхово, і не звернутися до судової практики було-б недоцільним ригоризмом. Є чимало інститутів, що утворювалися й розвивалися по-за регулятивним діянням законодавця, на підставі звичаєвого права, і виявлялися тільки в судовій практиці. Опрацювання такого матеріалу має свою небезпеку втратити ґрунт численними, іноді суперечливими, фактами. Не завжди легко довести правомірність тих чи тих фактів та зв'язати в одне органічне ціле сировий матеріал. Подолати оці труднощі цілком залежить од дослідника.

Наші думки тільки зачіпають велику галузь методології історії литовсько-руського права, — не більше. Але-ж цілком ясно, що методологічні проблеми вже назріли і чекають на своє опрацювання. До них треба взятися. На сторінках наших „Праць“ повинна знайти місце і методологія історії права.

Степан Борисенко.

Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у великому князівстві Литовському.

Основні дослідження про магдебургії Великого Князівства Литовського — це дуже давні праці В. Б. Антоновича — „Исследование о городах Ю.-З. края“ та М. Ф. Владимирського-Буданова — „Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ“. Обидва ці дослідження написано на підставі архівного матеріалу, який сливе не зачіпає міст білоруських у В. К. Л., — перший дослід зовсім не зачіпає, а другий мало не зовсім. Але й після того білоруських магдебургій дослідники або торкалися мимохідь (М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський, О. С. Грушевський, В. І. Пічета) в більших своїх дослідженнях, присвячених іншим темам, або в зовсім дрібних уже нотатках; окремому питанню присвячено дослід П. В. Клименка „Западно-русскіе цехи“.

Краще було з виданням археографічних матеріалів. Окрім документів, надрукованих в „Актахъ Западной Россіи“ та в „Актахъ Южной и Западной Россіи“ і в різних виданнях Литовської Метрики, маємо спеціальні видання актів колишніх Менської, Витебської, Смоленської та Могилівської губернь. Особливо багатий матеріал опубліковано що-до міста Могилева. Збереглися книги Могилівського магістрату, починаючи з 1577 р., року, коли надано цьому місту Магдебурзьке право,

і далі протягом двох з половиною віків, виключаючи тільки р. 1731¹⁾. Із цього багатющого матеріялу, починаючи з 1871 і до 1906 видано дуже багато документів — 2333 — та трицять три шафарських грошових книги, в цілому вигляді та в виписках. Це — величезне, ні від кого ще не оране цілинне поле. Єдину спробу трохи опрацювати частку цього матеріялу становить коротенька передмова Дм. Довгялли до 32-го випуску „Историко-юридическихъ матеріаловъ, извлеченныхъ изъ актовъ книгъ губерній Витебской и Могилевской“. Перше-ж археографічне видання Інституту Білоруської Культури „Білоруський архів“, т. I, знову таки дає чималу вкладку до цієї збірки. Ці акти, 134 штуки, цікаві вже тим, що вони становлять систематичну збірку; зробив її невідомий упорядчик р. 1678, а доповнювано її до р. 1709. Найдавніший документ тут — з 1562 року; вся збірка, окрім перших трьох документів, є суцільна вкладка до історії Могилева під Магдебурзьким правом.

У передмові до 1-го тому „Білоруського Архіву“ автор, Дм. Довгялло, найменше каже саме про могилівські акти, дарма що вони в цій книзі забирають 180 сторінок із 230. З речового покажчика, взагалі дуже потрібного для роботи, так само загального уявління про вартість цих документів здобути не можна. Звичайно, викладати тут зміст цієї збірки — визначало-б досліджувати окремо розмірно невеличку збірку могилівських документів, тимчасом як близько двох з половиною тисяч їх, що опубліковані раніше, лишається недослідженими. Відзначимо тому тільки деякі документи, щоб виявити цінність цієї збірки.

Основне питання з історії магдебургій В. К. Л. є стосунки міста з замком, магістрата з старостою. Документи з „Білоруського Архіву“ справляють вражіння, що Могилівський магістрат взагалі успішно боровив свою автономію проти королівських старост. Але в збірці документів є й кольоритні моменти іншого змісту. Так, за два роки після того, як надано Могилеву Магдебурзьке право, між замком і містом зчинилася правдива війна і за що — за один тільки пляц у місті: замковий врядник багатьох міщан могилівських „побил, поранил и помордовал, сукни з некоторых поздеймовати велел, а потом, мало маючи на том, з гаковниц з замку на место стреляти велел, иж мещане некоторые з места Заднепрска, мнимаючи абы якая тревога от неприятеля была, а утекаючи до замку, не мало дей маетности на реце Днепре потопили“ (акт № 5). Багато ще утисків зазнали міщани, коли на Могилівську волость спала велика честь мати за адміністратора гетьмана великого В. К. Л., воеводу Виленського, князя Криштофа Радзивіла. Судилися з ним міщани довго, багато в різних інстанціях заклали позвів, дістали й гострого листа до Радзивіла від короля. Розсудив їх нарешті року 1639 королівський медіатор, що більшість справ розв'язав на користь міщан, — отже правда була на їх боці, — проте все-ж осудив міщан за те, що вони всякі позви закладали й до короля, обминаючи князя, вдавалися; отож медіатор присудив цілому магістратові з „поспольством“ з'явитися до князя й прохати в нього пробачення „aby się tedy reputacyia xcia jego mści, sinisteris accusationis udana, ochronić mogła“; і тоді князь погодився дарувати заводцям цієї справи 12-тижневе ув'язнення, якого був вимагав (№ 95).

¹⁾ Д. Довгялло, Передмова до 32 т. „Историческихъ матеріаловъ, извлечен. изъ акт. книгъ Вит. и Мог. губ.“

Успішно обстоювали міщани своє право судитися своїм судом та судом королівським задворним, відмовляючись відповідати й королівським комісарам (№ 20). Цікавий акт що-до цього з періоду міжкоролів'я р. 1696, — тут каптуровий суд претендує на підсудність йому справ міщанських про „вбивство cujuscunque conditionis ludzi у inszych criminalnych spraw“ (№ 132).

Дуже цікаві є документи, що змальовують, як еволюціонувало стереотипне право міщан в'їздити до пуш на 4 милі навколо міста по дерево та дрова. Це право, звичайно, обмежувало давні широкі земельні права міста, а після помери волочної і це обмежене право стало швидко танути: „упатруючы, иж мещане подавному... за миль чотыри по дрова и дерево на будоване в'їздять не могут, бо вжо за померою волочною кождый подданный своего кгрунту боронить“, ревізори р. 1599 відмежовують міщанам пушу коло міста „и тым се, место в'їзду в пушу, за мили чотыри... контентовати мусили“ (№№ 25, 42).

Відзначім ще акт з р. 1661, що фіксує організацію могилівського купецтва (№ 108), тим цікавіший, що опубліковано вже передніший „порядок“ з р. 1636 (в „Историко-юридич. Матеріалахъ, извлеч. изъ актовыхъ книгъ Витеб. и Могил. губ. т. IX), — це дає змогу простежити, як еволюціонувало купецьке право за цей час. З тієї-ж категорії матеріалів є акт № 116: він дає змогу уявити, як організовано було купецтво другорядне — прасоли, що закордонним крамом не торгували, а роз'їжджали по ярмарках на віддаленні 20 миль навколо Могилева.

Р. 1633 м. Могилеву надано було права, усім рівні з „столичним містом Вильною“. Акти не виявляють, що з тих прав фактично здійснювалося і мало позитивне значіння для Могилева. Цікаво тільки, що коли р. 1634, за прикладом Вильни, вїт розлучив „суди вїтївські з радецькими“, тоб-то встановив окреме справування їх, за певною компетенцією, то до повернення давнього порядку міщанам довелось через 2 роки вкупуватися і погодитися платити лентвїтові юргельту 400 золотих на рік, а вїтвові 2.000 (№№ 83, 93, 102).

Цікавий вплив справило на права Могилівського магістрату коротке перебування під московською владою (1654 - 1661); щоб прихилити міщан до Москви, цар надав їм право обирати собі вїта всенародно (за московською термінологією — „лучшимъ, и середнимъ, и мелкимъ людемъ“), — до того вїта призначав король з найвищих урядовців держави, — та передав у користування „кабакъ съ торгомъ и капщизною“ (№ 105). Коли Могилів знов повернувся до В. К. Л., король мусів уже держатися на цьому рівні, і міщани здобули як право обирати собі вїта, так і в оренду „кабак з капщизною“.

Нарешті група документів (№№ 44—46, 50, 52) стосується заколотів; сталися вони між міським урядом, що його міцно захопила до своїх рук міська аристократія, та поспільством, переважно рядовими ремісниками, в рр. 1606—11. Як оповідали супротивні сторони, з десяток посполитих міщан, здебільшого ремісників, зняли бунт проти міщанської ради, зібравши навколо себе кількасот чоловіка. Почалося з того, що одного з бурмистрів на ринку хтось із „бунтівників“ „торгнувшись на него,... словы неучствивыми лаял, соромотил и пофалки на здоровье его чинил“. Другого дня ціла юрба вдерлася вже до ратушу й те саме повторилося вже в більшому масштабі, причім знову бунтівники „торгалисе и руками кивали“. Ще за кілька день бунтівники, кількасот чоловік, „спис який межи собою учинили, не толко проти рады меской, але и против зверхности владу войтовского права и волностей, тому месту

наданых“, бунт зчинили. Спроба вїйта М-ого, підскарбія земського, писаря В. К. Л. Яґоша Воловича втрутитися до цієї справи не дала їй ради, — бунтівники записали до книг гродських Оршанських обвинувачення проти ради в „непристойному шафоване на том уряде“ і хтіли доводити правдивість цього, — так обурюючись пише в своєму декреті сам вїйт. Ще перед цією спробою бунтівники обрали нову міську раду 12 чоловіка „людей легких, права и писма не умеетных“. Нова рада відібрала печатку й справи від давньої, поставила й свого писаря. Бунтівники поясняли, — до насильства, мовляв, вони вдалися через те, що рада міська не добре справувала, не давала звідомлення про гроші, податки без відома поспільства накладала „и нас посполитого человека внивошто оборочаючы, тогосе домовляли везенем... Люд посполитый од всех прошлых и теперешнего прошлого року панов бурмистров, радец, лавников, великое обтяжене и кривду поносили, не одно в тым, же они сами с повинными приятели своими, на врады се обируют, пожитками мескими водлуг воли своее без ведомости нас справуют... при каждой схажце нашой тлумечы волные голоса нашы... Почуваючы се, иж се в том одном месте и ровно вси есмо породили, хотечи ведет о правах волностях наших не толко старшым, але наймолодшым даных, не чинечы жадного бунту... — але яко волные сынове в волной речи посполитой того мѣста до такового способу удалисмося...“

Це все почалося 19/VI 1606 р., а 11/IX вїйт розсудив справу так: нову раду відставити, стару повернути і наказано їй 16/X скликати міщан, щоб обрали новий уряд, а давня рада має дати звідомлення у всіх грошах. Справа на тому не закінчилася, бо 6/VI 1607 року король, пойменовуючи 3 чоловіка з нової ради та інших згадуючи, зарукою в 1000 кіп забороняє їм привлащати владу. 22/VIII 1608 р., за два роки, сторони мусіли помиритися і скласти „лист угодный“, якого й дали записати до королівських книг. З цього листа виявляється, що нова рада фактично була зверху, і очевидно змога замиритися була тільки через підтримку старої ради від вищої влади. Угода полягала в тому, що нова рада добуває „свого року“, а після того вступає стара рада; проте нова рада повинна перепросити вїйта й стару раду, а обидві вони мають дати звідомлення про гроші. Р. 1610 проте вїйт з радою, де є й двоє членів старої ради, судить 7 бунтівників, що серед них є і один давній. Інквізиція потвердила, що й ці обвинувачені „bunty stroili, człowieka pospolitego od posłuszeństwa urzędowi odwodzili, miotów, składów y ufalek urzędowych dawać zakazywali, pofałki na urząd y zwerzchność czynili, we dzwonek na gwałt na radę dzwoniли, y gwałtu wołali y na nie się słowy targali, na ratusz z tumultem nachodzili y drzwi do niego gwałtownie wyłamali“. На цей раз вїйт почувався на силі й присудив скарати п'ятох на горло, конфіскувати їх майно, а двох засудив до в'язниці й вигнання, не допустивши апеляції до короля. Р. 1611 король розглядав позов цих двох останніх, яких видержали у в'язниці далеко більше, і хоч визнав, що розглянув тоді вїйт справу надто квапливо, хоч визнав і те, що апеляцію не допущено було незаконно, проте все-ж подарував усе це підскарбієві Воловичеві, бо мовляв, справа потребувала як-найнадзвичайніших заходів. Як „компенсація“, родині покараних на горло було повернуто конфісковане майно, бо, мовляв, дві карі за один злочин не слід накладати, а висланих з Могилева отих двох наказано повернути; міщанському урядові рекомендовано додержувати законів і давати рахубу в грошах, а поспільству слухатися уряд.

Проте кривда біднішому міщанству, очевидно, тривала й далі, бо р. 1636 ми знаходимо знову декрет королівський, який встановлює пев-

ний порядок міських справ і обирання уряду та дванадцяти мужів (дуодецимвірату). До останнього органу обирали тільки ремісників та купців, нарівно, що-до решти, чорного люду, то про них і не згадується. Отже „революція“, за яку розповідає ота група актів, була революцією ремісницькою. Отак ми в середині одного міського стану, історично виділеного правом із цілого суспільства, знаходимо різні класи, що з них кожна обстоює свої інтереси і об'єднуються одна з одною, щоб стати спільним фронтом проти інших.

На цьому закінчуємо побіжний перегляд могилівських актів „Білоруського Архіву“. Інші документи в цьому виданні висвітлені в передмові Дм. Довгялли до 1-го тому¹⁾.

Отже бачимо, що видання архівних матеріалів до історії білоруських міст В. К. Л. поповнилося дуже цікавою збіркою документів. Коло цієї роботи бачимо давнього археографічного робітника, що взявся видавати документи Витебського и Могилівського губерніяльних архівів ще з кінця ХІХ-го століття (видання історично-юридичних матеріалів, починаючи від тома 27-го) — Дм. Довгялло. Його перу належить невеличка, але цікава розвідка в 1-му томі іншого видання Інст. Біл. Культури „Гістарычна Археалёгічны зборник“ — „Магілёўскае брацтва прасалаў“. В основу цієї розвідки покладено документ, що за нього вгорі згадувано вже — реєстр могилівських прасолів. На підставі дуже обмеженого матеріалу, автор, аналізуючи його, дістає все-ж-таки змогу зробити висновки про національний склад дрібного купецтва в Могилеві, яким були прасоли; про принципи організації та умови вступу до цього братства; про мету об'єднання, керівництво в братстві та матеріальні кошти. Вимальовується образ цілком зформованої самодіяльної організації з своїм судом, як першою інстанцією перед судом магістратським, і з своєю дисципліною, що доходила до бойкоту ярмарку на одній з Могилівських околиць — засіб, що його ця дрібно-купецька організація використовувала, звичайно, в своїх класових інтересах.

Дм. Довгялло не лишається самотній в своїй дослідчій роботі над історією білоруських міст. Я мав уже нагоду²⁾ відзначити розвідку

¹⁾ Окрім могилівських актів, у 1-му томі в ще дві групи документів.

I. а) Угода Ради В. К. Л. з Сигізмундом-Августом з 1548 р., де останньому та його нащадкам визначено на утримання міста, замки, двори й волості, а також умови цього „дарунку“; б) 24 листи того-ж Сигізмунда-Августа до маршалка земського В. Л. К. Яна Ходкевича й маршалка дворного Євстафія Воловича та інші акти (інструкції та мандати); це листування й акти висвітлюють різні питання, що були предметом обрадувань та боротьби на Берестейському соймі р. 1566. Передмова докладно з'ясовує значіння цих документів та відзначає те нове, що вони вносять до історії В. К. Л.

II. Чотири документи до історії державного й великокнязівського скарбів в В. Л. К. Ці документи, як і зазначені в першій групі, взято „з теки М. В. Довнар-Запольського“. Доцільність надрукування двох з цих документів не можна не заперечувати. Так, документ № 1 цієї групи „De Lithuaniae thelonis auctis et innovatis“, як справедливо зауважує сам автор передмови, є тільки фрагмент копії документу, що з його М. В. Довнар-Запольський, знайшовши в Архиві Міністерства Закордонних Справ, скористав в книзі „Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонах“. Навіщо-ж тоді друкувати шматок копії документу, коли є цілий оригінал? Документ № 4 з цієї групи — звіт про Яроша Воловича, як підскарбія земського, з 1615 р. — надруковано з М. В. Довнара-Запольського перекладу з польської мови; подано не все звіт про Яроша, а тільки частину його, — решта звіту не збереглася, як позначили видавці. Повстає знову питання: навіщо друкувати переклад частини документа, коли цілий оригінал і тепер переховується в Ленінградській Публічній Бібліотеці? Ясно так само, що обмежене значіння мають зроблені в передмові на підставі цієї частини звіту підрахунки й поділ на категорії прибутків В. К. Л.

²⁾ Праці комісії для вивчення зах.-рус. та укр. права, т. III.

молодшого дослідника, що його висунула вже пореволюційна Білорусь, — маю на оці Вас. Дружчиця та його розвідку „Места Менск у канцы XV і початку XVI ст.“ в ч. 12 „Прац Беларус. Дзярж. Універс. у Менску“. Аналогічну роботу, хоч і написану мало ще впевненою рукою, зустрічаємо ми в тому-ж першому томі Історично Археографічного збірника: „Нарыс соцыяльна-экономічнаго жыцця места Наваградку у XVI сталяцьці“ — А. Бурдзейки. Маємо тут розділи: література та джерела, адміністраційне становище Новгородка, державний уряд та місто, людність, зайняття її, торговля. Основна хиба цієї невеличкої розвідки в тім, що автор використовує мало не виключно матеріал, який тільки безпосередньо стосується до Новгородка і то невеликий, що досі був надрукований; це обмеження автор поставив собі свідомо. Такі розвідки в історичній літературі мають своє законне місце, бо дають потрібне для дальших праць зведення за певною темою матеріалу. Але навіть витлумачити матеріал на підставі самої догматичної аналізи тільки небагатьох документів, що безпосередньо стосуються до одної місцевості, з певністю можна не що-разу. Часто-густо, навіть щоб зрозуміти документ, треба брати на увагу аналогічні явища в сусідніх районах, де вони виявлені яскравіше, або змальовувати певне явище на тлі загального життя країни, де воно і ясніше виступає, і знаходить собі певне місце в загальному ладі життя. Прикладів на це розвідка А. Бурдзейки дає чимало. Ось, приміром, як автор робить висновок, що одним із зайняттів новгородських міщан був випас худоби: „Уже в привилеї на магдебурзьке право визначено, що міщани мають право пасти худобу свою там, де вони й перше пасли. Отож міщани мали худобу, що для неї був потрібний вигін: очевидно, худоби цієї було чимало, бо-ж міщани мали й свою землю, що її експлуатували иншим способом“. Або висновок, що Магдеб. право, попри всі порушення його від замкової адміністрації, мало для міщан чималу вартість, збудовано на такій цитаті: „Коли дей есмо право майтборское место нашому у господаря короля его милости виправляли, тогда мы сами, мещане, всим местом к той потребе нашей местской позычили сто коп грошей“. Або ще так: висновок, що Новгородок не лежав на торговельних шляхах до Московщини, робиться на тій підставі, що коли великий князь литовський послав р. 1529 посланців до Москви, то його маршрут не проходив через Новгородок; проте з того можна було-б тільки сказати, що Новгородок не лежав на шляху Вильна-Москва.

Тимчасом автор, поставивши собі завдання дати спеціально-економічний нарис життя Новгородка в XVI ст., таки справді на підставі цього обмеженого матеріалу і обмеженої методи тлумачення його пропонує читачеві певні висновки. Основний з них такий: у місті розвивається торговля; орендна ціна на мито в Новгородській коморі зросла за півстоліття (з кінця XV ст до половини XVI-го) в одинацяттеро; проте місто занепадало під впливом шляхетських привилеїв у місті та війни з Москвою. Цей висновок не підпирають факти, наведені в розвідці: про шкідливий вплив шляхетських привилеїв згадки в ній сливе немає, а такий дужий вплив воєн з Москвою саме для Новгородка є несподіваний, бо лежало це місто на західньому кордоні Великого Князівства Литовського і живилося з торгівлі не з Москвою, а з півднем. Правдивіша думка М. Довнар-Запольського, — йому належить у тому-ж Історично-Археол. Збірнику дуже цікава й велика стаття про соц.-економ. структуру В. К. Л. в XVI—XVIII ст.; тут він відзначає занепад Новгородка в другій половині XVI в. через те, що напрямок торгівлі на

Берестя втратив своє значіння, коли розвинулися торговельні шляхи до Балтицьких портів ¹⁾.

Ми зупинилися на невеличкій розвідці А. Бурдзейки трохи довше тому, що вона подекуди порушує питання, яке не може не цікавити історика права — питання про розвиток міст В.К.Л. під Магдебурзьким правом, про економічну діяльність їх, стосунки з замковим урядом, стосунки між різними групами людности, то-що. На жаль, ця праця, взагалі цікава як збірка матеріялу за певною тематичною ознакою, для отих питаннів чогось нового не дає.

Відзначім, нарешті, ще одну працю в тому-ж-таки Історично-Археологічному збірнику, присвячену містам В.К.Л. Це „Беларускія месты у гістарычнай літаратуры“ — В. Дружчыця; ця стаття є перший розділ праці того-ж автора, присвяченої „Історії білоруських міст з Магдебурзьким правом у XV—XVI віці“. Тут автор дає огляд присвячених містам В.К.Л. праць Владимирського-Буданова, Антоновича, О. С. Грушевського; реферує також погляди й інших авторів, що між иншим торкалися й цієї теми — Ярошевича, Любавського, Довнар-Запольського, Пічети; побіжно дає автор і деякі критичні зауваження на ці праці. Закінчує він оглядом тих правних збірників, що з них, за матеріялами дотеперішніх дослідів, черпали міщани знання Магдебурзького права. Наприкінці автор відзначає, що деякі акти Литовської метрики суперечать думці акад. Тарновського, буцім правними книгами в магдебургіях В.К.Л. були книги Щербича та Гроїцького, — „можливо, пише В. Дружчыць, що в цім доведеться допустити варіяції для поодиноких міст або окремих груп різних міст“.

В цій розвідці В. Дружчыця відзначім неточність характеристики поглядів В. Б. Антоновича на Магдебурзьке право. На думку В. Дружчыця, ці погляди „більше-менше однакові з поглядами М. Ф. Владимирського-Буданова“. Тимчасом це не зовсім так. Владимирський-Буданов уважав, що надання Магд. права відірвало місто від волости й розподілило суспільство на окремі стани. На думку-ж В. Б. Антоновича, Магдебурзьке право здобувало місто тільки тоді, коли розклад стародавньої общини заходив уже так далеко, що вратувати самосуд і самопорядкування виділеного з волости міста можна було лиш надавши чуже їм Магд. право. Спільність поглядів Владимирського-Буданова і Антоновича була лиш у тім, що Магд. право, як вони гадали, не спромоглося вратувати міста від занепаду, бо в основі своїй було їм чуже і не встояло під натиском замкового уряду, який не хотів поступитися своїми виробленими в попередній практиці правами.

Закінчуємо на цьому наш побіжний огляд сучасної літератури, присвяченої містам В.К.Л. Відрадий факт — той, що до цієї теми, яка з перших праць Владимирського-Буданова та Антоновича лежала облогом, знову беруться дослідники. Треба сподіватися, що опрацьованість архівного матеріялу, яка дуже збільшилася за ці шість десятків років, дасть змогу зревівувати чимало давніх поглядів і висвітлити багато чого в історії тих міських осередків людности, що ведуть тепер перед у житті країни.

С. Іваницький.

¹⁾ Стор. 43.

Правно-історичний розвиток людських імен та назв і значіння метрикальних книг для історії права.

Уваги з приводу книжки: Józef Widajewicz.— *Nazwiska i przezwiska ludowe. Studjum z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII w.* (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. Tom I, zeszyt 3. Lwów 1925).

Імена та назви для людей викликала потреба влегшити взаємини між поодинокими членами людського суспільства. Скрізь, де зібралось хоч-би тільки двоє людей, така потреба мусить повстати принайменше в примітивній формі — покликати один одного. Тим більше вимагав цього щоденний оборот взаємин численнішого суспільства. Тут не тільки доводиться покликати одну іншу людину, але треба її як-небудь одрізнити від більшої кількості людей. За-для цього служили та служать людські ймення. Згодом замало було самого надавання імен, бо людей з такими самими іменами чим-раз більшало. Точніш визначаючи окремих осіб того самого ймення, люди стали творити від окремих назв-поняттів — назвиська. За основу для назвиськ послужили з одного боку імена, а з другого боку т. зв. прізвища. В першому випадкові творено звичайно додаткову до імени назву від імени батька, чи матери, зазначаючи тим рід. У другому випадкові за матеріал для цього послужили різні прикмети або хиби людини, або знов докладніше означення місця замешкання і т. п. Кожночасні життєві обставини запроваджували в усе це поправки та зміни.

Людські імена існують, очевидно, так довго, як довго існує й сам людський рід. Проте, як давно людські імена та назви набрали юридичного значіння, цього в історії права зовсім не з'ясовано. Не з'ясовано цього не тільки для часів звичаєвого права, але й для часів писаних законів. Та є деякі логічні ознаки, які дозволяють думати, що вже дуже давно імена та назви людей мали юридичне значіння. Всюди, де є суспільство, — там безліч життєвих подій, там теж і право. Через величезну кількість тих фактів і потребу розмежувати їх що-до осібних людей і повстали всі ті імена, назвиська, прізвища, чи знов назви по батькові, — які невідлучно приростали до кожної людини. Ними користувалися всі, хто цього потребував у щоденному вжиткові та перед правом. Особливого-ж юридичного значіння надали їм організованіші форми громадянського життя, передовсім держава, ставлячи до кожного громадянина обов'язки, — як податки, повинності і т. п. та запроваджуючи навіть для контролю та обліку громадян деколи окремі списки. Звичайно, що через те імена, назвиська чи прізвища перейшли до сфери юридичного значіння, бо з кожним із них були зв'язані якісь суб'єктивні права або обов'язки. Спочатку життя стало прямувати до того, щоби закріпити за кожною людиною ту назву, яка відрізняла її від іншої. Наслідком цього в новіших законодавствах кожен має навіть право вимагати від державної влади, щоби заборонила комусь іншому вживати його ім'я та назвисько, а то й псевдонім (напр. § 44 австр. цив. код., що діяв у Галичині)¹⁾.

¹⁾ В СРСР змінювати ім'я та назвисько влегшено більше, ніж де инде й практикується дуже часто (гл. Собр. узаконений за 1924 р. № 61, ст. 601, — також Известия ЦИК СССР № 161 з 17/VII 1924 р. „О праве граждан именоваться свои фамилии (родовые прозвища) и имена“).

Неясно стоїть справа із зміною т. зв. імен по батькові („отчество“), що є особливою тільки країв колишньої російської імперії; — тут держава може бути деколи більше зацікавлена, щоби імен „по батькові“ не змінювати.

А то де-далі — через складність подій людського життя держава стала створювати право, яке закріплювало їх і за цілим родом і нащадками, що зрештою окрема одиниця могла відчувати як певного роду неволю, бо ім'я, назвисько чи прізвище могло бути для когось немиле або й некорисне.

Та й практика буденного життєвого обороту не дуже вважала на офіційне право і, як колись так і тепер, надається в народі дуже часто людям прізвища инакші, як у родових попередників ¹⁾.

Як-раз у зазначеній на початку розвідці, автор її Відаєвич намагається вияснити розвиток назвиськ, їх повстання та зв'язки й причини цього всього, простежуючи народні назвиська та прізвища одного села на підставі метрикальних книг XVII й XVIII вв. Його невеличка праця не проникнута чисто юридичними висновками, але вона має своє значіння для історії українського права з кількох причин.

По-перше тому, що Відаєвич ставить це питання й деякі інші зв'язані з ним, які з своєї природи відіграють свою ролю в науці права. По-друге, тому, що він торкається матеріалу по суті теж і юридичного. Вкінці через те, що цей матеріал походить із села Біща (Buszcze) етнографічно ще й тепер у переважній мірі українського, до того-ж побудованого серед української етнографічної маси Східньої Галичини. — Як-раз із того боку я й підійду до постановки Відаєвичевої праці. Та насамперед наведу провідні його думки.

Відзначивши недорозвинений стан дослідів над номенклатурою села, автор звертає увагу на метрикальні книги, як на цінне джерело для таких дослідів — насамперед над людськими назвиськами та прізвищами, а деколи, хоч і рідко, над топографічно-господарськими назвами. Подавши коротко історію метрикальної справи в Біщу, як римо-католицької, так і греко-католицької парохії та загальний опис книг, Ю. Відаєвич висновує, що метрики мають значіння тільки для пізнання генези селянських назвиськ. Що-до шляхти, то процес творення шляхетських назвиськ закінчився ще в XVII ст., саме тоді, коли метрики в Польщі щойно заводжено; розвиток шляхетських назв з'ясовують гродські та земські судові книги.

Назвиська сільського населення повстали в переважній кількості з прізвищ і родових назв (przydomeków).

Прізвище виступає по метриках часто побіч із назвиськом або на переміну з ним, але бувають випадки, що записувано в метриках і самі імена без назвиськ і прізвищ, деколи з вказівкою на рід зайняття особи. Сам розвиток селянських назвиськ закінчивсь іще недавно, приблизно в першій половині XIX в. Виклавши, як проваджено метрики, Ю. Відаєвич простежує на кількох прикладах, як змінювалися назвиська, підкреслюючи в цьому ролю записувачів метрик. Третій розділ присвячено майже новому питанню про назви окремих сільських господарств. Тут автор

¹⁾ На радянській Україні в офіційних бланках і документах уживається замість терміну „назвисько“ — терміну „прізвище“. З погляду юриспруденції це неправильно. Всі ми дуже добре знаємо, що крім офіційного імени та „прізвища“ народ мало не кожному надає (особливо на селі) справжнє прізвище, що немає нічого спільного з офіційними актами, а нащадкам таке справжнє прізвище не завжди передається. Але часто буває й так, що воно витискає з документів і офіційне назвисько. — Наука права відрізняє „ім'я“, „назвисько“ та „прізвище“, в'яжучи з кожним із тих слів инше поняття. До того погляду повинна-б стосуватися практика урядових документів, бо коли закон не дозволяє змінювати самовільно назвисько (офіц. прізвище) й закріплює його в документах, — то прізвище (справжнє прізвище) життя змінює частіше та й закон цієї справи не нормує за вийнятком випадків очевидної образи честі. Народ зате прозиває прізвищами, які тільки йому подобаються й спадають на думку.

звертає особливу увагу дослідників на цікаве явище, що поодинокі господарства в самому селі, себ-то т. зв. обістя (з усіма їхніми складовими частинами, домом і забудованнями, городом і садом, деколи лукою) мають протягом довгого часу свої окремі назви. Ще звичайне явище є назва господарства від кожногочасного власника. Та цікаве й складне по своїй суті явище є, на Відаєвичеву думку, другий тип господарства на селі з постійною назвою без огляду на зміну власників. Що правда, буває й так, що є родини з такою самою назвою, але одно не покривається з другим, себ-то родини не працюють по тих господарствах, які мають їхні назвиська. В інших випадках навпаки — народ називає родини, які мають свої офіційні назвиська, назвою господарства, утвореною від одного з колишніх його власників. Мало того. Не раз назву господарства творено не від назвиська, а від прізвища й від того прізвища називано згодом уже й власників господарства.

Праця Ю. Відаєвича спирається на метрикальному матеріялі — ймен, назвиськ і прізвищ одного села й можна гадати, що сама праця має випадковий характер, тоб-то: обізнався автор при нагоді з метриками бішецької парохії та й оголосив із цього приводу окремою книжкою свої історично-ономастичні міркування, щоби матеріял не загинув дурно для науки. З цього приводу не можна б дорікати авторові. Але його дослід ледві чи має характер випадковості, бо автор писав і інші праці з історії названого села й зазначає зрештою на початку розвідки, що метрикальні книги ще не експloatовані в науці й треба зібрати як-найбільше потрібних спостережень. Це викликає в нас побоювання, що автор у плануванні своєї науково-дослідчої роботи взяв за підставу вузько-стаціонарний спосіб досліджування метрикальних книг. Про доцільність такого вузького досліджування можна сумніватися. Річ у тому, що метрикальні книги одного села дають занадто мало матеріялу для загальних висновків або радше сказати, на такі висновки зовсім не дають підстави. За-для цього найкраще підходить для одинокого дослідника стаціонарно-порайонна робота, себ-то підсумки на підставі матеріялу більшої кількості сусідніх сіл або й однієї компактної географічної чи адміністраційної одиниці (як повіту, району). Знов-же для більшого числа дослідників — експедиційний спосіб, що, на жаль, не завжди можливе. Тут справа зовсім инакша, як тоді, коли порівнюємо якийсь загально-поширений і відомий інститут одного народу. Матеріялу метрикальних книг іще майже ніхто не торкався і треба його насамперед зібрати та розробити по окремих частинах етнографічної маси. Тимчасом Ю. Відаєвич декілька разів ставить побіч із фактами східньо-галицького села відірвані аналогічні або знову до певної міри відмінні факти з далекої Великопольщі або Помор'я. На мою думку, далеко доцільніше було-б простежити цілий комплекс сусідніх сіл. Автор неначе вириває матеріял з галицького села й намагається пов'язати його з іншими польськими, очевидно тому, що він зачепив матеріял, який походить з римо-католицької парохії. Тимчасом не кожного римо-католика можна вважати за поляка, а матеріяли з римо-католицького села східньої Галичини ще не мусять давати дослідникові уявління про чисті форми елементів польського побуту й культури. Така постановка досліду була-б безперечно помилкова. Що правда, колонія римо-католиків і поляків у Біщу сягає XV століття й Ю. Відаєвичеві відомий навіть фундаційний акт на костел із 1433 р. Та в цьому-ж-таки селі велика більшість населення це українці греко-католики та й узагалі великий відсоток із-поміж т. зв. поляків по селах західньо-українських земель це українці римо-католицького обряду. З цим кожний дослідник мусить

рахуватися. По-друге, не тільки римо-католики, але й чисто-польські колонії перебувають серед основної маси українського населення, а це безперечно не залишилося без наслідків, хоч-би взяти тут на увагу більшу близькість економічних і географічних умов життя сусідніх сіл, ніж сіл н. пр. східньо-галицького та великопольського. Послідовно не можна досліджувати ніяких питань з історії, побуту, звичаєвого права й взагалі культури тих польських островів, одірвано від історії й культури основної етнографічної маси, принаймні дооколичньої. Мені особисто відомо, що такі самі й подібні явища, про які згадує Ю. Відаєвич, є в дооколичніх селах. Один приклад — із недалекого від Біща села Конюхів. — Є там одно біля одного два господарства: одно Василя Процева, друге Івана Кубая. Але в селі на родину Василя Процева ніхто не каже Проців, але Кубай. Знов-же на диво Івана Кубая не називають Кубаем, а Байлигою. Знов-же Кубаїв іще з іншого господарства називають Соколиками. Є в цьому-ж селі й не одна родина й не одно назвисько, про які згадує Ю. Відаєвич у своїй розвідці (н. пр. Литвини, Худики), та вони не завжди римо-католики, а українці греко-католицького обряду. Тимчасом Ю. Відаєвич, коли й притягає які прізвиська та назвиська з дооколичніх сіл, то бере їх із сіл приналежних до римо-католицьких парохій, не достерегаючи, що викроїти з основної української етнографічної маси римо-католицький матеріал і пришити його до чисто-польського не пощастить та й не доцільно, не простеживши історичних звязків і впливів на цей матеріал основної маси. Все те являє собою чи не найдужчий аргумент за комплексування матеріалу за стаціонарно-порайонним способом досліджування (в даному випадкові метричального матеріалу). Шановний автор частинно вагу цього зрозумів, користуючись метриками також і місцевої уніятської парохії Біща та Поручина. Але коли ш. автор гадає на дальше поширити свої досліді, то не зможе він повищих питань узагалі спускати з ока без шкоди для науки. Це й причина, що наслідуюся на це все звернути його увагу.

Крім тих загальних зауважень, що стосуються до цілої розвідки, я зупинюся зокрема над питанням, яке випливає з третього розділу розвідки про назви господарства: чому господарство називається іменем або назвиськом (прізвиськом) одного з попередніх колишніх власників?

На мою думку, це можна пояснити двояко. Перша можливість це та, що люди просто звикли називати якесь господарство тією назвою. І хоч-би власник помер або продав його комусь іншому, то як довго живуть іще ті люди, які господарство називали назвою попереднього власника, так довго вони звикши називають його так само дальше та передають цю назву своїм найближчим молодим нащадкам. Тимчасом старі вмирають, а наступне молодше покоління в щоденних особистих і самостійних взаєминах із новим власником господарства знає, що власник є, напр., Худик або Болюха й тому називають господарство новою назвою.

Інша причина, якою мабуть можна пояснити це явище, корениться в умовах колонізації та формах землеволодіння XV—XVII вв. Хліборобські оселі XV—XVII вв. (дворища, „деревні“, села), до певної міри подібно як і колись початкові форми староукраїнського осілого життя — „весі“, повстали й розвивалися так, що довкола „дому“ (чи „диму“) основної родини розбудовувалися нові родини нащадків у більшому чи дальшому віддаленні відповідно до географічних умов, маючи свої земельні паї в спільній землі. Коли віддалення між поодинокими дворами було більше, вони мали свої окремі назви, утворені звичайно від імени батька, як голови господарства. Кожний такий двір виступав як окреме господарство. Наділи паїв ішли не на окремі особи, а на господарства

в рамцях кожночасного землеволодіння цілого поодинокого покоління (stirps). Поділ землі відбувався за клинвою системою¹⁾ так, що кожен двір-господарство мав свій пай у кожному клині та в кожній ґрунтовій зміні²⁾.

Отже не тільки в самому селі, але й на полях селянин натрапляв на окремий земельний пояс — пай двору, пай окремого господарства. Господарство двору розпадалося і надалі й виділювало з-поміж себе нових господарів. Та доки не було повного роздроблення й нового переділу колишньої основної землі з дворового господарства, його називано попередньою назвою колишнього голови-господаря й таким способом наче-б уважано всю колишню землю господарства й обістя за ту саму окрему господарську цілість, об'єднану колишньою назвою, хоч-би навіть шляхом купівлі, або через одружіння головне обістя перейшло в руки власника з іншим назвиськом чи прізвищем. У таких і подібних випадках ледві чи була життєва потреба змінювати й назву господарства до якої привиклося.

Тим більше могла залишитися традиція цього, коли взяти на увагу, що в XV—XVI ст. такі поодинокі двори (господарства) нерідко утворювали окремі оселі з окремими власними назвами. Послідовно — через дальший розвиток ці основні двори могли зіллятися в одну оселю, задержуючи свої назви.

Висовуючи можливість такого пояснення, хочу відзначити, що коли взагалі можна шукати причини обговореного явища глибше, як у звичайній звичці, то її треба шукати в умовах землеволодіння. Зрештою це ще треба уважніше дослідити.

Безперечна заслуга Ю. Відаєвича в тім, що він ставить це питання й старається навіть збагнути остаточні межі стійности та тривкості цього явища. У випадках, наведених у розвідці, він простежив, що окремі господарства, принайменше протягом одного століття відстоюють свою колишню назву. Назначити „максимум“ стійности господарських назв треба на підставі матеріялу з більшої кількості сіл. Ю. Відаєвич думає, що вона не довшя як півтора або два століття. Коли теперішні назви сягають у глибину XVIII-го віку, то напр. на початку XIX в. не доходили правдоподібно далі, як до початків XVII в. Це Відаєвичеве спостереження дослідники давніх актів повинні мати на увазі. Та мені здається, що в цій справі чим дальше в глибину віків, тим консерватизм більшає, форми господарства тривкіші, а послідовно й самі максимальні межі будуть тим довші, чим дальше в глибину віків.

Вкінці я принагідно торкнуся ще самого джерельного матеріялу розвідки як такого.

Метрикальні книги є насамперед вимовним доказом юридичного значіння імен, назвиськ і прізвищ, бо, коли-б не було колізій прав і обов'язків, то не було-б, може, й метрик.

Якже давно почалися метрикальні записи? Треба гадати, що взагалі першою організацією, яка почала докладно обчислювати своїх членів, була Церква. Вона нормувала багато справ, у цьому числі цілу низку родинних і за-для цього — такого обліку безперечно потребувала. Згадати-б тут хоч-би потребу скласти родовідне дерево, щоб вивчити, чи немає перешкод до одружіння.

¹⁾ Від слова „Клин“.

²⁾ Докладніше про це в працях Єфименкової: „Крестьянское землевладѣніе на крайнемъ сѣверѣ“; її-ж „Дворищное землевладѣніе“; її-ж „Арханческія формы землевладѣнія у славянъ и германцевъ“ з приводу праці Meitzena про форми розселення у слов'ян, германців, кельтів, фінів, і и.

Як-раз слово метрика (латинське *matricula*, ае) і визначає „спис“. Мені здається, що метрикального матеріалу не використовував іще ніхто для ширших історично-юридичних дослідів і тому на цьому місці я хочу назначити для історика українського права головні передумовні та орієнтаційні точки для такого використання метрикального матеріалу.

Метрики запроваджено в Церкві від найдавніших часів і мали вони різні форми, прим. спис оглашених, хрещених, диптихи, померлих, і т. п. Проводити метрики було й правом і обов'язком парохії. Тридентський собор і згадує про метрикальну книгу народжених, як про факт прийнятий; наказує провадити книги вінчань (засідання XXIV, гл. 1, 2 — *Registrum contrahentium matrimonium i registrum baptisatorum*). Як треба провадити книги — це нормує для католицької церкви *Rituale Romanum* Павла V. Tit. X, гл. 2 і д. В Польщі роблено метрикальні вписи від XVI століття. Мабуть посувався цей звичай із заходу й чим далі на схід, тим пізніше його запроваджено.

На Україні метрикальні книги запровадила постанова Київського собору 1646 р., а мітр. Петро Могила подав наприкінці 1-ої частини великого Евхологіону приписи як їх провадити. Яке значіння ті приписи мали й для Галичини, важко так зразу рішити, бо галицькі українці львівської діоцезії відновили коло 1700 р. взаємини з Римом, прийнявши тоді унію. Але можливо, що діяв там вплив Евхологіону, бо Синод замойський 1720 р., а так само львівський 1821 р. наказали подібно, як це було в Евхологоні, провадити 1) книги народжених і миромпомазаних, 2) книги вінчаних, 3) книги померлих і похованих і 4) ключ до всіх книг, — у деяких питаннях для історика права чи не найціннішу книгу т. зв. *status animarum*, складений за числами домів по селах; менше значіння має мабуть ключ до метрикальних книг по містах т. зв. *index animarum*, бо його складається не за числами домів, а як спис в алфавітному порядку осіб, на яких натрапляється в метриках. У цілій-же Австрії Йосиф II патентом із 20 лютого 1874 р. приписав, що кожен парох має провадити метрикальні книги 1) народжених і хрещених, 2) повінчаних, 3) похованих, — бо він найкраще може це виконати. Отже *status animarum* для держави не був обов'язковий¹⁾.

На Угорщині арт. XXXIII з р. 1894 закону про державні метрики доручає провадити метрикальні метрики цивільним урядовцям (отже й на Закарпатті).

Це що-до західніх земель та Наддніпрянщини.

На Московщині перша постанова, щоб провадити по приходях (парохіях) книги, для запису хрещення, шлюбів і померлих, — стосується до Собору 1666 р. Однак завів їх властиво своїм указом Петро I (14 квітня 1702 р.) (Полн. Соб. Зак. IV 1908), а загально поширено цей указ новим із 16 липня 1722 р. (Полн. Собр. зак. VI 4052). Форму записів і книг установлено 20 лютого 1724 р. (Полн. Собр. зак. VII 4480—86).

Я вмисне зупинився докладніше над тими датами через те, що тільки в їх межах можна користати з метрикального матеріалу й це історик права повинен знати для орієнтації.

¹⁾ Про це все та дальше див. Др. Василь Масцюх, Церковне право супруже, — розділ про метрикальні книги ст. 497—537, вид. у Перемишлі 1910; дещо у Відавнича ст. 2—4; також П. В. Верховський, Э. А. Г. С. — Зачем записывают браки, разводы и прочие акты гражданского сосюяния. Ленинград, Госиздат 1926, ст. 114—117.

По-друге, з усіх тих приписів пробиваються ті цілі, що за-для них видано приписи про метрики. А саме вони й визначають і ту частину змісту метрикальних записів, яка тепер може стати матеріалом для історика права.

З невеличкої літератури про значіння метрикальних книг, я, на жаль, користати не можу, задля її відсутности (Відаєвич покликується м. и. на розвідку Добровольського п. з. „Znaczenie metryk Kościelnych dla badań naukowych“, — Roczni. Tow. Heraldycznego r. 1920 str. 90—110), а що найважливіше для нас, не знати, оскільки ця невеличка література порушує історично-правове значіння метрик. Тому на цьому місці я висловлю кілька особистих думок, де, та в чому метрикальні записи можуть бути цінні для історика права, не кажучи про їхнє значіння для канонічного права та його історії, бо що-до цього то справа менше-більше ясна.

Що-ж до галузей громадянського права, то головне значіння метрик для нього випливає з того, що парохі провадили метрики, не тільки для потреб церкви, але як державні урядовці, а виписи з метрикальних книг мали значіння урядового документу. Через це книги прошивали та пропечатували представники державної влади. Одна тільки status animarum (у містах index animarum) не була властивою урядовою книгою. Її навіть не пропечатувано урядово, а служила вона парохіві до помочи, як ключ до всіх метрик. Не зважаючи на це, status animarum має чималу вартість для наукових дослідів. У ньому списувано мешканців сільських громад за числом (Nr.) дому так, як у якому домі (хаті) хто жив. Через та status animarum є цінний матеріал для дослідів про т. зв. мною „домові господарські спільноти“ та над питаннями звязаними з цим¹⁾.

Із метрик узагалі можна видобути допоміжний матеріал для прослідження історично-територіяльного розмежування політичних громад. У метриках обов'язково зазначувано приналежність особи до громади. А хоч територія політичних громад не завжди складалася з однієї оселі та й не завжди парохія була та сама, що й політична громада, але не рідко бувало в деяких періодах саме так. У кожному разі з метрик можна визначити приналежність хуторів і невеликих однодомових осель до тієї чи іншої політичної громади; вони дають також малюнок поділу більших осель (міст) на адміністраційні окремі дільниці, які колись могли бути і самостійними оселями-громадами. Додати-б іще до того, що юрисдикція пароха не поширювалася по-за межі його парохії й тому всі вписані це здебільша однопарохіяни, а коли парохія відповідала громаді, то й одногромадянам.

Цінний матеріал міститься в метриках для пізнання поодиноких верств і станів, населення як і релігійних визнань, бо все те там записувано. Записуючи більшого землевласника, вписувано й назву його реальности (напр. в Австрії в книгах померлих). Наслідком цього всього й подібного — витяги з метрикальних книг служили як доказ у справах майнових, споріднення, посвоячення та військових. Записувано там деколи також вироки суду, переписуючи або переказуючи їх зміст. Роблено вписи в справах про правесність і неправесність народжених, про розводи та сепарації від стола й ложа, про уневажнення одружіннів, також in foro civili. Смерть, похорон, визнання судом за померлого, рішення судової влади про ексгумацію похованого; усинівлення, одержання й позбавлення шляхетства, зміна назвиська та ймення на підставі рішення

¹⁾ Прікладно зазначаю, що цей термін ставлю замість терміну „здруга“.

державної влади; вкінці натуралізація громадян — усе те для деяких століть і десятиліть залишило в метриках свою відбитку та слід. Із записів і аднотацій у метриках можна навіть стежити, як розвивалися взаємини держави до Церкви.

У випадках, коли якісь частини метрик загинули або були пошкоджені, а копій не було, то ті частини відтворювано деколи додатково через переслухання свідків або на підставі інших грамот, напр. судових протоколів при розправах і опіках¹⁾.

Все те юридичні дії та чинності, які залишали в метриках свій слід.

Матеріал метрикальних книг має для дослідів над питаннями з новіших часів може здебільша допомічну вартість, бо є багато інших актів розпоряджень державної влади, на підставі яких різні питання можна простежити. Однак чим давніших часів торкаються метрики, тим цінніші вони для дослідника.

Тому й історик права в не одному питанні мусить мати цей матеріал на увазі, дарма що праця над ним вимагає муравлиної пильності та витриманості²⁾.

Петро Сосенко.

В. И. Веретенников. *К вопросу о построении истории учреждений.* (Из опыта изучения учреждений России XV—XIX веков). Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків, № 6, с.с. 15—25.

Коротка, але змістовна стаття проф. В. Веретеннікова, вміщена у VI книзі харківської катедри історії української культури (юбілейному збірнику катедри, виданому на пошану її керівника

¹⁾ Порів. зазначуваний уже розділ про метрики в праці Масцюха.

²⁾ Метричних книг із давніших часів заховалося мало, — принайменше в архівній евіденції. Що-до східньо-українських земель, то в київському центральному архіві давніх актів є такі книги з метричними записами: Ч. 434 реєстр метричних записів про хрещення в Київ. воеводстві з другої пол. XVIII в.; явки уніятських (греко-католицьких) метричних книг Ч. 4088 Кам'янецького деканату за рр. 1764—1783; Ч. 4091 Китайгородського; Ч. 4092 Городецького за 1765—1783; Ч. 4093 Гусятинського (1764—1783); Ч. 4094 Смотрицького (1764—1783); Ч. 4095 Сатанівського (1764—1783); Ч. 4096—4097 Солодковецького (1764—1784), Зіньковецького Ч. 4090—4099, 5528 (1764—1783) та Ч. 5535 (1784—1790); явка перед лятичівським (летичівським) гродським урядом метр. книг про хрещення дітей дворянських уніят. обряду в Захаровецькій й Крачківській парохіях і в Проскурівському та Зіньковецькому деканатах за 1768—84 під ч. 5530—5532, а під ч. 5536 і 5534 поповецького уніятського приходу за рр. 1767—1775 і 1748 (чи 1784) до 1789. З латинських (римо-католицьких) приходів: Тинненського (р. 1765—82), Куманівського Ч. 4075, Гродецького Ч. 4077, Залісецького Ч. 4078, Черчецького Ч. 4079—4080 і 4109 (за р. 1767—1790), Чернокозинецького Ч. 4081, 4102, 4106, 4112 (за 1764—1790); Камосинського Ч. 4082; Сокульценського Ч. 4083, Мукаровецького Ч. 4084, Сказинецького Ч. 4085, Орининського Ч. 4086—4100, Тарнорудського Ч. 4087; Кам'янецького уніят. деканату Ч. 4075, 4089, 4090 (за рр. 1764—1783) — всі-ж повищі неозначені роком — за рр. 1764—1791; Кам'янецького катедрального костела за р. 1764—1791 ч. 4076, 4087, 4099, 4103, 4105, 4107, 4108, 4110; ексерт метрич. записів сатанівського костела за 1786—1790 під ч. 4111; орининського за 1785—87 р. під Ч. 4104; Гусятинського за 1763—1778 під Ч. 4114; явка копії метрич. дворянської книги про хрещення, шлюби та похорони збржиського костела р. 1782—91, Ч. 4113, Лятичівського повіту р. 1782—91, Ч. 5527; Копайгородського прихода Ч. 5527 (р. 1770—83), Снитківського прих. Ч. 5529 (р. 1764—83); Шаргородського латин. прихода Ч. 5533 (р. 1787—89); список померлих у 1770 р. в м. Проскуріві та їх майна під Ч. 5749; що-до жидів: поголовний спис кагалів Лятичів. повіту за 1784, 1787 рр. під Ч. 5525 і 5650; такий-же спис із Київ. воев. за 1780-ті роки під Ч. 429; в Овруцькому та Житомирському повітах за 1778 р. Ч. 405.— Всі метр. книги парохій римо-католицького обряду писані латинською мовою, а греко-католицького обряду польською та українською. (Див. Список актових книг Київського центр. архіву давніх актів).

акад. Д. І. Багалія), стосується, на думку самого автора, до методології історії. Але сама тема її, предмет цієї теми — про історію установ — роблять статтю проф. Веретеннікова цікавою й для науки історії права. Адже установа є передусім категорія юридична. Що правда, досліджувати установу й її історичний розвиток можна, ставлячи собі різні завдання. Адже відомі досліди над ролю установи в певний період її діяльності, досліди, що на підставі фактів про установу відтворюють певні риси минулого і процеси розвитку цього минулого. Але з другого боку можна й юридично висвітлювати установу, і таке висвітлення та дослідження має, очевидно, право на перше місце, бо досліджується юридичну категорію — установу. З огляду на те стаття про методологію будування історії установ є, як ми сказали, цікава й для історії права.

В коротких словах зміст праці такий. Автор передусім завважує, що в побудові методології історії можливі методи дедуктивна та індуктивна. Він у данім разі вибирає останню. Він досліджує діяльність установ Росії. А втім визнає, що „всі найголовніші з висновків, зроблених у цих рамках — можна узагальнити; ці висновки можна перенести з галузи російської історії в галузь історії Європи середніх віків і нового часу за схожістю тих фактичних моментів, на яких робиться побудова на прикладі російського історичного процесу“ (с. 16). Діяльність установ Росії в певній формі фіксувалася на папері. Автор ділить форми цього фіксування на три групи. Перша — це форми меморіяльного характеру. Сюди слід застосувати журнали, реєстри, протоколи... Мета цих форм діловодства суто-меморіяльна, вона не має „жодного иншого змісту й значіння, як тільки зберегти слід про певну дію установи“ (с. 17). Друга форма — це папери, що характеризують, що стосуються до конкретного виконання певних дій. Як каже автор, „ця остання форма вже має, як видно, инший, ніж перша, характер, вона не зафіксує дію установи для пам'яті (це вже зробила перша форма), а відбиває в собі до певної міри вже конкретне виконання цієї дії“ (с. 17). Зрештою третя форма це — документи, що визначають норми діяльності самої установи, її функції. Це такі документи, як от укази, регламенти, положення, устави.

Вся сукупність писаних пам'яток становить діловодний фонд певної установи. Цей діловодний фонд є головне джерело для виучування установи. Але джерело не єдине. Окрім нього є й инші джерела, як от діловодні фонди инших установ, мемуари та записки сучасників, то-що. „Проте, пише проф. Веретенніков, без дальших доводів ясно, що діяльність тієї чи иншої установи відбито в цих останніх джерелах без порівняння менше і в менш точній формі, аніж у її діловоднім фонді. З цього висновок: історія всякої установи має передусім будуватися на дослідженні її діловодного фонду, як основного й найповнішого джерела; решта джерел можуть мати тільки другорядне значіння; їхня роля, як матеріялу, — роля третьорядна“ (с.с. 18 — 19).

Далі автор каже про характеристику певного матеріялу, про оцінку діловодного фонду в звязку з загальною ситуацією певного часу та за індивідуальними особливостями з'явлення певних документів; про класифікацію матеріялу.

Наприкінці своєї праці автор зазначає, що методи конструювання історії установ він тут не розглядає. „Питання про те, які саме конструктивні способи й методи для будування історії установ, як їх мають вживати, — питання окреме, досить складне й тому його розгляд має бути вже за тему окремого, самостійного етюдю“ (с. 23). Він торкається лиш однієї з метод конструювати історію установ, а саме методи „від-

зеркалювання“ („отображенности“). Основне його твердження в тім, що „кожний окремий, конкретний, частковий факт діяльності, життя установи завсіди так чи инакше відзеркалює в собі (у тій чи иншій мірі) загальні норми цінности цієї установи в даний хронологічний момент, ті чинні причини його механізму, які в цілості виявляють основну суть досліджуваної установи“ (с. 23). З ряду-ж таких фактів здобуваємо цілу картину чинности й життя певної установи.

В оцінці статті проф. Веретеннікова передусім звертає на себе увагу те, що в авторі тут виявляється історик XVIII ст. Адже всі ці писані пам'ятки, всі ці журнали й ордери й регламенти, то-що, — все це — пам'ятки, характерні саме для цієї доби. До цієї доби й стосуються по суті зауваження й концепції автора про діловодний фонд певних установ і характер поділу матеріялів цього фонду на групи. Але ця концепція, очевидно, мусить змінитися, коли розглядатимемо раніші періоди. Справді, коли візьмемо князівську добу й такі установи в ній, як віче, як боярська дума (вони існували й в російських землях), то тут, мабуть, побудова авторова про діловодний фонд не підійде. Адже відомості про них збереглися здебільшого з літописів. Отже тут літопис не грає тієї третьорядної ролі, не має значіння другорядного джерела, яке, за автором, мають усі інші матеріяли, що не ввійшли до діловодного фонду установи.

Що правда, автор пише про XV—XIX ст.ст. в історії Росії. Але й тут до його теми ввійшли XV та XVI віки, коли, думаємо, для історії установ діловодні фонди мають не таку вже першорядну роль. Якщо взяти, скажімо, боярську думу цих часів, то ще питання, де більше знайдемо матеріялу для її історії й її характеристики — в її незначнім під цей час діловоднім фонді чи в інших джерелах, як от літописи (для XV ст.), як свідчення чужоземців, як свідчення сучасників (приміром Курбського), то-що. Тут останні джерела далеко не мають того характеру матеріялів третьорядних, якого їм надає проф. Веретенніков, а раз-у-раз мають характер саме найважливішого й найяскравішого джерела. Отже цю концепцію автора про діловодний фонд і його значіння треба застосувати передусім для XVIII й XIX ст. ст.

Загалом-же треба дуже вітати появу методологічних праць з історії права (чи таких праць з методології історії, які стосуються й до права). Адже таких робіт наука історії права, принаймні наука історії права східного слов'янства, сливе не мала. Пригадуємо собі, опріч методологічних вказівок у деяких загальних курсах і в деяких окремих монографіях, тільки статю Н. Дебольського „О значеніи и методѣ исторіи рускаго права“ (Ж. М. Н. Пр. 1904 р. № 5), статтю цікаву, але досить позверхову й тепер вже невідповідну новим здобуткам і новим завданням. Певна річ, у роботі проф. Веретеннікова зокрема має бути цікавий дальший розділ — про конструкцію побудови історії установ, що стосується вже до кардинальної проблеми методології історії й історії права. Тут сподіваємося знайти чимало цікавого й для нашої науки, для якої вже назріла потреба в ґрунтовних працях суттєво-методологічного характеру.

Л. Окіншевич.

Jan Adamus. *Uwagi o pierwotnem małżeństwie polskiem i słowiańskiem.* (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, m. IV. Zeszyt 1). Lwów, 1927, стор. 1—27.

Працю, що назву її виписано вище, автор написав з приводу великої розвідки проф. Władysława Abrahama під назвою „Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskiem“ — Lwów, 1925, але сам автор не

вважає її за рецензію на названу книгу проф. Abraham'a, бо його увага є почасти особні досліді, а з другого боку вони торкаються лиш початкових розділів зазначеної праці проф. Abraham'a про найдавніші часи. Автор уникає полеміки з проф. Abraham'ом, а тому виявити, що в Uwag'ax належить самому Я. Адамусові, а що проф. Abraham'ові, можна тільки порівнявши праці обох названих авторів. Оскільки-ж працю Я. Адамуса обговорено з проф. Abraham'ом (стор. 4), можна її вважати за вияв поглядів обох авторів.

Складається книжечка Я. Адамуса з чотирьох розділів.

У першому найбільшому (стор. 5—19) розділі про первісний шлюб у Польщі й слов'ян, одзначивши, що в науковій літературі панує два погляди на первісний шлюб у слов'ян, як на безлад тілесний і багатоженність (стор. 5), автор констатує, що жаден з цих поглядів не визнає у слов'ян гетеризму (агамії), а тільки шлюб груповий (арк. 7) типу піраурійського, до якого він застосовує снохацтво чи „свекрівство“ (арк. 8). Снохацтво трапляється найбільше у слов'ян східних, а так само у сербів і болгар (ibid.). Що-до українців, то згадку про це зустрічаємо у Нестора-літописця, у „свиткові Ярослава“, далі в XVI—XX ст. (арк. 10). Типова країна снохацтва є Росія (ibid.). Автор не погоджується з поглядом, якого тримається більшість учених, буцімть суть снохацтва полягала в тому, що батько заступав недорослого ще свого сина: на його думку, „істота снохацтва полягає в тілесних стосунках свекра з невісткою (снохою) незалежно від того, чи чоловік її дорослий, чи недорослий“ (стор. 10—11). Констатуючи в такому разі у невістки наявність багатомужівства, автор підкреслює багатоженність для свекра, що, маючи свою дружину, живе з снохою, а так само й для його сина, бо свиток Ярослава згадує поруч з снохацтвом також про тілесне спілкування дівера з братовою, пасерба з мачухою; виключивши тілесні стосунки сина з матір'ю, матимемо тілесні стосунки взагалі між членами великої родини (стор. 12). Навівши свідчення Руба про те, що на Поліссі в великих родинах одружені брати мінялися на певний час своїми жінками, а так само про те, що одружені сини, обороняючи для себе батьківщину, забороняли старому батькові подружні стосунки (очевидячки з матір'ю), пропонуючи йому замість того своїх жінок (стор. 12), автор констатує тут груповий шлюб, що йде далі за шлюб піраурійський, бо тут є заміна дружин, а не часове право до стосунків тілесних з ними (ibid.). Звідсіля автор робить висновок, що існування шлюбу групового в русинів (українців) за далекої поганської минувшини доведено (арк. 13).

Про існування снохацтва в західних слов'ян відомостей немає, але автор на підставі хроніки Кузьми (стор. 13—17) доводить існування групового шлюбу в чехів і додає, що коли цю думку прийме наука, то доведеться прийняти подібне становище і в інших західних слов'ян, у тому числі й у поляків (арк. 13). Автор визнає за слушний зв'язок між снохацтвом і задругою, що на нього звернув увагу ще Франко (стор. 19).

Нарешті в цьому розділі автор згадує про право тілесної гостинності в гуцулів і пояснює це інститутом побратимства, що через нього гість увіходив до задруги: побратими навіть удвох мали спільну дружину (ibid.).

У другому коротесенькому, порівнюючи з попереднім, розділі (стор. 20—21) про багатоженність автор визнає, що слов'яни були народ багатожений (стор. 20), і висловлює думку, що багатоженність є наслідок розкладу спільних шлюбів (стор. 21).

У третьому так само коротесенькому (стор. 22—24) розділі про шлюб через захоплення (викрад) дівчини автор робить висновок, що захоплення призводило до шлюбу, дійсного з погляду права польського, а тому захоплення було способом до утворення шлюбу (стор. 24).

В останньому — четвертому розділі про віно й ціну набуття дружини (стор. 25—27) автор поглиблює теорію проф. Абрагама про шлюб через купівлю жінки. Так, автор завважує, що спочатку вимінювали жінку за жінку чи за якісь речі, а коли ці речі стали грішми, то лиш тоді то була купівля. Могла то бути даровизна й застава, бо геть згодом трапляється віно лиш як застава; навіть наймів (вислуження жінки), як умови, що походить од застави, не можна відкидати. Тому автор замість терміну шлюб через купівлю пропонує — шлюб через набуття (стор. 25). Так само автор поглиблює думку проф. Абрагама, що віно згодом було не ціною набуття жінки, а віддякою за посаг, бо поруч з віддякою за посаг віно мало ще характер шлюбного подарунку (заставного): віно часто було більше за посаг і надвишка ця мала спеціальну назву привінка; це є пережиток віна, як ціни набуття жінки (стор. 26—27).

Такий коротенько зміст невеличкої книжечки Я. Адамуса.

Цікавить нас, певна річ, перший розділ про снохацтво. На жаль, автор, тільки констатуючи снохацтво, пояснює його пережитками (атавізмом) групового чи спільного шлюбу, а не шукає для цього підстав в економічно-соціальних умовах співжиття. Правда, він визнає за слушну, як ми вже зазначали, думку І. Франка про звязок групового шлюбу з задругами, але не звернув уваги на трудову підставу, що її висунув І. Франко. Батько великої патріархальної родини „женить своїх синів і віддає заміж своїх дочок, щоб побільшити робочу силу родини“¹⁾, каже І. Франко. Як каже один мандрівник по Росії, батько женить сина в дуже молодому, недозрілому віці, хлопчиком 7—8 літ із старшою дівчиною, щоб з неї... зробити добру і порядну господиню“²⁾. У Синодському з р. 1775 серпня 5 указі підкреслюється та сама думка: „женять у селян хлопчиків-недолітків з дорослими жінками; від цього буває, що свекри впадають у гріх з своїми невістками, а ті забивають своїх малолітніх чоловіків“³⁾. Як бачимо, господарчі міркування примушують батька одружувати малолітніх синів з дорослими дівчатами, а невідповідність віку дорослої жінки й хлопчика-чоловіка призводить її до спілкування з тим чоловіком, з яким вона завсіди здибається в родині — з свекром, а то й з дівером. Так що не атавізм, не пережиток групового старовинного шлюбу, а господарчі обставини лежать в утворенні нерівного, що-до віку подружжя, шлюбу, а як наслідок цього — заміна нездатного до спілкування хлопчика-дружини на чоловіка дорослого, що трапляється під боком: свекор, дівер чи хто инший.

Я. Адамус, як зазначено було, не погоджується з більшістю вчених, буцім суть снохацтва полягала в тому, що батько заступав невістці її чоловіка-недолітка, і висуває своє твердження, що тілесне спілкування свекра з снохою, незалежно від того, чи чоловік її є дорослий чи недорослий — становить істоту снохацтва, а спирається на випадки з доби світової війни, коли батько дорослих синів, що були на війні, жив з їхніми жінками, а своїми невістками, і з однією навіть прижив дитину (стор. 10 і 8, при-

¹⁾ Життя і слово, т. IV за р. 1895, стор. 101.

²⁾ Ibid., стор. 103.

³⁾ І. Г. Оршанській, Исследования по русскому праву обычному и брачному. СПб. 1879, стор. 286.

мітка 1). Як-би Я. Адамус спирався на випадки, коли сини не були відсутні, як це було в дійсності, то це був-би може серйозний довід на користь його твердження; а коли це сталося підчас довголітньої відсутності чоловіків (це саме помічалось в росіян і за мирного часу, коли дорослі жонаті сини ходили десь на заробітки („отхожі промысли“)), то як-би ті невістки прижили дітей з чужими чоловіками (таких випадків була сила-силенна!), то хіба це доводило-б, що за наших часів живе ще гетеризм? Випадок, що його наводить І. Франко, коли дорослий син, що домагався від батька виділу й не одержував його, скаржився на суді, що батько „береться“ до його жінки¹⁾, у кожному разі сумнівний, бо, по перше, тут жадного спілкування свекра з снохою ще не було (сказано „береться“ — себ-то ще робить замах чи готується), а по-друге, син міг вигадати цей аргумент, щоб добитися судового вироку на виділ.

Так само сумнівні випадки, що на них покликається Я. Адамус як на довід сучасної тілесної гостинності в українців: офіцери, що їм будім-би-то батьки-господадавці пропонували своїх дочок на ніч, може не все щиро оповідають і замовчують або про ініціативу з свого боку, або про бажання батьків заробити на цьому якийсь гріш.

Узагалі-ж автор добре обізнаний з літературою питання і до праці ставиться сумлінно та уважно.

Ір. Черкаський.

Karol Koranyi. *Wpływ prawa flandryjskiego na polskie w XVI wieku.* (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, t. IV, z. 4). Lwów 1927, str. 54).

Питання про вплив правних систем різних народів одна на одну належать до тих, які часто привертають до себе увагу істориків права. Особливу-ж цікавість збуджують факти масового запозичення права, в формі рецепції цілої правної системи. На жаль, досліджуючи всі ці питання, історики часто-густо обмежують своє завдання тим, що виявляють самий факт запозичення певної норми, інституту або правної системи, а не зупиняють своєї думки над тим, що призвело до такого запозичення; не з'ясовують, чому імпортується з-за кордону одна правна норма й відкидається інша; в чім причина змін, що їх зазнають, буває, оті запозичені норми в новому оточенні. Тимчасом навряд щоб були тепер історики, — хоч-би якої вони були соціологічної теорії прихильниками, — які думали-б, що право живе життям, відокремленим від усього іншого життя певного народу; тим-то дослідники не повинні проходити без глибших дослідів повз факти рецепції чужих правних норм, надто цілих правних систем. Тільки ці досліді й дають у зазначеній справі матеріал, щоб відбудувати процес органічного зростання права, инколи раптово перерваний, але не припинений масовим вростанням до нього чужородного тіла.

Відомо, як дуже поширилося Магдебурзьке право в країнах Західньої Європи. Поширене в давній Польщі, воно звідти перейшло й в українські землі. Питання рецепції й перероблення, принатурення його до нового оточення мають у собі багато цікавого для історика; автор цієї рецензії теж присвятив був цьому питанню невеличку розвідку у в. I „Праць Комісії для виучування з.-р. та українського права“. В отій розвідці простежено, між иншим, як Гроїцький, переказуючи

¹⁾ Cit. op., стор. 101.

в своєму „Порядку“ „Артикулах“ і „Титулах“ норми інституту опіки над недолітками з Магдебурзького права, відміняв його, що-разу наближаючи до польського земського права тих часів і тим принатурюючи його до тодішніх соціальних обставин у Польщі. Близької до того теми стосується розвідка К. Кораного, що її отут рецензується, — близької тому, що присвячено її праці того-ж Гроїцького про опіку „Obrona sierot i widow“.

К. Кораному пощастило натрапити в одному з судових актів з Підкарпаття покликання на цей твір Гроїцького. Правда, це — єдиний відомий у науковій літературі випадок; проте він дає, на авторову думку, деяку підставу гадати, що й цей твір Гроїцького був за правну книгу в польських магдебургіях. Останнє міркування приводить автора до думки викласти зміст цього твору Гроїцького в порівнянні з головним джерелом його — книгою відомого фламандського вченого правника Jodoci Damhouderii „Pupillozum patrociniuz“, написаної, головне, на підставі джерел Магдебурзького права та практики фландрійських міст. Попереду автор доводить обізнаність польських правників з Дамгаудеровими творами взагалі. Як джерело своєї „Оборони сиріт та вдів“, твір Дамгаудера називає сам Гроїцький. Авторові лишається встановити тільки, з якого видання користав Гроїцький (їх було три 1544, 1564, 1586). Він гадає, що з третього. Сам Гроїцький написав свою „Оборону“ наприкінці життя, через півстоліття після інших відомих його творів, а видали цю працю вже сини його р. 1605. Далі автор аналізує обидві частини „Оборони“, титул за титулом, що-до джерел їх, і робить такий висновок: „Оборона“ є не переклад, а перероблення Дамгаудерового „Patrociniuz“; багато чого з Дамгаудера випущено, але багато чого й додано; зокрема багато додано норм безпосередньо з Saxenspiegel та Weichbild, дано зіставлення норм обох цих правних пам'яток у справах опіки; дано багато прикладів з практики краківських судів. Далі автор дає догматичний вичерпливо-повний виклад права опіки за „Обороною“, порівнюючи його до попередніх праць Гроїцького й спираючи його мало не що-разу на з'ясування тієї стадії розвитку німецького права, що виявилася в Saxenspiegel та Weichbild (цей догматичний виклад і становить головний зміст розвідки).

Закінчується дослід коротеньким висновком: „Якою була роля („Оборони“) в судовій практиці, чи вплинула вона на зформування права опіки, це — питання, що тимчасом, на жаль, має лишитися без відповіді. Що на ній спиралися, розв'язуючи суперечки з галузи опіки, це річ певна. Це стверджує відомий нам судовий вирок“, — і автор далі висловлює сподівання, що дальші досліді видобудуть на світ не один ще документ з таким самим покликанням на „Оборону“.

Відзначім у цьому останньому висновку явну суперечність між першою і другою частиною його: автор лишає без відповіді питання про те, чи вплинула „Оборона“ на зформування опікунського права в Польщі, проте вважає за можливе з певністю сказати, що на „Оборону“ суди покликалися, — але якщо справді покликалися, то хіба-ж це не є вплив на зформування права? Проте ми з отих двох суперечливих висновків приєднаємося до першого: від відповіді на питання про безпосередній вплив „Оборони“ на практику польських магдебургій треба тимчасом утриматися, аж поки його доведуть численні акти, що збереглися з XVI—XVIII віків. Не може за довід правити покликання одного судового акту на „Оборону“, бо покликання на правні трактати навіть чужоземних правників взагалі було дуже поширене в вироках польських

судів, — К. Кораний сам наводить тому приклади¹⁾. „Оборона“ мала одне тільки видання, дарма що інші твори Гроїцького перевидувалися кілька разів; це теж не свідчить за популярність „Оборони“. Звичайно, мова тут тільки за безпосередній вплив самої „Оборони“ на право польське, бо по суті норми права Магдебурзького, практика краківських судів, що становлять головний зміст „Оборони“, могли проходити до права польських магдебургій і по-за „Обороною“ Гроїцького, — скажимо, у *Sachsen's* Щербича норми опікунського права із *Saxenspiegel* та *Weichbild* було використано цілком.

Що правда, в „Обороні“ подано ще матеріял з практики фландрійських міст. Але те, що переказує в цій частині з „Оборони“ К. Кораний, стверджує характеристику, що її дав своїй „Обороні“ сам Гроїцький: він каже, що з Дамгаудероного твору він узяв тільки те „co ku używaniu najpotrzebniejszego być rozumiał, opuszczając wiele, które tu (w Polsce) nie są in usu“²⁾. І справді, з докладного порівняння „Оборони“ і „Patrocinium“, яке дає К. Кораний, видно, що Гроїцький або зовсім поминає практику фландрійських міст³⁾, або, наводячи цю практику, відзначає, що практика польських міст інша⁴⁾, додаючи инколи обережно, що й Польщі годилося-б такий-же лад завести⁵⁾, або просто подає цю фландрійську практику, як практику „чужих країв“⁶⁾.

Отже навіть, як-би виявилось, що „Оборона“ в польських судах була за правну книгу нарівні з іншими творами Гроїцького, то й тоді не було-б підстави говорити за будь-який вплив права фландрійського на право польське: К. Кораний не подає ні одного місця з „Оборони“, яке давало-б підставу казати, що Гроїцький узявся запровадити явно чи потай, прикриваючись нормами якогось іншого права, до практики польських магдебургій практику фландрійських міст, — скрізь, де ці норми дано без інших застережень, їх наведено, як порівняний матеріял, як право „obsuch krain“. Це дає певну відповідь на питання, що його К. Кораний, виставивши в заголовку своєї розвідки, ніде й разу не поставив у тексті її — про вплив фландрійського права на право польське, — для позитивної відповіді на це питання автор не дає жадного матеріялу; тим менше за це мови може бути що-до XVI-го віку, як стоїть у заголовку, бо саму „Оборону“ Гроїцького надруковано 1605 року, тоб-то в XVII-му віці.

Отакі наші міркування що-до можливих висновків з рецензованої розвідки. По-за отими висновками треба відзначити, що автор дуже пильно опрацював згадані твори Гроїцького й Дамгаудера; це тим цінніше, що до наукового обігу в літературі польського права ці твори заводиться вперше. Усім, хто працюватиме коло найцікавіших питань рецепції в Польщі, а через неї і в українських землях, Магдебурзького права, ця праця К. Кораного не раз стане у пригоді нарівні з відомими дослідями проф. Даргуна, акад. Тарановського та проф. С. Кутшеби.

С. Іваницький.

¹⁾ Стр. 8.

²⁾ К. Корануї, о. с., st. 13.

³⁾ Ibid., 17, 18, 19, 40.

⁴⁾ Ibid., 37, 38, 39, 41.

⁵⁾ Ibid., 47.

⁶⁾ Ibid., 18, 19, 20, 24, 25.

Акад. О. О. Малиновський. *Кари майнові та кари особисті.* (Нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та українського права). Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927, стор. 197—208.

Акад. О. О. Малиновський поставив собі завданням дати коротенький нарис історії кар майнових та особистих, маючи переважно на увазі зміну форм кари в первісному громадянстві.

За першу, найдавнішу форму кари в дикунів була помста, що складалася з двох елементів: мстилися на особі й на майні злочинця, причому жадних обмежень не було. „Помста необмежена і невизначена — особиста й майнова кара панувала за часи первісної культури“ (стор. 198).

Та писана історія знає вже визначені майнові кари. „Ще збереглися переживання помсти, але кара є переважно посягання на майно“ (ibid.). З'ясовує акад. Малиновський цей перехід од помсти на майнову кару коротенько так: „як-же помста була шкідливою справою і небезпечним ризиком і як злочин чинив економічні збитки, а майно мало велику вартість, то в людини... сама собою з'явилася думка: чи не краще, щоб укривджений та злочинець погодилися один із одним на умовах невизначеної помсти визначеною майнвою карою... такі добровільні згоди почали траплятися... в випадках незначних злочинів, що не викликали пекучого почуття помсти; далі вони поширювалися і на інші злочини, уживано їх усе частіш і частіш; нарешті, утворилася норма... злочинець... повинен дати укривдженому частину свого майна, а коли з'явилися гроші, — заплатити... насамперед укривдженому; потім... і укривдженому, і представникові влади, причому вироблено було певну таксу, скільки саме платити за який злочин“ (стор. 200).

Панування майнових кар було недовговічне. „Злочинець — людина невиплатна, йому бракує майна, щоб заплатити за злочин... Доводилося супроти таких злочинців уживати особової кари замість кари майнвної“ (стор. 202). Далі, особові кари „поширюються що-до осіб злочинців та видів злочину і до їх присуджують за всі більш-менш значні злочини формально всіх злочинців; майнові кари залишаються... як додаток до особистих кар або як... легкі кари за незначні злочини“ (стор. 204). Особисті кари за феодальної доби „набули дуже жорстокого характеру; вживано їх часто-густо саме супроти злочинців із нижчої класи, що порушували злочинами інтереси пануючої класи; цим владущі класи хотіли помститися за злочин у минулому та настрашити інших, щоб не вчиняли злочинів у майбутньому“ (стор. 205).

Отакі етапи розвитку кар за злочин малює акад. Малиновський у своїй цікавій статті, причому влучно обґрунтовує свої твердження пережитками з права, починаючи з доби писаної історії аж до наших днів: Руської Правди, Судебника Казимира, привилеїв, Литовського Статуту, „Прав, по которим судится малоросійській народ“ і звичаєвого українського права другої половини ХІХ ст., за збірниками П. Чубинського.

Сумнів викликає однак твердження, що помста, складаючися з двох елементів, скерованих на особу винного й на його майно, в дальшому розвитку зрелася чомусь цілковито однієї своєї складової частини, скерованої на особу винного, і розвинула лиш другу частину, скеровану на його майно. Злочинець, як гадає акад. Малиновський, завдовольняв скривдженого частиною свого майна або пізніше платив грішми винагороду скривдженому й штраф державній владі. Очевидно, що матеріальна

складова частина помсти мала на увазі винагородити скривдженого за його шкоду, за його матеріальну втрату, і цей бік помсти далі лиш було врегульовано й зведено до певного розміру — до такси. Але й друга складова частина помсти, скерована на особу винного, не зійшла цілком з кону життя, і ми бачимо, що її так само поставлено в певні рамці: щоб винному вчинити те саме, що й він учинив скривдженому, а не більше. Це так званий тальйон — око за око, зуб за зуб. За це акад. Малиновський зовсім не говорить. Тому не зовсім ясне в його трактування дальшого ступеня в розвиткові кар, а саме — перехід од кар майнових до кар особистих. Як гадає акад. Малиновський, винного, неспроможного заплатити певну суму скривдженому й державній владі, били, калічили й життя йому страчували. Але бувало й так, що такого неспроможного видавали скривдженому на виробок (одробіток), а раніш просто повертали на невільника. Можливо, що кари, скеровані на спричинення стражданнів особі винного, маючи, з одного боку, своє коріння в тій складовій частині помсти, яку було скеровано на особу винного, заміняли собою, з другого боку, штраф, що йшов державній владі. Життя завсіди буває складнішим, аніж ми його собі уявляємо, і не вважає на ті логічні й простолінійні формули, які ми йому хтіли-б накинути. Почавшись ще в первісному громадянстві, кари й до нашого часу заховали обидві свої складові частини: кару на особі винного та кару на його майні. І не було такої доби, коли-б панувала лиш одна складова частина первісної помсти.

Можна й іще де з чим не погоджуватись, як от з уявлінням автором про потік Руської Правди, що князь одданого йому на потік, „вбиває, б'є, проганяє геть із суспільства, поневолює і, окрім того... одбирає все... майно“ (стор. 204). Ст. Борисенок довів, що потік Руської Правди то є лиш вигнання (рідкіш, заслання) та поневолення, коли злочинець був неспроможний одшкодувати скривдженого¹⁾. Так само може викликати заперечення розподіл права на „давньоруське, західньоруське й українське (див. підзаголовок), наче в давньоруському й західньоруському нема елементів права українського. Нарешті, треба відзначити, що підзаголовок — „нарис з історії давньоруського, західньоруського й українського права“, на нашу думку, не зовсім відповідає змістові статті, бо, як уже зазначено, цими правами автор обґрунтовує й ілюструє свою загальну думку про головні етапи розвитку кар, переважно майнових і особистих у первісному громадянстві.

Ір. Черкаський.

Проф. Ростислав Лашенко. *Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій* (кінець). Збірник правничої комісії при історично-філософській секції Наукового Товариства імени Шевченка, ч. 2. Львів, 1927, стор. 1—87.

Продовжуючи виклад судочинства копного, автор у VI розділі попередю говорить про „гоніння слідом“ злочинця, застосовуючи цей інститут до попереднього слідства (стор. 2), спускаючи з ока, що гнала слід копа, яку скривдений „збірав... з усіх сел, що належали до даної копної округи“ (стор. 1), а не сам укривдений, якому (а не копі) наш

¹⁾ „Карний зміст „потіка“ Руської Правди“, вип. I „Праць ком. для вивч. західньоруського й укр. права“, стор. 30—31.

автор надає право вимагати від села, до ґрунтів якого слід приведено, видати злодія (стор. 2), а не слід, найперше, вивести. Забуваючи, що гоніння слідом є „попереднє слідство“, наш автор тут-таки каже про те, що громада-„община“, яка не видала злочинця „по присуду копи, також присуджувалася заплатити покривдженому всі його шкоди“ (стор. 2). Отже, кажучи про гоніння сліду, автор тут-таки говорить і про другий інститут — „видачу“, а застосовуючи гоніння сліду до попереднього (а не судового) слідства, тут-же каже, що копа-община присуджувала другу общину заплатити шкоди. Виходить, що копа провадить і „попереднє (себ то до судове) слідство“, і разом з тим і судить.

Цілком даремно автор, підпираючи себе авторитетом Спрогіса, отожднює гоніння сліду з зводом Руської Правди (стор. 3, прим. 5), що нічого спільного з гонінням сліду не має, бо гоніння слідом має на меті розшукати злочинця по тих слідах, що він необачно залишив, а звід має справу з опізнаною в певної особи пропалою річчю чи животиною, яка (особа) зводом-ставленням свого заступці — намагається довести совісність свого володіння й перекласти відповідальність на заступцю. Це таке отожднювання недоречне, це найяскравіш видно з того, що Литовський Статут, який ближче за нас був до зводу Руської Правди й сам уживав цього інституту, забороняв переносити звід, початий на певному уряді, до іншого уряду, а гоніння слідом не переводилося на уряді, а йшло слідом туди, куди той слід приведе.

Далі, наш автор афоризм копного права — невихід завжди платить шкоду — звязує з невиходом на слід; невихід має ширший обсяг і може мати місце й у випадках нестання на копі взагалі.

Цілком даремне наш автор бере на себе обов'язок виправдати ідею старовинного права накладати „відповідальність цілої громади за вчинки її поодиноких членів“ (стор. 4 — 6) на їхню громаду, бо в даному разі відповідає громада не за що інше, як за те, що вона сліду не може одвести, що на слід не виходить, що шкодника, коли вона його знає, не видає, а це все становить особисту вже вину громади, бо вона цим усім покриває шкодника.

Нарешті, в тому самому VI розділі, без ніякого звязку з гонінням сліду, автор надзвичайно побіжно говорить про способи забезпечувати станя винного на суд — про ув'язнення й поруку (стор. 6—8).

Дальший розділ VII у підзаголовку починається — „судове слідство“. Отож виходить, що присягання, муки, трус, оглядання й гоніння сліду, про що автор наш казав у попередніх розділах, — це все акти не судового копного слідства, а попереднього, досудового. Якогось дивного погляду додержується наш автор на судове слідство.

Переходячи до порядку копного судочинства, автор одзначає, що його досить розробили вже Іванішев, Єфименкова й Спрогіс, а тому він на ньому зупинятися довго не хоче (стор. 9), зазначаючи, що копа збиралася тричі, а що-найбільше — чотири рази (збиралася й більше!); залежно від цього копа мала й різні назви. Зупиняється ще наш автор над тим, що копа додержувалася давніх звичаїв, а в цьому він убачає „необхідні в судовій справі плановість, закінченість, ясність, без яких копа з організованого зібрання перетворилася-б неминуче на бурхливий і цілком випадковий натовп людей“; стародавні звичаї накладали своє „veto на прояви помсти“, були „гарантією, що на неї спиралися всі надії обвинувачених“; нарешті, стародавні звичаї підносили авторитет копи, імпонували навіть її ворогам (урядові, шляхті польській і українській походженням). Це все спричинилося до того, що діяльність копного суду не загасла остаточно навіть у половині XVIII ст. (стор. 10—11).

Судове копне слідство починалося скаргою скривдженого, де зазначалися всі дані про шкодника, коли скривджений устиг їх зібрати через обиск і опит до копи; тоді винний повинен був стати на суд і вивід з себе чинити. Коли-ж шкодник був невідомий, тоді копники повинні були дати „з себе поліку“, що то не вони є шкодники й про шкодника не відають. Тут наш автор проминає інститут „опиту“ на копі, що зв'язує між собою скаргу скривдженого з полікою — одказом копників; щоб копники могли відповідати, треба, щоб їх було опитано, чи не знають вони шкодника. Прогалина ця сталася очевидячки тому, що автор наш обиск-опит вважає тільки за інститут того слідства, що його переводить скривджений до копи.

Коли полікою справу не висвітлено, її пускали на переслух — себ-то припиняли справу до моменту, коли скривджений прочує й довідається поміж людьми про певні дані проти свого шкодника (стор. 13—14). Так само слушно автор говорить і про заклад — ставлення шапки, ноги з ногою (стор. 14—18). Неправильний тільки здогад нашого автора про те, що цього звичаю вживали по-за українською етнографічною смугою: про шапку-заклад говорять акти козацьких судів Гетьманської України в XVII стол.

На цьому автор закінчує судове на копі слідство й переходить до вироків. Виносили копники їх одноголосно. Неправильно автор твердить, що загал, маса на копі своєю більшістю не силувала думки меншости — „акти сливе на подають нам матеріялу для таких висновків“, каже він (стор. 19), але акти як-раз говорять за те, що, не дійшовши згоди, копа розходилася, не розв'язавши справи, або переконувала один одного бійкою.

Цілком слушно автор зазначає, що копний суд, виносячи вирок, керувався і своїм власним звичаєвим правом, і Литовським Статутом, причому до вимог Статуту ставився досить вільно. Помилково автор до форм кари на горло відносить садження винного на пеньок (стор. 24): акт, на який покликається він, має на оці „муки“, а не кару на горло; та й узагалі відомий спосіб садити на кола, а не на пеньок.

Твердячи, що смертної кари копний суд уживав рідко (стор. 25), автор намагається це довести відсутністю по деяких магістратах катів (стор. 26—27), не вважаючи на те, що, коли не було ката, ролю його виконували скривжені, а то й сами винні, що, наклавши собі повроз на шию, кидалися з шибениці й сами себе вішали.

Не подобається нашому авторові, що від суду копного можна було одізнатися — апелювати до вищого права — гродського суду, за яким він визнає право контролю над вирокими копного суду на тій (сумнівній) підставі, що до судових гродських книг вирокими копних судів заводилися по реляціях возних (арк. 27). Закінчує копний процес наш автор указівками на те, що копники брали пересуд і пам'ятне (стор. 32—33), але яка була межі ними різниця й в якому розмірі вони платилися, автор мовчить.

Дальший VIII розділ автор присвячує питанню, як ставилася до копного суду шляхта й польсько-литовська держава, і на підставі поодиноких випадків, які не набули характеру масового явища, робить висновок, що в межах шляхетської Речі Посполитої копний суд був „явищем беззаконним“ (стор. 37). Але знаючи, що „засади копного права увійшли навіть у... Литовський Статут“ (ibid.), автор ставить собі запитання, як розв'язати „ці суперечності“. Описавши занадто густими фарбами становище селян-підданих, яких прирівнювано навіть до речі (*servi sunt res*), автор убачає в самому факті існування копних судів за шляхетської держави з її шляхетськими порядками й свавіллям „могутність“, „силу

дійсного живого права“, що „перескочило через усі перепони, через цілу низку штучно утворених загат і влило в сухі артикули права писаного живі й свіжі ідеї“ (стор. 41). „Цього не розуміла шляхта, але значіння копного суду для держави в відомій мірі визнавали кермуючі литовські й польські кола, які підходили до копного суду з погляду практичної, звичайної доцільности“ (ibid.). Виходить, отже, що копний суд у шляхетській Речі Посполитій був явищем беззаконним і в той самий час, з мотивів практичності й доцільности, та сама Річ Посполита визнавала його й заводила навіть по тих землях, де копного суду, перед тим не вживали. Суперечности, виходить, автор не розв'язав та й не міг розв'язати, бо „беззаконства“ копного суду в дійсності не було. Були поодинокі випадки негативного ставлення до копного суду з боку шляхти-панів, а іноді й урядових судів, але в куди більшій кількості було доброзичливе ставлення до копного суду як з боку шляхти-панів, так і шляхетсько-панського урядового суду, не кажучи вже за те, що закон наказував панам посилати на копу своїх підданих, коли хто захтів-би шкоди своєї доходити копою, наказував самому урядові в певних випадках скликати копу й навіть одправу чинити високам копного суду. Становище копного суду було не беззаконним, а навпаки цілком законним і доцільним.

Далі, в тому самому розділі автор торкається питання про терен, що на нього поширювався копний суд. Повторюючи висновки щодо цього проф. Іванішева, Антоновича, Новицького й Спрогіса, автор, спираючися на етнографічні межі українського народу за Рудницьким, Кордубою і Яблоновським, робить висновок, що „найінтенсивнішою діяльністю копних судів... визначалися повіти... в межах етнографічної України, в межах стародавнього територіяльного розселення українського племені“ (стор. 46), в тому числі й на Гетьманській Україні (стор. 47).

Розділ IX являє собою ілюстрацію копного процесу на справі возного енерала Івана Есмановича Вабищевича-Плотницького, що автор надрукував у Записках УГА в ЧСР; рецензію про ню надруковано в третьому випуску „Праць“ (на стор. 455—456).

Розділ X присвячено питанню про культурний вплив на Литву „руського“ народу, „руської“ мови, під якими автор розуміє українську культуру, українську мову, один лиш раз прохопившись про вплив поруч з українською культурою й культури білоруської (стр. 65). Підставляючи скрізь під слово „руський“ слово „український“, автор говорить про панування в Литовській державі XV—XVII ст. української мови в законодавстві, суді та адміністрації, в діловодстві копних судів і лиш колонізаторська політика польсько-литовської Речі Посполитої спричинилася до того, що „руську“ мову було вигнано з судів.

Розділ XI трактує про те, що національні риси народнього копного права живуть ще й досі на Україні, а на довід цього автор наводить з Чубинського інститут з а в о д у (від заводити, показувати), кажучи, що „в даному випадку маємо діло з рештками колишнього копного устрою, копного судівництва; „завод“ — далекий відгук колишнього копного устрою, старовинної копної судової процедури“ (стор. 74). Для ілюстрації автор наводить справу з початку XVI ст. про розграничення дібр кн. Василя Сангушка з смиднянами, де сторони теж „заводили“, указуючи границі (стор. 75—81).

Останній XII розділ автор присвячує характеристиці „общини“ московської, що спиралася „не на особу, не на індивідуальну творчість і самодіяльність поодиноких осіб, а навпаки — на певне самозречення поодиноких осіб свого повновластя і в перенесенні в сфері громадських

і приватно-побутових стосунків на мир, громаду“ (стор. 82), — протиставлячи їй українську громаду-віче, яка не зазіхала „на людську індивідуальність“, не збезличувала маси; в українській громаді кожний член її „був не тільки повноправним суб'єктом прав приватних, але й носієм високої ідеї народньої суверенності“ (стор. 83). Ці думки наш автор підпер авторитетом Костомарова, Драгоманова й Куліша (стор. 86). На авторову думку, „на принципи асоціації, спілки, товариства, співділення в громадському життю... спиралася така оригінальна, надзвичайно цікава судова організація, яка була відома під іменем судів копних“ (ibid.). Але спочатку Польща, потім царська Росія „заїла“ вільності українського народу, доконавши й „рештки копного судівництва на Україні“. Закінчує автор свою роботу сподіванкою, що прокинуться до життя найздоровші елементи національного українського права і серед них „найздоровші засади українського копного права — засади національного народнього судівництва“ (стор. 87).

Тепер можна зробити висновки.

Я помилився, коли писав у своїй рецензії, що „процес копного суду до винесення вироку автор закінчив“ („Праці“, вип. 2, стор. 294), бо в другій половині своєї монографії проф. Лашенко говорить про гоніння сліду, про дання копниками о собі справи, про заклад-парі, про скаргу скривдженого й потім уже про вироки й виконання їх. Але зауваження мої про інші прогалини в трактуванні того чи іншого інституту копного права залишаються в силі. Можна було-б іще вказати на прогалини, звязані з тим чи іншим інститутом, про які говорить наш автор у другій половині своєї монографії, хоч-би про те, які вироки виносив копний суд по суті, до яких кар засуджував, які були апеляційні інстанції для вироків копного суду (окрім гродського суду); зовсім не помітив він таких оригінальних і цікавих інститутів як видача винного копі від пана винного й скривдженому від копи, одказ суду копного панові винного й урядові й т. д. Пояснити це все можна, як я й зазначав, тим, що в підвалину своєї праці автор клав літературу питання, а не самі акти в їхній сукупності, хоч, визнаю це, деякі акти автор читав. На мою думку, треба було-б робити навпаки: вивчення актів класти в підвалину свого досліджу, а літературою лиш коригувати свої висновки чи відзначати хибні висновки своїх попередників. Що автор саме так працював, можна вказати на гоніння сліду (стор. 2), на копне ув'язнення (стор. 6), на поруку (стор. 8) і т. д., де автор трактує зазначені інститути не на підставі вивчення актового матеріалу, а на висновках інших авторів, як от Іванішева, Єфименкової й т. д. Та він і сам це визнає, кажучи „як свідчить“ такий-то автор, ніби ці автори були сучасниками копного суду й їхні слова можна прирівняти до актів.

Попередній мій висновок про систему викладу так само залишається в силі: розповівши про опит свідків, про присягу, про муки, про лице, про трус, про оглядання, про гоніння сліду — себ-то про інститути копного судочинства, автор їх застосовує до „попереднього“ слідства, що невідомо, хто його переводив, а до судового копного слідства застосовує скаргу скривдженого, поліку чи вивід копників, заклад-парі та й годі. Ясно, що про всі зазначені інститути треба було сказати в копному судовому слідстві, почавши з скарги, опиту, оглядання й т. д. аж до вироків, бо це все й є судове копне слідство, бо всі ці інститути мали на меті викрити винного й установити його винність — а це й є завдання кожного судового слідства, значить і копного. Жадного попереднього офіційного слідства тоді не знали й органів для переведення їх не було.

Усі акти судового слідства переводила сама копа або, за її дорученням кожного разу, обранці її, одкладаючи кожного разу справу до иншого разу, коли бракувало якихось відомостей, або й припиняючи на деякий час справу (пускаючи її на переслух), коли викрити винного не щастило.

Взагалі авторова архітектоніка невитримана. Не кажучи вже про те, що в тому самому розділі автор об'єднує інститути, що нічим один з одним не зв'язані (напр., гоніння сліду й ув'язнення в розд. VI, судове копне слідство й вироки, виконання їх, а після апеляція, судові оплати в розд. VII, відношення шляхти до копного суду й терен його поширення в розд. VIII), він перебиває свій виклад, вставляючи розділи не на своє місце. Напр., закінчивши з копним судочинством узагалі й перейшовши до відношення шляхетсько-польської держави до копного суду й тут-же трактуючи про терен поширення його (розд. VIII), автор наш у розділі дальшому (IX) знову повернувся до копного процесу й на одному прикладі ілюструє той копний процес, а потім знову переходить до загальних питань про культурний вплив на Литву українського народу, його мови (розд. X), про те, що національні риси українського копного права живуть іще й досі на Україні (розд. XI) й що московська община й українська громада, будши тим самим інститутом, мають протилежний по суті зміст (розд. XII).

Найбільша хиба авторова є його надзвичайний національний патріотизм, що примушує його „превозносити до небес“ все українське, а в чужому вбачати все найгірше. Цей патріотизм дратує поляків, литовців, дратуватиме, очевидно, й білорусів. Цей патріотизм примушує його виправдовувати деякі інститути копного права, які він вважає за негативні (вживання мук, відповідальність громади за вчинки поодиноких осіб). Цей патріотизм диктує йому явно неправдиві твердження, як от „беззаконство“ копного суду в литовсько-польській державі, український вплив на Литву й Литовський Статут, на мову актів, забуваючи, що Біла Русь раніш звойована була від Литви, що вона географічно ближча була до Литви, аніж Україна, і, значить, могла впливати й впливала на Литву та Литовський Статут. Себе особисто я теж вважаю за українського патріота, визнаю, що актова мова білоруська й українська сливе не відрізняються одна від одної, ладен твердити, що мова білоруська повстала коло XVI—XVII вв., себ-то пізніш за українську, а проте вважаю, що питання про мову Литовського Статуту й актів повинні розв'язати фахівці-філологи, а не історики права, хоч-би й великі патріоти. Так само джерела Литовського Статуту ще не вивчено, як треба, а тому вирішити безсторонньо, справедливо, не дратуючи нікого, питання про вплив на Литовський Статут українського права тепер ще не можна.

Зазначений патріотизм, що межує з шовінізмом, з невизнанням нічого по-за своїм народом, збезцінив і те оригінальне, що дав у зазначеній своїй праці наш автор, як от рядки про значіння давніх звичаїв, про пережитки інститутів копного права в сучасному звичаєвому українському праві й т. и.

Ір. Черкаський.

D. M. Odinec. *Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu*. (Historicko-pravní náčrtek). Sborník věd právnických a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze. 1926, ss. 382—426.

Доба Хмельниччини після революції має низку нових дослідів. Адже про ню говорять останні випуски фундаментальної „Історії України-Руси“ акад. М. Грушевського; їй присвячена „Україна на переломі“

В. Липинського. Історики-юристи Р. Лашенко й В. Заїкин пишуть про правне значіння переяславської умови 1654 р. На межі між історичними та історично-юридичними працями стоять досліді І. Крип'якевича над державою Богдана Хмельницького. Нині маємо ще один нарис — статтю Д. М. Одинця присвячену юридичній темі про „Приєднання України до Московської держави“, надруковану в чеському журналі, що раз-у-раз містить нариси й досліді з історії права різних слов'янських націй. Стаття Д. Одинця є, як свідчить примітка редакції, скорочення „з більшої праці автора, що до цієї-ж теми стосується, праці досі не виданої друком“; її чеський часопис переклав з російського рукопису.

Знайомимо передусім читачів наших „Праць“ із змістом праці. Її перший розділ говорить про правне становище українського козацтва в добу польського панування. Автор каже про різні умови козацтва з польською владою, королівські привилеї козакам, козацькі реєстри. Вказує на їх право обирати собі старшину; характеризує обов'язки козацтва що-до військової служби. Він при цьому підкреслює, що „при встановленні прав і вольностей реєстрового козацтва цілком бракувало будь-яких постанов про Україну, як територіально-адміністративну й тим більше політичну одиницю. Вийняток з загального права було виключне коло осіб — українське козацтво і ніколи — сама Україна чи її частина. Територія України за цілу добу була в обсягу польського права, що було аксіомою польської політики в козацькому питанні“ (с.с. 385—386). І до того-ж козацькі проводирі аж до повстання Богдана Хмельницького не хтіли цілком і радикально змінити старі політичні й суспільні звичаї, але домагалися, щоб „його королівська милість“ поширив і потвердив давні корпоративні вільності війська запорозького (с. 389).

Артикул другий статті торкається політичної й громадської програми повстання Богдана Хмельницького. Автор зазначає, що своїм суспільним становищем був Богдан Хмельницький „близький до середніх польських шляхетських кіл“. Він підніс повстання за корпоративні козацькі права. Але „найголовнішу кількісно силу повстання творили народні маси. Соціальний характер руху р. 1648 виявився тоді-ж дуже швидко... Стихійна сила повстання тягла за собою і самих ватажків повстання, раз-у-раз і проти їхньої власної волі. Але й ці ватажки завжди трималися своєї попередньої позиції, трактуючи повстання головне з погляду порівнюючи вузького кола суто-козацьких потреб та інтересів“ (с. 391). Сам гетьман не мав на увазі соціальної революції. Зборівська умова каже тільки за козацькі права, гетьман охороняє шляхетське землеволодіння, хоче щоб піддані віддавали шляхті й монастирям „послушенство“... На аналогічній позиції стояли й ті кола козацької старшини, що гетьмана оточували. Отже „стремління до станово-корпоративного характеру козацьких привилеїв, особливе піклування про запорозьке військо, мало не повне мовчання в питаннях, що торкалися інших кіл суспільства, якщо не рахувати прав православного духівництва й становища православної церкви, повна відсутність постанов про Україну як окрему територіальну і політичну одиницю — оце всі риси, що визначають у собі політичну й соціальну програму проводирів козацької політики за весь час польської влади“ (с. 398). А владу польську на Україні веде автор аж до 1654 р.

Розділ 3-й. Переяславські переговори р. 1654. Москва вагалася приймати Україну під свою зверхність. „На Москві... не забували, що українські козаки є законні піддані польського короля й ніяк не могли погодитися з поглядом, що повстання може зробити підданих вільними людьми“ (с. 399). На раді 1654 р. й після неї — „Ані сам гетьман Богдан

Хмельницький, ані представники військової старшини ніколи не покликалися й не говорили про жадні „пакти“, що їх було-б читано на Переяславській раді. Це не дозволяє сумніватися в тім, що згоду на приєднання до Москви учасники Переяславської ради дали були без будь-яких попередніх переговорів“ (с. 400). „Що московські делегати одкинули присягу, визначало заміну умови чистого типу царським пожалуванням і надало актові приєднання абсолютний і безсуперечний зміст. Однаково й оборона свобод була поставлена передусім у залежність від того, як вирішить сам самовладний государ“... (с.с. 402 — 403). Гетьман Богдан Хмельницький і при приєднанні до Москви дбав тільки про козацькі права. „Про Україну, як властиво територіальну й політичну одиницю мови зовсім не було“ (с. 405). „Жадне з побажань, які висловила військова „старшина“ підчас переяславських переговорів р. 1654, не допускає думки, що гетьман Богдан Хмельницький чи особа з його найближчого оточення мали на увазі, приєднуючи територію України до московської держави, витворити для неї становище принципово різне від її положення в межах держави польської“ (с. 405). Отож і „безпосередні права московського государя до людности України стали цілком встановлені на території України; московський государ став спадкоємцем польських королів. Між иншим такий-же був і погляд військової старшини, що ясно просвічував на Переяславських переговорах“ (с. 406). На Москві-ж при переговорах, що мали оформити приєднання, мав цар вже лиш „проявити милість своїм новим підданам“.

Розділ 4-й присвячує Д. Одинець царським жалуваним грамотам та „статтям“ Богдана Хмельницького. Говорить тут про різні редакції „статтів“, усні розмови посланців — Богдановича-Зарудного й Тетері з царськими боярами... І за цими актами, думає він, „московський цар що-до новоприєднаної території став — як це вже було накреслено підчас Переяславських переговорів — прямим спадкоємцем польських королів. Цьому не перешкоджав уряд гетьманів“ (с. 412). Цар роздає земельні пожалування, йому безпосередньо підлягають міста українські, різні стани України, як от духівництво, шляхта. З міст йому мали йти збори. До міст українських надсилаються московські воеводи. При цім „московська влада, ні трохи не сумніваючися в своїм праві мати своїх воевод в українських містах, од самого початку приєднання України до Москви не гадала обмежувати функції своїх воевод. Так само і представники поодиноких верстов малоруської людности про жадні їх обмеження не думали“ (с.с. 417 — 418). Що-ж до козацтва, то козацькі ватажки здобувають од московської влади саме те, що сами дуже прохають. „Уряд гетьманів згодиться, за прямим змістом акту р. 1654, виключно військовою інституцією, а всі зміни в правнім становищі козаків тяжать до поширення їхніх станових привилеїв та до підвищення кількості козацького реєстру. З порівняннї з польською добою не дають акти 1654 р. нічого принципово нового в цьому напрямкові; винятком було тільки право дипломатичних зносин, що було визнано за гетьманом“ (с.с. 420 — 421). Селянство-ж нічого не виграло. „Старий становий поділ... залишився. Шляхетський привилей, що був за одну з головних причин народнього повстання на Україні, лишивсь непорушним... Найголовніші зміни, в порівняннї з минулим становим устроєм, були за актом 1654 р. доведені тільки до поширення станових прав і вільностей козацтва“ (с.с. 422—423). Звідси висновок — „Коли за польської доби була Україна простою частиною польської держави, такою-ж частиною мала залишитися за актом р. 1654 і в межах Московської держави, була до неї інкорпорована, як ровінція“ (с. 423).

De facto-ж „комбінація пожалування з умовою мало властивою тодішньому правному уявленню й відповідною до епохи станової держави, натурально надавала актам р. 1654 особливої правової сили“ (с. 424). De facto-ж „Зміст акту 1654 р. був фактично вироблений в остаточній формі в наслідок згоди двох сторін. Оця фактична обставина надавала в даному разі царській „милості“ до певної міри одмінного характеру в порівнянні з жалуваними грамотами звичайного типу“ (с. 424).

Нарешті закінчення (розділ 5-й). Тут автор визнає, що „В. А. Мякотін документально довів у своїй книзі про соціальну історію України в XVII—XVIII столітті, що при перших спробах перевести в життя правні норми, які були встановили акти 1654 р., виявилася неможливість завести їх цілком до практики. Внутрішнє життя й внутрішній лад України XVII століття лишилися фактично незалежними від московської влади. Гетьманський уряд з гетьманом на чолі заступив московського государя. Хтіла московська влада так чи инакше впливати на внутрішні українські відносини — мала відмовитися від безпосередніх стосунків і чинити за посередництвом гетьмана. Це цілком змілювало становище України в межах московської держави. Малоросія переставала бути тільки географічним терміном, а набувала характеру окремої територіальної одиниці й гетьман визначав символ української автономії“ (с. 425). Лиш поступінно досягла Москва повної інкорпорації Гетьманщини.

Оце такий зміст статті Д. М. Одинця, що його ми виклали здебільшого словами самого-ж автора, широко користуючися з цитування його окремих тверджень.

Мусимо сказати, що працю Д. Одинця важко зарахувати до дослідів з історії права. В них ми звикли бачити правну аналізу й оцінку форм державних, інститутів і норм. Праця-ж Д. Одинця має характер не так аналітичний, як описовий. До того-ж бракує в ній і виразної концепції, виразної схеми неминуче потрібної для історично-юридичної роботи. З другого боку від загально-історичної (а не юридичної) роботи вимагали-б ми докладнішого й глибшого освітлення соціального становища країни й політичних подій за Хмельниччини. Отже праця займає проміжне місце між історично-соціологічною та юридичною (ми-б сказали, юридично-соціологічною) методою дослідження.

Висловитися про ню цілком категорично не легко. На наш погляд, повсякчас почувається те, що працю скорочено. Як видно, тільки цим можна пояснити, чом юридично не обґрунтовано оцінку форми сполучення України з Москвою, всебічно не висвітлено фактичне становище відносин, що, як визнає сам автор, далеко не були тотожні з постановами юридичних актів. Адже знаємо ми, приміром, що надання від царя жалуваних грамот на Україні не можна було оголошувати й здійснювати, що з міст збори на царя de facto не йшли, що гетьман провадив самостійну зовнішню політику і т. инш, і т. инш.

Від роботи, що року 1926 надруковано, мали-б ми, думаємо, право вимагати більшого знання літератури питання, що йому цю роботу присвячено. Але з неї не видно обізнання, прим., з „Хмельниччиною в розцвіті“. І коли праця акад. М. С. Грушевського ще не охоплює Переяславського приєднання, то про нього говорить другий монографічний дослід. Маємо на увазі „Україну на переломі“ В. Липинського. Ми з викладом В. Липинського, ясна річ, не погоджуємося (хоч по-при всю тенденційність книги класову психологію його ватажків зроблено у В. Липинського цікаво. Отверта станова, дворянська позиція автора принаймні не маскує, а раз-у-раз розшифровує цілі Б. Хмельницького й класову позицію групи козацької старшини, що

його оточувала, та не ховає її повну протилежність інтересам селянства). З поглядами В. Липинського на Переяславське приєднання треба не погоджуватися, їх відкидати (це й робив автор цих рядків у рецензії на працю проф. Р. Лашенка, який у своїй праці, стоячи на позиції Липинського, дав їй своє юридичне висвітлення). Але Д. Одинцеві не треба було їх обминути.

У викладі Д. Одинця насамперед звертає на себе увагу те, що ніде він не визнає Україну 1648—1654 рр. за державу, а його опис становища України за цей час суперечить цьому визнанню. А саме такого погляду — визнання України 1648—54 р.р. за державу тримається більшість російських вчених. Справді, територія обмежена від Польщі (нещодавно І. Крип'якевич подав науці огляд державних кордонів України і зокрема кордонів з Польщею за Хмельниччини), українська людність, що визнавала українську-ж владу, нарешті сама влада з явними ознаками влади державної (найяскравіше виявлення — самостійна міжнародна політика й визнання т. ч. її від сусідів) — усе це каже за державний характер України Богдана Хмельницького. Отож позиція Д. Одинця в цій питанні — неправильна.

З другого боку, оповідання про Переяславську раду й її оцінка теж, думаємо ми, невірна. Це — інше висвітлення позиції П. Куліша, який твердив, що жадної умови в Переяславі бути не могло, вона-бо суперечила-б самим принципам московського самодержав'я. Але Кулішеву думку в науці не прийнято. Проти неї заперечують і російські вчені. Сергєєвич, Дьяконов, Розенфельд, Нольде, Мякотін — всі вони визнають саме характер умови за радою й пактами 1654 р. Ось, напр., Нольде — Нольде, що стояв на крайній позиції невизнання за Україною по 1654 р. державного характеру, — він думає інакше ніж Одинець. Адже пише він („Очерки русскаго государственнаго права“), що на Переяславській раді був саме договір і тільки сами „умови, на яких Малоросія виходила до складу Росії, не були остаточно встановлені“ (с.с. 288—289). І далі — „на ділі посланці Олексія Михайловича вже в Переяславі дали деякі загальні зобов'язання (підкреслення наше. Л. О.), що потім оформилися в остаточній формі в „пунктах“, які встановили в Москві“. Кулішеве-ж твердження, каже Нольде, відкидає „договірний характер дальших актів поміж Москвою та Малоросією“ (с. 289, пр. 89). В Москві „умови сполучення України з Москвою були встановлені й обопільні попередні зобов'язання, прийняті на Переяславській раді (підкреслення наше) виконані“ (с. 290). Такі-ж цитати могли-б ми навести і з інших російських авторів (для Нольде вони зокрема характерні). На такій позиції стоїть і низка українських учених. І справді, чи-ж можна надавати стільки значіння самому фактові присяги чи неприсягання; адже обіцянку й запевнення того, що цар не порушує свого слова, Бутурлін дав! Саме як умову — трактат розумів Переяславські переговори і гетьман Б. Хмельницький. Отже в травні р. 1657, коли підчас його розмови з царськими посланцями — окольничим Ф. Бутурліним та дьяком В. Михайловим — зайшла мова про воевод на Україні, гетьман сказав: „Будучи онъ, гетманъ, на трактатѣхъ царского величества съ ближнимъ бояриномъ и намѣстникомъ Тверскимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товариши, только домолвили, что быть воеводамъ въ одномъ городѣ Кіевѣ“... (А. Ю. и З. Р., т. III, с. 569).

Ясно, що невизнання договірною характеру переговорів на Переяславській раді важливе авторові для його концепції про інкорпора-

цію України до Московщини (це видно з однієї з цитат, які навели ми, а втім юридичних доводів своєї думки автор не дає). Цю концепцію, звичайно, не можна визнати за правдиву. На ній стояли російські вчені — Алексеев (повна інкорпорація) та Розенфельд (неповна інкорпорація). В науці її не прийнято. Більшість учених тримається кваліфікації приєднання як васальної залежності України від Московщини. У II випускові „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, автор цих рядків писав про нову статтю проф. Ф. Лашенка, який визначав сполучення як персональну унію. У негативній рецензії ми говорили про явне розходження цієї концепції й концепції В. Липинського з історичною дійсністю, що поставила Україну в підлегле (а не рівноправне) становище до Москви. Явне розходження з історичною дійсністю має й думка Д. Одинця, що не доведена й будь-якою спробою юридичної аналізи. Тільки перегинає палицю вона в інший бік. Її помилка в буквальному слідуванні за формою, а не за змістом тогочасних державноправних документів, і втім, що не рахується вона з фактичним становищем України 1648—1654 рр., як держави. Як ми бачили, погляд Д. Одинця йде далі за погляди інших російських учених. На наш погляд, він недостатньо об'єктивний.

Соціальна аналіза в авторській роботі явно недостатня. Селянське повстання за Хмельниччини в автора не досить накреслено, схарактеризовано. Говорить він трохи не виключно за козаків. Але при цьому мав-би він пам'ятати, що правні акти раз-у-раз свідчать за консерватизм правних поглядів, які часто вже не відповідають справжньому становищу речей і що за їхніми юридично-законними (саме „законність“ революції і хотіли вони довести) постановами стояли нові соціальні відносини й сили, що надавали постановам юридичних документів іншого, нового змісту. Забуває автор, що й саме козацтво після повстання Богдана Хмельницького вже не тим стало, чим було воно за польських часів. В нього влилося багато нових елементів з інших верств і зокрема бачимо широке покозачення селянства (але з другого боку і шляхти!). Отже постанови про козаків мали вже новий зміст, оскільки поширювалися вони після 1648 р. на нові шари. Це все можна було б тонше оцінити й глибше схарактеризувати.

Це — головні наші зауваження. Ними маємо й обмежитися. Адже працю написано в скороченім (може значно скороченім) вигляді й низка дрібніших зауважень, які ми-б могли тепер навести, можливо опадуть, коли праця Д. Одинця побачить світ у повному вигляді. Але загальне установлення її — невірне і тенденційне.

Л. Окиншевич.

А. Яковлів. *Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654.* Юбілейний збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія, с.с. 580—615.

Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія приніс низку нових розвідок і для науки історії українського права. До них належить і стаття А. Яковлева про договір Б. Хмельницького р. 1654.

В статті автор наводить оцінку історичних документів, що до умови 1654 р. стосуються. Цілком справедливо вважає він за не вельми об'єктивне джерело статейні списки московських бояр. Адже відома нотатка Котошихіна про те, як пишуться такі списки „не противь того, какъ говорено, (а) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на

обманство"... Подає А. Яковлів історію зносин з Росією, обставини Переяславської ради, хід переговорів на Москві в березні р. 1654. За повний текст умови автор уважає *in corpore* статті 14 та 21 березня та жалувані грамоти й укази царя. 14-же статтів, що їх р. 1659 на раді в Переяславі кн. Трубецької вніс як статті Б. Хмельницького, А. Яковлів визнає за фальсифікат і обіцяє присвятити цьому питанню спеціальний дослід. До виходу такого дослідження поки-що утримуємося від вислову свого погляду на цю справу.

Далі автор каже про форму умови, про юридичний зміст окремих постанов умови. Стежучи за виконанням умови на практиці щодо закордонних зносин, А. Яковлів констатує: „те, що цар змінив запропоновану од Б. Хмельницького умову про чужоземні зносини, призвело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій од Б. Хмельницького. Гетьман до самісінької своєї смерті здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як голова незалежної держави, цілком ігноруючи договір 1654 р.“ (с. 599). Узагалі умову в життя переведено не було.

Автор пише про погляди сторін на договір. Україна — в особі Б. Хмельницького — дивилася на нього як на договір насамперед оборонний, в формі „протекції“. Москва инколи з цим погоджувалася, але з другого боку раз-у-раз намагалася поставити нові відносини як „возсоединеніє Руси“. Сусідні-ж держави трактували Україну як державу самостійну й договір визнавали за договір „протекції“.

Кінець статті присвячує автор визначенню юридичної оцінки умови 1654 р. Він наводить тут погляди вчених про характер умови, погляди, як відомо, дуже розбіжні, що надавали найрізніші юридичні концепції цьому актові. З деякими поглядами А. Яковлів вдало полемізує. Отже він вказує прихильникам думки, що тут маємо діло з реальною унією, що вираз „вѣчное подданство“, на яким головне будувала вона свою концепцію визначає підданство не вічне, а, за російською тогочасною термінологією — безстрочне. Персональну унію А. Яковлів заперечує тим, що при ній не могло бути окремих правителів кожної держави. Проф. Р. Лашенкові — прихильникові погляду про персональну унію, бо, мовляв, така-ж персональна унія була у Польщі й Литві за Ягайла та Вітовта, — автор вдало каже таке: „Нам здається, що приклад Вітовта нічого не пояснює, бо-ж спірна осівна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено з'єднання на основі персональної унії, чи навпаки тут була васальна залежність. Акад. М. Грушевський, наприклад, гадає, що в цьому випадкові, як і по акту Городельської унії 1413 р. Литва була у васальній залежності від польського короля“ (с. 612). Проф. Р. Лашенко, що (у вип. III „Праць“, с. 400) закидав авторові цих рядків необізнання з фактом цієї персональної унії, має тепер відповідь. Я до цього цілком приєднуюся, вказавши ще, що правна природа уній Польщі з В. Кн. Литовським ще настільки эле вивчена, що брати ці відносини за приклад визначеної концепції аж ніяк не можна.

Сам А. Яковлів за найвідповідніші форми злучення вважає тут протекторат чи васалітет, не бачучи різкої одміни поміж ними. Нам вже кілька разів доводилося одстоювати саме останню з цих форм.

Яку можна дати загальну оцінку роботі А. Яковлева? Як-найкращу, бо є це робота дуже сумлінна й дуже докладна. Мало хто до нього схарактеризував приєднання 1654 р. так повно і так вдало. Мені зокрема доводиться зробити наголос на останнім слові, бо з більшістю поглядів

цього вченого на даний предмет я згодний і про деякі з них вже й писав. До того-ж треба підкреслити спокійний та об'єктивний тон статті. А тимчасом за кордоном серед і українських і російських учених — емігрантів бачимо якийсь ненормально підвищений інтерес до цієї теми і якесь упереджене її дослідження. Там забуваються при цьому, що це діла давнього, минулого, яке тепер не має практичного значіння. Ця об'єктивність — позитивна риса статті А. Яковлева і це різнить її і від статті на цю-ж тему Р. Лашенка (наша рецензія на неї у в. II „Праць“) і від статті Д. Одинця (рецензія у цім випускові).

Хочеться все-ж-таки думати, що історики України та історики українського права вже покінчать з цією темою. Багато паперу списано, щоб довести ту чи іншу форму сполучення, багато пер поламалося в полемічнім запалі обміну думок. Зрештою все-ж не пощастило прийти до однакових поглядів. Певна річ, що й не пощастить. Адже кожна концепція має певні доводи за і доводи проти, безсуперечних немає. Різні й підходи при освітленні. Одні беруть букву закону — тоб-то статтів 1654 р., інші цілком справедливо шукають відповіді в фактичнім стані речей в цей час. Погодити це все важко й сказати щось нове так само важко. Ось тут слаба сторона й роботи А. Яковлева, власне в її темі. Матеріал цей такий знайомий, стільки писали про ці розмови Бутурліна в Переяславі, Тетері й Богданова в Москві і т. ин., і т. ин., що це все вже зрештою не є цікаве. Час перейти до інших тем а багато ще цих тем є нових, темних, зовсім не освітлених, що чекають на своїх дослідників. Праця звернута на дослідження цих нових тем буде для нашої науки далеко цінніша за працю над умовою 1654 р.

Закінчуючи коротку рецензію, хочу вказати на фактичну помилку автора. Отже він каже, що Петро II відновив уряд гетьмана та генеральну раду на Україні. Насправді-ж указ, на який він покликається, відновлює уряд гетьмана й уряди генеральної старшини при гетьмані. Генеральна старшина — круг близьких радників гетьмана й урядових осіб Гетьманщини та генеральна козацька рада — це явища цілком різні. Певна річ, що є тут *lapsus calami*.

Л. Окиншевич.

Іван Крип'якевич. *Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали. VI. Суд.* Записки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXLVII, сс. 55—85.

Поважний львівський історик випустив вже кілька нарисів з своїх „Студій над державою Богдана Хмельницького“. Перед очима читача вже пройшли нариси про раду, генеральну старшину, державні межі, дороги. До цього-ж списку слід зарахувати й нариси про державний український скарб за Богдана Хмельницького, український державний Архів, сербів в українськім війську... Трохи що не кожна нова книга Записок Львівського Товариства приносить нам нові нариси „Студій“ І. Крип'якевича. Без сумніву, думка розглянути, дослідити Україну часів Богдана Хмельницького є інтересне і потрібне завдання. Маємо загальні освітлення цієї доби у акад. М. Грушевського в його останніх випусках Історії України-Руси, побіжно в марксистській російській (Покровський, Рожков) та українській (Яворський, Слабченко) історіографії. Ці досліді і нариси багато дають для загального з'ясування доби Богдана Хмельницького. Але побіч з ними і мають рацію й цікаві і нариси І. Крип'якевича, що з'ясовують окремі, спеціальні риси, інститути, факти

цієї доби. Для науки-ж історії українського права ряд цих нарисів цікавий ще й своїми темами, що торкаються певних юридичних інститутів. І хоч пише їх не юрист і хоч автор юридичних завдань собі й не ставить, все-ж-таки ця систематизація матеріялу, це з'ясування матеріялів, що стосуються до історії інститутів часів української революції Богдана Хмельницького — багато дає для науки історії українського права.

Перший з вищеназваних нарисів автора в CXLVII книзі Записок стосується до цікавої теми про гетьманські універсали 1648—1657 рр. Тема ця є передусім тема з дипломатики — науки про внутрішню структуру документів. Автор пише, що „такий розслід приносить досить різnorodні здобутки: 1) для пізнання самих документів як таких, їхньої типової форми, дає можливість відрізнити автентичні документи від фальсифікатів; 2) для пізнання розвитку канцелярії, її форм та звичаїв; 3) для означення компетенції і титулятури урядів, що видавали ці документи; 4) часом й для порішення правно-державних питань“ (с. 55). Безперечно, що й розділ 3 цього розподілу стосується також до правно-державних питань, а, до певної міри, — і розділ 2.

Автор ділить універсали Богдана Хмельницького за дипломатичною схемою формул. Ми не будемо йти тут за ним. Але скажемо, що робить він це вельми вдало. Для нас інтересна тут титулятура універсалів. Тільки ім'я і прізвище проходять незмінно в підписах гетьмана. А титул різний. Цей титул дає натяки й на державно-правне становище України. Адже коли в ранніх універсалах гетьман є „з войскомъ его королевской милости запорожскимъ“, коли по 1654 р. „зъ войскомъ его царского величества“, то з 1651 до 1654 рр. гетьман титулується просто „зъ войскомъ Запорозскимъ“. Є це вказівка на правні погляди ватажків української революції на державну українську організацію, як на організацію незалежну. Цікава ще одміна в універсалах: в одних підписується „гетманъ зъ войскомъ“, а в інших „гетманъ войска“. „Перша форма, каже автор, більше прийнята, немов зазначає дуалізм двох установ — гетьмана й війська, друга форма підкреслює радше владу гетьмана над військомъ... Інтересний ще титул в універсалі у червні 1657 р. „hetman generalny“. Тут ніби-то гетьман ставить себе в ряд посад генеральної старшини; а втім ця старшина тоді здебільшого звалася „військовою“ і титул генеральний — головний вжито тут мабуть для одміни від наказних гетьманів різних загонів козацького війська.

Цікаво, що деякі універсали контрасигнує генеральний писар І. Виговський. Згодом такого явища ми не бачимо. Універсал 24 травня 1650 р. писаний від імени гетьмана підписав тільки Виговський. Тут, якщо немає пропуску в копії універсала — генеральний писар виступає в такій ролі, яку надав йому російський уряд за Скоропадського — підписувати писані від гетьманського імени універсали підчас хороби останнього.

Дипломатична аналіза універсалів Б. Хмельницького дає змогу відрізнити автентичні документи від фальсифікатів. Автор ілюструє це на конкретнім прикладі, де, аналізуючи один з універсалів, наведених у С. Величка, цілком переконливо доводить, що його підроблено.

І. Крип'якевич наводить спис універсалів Б. Хмельницького. В цім реєстрі є 77 універсалів цього гетьмана. До своєї роботи він додає ще 6 цікавих, досі не опублікованих універсалів цієї доби. Власне кажучи не 6, а 5, бо 6-й то універсал Богдана Хмельницького, що його жартома підробили поляки, писаний ніби-то з табору під Батогом. З автентичних документів мабуть найцікавіший № 5 — універсал від 15 березня

р. 1657, що дозволяє київським міщанам вільно переїздити та торгувати з Старим Биховом (білоруське місто на Могилівщині). Про мешканців цього міста універсал каже, що „...шляхта, месчане и вси обиватель Старого Быхова цале и вѣрне поддалисе под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣкогда южь нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мають“ (с. 75). Міщани київські можуть „вгору (тоб-то на північ, угору Дніпром. Л. О.) люб самым ити, люб своих факторовъ посылат до Быхова и гдеколвекъ залоги нашѣ застають, з вшелякими леггумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может“ (ibid.). Тут яскраво виявляється українська тогочасна політична експансія на Білорусь, що конкурувала з російськими на неї зазіханнями, а також і тісно звязана з першою, експансія українського торговельного капіталу.

Закінчуючи наш огляд нарисів про „гетьманські універсали“, мусимо сказати, що тему тут узято вельми цікаву. І дипломатична аналіза документів у роботі автора вдала й інтересна. Дипломатичного дослідження українські документи сливе не зазнавали. Вельми інтересно було-б узяти тут ширшу добу й простежити зміни, що їх зазнавала форма українських актів, хоч-би до кінця XVII ст. (у XVIII ст. на неї виразно впливає форма російських канцелярій). В цій нарисі автор використав і новий, не друкований досі матеріал, чого не робив у нарисах попередніх.

Значно гірше вражіння робить коротенький нарис про „Суд“. Судові віддає автор тільки 4 сторінки. В надто побіжнім викладі тут автор пише, що до 1648 р. за вищу судову інстанцію була козацька рада, а по революції за вищого суддю стає гетьман. Нам здається, що тут автор занадто переносить на городову Україну січові звичаї, на городовій Україні судову ролю скоріше грають гетьман, судді, полковники і то не „з доручення ради“ як думає автор, а це ввійшло в їхню сталу компетенцію. А рада судила рідко, бо й збиралася не регулярно і це — суд екстраординарний.

Автор каже про суд гетьмана як суд першої інстанції (випадок суду над Федоровичем, що захопив скарб Тимоша), суди генеральних суддів, за компетенцію й діяльність яких за Б. Хмельницького звісток немає, суди нижчих інстанцій — полковника, сотника, полкових суддів, отаманів... „Коли не було старшого, думає І. Крип'якевич, що мав владу вести суд, обов'язувала засада звичаєвого Запорозького права: — де три козаки, одного два судити повинні“ (с. 78). І далі: „право, яким судили козацькі суди, не було списане. В основі його було звичаєве запорозьке військове право, доволі примітивне і суворе“ (ibid.). Для нас не так ясна, як для автора, ця чинність звичаєвого січового права. Звичаєве право очевидно не можна примусово завести, і зробити це швидко підчас повстання. Звичаєве право завсіди має глибоке коріння в самих народніх масах. Нам думается, що в основі права козацьких судів, і за Б. Хмельницького, були писані пам'ятки: Лит. Статут та права німецькі. А допомічну ролю грало звичаєве право козацької городової України, що не було цілком то-тожне з звичаями Січі. Норма-ж, що два козаки третього судять, невідомо наскільки *de facto* зобов'язувала. Хіба що зобов'язувала на війні, підчас походу.

Далі автор пише про деякі риси практики козацьких судів, суди шляхетські, що, як він гадає, мабуть не мали чинности за Б. Хмельницького, суди міські. „Додати ще треба, каже він, що московські статті 1654 р. передбачують й окремий суд московських воевод на Україні“ (с. 80). Чи-ж так? Натяк на можливість судової діяльності російських воевод є лиш у статтях 13 березня, що їх усно заявили українські посланці.

Тут лиш мова мовиться за можливість такого суду тільки в разі добровільного звернення до нього сторін. Але-ж статті 13 березня є умова з Москвою, на них немає царських відповідей, санкції. І в статтях 14 та 21 березня вже нічого немає за суд воевод.

Треба сказати, що розділ про суд за Б. Хмельницького написаний надто побіжно. За джерело для автора тут були трохи не виключно „Акты Южной и Западной России“. Що правда, не можемо винуватити його в незнанні архівних, невиданих джерел, оскільки у Львові він скористувати з них не міг. Але літературу питання не можна було обминати (згадаємо хоч-би за відому полеміку Міллера з Лазаревським про існування шляхетських судів за Б. Хмельницького). Отже для цікавого питання про суди, їхню організацію й їхні функції за Б. Хмельницького хотіли-б ми більшого досліду, більшої уваги. Такої уваги й такого досконалого вирішення проблеми як ми бачимо у шановного автора в його нарисі про „гетьманські універсали“.

Л. Окиншевич.

Н. Мірза-Авак'янц. *Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці.* Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури: Харків, № 6. Присвячується керівникові катедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності.

Другий нарис з історії суду, як бачимо, Н. Мірза-Авак'янц присвятила питанню про те, якими правовими нормами керувалися в своїй практиці козацькі суди та з якими типами злочинів мала діло судова практика козацьких судів на Гетьманщині.

На авторову думку, правові норми відповідали суспільно-економічним відносинам на Україні в другій половині XVII ст.: з одного боку, ще досить міцно трималося дрібне землеволодіння козаків і селян... не втратила значіння громада, що складалась з дрібних землевласників — „статечного“ козацтва та селянства, ще не перетвореного на панських підданих; з другого — невпинно розвивався процес концентрації земель в руках старшини, що поверталася на нових великих землевласників, набуваючи вкупі з цим і класові привілеї та поширюючи їх за рахунок інших груп населення“ (стор. 63). „Рівневі юридичного розвитку й правовим поглядам громади“ відповідало звичаєве право; старшина-ж, „шукаючи в праві попередньої епохи юридичного обґрунтування й закріплення своєї привілейованості“ орієнтувалася на німецьке право в польській обробці й на Литовський Статут (ibid.). Оскільки за перші десятиліття по революції Хмельницького „новий привілейований стан ще не витворився, а „станові привілеї шляхти було фактично скасовано“, Литовському Статутові, як кодексові суто шляхетському, а тим паче німецькому праву, „що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській. Тому-то за основу „карної практики др. пол. XVII ст. стали правові норми, близькі й добре відомі українській людині, — звичаєве право“ (стор. 64).

Але цю струнку теоретичну будову перевернули козацькі правники, що, очевидно, не рахувалися з нею: „не знаходячи часто потрібних норм у звичаєвому праві, козацькі юристи тих часів мусіли удаватися до старих правових збірок, шукаючи там указівок для розв'язання справ. Таким чином, у наслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючися лише звичаєвим правом, Литовський Статут

і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значіння, ставши джерелом права... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишилися лише справочниками... від норм їх постійно відступали, якщо вони йшли всупереч правним звичаям населення" (ibid.). Забувши, що писані кодекси повинні були мати лиш допоміжне значіння на випадок, коли чого в звичаєвому праві не ставало, наш автор дивується випадкам, коли суд, навівши відповідну цитату з правового кодексу для обґрунтування присуду, „виносив постанову, що „цілковито суперечила“ тим нормам, але „відповідала юридичним поглядам населення“ (ibid.). Очевидно, що так воно й повинно було бути, але наш автор мимоволі хотів-би, щоб, усупереч його концепції, панувало не звичаєве право, а писані кодекси. Тому-то він на карб звичаєвого права заносить відсутність „певної системи кар, брак обов'язкових і остаточно викристалізованих карних норм“ (стор. 65). Що є за ідеал для суду, в тому наш автор бачить негативний бік впливу звичаєвого права: „класова приналежність, вік, та родинні зв'язки злочинця, рівень його економічного добробуту, більший чи менший вплив громади й инш. — остільки відбивається на характері кари, що шкода шукати будь-якої карної системи“ (ibid.). Очевидно наш автор гадає, що певні карні норми приклалися механічно до злочинця, не зважаючи на жадні конкретні обставини справи й на те соціальне оточення, в якому зріс і вчинив злочин винний. Але згадавши про різницю „суспільно-економічних обставин та життя окремих районів Гетьманщини, цеб-то про більший чи менший розвиток великого землеволодіння, а вкупі й обсягу старшинських впливів на місцеві справи та місцеве громадянство разом з особливостями місцевих юридичних звичаїв“, автор наш убачає в цьому підставу для утворення територіальної різниці кар, для такої різноманітності „карних норм судової практики, що часто доводиться говорити не за певний тип кари на Гетьманщині в цілому, але за карну практику суду Стародубівського, Бориспільського, Пирятинського, Полтавського й инш.“ (ibid.). На жаль, наш автор цього свого твердження не довів нічим. Правда, він обіцяє характерові й типам кар, „поширених у практиці судів Лівобережної України др. пол. XVII ст.“ присвятити „наступний розділ праці“ (стор. 75); але можна побоюватися, що, коли він припускає існування „типів“ кар, які об'єднували судову практику на Гетьманщині (виходить, різниці по районах уже нема), то дійсність удруге переверне його теоретичну будову про різноманітність карних норм на ґрунті різниць у суспільно-економічних обставинах окремих районів Гетьманщини. Ті-ж приклади, які автор наводить для ілюстрації свого твердження про те, що „карна система“ Литовського Статуту й збірок німецького права на практиці не була обов'язкова й замінювалася на кари м'якші (стор. 65—66), говорять про помилування й про мирову, а для помилування й мирової тієї доби жадних рамців ставити, певна річ, не можна.

Кинувся, далі, ввічі нашому авторові приватно-правний характер тогочасного карного права, а саме інстигаторство й всі наслідки, що з нього випливали, як от „згода злочинця“ з покривджем, „звільнення винного в наслідок цього від кари навіть у справах, що загрожували карою на смерть, заміна однієї кари другою за вимогою інстигатора... вибір кари за волею „поводової сторони“ (стор. 66), розпочинання справи за скаргою інстигатора й припинення її за нестанням його (стор. 68). Все це спричинилося до таких негативних, на погляд нашого автора, наслідків, як от „патріярхальність в розв'язанні справ, відсутність формалізму й точного опрeдeлення кар, бажання суду не лише покарати зло-

чинця за зроблену шкоду, але й удержати від неї інших, нарешті індивідуалізм присудів, що так вражає в практиці тогочасних судів" (стор. 69).

Наш-же автор, очевидно, стоїть за те, щоб кара була справді карою, а „не засобом педагогічного впливу“ (ibid.), щоб суд був формальним (ibid.), щоб були певні процесуальні форми й закінчена карна система (стор. 70), щоб присуди були ясно й точно зформульовані (коли бити, так щоб зазначено було певну кількість київ, хоч-би винний од них і мав померти (ibid.), щоб була повна градація кар, себ-то щоб, напр., кару на горло в усіх випадках заміняли на якусь одну кару, а не на різні“ (арк. 71).

Далі, наш автор переходить до „типів злочинів, характерних для карної практики“ виучуваної доби, й відзначає чужолозтво (хоч і не погоджується з акад. О. Левицьким, що цей злочин становив чи не найзначніший відсоток усіх інших злочинів), крадіж, потвар (а не „потова“ — безчестя), забийство, чарівництво (стор. 71—74).

Потім автор знову повертається до судівництва, зупиняючись на „спробі“ чи квестії, на зізнанні засудженого на страту на останньому „стопню“ (стор. 74), причому без достатніх підстав автор говорить, що прикладали шину чи брали на тортури у в'язниці, а інші види проби переводили прилюдно на торгу коло стовпа (стор. 74); справді-ж усякого роду муки переводили і на ринку, і перед судовою ізбою, а не в в'язниці, як каже наш автор. Кару на смерть, за автором, переводили на ринку в ярмарковий день (арк. 75), хоч, додамо від себе, бували випадки, коли кару на горло виконували в тому місці, де стався злочин.

Отже виходить, заголовок розділу не цілком відповідає змістові нарису, бо окрім „норм права“, себ-то писаного (Литовський Статут і Магдебурзьке право) й звичаєвого права та „типів злочинів“ наш автор каже ще й про процесуальне право, подаючи все це всуміш: сказавши про приватно-правний характер карного права з усіма його наслідками в судочинстві, як от розпочинання справи, припинення її через нестання на суд скривдженого, про дання вини (інстигаторство) з зазначенням кари, якій повинен підлягати винний, про уморення справи через мирову чи заміну смертної кари через „дарування“ з боку скривдженого чи громади, — автор переходить до матеріального права — до характеристики „типів злочинів“, щоб наприкінці знову повернутися до процесу — а саме до вживання мук і до виконання вироків.

Далі, автор, пишучи свої нариси, не додержується прийнятого вже плану: сказавши на початкові розділу, що він не зупиняється докладно на питанні „про значіння Литовського Статуту й німецького права в судовій практиці та (на) взаємовідношенні норм писаного права з правом звичаєвим, бо це є тема третього розділу... „Писані кодекси та звичаєве право в практиці судів др. пол. XVII ст.“ (стор. 63 прим. 2), хоч про це саме він як раз і говорив на стор. 63—66, автор закінчує розділ так: „що ж до характеру й типів кар, поширених у практиці судів Лівобережної України др. пол. XVII ст., так розглядом цього питання буде присвячено наступний розділ праці“ (стор. 75). Отож, не знати, про що далі буде писати автор, чи ще про взаємовідношення права писаного й звичаєвого, чи про типи кар.

Окрім того б'є ввічі недостатня теоретична обізнаність авторова з питаннями, які він трактує: те, що тепер вважають за останнє слово каральної політики — як от індивідуалізація кар, невизначеність розмірів їх, виховний їхній характер, — автор вважає за негативні риси судової

практики українського суду на Гетьманщині, а замість того хотів-би бачити „тверді правні норми, що приводили-б до певних процесуальних форм і закінченої карної системи“ (стор. 70), та „градацію кар“ (стор. 71). Недостатня обізнаність ця відбивається й на самому плані нарисів: замість того, щоб викладати матеріял за планом — устрій судовий, процесуальне й матеріяльне карне право, і все це в якомусь певному порядку, — автор вихоплює окремі питання з цих галузів і подає їх усуміш.

А проте, автор знає й використав друківані акти й відповідну невеличку літературу, що торкається історії суду й судівництва на Гетьманщині.

Ір. Черкаський.

З М І С Т.

	Сторінки:
Акад. Н. П. Василенко. Передмова	V—X
Л. О. Окиншевич. Десять років роботи Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права	XI—XXX
Léon Okinchevitch. Dix ans de travail de la Commission pour l'étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien	XXXI—XLII

Розвідки (1—425).

Проф. М. О. Максимейко. Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди	1—34
С. І. Борисенко. Списки Литовського Статута 1529 р.	35—109
Проф. М. М. Товстоліс. Суть застави за Литовським Статутом	111—158
Проф. М. Є. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей	159—241
Додатки до статті проф. М. Є. Слабченка	242—252
Л. О. Окиншевич. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.ст.	253—4:1 X
Додатки до статті Л. О. Окиншевича	412—425

Наукові звідомлення (427—472).

I. Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927 Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези).	427—457
II. Звідомлення Л. О. Окиншевича про командування до Москви (травень-червень 1928 р.) та до Харкова (вересень 1928)	459—470
Додаток до звідомлення Л. О. Окиншевича	471—472

Зауваження, критика і бібліографія. (473—527).

Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права: Jan Adamus. Z zagadnień prawa Litewskiego. Lwów 1926, стор. 56 (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, tom II) — С. І. Борисенко	473—486
Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у великому князівстві Литовському — С. М. Іваницький	486—492
Правно-історичний розвиток людських імен та назов і значіння метрикальних книг для історії прав. Уваги з приводу книжки: Józef Widajewicz. — Nazwiska i przezwiska ludowe. Studjum z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII w. (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, tom I, zeszyt 3. Lwów 1925) — П. К. Сосенко	493—500
В. И. Веретенников. К вопросу о построении истории учреждений. (Из Опыта изучения учреждений России XV—XIX веков). Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків № 6, с.с. 15—25 — Л. Окиншевич.	500—502
Jan Adamus. Uwagi o pierwotnem małżeństwie polskiem i słowiańskiem. (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, t. IV. zeszyt 1). Lwów 1927, стор. 1—27. — Ір. Черкаський	502—505

Карол Корануї. Wpływ prawa flandryjskiego na polskie w XVI wieku. (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego, t. IV, z. 4). Lwów 1927, str. 54). — С. Іваницький	505—507
Акад. О. О. Малиновський. Кари майнові та кари особисті. (Нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та українського права) Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927, стор. 197—208. Ір. Черкаський	508—509
Проф. Ростислав Лашенко. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій (кінець). Збірник правничої комісії при історично-філософській секції Наукового Товариства імени Шевченка, ч. 2. Львів, 1927, стор. 1—87. Ір. Черкаський	509—514
D. M. O d i n e s. Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu. (Historicko-právní náčrtek). Sborník věd právních a statních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze. 1926, ss. 382—426. Л. Окиншевич	514—519
А. Яковлів. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654. Юбілейний збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія, ss. 580—615. Л. Окиншевич	519—521
Іван Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького V. Гетьманські універсали. VI. Суд. Записки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXLVII, ss. 55—85. Л. Окиншевич	521—524
Н. Мірза-Авак'янц. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці. Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури Харків № 6. Присвячується керівникові катедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. Ір. Черкаський	524—527

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Préface par <i>Nikolas Wassilenko</i> , membre de l'Académie, Président de la Commission	V—X
Dix ans (1919—1929) de travail de la Commission pour l'étude de l'histoire du droit occidental, russe et ukrainien (en ukrainien) par <i>Léon Okinschewitch</i> , Secrétaire de la Commission	XI—XXX
Le même article en français	XXXI—XLII

Recherches (1—425).

Interpolation dans le texte de „ <i>Rousskaya Prawda</i> ” par Prof. <i>Nikolas Maximeïko</i>	1—34
Les manuscrits du statut Lithuanien 1529 a. par <i>Etienne Borissenok</i>	35—109
L'essence du droit d'hypothèque selon le statut Lithuanien par Prof. <i>Nicolas Tovstoliss</i>	111—158
Organisation des „Palanques” au pays des cosaques zaporogues par Prof. <i>Michel Slabtschenko</i>	158—241
Supplément à l'article de Prof. <i>M. Slabtschenko</i>	242—252
Les Conseils Généraux („ <i>Guenéralna Rada</i> ”) en <i>Ukraïne-Hétmansczina</i> XVII—XVIII s. par. <i>Léon Okinschewitch</i>	253—411
Supplément à l'article de <i>Léon Okinschewitch</i>	412—425

Informations scientifiques (427—472).

I. Information de <i>Irinarche Tscherkassky</i> sur son envoi à <i>Kharkov</i> en 1927: Organisation et procès judiciaire des tribunaux cosaques en <i>Hétmansczina</i> (thèses)	427—457
II. Information de <i>Léon Okinschewitch</i> sur son envoi à <i>Moscou</i> (mai-juin 1928) et à <i>Kharkov</i> (septembre 1928)	459—470
Supplément à l'article de <i>Léon Okinschewitch</i>	471—472

Remarques, critique et bibliographie (473—527).

Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. Випуски I—V. Київ 1925—1928.

ЗМІСТ вип. 1-го.

Акад. Н. П. Василенко. Передмова (III—IX). Лев Окиншевич. Комісія для вивчення історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук (1—5). Степан Борисенко. Карний зміст „потока“ Руської Правди (6—31). Григор Попов. Луцький Трибунал 1578 р. (32—58). Сергій Іваницький-Василенко. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Руси й Гетьманщини (59—81). Олександр Добров. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом (82—89). Іринарх Черкаський. Поволення над трупом забитого (90—107). Лев Окиншевич. Приказ „Малые Росіи“ Московської Держави XVII ст. (108—121). Сергій Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині (122—180).

ЗМІСТ вип. 2-го.

Акад. Николай Василенко, Голова Комісії.—Передмова (III—VII). Лев Окиншевич, Секретар Комісії.—Комісія для вивчення історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук в роках 1925 та 1926 (Короткий огляд праці Комісії з 1 червня 1925 по 1 червня 1926 рр.) (VIII—XIV). Акад. Оникій Малиновський. Огляд архівних матеріалів з історії західньо-руського та українського права, що переховуються у Дрєвлєхранилищі Московського Центрального Архіву (по 1 лютого року 1926) (1—49). Проф. Микола Максимейко, Член-кореспондент Академії.—Система Руської Правди в її поширеній редакції (50—73). Проф. Микола Товстоліс.—Про знахідку по Литовському праву (74—83). Лев Окиншевич.—Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (84—171). Інструкція генеральнимъ асауламъ Івану Жоравкѣ, Івану Скоропадському, Хоружому Данилѣ Апостолу, бунчужному Якову Тарновському (додаток до розвідки Л. Окиншевича) (172—175). Іринарх Черкаський.—Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII вв. (176—197). Микола Тищенко.—Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою (198—217). Григорій Попов.—До історії сусідства на Правобережжі (218—228). Серафима П'ятницька.—„Приказ Великия Росіи“ (229—251). Іван Балінський.—Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. 1. Феодалізм в Польщі. Нарис 1. Вступ. Огляд літератури (252—273).

Критика і бібліографія (274—303). 1) Ростислав Лашенко, проф. Україн. Університету в Празі. Лекції по історії українського права. Частина перша. Княжа доба. I. Література. II. Пам'ятники права. III. Історія державного права. Прага. Накладом Укр. Універс. в Празі 1923 р. стор. 146. Ст. Борисенко (274—276). 2) Р. Лашенко, Лекції по історії українського права. Ч. II. Литовсько-польська доба. В. I. Пам'ятники права. Прага 1924, стор. 78. Л. Окиншевич (276—277). 3) Марк Косвен. Преступление и наказание в догосударственном обществе. Москва. 1925. Ст. Борисенко (277—279). 4) Записки Наукового Товариства імени Шевченка Т. СXXXVIII—CXI.

Праці історично-філологічної Секції. Під редакцію Івана Крип'якевича. У Львові 1925. Стор. 335. Л. Окиншевич (280—281). 5) О. Лотоцький. „Свиток Ярославль“—Науковий Ювілейний Збірник українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чесько-Словенської Республіки проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина I. Прага 1925. Стор. 118—138. Акад. Ник. Василенко (282—283). 6) Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wiałkiego księstwa litewskiego—Napisał Oskar Galecki—Rozprawy Akademii Umiejetności. Wydział Historyczno-filosoficzny. Serya II Tom XXXIV. W Krakowie 1916. Стор. 214—254. Акад. Ник. Василенко (283—284). 7) В. Дружыц. Палажэньне Літоўска-Беларускай Дзяржавы пасля Люблінскай уніі.—Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітету у Менску. 1925 г. № 6—7. Стор. 216—251. Акад. Ник. Василенко (284—286). 8) Проф. Р. Лашенко. Литовський Статут, яко пам'ятник українського права.—Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Том I. Прага 1923. Стор. 66—95. Ст. Борисенок (288—289). 9) Проф. Ростислав Лашенко. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. Часть I. Відбитка із I т. „Збірника Правничої Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка. У Львові 1926 р. Стор. 1—67. Ір. Черкаський (290—294). 10) В. Заїкин. Головні моменти історії української державности. Трибуна України. Кн. III (ч. 5—7) 1923. Стор. 20—33. Л. Окиншевич (295—296). 11) Проф. Р. Лашенко. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. Ювілейний Збірник в честь проф. Дністрянського. Прага. 1923 р. Стор. 51—76. Л. Окиншевич (296—298). 12) Допитання про право власности на землю в історії України. (З приводу статті проф. Р. Лашенка „Ідея права власности на землю на Україні“ в „Науковому Ювілейному Збірникові Українського Університету в Празі, присвяченому проф. Т. Г. Масарикові“. Ч. I. Прага 1925. Стор. 374—405. Ол. Добров (298—303). Поправка.

ЗМІСТ вип. 3-го:

Академ. Н. П. Василенко.—Передмова (III—VI). Л. О. Окиншевич.—Комісія для вивчення історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук з 1 червня 1926 р. до 1 липня р. 1927 (VII—XIV). Академ. Н. П. Василенко.—Пам'яті Івана Мартиновича Балінського (XV—XXVII).

Розвідки (1—340): В. І. Новицький.—Снеми Руської Землі X—XII вв. (1—58). Проф. М. О. Максимейко, член-кореспондент Української Академії Наук.—Промертв Руської Правди (59—82). С. Іг. Борисенок.—Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі (83—149). М. Ф. Тищенко.—Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. (150—202). Проф. М. Є. Слабченко.—Соціально-правова організація Січи Запорозької (202—340).

Наукові звідомлення (341—381): I. Звідомлення Л. О. Окиншевича про від'їзд до Москви (травень—липень року 1926) (341—360). Додатки до нього (361—370). II. Звідомлення І. Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні року 1926 (371—381).

Полеміка й зауваження (382—420): I. Академ. О. О. Малиновський.—Курс історії права українського народу (382—394). II. Проф. Ростислав Лашенко.—Кілька слів з приводу рецензій у II випуску „Праць Комісії“ на мої праці з історії українського права (395—401). III. І. Ю. Черкаський.—Відповідь проф. Р. Лашенкові на його „Кілька слів“ (402—404). IV. О. С. Добров.—Відповідь проф. Р. Лашенкові (405—407). V. Проф. Р. Лашенко.—Відповідь на зауваження рецензентів на нарис про Литовський Статут (408—420).

Критика і бібліографія (421—465): Акад. Ф. Тарановський.—Періодизация в истории права (Отдельный оттиск из „Трудов русских ученых за границей“. Берлин 1923)—Акад. О. Малиновський (421—422). Увод у історію словенських прав Д-р Ф. Тарановски, ред. професор Университета. Београд. 1923—Акад. О. Мали-

новський (422—424). М. Слабченко.—До методології історії робітничого класу. „Червоний Шлях“. 1927, № 5, сс. 78—85. Лев Окиншевич (424—426). Проф. Г. В. Вернадській.—Объ одномъ возможномъ источникѣ Русской Правды (Ученыя Записки, основанныя русской учебной коллегией въ Прагѣ, т. I. Вып. II. Прага 1924). Р. Лашченко (426—427). Stanisław Kutrzeba.—Historja źródeł dawnego prawa polskiego, t. II, Lwów—Warszawa—Kraków, p. 463. Лев Окиншевич (427—429). Проф. У. Пичета.—Распрацоука гісторыі літоўска-беларускага права XV—XVI сталецця у гісторыяграфіі. „Полымя“ 1926 № 8, сс. 169—178; 1927 г. № 2, сс. 125—155. Л. Окиншевич (429—432). Микола Чубатий.—Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. CXXXIV—CXXXV, сс. 19—65, т. CXLIV—CXLV, с. 1—108. Л. Окиншевич (432—438). В. Дружчыц.—Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. (Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітету у Менску. 1926 р. № 12, стор. 1—22). Сергій Іваницький (438—439). И. И. Лаппо.—Западная Россія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ. Прага 1924, 225 стор.—Р. Лашченко (439—443). Stefan Ehrenkreutz.—Uwagi nad rozdziałem VII-ym statutu litewskiego—Відбитка з правничого часопису „Rocznik Prawniczy Wileński“ 19 стор. Акад. Ник. Василенко (443—444). Stefan Ehrenkreutz—Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska. Відбитка з Księgi Pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera, 12 стор.—Акад. Ник. Василенко (444—445). Adam Vetulani—Pozew sądowy w średniowiecznym procesie polskim. Kraków 1925, стор. 115. Степан Борисенко (446—450). Bohdan Barwiński.—Wypraszanie od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI—XIX wieku Pamiętnik historyczno-prawny, t. II, zeszyt I) Lwów 1925, стор. 66. Акад. Малиновський (450—455). Проф. Р. Лашченко.—Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі. Відбитка з Записок У. Г. А. в ЧСР. Ір. Черкаський (455—456). Н. Ю. Мірза-Авак'янц.—Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. I. Роля громади в судовій практиці. Ір. Черкаський (456—457). Д-р Микола Чубатий.—Про правне становище церкви в козацькій державі. Відбитка з „Богословія“, стор. 19—53, 181—203 Акад. Ник. Василенко (461—463). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CXLIV—CXLV. Праці історично-філософичної секції, під редакцією Івана Крип'якевича. Львів 1926, стор. 271. Л. Окиншевич (463—465).

Протоколи Комісії для вивчення західньо-руського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927 (466—500).

ЗМІСТ 4-го й 5-го вип.

Іринарх Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII в.в. з передмовою акад. Н. П. Василенка і *resumé* французькою мовою (V—IX, 1—694, 695—714).

BN 6308/18